॥ श्री ॥

विद्याभवन संस्कृत ग्रन्थमाला
५४

कौमुदी-

कथाकल्लोलिनी

(पाणिनीयलौकिकव्याकरणसमापनीया)

रचयिता—

रामशरणशास्त्री एम्० ए०

मुरादाबादस्थ के० जी० के० कालेजसंस्कृतप्रोफाध्यायोऽध्यक्षश्च

सम्पादक —

ग्रन्थकर्तुरात्मजो लब्धस्वर्णपदक

गयाचरणत्रिपाठी एम्० ए०



चौखम्बा विद्याभवन, वाराणसी-१

प्रकाशक : चौखम्बा विद्याभवन, वाराणसी
मुद्रक : विद्याविलास प्रेस, वाराणसी
संस्करण : प्रथम, वि० संवत् २०१७
मूल्य



The Chowkhamba Vidya Bhawan,
Chowk, Varanasi.
(INDIA)
1961
P ho : 3076

प्रातःस्मरणीयाना

गुरुवर्याणा

पुण्यस्मृतौ

शुद्ध्यशुद्धिपत्रम्

पृष्ठे	पङ्क्तौ	अशुद्धम्	शुद्धम्
१६	१६	मयि तत्	मया तस्मिन्
२३	६	अत्र समया इत्यस्य अग्रे	स मया इत्यपि योजनीयम्
३५	१७	जगदग्निम्	जमदग्निम्
३६	३	वल्यीकृत	वल्यी कृत
”	११	इवमुक्त	एवमुक्त
३९	१०	तदीव	तदीय
४४	१८	यथातावोत्तरा	यथातथ्योत्तरा
६५	२२	युक्तम्	युक्ताम्
८६	२	किमार्जवे	किं सार्जवे
९५	११	विद्यातितान्त	विद्योतितान्त
१०२	१५	साम्कीन	मामकीन
”	२१	समीप्य	सामीप्य
१०५	२०	सेर्मा	सेर्मं
१०८	१	वचनीयो	वचनीया
११२	१०	रभसा	रभसात्
११७	१७	अगधिष्यति	अगादिष्यति
११८	८	भुवन्ती	भुवती
१२२	२०	प्राणिति	प्राणति
१२५	२४	कितुर	त्रिचतुर
१३८	६	स्वष्युपेते	स्वभ्युपेते
१३९	२६	सख्याया। विध र्थे घा।	अधिकरण- विचाले च

पृष्ठे	पङ्क्तौ	अशुद्धम्	शुद्धम्
१४०	२०	गोयुग	युगल
१४१	१८	सदिग्धि	सदिग्ध
१७२	१६	तस्थार्न	तस्थान
१७६	१५	सुग	युग
१९२	२०	राउये	राज्य
२०४	१०	अजागोधन	अजागर्धन
२१२	१२	त्रिसूचिका	विपूचिका
२५७	११	न सोऽपरा- धभाक्	सोऽपराधभाक्
२६७	१६	निर्णयस्व	निर्णयतु
२६८	२	निद्रा	निन्दा
२८२	१८	गणिताम- स्माक	गणिताना मस्माक
२९१	२०	अहमहमिहा	अहमिहा
२९४	१३	तिर्निष्ट	निर्दिष्ट
२९७	२१	इतीहासस स्तुतस्य	इतीहास स्तुतस्य
२९८	३	मत्वा इत्य स्याग्रे	स (अष्टावक्र) इत्यपियोज्यम्
३१६	२०	सच्छुल	यच्छुल
३३७	२८	समुदोरज	समुदोरज
३३९	२०	मानसस्य	मानस्य
”	२६	कर्नण्या	कर्मण्या

विषयानुक्रमः

कौमुदी-

कथाकल्लोलिनी

[पूर्वार्द्धभागः]



अथ सन्धिनिर्देशात्मकः प्रथमः कल्लोलः

नत्वा गुरून् गणेशादीन् कल्लोलिन्यां मुदे विदाम् ।
व्याकृत्यब्धिसुसद्रत्नसञ्चयोऽत्र विधीयते ॥

वररुचिवृत्तान्तः

अस्ति विविधकिन्नरगन्धर्वविद्याधरनिषेवितपादः [1]स्वौन्नत्यगौरवाधरीकृतापरधराधरः धराधरेन्द्रः सिद्धगणगणनीयमहिमवान् हिमवान् । समारूढातिमाहात्म्यपदवीको यश्चाखिलजगज्जनन्या भवान्यापि निजजनकभावेनाश्रितः । कैलाशाद्रिश्च तदीयोत्तरसानुः । हितकाम्यया इव यो जनानां योजनानां सहस्राणि समाक्रम्य तिष्ठन्[2] निजनैसर्गिकधवलिम्ना हसतीव निर्मथितोदधिसमुद्भूतसुधानवाप्तश्वैत्यं मन्दरममन्दम् । अधिवसति च तमखिलचराचरगुरुर्गिरीन्द्रजाजानिः ।

एकदा स्तुतिभिः सन्तोषितः शिवः समुत्पन्नविस्रम्भामम्बां हेरम्बस्यावदत्, 'किं ते प्रियमाचरामीति' । एतद् आकर्ण्यातिरम्यकथाशुश्रूषासम्प्रेर्यमाणमानसा सा साग्रहमनुनाथितवती भगवन्तं सुध्युपास्यं[3] भवं काञ्चित्कथां कथयितुम्[4] । शर्वाण्या मनोऽनुरञ्जयितुञ्च सर्वगतः शर्वो नातिविस्तृतां तां कथामेकामभिधातुमेवमारभत—

एकदा ब्रह्मा[5] मध्वरिश्च मामीक्षितुं महीमटन्तौ हिमवत्पादमूलम् आगतवन्तौ;[6] दृष्टवन्तौ च तत्रैकं महाज्वालालिङ्गम् । तस्यान्तम् अवालुलोकयिषुः[7] एकोऽधस्ताद्[8] अपरश्च उपरिष्टाद्[9] अगमत् । किन्तु अलब्धान्तौ तौ तपोभिर्मां सन्तो-

---

१. वृद्धिरेचि। २. लटः शतृशानचावप्रथमासमानाधिकरणे। ३. इको यणचि। ४. तुमुन्ण्वुलौ क्रियायां क्रियार्थायाम्। ५. सर्वत्र शाकल्यस्य। ६. क्तक्तवतू निष्ठा; निष्ठा। ७. सनाशंसभिक्ष उः। ८. दिक्शब्देभ्यः सप्तमीपञ्चमीप्रथमाभ्यो दिग्देशकालेष्वस्तातिः; अस्ताति च। ९. उपर्युपरिष्टात्।

षितवन्तावाविर्भूतेन मया 'कोऽपि वरो व्रियताम्' इत्युक्तयोस्तयोर्ब्रह्मा स्व-पुत्ररूपेण मां प्राप्तुमभ्यर्थितवानित्यस्याः स निन्दापात्रमनभ्यर्हितश्च सञ्जातः । धातुस्तु 'अहं तव वरिवस्यापरः स्याम्' इत्येव मामयाचत । अतो विष्णुरूपा शक्तिमतो मे शक्तिः सर्वत्र पूज्यते । त्वञ्च मदीया भूतपूर्वजाया । इत्थं भवेनोक्ता[1] भवानी कथमेतदिति पुनस्तं पर्यपृच्छत् । शङ्करश्च दाक्षा[3]यणीरूपेणो-त्पन्नायास्तस्याः प्राग्जन्मकथया दक्षकृतावमाननानिमित्तकतत्तनुत्यागं तस्याः स्मारितवान् । तदाकर्ण्य नातिशयमुदमापन्ना भवानी पूर्वोक्तकथाव्याजेन प्रतार्य-माणामात्मानं मन्यमानामनभिप्रकाशितोदितकथाहृदयतां तां पुनरपि पञ्चवक्त्रो[4] वक्तुमारभत विद्याधराणां कथाम् । किन्तु यावदेव स कथां वक्तुमुद्युयुजे तावदेव देवदेवमहादेवगणोत्तमो गणः पुष्पदन्तस्तत्कथाशुश्रू[5]षासमासक्तमना नन्दिना प्रतिषिद्धोऽपि[6] अन्तः प्रवेष्टुम्, योगवशादलक्षितस्तत्र प्रविश्य विद्याधरसप्तकापूर्वच-रितमाकर्णितवान् । गृहञ्चागत्य[7] रहस्यमेतदखिलं निजजायायै जयायै समुद्घाटित-वान् । तस्याश्च तत्सर्वं शिवासमक्षमभिदधत्या नह्यप्यपूर्वं[8] किञ्चिद्वर्णितं त्वया, एतत्तु सर्वं पुष्पदन्तजाया जयापि जानाति' इति शिवा शिवायाकुप्यत् । ततः प्रणि-धानेन सर्वमाकलय्य योगवशात्पुष्पदन्तेन सर्वमेतच्छ्रुत्वा निजजायाया[9]युद्घाटितम् इत्युमामुमाधवो बोधयामास । एतेन चात्यर्थमभिक्रुद्धा धराधरेन्द्रजा तत्कृते विज्ञप्तिं कुर्वाणं माल्यवन्तं पुष्पदन्तञ्च 'मर्त्यौ भवतां भवन्तौ' इति शशाप । जयया सह पार्वतीपादयोः पतितौ तौ शापाद् विमुक्त्य[10]र्थमित्थमुक्तौ यत्कुबेरस्य शापात् पिशाचतां गतः सुप्रतीकाख्यो यक्ष इदानीं काणभूत्याख्यया विन्ध्याटव्यां स्थितमवलोक्य स्वजातिं स्मरन् यदा तस्मै कथामिमामभिधास्यति तदा पुष्पदन्तो विगतशापो[11] भविष्यति,

---

१ दीर्घादाचार्याणाम् । २ निष्ठा, वचिस्वपियजादीनां किति । ३. दा-नामधेयस्य वृद्धसञ्ज्ञा वक्तव्येति वृद्धसञ्ज्ञायाम् 'उदीचां वृद्धादगोत्रात्' इत्यपत्यार्थके फिञि 'गोत्रं च चरणैः सह' इति गोत्रलक्षणजातित्वात् ङीष् । ४ त्रिप्रभृतिषु शाकटायनस्य । ५ श्रोतुमिच्छेति विग्रहे सन्नन्ताच्छ्रुधातोः 'अप्रत्ययात्' इति स्त्रीत्वे अप्रत्यये टाप् । ६ षिधूधातोरूदित्वात्स्वरतिसूतीति वेट्-कत्वेन 'यस्य विभाषा' इतीडभाव, एकाचोबशोभष०, झलां जश्झशि, उपसर्गात् सुनोति० इति षत्वम् । ७ समानकर्तृकयोः पूर्वकाले, समासेऽनञ्पूर्वे क्त्वो ल्यप्, अनुदात्तोपदेश०, ह्रस्वस्य पिति कृति तुक् । ८ अचो रहाभ्यां द्वे । ९ एचोऽय-वायावः । १० स्त्रियां क्तिन्, अनिदितां हल उपधायाः क्ङिति । ११ भावे ।

एवं काणभूतेस्तां कथां यदा माल्यवान् श्रोष्यति तदा काणभूतौ मुक्ते तत्कथां प्रख्याप्य माल्यवान् विमुक्तशापो भविष्यतीति विज्ञाप्य मौनमाकलितवत्यां पार्वत्यां पूर्वोक्तगणद्वयी विद्युदिव दृष्टनष्टा बभूव।

व्यतीते च कालेऽथैकदा सदयहृदया गौरी शङ्करमनुयुक्तवती 'हे देव, मया शप्ताभ्यां ताभ्यां प्रमथवराभ्यां जनुषा कतमं भूभागमलङ्कृत्य स्वावदातगुणैर्निजकर्मपद औयत[1] ? एतदाकर्ण्य स हे प्रिये, कौशाम्ब्यां महानगर्यां वररुचिनामा पुष्पदन्तः, सुप्रतिष्ठाख्ये नगरे गुणाढ्यनामा माल्यवाँश्चोत्पन्न इत्युदतीतरद्।

एवं दत्तशापाया अपि सततानुवृत्तभृत्यावमाननविभावनानुभूयमानतापायाः पार्वत्याः कैलाशशैलतटकल्पितकल्पवल्लीलीलागृहेषु मनोऽनुरञ्जयन्त्यच्छैम्भुश्चिरमुवास।

ततः शर्वाणीशप्तः पुष्पदन्तो भुवि धृतजन्मा नाम्ना वररुचिः किन्तु कात्यायनाभिधोपलब्धविश्रुतिः, अधीती सर्वासु विद्यासु, समर्चिती निजेष्टदेवेषु, स्वकीयाचलाभ्यासेन शास्त्रनिधिं[3] निर्मथ्य ज्ञानरत्ने गृहीती, निगृहीतीन्द्रियग्रामेषु, कदाचिद्विन्ध्यवासिनीदर्शनार्थमाजगाम। तच्छ्रद्धया[4] प्रसन्ना देवी स्वप्नादेशेन तमेकदा काणभूतिमन्वेष्टुं विन्ध्याटवीं प्रजिघाय। स च व्याघ्रभल्लूकादिविविधश्वापदसङ्कुलायां निस्तोयशुष्कपत्रकाण्डप्रकाण्डदुर्गबहुलायामटव्यामटाव्यापरवशः समुन्नतं न्यग्रोधतरुमेकमपश्यत्। निकषा च तं तरुं पिशाचशतपरिवृतं विशालशालसन्निभवर्ष्माणं पिशाचं काणभूतिमवलोक्य कृततत्पादोपसङ्ग्रहणः क्षणमुपविशन् 'सदाचारोऽपि भवान् कथमिमां योनिम् आपन्नवान्' इति तमपृच्छत्। तच्छ्रुत्वा काणभूतिर्निजगाद-भगवन्, वेद्मि नाहं किमपि, तथाप्युज-

---

१. धातोस्तन्निमित्तस्यैवेति नियमेनात्र वेञः कर्मणि लुङि, यगात्मनेपदे, यजादित्वात्सम्प्रसारणे, आडजादीनामित्याटि आटश्चेति वृद्धिरित्यौकारो न यादिप्रत्ययनिमित्तकः, अतो न 'वान्तो यि प्रत्यये' इत्यस्य प्रवृत्तिः। २. शि तुक्, स्तोः श्चुना श्चुः, शश्छोऽटि, झरो झरि सवर्णे। ३. उपसर्गे घोः किः। ४. 'श्रदन्तरोरुपसर्गवद्वृत्तिः' इति श्रत्पूर्वकात् धाधातोः 'आतश्चोपसर्गे' इत्यङ् ततष्टाप्। ५. शुषः कः। ६. धुरुभ्यां मः।

यिन्यामीशानेन श्मशाने यन्मया श्रुतं तदहं त्वां प्रवच्मि । श्रव्य[1] तत्त्वयाऽवश्यश्रोव्यम् ।

एकदा कपालश्मशानप्रियताविषयकजिज्ञासापरवशया शिवया सम्पृष्टोऽति हृष्टो भवो भवानीमुवाच—'पुरा कल्पक्षये[2] जाते जगदिदं जलमयमजायत । मया च तत्र तदा स्वकीयोरु विभिद्य रक्तबिन्दुर्निपातित । स चाण्डतामभजत् । द्वैधीभूताच्च तस्माद्विनिरगच्छदेकः पुमान्, ततोऽन्येऽपि प्रजापतय, अन्याश्चापि प्रजा[6] जाता इति [7]ज्येष्ठस्तेषु [8]पितामहपदवीं गतो विश्वं विश्वमसृजत् । किन्तु सकलचराचरसर्जनेनातिदृप्तस्य सजात इति तस्य मूर्धानमहमच्छैत्सम् । तदनुतापतस कपालपाणि श्मशानप्रियश्चाहमभवम् ।

एतदाकर्ण्यं स पुष्पदन्त कियता कालेनास्मानुपैष्यतीति वक्तुमनुनाथ्यमानो भवो भवान्या पुनरपि मामुद्दिश्यैवमभिधातुमारभत—दृश्यमानोऽय पिशाचो वैश्रवणानुचरो यक्षोऽस्ति स्थूलशिरोनामकस्तोमित्रम् । सुहृत्सगत्या च पापाचारपरायणोऽय धनदेन विन्ध्याटव्या पैशाचीं योनिमापादितुमादिष्ट । दीर्घजङ्घाख्येन तदैतद्भ्रात्राऽतिविनीतभावेनानुनाथ्यमानो धनाधिपस्तच्छापावधिं पुष्पदन्तमुखकथाकर्णनम्, शापान्मर्त्यतामवाप्ताय माल्यवते तदनुवर्णनञ्च निर्दिदेश । इत्थमिहागतस्य मे पुष्पदन्तागमावधि [10]'क्षय्यशापदोष । वररुचये[11] इत्थ मुक्त्वा तूष्णींभूते काणभूतौ तत्क्षणमेव जातस्वजातिस्मृति सुप्तोत्थित इव 'स एवाहं पुष्पदन्तो मत्तश्च ता कथा शृणु' एवमाभाष्य तां विस्तृतकथां कथयामास । ता [12]'चाकर्ण्य परमानन्दमाविन्दमान काणभूतिरुवाच—'देव, साक्षाद्रुद्राव

---

१ अचो यत्, सार्वधातुकार्धधातुकयो, धातोस्तन्निमित्तस्यैवेति सहकारेण 'वान्तो यि प्रत्यये' । २ क्षौरावश्यके इति ण्यत्, मयूरव्यंसकादित्वात्समास तत 'लुम्पेदवश्यम कृत्ये, तुम् काममनसोरपि । समो वाहिततयो, मासस्य पचियुड्घञो ' इति नियमेन अवश्यम् इत्यस्य मलोप । ३ प्रच्छधातो क्ते 'च्छ्वो शूडनुनासिकेचे ति शत्वे 'व्रश्चभ्रस्जे'ति षत्वे ष्टुत्वम् । ४ एरच् । ५ सख्याया विधार्थे धा, द्वित्र्योश्च धमुञ् ततश्च्वि । ६ उपसर्गे च सज्ञायाम् । ७ अतिशायने तमबिष्ठनौ, ज्य च, प्रकृत्यैकाच् । ८ मातृपितृभ्या पितरि डामहच् । ९ आतोऽनुपसर्गे क । १० क्षय्यजय्यौ शक्यार्थे । ११ एचोऽयवायाव' । १२ 'अचोरहाभ्या द्वे' इति णस्य द्वित्वे 'हलो यमा यमी'ति तल्लोप ।

ताररवम् । नान्य कश्चिद् ऋते त्वद् वेत्तीमां कथाम्। त्वत्कृपयाऽधुना मुक्तशापोऽहं सञ्जात इति मादृशोऽसङ्क्षोभ्य[1] न चेन्ननुष प्रभृति निगोदन्त[2] हे पुष्पदन्त, वर्णयित्वा भूयोऽपि मां पवित्रय । एवं प्रणतेन[3] तेनाभ्यर्थितो वररुचिराजन्मवृत्तान्त त सकल सविस्तरमभिधातुमेवमुपाक्रमत—

आसीद् कौशाम्ब्यामग्निशिखाऽपरनामा सोमदत्ताह्वयो वसुदत्ताजानिर्विप्र । शापवशाच्च तस्या जातावुत्पन्नाया भूतपूर्वर्षिकन्याया शापवशादह तस्मात्तस्या प्राभूवम् । शैशव[6] एव च पञ्चत्वमापन्ने पितरि माता मे मामवर्द्धयत् । एकदा च वासतेय्यामाश्रयाभिकांक्षिणौ दवीयोऽध्वधूलिधूसरितौ द्वौ विप्रावस्मद्गृह माश्रयताम् । तिष्ठतोश्च तयोस्तत्रैकत[8] समागच्छता जातु मुरजध्वनिना समुपजातमज्जनकस्मृतिर्जननी मामकीना हे सुत, तव पितु सुहृदेष नन्दो नटो नृत्यतीति सगद्गदमगदत् । तच्छ्रुत्वाऽहमम्बामवदम् 'व्रजामि जननि, नृत्यमेतद्दृष्टि लक्ष्यीकर्तुम् । यदैवाह तत उपैष्यामि[9] तदैव त्वयापि सपाठ तत्सर्व स्वप्रौढ्या[10] दर्शयिष्यते । एतन्मद्वचनमाकर्ण्य विस्मयमापन्नौ तौ विप्रावस्यभस्त धात्री[11], पुत्रो, मात्रास्ते विचिकित्सालेशोऽपि, सकृदाकर्णित यतो हि बालोऽय सर्व हृदि धारयति । एतदाकर्ण्य परीक्षणार्थं ताभ्या प्रातिशाख्य मेऽपठ्यत । मया चाक्षरशस्तदन्वगद्यत । ततस्ताभ्या सह तत्र गत्वा नाट्यञ्चावलोक्य गृहमागत्य मातुरग्रे समग्रमप्यग्रोऽहमदर्शयम् । सकृच्छ्रुतधर[12] मामेवमालोक्य तयोर्विप्रयोरेको व्याडिनामा प्रणम्य मन्मातरमब्रवीत् यद्वेतसाख्ये पुरे देवस्वामि-करम्भकनामानौ, परस्परसञ्जातातिप्रेमाणौ भ्रातरावभूताम् । तयोरेकस्यायमिन्द्रदत्तस्तनय । अपरस्य चाह व्याडि । यदैवाह समुत्पन्न पिता मे विपन्न इति तच्छोकविदीर्णहृदय इन्द्रदत्तपिता तमनुसरन्निव परेतपतिपालितपुरीपान्थोऽभवत् । येन चास्मज्जनन्योर्हृदय शुचा स्फुटितमिति सत्यपि पित्रार्जितविभवे विद्याभिगृध्नू[13] आवा तपसा स्कन्द-

---

१ ऋहलोर्ण्यत्, पुगन्तलघूपधस्य चेति गुण । २. आद्गुण । ३ प्रपूर्वकान्नम्धातो क्ते उपसर्गादसमासेऽपि णोपदेशस्येति णत्वे अनुदात्तोपदेश० इति मलोप । ४ ऋदोरप् । ५ उरण् रपर । ६ लोप शाकल्यस्य, पूर्वत्रासिद्धम् । ७. एचोऽयवायाव । ८ वृद्धिरेचि । ९ एत्येधत्यूठ्सु । १०. मादुपधायाश्च मतोर्वोऽयवादिभ्य: ... वैष्येषु । ११ ण्वुल्तृचौ, ऋन्नेभ्यो ङीप् । १२ नन्दिग्रहिपचादिभ्यो ल्युणिन्यच, धरतीति धर श्रुतस्य धर श्रुतधरस्तम् । १३ ईदूदेद्द्विवचन प्रगृह्यम्, प्लुत प्रगृह्या अचि नित्यम् ।

सन्तोषयितुं धनमभिप्रातिष्ठावहि, तत्र च तपस्यन्तावावामादिशत्स्वप्ने प्रभुर्यन्नन्दभूपतिपालितपाटलिकपुरं प्राप्यताम्। तत्रास्ते वर्षाख्यो विप्रो यस्माच्च कृत्स्नां विद्यां युवामवाप्स्यथ' इति। इत्थमादिष्टावावां तत्पुरं प्रयातौ किन्तु वर्षान्वेषणतत्परावावामस्तीहैको मूर्खो वर्षो विप्रः इति तत्रत्या न्यगदन्। दोलायमानमानसौ चावां तत्क्षणमुपेत्य किञ्चिद्दूरमविधुरस्थित्यपि[१] विधुरस्थिति, विशालमपि[२] विशालम्, अभीकमपि[३] जीर्णवल्मीकम्, विच्छायमपि[४] अविच्छायम्, अहीनमपि[५] छदिषा हीनम्, अनिर्जरमपि[६] भित्तिविश्लेषजर्जरम्, शरणमपि[७] अशरणाशरणम्, चर्पितबहुवर्षमप्येकवर्षम्[८], वर्षगृहमपश्याव। अभ्यन्तरे चैकस्मिन् प्रदेशे ध्यानावस्थितं वर्षमवलोक्य 'विशीर्णमलिनाम्बरां धूसरश्याम[१०]'-शरीरां गुणरागागतां विग्रहिणीमिव दुर्गतिं तद्गृहिणीमुपागत्य विहितातिथ्यसत्क्रियायै च तस्यै प्रणतिपुरस्सर[११] निजवृत्तान्तं श्रुतपूर्वतत्पतिमौर्ख्यञ्च न्यवेदयाव। श्रुत्वा चैतत्सर्वं सा साध्वी वक्तुमेवमारभत—

अस्मिन्नगरे शङ्करस्वामिनामा कश्चिदासीद् [१२]'दरिद्रद् देवद्र्यङ्'[१३] द्विजः। मम भर्ता (वर्षः) उपवर्षश्चास्तां तत्पुत्रौ। तयोरयम् (मम भर्ता) वर्षः आसीत्समवाप्तपैतृकदारिद्र्यद्रविणः। वर्षावरोपवर्षश्च[१४] दारिद्र्यदारिद्र्यः। अतः स स्व-

---

१. अविद्यमाना विधुरस्य विधुराणां वा स्थितिर्यत्र तथाभूतमपि विधुरस्य विधुराणां वा स्थितिर्यत्रेति विरोधः, विधुरा विपन्ना स्थितिर्यस्येति परिहारः। २. विगता शाला यस्य तथाभूतमपि विस्तृतम्। ३. अविद्यमाना भीः यस्मिन्। ४. विगता छाया सौन्दर्यमाच्छादनं वा यस्मात्तथाभूतमपि अविद्यमाना वीनां पक्षिणाम् अश्वानां वा छाया पंक्तिः, रक्षणं वा यत्रेति विरोधपरिहारः। ५. अहीनम् अपरित्यक्तम्, अहीनां सर्पाणाम् इना ईश्वरा वा यत्र। ६. अविद्यमाना निर्जरा देवा यत्र। ७. गृहमपि अशरणानां गृहरहितानां कृते शरणदानासमर्थम्। ८. बहुवर्षम् अतिप्राचीनम्, अन्यत्र च वर्षनामकपुरुषम्। ९. दॄधातोः क्ते 'ऋत इद्धातोः' रपरः, 'वोरुपधाया दीर्घ इकः' इत्यधिकारे 'हलि चे'ति दीर्घः, णत्वम्। १०. श्यायो मः। ११. 'पुरोऽग्रतोऽग्रेषु सर्तेः' इति सृधातोष्टः। १२. जक्षित्यादयः षट्, नाभ्यस्ताच्छतुः। १३. विष्वग्देवयोश्च टेरद्र्यञ्चतावप्रत्यये। १४. वर्षेण अवरः कनीयान् इति वर्षावरः, 'अवरस्योपसंख्यानम्' इति समासः।

भार्यां गृहपरिरक्षणे न्ययोजयत। एकदा च योषिद्भिः प्रदत्तं गुडपिष्टरचितं गुह्य मादायायमायाद्गृहम्। दानाद्दानेन हि जीवनयात्रा परपिण्डाशित्वेन कुत्सितं कर्म मन्वानयाऽनया मे यात्रा[2] तदस्मा एव वर्षपूर्वाय[3] वर्षाय सदक्षिणमदायि। तदादाय गृहमागतोऽयं भृशं मया निर्भर्त्सितोऽत्यन्तमन्तर्मन्युना खिन्नमनाः तपसा भगवन्तं स्कन्दमाराधितवान्। तेन चातितुष्टेन सर्वा विद्या अस्मै प्रकाश्योक्तम्– 'श्रुतधरं विप्रं प्राप्यैतास्त्वं प्रकाशयेरिति'। गृहमागतोऽयं सर्वं सम्मदमुक्तवान्। तदाप्रभृति जपन् ध्यायंश्च तिष्ठति। अतो युवां श्रुतधरं कञ्चिद् विप्रमन्विष्यानयतं चेद् युवयोरसत्य[4] साध्य[5] सिध्यत्।

वर्षपत्नीत एतच्छ्रुत्वा प्रचुरं धनं तस्यै प्रदाय नगराद्बहिरावां निर्गतवन्तौ, श्रुतधरविप्रान्वेषणतत्परौ भ्रान्तौ चावामद्य भवत्या भवनमागतवन्तौ, अयञ्च तव सूनुः सकृच्छ्रुतधर इत्येनं विद्याद्रविणोपलब्धये नौ दातुं वयसे चेत् प्रार्णावाव[6] ते भवाव। व्याडेर्वचनमेतदाकर्ण्य निजगाद मामकीनातिदीना जननी 'सत्य सर्वं, विश्वसिमि चैतदहमपि, यतो हि पुत्रस्यास्य जन्मकाले जातयाऽशरीरिण्या वाचाऽहमेवं विज्ञापिता यद् बाले, बालोऽयं श्रुतधरो नाम्ना वररुचिर्वर्षाद्विद्यामवाप्स्यति व्याकरणं च लोके प्रतिष्ठापयिष्यतीति। विवृद्धेऽधुनाऽस्मिन् बालके क्व स वर्षो पाध्यायो भवेदिति मर्क्षं दिवं चिन्तयन्त्यहमद्य युष्मन्मुखादखिलं विज्ञाय नितरां पर्यतुष्यम्। अत स्वकीयभ्रातरमिमं युवां नयतम्। नात्र काचित् क्षति एव मामकीनमातृवचनमाकर्ण्य हर्षनिर्भरमानसौ तौ तत्र तां क्षपां क्षणोपमं क्षपयित्वा व्याडिनोपनीय वेदार्हीकृतं कथञ्चिद्वरदवाप्त्यया तयाऽप्यनुज्ञातं मामादाय वर्षस्य गुरोर्गृहं तावुपाच्छिनवन्तौ। सोऽपि च स्कन्दप्रसादमिव विग्रहिणं मामाकलयमानोऽन्येद्युरस्माकं पुरः पवित्रभूमिपरिकल्पितासनोपविष्टो दिव्यया गिरा 'ॐ' इत्येवोदचरत्। तत्क्षणमेव च तस्य साङ्गाः सरहस्याः सर्वे वेदाः समुपस्थिताः। ताश्चाध्यापयितुं सोऽस्मान् प्रावर्तत। तत्र सकृच्छ्रुतं मया, द्विःश्रुतं व्याडिना, त्रिःश्रुतम् इन्द्रदत्तेन च गृहीतम्। एवमध्ययनाध्यापनदिव्यध्वनिं

१ मध्येन मिश्रीकरणम्। २ देवरपत्न्या। ३ वर्षेण पूर्वं, पूर्वं जात तस्मै, पूर्वसदृशसमोनार्थेति समासे 'तृतीया समासे' इति सर्वनामताऽभावः। ४ एरच्। ५ ऋहलोर्ण्यत्। ६ 'प्रवत्सतरकम्बले'ति वृद्धिः। ७ उपसर्गा इति धातौ।

माकर्ण्य सद्य समुल्लसितान्तर्विस्मयो विप्रवर्गस्तत्रत्योऽप्याहत्य तमवलोकयितु मागत्य स्तुत्य सशिष्य[3] मनीषिण[4] वर्ष प्रणामैरर्चतिस्म । प्रमोदपरवश उपवर्षश्च किन्तु न तत्र किमपि चित्रमित्यचिन्तयत्। पाटलिपुत्रलोकस्तु कृतसकलकलसकल-समुत्सवोमासमास्त[6] । राजा नन्दोऽपि च गिरिनन्दिनीनन्दनवरप्रभावमेवमवलोक्य भृश सन्तुष्ट सादर वर्षस्य सदन वसुभि समपूरयत् ।

एवमेकाग्रेण मनसा सर्व शृण्वति काणभूतौ तस्मिन् वने वररुचिस्त पुनरित्य-मब्रवीत्—एकदा स्वाध्यायकर्मणि समाप्ते सति सम्पादिताह्निककृत्यो वर्षोपाध्या योऽस्माभि पृष्ट 'एवविधमेतत्पाटलिपुत्रनगर कथ लक्ष्मीसरस्वत्यो क्षेत्र सजा तमिति' हे गुरो कृपयाऽभिधीयताम् एतच्छ्रुत्वा स इमा कथामवर्णयत्—

गङ्गाद्वारे पवित्रैकनखलतीर्थे भार्यया सह तपस्यत कस्यचिद्दाक्षिणात्य-द्विजस्य तत्रैव पुत्रास्त्रय समजायन्त । समयानुक्रमेण भूसुरे तस्मिन् सभार्ये स्वर्याते तत्सुता विद्याध्ययनेच्छया राजगृहमुपाजग्मु । तत्र चाधीतविद्यास्ते दैन्यदु खिता स्कन्ददर्शनार्थ दक्षिणापथमुपेयु । तत्र चार्णवतटे वर्तमानायां चिञ्चिनीनामकनगर्यां भोजिकाभिधस्य कस्यचिद्विप्रस्यसदने न्यवसन् । तस्य तिस्रस्सुता आसन् । अनन्यसन्तान स विप्रस्ता पुत्रेभ्यस्त्रिभ्यो दत्वा सर्वां निज सम्पत्तिञ्चैभ्य समर्प्य सभार्यो विरहितैहिकचिन्तासन्तानवितानस्तपश्चर्यार्थ गङ्गातटमशिश्रियत । अथ तेष्वेव श्वशुरवेश्मनि निवसत्स्ववग्रहकृतो महान् दुर्भिक्षो जात इति त्रयो[11]ऽपि ते साध्वीरपि स्ववधूस्तत्रैव परित्यज्य जग्मु । ताश्च स्वपितु मित्रस्य यज्ञदत्तस्य सदनमाश्रित्य क्लिष्टवृत्तयोऽपि स्वधवान् ध्यायन्त्यस्तस्थु । तासा मध्यमा सदागमीमासीदन्तर्वत्नीति यथासमय सा सुतुमसूत । तस्मिंश्चान्यो-न्यस्नेहस्तासा शनै शनैरवर्धत । एकदा [12]गजेन्द्रमारुह्य गच्छन्ती शम्भुना सह शाम्भवी शिशु तमवलोक्य सदया शम्भुमवदत्—देवेहि[13],पश्यार्भकेऽस्मिन्नेतास्ति-स्रोऽपि बध्वो बद्धहृदयो यदयमस्मान् जीवयदिति त्व तथा कुरु येनायमासामाश्रयं

१, २, ३ एतिस्तुशास्वृदृजुष क्यप् । ४ शकन्ध्वादिषु पररूप वाच्यम् । ५ प्रमदसम्मदौ हर्षे । ६ अकर्मकधातुभिर्योगे इति द्वितीया । ७ पुव सञ्ज्ञायाम् । ८ झलाजशोऽन्ते । ९. अक सवर्णे दीर्घ । १० 'अवे ग्रहो वर्ष-प्रतिबन्धे' इति वैभाषिकघञभावे 'ग्रहवृदृनिश्चिगमश्च' इत्यप् । ११ एङ पदान्ता दति । १२. इन्द्रे च । १३ ओमाङोश्च । १४ एरच् ।

स्यात्। एवमुक्तः शम्भुः शाम्भवीं सविस्मयमभणत्—'अवश्यमहमिममनुग्रहीष्यामि, यतो हि सभार्येणाहममुना प्राग्जन्मन्याराधित इत्ययं भोगार्थमेव भुवि समुत्पन्नः। महेन्द्रवर्मणश्च भूपतेः पाटलीनामतनुजैतज्जाया भविष्यति।' एवमुक्त्वा सतीशस्तानितश्च स्वप्ने सूचयामास—'युष्माकमस्य पुत्रकस्य पुत्रक इति नाम, सुप्तप्रबुद्धस्य चास्य शीर्षान्ते सुवर्णलक्षमनुदिनमुपलब्धं भविष्यति, यथाकालमयमत्र नृपतिश्च भविष्यतीति'। सुप्तोत्थिते च तस्मिन् शिशौ साध्व्यस्ता सुवर्णलक्षं समुपलभ्य सातिशयं प्रासीदन्। सुवर्णेन च तेनाचिरेण प्रवृद्धकोषः पुत्रको भूपो बभूव।

एकदा यज्ञदत्तो रहसि पुत्रकमुवाच, 'राजन्! तव पितरो दुर्भिक्षपीडिता इतः क्वापीतोऽस्त सदा दातव्यं द्रविणं द्विजेभ्यो येन ते तव ऋद्धिं दानशालितां च निशम्यात्रायान्तु। एतद्विषयेऽहं ब्रह्मदत्तकथां त्वामेकां कथयामि, तामाकर्णय—पुरा वाराणस्यामासीद् ब्रह्मदत्ताभिधो नृपः। स चैकदा निशि गगने गच्छद्धंसशतसमावृतं भास्वरस्वर्णसङ्काशम्, अकाण्डसितपयोदपरिवेष्टितविद्युत्पुञ्जमिव हंसयुगलमपश्यत्। तद्दर्शनेन तथा तदवलोकनोत्कण्ठा राज्ञो ववृधे यथा राजकीयसौख्येभ्योऽपि विरक्तो मन्त्रिभिश्च सम्मन्त्र्यैकमतिर्रमणीयं सरो विरचय्य तत्रागमनार्थं प्राणिनामभयमप्रदात्। कालेनान्यैः तिर्यग्भिः सह तद्धंसद्वयमपि तत्रागादिति तस्य सौवर्णे वपुषि नृपः कारणमपृच्छत्। राज्ञः प्रश्नमाकर्ण्य व्यक्तवाक् सा हंसद्वयीत्थमवोचत् यत् 'पुरा आवां काकावास्व। एकस्मिन् मन्दिरे बल्यर्थं युद्ध्यमानौ द्रोणिकान्तरे पतित्वा विपन्नावित्यस्मिन् जन्मनि जातिस्मरौ हेममयहंसावभवाव।' एतच्छ्रुत्वा राजा परां कोटिं सन्तोषस्याचाप।

अतश्च त्वमपि दानेन स्वपितॄनवाप्स्यसि' इत्युक्तो यज्ञदत्तेन पुत्रकस्तथैवाकरोत्। तत्प्रदानवार्तामाकर्ण्य ते ब्राह्मणास्तत्रागताः स्वपत्नीर्बहुलधनं च लेभिरे।

---

१. स्वप्धातोः क्ते वचिस्वपीति सम्प्रसारणम्। २. अन्त्यक'। ३ क्यो होऽन्यतरस्याम्। ४ श्वेताभासपिसकसो वरच्। ५ ल्युट् च इति भावे ल्युट्, युवोरनाकौ। ६ सम्यक्तव्यानीयर। ७ तिरसस्तिर्यलोपे ८ संख्याया अवयवे तयप्, द्वित्रिभ्यां तयस्यायज्वा, यस्येति च। ९ क्विन्वचिप्रच्छि यतस्तुकटप्रजुश्रीणां दीर्घोऽसम्प्रसारणञ्च।

किन्तु दृष्टनष्टापदो[1]ऽपि दुष्टाः स्वभावं न परित्यजन्तीति राज्यमभिलाषुकास्ते पुत्रकं जिघांसवो[3] विन्ध्यवासिनीदर्शनव्याजेन तं तद्देवालयमानिन्युः । तत्र देवीगर्भगृहान्तरे घातकान् नियुज्य पूर्वमेकाकी त्वं देवीदर्शनार्थमन्तरं व्रज इति तमाचख्युः । विश्वासादन्तःप्रविष्टः स हन्तुमुद्यतान् घातुकान्[5] आलोक्य स्ववधहेतुं तान् पप्रच्छ । ते चोदतीतरन् यद्धनं दत्त्वाऽत्र तव व्यापादनार्थं त्वत्पितृभिर्नियुक्ता वयमिति । एतदाकर्ण्य स तेभ्यो बहुमूल्यं स्वरत्नालङ्करणं दत्त्वा मुक्तोऽनुद्घाटितरहस्यो द्वारान्तरतो बहिर्निर्ययौ । घातकैश्च पुत्रको व्यापादित इति ब्राह्मणा नृपोदितौ[6] । किं तु घातकप्रदत्तप्रतिज्ञानभना स्वगृहं प्रतिनिवृत्ता राज्यार्थिनस्ते द्विजा मन्त्रिभिर्ज्ञाता हताश्च ।

अत्रान्तरे स पुत्रकः स्वपितृदुर्वृत्तिविरक्तचेता विन्ध्यकान्तारं प्रविवेश । तत्र च पर्यटन् बाहुबाहवि युद्धं कुर्वाणौ द्वौ पुरुषाववलोक्य कौ युवाम्' इति पप्रच्छ । तावपि 'भगवन्, मयासुरसुतावावाम्, इदं भोजनम्, एषा यष्टिः, पादुके[7] एते चैतद्रस्मत्पितृधनम् । एतैतत्पादुको जनो नभश्चरो[8] भवति । यष्ट्या च यल्लिख्यते[9] तत्सर्वं सत्यं सम्पद्यते । भाजनं चैतद् [10]यथेच्छं भोजनं वितरतीत्येतेषां कृते आवयोर्युद्धम्' इत्यूचतुः । पुत्रकेणोक्तम् स्वल्पस्यैतावतो निमित्तं भवतोर्युद्धं साम्प्रतमसाम्प्रतम् । एतदर्थमरण्ये पणो यद् धावन् यो बलाधिको भवेत्स एवैतत्सर्वमाददीत । तयोर्मूर्खयोरेवमस्त्विति प्रतिपन्नयोः पुत्रको धृतपादुकः समुपात्तयष्टिभाजनश्चोदपतत् । व्योममार्गेण च क्षणमात्रेणैव दविष्ठामाकर्षिकाख्यां नगरीमवाप्य नभसोऽवततार । तत्र च जीर्णे एकस्या वर्षीयस्या[11] योषितो गृहेऽलक्षितो न्यवसत् । तद्व्यवहारेण चातिप्रीता वृद्धा पुत्रकमेकदाऽकथयत्, 'पुत्र, त्वदनुरूपा भार्या नास्ति इति मदीया चिन्ता वर्तते । [illegible] पाटलीनामधेया राज्ञः कन्या रत्नमिवान्तःपुरेऽभिरक्ष्यते' । एतद्वृद्धावचनमाकर्ण्य सा

---

१ सम्पदादिभ्य क्विप्वक्तव्य । २ लपपतपदस्थेति उकञि नलोकाव्ययेति षष्ठीनिषेध । ३ हन्तेस्सन्नन्तात् 'सनाशंसभिक्ष उः' । ४ 'ण्वुल्तृचौ' इति ण्वुलि 'हनस्तोऽचिण्णलो' । ५ 'लषपतपदस्थाभूवृषहन्' इति उकञि 'हनस्तोऽचिण्णलो.' इति तस्य तत्वम् । ६ तद्धितो. के., सर्वादिस्त्वासस्वरा. रणम् । ७ ईदूदेद्द्विवचनं प्रगृह्यम्' 'प्लुतप्रगृह्या अचि नित्यम्' । ८ चरेष्टः । ९ तोर्लि । १० इच्छा 'इति' सूत्रेण निष्पन्ने इच्छाशब्देऽव्ययीभाव । ११ अतिशयेन दूराम् । १२ अतिशयेन वृद्धाया ।

कुण्डकमेकमकारयत् । तत्कज्जललिप्ताश्च चत्वारश्चेलखण्डा विहिताः, एका स्थूलायताकृतिसबहिरर्गला मञ्जूषा चापि निर्मापिता ।

अथ वसन्तोत्सवावसरवासतेय्या आदिमे यामे महार्हवेषः कुमारसचिवः समागमत् । अलक्षितप्रवेशमुपकोशा तमब्रवीद् यन्नाहमकृतस्नानं त्वां स्प्रष्टुमीश्यभ्यन्तरं प्रविश्य सम्पादितस्नानो भव । स च मूढस्तदङ्गीकुर्वन्[1]न्धतमसाच्छन्[2]नाभ्यन्तरगृहं चेटीभिः प्रवेशितस्तत्रात्तान्तर्बहिराभरणोऽन्तर्वाससः कृते प्रदत्तैकचैलखण्डः, आशिरःपादमङ्गेष्वभ्यङ्गभङ्ग्या विलेपिततत्तैलकज्जलो विहितः । प्रत्यङ्गमस्य मर्दयन्त्यो यावच्चेट्योऽतिष्ठँस्तावद् द्वितीये प्रहरेऽसौ पुरोधा अभ्युपागमत् । चेट्यश्च 'वररुचेः सुहृत्कश्चित्पुरोहितः समागत इति त्वमिह प्रविश' इत्युक्त्वा परिहितचतुरङ्गुल[3]कज्जलमलिनमलमल्लकमात्रं[4] तं कुमारसचिवं मञ्जूषायां निक्षिप्य बहिस्तामर्गलेनाबध्नन् । एवमेव स्नानमिषेणाभ्यन्तरगृहं नीतः पुरोहितोऽपि हृतवस्त्रादिश्चैलखण्डधरस्तैलकज्जलमर्दनैश्चेटीभिर्विमोहितस्तृतीये प्रहरे दण्डाधिपतौ समायाते सहसा रहस्योद्भेदभयभीताभिरिव विप्रलब्धो[5] यथापूर्वं मञ्जूषायां निक्षिप्तो मञ्जूषा च सार्गलीकृता । ततो दण्डाधिपोऽपि स्नानोप-[6]धिनाऽन्तरगृहं प्रवेश्य परिधापितचेलखण्डैककर्पटो यदा तैलकज्जलाभ्यङ्गसुखमनुभवन्नासीत्तदैव तुरीये यामे वणिगपि तत्र समागच्छदिति दण्डाधिपोऽपि तत्रयं प्रदर्श्य चेटीभिर्मञ्जूषायां निक्षिप्तो बहिरर्गलश्च प्रदत्तः[7] ।

एवं त्रयोऽपि तेऽन्धतमसावासाभ्यासोचिता इव लब्धपरस्परस्पर्शा अपि नान्योन्यमालपन् । अथोपकोशा सद्मनेऽत्र दीपं प्रज्वाल्य तं वणिजञ्च तत्रैव प्रवेश्य 'मद्भर्त्रा मत्तं यद्धनं तद्देही'त्यगदत् । वणिगपि च शून्यं तद्गृहमालोक्य 'तव भर्त्रा यद्धनं स्थापितं सर्वमवितथं तदहं प्रदास्यामी'ति प्रत्यजानात् । सा चापि

---

१. क्ङो ह्रस्वादचि ङमुण्नित्यम् । २. आङ्माङोश्चेति तुकि चुत्वम् । ३. चतस्रः अङ्गुलयः प्रमाणमस्येति तद्धितार्थे समासः, 'तत्पुरुषस्याङ्गुलेः संख्याव्ययादेः' इति समासान्तोऽच्, ततः 'प्रमाणे द्वयसज्'इति विहितस्य मात्रचः 'द्विगोर्नित्यमि'ति लुक् । ४. मात्रशब्दस्यात्रावधारणमर्थः 'मात्रं कार्त्स्न्येऽवधारणे' एवं च मलमल्लकमेवेत्यस्वपदविग्रहे मयूरव्यंसकादित्वात्समासः । ५. आलश्चोपसर्गे । ६. उपसर्गे घोः किः । ७. अच उपसर्गात्तः ।

त्वया निश्चिन्तेन स्थातव्यम्। अहञ्चाजस्रं तव शरीरान्तर्निवासिनी सरस्वती तव दुःखं द्रष्टुं न पारयामि' एवमुक्त्वाऽन्तर्दधौ।

प्रबुद्धोऽहं तत्स्वप्नलब्धाश्वासो दयितासदनासन्नबालरसालतरोरधो गत्वाऽऽसिषम्। तत्सखीमुखेन च यौवनानन्ददानदक्षिणायास्[3]तत्रोपकोशाया मन्निबन्धनमनङ्गविजृम्भणमशृणवम्। ततस्तां तस्याः सखीमहमेवमब्रवम्, यद् गुरुभिर्दत्तां तां स्वीकर्तुं कथमहमुत्सहेयेत्येतद्यथा सम्पद्येत तथा कृत्वा स्वसखीं मां च समुज्जीवय[4]। इत्थमभिहिता सा गत्वा तन्मातरमखिलमवदत्। सा चापि तत्क्षणमेव स्वभर्तारमवगतसर्वसमाचारमकरोत्। तच्च तेन तदग्रजेन वर्षेणापि चाभिमन्त्रितमिति समुपलब्धवर्षाचार्यनिदेशेन व्याडिना[5] कौशाम्बीं गत्वा नीतायां मम मातरि, उपकोशापितृभ्यां यथाविधि सम्पादिते चावयोर्विवाहेऽहं तत्र जायया जनन्या च सह चिरं सुखमवसम्।

अतिक्रान्तेषु चैव कतिपयवर्षेषु वर्षस्य शिष्याणामन्यतमो जडबुद्धितमो नाम्ना पाणिनिरेकश्छात्रोऽभवत्। शुश्रूषापरिक्लिष्टः[6] स वर्षभार्यानुज्ञातो विद्याकामस्तपस्तप्तुं हिमनगमगमत्। तत्र तीव्रतपस्तोषितशशिशेखरसमवाप्तसर्वविद्यामुखनवव्याकरणस्ततः आगत्य मामेव वादायाह्वयत। प्रवृत्ते चावयोर्विवादे वासरसप्तकं समाप्तिमाप। अष्टमेऽह्नि मया पराजिते पाणिनौ समनन्तरमेव नभःस्थस्थाणुकृतमहाघोरहुङ्कारेण नः सर्वं तदैन्द्रव्याकरणं भुवि प्रनष्टम्। पाणिनिना पराभूताश्च वयं सर्वे तदैव मूर्खीभूता इति निर्विण्णोऽहं[9] स्वगृहस्थितं हिरण्यगुप्तस्य हस्ते निजस्वं समर्प्य तथाऽखिलमुपकोशामाभाष्य निराहारस्तपोभिः शङ्करमाराधयितुं परित्यक्तजायादिमोहमाया हिमालयमायम्। पतिव्रतोपकोशा च नियमवती निजे गृहेऽनुदिनं मम श्रेयोऽभिलषन्ती, गङ्गायां स्नान्ती[11] समतिष्ठत।

---

१. तव्यत्तव्यानीयरः। २ नमिकम्पिस्म्यजसकमहिंसदीपो रः। ३. व्यवस्थाभावात्पूर्वपरावरेति सर्वनामताया अभावः। ४ स्तोः श्चुना श्चुः। ५ व्याडस्यापत्यं व्याडिः (अत इञ्) स्वागतादीनाञ्चेत्यैजागमाभावः। ६ 'व्रश्चभ्रस्जे'ति शस्य षत्वे 'ष्टुना ष्टुः'। ७ तस्य पूरणे डट्, नान्तादसंख्यादेर्मट्। ८ नशेः षान्तस्य। ९ निर्पूर्वकाद्विदातोः क्त, 'रदाभ्यामि'त्युभयत्र नत्वे णत्वम्, ष्टुत्वञ्च। १०. तिष्ठतेः क्ते 'द्यतिस्यतिमास्थामित्तिकिति'। ११ गेहे कः। १२ आच्छीनद्योर्नुम्।

एकदा मधौ मननियमजन्यतनिमानमातन्वतीं तनुं बिभ्राणां चामामप्यभिरामां प्रतिपच्चन्द्रलेखामिव दर्शकलोचनानन्ददायिनीं तां स्नातुं गंगां गच्छन्तीं निरीक्ष्य राजपुरोधाः, दण्डाधिपतिः, कुमारसचिवश्चैते [2]कत्रयः पञ्चशरशरशरव्यतामुपजग्मुः। सा चापि तस्मिन्नहनि श्रान्ती कथमपि चिरायते स्मेति ततः सायमागच्छन्तीं तां मार्गे कुमारसचिवः साग्रहमग्रहीत्। प्रत्युत्पन्नमतिश्च सैनमित्थमब्रवीत्—'यथात्थ त्वमेतत्सर्वं ममाप्यभिप्रेतम्। किन्तु सत्कुलजया प्रोषितभर्तृकया च मया सह अस्मिन्[3]त्स्थाने किमपि कर्तुमस्थाने। अतस्त्वया मधूत्सवव्यासक्तलोकाया रात्रेराद्यप्रहरे ध्रुवं मद्गृहे समागन्तव्यम्।' एवं कृतसन्धा कामान्धेन च तेन परित्यक्ता यावदेव किञ्चिद्दूरं गता तावत्पुरोधसा सा निरुद्धा। किन्तु तस्मा अपि तस्या एव रात्रेर्द्वितीयीके[4] प्रहरे समागन्तुं सङ्केतं परिकल्प्य यथाकथञ्चिदात्मानं मोचयित्वा प्रचलिता। ततोऽपि च किञ्चिदग्रेऽन्वयां दण्डाधिपस्तां न्यरुणदिति तृतीयस्मै[5] तस्मै अपि त्रियामायास्तार्तीयीके[6] प्रहरे तत्रागन्तुं संकेतं विधाय दैवात्ततोऽपि च निर्मुक्ता वेपमानतनुयष्टिर्गृहमागत्य कर्तव्योचितं सर्वं स्वचेटीभ्यो निरदिक्षत्। प्रवासस्थे भर्तरि [7]कुलीनयोषितो मरणं श्रेयो[8] न पुना[9] रूपैकपक्षपातिलोकलोचनापातपात्रतेति सञ्चिन्तयन्ती, स्मरन्ती च मम संयोगसमयं, निशां तां निर्निद्राहारा निनाय।

समुदिते च भगवति अहर्पतौ[10] ब्राह्मणपूजार्थं किञ्चिद्धनमानेतुं सा चेटीं हिरण्यगुप्तस्य गृहं प्रेषितवती। स च वणिक् तामागत्यैकान्ते, कान्ते मां भजस्व सदैव त्वद्भर्तृनिक्षिप्तं धनं दास्यामीत्यब्रवीत्। एतदाकर्ण्य तं वणिजं साऽसात्त्विकधनदानानिच्छुकं निर्धार्य तमपि तस्यामेव रात्रौ [11]तुरीये यामे समागन्तुमस-संकेतदिति निर्गते तस्मिँश्चेटीभिः सा [12]शैलेयादिसंयुक्तेन तैलमिश्रितकज्जलेनापूरितं

---

१. 'करणाधिकरणयोश्चे'ति करणे ल्युट्। २. 'औ' च इति कोः कद्रादेशः। ३. 'नश्छे'ति धुडागमे 'खरि चे'ति चर्त्वम्। ४. द्वेस्तीयः, तीयादीकक् स्वार्थे वाच्यः, किति च। ५. तीयस्य ङित्सु वा। ६. त्रेः संप्रसारणं च, तीयादीकक् स्वार्थे वाच्यः, किति च। ७. 'कुलात्खः' इति खप्रत्यये तस्य 'आयनेयीन्' इति ईनादेशः। ८. हशि च। ९. रोरि, ढ्रलोपे पूर्वस्य दीर्घोऽणः। १०. अहरादीनां पत्यादिषु वा रेफः। ११. चतुरश्छयतावाद्यक्षरलोपश्च। १२. 'शिलाया ढः' इत्यत्र शिलाया इति योगविभागाड् ढञ्।

कुण्डकमेकमकारयत्। तत्कज्जललिप्ताश्च चत्वारश्चेलखण्डा विहिताः, एका स्थूलायताकृतिसबहिर्गला मञ्जूषा चापि निर्मापिता।

अथ वसन्तोत्सवावसरवासतेय्या आदिमे यामे महार्हवेषः कुमारसचिवः समागमत्। अलक्षितप्रवेशमुपकोशा तमब्रवीद् यन्नाहमकृतस्नानं त्वां स्प्रक्ष्यामीत्यभ्यन्तरं प्रविश्य सम्पादितस्नानो भव। स च मूढस्तदङ्गीकुर्वन्नन्धतमसाच्छन्नाभ्यन्तरगृहं चेटीभिः प्रवेशितस्तत्राऽऽत्तान्तर्वस्त्राभरणोऽन्तर्वाससः कृते प्रदत्तैकचैलखण्डः, आशिरःपादमङ्गेष्वभ्यङ्गभङ्ग्या विलेपिततच्चैलकज्जलो विहितः। प्रायङ्गमस्य मर्दयन्त्यो यावच्चेट्योऽतिष्ठंस्तावद् द्वितीये प्रहरेऽसौ पुरोधा अभ्युपागमत्। चेट्यश्च 'वररुचेः सुहृत्कश्चित्पुरोहितः समागत इति त्वमिह प्रविश' इत्युक्त्वा परिहितचतु[3]रङ्गुलकज्जलमलिनमलमल्लक[4]मात्रं तं कुमारसचिवं मञ्जूषायां निक्षिप्य बहिस्तामर्गलेनाबध्नन्। एवमेव स्नानमिषेणाभ्यन्तरगृहं नीतः पुरोहितोऽपि हृतवस्त्रादिश्चैलखण्डधरस्तैलकज्जलमर्दनैश्चेटीभिर्विमोहितस्तृतीये प्रहरे दण्डाधिपतौ समायाते सहसा रहस्योद्भेदभयभीताभिरिव विप्रलब्धो यथापूर्वं मञ्जूषायां निक्षिप्तो मञ्जूषा च सार्गलीकृता। ततो दण्डाधिपोऽपि स्नानोप[6]धिनाऽन्तरगृहं प्रवेश्य परिधापितचेलखण्डैककर्पटो यदा तैलकज्जलाभ्यङ्गसुखमनुभवन्नासीत्तदैव तुरीये यामे स वणिगपि तत्र समागच्छन्निति दण्डाधिपोऽपि तद्रूपं प्रदर्श्य चेटीभिर्मञ्जूषायां निक्षिप्तो बहिरर्गलश्च प्रदत्तम्।

एवं त्रयोऽपि तेऽन्धतमसावासाभ्यासोद्यता इव लब्धपरस्परस्पर्शा अपि नान्योन्यमालपन्। अथोपकोशा सदनेऽत्र दीपं प्रज्वाल्य तं वणिजञ्च तत्रैव प्रवेश्य 'मद्भर्त्रा प्रत्त यद्धनं तद्देही'त्यगदत्। वणिगपि च शून्यं तद्गृहमालोक्य 'तव भर्त्रा यद्धनं स्थापितं सर्वमवितथं तदहं प्रदास्यामी'ति प्रत्यजानात्। सा चापि

---

१. ङमो ह्रस्वादचि ङमुण्नित्यम्। २. आङ्माङोश्चेति तुकि चुत्वम्। ३. चतस्रः अङ्गुलयः प्रमाणमस्येति तद्धितार्थे समासः, 'तत्पुरुषस्याङ्गुलेः संख्याऽव्ययादेः' इति समासान्तोऽच्, ततः 'प्रमाणे द्वयसज्'इति विहितस्य मात्रचः 'द्विगोर्नित्यमि'ति लुक्। ४. मात्रशब्दस्यात्रावधारणमर्थः 'मात्रं कार्त्स्न्येऽवधारणे' एवं च मलमल्लकमेवेत्यस्वपदविग्रहे मयूरव्यंसकादित्वात्समासः। ५. आतश्चोपसर्गे। ६. उपसर्गे घोः किः। ७. अच उपसर्गात्तः।

मञ्जूषां श्रावयन्ती 'भो[1] देवा हिरण्यगुप्तस्यैतद्वचः शृणुत' एतदुक्त्वा निर्वापित-प्रदीपगेहेऽन्यदस्नानाभ्यङ्गापदेशेनापादमस्तकं तैलकज्जलाभ्यक्तं तं कृत्वा निशा-वसाने 'निरगच्छेदानीम्, त्रियामा हि विगतयामा' इत्युक्त्वाऽनिच्छन्तमपि चन्द्रार्धं दत्वा कर्णग्राहं निरसारयत्। एवं [3]कौपीनमात्रवसनः, कज्जललिप्तवदनः, परिबुक्कद्भिः कौलेयकैः[4] परिवियमाणः, नेममर्मगः[5] पदे पदे स्खलन्निशान्ते स निशा-न्तमापत्। तत्र तां मषीं चालयतो दासजनस्यापि सम्मुखीनो[6] भवितुं नाशकत्।

उपकोशा च प्रातश्चेटिकानुगता नन्दालयमासाद्य हिरण्यगुप्तो वणिक्[7] मम भर्त्रा न्यासीकृतं धनमात्मसात्कर्तुमिच्छतीति विज्ञापितवती। अतस्तत्र राज्या-धिकारिभिराकारितो 'देव, न किञ्चिन्मामकम् अस्यस्या मद्गेहे वर्तते' इति सोऽक-थयत्। तदाकर्ण्योपकोशाऽवादीत्—'मदीयो भर्ता गृहदेवता मञ्जूषायां निक्षिप्य विदेशं गतः। तासामग्रे चायं किञ्चिल्लेखं विनापि मम धनं दातुमङ्गीकृतवान्। न विश्वासश्चेन्मञ्जूषामिहानाय्य देवताः प्रष्टव्याः।' एतदाकर्ण्य नन्दाज्ञापित-बहुजनैः अभ्यु[11]त्थाप्य आनीतायां मञ्जूषायाम् उपकोशाऽगादीत्—'देवताः, यदनेन वणिजोदितं तत्सत्यमुक्त्वा निजावासं यात; नो चेदहं कस्मैचित् सर्वा वो ददामि; सदस्यग्निमुद्घाटयामि वे'ति। [12]तच्छ्रुत्वा भीतभीतास्ते त्रयो मञ्जूषापिहिताः[13], 'सत्यमेतत्, अस्मत्समक्षमनेन धनमङ्गीकृत'मित्यूचुः। एतेन निरुत्तरो वणिक् सर्वं तद्धनं प्रत्यर्पयितुं प्रत्यपद्यत। अतिकुतूहलाक्रान्तमनसा राज्ञा चाभ्यर्थितोपकोशा सदसि स्फोटितार्गलां मञ्जूषा समुदजीघटत्। ततस्त्रयस्ते तम.पिण्डसन्निभाः पुरुषा निर्गता ये च मन्त्रिभिर्भूभृता नन्देन च कृच्छ्रात्प्रत्यभिज्ञाताः क्षणं सर्वानपि किंवृत्तान् सदस्यान् व्यस्मापयन्। अथ कौतुकात्सर्वैः पृष्टोपकोशा प्रथमतस्तेभ्यः सर्वमुप-वर्णयन्ती तन्नत्याखिलसभासदां प्रशंसाभाजनमभवत्। पारदारिकाश्च[14] ते त्रयोऽप्यपहृतसर्वस्वा देशान्निर्वासिताः। सम्रा[15]जा नन्देन चाभिनन्दितचरितो-

1. ससजुषो रु', भोभगोअघोअपूर्वस्य योऽशि, हलि सर्वेषाम्। २. समासत्तौ इति णमुलि, तृतीयाप्रभृतीन्यन्यतरस्याम्। ३. शालीनकौपीने अधृष्टाकार्ययोः। ४. कुलकुक्षिग्रीवाभ्यः श्वास्यलंकारेषु इति ढकञ्। ५. अर्धंनमः। ६. यथामुख-संमुखस्य दर्शनः खः। ७. यरोऽनुनासिकेऽनुनासिको वा। ८. प्रत्यये भाषायां नित्यम्। ९. ण्वुल्तृचौ। १०. देवात्तल्, तलन्तं स्त्रियाम्। ११. उदः स्थास्तम्भोः पूर्वस्य। १२. शश्छोऽटि, खरि च। १३. वष्टि भागुरिरल्लोपमवाप्योरुपसर्गयोः, दधातेर्हिः। १४. गच्छतौ परदारादिभ्यः। १५. मो राजि समः क्वौ।

पकोशा कोशादपरिमितं धनं प्रदाप्य प्रेषिता ससन्तोषं जोषं स्वसदनमसदत् । वर्षोपवर्षावपि च तत्सकलमाकलय्य निरतिशयं तामभिनन्दितवन्तौ । सर्वे तत्पुरवासिनश्च [1]स्मेरमुखाः [2]सँवृत्ताः ।

अत्रान्तरे हिमाद्रौ तीव्रतरं तपस्तप्त्वा मयाऽऽराधितेन देवेन महादेवेन मे पाणिनीयं शास्त्रं प्रकाशितम् । तदनुगृहीतेन चैव मया तत्पूर्णीकृतम् । ततः प्रतिनिवृत्तेन शशिमौलिप्रसादामृतपानाज्ञाताध्वक्लमेन निजसदनं प्रापादि । कृतगुरुमातृचरणाभिनन्दनेन श्रुतोपकोशावृत्तवृत्तान्तेन च परमा कोटिरानन्दस्यान्वभावि ।

अथ मन्मुखात् तन्नवसं[3]स्कृतव्याकरणं शुश्रूषोर्वर्षस्य कृते षाण्मातुरेण[4] तत्सर्वं प्राकाश्यं नीतम् ।

ततोऽतिनिर्बन्धपराभ्यां व्याडीन्द्रदत्ताभ्यां दक्षिणार्थं विज्ञप्तो गुरुर्वर्षः स्वर्णनिष्ककोटिर्मे [5]देयेत्यवोचत् । अङ्गीकृततद्गुरुवचनौ तौ नैतावद्धनमन्यस्मादुपलब्धुं शक्यम्[6] इति लक्ष्मीपुँस्पुँ[7]न्नाक्षयमवतिकोटीश्वरान्नन्दात् गुरुदक्षिणां याचितुं मया सहाचलताम् । अवोचतां च तौ 'प्रागुपकोशा तेन धर्मभगिनीत्वेन स्वीकृतेति स तव धर्मस्यालकोऽतस्त्वद्गुणैर्वश्य तस्मादेतावद्धनं प्राप्तुं शक्यते' इति भगवँ[8]श्छिन्धि आवयोः प्रतिज्ञाबन्धनमेतदिति । स्वीकृते च मयि तत्, त्रयोऽपि सतीर्थ्यौ वयमयोध्यास्थं नन्दकटकमगच्छाम । किन्तु प्राप्तमात्रेषु चास्मासु तत्र राजा पञ्चत्वमवापेति तद्विषादेन राष्ट्रे महान् कोलाहलो जातः । एवंभूते व्यतिकरे योगसिद्धिमानिन्द्रदत्तोऽभ्यधत्त यद्गतासोरस्य भूपस्य शरीरमहं प्रविशामि । वररुचिरस्त्वर्थी मामकीन इत्यहं तस्मायभीष्टं काञ्चनं दास्यामि । व्याडिश्च देवगृहे मम प्रत्यागमावधि यावन्मदीयदेहमभिरक्षतु ।

सर्वमेतत्स्थिरीकृत्य, नन्दशवान्तःसमाविष्टे इन्द्रदत्ते, प्रत्युज्जीवति च भूपतौ, राष्ट्रे महानुत्सवोऽजायत । शून्ये देवगृहे चेन्द्रदत्तस्य शरीरमभिरक्षति व्याडौ, राजकुलमहमगमम् । प्रविश्य च स्वस्तीत्युच्चार्य मया [9]स योगनन्दो

---

१. नमिकम्पिस्म्यजस° इति रः । २. 'मोऽनुस्वारः' इति समो मस्यानुस्वारे 'वा पदान्तस्ये'ति वैकल्पिकोऽनुनासिको चकारः, परसवर्णः । ३. समः सुटि, अत्रानुनासिकः पूर्वस्य तु वा । ४. मातुरुत्संख्यासम्भद्रपूर्वायाः । ५. ईद्यति । ६. शकिसहोश्च । ७. पुमः खय्यम्परे । ८. नश्छव्यप्रशान् । ९. एतत्तदोः सुलोपोऽकोरनञ्समासे हलि ।

गुरुदक्षिणार्थं हेमकोटिं याचित इति तेन सत्यनन्दस्य मन्त्री शकटाल 'सुवर्णकोटिमस्मै दापय' इति समादिष्टः। किन्तु प्रातिभशक्तिसम्पन्नो मन्त्री शकटालो मृतस्योज्जीवनसमकालमेवार्थिनमागतमवलोक्यावगततत्त्वो नन्दस्य तनयो बाल इति चिन्तयन्नन्दस्य बहुशत्रु[2]बलराज्यमभिरक्षितुं तथाभूतमपि नन्दस्य देहमभिरक्षितुं निश्चिन्वानस्तत्क्षणमेव सर्वान् शवानदीदहत्। तन्मध्ये चारैरुपलब्धमिन्द्रदत्तकलेवरमपि—तद्रक्षकं व्याडिमपसार्य—दाहितवान्। अत्रान्तरेऽर्थिने हेमकोटिसमर्पणाय त्वरमाणं राजानमाह—'देव, इदानीं सर्वोऽपि परिजन उत्सवासक्तस्वान्त इत्यत्र क्षणं प्रतीक्ष्यताम्। तदनन्तरं कौतस्कुत[3] कांस्कान्[4] उपहारान् वाञ्छतीति पृष्ट्वा भवदाज्ञया सर्वं सम्पादयिष्यते।'

क्षणानन्तरं च योगनन्दमागत्य, 'देव, सत्यपि भवादृशे रक्षितरि, योगस्थितोऽनुज्ञातजीवो द्विजोऽनाथशव इति बलाद्दग्धः' इति व्याडिना अब्रह्मण्यमुद्घोषितम्। देहदाहानन्तरं निर्गत्य स महामतिः शकटालः सुवर्णशतमर्पितवान्। किन्तु योगनन्दो रहसि सशोको व्याडिमवदत्—'विप्रोऽप्यहमिदानीं शूद्रत्वमापन्न[6] इति स्थायिन्यपि [7]श्रीर्नेदानीं यशस्काम्यतो[8] मम सन्तोषायोपकल्पते।' एतदाकर्ण्य व्याडिस्तमाश्वास्याभाषत—'शकटालेनाधुनैव परिज्ञातोऽसीति महामन्त्री ह्ययमचिराद्वा यथेच्छं विनाशयितुं, पूर्वनन्दनन्दनं चन्द्रगुप्तं भूपञ्च विधातुमलमिति मुख्यामात्यं वररुचिं नियोजय, येन दिव्यानुभावतद्बुद्धि[10]पुरस्कृतं राज्यं निष्प्रत्यू[11]हं सुस्थिरं स्यात्।'

एवमुक्त्वा गुरुदक्षिणां दातुं गते व्याडौ तदैव योगनन्देन मन्त्रिपदे नियुक्तोऽहं तमेवमवदम्—'विगतब्राह्मण्यस्यापि ते शकटाले पदस्थिते राज्यं सुस्थिरं

---

१ मन्त्रि गुप्तभाषणे इत्यस्माद् धातोः 'नन्दिग्रहिपचादिभ्यो ल्युणिन्यचः' इति ग्रहादित्वाण्णिनिः। २ 'अन्येभ्योऽपि दृश्यते' इति वलच्। ३ 'कस्कादिषु च'। ४ 'कानाम्रेडिते', सम्पुकानां सो वक्तव्यः'। ५ 'वा शरि'। ६ स्थाधातोः ग्रहादित्वाण्णिनिः, 'आतो युक् चिण्कृतोः', ऋन्नेभ्यो ङीप्। ७ क्विब्वचिप्रच्छ्यायतेति क्विपि दीर्घः। ८ 'पाशकल्पककाम्येष्विति वाच्यम्' इति सहकारेण 'सोऽपदादौ' इति सः। ९ 'नन्दिग्रहि' इति नन्द्यादित्वाल्ल्युः, 'युवोरनाकौ'। १० 'पुरोऽव्ययम्' इति गतिसंज्ञायां 'नमस्पुरसोर्गत्योः' इति सः। ११ 'इदुदुपधस्य चाप्रत्ययस्य'।

न मन्ये, तस्मादद्य जीवितद्विजदाहदोषीति तिरस्कृत्य[1] युक्तया विनाश नेयं[2]। एव मयोपदिष्टो योगनन्द शकटाल मध्येऽन्धाम्बु सतत्सुतशत निक्षिप्य सक्तूनां पयस्पाशस्य[3] चैकैक शराव ससुतस्य तस्य कृतेऽन्तर्न्यदीधपत्। एव स्वकीयम् अधस्पदम्[4] अवलोक्य शकटाल पुत्रानुवाद, 'सुता, एतद्भोज्य[5] पेयद्रव्येणैकोऽपि[6] कृच्छ्राज्जीवेत्, बहूनां तु कथैव केत्येक एव सजलानमून् सक्तून् न प्रत्यहमद्यात् यश्च समर्थ सन् योगनन्दस्य वैर प्रतिकुर्वीत।'

एतद्वाकर्ण्य पुत्रास्तमब्रुवन्—'तात, नास्मिन् कर्मण्यतिभवकान्[7] कोऽप्य स्मास्विति सविषानिव सविषान्[8] सक्तूनिमान् पिबन्नास्मान त्व धारय।' तन्नि शम्य शकटालस्तै[9] शरावसक्तुवारिभि एक एव सकृद्वृत्तिमह्नोऽकरोत्। एवमन्धाम्बुनिपतितस्य तस्य पश्यत एव सुतशते निरसुता गते स एव केवलो जीवितोऽवाशिनट्।

इत्यञ्च निष्कण्टक योगनन्दसाम्राज्ये बद्धमूले, अहरहं[11] तत्समृद्धौ च जायमानायां, गुरुप्रदत्तदक्षिणो व्याडिस्तत्रायया। त च तथाभूतबद्धमूलसाम्राज्यमवलोक्याति प्रसन्न, योगनन्देन तेन तद्राज्ये विविधभोगान् भोक्तु भृशमभ्यर्थितोऽपि, ससारा सारता तत्त्वेन जानानस्तत्कालमेव तपस्तप्तुमनुवनमभिप्रतस्थे। योगनन्दश्चाथ सकलसैन्यसंयुक्तो मत्सहित स्वराजनगर पाटलिपुत्रमगमत्। अहमपि च तत्र योगनन्दस्य मन्त्रित्व [10]धूर्पतित्वे नियुक्त उपकोशया परिचर्यमाणो जनन्या गुरुणा च साक चिरमवसम्। साक्षात्सरस्वती च सर्वेषु कार्येषु मत्साहाय्य व्यदधात्।

इति कथाकल्लोलिन्या सन्धिनिर्देशात्मक प्रथम कल्लोल समाप्त।



---

१ 'तिरसोऽन्यतरस्याम्'। २ 'अचो यत्'। ३ पाशकल्पेति स कुत्सितस्य पयस इति भाव। ४ 'अध शिरसी पदे'। ५ 'भोज्य भक्ष्ये'। ६ 'ईद्यति'। ७ भवन्तमतिक्रान्तोऽतिभवकान्। ८ विषम्, जलञ्च, तेन सविषानित्यस्य सजलान् विषयुक्तांश्चे यर्थ, 'तथायुक्त चानीप्सितम्' इति कर्मत्वम्। ९ 'तत्रोद्धृतममत्रेभ्य' इत्यण्। १० रोऽसुपि। ११ 'अहरादीनां पत्यादिषु वा रेफ'।

कारकनिर्देशात्मको द्वितीयः कल्लोलः

वररुचिरेवमुपवर्ण्य पुनः काणभूतिमब्रोचत्—'इत्थं व्यतीतेषु केषुचिद्वत्सरेषु वामाकामाद्यतिदससमुन्मत्तो योगनन्दः, समुपेक्षितस्वसहयोगी,[1] निजपरिजनपरिदाही,[2] परमोन्माथी च सञ्जातः। एवमुच्छृङ्खलं तमवलोक्याहमचिन्तयम् यन्मयि स्थिते विरुद्धमाचिचरिषिष्यन्नपि[3] न शकटालः स्वमनोरथं पूरयितुमलमितीदानीं[4] स उद्धर्तव्य[5] इति समुद्दिधीर्षु राजानमहमभ्यर्थ्यान्धाम्भोदमुदधरम्। नीतिकुशलः शकटालोऽपि च पुना राज्ञो मन्त्रित्वमवाप्य वररुचौ स्थितेऽयं योगनन्दोऽजय्यः इति सञ्चिन्तयन् वैतसीं वृत्तिमाश्रित्य मदिच्छानुकूलं राजकार्याण्यकरोत्।

एकदा नगराद्बहिर्निर्गतो राजा मध्येगङ्गमुद[6]ः समुत्क्रान्तं संश्लिष्टपञ्चाङ्गुलिहस्तम्[7] अपश्यत्। किमेतदिति मां पृच्छति भूभृति, तस्यामेव दिश्यहं स्वकीये द्वे अङ्गुल्यावदर्शयम्। एतेन तिरोभूते हस्तेऽतिविस्मयमापन्नेन च भूपेन पुनस्तदर्थमनुयुक्तोऽहं तमेतदब्रवम्—संश्लिष्टपञ्चाङ्गुलिहस्तोऽयं निरदिशद् यत्पञ्चभिर्मिलितैरिह न किमप्यसाध्यं वर्तते[8], अहं च तदङ्गुलिद्वयं दर्शयन्नेतत्प्रत्युदतीतरं यदैकचित्येन वर्तमानाभ्यां द्वाभ्यामेव संसारेऽस्मिन् सर्वं सम्पादयितुं शक्यते। ममैतद् गूढविज्ञानमवधार्य भूपोऽत्यर्थं प्रासीदच्छकटालश्च दुर्जेयां[9] मदीयां बुद्धिमवधार्य नितरां व्यषीदत्।

एकदा कश्चिद् ब्राह्मणातिथिर्योगनन्दस्य प्रासादद्वारमुपागच्छत्। तत्र [10]मुहूर्तमवस्थितश्च किञ्चिदुपलिप्सयेव अनु[11]प्रासादवातायनम् उदद्राक्षीत्। तच्च वातायनाप्रात्पश्यन्तीं स्वपत्नीमवलोक्य तन्मात्रेणैव च तमतिथिम् अभिक्रुध्यन्नृपतिर्हन्तु-

1–2. 'लग्नचानुरुधेति' विशुन्। ३. चरतेरसन्नन्तात् लृटः सङ्गा। ४. दानीञ्चेतीदमो दानीम्। ५. हरतेस्तव्यत्। ६. उदकशब्दस्य पद्य-इत्युदन्नादेशोऽल्लोपोऽनः। ७. 'कर्तुरीप्सिततमं कर्म', 'कर्मणि द्वितीया'। ८. 'अकथितचेति' पञ्चम्याः द्वितीया। ९. ईषद्दुःसुषु—इति खल्। १०. अकर्मकधातुयोगे काले द्वितीया। ११. 'अनुर्लक्षणे', 'कर्मप्रवचनीययुक्ते द्वितीया'।

मादिदेश । तस्मिंश्च द्विजे वध्यभूमिं नीयमाने विपणिस्थापितो निरसुरप्येको [1]वैसारिणोऽहसत् । तद्धासहेतुचिन्तासन्तानेन मया स्मृतैकान्तोपस्थिता सरस्वती तन्मत्स्यहासहेतुश्रवणार्थं तत्रत्यताळतरोः पृष्ठेऽलक्षितः स्थातुं मामादिशत् । तथा कुर्वन्नहं रात्रौ तत्र बालपुत्रैः सहागतां राक्षसीमेकामपश्यम् । सा च भोज्य याचमानान् स्वबालानवादीत् 'प्रातस्तरां विप्रमांसमहं वो दातास्मि । अद्य तु तं दृष्ट्वा मृतोऽपि मत्स्योऽहसदिति न स व्यापादितः । किमर्थञ्च स तिमिरहसदिति सुतैः परिपृष्टा राक्षसी समवोचत्—'स्त्रीरूपधारिभिः अन्तःपुरमधितिष्ठद्भिः[2] नरैः सर्वासु राजस्त्रीषु परिष्यावित्तचारिणीषु[3] अपि सच्चारिण्यम्[4] अभिनिविशमान [5]वैराकोऽयमनेनामनेर्भैः[6] नृपतिना विप्रो व्यापाद्यते इति तिमिरहसत् । राक्षस्या एतद्वचः श्रुत्वा तत आगत्य प्रातरहं राजानं विज्ञापिततत्तिमिहासहेतुमकरवम् । राज्ञा चापि सर्वं तत्सत्यमवाप्य बहु सम्मानितोऽहं विप्रश्च वधान्निर्मोचितः ।

अन्यदा तत्र कश्चिच्चित्रकारोऽतिकुशल आगमत् । स च पटे योगनन्दं देवी-श्चैवमचिचित्रत् पक्षापचेष्टारहितं सजीवमिव तच्चित्रमलक्षयतेस्यतिसन्तुष्टेन राज्ञा चित्रकारः[7] पुष्कलेन धनेन सन्तोषित, चित्रपटश्च स स्वावासगृहे भित्तौ संयोजितः ।

संयोगवशादेकदाऽऽवासगृहं प्रविष्टेन मया चित्रगता सम्पूर्णलक्षणा महादेवी समवलोकितेति लक्षणान्तरसम्बन्धात्प्रातिभबलेनाभ्यूह्य तस्या मेखला-स्थानं तिलेन चिह्नयित्वाऽपाकृतवैयूनिरपासरम् । किन्तु गृहं प्रविष्टेन योगनन्देन सचिह्नमवलोक्यानुयुक्तेन परिजनेन तत्तिलकचिह्नकोऽहं विज्ञापितः । तदाकर्ण्य राजा व्यचिन्तयद् यद् गुप्तप्रदेशस्थं तिलकममु न मद्व्यतिरिक्तोऽन्यः कश्चिद्वेत्तीति वररुचेरस्य ज्ञानं तत्प्रयोजकमपशस्करमन्तःपुरदूषणं पिशुनयति । अत एवैने-[8] नान्तःपुरस्त्रीवेशधारिणो नराः अवलोकिताः । एतद्विचिन्त्य क्रुधाऽभिज्वलन् योगनन्दो रहसि शकटालं समाहूय समादिशत्—'देवीदूषको वररुचिस्त्वया-

---

१. 'विसारिणो मत्स्ये', 'इनण्यनपत्ये' । २. 'अधिशीङ्स्थासां कर्म' । ३. चरि-त्रस्य भाव इति ष्यञि षित्वान्ङीषि हलस्तद्धितस्येति यलोपः । ४. 'अभि-निविशश्च' । ५. जल्पभिक्षेति षाकन् । ६. अविद्यमानम् एनः पापं यस्मिन्, निरपराध इति भाव । ७. 'कर्मण्यण्' । ८. 'अतः कृकमिकंस०' इति स । ९. 'द्वितीयाटौस्स्वेन' ।

वध्यः'[1] इति । तदाज्ञां स्वीकृत्य बहिर्निरस्तः शकटालोऽचिन्तयद् यद् दिव्यबुद्धिप्रभावस्य वररुचेः चाण्डालान्[2] वधं कारयितुम् अहमशक्तः । ममापदुद्धर्त्ता विप्रश्चायमिति तद्रक्षणमेव श्रेयः । एवं कृतनिश्चयः शकटालो मामागत्य राज्ञो वधान्तमकारणक्रोधमबोधयत् । ततो राजा न मामभिक्रुध्येदिति मया कश्चिदन्यो निहन्यते त्वञ्च मद्गेहेऽवच्छन्नस्तिष्ठेत्युक्तवन्तं तथैव कुर्वंश्च तमहमवोचम्—त्वमेवैको मन्त्री यो मां नाजिघांसत् । राक्षससुहृदहं नापि च केनापि घात्यैः[3] । ध्यातमात्र एव च क्षणे राक्षसस्य समागत्य विश्वमात्रं ग्रसितुमलम् । एतदाकर्ण्य तं राक्षसं दिदृक्षुणा मन्त्रिणा ध्यानसमकालमेवोपस्थितं तं राक्षसमहमदर्शये[4], येन सोऽतिविस्मितो भीतश्च सञ्जातः । अन्तर्हिते च राक्षसे शकटालो मामन्वयुङ्क्त 'कथमयं राक्षसस्तव सखा सञ्जात' इति । अहं तमेवमवदं, यत्पुरा नगररक्षार्थमनुनिशं पर्यटत्स्वैकैको नगराधिपोऽन्वैषीत् । तदाकर्ण्य योगमन्त्रेण नगराधिपत्वेऽभिनिवेशितेन मया भ्रमन्नेको राक्षसोऽदर्शि । तेन च का नारी 'नयनाभिरामा नगरेऽस्मिन्निभाव्यते' इत्यनुयुक्तेन मया 'मूर्ख! यैव यस्याभिमता सैव तस्य कृते नयनाभिरामा' इति निगदितः । स च अहो, एकेनैवोत्तरेणाहं त्वया जित इति स्मृतमात्र एव त्वां सन्निधास्ये इति प्रत्यजानात् । इत्थं मित्रत्वमवाप्य मदीयापत्सहाये तस्मिन् राक्षसे निर्गते शकटालेनाभ्यर्थितोऽहं ध्यानमात्रेणैवोपस्थितां गङ्गाकां[5] समदर्शयम् । स्तुतिभिः सन्तोषितायां तस्यामपि च तिरोहितायां शकटालो मत्सहायोऽभवत् ।

एकदा स खिन्नं मामवलोक्यावदत्—'सर्वज्ञेनापि त्वया किमर्थमेवं दूनेन[6] चेतसा स्थीयसे । अविचारकारिणो हि राजानो न चिरादेव प्रकृतिमायान्ति । बहूनि चात्र प्रमाणानि, अतः कालेनावश्यमेव स त्वाम् स्मरिष्यतीति त्वमत्रैव प्रच्छन्नो मम गृहमधिवस[7] । एतदाकर्ण्याहं तस्यैव गृहे प्रच्छन्नस्तिष्ठन्नुभावसरं प्रतीक्षमाणोऽनेहसमनैषम् ।

---

1. 'हनो वा यद्वधश्च वक्तव्यः'। २. 'हृक्रोरन्यतरस्याम्' । ३. हन्तेर्ण्यति वृद्धौ, हो हन्तेरिति कुत्वे, 'हनस्तोऽचिण्णलोः' । ४. 'अभिवादिदृशोरात्मनेपदे वेति वाच्यम्' । ५. गंगाशब्दात्स्वार्थेकनि 'केऽणः' इति ह्रस्वानन्तरम् अभाषितपुंस्काच्चेति साहचर्येण आदाचार्याणाम्-इत्यात्वम् । ६. स्वादय ओदित इति गणपाठसाहचर्येण ओदितश्चेति नत्वम् । ७. 'उपान्वध्याङ्वसः' ।

एकस्मिन्नवसरे तस्य योगनन्दस्य सुतो हिरण्यगुप्तो मृगयार्थं वनमगमत्। इतस्ततो मृगयां कुर्वतः स्वानुचरैः परित्यक्तस्य वने[1] चोपवसतस्तस्य वासरो व्यत्यगात्। अतस्तां क्षपां क्षपयितुं स एकं वृक्षमारोहीत्। क्षणादेव चारुहत् तमेव वृक्षमृक्ष एको हर्यक्षभीतः। तं तस्मारूढ राजपुत्रं च भीतमवलोक्य मनुष्यभाषया 'मा भैषीः सुहृत्वं मदीयः' इत्यभयमददात्, एतेन विस्रब्धो राजपुत्रस्तं तरुमध्यशयिष्ट[2]। ऋक्षस्तु तं वृक्षमधिवसन् जाग्रदेव तस्थौ। एतस्मिन्नन्तरे तत्र समागतो हर्यक्षो मानुषमधः क्षेप्तुमृक्षमाचचक्षे। तमादाय ततो गन्तुञ्च प्रतिजज्ञे। किन्तु ऋक्षोऽवदन्नाहं मित्रमेवं घातयामीति। ततः स्ववारक्रमेण ऋक्षे प्रसुप्ते जाग्रतं राजपुत्रं हर्यक्षो ऋक्षमधः क्षेप्तुमचकथत्। राजपुत्रश्च भयात् सिंहं प्रसादयितुमृक्षमधः क्षेप्तुं प्रायसत। किन्तु दैवात्प्रबुद्धो ऋक्षो नाधो न्यपतत्। अपि तु 'मित्रद्रोहिन्, धिक्[3] त्वाम्, हा[4] विश्वासघातिनम्, गच्छ, उन्मत्तो भव' इति तस्मै शशाप। राजपुत्रः स्वगृहमागतः प्रातरेवोन्मत्तश्च संजातः। तं सहसा तथोन्मत्तमालोक्य योगनन्दोऽत्यर्थं व्यषीदद् अब्रवीच्च यद्वररुचिं व्यापादयता मया न समीचीनमाचरितम्। निःसहायमिव जगन्मां तेन विना प्रति[5] भाति। इदानीं स यदि जीवेदखिलं जानीयात्। एतदाकर्ण्य बुद्धिविशालः शकटालः वररुचिप्रकाशनेनोभयतः स्वगौरवमवगत्य 'राजन्, विष[6]धालमद्यापि वररुचिः प्राणिति' इति विज्ञापितवान्। तदाकर्ण्य तदा राजाज्ञया तदन्तिकमानीतोऽहं सरस्वतीप्रसादेन तस्य राजकुमारस्य मित्रध्रुट्त्वमुदजीघटम्। त्वया कथमित्थमवगतमिति पृच्छति भूभृति, अहमवोचम् 'प्रज्ञावन्तोऽन्त[7]रेणापि प्रत्यक्षसाधारणसामग्रीम् सर्वमनुमानेन लक्षणैश्च ज्ञातुं शक्नुवन्ति। यथा मया महिष्यास्तिलको ज्ञातस्तथैवेदमपि सर्वमवगतम्। एतच्छ्रुत्वा वैलक्ष्यावनतमस्तकस्य राज्ञः सत्कृतिमनादृत्य तत्परिशुद्धिमेव बहुमन्यमानोऽहं स्वागारमागाम्। तत्रागतं मामुपवर्षो न्यगदद् यत्त्वां राज्ञा घातितं निशम्योपकोशा स्वशरीरमग्नि[8]सात्कृतवती। तद्दुःखाशनिनिपातं सोढु[9]मशक्नुवानास्तन्मातुश्च शुचा हृदयमस्फुटत्। समा-

---

१. 'अभ्युक्त्यर्थस्य न' । २. 'अधिशीङ्स्थासां कर्म' । ३, ४. धिग्योगे हायोगे च द्वितीया । ५. प्रतियोगे द्वितीया । ६. 'अलंखल्वोः प्रतिषेधयोः प्राचां क्त्वा' । ७. 'अन्तराऽन्तरेण युक्ते' । ८. 'विभाषा सातिकार्त्स्न्ये', 'सात्पदाद्योः' । ९. सह-धातोः तुमुनि, 'सहिवहोरोदवर्णस्य' ।

कर्णितैतज्जननीजायोदन्तोऽहमन्तरा[1] दिव भूमिञ्च न कमप्यात्मीयमवगच्छन्मूर्छितोऽलूनोऽपि वातलूनो[2] द्रुम इव द्रुतमपतमवन्याम्। ततो वर्षेणागत्य जगतोऽनित्यतामेवैकां सत्यतां बोधयित्वाहं कथंचिद् धारितधृतिश्छिन्नाखिलमायानिबन्धनबन्धनोऽपरिमार्य[3] दुःखविरक्तहृदयः प्रशमैकमात्रसहायस्तपोवनमशिश्रियम्।

गच्छत्स्वहस्सु तपोवने तस्मिन्नयोध्यातः समायातः कश्चिद्द्विज इत्येकदोपलब्धो मत्त्रिवसतिं समं[4] या योगनन्दस्य वार्तामनुयुक्त इत्यमबोधत्—'योगनन्दस्य सकाशात् त्वयि गते लब्धावकाशः शकटालो युक्त्या तद्वधोपायं चिन्तयंस्तेन सह चिरमवसत्। एकदा च स पथि किर्तिं खनन्तं चाणक्यनामानं ब्राह्मणमपश्यत्। किमर्थमेतत् करोषीति पृष्टश्चाणक्यः 'अनेन दर्भेण मदीयः पादो विद्धः, अहमेनमतः समूलं नाशयिष्यामि' इत्यवदत्। एतदाकर्ण्य मन्त्री शकटालो नाहमेव क्रूराग्रहेऽस्तीमं[5] कमप्यन्यं नन्दविनाशाय साधनभूतं प्राप्स्यामीत्येव धार्याभाषणसम्बन्धेन तं चाणक्यनामानं च परिज्ञाय उक्तवान्—'विप्र, नन्दस्य गृहे त्रयोदशीश्राद्धाहेऽहं त्वयि[6] भुक्त्वानुभोज्याश्नमाशयिष्यामि। तत्र सर्वतः प्रथमं भुक्तस्य तव स्वर्णमुद्राल्लक्षं दक्षिणा भविष्यति। त्वं तावन्मद्गृहमेहि।' एवमुक्त्वा स्वगृहमानीतश्चाणक्यः श्राद्धाहे नन्देन प्रदर्शितो धुर्युपाविष्ट। किन्तु कश्चित्सुबन्धुनामाऽन्यो ब्राह्मणस्तत्र धुर्युपाविविक्षदिति शकटालेन तथा कर्तुं विज्ञप्तो भूपतिर्धुरि तमुपावीविशत्। चाणक्यं चोपगम्य भयावनतः शकटालः 'भगवन्! नाहमेतस्यापराधकः, अपितु राजाज्ञयैवैव सञ्जातम्' इति समभाषत। एतेनामन्दं नन्दं प्रति क्रुद्धश्चाणक्योऽवच्छिद्यमानः इवापादमस्तकं क्रोधशिखिशिखया, शिखां च रिवर्कामुन्मुच्यासिधारासगन्धां[7] सन्धामिमामाबबन्ध, 'यासह

---

१ अन्तरायोगे द्वितीया। २ लूञोऽङ्गे इत्यस्मात् के ओदितश्चेति नत्वम्। ३ मृजेर्विभाषा इति क्यबभावे 'ऋहलोर्ण्यत्', 'चजोः कुघिण्ण्यतो', ततो 'मृजेर्वृद्धिः'। ४ समयायोगे द्वितीया। ५ इममतिक्रान्तम् इति विग्रहे अव्ययसर्वनाम्नामकच् प्राक् टेः। ६ त्वया इत्यत्र गतिबुद्धीत्यादिना द्वितीया आदिखाद्योर्न' इत्यनेन वार्यते। ७ ण्वुल्तृचाविति कालसामान्ये ण्वुल् तेनात्र तद्योगे षष्ठी ओदनस्यपाचक इतिवत्। भविष्यति गम्यादय इत्यधिकारे विहितस्य तुमुन्ण्वुलाविति ण्वुलो योगे तु अकेनोर्भविष्यदाधमर्ण्ययोरिति षष्ठीनिषेधः। ८ प्रत्ययस्थादितीत्वम्। ९ असिधारातुल्याम् (अतिभयानकामिति भावः)

भिरेवाहोभिरवश्यं विनाश्यो मया नन्दः। तदैव विहितावमानप्रत्यपकृतिना कृतिना मया शिखा बन्धनीया' इत्युक्त्वा राज्यगृहाङ्गणात्तत्क्षणान्निरगात्। एवं निर्गतश्च तमलक्षितरूपेण शकटालस्स्वभवनेऽतिष्ठिपत्। तत्र एव च स्थायी चाणक्यो मन्त्रिणः साहाय्येन समुपलब्धोपकरणः साधितकृत्याप्रयुक्त्या सप्तमेऽह्नि श्रुतदाहज्वरनिमित्तकयोगनन्दमृत्युः समुत्तीर्णसन्धासिन्धुरस-ञ्जातः। शकटालश्च योगनन्दनन्दनं परेतपुरीप्रैष्यं विधाय पूर्वनन्दनन्दनं चन्द्रगुप्तं च राज्येऽभिषिच्य धियाऽपरामरगुरुमिव चाणक्यं तन्मन्त्रित्वेनाभ्यर्थनया नियुज्य सुसम्पादितवैरप्रतिक्रियया कृतकृत्यमात्मानं मन्यमानोऽपि ग्लानः सुत-शुचा वनवममविशत्।

एवमायोध्यकमुखादवगतयोगनन्दवृत्तोऽचलायामप्यस्यां चलं सर्वमा-लोच्य निर्विण्णोऽहं विन्ध्यवासिनीदर्शनार्थमिहायातः, तत्प्रसत्त्या चोपलब्ध-त्वत्साक्षात्कृत्या समुपजातस्वजातिज्ञानः, समुपलब्धदिव्यविज्ञानः, समुप-वर्णितमहाकथः चीर्णशापोऽहं देहमिममुजिजिहासामि। त्वं परित्यक्तभाषा-त्रयस्य शिष्ययुक्तद्विजगुणाढ्यस्यागमनं प्रतीक्षमाणः, साम्प्रतमिहैव तिष्ठ। सोऽप्यहमिव देव्या शप्तो मर्त्येष्वनुपागतो माल्यवान्नामा गणः। एषा चोमेशोक्ता बृहत्कथा तस्मै त्वयाऽवश्यं कथनीया। तदवधिरेव च युवयोः शापः।

एवं काणभूतये वररुचिर्निवेद्य स्वतनुतित्यक्षया पुण्यं बदरिकाश्रममाश्रयितु-मभिमतस्थे। तत्र च गतोऽतिभक्त्या शरण्यां त्र्यम्बिकां शरणमुपगत्य प्रकटि-तनिजमूर्त्यास्तस्या उपदेशानुसारं स्वधारणासमुत्थापितयोगाग्निना तपसा कृशां प्रियेमपि पार्थिवं देहं भस्मसात् कृत्वा दिव्यां गतिमवाप। स्वाभीष्टगुणाढ्य-समागमोत्कः काणभूतिश्च कालं प्रतीक्षमाणस्तत्रैव तस्थौ।

इति वररुचिवृत्तान्तः



१. प्रह्वादिस्वाण्णिनिरस्ततो युक्। २. 'संयोगादेरातोधातोर्यण्वतः'। ३. चि-धातोः गत्यर्थाकर्मकेति कर्त्तरि क्ते, 'निष्ठायामन्यदर्थे' इति दीर्घे 'चियो दीर्घात्' इति नत्वम्। ४, ५. 'इगुपधज्ञाप्रीकिरः कः'।

गुणाढ्यवृत्तान्तः

व्यतीतेषु कतिपयदिवसेषु मर्त्यवपुर्माल्यवान् गुणाढ्य इति नाम्नोपलब्धख्यातिः सातवाहनभूपतिं सेवित्वा प्रज्ञोऽपि[1] राज्ञोऽग्रे प्रतिज्ञया परित्यक्तप्राकृनसंस्कृतदेशभाषोऽतिसुग्लैः[2] इतस्ततो विचरन् विन्ध्यवासिनीं दर्शकं[3] आयातस्तदादेशेन तत्रैव विन्ध्याटव्यां काणभूतिं द्रष्टुमाजगाम। तत्र च काणभूतिसमक्षं क्षोकमसमकालमेव स्मृतनिजजातिः पैशाच्या गिरा निजनाम श्रावयित्वा काणभूतिमिदमवदत्—सखे, पुष्पदन्तादाकर्णितां दिव्यां कथामाशु मा भार्पय[4], येन द्वावपि विमुक्तशापौ स्यावेति। तदाकर्ण्यातिहृष्टः काणभूतिरुवाच—प्रभो, भवदनुज्ञातोऽहमवश्यं तां कथां कथयिष्यामि। किन्तु कृपया पूर्वमात्मीयं चरितमाजन्म मां श्रावयित्वा विगतकौतूहलं कुरु। एवं तेनाभ्यर्थितो गुणाढ्यो वक्तुमेवमुपाक्रमत—

'प्रतिष्ठानेऽस्ति सुप्रतिष्ठनामकं नगरमेकम्। तत्र सोमशर्माख्यो ब्राह्मणो न्यवसत्। वत्सगुल्मकनामानौ तस्य द्वौ पुत्रौ, श्रुतार्थाभिधैका कन्या चेत्थं सन्ततित्रयमासीत्। दुर्भाग्यवशात् कन्यां द्विहायनीमेव[5] भूलोके परित्यज्य सोमशर्मा सपत्नीकः स्वरगमदिति तत्पुत्रौ गृहे स्वसारमनुपालयन्तावतिष्ठताम्। व्यतीतेषु दिवसेषु चिरण्टी[6] श्रुतार्था सहसा सगर्भाभवत् इति तत्र पुरुषान्तराभावादन्योन्यावनु[7] शंका सोदर्ययोः[8] स्वान्ते समुदपद्यत। श्रुतार्था च एवंभूते व्यतिकरे तावभाषत–भ्रातरौ, पारस्परिकपापशंकयैवालम्। रहस्यमस्याहमुद्घाटयामि। इतः स्नातुमितां मामवलोक्य मदनाक्रान्तो नागराजस्य वासुकेर्भ्रातुः पुत्रः कीर्तिसेनाख्यः स्वपरिचयप्रदानपूर्वकं गान्धर्वेण विधिना मामुपायच्छत[9] इति विप्रवर्णमन्व[10]-वसितोऽयं मे गर्भः। एतदाकर्ण्य किमत्र प्रमाणमित्यनुयुक्तया श्रुतार्थया रहस्यनुस्मृतो नागकुमारकस्तत्क्षणं तत्रोपस्थाय वत्सगुल्मकावेवमभाषत–शापभ्रष्टेयं वरा-

---

१, २. 'आतश्चोपसर्गे'। ३. 'जल्पतिप्रभृतीनामुपसंख्यानम्' ४. 'भविष्यति गम्यादय' इत्यधिकारे 'तुमुन्ण्वुलौ क्रियायां क्रियार्थायाम्' इति ण्वुलि 'अकेनोर्भविष्यदाधमर्ण्ययोरिति' षष्ठीनिषेधः। ५. 'दामहायनान्ताच्चेति' ङीप्। ६. 'वयस्यचरम इति वाच्यम्'। ७. 'अनुर्लक्षणे', 'कर्मप्रवचनीययुक्ते द्वितीया'। ८. इण् परत्वेन करकादित्वात्पः। ९. 'उपाद्यमः स्वकरणे'। १०. 'तृतीयार्थे'।

प्सरा भवतोर्भगिनी, उपैनामन्या[1] नार्यः, शापपरिभ्रष्टौ च युवाम्। अस्याः पुत्रप्रसव-समकालमेव भवतो शापविमुक्तिः। एवमुक्त्वाऽन्तर्हिते तस्मिन् स्तोकैरेव दिवसैः श्रुतार्था मामसूत। तत्क्षणमन्तरिक्षादुदभूदियं वाणी यद्भवच्छापविमुक्तिकारो[2] गणावतारो[3]ऽयं जातः। अन्वेनं[4] मर्त्याः, गुणाढ्यो नाम ब्राह्मणोऽयम्, भूलोके जनं जनम[5]भि कीर्तिरस्य प्रसरिष्यति इति। किञ्चित्कालानन्तरमेव मे माता मातुलौ[6] च क्षीणपापाः पञ्चत्वं प्राप्ताः। किन्तु बालोऽप्यहं स्वं शुचेऽसमर्प्य स्वावष्टम्भेनैव ततस्ततः पर्यटन् सर्वा विद्याः परिसमाप्य स्वदेशमायातः प्रसिद्धिमगमम्।

एकस्मिन्समयेऽहं सशिष्यः प्रतिष्ठितं नगरं प्रविश्य तत्रत्यानां परापराणां[7] पौराणां विविधा वार्ताः समाकर्णयन्, प्रतिपदं सत्कृतकौतुकानि चावलोकय-न्निन्द्रसदनसदृशं राजप्रासादमासादयम्। तत्र च शिष्यैर्निर्दिश्यमानवर्त्माऽन्तः समाविष्टोऽहमास्थानस्थितममरैः सर्वतः परिवारितं वासवमिव शर्ववर्मप्रभृतिभिः स्वमन्त्रिभिः परिवृतं रत्नसिंहासनमासीन[8] राजानं सातवाहनमपश्यम्। तत्र राज्ञे विहितस्वस्तिकारं विष्टरोपविष्टं मां स्तुतिपूर्वकं शर्ववर्मादयः 'देव, अयमेव जगद्विख्यातः, सर्वानवद्यविद्याविद्योतितान्तःकरणः, विविधगुणगणाढ्यो गुणाढ्यः' इति राज्ञा पर्यचीचयन्। राजा चापि निजमन्त्रिभिः सु[9]संस्तुतं मामाकर्ण्याति-प्रीतः सत्कृत्य निजमन्त्रित्वे न्ययूयुजत। अहमपि च कृतदारपरिग्रहस्तत्र शिष्यानध्यापयन् सातवाहन-राजकार्याणि चानुचिन्तयन् ससुखं न्यवसम्। एतदाकर्ण्य सातवाहननामकरणकौतूहलाक्रान्तमनाः सुमनाः काणभूतिस्तन्ना-मकरणहेतुं गुणाढ्यमपृच्छत्। तदाकर्ण्य गुणाढ्य एवं तस्य तत्कौतूहलमपनेतुं प्रारभत—

'अभवदेको दीनेभ्यो धनद इव धर्मदो[10], गोप्ता, कम्बलदश्च प्राज्ञराज्ञो-ऽत्य[11]न्यान् नृपतीन्नृपो नाम्ना दीपकर्णिः। तस्य प्रेयसी भार्या शक्तिमती रतान्तोद्यानसुप्ता जातु सर्पेण दष्टा मृता। पञ्चत्वमवाप्ताच्च तस्यां मासं[12] त्रि-

---

1. 'उपोऽधिके च' इति हीने कर्मप्रवचनीयता। २. 'कर्मण्यण्'। ३. 'अवेतृस्त्रोर्घञ्'। ४. हीनेऽनोः कर्मप्रवचनीयत्वम्। ५. 'अभिरभागे' इति वीप्सायां कर्मप्रवचनीयता। ६. 'पितृव्यमातुल०' इति सूत्रे 'मातुर्डुलच्'। ७. परे चापरे चेति द्वन्द्वे 'द्वन्द्वे च' इत्यनेन सर्वनामताऽभावः। ८. 'ईदासः' इति शानच आकारस्येत्वम्। ९. 'सु पूजायाम्'। १०. 'आतश्चोपसर्गे'। ११. 'अतिरतिक्रमणे च'। १२. अकर्मकधातुयोगे कालवाचकाद् द्वितीया।

द्विग्नो[1] दीपकर्णिरपुत्रोऽपि विधुर एव धुरं राज्यभारस्य विवहन् शैपायुष्को[2] ब्रह्मचारी न पुनरुद्वाहमचिन्तयत्। एकदा राज्यार्हपुत्रासद्भावोद्विग्नमानसं राजानं भगवान् शशिशेखरः स्वप्ने समादिदेश—'अटव्यामटन् त्वं कुमारकमेकमवलोकयिष्यसि। तमादाय गृहमागच्छेः। स ते पुत्रो भविष्यति'। प्रबुद्धो राजा स्वप्न[3] स्मरन्नतिप्रहृष्टस्तमनेहसं सम्प्रतीक्षमाणोऽतिष्ठत्। एकदाऽऽखेटकृष्टोऽटव्यामुपमहीध्र[4] दवीयसीं पदवीमवगाहमानो मध्याह्ने एकस्य पद्मसरसस्तीरे तपनतेजसं सिंहारूढं पञ्चवर्षं[5] बालकमेकमपश्यत्। स्मृतस्वप्नेन तेन नृपेणा[6]वतारितबालक एकेनैव च शरेण[7] व्यापादितः सिंहः सद्य पुरुषत्वं प्रपद्य राजानं सम्बोध्योवाच धनदस्य सखा सातसञ्ज्ञो यक्षोऽहम्। पुरा व्योमचरः स्नान्तीं मुनिकन्यामालोक्य सञ्जातमन्मथोन्मथितमानसोऽहं सान्निध्यमुपगतस्तत्स्वीकृतिपूर्वकं गान्धर्वेण विधिना तां पर्यणयम्। अवबुद्धैतदुदन्तास्तद्बान्धवा आवयोः स्वेच्छाचारमिममसहमानाः 'पापौ, स्वेच्छाचारौ सिंहौ स्ताम्' इत्यशपन्त। मुनयश्च पुत्रप्रसवकालं तस्याः, तदनन्तरं स्वच्छराघातपर्यन्तं च मम, शापावधिं व्यदधुः। अथ कालेन सिंहयोनिमापन्नयोरावयोर्दारकेऽस्मिन् जाते साध्वी स्वासुभिर्व्ययुज्यतेऽरण्यसिंहीस्तन्यसंवर्धितमिमं प्रकृत्या[8] महासत्त्वं सुतं मद्दत्तं [illegible] गृहाण। अहं तव बाणाहतो विमुक्तो यथाप्राप्तगतिं सुखेन[9] यामि। एवमुक्त्वाऽन्तर्हिते सातनाम्नि तस्मिन् गुह्यके, तस्य बालकस्य[10] [11]आदायचरः सप्रसादमासादितनिजप्रासादो दीपकर्णिः सातेनोढतया बालकस्य तस्य 'सातवाहन' इति नाम कृत्वा कालेन च तमेव राज्येऽभिषिच्यारण्यमाश्रयत्। सातवाहनश्च सार्वभौमो भूपतिः सम्वृत्तः।

एवमुपशमितसातवाहननामविषयककाणभूतिजिज्ञासो[12] गुणाढ्यः प्रकृतमनु॰

---

१ ओविजीभयचलनयोः इत्यस्मात् 'श्वीदितो निष्ठायाम्', 'ओदितश्च'। २. शेपायु ब्रह्मचर्यमस्येति 'तदस्य ब्रह्मचर्यम्' इति ठञि वृद्धौ 'इसुसुक्तान्तात्कः'। ३. 'स्वपो नन्'। ४ 'मूलविभुजादिभ्य कः'स्ततोऽव्ययीभावः। ५ पञ्च वा षड्वेति सङ्ख्ययाऽव्ययेति बहुव्रीहौ, डचि पञ्चपाणा वर्षाणां भूत इति 'तमधीष्टोभृतोभूतो भावीति' प्रकरणे 'वर्षाल्लुक् चेति' विहितस्य खस्य ठञो वा 'चित्तवति नित्यम्'—इति लुक्। ६, ७ 'कर्तृकरणयोस्तृतीया'। ८ 'चतुर्वर्गादीनामुपसङ्ख्यानम्' इति ष्यञ्। ९ 'शरीरावयवाद्यत्'। १०, ११ 'प्रकृत्यादिभ्य' उपसङ्ख्यानम्। १२ 'भिज्ञासेनादायेषु च'।

सूत्राग्रे वक्तुमेवमारभत—'स च सातवाहन एकदा वसन्तोत्सवसमये नन्दनेऽमरपतिरिव निजारामे रामो दीव्यन् गाहमानजनतापहारिणि वारिणि रमणीये जलक्रीडां कर्तुं तन्नत्यवापीमवतीर्णः तत्र च सर्वाभिरायतलोचनाभिः करवारिभिरभितः सिच्यमानो वारणो वशासु इव क्रीडापरवशासु तासु नवद्युतिवलक्षमम्भः सिञ्चंस्तदभिषिक्तिमसहमानया शिरीषसुकुमाराङ्ग्या स्वकीयान्यतममहिष्योक्तः, 'देव, मोदकैर्मा ताडयेति' । तदाकर्ण्य प्रिया मे मोदकैस्ताड्यमानामात्मानमिच्छतीति बुद्ध्वा नृपतिर्द्रुतं वचनकरेण बहुमोदकानानाययत् । तानालोक्य विहस्य साऽभाषत—राजन्नत्र जलान्तरे कोऽवसरो मोदकानाम् ? उदकैर्मा मा सिञ्च इत्येवमुक्तस्त्वं माशब्दोदकशब्दयोः सन्धिं प्रकरणञ्च नावगच्छसीत्येतावान् मूर्खः । परजनमेजयोऽपि शब्दशास्त्रविदा तयैवं पराजितो राजा सव्रीडः परित्यक्तजलक्रीडः, जातावमानः, परित्यक्तकार्यान्तरावधानस्तत्क्षणं निजावासमविशत् । तत्र च परित्यक्ताहारविहारः, विवर्जिताखिलव्याहारः, विरहितकुशेशयशयनीयः पाण्डित्यं मृत्युं वा शरणं करवाणीति कृतमना न मनागपि शान्तिमुपजगाम । अकस्मादथ राज्ञस्तथाविधामभूतपूर्वावस्थामवलोक्य सम्भ्रान्ते सर्वस्मिन् परिजनक्रमे क्रमेणाहं शर्ववर्मा च तत्सर्वमवगतवन्तौ विषयमदाहूतपूर्वेण हंसाख्येन राजचेटकेनावाचि यद्राज्ञयमानानुतापजन्यमन्युनाऽभिदां दन्दह्यमानमानसो नृपो न निशि नेत्रे निद्रया निमीलति । एतदाकर्ण्यान्योन्यमालोक्याहं शर्ववर्मा च सर्वावरुद्धप्रवेशमपि सातवाहनवासवेश्म कथमपि प्राविशाव । निकटोपविष्टेन च मया तदवस्थावस्थाहेतुमनुयुक्तो नृपोऽविकलसकलेन्द्रियोऽपि वार्त्ता विकल इवानुत्तरयन्नेव मौनेनैव मुनिरिव तथैव तूष्णीकामास्त । किन्तु ततस्तत्र शर्ववर्मणि 'देव, शर्यानेन मयाऽद्य दृष्टं यन्नभसोऽम्बुजमेकं च्युतम् । तच्च दिव्येन केनचित् कुमारेण विकासितम् । तस्मान्निर्गता धवलाम्बरैका दिव्या स्त्री तत्क्षणमेव भवन्मुखं प्रविष्टा । इत्थं स्वप्नमहं प्रबुद्धः मन्ये, सा स्त्री साक्षात्सरस्वती देवस्य वदनं प्रविष्टेति' । इत्थं निवेदितनिजस्वप्ने, भग्नमौनमुद्रः सातवाहनः साकूतं मामवदत्—'प्रयत्नेन शिक्षमाणः पुमान् कियता कालेन पाण्डित्यमधिगच्छतीति त्वयाऽहं वाच्यः । यतो हि तेन विनैषा सम्पन्न रमणी रमणीगणयुक्तस्यापि मे

१. दिवः कर्म चेति करणसंज्ञापवादात्कर्मत्वम् । २. 'क्रुधो हेतुताच्छील्यानुलोम्येषु' इति करोतेष्टः । ३. 'एजेः खश्'। ४. 'येनाङ्गविकारः'। ५. 'इत्थंभूतलक्षणे'। ६. लटः शतृशानचाविति शानच् । ७. 'स्वपितृषोर्नजिङ्'। ८. 'यजयाचेति नङ्'।

सम्पन्नकमनीयरमणीव विरक्तस्येति। काष्ठस्याभरणानीव विभवा न मे मूर्खस्य शोभासंवर्द्धिनः। एतदाकर्ण्य तस्य राज्ञो वैदुष्यासादनोत्कण्ठया[1] सना नानोऽहमवदम् 'देव अभ्यासेन सर्वं सिध्यतीत्यलं चिन्तया[2]। यत्नेनोद्गन्धिनः[3] पुष्पस्य तिलतैलमिव[4] मूर्खातिमूर्खोऽप्युपलब्धवैदुष्यस्योपस्कुरुते[5]। व्याकरणं हि सर्वविद्यानां मुखम्। तच्च नरैर्द्वादशभिर्वर्षैर[6]भ्यस्यते। किन्त्वहं त्वां तद्वर्षषट्केनैव शिक्षयिष्यामि। एतदाकर्ण्य शर्ववर्मा, सहसा सेर्ष्यमभाषत सुखोचितो जनः कथमेतच्चिरमेव क्लेशं कुर्यात् इति हे देव, त्वामहं मासषट्केन शिक्षयिष्यामि तद् व्याकरणमिति। एतेनासम्भाव्यमानेनात्मानमुच्चैः क्रुध्य प्रदर्शयन्तं त्वाऽहं तमवोचम्—यदि मासषट्केन त्वया देव शिक्षितः क्रियेत तदा संस्कृत, प्राकृत, देशभाषाश्चेति मनुष्यसम्भवं भाषात्रयं मया सद्यः परित्यक्तं स्यात्। शर्ववर्मा चैतदाकर्ण्यावदत् चेदहमेव कुर्याम्, द्वादशाब्दान् यावत्तव पादुके *शिरसा वहँस्ते वशंवदता कुर्याम्। एवमन्योऽन्य विभंसं निर्गतयोरावयोरहम-*यत सिद्धिं मत्वा राजा समुपलब्धाश्वासः स्वासने समश्वसत्। शर्ववर्मा च तां सुदुस्तरां प्रतिज्ञां तितीर्षुः सानुशयं सर्वं स्वस्त्रियै शंसित्वा सङ्कटे चास्मिन् स्कन्देन विनाऽन्यां गतिमपश्यन् तस्यां एव त्रियामायां पश्चार्द्धे[10] भागे प्रस्थितः स्कन्दप्रसिपादयिषया वातैकभक्ष, कृतमौनः शरीरनिरपेक्षेण[11] तपसा सन्तोषितात् कुमारादपेक्षितवरमुपलभ्यागतश्चिन्तितोपस्थिता सर्वा विद्या राज्ञे प्रदत्तवानिति नियतैरेवा[12]होभिर्भूपः सर्वशास्त्रपारङ्[13]गमो बभूव।

इत्थं राज्ञोऽखिलविद्यालाभं समाकर्ण्य सर्वं तदीयं राष्ट्रमामन्दममन्दमविन्दत, राजा च 'गुरुरिति' राजार्हरत्नराशिभिरर्चित्वा शर्ववर्मणेऽनुनर्मदाकूलविनिवेशित मरुकच्छविषयराजधानीम्, मोदकैरित्याद्यभिहितवत्यै विद्यागमप्रेरणायमानेन सम्मौर्ख्यमपसारितवत्यै तद्राज्यै सर्वसपत्नीषु प्राधा[14]नीञ्च श्रीरया प्रायच्छत्।

१ 'सञ्ज्ञोऽन्यतरस्यां कर्मणि'। २ 'गम्यमानापि क्रिया कारकविभक्तौ प्रयोजिका'। ३ 'गन्धस्येदुत्पूतिसुसुरभिभ्यः'। ४ 'स्नेहे तैलच्'। ५ 'कृञः प्रतियत्ने'। ६ 'अपवर्गे तृतीया'। ७ 'क्त्वा च'। ८ 'प्रियवशे वदः खच्'। ९ 'ईषद्दुःसुषु०' इति खल्। १० अपरश्चासावर्धश्चेति विग्रहे पूर्वापरेति समासे 'अपरस्यार्धे पश्चभावो वक्तव्यः' इत्यपरस्य पश्चादेशः। ११ 'हेतौ' तृतीया। १२ 'अपवर्गे तृतीया'। १३ 'गमेः सुपि वाच्यः' इति खच्। १४ प्रधानस्य भाव इति ष्यञन्तत्वेन षित्वात् ङीषि 'हलस्तद्धितस्येति' यलोपः।

सर्वस्मिन्नेव सञ्जातेऽवलम्बितमौने मयि च द्वितीयस्मिन्नहनि राजान्तिकं प्राप्ते शर्ववर्मणि[1], कश्चिद्द्विजः स्वयंकृतश्लोकमेकमपठत्। यच्छ्रुत्वा राजा सम्यक् संस्कृतया गिरैकैक[3]मक्षरं स्पष्टमन्वाचष्ट येन च तत्रस्थाः सर्वे जनाः प्रमुदिताः सञ्जाताः। तदनन्तरं राज्ञा सविनयं पृष्टः शर्ववर्मा स्वस्मिन् कृतं देवानुग्रहप्रकारमेवं सविस्तरमुपवर्णितवान्—'देव, इत इतोऽहं हीनाहारः[4], संयतव्याहारः, परित्यक्तबन्धुबान्धवजायाकायादिमायः[5], तीव्रतपःकृशक्ला[6]न्तकायः, निःसंज्ञो[7]ऽवनिधरण्यामेकत्र न्यपतम्। तदा जाने, कश्चिच्छुक्लिकहस्तः पुमानेत्य मामेव विस्पष्टमाचष्ट 'पुत्र, उत्तिष्ठाभीष्टं सर्वं ते सम्पत्स्यते', इति। तेनाहं तदा सुधाधारासारसंसिक्त इवाननुभूताऽऽनन्दायोदन्य इवाभवम्। तदनन्तरं देवस्य सामीप्यं प्राप्य भवत्यासक्तचेतसे ज्ञात्वा गर्भगृहं प्रविष्टाय मे प्रभुणा स्कन्देन दर्शनं दत्तम्। मुखं च मदीयं साक्षात्सरस्वती प्रविष्टा। अथ भगवान् षडाननः षड्भिराननैः 'सिद्धो वर्णसमाम्नायः' इति सूत्रमुदैरयत्।

तदाकर्ण्य मानवसुलभचापलेन मयाग्रिमसूत्रोत्तरं सूत्रमुदितमिति देवो मामेवमब्रवीत्—यत्त्वयि चेत्त्वं नावदिष्यः शास्त्रमेतत्पाणिनीयोपमर्दकमभविष्यत्। अधुना चैतत्स्वल्पतन्त्रत्वात्कातन्त्राख्यम्, मद्वाहनस्य कलापस्य च नाम्ना कलापकमिति प्रसिद्धिं यास्यति। एवमभिनवं लघुशब्दशास्त्रं प्रकाश्य स भूयो मामभाषत यद् युष्मदीयो राजा पूर्वस्मिञ्जन्मनि भरद्वाजमुनिशिष्यो महातपाः कृष्णनामा मुनिरासीत्। तस्याभिलाषा मुनिकन्यकामेकामालोक्याकस्मात्कन्दर्पशरशरव्यतां गतः स मुनिभिः शप्तोऽधुनाऽवतीर्णः। तस्य देवी भवितुं सा मुनिकन्यकाप्यवतीर्णा। इत्थमृष्यवतारो नृपतिरयं सातवाहनस्त्वयि दृष्टे त्वदिच्छयैवाचिरात्सर्वविद्यो भविष्यति। एवमुक्त्वाऽन्तर्हिते देवे, गृहीतदेवबलितण्डुलबलोऽहं बहिरागच्छम्। अल्पमात्रा अपि भक्षिता बुभुक्षावाधि[10]नस्ते च तण्डुला मया मार्गेऽनुदिनं भुज्यमाना अपि तावन्त एवेति चिन्त्यमानचेता क्रमेणाहमिहायातः।

---

१. 'अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते' इति क्वनिपि 'ह्रस्वस्य पिति कृति तुक्'। २ 'रत्नत्रय क्तेनेति' समासः। ३ 'एक बहुव्रीहिवत्'। ४ जहातेः क्ते 'घुमास्थागापाजहातिसां हलि'तीत्वे ओदित्वश्चेति नत्वञ्च। ५ निवासचितिशरीरेति घञि कुत्वम्। ६ 'अनुनासिकस्य क्विझलोः क्ङिति' इत्युपधादीर्घः। ७ 'आतश्चोपसर्गे'। ८. चतुर्वर्णादित्वात् ष्यञ्। ९ 'चतुर्थी सम्प्रदाने'। १० 'अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते' इति ओणृधातोर्वनिपि, 'विड्वनोरनुनासिकस्यात्', आवादेशः।

एव स्ववृत्तान्तमुक्त्वा विरतवचसि शर्ववर्मणि, हर्षोत्कर्षाकृष्टस्वान्त सातवाहन सिस्मासुरुदतिष्ठत् । तदुदृष्टिवर्डवाग्नुपजातवैलक्ष्य कृतमौनोऽह व्यवहारबहिष्कृतस्ततो गच्छन्तमिच्छन्तमपि भूपति सातवाहन प्रणामेनैवामन्त्र्य शिष्यद्वयानुगतो नगरात्तरमान्निर्गत्य कृततपोदृढीयोनिश्चयो विन्ध्यवासिनीदर्शनार्थमायातस्तात्स्वप्नोपदेशेन स्वदिदृक्षया भीषणामिमा विन्ध्याटवीं प्रविष्टो बहूनाममीषां पिशाचानामन्योन्यालापान् दूरादाकर्णयमिति मयेयमा ममौनमोक्षसाधनभूता पिशाचभाषाऽभ्यस्ता । तेभ्य एव च त्वामुज्जयिनीगतमाकर्ण्य भवतेऽद्यावध्यत्र न्यवसम् । भवन्तञ्चावलोक्य चतुर्थ्या भूतभाषया सम्पादितस्व स्वागतेन मया स्वजाति स्मृतेरयेतस्मिञ्जन्मन्येतदन्तो मदुदन्त ।

एतदाकर्ण्य काणभूतिर्गुणाढ्यमुवाच—'आम, उज्जयिन्या भूतिवर्मांख्यो मदीय सखा वर्तते । स मह्यमेव तत्र गत, तस्मादवगतात्मशापमोक्षसाधनभूतत्वदागमनोऽहमिहायात इति तुभ्य रोचमाना ता पुष्पदन्तोदिता कथा कथयामि। एवमुक्त्वा स सप्तकथामयीं दिव्या कथा कथयामास । ताञ्च पैशाच्या भाषया सप्तभिर्वर्षैर्गुणाढ्यो लक्षसप्तकश्लोकै 'मैना विद्याधरा हार्षुरिति' धारणयाऽटव्या मष्यभावादात्मशोणितेन लिलेख । गुणाढ्यनैवमुपनिबद्धा महाकथा दृष्ट्वैव मुक्तशाप काणभूति 'भगवन्निम शापमोक्ष स्व मह्यमधारय' इति प्रदर्शितविनयो निजा गतिमगमत् । तत्सहचारिणस्तत्रत्या अन्येऽपि पिशाचास्ता दिव्या कथामाकर्ण्य दिवमुपजग्मु । तदनन्तरमिय दिव्योमेशोक्तबृहत्कथा भुवि क्व प्रतिष्ठापनीया, कोवाऽस्यै स्पृहयालु , न को वास्यार्थसूयिष्यति कस्मै वा तावदिमा समर्पये इति चिन्तयन् महाकविर्गुणाढ्य स्वपुस्तक दत्त्वा गुणदेव नन्दिदेवाभिधस्वशिष्यौ तत्कालीनतत्काव्यरसिकस्य सातवाहनस्यान्तिक प्रेषयामास । स्वय च प्रतिष्ठानपुराद्बहि कृतसङ्केत उद्याने तस्थौ । तौ च शिष्यौ तत्र गत्वा गुणाढ्य कृतिरेषेति कथयित्वा पुस्तक सातवाहनायादर्शयताम् । किन्तु स तदाकृती तौ शिष्यौ पिशाचभाषोपनिबद्धा शोणिताक्षरविन्यस्ता ता बृहत्कथाञ्चावलोक्य विद्वन्मानी

१ दृष्टिरेव वडवा तस्या अग्नते 'क्विप् च' इति मन्नाग्नजेति परवे जरात्वम् ।
२ 'क्रियया यमभिप्रैति सोऽपि सम्प्रदानम्' । ३ 'रुच्यर्थाना प्रीयमाण' ।
४ 'धारेरुत्तमर्ण' । ६ स्पृहेराप्सित' । ५ 'क्रुधद्रुहेर्ष्यासूयार्थाना य प्रति कोप' ।
६ आत्मान विद्वास मन्यते इति 'आत्ममाने खश्च' इति णिनि , वसुस्रसुध्वस्वनडुहा द इति सस्य दत्वे तस्यानुनासिकत्वम् ।

निजलक्ष्मीमदोन्मत्तोऽवहेलया परावर्तयदिति द्वावपि शिष्यौ परावर्त्य गुणाढ्याय यथावृत्तमवर्णयताम् ।

तदाकर्ण्यातिखिन्नो गुणाढ्यः तत्त्वज्ञेनैवमवज्ञातः सशिष्यो नातिदवीयसि विविक्तारण्यरम्यभूमिभागे विहिताग्निकुण्डः तत्राग्नावेकैकं पत्रं वाचयित्वा मृगपक्षिणः श्राव[1] श्रावं स्वशिष्याभ्याममीप्सितां श्लोकलक्षोपनिबद्धां नरवाहनदत्तकथामेकामवशेष्यावशिष्टं ग्रन्थसमाशुशुक्षणौ प्रचिक्षेप । तमेवं दिव्यां कथां पठन्तं दहन्तं च तत्रत्या निखिला अप्यारण्यकाः सारङ्गवराहमहिषादयः परित्यक्ततृणाहाराः बद्धमण्डलाः पर्यवारयन् ।

अत्रान्तरे [redacted] राजा सातवाहनोऽस्वस्थो जातः । तदस्वस्थताहेतुश्च वैद्यैः शुष्कमांसोपयोगो निरणायि । तन्निमित्तमाक्षिप्ताः सूदास्तथाविधमांसदायिनो[2] तदुत्तरदायित्वेऽक्षिपन् पृष्टाश्च लुब्धकास्ततो नेदीयसि गिरौ पत्रमेकैकं पठित्वाऽग्नौ क्षिपतो द्विजस्य कथां श्रोतृणामखिलवनौकसां स्वचरस्यर्थमन्यत्र गमनाभावेन निराहारत्वाच्छुष्कमांसत्वं सम्पन्नमिति व्याजह्रुः । तच्छ्रुत्वा तान् व्याधाननुगत्य स्वयं सातवाहनस्तत्र गतो जटाभिः समाकीर्णं सबाष्पमृगमध्यगं गुणाढ्यमपश्यत् । नमस्कृत्य च तं तदखिलवृत्तान्तं महीपतिर्ज्ञातुमाचकाङ्क्ष । सोऽपि च ज्ञानी मूलतः सर्वं भूतभाषया तमाचख्याविति गणावतारं तं ज्ञात्वा पादानताय नृपाय हरमुखोद्गतामवशिष्टां तां कथां तस्माद्याचमानाय दत्त्वा स्वशिष्यौ च तद्व्याख्यानाय नियुज्य नृपमामन्त्र्य योगशक्तिपरित्यक्ततनुर्गुणाढ्यः शापनिर्मुक्तो दिव्यं निजपदमवाप ।

सातवाहनश्च नरवाहनदत्तमयीं तां बृहत्कथामादाय निजनगरमागतस्तत्र-गुणाढ्यशिष्यगुणदेव-नन्दिदेव साहाय्येन-कैलासे शम्भुमुखात्पुष्पदन्तम्, वररुचीभूताच्च तस्माद् भूतले काणभूतिम्, काणभूतेश्च गुणाढ्यम्, गुणाढ्याच्च परम्परया प्राप्तामात्मानम्-तद्विद्याधराद्भुतकथां तत्पूर्वजवर्णनानुक्रमेणेत्थमाकलय्याचकार—

इति गुणाढ्यवृत्तान्तः



१. नित्यवीप्सयो. । २. सुप्यजातौ णिनिस्ताच्छील्ये ।

उदयन-कथा

(उत्पत्ति)

अस्ति वत्सेषु कौशाम्बी नाम नगरी, तस्यां पाण्डवान्वयसम्भवो विष्णुमतीपत्नीक शतानीको नाम राजाऽभूत्। तेन, पत्न्या सह विस्रब्धव्याहार विहारैर्यापितास्वपि बह्वीषु शरत्[1]सु, न पुत्रमुखावलोकनसौभाग्यमलभतेति सुतासद्भावखेदखिन्नचेता एकदा विमलदि[2]वि, शारदेऽह्नि, स्वजवेन[3] गहनमन्तमप्यधरीकुर्वन्तमर्षन्तमारुह्य, परनिराससमपरशरासनवरकर, परन्त[4]प, समन्ततः शकुन्तरवनिरन्तरदिगन्तरमखिलमृगकुलशरण्यमरण्यं मृगयार्थं गतः, शाण्डिल्यमुनिना सह परिचयमलभत। आभाषणप्रसङ्गेन च मुनिर्भूपतेः पुत्राभावजन्यदशायां दयालुः कौशाम्बीमागत्य पुत्रेष्टियाजि[5]भिस्तस्य प[6]त्नीं मन्त्रपूतं चरुं प्राशयदिति यथासमयमन्तर्वत्नी शतानीकपत्नी, अभ[7]ङ्गुरशुभयुताविकासमये समये, सहस्रानीकसञ्ज्ञं सूनुं सुषुवे। शतानीकस्तेनामितशुभमानधामोऽतिक्रान्तशैशवस्य विविधशास्त्रोपशास्त्राकूपारपारदृ[8]श्वनः सहस्रानीकस्य राजकृ[9]त्वा निश्चिन्तो बभूव।

एवमतिक्रान्तेषु दिवसेषु, सम्प्रवृत्तेऽसुरैर्निर्जराणां सङ्ग्रामे शतानीकाय सुरासाहः साहाय्येच्छया विसृष्टो मातलिः समाययाविति नृपतिर्मन्त्रिमुख्यस्य युगन्धरायणस्य सेनापतिप्रधानस्य सुप्रतीकाभिधानस्य चाभिभावकत्वे समर्पितस्वसूनुः साम्राज्यशासनोऽपरपाकशासनो यथा, करधृतपरासनशरासनः, सूरमं[10]न्यान् असुरान् सङ्ग्रामे सहतुं सत्वरं मातलिना सहामरावतीमाजगाम। तत्र च सहस्राक्षप्रत्यक्षमेव धरासुरापाट्, सांयु[11]गीनः शतानीकः, उत्पतत्कबन्धबन्धुरे समरे सहस्रशोऽसुरान् तत्साहाय्यसहितानहितान् यमदंष्ट्रादींश्च यमदंष्ट्राऽतिथीन् विधाय, सहयुध्वा[12], स्वयमपि महाध्वाध्वनीनः संवृत्ते। मात्स्यानीतधीतासुदेहं प्रियतममवलोक्य

---

१ 'ह सि घुट्'। २ 'उत्तरपदत्वे चापदादिविधौ प्रतिषेधः' अतः 'दिव उत्' इत्युत्वाभावः। ३. 'ऋदोरप्'। ४ 'द्विषत्परयोस्तापेः', 'खचि ह्रस्वः'। ५ 'करणे यजः'। ६ गतिबुद्धीत्यादिना कर्मत्वम्। ७ 'भञ्जभासमिदो घुरच्', 'चजोः कुघिण्ण्यतोः'। ८ 'दृशेः क्वनिप्'। ९ 'राजनि युधिकृञः'। १० 'आत्ममाने खश्च'। ११ 'प्रतिजनादिभ्यः खञ्'। १२ 'सहे च' इति क्वनिप्।

मान स बाल क्षत्रियोचितैरखिलसंस्कारै संस्कृत्य सर्वाभिर्विद्याभिर्धनुर्वेदादिभिश्च जमदग्निना व्यनीयत । मृगावती च वत्सस्नेहात्स्वकरात्कृष्टसहस्रानीकनामाङ्कित कटकेन तस्यकरो वलयीकृत ।

एकदाऽऽखेटके उदयनोऽटव्या शबरगृहीत सुन्दर सर्पमेकमवलोक्य तस्मिन् दयालुस्तन्मुक्त्यर्थं शबरमभिहितवान् किन्तु सोऽवादीत्—प्रभो, एष सर्पो मदीया जीविका । विपन्नपूर्वपन्नगो[2] न मया मन्त्रौषधिबलाद् अवष्टब्धोऽयमटव्यामुपलब्ध । इमं खेलायन्नेवाहं वर्ते । एतदाकर्ण्य त्यागी[3] उदयनस्त जननीदत्त कटक तस्मै शबराय दत्त्वा पन्नग तममोचयत् ।

गृहीतकटके च गते शबरेऽतिप्रीत पन्नग उदयनमुवाच—'महात्मन्, अहं वासुकेर्ज्यायान् भ्राता वसुनेमिर्नाम, त्वमिमां मत्सरचितां वीणां गृहाण, एवं तेनोक्त आत्तवीणोऽतिप्रीणं उदयन स्वमातरमागात् । इत स शबरश्चोदयन प्रदत्त राजनामाङ्कित कटक विपणौ विक्रीणानो राजपुरुषैर्निगृह्यैनं समानीत , 'कुतस्त्वयैष कटक उपलब्ध' इति राज्ञा सहस्रानीकेन सत्वर पृष्ट शबरस्तदागमप्रकार सविस्तर वर्णयामास, तदानीमेव दिव्यया वाण्या 'राजन्नधुना स ते पाप क्षीण , जमदग्न्याश्रमे त्वदीया जाया मृगावतीदानीं पुत्रवती वर्तते' इत्युक्त सहस्रानीक समुपलब्ध प्रियजायाजातोदन्तोऽनुभूतातिसुख , प्रियतमावाप्तिसमुत्क , त शबरमेव पुरस्कृत्यापरेद्युरुदयाचलमनुप्रतस्थ ।

अथ समतिक्रान्तदवीयोऽध्वनऽनुभूयमानातिश्रान्तये दिने तस्मिन्नेकस्मिन् कासारतटे कृतवसतये, भूपतये[6] साय सेवासभम् सगतकाभिध कथक काञ्चन मनोविनोदिनीं कथा कथयितुम् प्रतिशृण्वन्नवादीत् 'देव, अलमत्यनुतापेन, आसन्न एव ते देव्या सगम । सयोगवियोगसूत्रसम्बद्धा हि प्राणिन इत्येतत्सम्बन्धा कथामेका शृणु—

एव ब्रुवाणाय सगतकायानुगृणन्[7] नृपतिर्विस्तरेणेमा कथा श्रोतुमवहितमना

---

१ एधधातो शानचि आने मुक् । २ पन्न पतित गच्छतीति विग्रहे 'सर्वत्रपन्नयोरुपसङ्ख्यानम्' इति ड । ३ सम्पूर्णानुरुध्येति विग्रह । ४ रक्षादिभ्य इति नत्वे, णत्वम् । ५ इनस्य सभेति विग्रहे 'सभाराजाऽमनुष्यपूर्वा इति नपुंसकत्वम् । ६ 'प्रत्याङ्भ्यां श्रुव पूर्वस्य कर्ता' इति चतुर्थी । ७ 'अनुप्रतिगृणश्च' ।

बभूव— आसीत् पुरा माल्वे यज्ञसोमाख्यो विप्र। तस्य कालनेमि विगतभयनामानौ द्वावतिजनप्रियौ पुत्रावुत्पन्नौ, पितरि मृते तौ तीर्णशैशवौ भ्रातरौ विद्यावाप्तिकामनया पाटलिपुत्रकं प्रययतुः। तत्र समुपात्तविद्ययोस्तयोस्तदुपाध्यायस्य देवशर्मणः सुताभ्यां परिणीतयोश्च तयोः कालनेमिरितरांस्तत्रत्यान् धनाढ्यानवलोक्येर्ष्यापरः कृतव्रतोऽग्न्युत्तमेराहवनीयद्रव्यैर्लक्ष्मीमियाज, सन्तुष्टा च सा साक्षात्समभाषत—'त्वमनल्पं धनं सार्वभौमं पुत्रञ्च समवाप्स्यसि, किन्त्वमर्ष-कलुषिताग्निवृत्तिर्हि प्रियं[3] त्वमहौपीरिति चौरसदृशो वधोऽन्ते ते भविष्यति', एवमुक्त्वा श्रीरन्तरधात्।

कालक्रमेण कालनेमिरप्यपरिमितधनः समुत्पन्नसूनुश्चसजात, पुत्रस्य च श्रीवराप्राप्तिमाकलय्य प्रियैः श्लाघमानः कालनेमिस्तस्य श्रीदत्त इति नाम चक्रे। क्रमाद्यौवनमवतीर्णः श्रीदत्तो, विप्रः सन्नप्यस्त्रेषु, बाहुयुद्धेषु, चाप्रतिमः पृथिव्यां संवृत्तः। कालनेमेर्भ्रातुर्विगतभयस्य च भार्यां भुजङ्गदष्टां मृतेति तीर्थार्थी स देशान्तरमियाय, कालनेमिपुत्रस्य श्रीदत्तस्य च तदानींतनगुणग्राहिभूपतेर्वल्लभशक्ते पुत्रेण विक्रमशक्तिना मैत्री समजायत, किन्त्वतितरस्विसया, तस्याभिमानिर्वेन दुर्योधनभीमयोरिवानयोः सहवासः शैशवे समवर्तत, अनन्तरञ्च विप्रस्यास्य वज्रमुष्टिबाहुशालिनामानौ द्वाववन्तिजौ क्षत्रियौ मित्रतापन्नौ, अथान्येऽपि गुणग्राहिणो दाक्षिणात्या मन्त्रिपुत्राश्चास्य मैत्रीमापन्ना।

एकस्मिन् प्रावृषिके[6] दिने श्रीदत्तः सराजपुत्रः सान्यमित्रश्च विहर्तुं जाह्नवीतटमाप्तवत्। तत्र राजपुत्रभृत्यास्तं राजसुतं स्वनृपं चक्रुरिति श्रीदत्तोऽपि तत्कालं निजमित्रैः राजा कल्पितः, एतेन सञ्जातरोषो राजपुत्र आहवाय समाहूय प्रवीरं विप्रवीरम् आजुहाव। किन्तु श्रीदत्तेन बाहुयुद्धे राजपुत्रो निर्जित इति प्रकारान्तरेण सम्भृत्यो राजपुत्रस्तमजिघांसत्। राजपुत्रस्यैतदभिप्रायं ज्ञात्वा शङ्कितः श्रीदत्तः समित्रस्तत्समीपादपासरत्। मध्ये गङ्गाजलौघेन ह्रियमाणां काञ्चित् स्त्रियमवलोक्य जलात्तामुद्दिधीर्षुर्बाहुशालिप्रभृतीन् षडपि स्वसखान् तत्रैव स्थापयित्वा तरङ्गिणी-

---

१ 'यस्य च भावेन भावलक्षणम्'। २ 'यत् कर्मणा करणं सञ्ज्ञा सम्प्रदानस्य च कर्म सञ्ज्ञा'। ३ क्रियया यमभिप्रैति सोऽपि सम्प्रदानम्'। ४ क्विबचिप्रच्छ्या-येति श्रिधातो क्विप्, दीर्घश्च। ५ 'श्लाघह्नुङ्स्थाशपाञ्ज्ञीप्स्यमानः' प्रियं स्तुवन्नि-त्यर्थः। ६ 'प्रावृषष्ठप्'।

साहसिको[1] मार्गे विश्रामं कुर्वंस्तस्मान्मृगावतीमाच्छिद्याश्वमारोह्य सत्वरमित्वरो[2]बभूव। श्रीदत्तस्तमनुसरन् साम्ना कार्यस्य सिद्धिमनाकलय्य 'चोर! चोर[3]!' अलमहं तुभ्य[4]मिति कर्तृणाय[5] मन्यमानोऽहं त्वामेष हन्मीत्युक्त्वा पादैकगुल्फेन तमा गृह्णानो भ्रामयित्वा पाषाणे चैकस्मिन्निक्षिप्य सञ्चूर्णयन्नन्येषां परेषामधिका दिशि दिशि कान्दिशीकतां दिदेश। समुपाचतस्ससितश्च मृगावत्या[7] सह पुरस्ससार। किन्तु नातिदविष्ठमार्गगमनानन्तरमेव क्वणितं पतितोऽश्वोऽसून् विजहौ। एतस्मिन्नेवावसरे मृगावती उदन्याजन्यातिकष्टपीडिताऽभवदिति श्रीदत्तस्तां तत्रैव परित्यज्य प्रतिपदं पयः पर्यन्वेषणपरोऽपि नाऽऽसाद्य सलिलं समवाप। अस्तमिते च भगवति गभस्तिमति समवाप्तसलिलोऽपि परावर्तमानो मार्गं परिभ्रष्टोऽटव्यामटाट्यापर एव क्षपितक्षपः प्रातस्तत्रागतो मृगावतीविरहितं तत्स्थानमवलोक्य भूमिस्थापितनिजखड्गमृगाङ्कस्तामितस्ततोऽवलोकयितुं तरुमेकमारुरोह। एतस्मिन्नेव काले तेनैव पथा गच्छन्नेकः शबरस्तस्य तं खड्गमुपाददाविति तमवलोक्य वृक्षादवरुह्य श्रीदत्तस्तस्मान्मृगावतीवृत्तान्तमपृच्छत्। शबरोऽवादीत् यत्सा मम पुरे वर्तते, त्वमेभिर्मम सार्थिभिस्तत्पुराय गच्छ। अहं तत्रैवागत्य तव खड्गमिमं दास्यामीति। एतदाकर्ण्य तत्र गतः श्रीदत्तोऽध्वपरिश्रान्त्या क्षणं निदद्रौ। सुप्तोत्थितश्च स निगडितपादमात्मानमुपलभ्यातिचिन्तापरवशस्तत्रागतया मोचनिकानामकभुजिष्ययाऽभिहितो यदिहागच्छता त्वया न समीचीनमाचरितमिति। कार्यपरवशोऽस्मार्यं स शबरः श्रीचण्डनामकोऽद्य बहिर्गतः। आगमनसमकालमेव स ते मेदेन देव्यै बलिमुपहरिष्यति। एतदर्थमेव त्वमिह विन्ध्याटवीतः समानीतः। अस्तीदानीमेक एव तव मोचोपायो यत्त्वं सुन्दरीनामधेयायास्त्वदवलोकनमदनचिह्नोपज्ञेयायास्तच्छबरसुताया आकाङ्क्षां पूरये। एतदाकर्ण्य मुमुचैकोद्देश्यः श्रीदत्तश्चेटीकथममेव तत्कालोचित

---

१ सहिनाचरतीत्यर्थे 'चरति' इत्यनेन ठक्। २ 'इण् नशजिसर्तिभ्यः क्वरप्'। ३ वाक्यादेरामन्त्रितस्येति भर्त्सने द्वित्वम्। ४ नमःस्वस्तिस्वाहेति चतुर्थी। ५ 'तृणे च जातौ' इति को कदादेशे 'मन्यकर्मण्यनादरे विभाषाऽप्राणिषु' इति चतुर्थी। ६ मयूरव्यंसकादित्वात् सिद्धि। ७ 'सहयुक्तेऽप्रधाने'। ८ गत्यर्थकर्मणीति चतुर्थी। ९ 'चिन्तिपूजिकथिकुम्बिचर्चश्च' इत्यङ्।

मन्यमानो गान्धर्वेण विधिना तां हस्तेकृत्य[1] प्रतिनिशं च तया सह रममाणः सस्नेहमनेहसमत्यवाहयत् ।

अथ कालेनान्तःसत्त्वा सुन्दरी प्रकाशिताखिलतत्त्वां स्वमातरं कृत्वा जामातृप्रेमपरायत्तया तया श्रीदत्तं मोचितवती । ततः क्षिप्रं निर्गमनार्थं च निर्दिशन्ती व्रजन्ती, निर्गमनसमये 'न त्वया सुन्दरी विस्मृतिपथातिथीकरणीयेति' तमब्रोचत् । श्रीदत्तोऽपि च मदीयं खड्गं तव पित्रा गृहीतमिति सुन्दरीमुक्त्वा तस्मात्[2] प्रस्थितो मृगावतीं मृगयमाणः पुनरपि स्वाश्रान्तिमनिश्वासस्थलमवाप । तत्र चागच्छन्तमेकं व्याधं प्रदत्तमृगाङ्कवतीपरिचयः कयैवंभूताभिजाता काचिन्नारी समवलोकिता भवेदित्यपृच्छत् । व्याधोऽवादीत्-'आम्, तामहं जानामि, श्वापदचौरादिभ्यो[3] भीतैकाकिनी साऽस्मात्स्थानात् स्वपुरं नीता । किन्तु युवकवाक्वराकीर्णमेतत्पुरमेवंभूताया युवतेः कृतेऽसुरक्षितमित्यवगच्छता मयोपमथुरं नागरस्थलनामके ग्रामे धर्मा[4]द्प्रमादतो विश्वदत्तनामकस्य चिरविप्रस्य गृहे निक्षेपरूपेण स्थापिता वर्तते । तदाकर्ण्य नागरस्थलमागतो विश्वदत्तयाचितनिजपत्नीकः श्रीदत्तो विश्वदत्तेनाभिहितो यन्मया सा राज्ञः शूरसेनस्य मन्त्रिपुरोहितगृहे निवासितेति त्वमिहैवाद्य तिष्ठ प्रातस्त्वरा तत्र न तां हसीति समाकर्ण्य श्रीदत्तस्तत्र क्षपितनक्तमित्त स्वप्रियापर्यन्वेषणपरिश्रमाद्[5]पराजयमानः प्रातर्मथुरामाययौ । तत्र नगराद्बहिरेकस्यां वाप्यां दीर्घाध्वमलिनमालिन्यापचिकीर्षया स्नातुमवतीर्णश्चौरन्निवेशितमङ्गलहारं वस्त्रमेकमलभत । तदाशयालक्षिततद्गततद्धारं प्रियां दिदृक्षुः श्रीदत्तो मथुरां प्रविवेश । तत्र नगररक्षिभिस्तद्धस्तस्यत्यभिज्ञानपूर्वकहारावाप्त्या चौरोऽयमित्यवष्टभ्य नगराधिपसमीपमानीतो वधायादिष्टः । परेद्यवि पश्चात्प्रहतडिण्डिमं वध्यभूमिं नीयमानं तं राजमार्गे मृगावत्यवलोक्य मन्त्रिमुख्यमात्यदत्, पदय मे भर्त्ता वध्यभूमिं नीयते । एतदाकर्ण्य राजानं विज्ञाप्य वधकांश्च तद्वधा[6]न्निवार्य स मन्त्री श्रीदत्तमागृहमानयत् । पारस्परिकसंलापप्रसङ्गेन सञ्जाते च पारस्परिकपरिचये, श्रीदत्तः स्वपितृव्यपादयोरपतत् । अवर्णयच्चाखिलमुदन्तम् । सोऽपि चावोचत् 'पुत्र, मा भैषी, ममैका यक्षिणी सिद्धा । सा मह्यं सहस्रपङ्कज

---

१ 'निरय हस्तेपाणावुपयमने'। २ 'अपादाने पञ्चमी। ३ भीत्रार्थाना भयहेतु। ४ 'जुगुप्साविरामप्रमादार्थानामुपसंख्यानम्'। ५ पराजेरसोढः'। ६ 'वारणार्थानामीप्सित।

६, ७ कथा०

मश्वानाम्, कोटिसहस्रकञ्च स्वर्णस्यादादित्यपुत्रस्य मे तत् क्षेवोपयोग यास्यतीति सर्वं तत्तवैव । एतदुक्त्वा स श्रीदत्ताय तत्प्रियां मृगावतीं दृष्ट्वैकान्ते तमेवमवोचत् । अस्य राज्ञ शूरसेनस्य सुताऽवन्तिदेशे नेतव्या, तदाज्ञया तत्र देया चेय्ये तेनैवापदेशेनैनां नीत्वा तुभ्य दास्यामीति तदनुगे बले सम्प्राप्ते, मयि च तत्र वर्तमाने, श्रिया समादिष्टमचिरेणैव त्वं राज्यमवाप्स्यसीति । कृतैतन्निश्चयौ तौ पितृव्यभ्रातृपुत्रौ शूरसेनसुतामादाय तत प्रस्थितौ । मार्गे विन्ध्याटव्याम कस्माच्चौरशबरसेनया महत्या शरवर्षिण्याऽवरुद्धाविरयुभयत शस्त्रसम्पाते सम्प्रवृत्ते, विहतान्यसैन्य प्रहारमूर्च्छितस्तस्करापहृतसर्वस्व, श्रीदत्त शबरपल्लीं नीत । तत्र च भीषणे चण्डिकासद्मन्युपहाराय समानीत त देवीदर्शनार्थमागता ससुता तत्पल्लीपतिसुता सुन्दरी समपश्यत् । तत्र परिचितनिजपतिका सा सर्वान् दस्यूनपवार्य परमानन्दतुन्दिलिनी[3] त निजसदनमनयत् । तत्र तदङ्काकरोद्भानन्यसन्तते दिवं गच्छतो निजपितु समवाप्त सराज्य स्वापतेय तदीय मृगाङ्कखड्गञ्चेति तत्रैव परिणीतसुरसेनसुत कालनेमिसुत (श्रीदत्त) तन्नगरनरेश समपद्यत । अथ च प्रैष्य प्रैष्य समाहूतौ बिम्बकिसूरसेनावपि ससेनौ तत्रायाताव सुहृत्सम्बन्धौ परमानन्दमविन्देताम् । ताभ्यां श्वशुराभ्यां सहितेनैव च श्रीदत्तेन जनकवधजन्यमन्युहुताशनोऽपि विक्रमशक्त्याहुत्या सन्तर्पित । एवमुत्तीर्णसकल वियोगव्यसनार्णव श्रीदत्तोऽब्धिवलया मेदिनीमवाप्य मृगावत्या सह सुख बुभोज[6]।

इत्थ धीरधार्या अपारयाऽऽत्मशक्त्या समुत्तीर्णव्यसनाकूपारा कल्याणतट भाजोभवन्तीति तवापि श्व परश्वो वावश्य देवीसङ्गमसम्भव ।

सगतकमुखादेवमाकर्णितकथो नृप सहस्रानीको दयितासयोगसमुत्सुको नीतनिश प्रातरेव प्रिया प्रति प्रस्थितस्तस्मात् स्थानाद् योजनानि वर्तमान जमदग्नेराश्रम कतिपयैरेव प्रयाणकैरवाप । तत्र त मुनिं प्रणम्य स्वीकृतत कृता तिथ्य आसने समुपाविशत् । मुनिरपि च तस्मै राज्ञे सतनया तत्पत्नीं मृगावतीं

---

१ अविद्यमानपुत्रस्य (नि सन्ततेरिति भाव)। २ 'एवेचानियोगे' इति पररूपम्। ३ 'तुन्दादिभ्य इलच्चे'त्यत्रचकारादिनिस्ततो ङीप्। ४ 'दयेत्रा च 'तदधीनमकरोदिति भाव । ५ 'पष्यतिधिवसतिस्वपतेर्ढञ्'। ६ 'भुजोऽनवने' इत्यात्मनेपदनियमाद्रक्षणार्थे परस्मैपदम्। ७ 'अनुपसर्गाल्लिम्पविन्दधारिपारि'–इत्यादिना श । ८ 'भजो ण्वि'। ९ 'यतश्चाध्वकालनिर्माण तत्र पञ्चमी', 'तद्युक्तादध्वन प्रथमा सप्तम्यौ'।

समर्पयामासेति शापावग्रहविदीर्णोभयहृदयस्थलं सयोगानन्दामृतधारासारेण पङ्किलत्वमापेदे ।

अन्येद्यू राजा सहस्रानीको जमदग्निमामन्त्र्य सजायाजातस्तस्मादाश्रमात्प्रस्थितः क्रमात्कौशाम्बीमवाप्य स्वमन्त्रिपुत्रवसन्तकरुमण्वद्यौगन्धरायणसहायके स्वयवीय सूनावुदयने न्यस्तभारो वर्षीय सचिवप्रियतमासहायो महाप्रस्थानाय द्रुत हिमगिरिमशिश्रियत् ।

वासवदत्तया सह विवाह

इत्थमवाप्तवत्सराज्योदयनो, यौगन्धरायणादिविश्वस्तसमस्तमन्त्रिवर्गविन्यस्तराज्यभारो, मृगयाया, विशेषेण हस्तिबन्धने, वसुनेमिप्रदत्तघोषवतीवीणावादने वा समयमतिवाहयन् 'न मे कुलानुरूपा भार्या वासवदत्तया सह वर्तते, एका वासवदत्ताख्या चण्डमहासेनसुतोज्जयिन्यां वर्तते कथ सा प्राप्येति' चिन्तातुरोऽभवत् । तत्र चण्डमहासेनश्चापि मद्दुहितुरनुरूप क्वापि कोऽपि भर्ताऽत्र भुवि नावलोक्यते, एकश्चास्त्युदयननामक स तु मे विपक्ष इति कथ स मे वरयो जामाता च भवेदिति विचारपरायणोऽभवत् । एव विचिन्तयँश्चण्डमहासेनश्चण्डीमन्दिरमागत्याभ्यर्चितचण्डीक 'राजन्नेतत्तव वाञ्छितमचिरेण सम्पत्स्यते' इत्य शरीरिणीं वाचमश्रौषीत् । एतेन सुसन्तुष्टो नृपतिर्निजसदनमागत्य मन्त्रिसुहृद्दत्त-प्रवृत्तपरामृष्टिमनुसृत्य पूर्वं साम्नैव कार्यसाफल्यमाकलयन् कत्य एवानल्पचतुरिमज्ञवपाक प्रैष्यमेकमुदयन प्रति प्रहिण्वन्नैदम्पर्यमादिदेश—'दूत, मद्वचनादुदयनो वाच्यो यन्मदीया पुत्री गान्धर्वे तव शिष्या बुभूषुरिति स्नेहश्चेदस्मासु ते स्यात्तदस्मत्सदनमासाद्यैवैव सा शिक्षेणीयेति' । प्रैष्यश्च स्वकर्णदेशात्मनीकृततन्निदेश कौशाम्बीमनुप्राप्योदयनमवगतचण्डमहासेनसन्देशमकरोत् । समाकर्णिताशिष्टजनोचिततद्वचोऽनुभूतावमानसो वत्सराजश्च 'स्वपुत्री मच्छिष्यतीम् अभिलाषुका चेदिहैव प्रहेतव्या सेति प्रतिसमादिशन्नपि त कौशाम्बीमानिनीषुश्चण्डसेनमभिषेणयितुम् यौगन्धरायणेन सम सममन्त्रयत् । पर तच्छुभेच्छुनाऽमुनाऽधुना महाराज, नैतत्साम्प्रतम्, महाप्रभाववान् हि चण्डमहासेन , राजन्वती चोज्जयिनी तेनैव जनैरस्यते । तद्गत किञ्चिदुपवर्ण्यमान मया श्रुतिपथमवतार्यताम् इति तदभिषेणयिपानिषिषेधयिषुणाऽभाचि—

---

१ 'लपपतपद'—इत्यादिना उकञ्, 'न लोकाव्ययनिष्ठति' षष्ठीनिषेध ।

अस्ति सुधाधवलितप्रासादा प्रस्फुरद्भास्वरपताकाभिरुपहसन्तीवामरावतीमुज्जयिनी नाम नगरी । तत्र शास्त्यय राजा महासेनो राजसेनिः । स चायमेकदा न मेऽनुरूपः खड्गो नापि च कुलोद्भवा भार्येति चिन्ताकुलश्चण्डिकामन्दिरमागत्य निराहारश्चिरं चण्डिकामाराधयन्नुत्कृत्योत्कृत्य स्वकव्येण हव्यवाहनमयष्ट । तेनातिप्रीता देवी कात्यायनी खड्गमेकमस्मै ददती समुवाच—'पुत्र प्रीताऽस्मि ते, गृहाणेममसिमस्यसेरस्य साहाय्येन परापराजेयस्त्वम् । किञ्च, अचिरादेव त्वं त्रैलोक्यसुन्दरीमङ्गारकासुरसुतामङ्गारवतीं भार्यामवाप्स्यसि । यतो हि त्वया स्वकव्यहवनरूपमतीव चण्डं कर्म कृतमित्यद्य प्रभृति चण्डमहासेन इत्याख्यां यास्यसीति । एवमुक्त्वा प्रदत्तखड्गा देवी समतिरस्यत् । राजा च निजप्रासादमासाद्य तत्खड्गप्रभावेणैरावतकल्पस्वकीयनडागिरिगजसाहाय्येन च सुखं निवसन्नुपाध्यायेभ्यो[3] विविधशास्त्रोपदेशानाददानोऽवर्तत ।

एकदा स मृगयायै वनं गतोऽकाण्डपिण्डितं नैशं तम इव दिवा, घोरघोणं घोणिनमेकमविलक्ष्यीचकार । प्रखरतरशरैराहतोऽपि शूकरोऽनवाप्तमर्म एव पलायमानो बिलमेकमविशत् । समुत्सृष्टस्यन्दनो जयसेननन्दनोऽपि गृहीतशरासनः शूकरमनुसरन् सुषिरान्तरं प्रविश्य नगरवरमेकमपश्यत् । तदन्तर्दीर्घिकातटे सविस्मयं निषीदंश्चातिसुन्दरीं कन्यकामेकामवालोकत । सा च राजानमालोक्य प्रेमरसासारवर्षिणा चक्षुषा स्नपयन्तीव तदन्तिकमागत्य, 'कस्त्वम्' कस्मात् कुत आयात' इत्यादि प्रश्नानन्तरमवाप्तयथार्थोत्तरा विमुक्तधैर्यं रोदितुमारभत । रोदनहेतुमनुयुक्ता च साऽब्रवीत्—योऽयं वराहोऽत्र प्रविष्टः सोऽङ्गारकाभिधो दैत्यः । अहमस्माज्जाताऽङ्गारवतीनामा कन्या । अयं हि शापदोषाद्वराहीभूतो वज्रमयो महासुरस्तृष्णाश्रमार्त इति भवन्तं प्राप्तमपि परित्यज्य परित्यक्तवराहरूपः क्षणं शय्यायां[6] विश्राम्यति । सुप्तोत्थिते चास्मिन्न ते श्रेय इति निश्चयमनुचिन्तयन्त्या मेऽन्तःसन्तापक्वथिताः प्राणाः बाष्पबिन्दुरूपेण गलन्ति । श्रुत्वैतदङ्गारवतीवचनो राजा, स्नेहस्ते मयि चेत्प्रबुद्धस्य तस्याग्रे त्व

१ 'यजेः कर्मणः करणसंज्ञा सम्प्रदानस्य च कर्मसंज्ञेति वाच्यम्' । २ 'सर्वत्र लोहितादिकतन्तेभ्यः' । ३ 'आख्यातोपयोगे' । ४ 'ऊषसुषिमुष्कमधो रः', 'मयूरव्यंसकादयश्च' । ५ 'जनिकर्तुः प्रकृतिः' । ६ 'ल्यब्लोपे कर्मण्यधिकरणे च' (शय्यायामुपविश्येति भावः) ।

रुदिहि। रोदनहेतुमनुयुञ्जानं च तं 'केनापि त्वयि व्यापादिते का मे गतिर्भवेत्' इति रोदनहेतुञ्च तं वद। एवमुक्त्वा साऽसुरायणी[1] यथानिर्दिष्टमुच्चरन्ती पित्रा प्रत्युदतारि पुत्रि मामिकं[2], सर्वं हि मामकीनं शरीरं दम्भोलिघटितम् एकञ्च वामकरे छिद्रं तच्चापि चापेन रक्ष्यते। एवं स्वसुतामाश्वासयतो दैत्यस्य सर्वं भेदं तत्रैव तस्मान्निलीनो[3] नृपः समाकर्णयामास।

तदनन्तरं स दैत्य उत्थाय स्नातः कृतमौनो भगवन्तं हरं पूजयितुं प्रववृते। एतस्मिन्नेवान्तरे समाकृष्टशरासनेन नृपेण तत्रोपेत्य स दैत्यः रणायाहूयमानः समुच्छ्रितवामहस्तस्तत्र व्रणं प्रतीक्षितुमसंकेतदिति समवाप्तधनुर्विद्याविशारदिम्ना[4] राज्ञा तस्मिन्नेव मर्मस्थले पृषत्केनैकेन हतो घोरं रावं कुर्वन्निरसुरवन्यां न्यपतत्। राजा चापि समग्रहारवत्योज्जयिनीमागत्य परिणीय च तां तत्र तस्यां पालक-गोपालकनामानौ द्वौ पुत्रौ समुत्पादयामास। ततस्तेन तुष्टस्तुरापाट् स्वप्नेऽवोचत् यत् मत्प्रसादादनन्यसदृशीं त्वमेकां सुतां समवाप्स्यसीति कालेनोत्पन्नायां तस्यां व्योमवाणी तस्याः प्रभविष्यन्तं सुतं रतिपत्यवतारं विद्याधराधिपमाशु चासुसूचत्। एतेनातितुष्टो राजा स्वप्ने वासवेन दत्ततया स्वप्नवासवदत्तेति तत्तनयानाम चकार। रतेः[6] प्रति सा चाद्य तद्गृहे मन्थनात्[7]प्राग् रत्नाकरे वर्तमाना कमलेव विष्णवे प्रदेयत्वेन तिष्ठति।

एवंविधप्रभावश्चण्डसेनो न सारवयेन पर्य्यलौकिकदर्शकेर्जय्यः[8] किन्तु वीवाहे[9] तां तुभ्यं दित्सति निजकौलीन्यस्य गौरवाद्[10]बद्धोऽमूल्यकन्यादानेन त्वां लोभयितुं तच्छिक्षणव्याजेन तत्राकारयति चेति।

इत्थमाकर्णितवासवदत्तोदयनोदयनः सपदि तदाहृतहृदयोऽपि निजमहाकुलीनपथात् स्तोकात्[11] प्रत्यचलत्।

इतो दूतमुखश्रुतवत्सेशप्रतिश्रुतप्रतिवाचिक[12]श्चण्डमहासेनः कन्याप्रेषणे स्वला-

---

१. 'आसुरेरुपसंख्यानम्' इति ष्फे षित्वात् ङीष्। २. 'मामकनरकयोरुपसंख्यानम्'। ३. 'अन्तर्धौ येनादर्शनमिच्छति'। ४. वर्णदृढादिभ्यः ष्यञ्च यत्र चादिमनिच्। ५. 'भुवः प्रभवः'। ६. 'प्रतिः प्रतिनिधिप्रतिदानयोः', 'प्रतिनिधिप्रतिदाने च यस्मात्'। ७. 'अन्यारादितरर्ते॰'। ८. 'अपपरी वर्जने', 'पञ्चम्यपाङ्परिभिः'। ९. 'उपसर्गस्य घञ्यमनुष्ये बहुलम्'। १०. 'विभाषा गुणेऽस्त्रियाम्'। ११. 'करणे च स्तोकाल्प॰'। १२. 'वाचो व्याहृतार्थायाम्' इति स्वार्थे ठक्।

चैवम्[1] ऋते वत्सेशात्[2] स्वकन्याविषयाभिलाषापूरकानुकूलवरान्तरमपश्यन् उदयनं प्राध्वंकृत्य[3] तत्रानयनमेव च कार्मणम्[4]आकलयन् विहितस्वमन्त्रिपरामर्शो निज-हस्तिनडागिरिसदृशम् दारुयन्त्रमयं महान्तं करिणमेकं कारयित्वा विन्ध्याटव्यां तमतिष्ठिपत् । अन्तःप्रच्छन्नसैन्यं विन्ध्याटव्यां च दारुमययन्त्रबलेनेतस्ततः सञ्चरन्तं गजमालोक्य तद्बन्धनरसासक्तोदयनोपजीविनः सत्वरमागत्य देव, विन्ध्य-वनादाराद्[5] अमन्दिरस्माभिरेको जङ्गमोऽचल [illegible] मितङ्गमो[6]ऽपूर्वोऽवलोकित इति व्याजह्रुः । समाकर्णितचारचारचर्चो[7] विचारदृगपि तदानीमविचारदृगिव देवो वत्सराजः सुवर्णलक्षेण तांश्चारान् सन्तोष्य 'नडागिरिप्रतिमल्लं तं लभेय चेच्चण्ड-सेनो ध्रुवमस्मद्दुरत्ववृतां स्वीकुर्यात्' इति तत्प्राप्तिचिन्तापर[8] एव तां निशा-मनैषीत् । प्रातश्च गजलिप्सयाऽनालोडितमन्त्रिगालोडितः[9] ससैन्यः पुरस्कृतखप-थकचारो[10] बहिर्नगरा[11]न्निर्गत्यागत्य च विन्ध्याटवीमिभक्षोभाशङ्कया दूरापसारित-सकलसैनिकः, घोषवतीं वीणां दधदात्ममात्रसहायो विवेश विविधानोकहलता-गुल्मादिविस्तीर्णामरण्यानीम् । तत्रोपवीणयन्[12]नेकाकी तद्गजबन्धनविचाराक्रान्त-स्वान्तः संध्याध्वान्तवशादपरिलक्षितमायागजो गीतरसाभिभूतेनोत्कीर्णतालेनोपे-त्योपेत्य विचलता च कृत्रिमगजेन तत्सहायैः[13] पृथक् कृत्वा चण्डमहासेनसाम्राज्य-सीमायाः[14] सुदूरमाकृष्टोऽकस्मात्तत्र यन्त्रमयाद् गजान्निःसृत्य सन्नद्धैः पुरुषैः परिवारितः सद्यःकृष्टासिरप्रस्थानसमर्थो[15]ऽपि पश्चादागत्यान्यैः सैन्यैः निगृहीतश्चण्डसेनान्तिकमा-नीयत । चण्डमहासेनोऽपि चावगतैतद्वृत्तान्तो, निजयुक्तेः[16] सुहितः, सतां[17] गत-

---

१. 'इगन्ताच्च लघुपूर्वात्' । २. अन्यारादितरर्ते० । ३. 'प्राध्वं बन्धने' (प्राध्वमित्येतदव्ययं बन्धनेनानुकूल्ये वर्तते)। ४. 'तद्युक्तात्कर्मणोऽण्' इति स्वार्थे अण्, वाचिकं श्रुत्वा क्रियमाणं कर्मेत्यर्थः । ५. अन्यारादितरर्ते० । ६. गमश्चेति खच् । ७. 'चिन्तिपूजिकथिकुम्बिचर्चश्च' इति युचोऽपवादोऽङ् । ८. चिन्तिपूजि० । ९. गालोडितं वाचां विमर्शः । १०. तत्र कुदालः पथः इति वुन् । ११. 'अपपरिबहिरञ्चवः पञ्चम्या'ति समासविधानसामर्थ्यात् 'बहिर्योगे पञ्चमी । १२. वीणयोपगायन् । १३. 'पृथग्विनानानाभिस्तृतीयाऽन्यतरस्याम्' । १४. 'दूरान्तिकार्थेभ्यो द्वितीया च । १५. 'कर्तृकरणाद्धात्वर्थे' इति गणसूत्रेण असिमाहन्तीति विग्रहे णिचि, शतृ । १६. पूरणगुणसुहितार्थेति समासनिषेधः । १७. 'षष्ठी शेषे' ।

मनुसरन्नङ्गरक्षांश्चोद्य च विनीतवचन, कृतवत्सराजादरादरो, वत्सेशेन[2] समम् प्राविशदुज्जयिनीम् ।

इतरतदार्जवाकृष्टा· पौरा ऋणाद्[3] बद्धमिव वत्सेशमाकर्ण्य प्राणपणेनापि तन्मोचनकृतनिश्चया· समवेत्य राजद्वारं समागत्य केन हेतुना[4] वत्सेशो निगृहीत इति कोलाहलं कुर्वाणा नितरामक्षुभ्यन् । किन्तु चण्डमहासेनो न मया वत्सेशो हन्तव्योऽपि तु सन्धातव्य इति तान् समाश्वास्य तत्क्षणमेव स्वसुतां वासवदत्तां तस्मै गान्धर्वशिक्षाया हेतो[5] समार्पयत् । उवाच च वत्सेशम्—'शिक्षयमाणो गन्धर्वविद्यां त्वमेनकां[6] मे म का मूर्ति समवाप्स्यसीति मा वृथा विषादं कृथाः । उदयनोऽपि च तदेव तत्कालोचित मन्यमान· शिष्यत्वेन[7] वासवदत्तां स्वीकृत्य तां सद्गतेक्षणो यापयन्, स्वसमयं यापयन्, तदवलोकनोपजातस्नेहो, विस्मृत· चण्डसेनकृतमन्युजन्यमन्यु', प्रासादमुत्तरेण[8] तस्य निकटमेव निर्मापितगान्धर्व· शालमध्युवास । वासदत्ताऽपि च तत् परिचर्यापरायणा गन्धर्वविद्याया[11] ज्ञानस्ये शाना विस्मृतान्यव्यापारा वीणावादनकलाया[13] विशेषेण नायते स्म ।

इतो वत्सराजानुचरेषु पराङ्मृत्य कौशाम्बीमायातेषु सर्वं तदनुरागपरायणं तत्राहुं स्वप्रभुं बद्ध बुद्ध्वाऽतिक्रुद्ध सचण्डमहासेनं[14] स्योज्जयिन्यामुज्जासनं वत्सेश· स्योज्जसनं चैव स्वप्राणानां[15] सत्पणनमाकलयति स्म । किन्तु माऽभूत्याना प्राणानां दीव्यत, मा च स्वतनूना मारयसृञ्जि च छागस्य वपाया मेदसो[17] यथा चण्डमहासेनं हासाहवाहाय प्रेष्यतेति बहुकृत्वस्तस्य क्षोर्णस्य मुखाणेन रमण्वता सर्वे तत्रा·

---

१. 'अच्छगत्यर्थवदेषु' । २. 'सहयुक्तेऽप्रधाने' । ३. 'अकर्तर्यृणे पञ्चमी' । ४ 'सर्वनाम्नस्तृतीया च' । ५. हेतुशब्दप्रयोगे' 'षष्ठीहेतुप्रयोगे' इत्यनेन षष्ठी । ६ 'अव्ययसर्वनाम्नामकच् प्राक्टे' । ७. 'त्वे च' इति टापो ह्रस्वः । ८. 'एनपा द्वितीया' । ९. 'दूरान्तिकार्थैः षष्ठयन्यतरस्याम् । १०. विभाषा सेनेतिनपुंसकत्वे 'उपान्वध्याङ्वस' । ११. 'ज्ञोऽविदर्थस्य करणे' १२. 'अधीगर्थदयेशां कर्मणि' । १३. 'आशिषि नाथ' । १४ जासिनिप्रहण० (जसु हिंसाया चुरादि, जसु मोक्षणे दिवादिश्चेत्युभयोरत्र क्रमशः प्रयोगः) । १५ 'व्यवहृपणोः समर्थयो' । १६. 'दिवस्तदर्थस्य । १७ 'प्रेष्यब्रुवोर्हविषो देवतासम्प्रदाने (अत्र वपामेदसो· र्हविर्विशेषवाचकत्वेन षष्ठी, मासासृक्शब्दयोश्च तथात्वाभावाद् द्वितीया । १८. 'कृत्वोऽर्थप्रयोगे कालेऽधिकरणे' ।

ष्ट्रिया क्षोभाच्च्यवार्यन्त । धीरो यौगन्धरायणश्चानुरक्तमेव राष्ट्रमवलोक्य भवतु भवता[1] स्थितिरिहैव, यूयं हि राष्ट्रस्य[2] रक्षितारः । वसन्तकद्वितीयोऽहं स्वया प्रज्ञया वत्सेशं मोचयित्वा निःसंशयं कौशाम्बीमानेता । नास्त्याश्चर्यो वत्सेशस्य[3] निर्मोको मयका । बिभित्सायां हि सञ्जातायां प्राकारस्य[5], कस्यचिद्गिरिगह्वरस्य वाऽवलोक्यते तदानीमेव मे तस्य[6] भेदिका । विचित्रा च मे दर्शनस्य[7] शक्तिरिति ब्रुवाणो यौगन्धरायणो रुमण्वता[8] मतो बुद्धः पूजितश्च, सध्रीचा वसन्तकेन कौशाम्ब्या निर्गत्य स्वप्रज्ञामिव संवाध्याम् स्वनीतिमिव दुर्गमां विन्ध्याटवीं प्रविवेश । तत्र चाधोऽधोलतागहनवनवृक्षान्[9] गच्छन्निविपक्षितरस्ततो दृष्टिं प्रतिष्कशः[10] वसन्तकं विविधारण्यरूपादिविषये इदं वातप्रम्य्यामासितम्[11], एतद् गमयाना शयितम्, तत्र गत्वा गतमेव निर्दिशन् विन्ध्यैकदेशवासिनो वत्सेशस्य तद्गतिमविदुषः सखुः पुलिन्दकाख्यस्य पुलिन्दाधिपतेर्गृहमागतः सर्वं च तमभिधाय तेनैव च प्रथा समागमिष्यन्तं वत्सेशं रिरक्षिषुस्तत्र बहून् सज्जान् भटान्[12] स्थापयित्वा निर्गत्य उज्जयिन्या नरमांसाद्भर्[13] नि शङ्कक्कङ्कुलसङ्कुलम्, अर्धदग्धचिताचक्रसिमसिमायमानवसाविस्रविकटकटम्[14], भ्रान्ततम्भुमोसकपालडाकिनीकलिलप्राक्श्यम्, महाकालश्मशानं प्राप्तवान् । तत्र च वत्सेशः[15] द्विषतः तदपहारस्य[16] च जिष्णोरस्य दर्शनात् प्रीतो योगेश्वराख्यो ब्रह्मराक्षसस्समासेदिवान्, उवाच चैनं

---

१ 'कर्तृकर्मणोः कृति' । २ 'तृजकाभ्यां कर्तरि' इति समासनिषेधः । ३ 'गुणकर्मणि वेष्यते ४ उभयप्राप्तौ कर्मणि' इति षष्ठी तस्याश्च 'कर्मणि च' इति समासनिषेध । ५, ६ 'स्त्रीप्रत्यययोरकाकारयोर्नायं नियमः' ७ 'शेषे विभाषा । ८ मतिबुद्धिपूजार्थेभ्यश्चेति वर्तमाने क्ते 'क्तस्य च वर्तमाने' इति षष्ठी तस्याश्च 'क्तेन च पूजायाम्' इति समासनिषेध । ९ 'धिगुपर्यादिषु त्रिषु' इति द्वितीया । १० 'प्रतिष्कशश्च कशेः' । ११ 'अधिकरणवाचिनश्च इति षष्ठी, 'अधिकरणवाचिनाचेति' समासनिषेध । १२ न लोकाव्ययेति षष्ठीनिषेध । १३ 'सृघस्यदः क्मरच्' । १४ सिमसिम इति शब्दं कुर्वत्या वसया मेदसा, विस्रं आमगन्धि, विकटं भीषणं, कटं शवः, यत्र 'अव्यक्तानुकरणे डाचि बहुलं द्वे भवतः' इति द्वित्वे 'लोहितादिडाज्भ्यः क्यष्', ततः 'वा क्यषः' इत्यात्मनेपदे शानच् । १५ 'खलादिभ्य इनिर्वाच्यः । १६ द्विषः शतुर्वा । १७ 'शेषे षष्ठी', न लोकेत्यस्य कारकषष्ठ्या एव निषेधात् ।

'वत्सेश रक्षार्थमुज्जयिनीं[5] गामिना त्वया नूनं रूपपरिवृत्तिर्विधेयेति'। तदुपदिष्टया यौगन्धरायणः सद्य एव परिवर्तितस्वरूपः कुब्जः, खलतिः, पलितः, चुल्लोऽ[6]वटीटश्चैवमतिहासप्रसञ्जनः संवृत्तः। तथैव च युक्त्या तेन वसन्तकोऽपि सिरानद्धपृथूदरस्तुन्दिभः, दन्तुरः, प्रज्ञुविग्रहश्च विहितः।

एवं रूपपरिवर्तनपूर्वकमुज्जयिनीं प्रविश्यादौ यौगन्धरायणो वसन्तकमेव राजकुलद्वारम् प्रैषयत्। स्वयं च विक्षिप्तेन सदृशः स्वानुरूपं नृत्यन् गायन् यत्रितत्र तत प्रयोजनं मे सिध्यात्, स सुखञ्च वत्सेशस्य भूखादिस्वेव ध्यायन् कौतुकावलोकनपटुभिर्बटुभिः परिवृतो राजगृहमाययौ। तत्र राजावरोधाना कृतकौतुकं कर्णाकर्णि वासवदत्तया स्वप्रवक्सोरतिथिरिवमानीतः, चेटिका प्रेष्य सत्वरं सङ्गीतशाले समाहूतः प्रविश्य च तत्र गृहीतो रक्षुवेशो, कार्यसाधने[11] साधुयौगन्धरायणो बद्धं वत्सराजमवलोक्य विगलद्बाष्पः सङ्केतेनैव तस्मै स्वपरिचयं ददच्चित्रयुक्तिबलाद् राज्ञैव केवलेन दृश्यमानः सान्त पुरपरिजनवासवदत्ताचक्षुरलक्षितः 'शास्तकोऽकस्मादस्मात्कुमत्तो गत'—इति वदन्ती स्वावरोधवनिता विस्मयोद्[12]न्विति व्यमञ्जयत्।

उदयनश्च कौतुकमेतदवलोक्य सर्वमेतद्यौगन्धरायणयोगबलकृतमेव इत्य यथार्थं वासवदत्तां सवयस्या सरस्वतीवरिवस्यां कर्तुं विससर्ज। इत्थमवाप्तावसरो यौगन्धरायणो वत्सेश्वराय निगडभञ्जनयोगान्, वीणातन्त्रीनियोजिताम् वासवदत्तावशीकरणयोगांश्च समर्पयन् द्वारि स्थितं परिवर्तितवेषं वसन्तकं स्वस्यान्तिके[13] स्थापयितुञ्च विज्ञाप्य इत्थं तिष्ठ, विस्रम्भमापातायाञ्च वासवदत्ताया यदहं वक्ष्यामि तत्त्वया कर्तव्यम्। एवमुक्त्वा सत्यपि[14] वत्सेशविप्रयोगनिबन्धनदुःखे बन्धने मङ्गु तस्मान्निर्ययौ।

स्वल्पकालानन्तरमवसायितसपर्या वासवदत्ता सङ्गीतशालामनुप्राविशत्।

---

१ 'अकेनोर्भविष्यदाधमर्ण्ययो' इति षष्ठीनिषेधः। २ 'क्लिन्नस्य चिल्पिल् श्चास्य चक्षुषी,' 'चुल् च'। ३ नते नासिकाया सञ्ज्ञायां टीटच्०। ४ 'तुन्दिवलिवटेर्भः'। ५ 'दन्त उन्नत उरच्'। ६ 'प्रसम्भ्या जानुनोर्ज्ञुः'। ७ 'वेर्गीवचाम्य'। ८. 'तुल्यार्थैरतुलोपमाभ्या तृतीया च'। ९, १० चतुर्थी चाशिष्यायुष्य०। ११ 'साध्वसाधुप्रयोगे च'। १२ 'उदन्वानुदधौ च', ततोऽधिकरणे 'सप्तम्यधिकरणे च' इति सप्तमी। १३ दूरान्तिकार्थे षष्ठी०। १४ 'यस्य च भावेन भावलक्षणम्'।

ताञ्च वत्सेशोऽवदत् अन्तरे[1]ऽस्मिन् द्वारि तिष्ठत्येको विप्रः। सोऽस्मिन् सरस्वतीपूजने दक्षिणार्थं प्रवेश्यताम्। तदाकर्ण्य तया धृतविरूपाकृतिर्वसन्तकस्तत्रानाय्यत। स च वत्सेशमवलोक्य शुचा नाऽऽत्मनीश्वरो रोदितुमारेभ इति रहस्यसंरक्षणार्थमुदयनस्तमुवाच ब्रह्मन् मा रोदीः त्वमिहैवायुक्तो मत्सेवाया[3] ममान्तिके तिष्ठ, त्वं हि नृणां[4] श्रेष्ठो ब्राह्मणः, अहं हि तव सर्वं वैरूप्यं निवारयामि इति। सोऽपि च देव, महांस्ते[2] प्रसादो भविष्यतीति तं प्रति निजगाद। किञ्चित्क्षणानन्तरं तथाभूतं वसन्तकमवलोक्य वत्सेशः स्मेरमुखो बभूवेति परिकलितौ तद्भावे[5] वसन्तकोऽद्भुतविरूपाननविकृतो मूर्तिमद्[6]हास्यरसादपि हासकृत्तरोऽधिकाधिकं हसन् वासवदत्तामपि च हासयन्नतितरां तोषयामास। ततः का त्वं[7] कारिं कारिकां क्रियां कृतिं वा जानासीत्यनुयुक्तो वसन्तको देवि, शिक्षाविषये त्वहं गणिं, गणिकां गणनामपि न वेद्मि। सर्वापि द्विज पात्रेसमित इति पाचिं पाचिकां पचां पक्तिमपि न जानामि तथापि कथाप्रियोऽहमुत्तमकाथिक[8] इति ब्रुवन् कथाश्रवणो[9]त्सुकया तत्कथने व्यापारितः काञ्चित् कथां अहमुखे, काञ्चिच्च सायाह्नि, एवम् हरहः श्रावयितुमनुज्ञातो विविधाभिः हास्यवैचित्र्यसरसाभिरुपज्ञातो निजकथाभिरधिवत्सेशहृदये वासवदत्तायाश्चानुरञ्जयंस्तत्र तौ, तस्थौ।

अथ शनैः शनैर्वत्सेशे[10] प्रसिता वासवदत्ता गाढं सद्भावं बबन्धेति यौगन्धरायणस्तत्रागत्य वसन्तकसमक्ष[11] रहसि तं व्यजिज्ञपत् 'राजन्, स्वकार्यसाधके[12]ना पटुरयं चण्डमहासेनो मायया बद्ध्वा त्वामिहानाय्य ससम्मानं सुतां च दत्वा भवन्तं सुमुखयतीति स्वयमेतां हृत्वा गच्छाम। एवं हरस्यास्य प्रतीकारं कुर्वतामस्माकं लाघवमपि न स्यात्। तत्रोपायश्चायम् यदनेन वासवदत्तायै करेणुकैका भद्रवती नाम्नी प्रदत्ता। सा च न नडागिरिमतिरिच्यान्येन हस्तिनाऽनुगन्तु

---

१ 'अन्तरं बहिर्योगोपसंव्यानयोः' इति बहिर्योगे सर्वनामता। २ 'स्वामीश्वराधिपति०'। ३ 'आयुक्तकुशलाभ्यां चासेवायाम्'। ४ 'यतश्च निर्धारणम्' इति षष्ठी 'न निर्धारणे' इति समासनिषेधः। ५ 'इष्टादिभ्यश्च इतीनि', 'क्तस्येन्विषयस्य कर्मण्युपसंख्यानम्'। ६ पञ्चमीविभक्ते'। ७ 'विभाषाख्यानपरिप्रश्नयोरिञ्च'। ८ कथायां साधुरिति 'कथादिभ्यष्ठक्'। ९, १० 'प्रसितोत्सुकाभ्यां तृतीया च'। ११ 'अव्ययीभावे शरत्प्रभृतिभ्यः' इत्यत्र 'प्रतिपरिसमनुभ्योऽक्ष्णः' इति टच्। १२. 'यतश्च निर्धारणम्'।

शत्रया। सोऽपि च तामवलोक्य युद्धपराङ्मुखो जायते मया च तस्या महामात्र आषाढक सोत्कोचीकृत्यानुकूलीकृत इति तां करेणुकां वासवदत्तया सहारुह्य नक्तं गुप्तं सायुधेन त्वया इतोऽपयातव्यम्। अहमितो मार्गरक्षार्थं तव सख्युः पुलिन्दस्य पार्श्वमुपसर्पामि एवमुक्त्वा यौगन्धरायणो जगाम।

वत्सराजश्चैतत्सर्वं यौगन्धरायणोक्तं वासवदत्तायै शशंस। तथेतिप्रतिपन्नायाञ्च तस्यामुपात्तनिजवीणो वसन्तकसहितो गृहीतवासवदत्तोपनीतप्रहरण, यौगन्धरायणप्रत्ययोगसाधनस्रसितनिगडबन्धन, करेणुकामारुह्य, स्वरहस्यधारिण्या काञ्चनमालया तासमया सह वासवदत्ताञ्चाप्यारोप्य, परिरक्षितायां अपि च सिमन्त्ह्या सीमाया, यथास्थान स्थितेषु च सिमकेषु यामिकेषु, प्राकाररक्षकतालभटवीरबाहुनामकयामिकविशसनपूर्वकं मत्तभिन्नप्राकारवर्त्मना हस्तिपकपञ्चमो रात्रा उज्जयिनीतो निरगाजात्। क्षुभितेष्वश्वरक्षिभ्यो हृतवासवदत्तं वत्सराजं पलायितमवबुध्य, चण्डमहासेनो निजसूनुं गोपालकाख्यं महागिरिमधिरुह्य तदैव तदनुपदिको भवितुमादिदेश किन्तु किञ्चिद्दूरमनुसरन् बाणैर्युध्यमानश्च गोपालकः परावर्तिष्टेति विलम्ब्य वत्सेशः पुरोऽगात् त्रिषष्टि योजनेष्वथ भव्याह्नि अयमुविन्ध्याटवीमवाप। किन्तु तत्रोपगिरौ मुदम्यमर्षा करेण्वा अवतीर्ण एव सवासवदत्ते वत्सेशे, कर्णेहत्य पयःपानानन्तरं कुञ्जरी सा निर्जरीभूतशरीरा स्वरादरोह। वासवदत्तया सहात्यतिविषण्णो वत्सेशो, गगनचारिण्या वाण्याऽभिहितो, यद्राजन्, प्राग्जन्मनि मायावती नामाहमवशीभूताऽपि विद्याधरवशीभूताऽगोवशीभूता शापवशीभूतेह जनुषि वशीभूता। त्वामद्यैवमुपकृत्य निजां गतिमापन्ना भविष्यन्तं तव पुत्रमप्युपकरिष्यामि। इयं त्वदीया भार्या वासवदत्ताऽपि न

---

१ अनुकूलं वर्तते इति विग्रहे 'तत्प्रत्यनुपूर्वमीपलोमकूलम्' इति टकि च्वि। २ ३ षष्ठीचानादरे। ४ अनुपदं धावतीति विग्रहे मायोत्तरपदपदव्यनुपदं धावति' इति ठक्। ५–६ सप्तमीपञ्चम्यौ कारकमध्ये (कर्तृकर्मशक्त्योर्मध्ये इमौ देशकालौ)। ७ 'गिरेश्च सेनकस्य। ८ उदकमिच्छतीति विग्रहे 'अशनायोदन्यधनाया बुभुक्षापिपासागर्धेषु' इति क्यजन्तात्क्तुर्ङीप्। ९ 'कर्णेमनसि श्रद्धाप्रतीघाते'। १० वशाशब्दस्य वन्ध्या, स्त्री, हस्तिनी चेति त्रयोऽर्था अत्र निहितास्तेन अवशीभूता अवन्ध्या विद्याधरपत्नी अहम् इन्द्रियपारवश्येन शापं प्राप्ता इह जन्मनि करिणी जातेत्यर्थः।

मानुष्यपितु[1] भूमाववतीर्णा दैव्यौ[2]। एवमाकर्ण्य प्रहृष्टो वत्सेशो वसन्तकोक्तसन्देशो विन्ध्यसानुसद्म द्रुत निजसुहृद पुलिन्दकमात्मागमनमधिगमयितुमग्रे वसन्तक प्रेष्य, दयिताद्वितीय पादचारी यावदेव तदभिमुखमेषितुमना बभूव तावदेव रुद्धैर्विपक्षै [3]पारिपन्थिकै पूर्वपक्षै सिद्धान्तमिव युद्धाय पर्यभ्रियत। शरासन सहायो वत्सेशस्तदानीं, साहसिकाना तेषा पञ्चोत्तरशत वासवदत्ताया समक्ष मेवाशाययत्। एतस्मिन्नेव काले वसन्तकपुरस्सर सयौगन्धरायण तत्सुहृत्पुलिन्दकोऽप्यायात इति दस्यून्न्यायिवार्य प्रणिपातपूर्वक सदयित निजपल्लीमनैषीत्। एवमुपत्यका[4]पथ्यो[5]चितागुप्तया दर्भपाटितपादया वासवदत्तया सह तत्र गत्वा निवसन्त वत्सेश प्राग्यौगन्धरायणेन दूत सम्प्रेष्य सूचित सकटक सेनापती रुमण्वान् आयादिति स कटक प्रविश्योज्जयनीवार्ताजिज्ञासापरो विन्ध्याटवीभुवमधितष्ठौ वत्साधीश ।

द्वित्रदिनाभ्यन्तर एव यौगन्धरायणसुहृदेको वणिगुज्जयिन्या समागत्य सूचितवान्, देव, चण्डमहासेनेनातिप्रीतेन त्वदन्तिक प्रतीहार प्रेषित । स चागच्छन् पश्चात्तिष्ठति। अहञ्चेह देव विज्ञापयितु प्रच्छन्न समायात । एतदा कर्ण्यातिहृष्टेन वत्सेशेनावगताखिलोदन्तीकृता वासवदत्ताऽपि सातिशय जहर्ष वसन्तकेन कथ्यमाना, भर्तृभक्तिविवर्धिनीर्विविधा कथाश्चाकर्णयमाना निजपितृ प्रहितप्रैष्यञ्च प्रतीक्षमाणा, वत्सेश्वरैकतानमानसा, वल्लीपल्लवतल्पजनिजवल्लभभुज शिल्पपल्ली[6] समया समयाञ्चकार[7] ।

अचिरादेव च तत्र चण्डमहासेनरूप्येण[8] प्रैष्येण प्रणामपूर्वक वत्सेश इत्थमुक्त देव, देवश्चण्डसेनो भवत्कार्यमभिनन्दन् मन्मुखेनेत्थ सन्दिशति यद् वासवदत्तामेव हरता भवता [9]समीचीनमाचरितम् । तदर्थमेव च त्वमिह मयाऽऽ

---

१ 'मनोर्जातावञ्यतौ षुक् च' इत्यत्र अन्तत्वात् टिड्ढेति ङीप्, जाति लक्षणो वा ङीष् । २ देवस्यापत्य दैव्या (देवाद्यञञौ इति यञ प्राग्दीव्यतीयत्वेन प्रत्ययाधिकारस्थत्वाभावात् यञश्च' इति ङीप् प्रवृत्ति)। ३ 'परिपन्थञ्च तिष्ठति' इति ठक् (चौर)। ४ 'उपाधिभ्यां त्यकन्नासन्नारूढयो' इति त्यकनि 'यक नश्च निषेध'। ५ 'विध्यत्यधनुषा', 'पथ्यत्यत्तदर्थे'। ६ समया शब्दयोगे अभित परित इति द्वितीया। ७ 'समयाच्च यापनायाम्'। ८ चण्डमहासेनादागतेन (हेतुमनुष्येभ्योऽन्यतरस्यां रूप्य)। ९ 'विभाषाञ्चेरदिक् स्त्रियाम्' इति खे 'सम समि' इति सम्यादेश ।

सीतानीत किंतु सयत्ताय तुभ्य प्रदत्ता वासवदत्ताऽस्मान्न प्रीणीयादिति विशङ्कि-भिरस्माभिर्न तथाकृतम्। इदानीं वैवाहिकविधिसम्पादनार्थं मत्सुतो गोपाल-कोऽचिरेणैव समागमिष्यतीति।

एतत्सर्वं वत्सेशमाख्याय प्रैष्य स वासवदत्तायायपि सर्वं निवेदितवान्। एते-नानन्दित सोऽतिनन्दितया चण्डसेननन्दिन्या कौशाम्बीं विवजिषुर्गोपालकागमन-प्रतीक्षणार्थं स्वश्वाशुर[1]प्रैष्यनिजसुहृद् पुलिन्दक तत्र संस्थाप्य, प्रातरेव परेद्युरपरि-मितनिजबलपरिवृतो, मनुजपरिवृढो[2], वत्सेशो, देव्या वासवदत्तया सह स्वपुरीं प्रति प्रतस्थे। पञ्चपैरेव च दिनैर्मार्गोत्सुकोन्मुखजनाम्, विकचकुवलयनिचयोपची यमानमेचकमरीचिमलिम्लुचेन पौरनारीलोचनरोचिषा कवचितराजपथाम्, कौशा म्बीमागत्य सेवासमागतनृपाकीर्णं मागधोद्गीतमङ्गल, राजगृह प्रविवेश।

अचिरादेव च वासवदत्ताभ्राता तत्रायात सप्रतीहारपुलिन्दको गोपालक इति सविधि निर्वर्तितविवाहौ वधूवरौ स्वावासवेश्म विविशतु। व त्सराजविवाहो-त्सवमुपलक्ष्य प्रहितदूताहूता समागताश्च प्राघुणिका सरुमण्वद्यौगन्धरायणसत्कृता स्वस्वावास गता। रुमण्वद्यौगन्धरायणवसन्तकादयोऽपि च राजकुलपरिजना वस्त्राङ्गरागाभरणग्रामग्रामै[3]र्वत्सेशेन विशेषेण सम्मानिता।

एव सुसम्पन्ने शुभोद्वाहे कतिपयदिवसान् तत्र स्थित्वा वत्सेशमापृच्छ्य स्वं[4] गृह गमी गोपालकोऽप्युज्जयिनीमभिप्रतस्थे। ततो रुमण्वन्त सैनापत्ये, यौगन्ध-रायणञ्च मन्त्रित्वे, एवमन्यानपि यथायथ तत्तदुचितपदेषु अधि[5]कृत्याधिकौशाम्ब्या[6] वत्सेशो नवोढवासवदत्ताविलासासक्तैकमानस उवास।

॥ इति कौमुदीकथाकल्लोलिन्या कारकनिर्देशात्मको द्वितीय कल्लोल ॥



१ श्वशुरस्याय श्वशुरादागतो वेत्यण्। २ 'प्रभौ परिवृढ'। ३ समूहे। ४ 'गमेरिनि' इत्यौणादिक इनि 'गम्यादीनामुपसख्यानम्' इति समास। ५ विभाषा कृञि इत्यधे कर्मप्रवचनीयत्वम्। ६ अधिरीश्वरे इति कर्मप्रवचनीयत्वे 'यस्मादधिक यस्य चेश्वरवचन तत्र सप्तमी'।

समास-स्त्रीप्रत्ययनिर्देशात्मकस्तृतीयः कल्लोलः

मृगयार्थमुदयनस्य लावाणकगमनं, तत्र वासवदत्तादाहप्रवादः पद्मावत्या सह विवाहश्च

एवमधिकौशाम्बि[1] राज्यं कुर्वति वत्सेशे, सर्वत्र सुसज्जनविद्वज्जनम्[2], दुर्दुर्जनप्रजापीडनकम्[3] इति ब्राह्मणानां निर्विघ्नं[4], साक्षरं[5] सशाङ्गं[6] वेदोपनिषच्छास्त्राध्ययनम्, चावलोकयते स्म किन्त्वेतेनैव सन्तुष्टम्, अजिगीषुम्, वासवदत्ता-मद्य-मृगयाऽऽसक्तमानसमवलोक्य तस्य मुख्यामात्यो यौगन्धरायण एकदा सेनापतिं रुमण्वन्तमेवमुवाच 'वत्सेशो हि पाण्डवानामन्वयजातः । सर्वमेदिनीराज्यमेतद्वंश्यरूप्यम्[7] । किन्त्वविजिगीषेणैतेन सर्वं परित्यक्तमिति कौशाम्बीमतिरिच्य सर्वमरातिभिर्गृहीतम् । अतोऽस्माभिर्यावच्छक्त्यौपायं स्वबुद्धया राजहिताय तथा प्रयतनीयं यथा यथासम्भवमयं परम्परीणमखिलं राज्यं पुनरासादयेत् । एवं कृते एवास्माकं मन्त्रित्वसाफल्यम्, स्वाभिभक्तिप्रदर्शनञ्च । अत्रैको मगधेश्वरः प्रद्योत एवास्माकं शत्रुः । अतो वासवदत्तां स्वबुद्धया प्रच्छन्नं स्थापयित्वा [11]शर्वर्यां तदावासञ्चेन्धनौघधगज्ज्वालामालावलीढं विधाय 'देवी दग्धेति' सर्वत्र निगदेदिमम् । नान्येनौप[12]यिकेन मगधाधिपः पद्मावतीरूपं स्वकै[13]न्यकारत्नं वत्सेश्वराय दास्यति । एतदर्थं पूर्वं प्रार्थितः स उक्तवान् यद्वत्सेशो वासवदत्तायां सातिशयमासक्त इति चक्षुष्पत्ता[14]रकामिव प्रेष्ठां प्राणाधिकां स्वपु[15]त्रिकां नाहं तस्मै दातुं समीहे । तस्याञ्च वासवदत्तायां वत्सेशोऽपि नान्यां परिणेष्यतीति तद्दग्धत्वख्यातावुदयनेन परिणीतायां पद्मावत्यां

१–६. 'अव्ययं विभक्ति'त्यादिनाऽव्ययीभावसमासः । ७. पितृपितामहाद्युत्पादकप्रबन्धो वंशस्तत्र भवो वंश्यः (दिगादिभ्यो यत्) ततः 'तत आगत' इत्यधिकारे 'हेतुमनुष्येभ्योऽन्यतरस्यां रूप्यः' इति रूप्यप्रत्ययः । ८. 'यावदवधारणे' । ९. यथार्थेऽव्ययीभावः । १०. परांश्च परतरांश्चानुभवतीति विग्रहे परोवरपरम्परे' ति खः । ११. 'वनोरचे'ति ङीप् , रश्चान्तादेशः । १२. उपाय एव औपयिक 'विनयादिभ्यष्ठक्' 'उपायो ह्रस्वत्वञ्चेति' ह्रस्वश्च । १३. 'क्षिपकादीनाञ्च' । १४. 'तारका ज्योतिषि' । १५. 'सूतकापुत्रिके'ति ङीन इवर्णस्य पक्षेऽकारः ।

सम्बन्धी मगधेश्वरोऽस्माकं सर्वथा सहायकः स्यात्। तत्साहाय्येन च पूर्वं प्राचीं[1] ततः क्रमशश्चान्या दिशो विजित्याखिलं भुवं वत्सेश्वरस्य वशतामानयाम। उद्योगपरेषु चास्मासु वत्सेशोऽवश्यं सार्वभौमो भवेदिति दिव्यया वाचोद्[2]रितचरम्। अतो नास्मिन्नुद्योगसाफल्ये सन्देह[3]प्रति वर्तते।

अपडक्षीणो[4]ऽस्मिन् विमर्शे, यौगन्धरायणादेतदाकर्ण्य पद्मावतीहेतोः करिष्य[5]माणे चास्मिन् साहसे सन्दिहानो रुमण्वान् उवाच—'अभीष्टवनिताविप्रयोगार्तिर्विवेकशालिनमपि दुःखाकरोतीति वासवदत्तावियोगदुःखा[6]र्पक्षो नृपतिर्न कथमहि सुख[7]प्राप्तये कर्त्तव्यमार्ग[8]नीमार्यस्तास्सद्दुःखदुःखिताश्च वयं न निजयुक्तिफलानां सुहिता स्यामेति नीतिनिपु[9]णेनापि भवता कथमस्मिन् सौव[10]स्त्य मिश्रीयते। एतदाकर्ण्य यौगन्धरायणो रावणोच्छित्तये सीतावियोगस्य[11] सोढारं राममुदाहृत्य विजिगीषोर्नृपस्य कार्यवशात्क्लेशसहिष्णुतां प्रमाणीकृतवान् किन्तु दिव्यावतारस्य रामस्य सर्वं सेढ[12][13]स्वेऽपि मनुष्याणां विषये पुनरपि सन्दिहानं रुमण्वन्तं धैर्यजलधिर्धीमान् यौगन्धरायणो वत्सेशमुद्दिधीर्षुः पुनरुवाच यद्विजिगीषोदासीनानि तु बहूनि बहूनि च राजकुलानि विनष्टानि किन्तु विजिगीषूणां कृते सर्वदैतादृंशि राजनीतिकार्याणि सञ्जोभुवति—उज्जयिन्यामेकदा पुण्यसेना[14]भिधानीयकः कश्चिन्नृप आसीत्। स कदाचिदेकेन बलिना नृपेणाभियुक्त इति धीरास्तन्मन्त्रिणो दुर्जयं प्रबलतमं समरिमध्यात्मे[15]मवधार्य राजा स्वर्गत इति मिथ्याप्रवादं सर्वतः प्रसारयन्तो राजानञ्च वहीराजभवनं सङ्गोप्य राजार्हं विधिना कञ्चिदन्यं शवं दग्ध्वा अराजकानामस्माकं भवानेव नृपतिर्भवत्विति

---

१. 'उगितश्च' । २. 'भूतपूर्वेचरट्'। ३. 'सुप्प्रतिना मात्रार्थे'। ४. अविद्यमानानि पडक्षीणि यस्मिन्निति विग्रहे 'अपडक्षाशितंगवलमि'ति खः (द्वाभ्यामेवकृते इत्यर्थ)। ५. 'तौ सत्,' 'लृटः सद्वा'। ६, ७, ८. द्वितीयाश्रितातीतेति समास। ९. 'पूरणगुणसुहितार्थे'ति षष्ठीसमासनिषेध। १०. नीत्या निपुण इति विग्रहे 'पूर्वसदृशसमोनार्थे'ति समासः। ११. स्वस्तिभावः इति विग्रहे 'गुणवचनब्राह्मणादिभ्यः कर्मणि चे'ति ष्यञि स्वस्तिशब्दस्य द्वारादिषु पाठाद् 'द्वारादीनाञ्चे'त्यैच्। १२. 'तृजकाभ्यां कर्तरि' इति समासनिषेध। १३. 'पूः सर्वयोर्दारिसहोः' इति खच्। १४. 'योपधाद् गुरूपोत्तमाद्वुञ्'। १५. आत्मनीत्यव्ययीभावे 'अनश्चे'ति टचि 'नस्तद्धिते' इति टिलोपः।

दूत्ये[1] नियुक्तेन पुरुषेण तमर्थं सन्दिदिश्य सन्तुष्टेन निर्भयेन च तेन राज्ञा मिलिता अन्त कूटभावा ससैन्या मन्त्रिणस्तत्कटक निजसैन्यमिश्र कृत्वा निजनैपुण्यंत्रात पुण्यसेन प्रकाश्य त शत्रुमञ्चिति देवीदाहप्रवादेनापद्मावतीविवाहाद्[3] ध्रुवा वध कार्यं कुर्मश्चेन्नासाफल्यभयम् । निश्चितमतेर्यौगन्धरायणस्य निश्चितिमित्थमवगत्य रुमण्वान् जगाद यद्येतन्निश्चय चेत्तदा वासवदत्ताया भ्रातर सम्मन्त्र्यैत सर्वं विधीयताम् । इत्थ ताभ्या द्वाभ्या परस्परमन्त्रणापूर्वकमाकारितो गोपालको वेदितात्मचिकीर्षितीकृतस्तत्कालकर्णकटुकामपि शुभोदर्कां[5] तन्मन्त्रणा स्वस्वसु सुखाय अनुमेने । किन्तु देवीं दग्धामवगत्यासून् विजिहासु कथमवनीयोऽवनीपतिरिति विचारसदुपायादिसामग्रीकस्यापि तन्मन्त्रणस्य मुख्याङ्गभूता सचिका[6] तद्विनिपातप्रतिक्रियाऽप्यवश्य विमर्शनीयेति सम्मतिमान् रुमण्वान् समालोचिताशेषकार्येण यौगन्धरायणेनोक्तो यत्नात्र विचिकित्सालेशोऽपि यस्मै यस्या वासवदत्ताया शोकेनातिमात्र तप्त मुहूर्तसुखमवाप्स्यति वत्सेश किन्त्व क्षुधा देवी जीविका भवेदिति मत्वाऽमोऽवश्य कथञ्चिद्धैर्यमवाप्स्यति, किञ्च, उत्तमान्वयो नृपतिराशु पद्मावत्या सह परिणीतोऽचिरेणैव देव्या सगतो भविष्य तीत्येतत्सर्वं विनिश्चित्य त्रयोऽपि ते देव्या वत्सेशेन चानुसर्गेध लावाणक गन्तु तत्राखेटव्याजेन नृपतिमसन्निधाप्य देवीं वासवदत्ता पद्मावतीगृहे निक्षिप्य स्वचिकीर्षित साधयितु च रात्रौ मन्त्रयित्वाऽपरेद्युर्वत्सेशमूचु —'देव, निश्चा पदीकृता मृगयेहस्तिक[10] भूमय इति लावाणक गतानामस्माकमतिशयमनुरञ्जन स्यात् । अनिर्वचनीय हि तत्रत्य रामणीय[11]कम् । वर्तन्ते च यत्र निविडा[12] नड्वलाश्च[13] सुरम्या[14] आखेटभूमय, शोभनाश्च तत्र शाड्वला[15] प्रदेशा , किन्तु बहुपदातिहस्त्यश्व

---

१ दूतस्य भाव कर्म वेतिविग्रहे 'दूतवणिग्भ्यां चे'ति य । २ 'कर्तृ करणे कृता बहुलम्' । ३. 'आङ् मर्यादावचने', 'पञ्चम्यपाङ्परिभि' । ४ 'पञ्चमी भयेन' । ५ 'न षट्स्वस्रादिभ्य' । ६ सर्वा एवेति विग्रहे 'अव्ययसर्वनाम्ना मकच्‌प्राक् टे' इत्यर्थेऽकचि 'प्रत्ययस्थात्कात्पूर्वस्यात इदाप्यसुप' इतीत्वम् । ७ 'अत्यन्तसंयोगे चे'ति समास । ८ 'जीवतिभवतिभ्यामाशिषि चे'ति वुनोऽकादेशे 'आशिषि वुनश्च ने'तीत्वा भाव । ९ 'अनुर्यत्समया' । १० अव्ययात्यपि, कनि 'त्यक्त्यपोश्च' इतीत्वम् । ११ 'योपधाद्गुरूपोत्तमाद् वुञ्' । १२ नेर्बिडज्बिरीसचौ । १३ 'नडशादाड्ड्वलच्' । १४ 'रोरुपधात्' । १५ 'नडशादाड्ड्वलच्' ।

रथकट्यानैकट्यान्मगधेश्वरस्तत्सर्वं बाधते इति तद्दूतये[1]ऽनुभूतये च विनोदानन्द स्यावश्यमस्माभिरतत्र गमेलिमम्[2], एतदाकर्ण्याखेटकीडैकलालसेन वत्सेशेन स्वीकृतौ दत्तायां, परिकल्पिते च गमनल्पेऽकस्मादिरिकापारायणप्रवीणो वीणो ज्ञापितमधुरगगनगुण[3]प्रसारणविशारदो नारदोऽवचितस्ततस्तत्राजगाम तथा अनु सम्पादितविधिवत्सपर्यायातिप्रह्वाय नृपाय पारिजातमयीं स्रज दत्त्वा विद्याधराधिप कामदेवाशपुत्र शुभार्यिकायायार्यिका[4]याधाशासनुवाच—'देव, युधिष्ठिरादयस्ते पूर्वजा मम सुहृद आसन्निति तत्प्रीत्याऽहमिहायात । अचिरेणैव त्वमाप्स्यसि महतीमृद्धिं किन्तु कश्चित्काल सुखान्त दुःख ते भविष्यति, तथापि न कर्तव्या धीर, धैर्यावधीरणा, न चाश्यमाङ्गलिक[5] कर्तुं स्वदेहस्याध्यवसेलिमम्[2]। गरिम्णि महामहिमवतो हिमवत सदृक्षस्य भवादृशस्य महत्यामपि विपत्त्यां धैर्यस्येव भवितव्यम्' इत्युक्त्वा भङ्गिसूचनविशारदे नारदे तिरोभूते सम्भावितचिकीर्षित-सिवैकसिद्धय प्रयत्नपरा यौगन्धरायणादय पूर्वोक्त्युक्त्या ससेनापरिच्छद, हेषितहयम्, करटिगमनभारविविधस्थलाधरीकृताधरम्, रथकट्या[6]ऽटोव्या सचूर्णितधराधरम्, समवाप्स्यमानात्र मन्त्रिचिकीर्षितसिद्धिमिव सम्मूर्छिताऽनेकवाद्य-घोषेणाभिव्यक्तीकुर्वन्त वत्सेश सत्वासवदत्त लावाणकमानिन्यु । नातिदवीयसी च यत्रत्याऽटवी, [10]स्वरूपैराढ्यङ्करणी[11] हरणीकृतबहुहरिणी, रमणीयतरणी[12]व तन्मनोहर्तुं प्रावर्तत ।

एकस्मिन् दिने मृगयार्थं गते वत्सेशे, गोपालकसमन्वितो यौगन्धरायण

---

१ 'ऊतियूति॰' इत्यादिना साधु । २ 'केलिमर उपसङ्ख्यानम्' । ३ गगनगुण शब्द । ४ स्त्रीप्रत्ययाकाराभावात् 'उदीचमात स्थाने॰' इति वैकल्पिकेत्वाभावात्ती 'प्रत्ययस्थादि'ति नित्यमित्वम् । ५ आर्याशब्दात् स्वार्थे के, 'केऽण' इति टापो ह्रस्वे 'उदीचामात स्थाने यकपूर्वाया' इति वैकल्पिकमित्वम् । ६ 'प्रयोजनम्' इति ठञ् । ७ 'प्रत्ययस्थादि' ती त्वम्, आत्मीयसिद्धय इत्यर्थं । ८ रथाना समूह इति विग्रहे खल्गोरथादिति सहकारेण 'इनित्रकट्यचश्चे ति रथशब्दात् कट्यच्, ततष्टाप् । ९ 'परि-चर्यापरिसर्यामृगयाऽटाट्यानामुपसङ्ख्यानम्' । १० निजप्राकृतिकरूपै, पशुभिश्च । ११ 'आढ्यसुभगस्थूले ति ख्युन्, 'नञ्स्नञ्ईकाग ति ङीप् । १२ 'नञ्स्नञ' इति ङीप् ।

स्तत्र[1]ईदृशे वासवदत्ताया सामीप्यमासाद्य तद्भ्राता प्रबोधित[2]चरीं तामवगत कर्तव्यामकरोदिति कार्यस्य तस्य वल्लभवियोगक्लेशदायित्वेऽपि स्वस्वामि समुन्नितीपया भर्तृभक्तकुलाङ्गनानुरूप साऽन्वमन्यत । ततो महामतिर्मन्त्री रूपपरिवर्तनयोगेन ता ब्राह्मणि[3]रूपाम्, वसन्तकञ्च वटुकरूपिण काणम्, आत्मा नञ्च स्थविरब्राह्मणाकृति विधाय, प्रति मगधान्[4] अभिप्रतस्थे ।

इतो निर्गतेषु च तेषु रुमण्वास्तदावासमाशुशुक्षणिनाशु सुसन्दीप्य, हा ! हा !! वसन्तकयुता देवी वासवदत्ता दग्धेत्यघोषयत् । किञ्चि कालानन्तरञ्च शनै शनै शान्तेष्वाशुशुक्षणौ, तत्रत्यजनक्रन्दन चिराय मानवहृदयमतिशय सन्तापयामास । यौगन्धरायणस्तु वासवदत्ता पुरस्कृत्य वसन्तकेन च सह मगधाधिपपुर प्राप्योद्यानगतो पद्मावतीं, तद्रक्षकमुखेन भर्तृदारिके, भवद्दिदृक्षया कश्चिद् ब्राह्मणबालिकाकाणवटुसहितो ब्राह्मण इह प्रविविक्षुरुद्यानद्वारि तिष्ठतीति सूचयन्, राजकन्यया निजनिकटमाकारित पृष्टश्च, 'ब्राह्मण, केय ते बाला ? किमर्थञ्च त्वमिहायात' ? इति । तदाकर्ण्य स वाचमित्थमुत्थापयामास– देवि, इयमावन्तिकाभिधा मम सुता । भर्ता चास्या व्यसनी, चिर[5]ण्टीमपि स्वव धूं[6]टीमिमां परित्यज्य क्वापि गत इति गत्वैतस्तमन्विष्य यावदिहानयामि तावदिय तव हस्ते रक्षार्थं निक्षिप्यते । अथ काणवटुरस्या भ्रातापीहैव स्थास्यति येनास्या वरमन्विष्य[7]त्वैकाकिनि[8]त्वदु ख नानुभवेत् । स्वीकृतायाञ्चास्यैव यैतस्या ममाप्यर्थं नाया सामि[8]सिद्ध ममोद्देश्य स्यात् । एतदाकर्ण्य तथेति प्रतिपन्नवचस पद्मावती मामन्त्र्य विचार[9]क्षणो मन्त्री लघूभूतमुहूर्ताकूतो यथाध्यवसितमनुष्ठातु निजनी डोद्धुतनोद्यताण्डजकुलक्रियमाणतरुमधुररवे, आदिवस गोचरमभिसञ्चर्य पालित पशुपरित्यज्यमानदवे, धरणीगीर्वाणगणसम्पाद्यमानसायन्तनाभिषवे, आयतीगवे[10], लावानकमुपानक् ।

इतो वासवदत्तासम्पर्कसमकालमेवातिप्रीता पद्मावती कृततत्कालोचितसत्कृत्या सकाणवटुकया वासवदत्तया सहोद्यानान्निजभवनमागता सर्वथा तत्सुखे सावहिता

१ 'अन्ववतप्ताद्रहस'। २ प्रबोधिता भूतपूर्वा, 'भूतपूर्वेचरट' 'तसिलादि ष्वाकृत्वसुच', 'टिड्ढे ति ङीप्। ३ 'प्रशस्ताब्राह्मणी'ति प्रशसायां रूपपि 'घरूप कल्पे'ति ङीपो ह्रस्व । ४ 'लक्षणेनाभिप्रती आभिमुख्य'। ५, ६ 'वयस्यचरम इति वाच्यम्'। ७ 'त्वे च'। ८ 'सामि' इति समास (सामीत्येतदव्ययमर्धशब्द पर्याय)। ९ 'पूर्वसदृशसमोनार्थे' इति समास । १० तिष्ठद्गुप्रभृतीनि च ।

बभूव। तत्र स्थिताया वासवदत्तायाः कल्पनातीतेन[1] सौकुमार्येण शयनासन-शरीरसौष्ठवसौरभादिना च आत्मसदृशीं[2] तामवलोकयन्ती निश्चिन्वती च ताम्-दृष्टप्रेरणयाऽमरपुरपतिताम् इव, त्रिलोकीविजिहीर्षया यथाकाममवनीमवतीर्णामिव, हस्तस्पर्शमात्रम्लेयाम्, अनुपमेयाम्, शिष्टविशिष्टोपचारैरुपाचरत्।

एकदा पद्मावतीप्रसाधनप्रसङ्गे वासवदत्ताकृतौ वत्सेशशिक्षितपूर्वाम्लानमालातिलकावलोक्य पद्मावतीं तस्या माता पप्रच्छ 'केनेमौ विहिताविति' तदनु तन्मुखान्निजमन्दिरस्थितामावन्तिकानामधेयाम् ब्राह्मणसुतां तत्कारिणीं ज्ञात्वा 'या ईदृशी सर्व[3]गुणसम्पन्ना न सा मानुषी[4] कदापि भवितुमर्हति' एवं तामुपह्वरे व्याहृत्य ततोऽभ्यधिकसम्मानपूर्वकं तद्व्यवहरणम् आदिदेश। इत्थं तदादेशानुसारं सत्कृता वासवदत्ता पद्मावतीगृहे सुरक्षिताऽवर्तत। तत्र च तिष्ठन्त्यास्तस्या न कस्मादप्यकस्माद् पर्यङ्कभीति[5], नापि च अपसर्पद्भयम्[6]। विप्रकृष्टाद्[7] आगतामपि स्वहृदयाभ्याशाद्[8] आगतां सद्विचारसन्ततिमिवामन्यत पद्मावतीस्यमनपकल्पनापोढं[9] सुखमनुभवन्ती सा निशीथपद्मिनीव निजप्रियतमोदयनसंयोग-सुप्रात[10]-सुदिनाहं[11] प्रतीक्षमाणा तस्थौ।

अत्रान्तरेऽतिदूरभूमिषु मृगयां कृत्वा सायाह्ने लावाणकमायातो वत्सेशो भस्मीभूतं स्वावासमवलोक्य तत्र सवसन्तकां वासवदत्तां मन्त्रिभ्यो दग्धां चाकर्ण्य

---

१. 'द्वितीयाश्रितातीते'ति समासः। २. 'समानान्ययोश्चेति वक्तव्यम्' इति दृशेः कञि 'दृग्दृशवतुषु' इति समानस्य सादेशे कञन्तत्वात् 'टिड्ढाणञि'ति ङीप्, ततः 'पूर्वसदृशसमोनार्थे'ति समासः। ३. 'पूर्वकालैकसर्वजरत्०' इत्यादिना समासः। ४. 'मनोर्जातावञ्यतौ षुक् चे'ति निष्पन्नान्मनुष्यशब्दात् 'योपधप्रतिषेधे हयगवयमुकयमनुष्ये'ति वार्तिकसहकारेण जातिलक्षणे ङीपि 'हलस्तद्धितस्य' इति यलोपः। ५-६. 'पञ्चमी भयेन, भयभीतभीतिभीभिरिति वाच्यम्'। ७-८. 'स्तोकान्तिकदूरार्थे'ति समासे 'पञ्चम्याः स्तोकादिभ्यः' इति पञ्चम्या अलुक्। ९. 'अपेतापोढे'ति समासः। १०. शोभनं प्रातरस्येति विग्रहे 'सुप्रातसुश्वेत्या'दिनाऽच्प्रत्ययान्तो निपातितः। ११. सुदिनं पुण्यञ्च तदेवाहः इति विग्रहे प्रशस्तवाचकसुदिनशब्देन कर्मधारये 'राजाहः सखिभ्यष्टच्', 'अह्नोऽह्न एतेभ्य' इति प्राप्ते 'उत्तमैकाभ्याञ्चेति निषेधे 'अह्नष्टखोरेवे'ति नियमेन 'नस्तद्धिते' इति टिलोपे 'रात्राह्नाहाः पुंसी'ति बाधित्वा 'पुण्यसुदिनाभ्यामह्नः क्लीबतेष्टे'ति नपुंसकत्वम्।

निश्चेतनोभूत्वा भूमावपतत्। अदहच्च तस्य देहं दहन इव दारु, दारुणो दयितादाहसम्वाद। क्षणादुपलब्धसञ्ज्ञश्च हा! प्रियतमे, क्व मामशरणं त्यक्त्वा गता! एहि! एहि!! इत्युच्चैरवदन् विलिखिताम् इव दिक्षु विदिक्षु च उत्कीर्णाम् इव चक्षुषि, निखातामिव हृदये, वासवदत्तामाह्वयमानो मोहाविष्टचेतसाऽतिकरुणं विलपंस्तद्वियोगउद्दालाजालावलीढ प्राणपरित्यागप्रवणो बभूव। किन्तु तदानीमेव स्वविषये स्मृतनारदवचन, स्मृततपस्विनिर्दिष्टशुभोदर्कं तर्कयँस्तद्वियोगदुस्तरशोकगोपालकमनतिदुःखित यौगन्धरायणञ्चावलोक्य सम्भावितवासवदत्ताजीवितो मन्त्रिनीतिभाविदेवीसमागमो मन्त्रिभिर्बोध्यमानो धैर्यं दधे।

इतो लावाणकस्थेभ्यश्चारेभ्यो मगधराजो विदितसर्ववृत्तो वृत्त इति कालज्ञोऽसौ स्वसुता पद्मावतीं यौगन्धरायणादिमन्त्रिभि प्रार्थितचरीं वत्सेशस्य जीवनसहचरीं चिकीर्षुं स्वेप्सितं यौगन्धरायणाय सन्दिदेश। सोऽपि च तत्सन्दिष्ट सर्वमुररीकृत्य तत सप्तमेऽहनि निर्धारितोद्वाहलग्नोऽह्नाय मगधराजाय प्रतिदूत प्रजिघाय। दूतमुखाच्च सम्वादनकमाकर्ण्य स्वसुतास्नेहनिजविभवानुरूपसयोजितोद्वाहसम्भारो नृपाणाँ श्रेष्ठो मगधेश्वरस्तत्तद्देशस्थितान् सर्वान्निजसम्बन्धिन सुहृदश्च निमन्त्रयितुमादिन प्रैषयत्। व सेशोऽपि तथैवाकरोदिति निश्चितोद्वाहदिवसे वरत समायातानां नैषधानाम्, आवन्त्यानाम्, पाण्ड्यानाम्, पौराणाम्, पाञ्चालानाम्, कन्यातश्चायातानाम्, मागधानाम्, वाङ्गानाम्, सकुथकुञ्जरकमेलकाश्वीयवृहणहेषणादिविचोभितेतररथ्यौ, वात्से-पाण्डुकम्बले लिद्वैप वैयाघ्ररथ्याऽऽश्वैरथ

---

१ 'षष्ठी त्यनेन समास। २ 'न निर्धारणे'। ३ षष्ठ्या व्याश्रय' इत्यनेन वरत कन्यातश्चोभयत्र षष्ठ्यन्तात्तसि वरस्य कन्यायाश्च पक्षत इत्यर्थ। ४ कुरुनादिभ्यो ण्य। ५ 'वृद्धेत्कोसलाजादाञ्ञ्यङ्' इतीदन्तत्वादपत्ये ञ्यङ्। ६ 'पाण्डोर्ड्यण्'। ७. 'पूरोरण् वक्तव्य'। ८ पञ्चालानां राजेति विग्रहे 'क्षत्रियसमानशब्दादि'ति वार्तिकेन 'अघृद्धादपि बहुवचनविषयात्' इति वुञ बाधित्वा अञ्। ९-१०. 'द्व्यञ्मगधे'ति राजन्यपत्ये वा अण्। ११. कुञ्जो हस्तिहनुः सोऽस्त्यस्मिन्निति 'रप्रकरणे खमुखकुञ्जेभ्य उपसंख्यानम्' इति र। १२ अश्वानां समूह इति विग्रहे 'केशाश्वाभ्यां यञ्छावन्यतरस्याम्'। १३. 'तद्वहतिरथयुगप्रासङ्गम्'। १४ परिवृतो रथः। १५ 'पाण्डुकम्बलादिनि'। १६. 'द्वैपवैयाघ्रादञ्', रथानां समूह इत्यर्थे 'खलगोरथात्' इति य। १७ 'पनपूर्वादञ्'।

रथ्या[1]कीर्णरथ्या, भेरीझर्झरमृदङ्गपणववेणुकरतालादिवाद्यव्यग्रपरिजनादिचरणशतसङ्क्षोभचलितक्षितितला, विचित्राभिरपि सचित्राभिः पताकाभिः प्रतिभवनमु[2]द्भासमाना, समाना दिवा, दिवारात्रं सम्पाद्यमानानेकसमुत्सवा, महाजनसम्मर्दाऽभून्मगधाधिपराजधानी[3]। अथ प्राप्ते शुभयोः लग्ने, यथायथं स्थितेषु च शुभग्रहेषु, गायत्सु सुतरां गायकेषु नृत्यन्तीषु च पौरपुरन्ध्रीषु आमुक्तकौतुकाम्, सयौतकाम्, विश्राणितबहुमूल्यां[4]भोज्यै[5]र्भुजिष्याम्, रत्नविभूषणानुरूप महार्हालङ्कारैरलङ्कृताम् मगधेश्वरप्रदत्ताम्, पद्मावतीम्–सम्पाद्यमानतद्विवाहाया दिव्यावलोकमालातिलकां दृष्ट्वा वासवदत्तावियुक्तोऽपि पुनस्तदुपलब्ध्याशातन्तुसमवनद्धहृदयो वत्सेश–पाणौकृ[6]त्यापि न तत्याज हृदयात् क्षणमपि तत्रालक्षितस्थिताम् वासवदत्ताम्।

अथ विवाहानन्तरं मगधेश्वरेण श्यामा सपादपेटकपूर्णिका कुण्डलिनी फाण्टरसगोलक त्रिकोणक मोदकैः, यवागूशष्कुलीघृतपौरिकपौरीण्डरिकापूपपर्पटैः, शुक्लासुततेमनैः, रामठजीरकादिविविधाभिधार्यमाज्याज्यसुगन्धितद्रव्याभिधारितसहरिद्राशतपुष्पैलाकुस्तुम्बुरु[7]मरिचलवङ्गतुवरिकामाषमूल्यं[8]मुस्तकचणकसतीनकसूपैः, उग्रगन्धाराजकर्णिकासोपस्करकरवेल्लपटोलमहाफलासलापालकवास्तुककोशातकीमूलिकाककोहविम्बिकातुन्ताकालुप्रभृत्यनेकशाकैः, स्वादिष्ठभिरसाकरपट्टिकादधिवटकादिविविधवर्णनातीतपड्रसव्यञ्जनैः, विविधैरार्तवफलैरन्यैश्च तत्कालोपलब्धानार्तवफलैः, द्राक्षादाडिमादिरसैश्च यथाकालं स्वादुङ्कारं[10] मूलकोपदं[11]शञ्च सुसम्पादितेऽखिलां[12]श्नीतपिबतप्रीतिभोजनादौ चतुरो यौगन्धरायणो मन्त्रभि[13]दाभिधा 'वत्सेशोऽद्यैव्ावारमायास्यतीति' मगधेशमुक्त्वा कन्यास्नेहपाशबद्धादपि

---

१ 'रथाद्यत्'। २. उत्पूर्वकाद्भासधातो शानचि 'लाक्षयमनुबन्धकार्यमाद्देशानामिति लटष्टित्वेऽपिङीबभावे टाप्। ३ राजाधीयतेऽस्यामिति 'करणाधिकरणयोश्चेति ल्युटि ङित्वात् ङीप्। ४ 'मूर्तयुवत्याम्' इति ष्यङ्, 'यङश्चाप्'। ५ 'भोजच्छत्रिय'। ६ 'नित्यं हस्ते पाणावुपयमने'। ७ 'कुस्तुम्बुरूणि जाति'। ८ 'मूलमस्याबर्हि', मूलमाबर्हि येषां ते मूल्या मुद्गा। ९ 'अञ्जेन व्यञ्जनम्'। १०. 'स्वादुमि णमुल्' 'अमैवाव्ययेन'। ११ 'उपदंशस्तृतीयाम्', 'तृतीयाप्रभृतीन्यन्यतरस्याम्'। १२ 'आख्यातमाख्यातेन क्रियासातत्ये'। १३ 'पिच्छिलादिभ्योऽङ्'।

तस्मात्कथञ्चिदुदञ्चिता[1]नुमतिः सवत्सेशः पद्मावतीं वधूयानमारोह्य त्वरमाणो बध्वा सह सपरिच्छदागन्तुकराजन्यो लावाणकमुपेत्य परेद्यवि समागतप्राघुणिकान् सबहुमानं सत्कृ[2]त्य विसर्जितवान् ।

इतः सैन्यस्य पृष्ठतः कृतरूपविवर्तं वसन्तकं पुरस्कृ[3]त्य वासवदत्ताऽपि पद्मावतीपितृगृहान्निर्गता लावाणकमासाद्य साया[4]ह्ने गोपालकगृहं प्रविवेश । तत्र प्रदर्शितातिशयादरं सोदरं निजभ्रातरं साक्षात्कृ[5]त्य कण्ठे गृहीत्वा रुदत्या बाष्पव्याकुललोचनायाश्च तस्याः वत्सेशविश्लेषदुःखं व्यपोहुमाशस्य यावदेव सत्वरको यौगन्धरायणः प्रयतते तावदेव पद्मावती सकाशात्प्राप्ता महत्तरास्तामूचुः—'देवि, अस्मास्विह समायातेषु राजभवनमपहायावन्तिकेहायाता राजपुत्रस्य गोपालकस्य गृहे वर्तते ।' एतदाकर्ण्य किञ्चिस्साशङ्का पद्मावती तांस्तत्र प्रहिण्वती वत्सेशस्याग्रे एवं सन्दिष्टवती—'आवन्तिके, त्वं हि मे निक्षेप इति नापरत्र कुत्रापि स्थातुं ते प्रयोजनम् । अतो यत्राहमस्मि तत्रैव त्वयाऽऽगन्तव्यम् ।'

एतदाकर्ण्य प्रयातेषु तेषु 'केनेमौ मालातिलकौ कृतौ' इति जिज्ञासापरं रहसि राजानं पद्मावती प्रत्युवाच 'मद्गेहे विप्रेणैकेन न्यस्ता यैषाऽऽवन्तिकाऽभिधा, तस्याः प्रथमशिल्पमेतदिति श्रुत्वैव वत्सेशो नूनं सा वासवदत्तैव भवेदिति चिन्तयन् महत्तरसमाधितद्वारमन्तःस्थदेवीगोपालकमन्त्रिद्वयवसन्तकं गोपालकगृहं प्रविश्य निजविश्लेषपाण्डुर[6]गात्रीं क्षामक्षामां चान्द्रमसमूर्तिमिव वासवदत्तां ददर्श । पारस्परिकसाक्षात्कृतिसमनन्तरमेव च शोकविकलेन्द्रियावुभौ शोकदीनौ चिरं रुरुदतुः । दम्पत्योश्च तथाभूतामवस्थामवलोक्य यौगन्धरायणोऽपि बाष्पाकुलितनेत्रोऽवरुद्धकण्ठश्च संजात इतीत्थं सर्वतः प्रवृत्ते कोलाहलेऽतिव्याकुला पद्मावत्यपि तत्रैवाजगाम । व्यतिकरञ्च सर्वमिममाकर्ण्य तुल्यावस्थायाः पद्मावत्याः प्र[7]त्यक्षं भृशमाक्रोशन्ती वासवदत्ता भर्तृ[8]दुःखदायिन्या मे जीवितेन किं प्रयोजनमित्यात्मानं न्यक्कुर्वती सातिशयमन्तस्तापमाप ।

---

१. पयन्तादञ्चतेःक्ते, 'यस्य विभाषा', 'अञ्चोऽनपादाने' इत्युभयोरप्रवृत्तिः । २. 'आदरानादरयोः सदसती' । ३. 'पुरोऽव्ययम्' इति गतित्वे 'कुगतिप्रादयः' । ४. अह्नः सायः इति विग्रहे 'संख्याविसाये'ति ज्ञापकादेकदेशिसमासः । ५. 'साक्षात्प्रभृतीनि च' । ६. पाण्डुशब्दात् 'नगपांसुपाण्डुभ्यश्चेति' रः ततः गात्रशब्देनबहुव्रीहौ 'अंगगात्रकण्ठेभ्यो वक्तव्यम्' इति ङीष् । ७. 'प्रतिपरिसमनुभ्योऽक्ष्णः' । ८. 'ऋन्नेभ्यो ङीप्' ।

एवमात्मनिन्दापरवशां वासवदत्तामालोक्य 'मगधेशसुतालाभेन तव साम्राज्यलाभ' इत्यभिकाङ्क्षिणा मया सर्वमेतत्कृतमिति सर्वथाहमेवात्रापराध्यामि न देवीति वत्सेशं विभाव्य देव्या वासवदत्ताया शुद्धतामात्मनो निःस्वार्थराज्यभक्तिञ्च प्रमाणयितुमाचम्य प्राङ्मुखोपविष्टो यौगन्धरायण उवाच—'यद्यहं राजशुभेच्छुः, समुत्कृष्टबुद्धिमती देवी वासवदत्ता च शुद्धिमती तदा हे लोकपालाः, सर्वमेतद् युष्माभिरुपेक्षितव्यम्। येन युष्माकं वाचमुपनिषत्कृत्य[2] राजा सर्वथा विश्वासपरो भवेत्। अन्यथात्रैवाहमात्मतनुमतनूष्मणि तनूनपाति पातयित्वा भस्मसात्करोमि। एवंलोकपालान् स्वार्थराजशुभैषणयो र्मध्येकृत्य[3] उक्तवचसि राजभक्तिपरायणे यौगन्धरायणे निर्वचनेकृत्य स्थिते सति, समुदभूद् दिव्या वाग्[4] एवम्—राजन्, धन्यस्त्वम्, यस्यैव भूतो मन्त्री यौगन्धरायणः, जीवनसहचरी[6] च यस्यैवंभूता सर्वथा विशुद्धा निर्दोषा चेति।

एतदाकर्ण्य गोपालकसहितो वत्सेशो 'मन्त्रिन्, धन्यस्त्वम् य एव त्वमीति वाचाप्यो पापावसराणुपाजेकृत्य[7] पद्मावतीमनुनेतुं मगधान् गतस्तत्रापरिगणितैर्[8] अशिताशितैः नशितो यथेष्टं कारिकाकृत्य[9] मामुपकर्तुं वासवदत्ताया आत्मनश्च चरित्रमेवमुदात्तं प्रदर्शितवान्' एवं यौगन्धरायणाचरितं सर्वं प्रशंसन् गोपालकगृहाद् वासवदत्तामात्मावासमानीय मूर्तिमतीभ्यां रतिनिर्वृतिभ्यामिव वासवदत्तापद्मावतीभ्यां सहाकुतोभयो[10] लावाणके परमोत्सवेनोवास।

अन्येद्यु स्नानानन्तरं तन्त्रकैतान्तवांशुकसुवो वत्सेश सम्पादितभोजनादि

---

१ वच्धातो क्तेऽमिति सम्प्रसारणम्। २ 'जीविकोपनिषदावौपम्ये'। ३ 'मध्ये पदे निवचने च'। ४ वाक्शियम्येत्यर्थं। ५ 'क्विब्वची'ति क्विप् दीर्घे सम्प्रसारणञ्च। ६ पचादिषु चरडिति पाठात् ङीपि सहेन समासः। ७ 'उपाजेऽन्वाजे' (दुर्बलस्य बलमाधायेत्यर्थं)। ८ अशितञ्च अनशितञ्चेति 'क्तेन नञ्विशिष्टेनानञ्' इति तत्पुरुषसमासेऽपरिगणितशब्देन बहुव्रीहिः। ९ कारिकाशब्दस्योपसंख्यानम्'। १० नास्ति कुतोभयं यस्येति मयूरव्यंसकादित्वात्समासः। ११ 'त त्रादचिरापहृते' इति अन्, तन्तुना विकार इति विग्रहे 'ओरञ्' इत्यञ्, एवं सुष्ठु वस्ते इति सुवः, धातुत्वादत्वसन्तेतिदीर्घाभावस्ततस्तन्त्रकतान्तवांशुकस्य सुवः इति समासः।

दैनिकृत्यो वासवदत्तापद्मावतीभ्यां सह विविक्ते पानलीलाससक्तो गोपालकम्, रुमण्वन्तम्, यौगन्धरायण वसन्तकञ्चाहूय विभिन्ना वि- कौशाम्बीपरावर्तनम् रुक्मिणी कथा कथयन् यौगन्धरायणेनोक्त, देव, पत्युर्हितैपितैव सत्पत्नीलक्षणम्, न तु प्रियकारित्व मात्रम्। एव राज्यकार्यभारैकचिन्तन राजच्छन्दानुरोधनञ्चोपजीविलक्षणमिति ज्ञानुरूपेण मगधराजेन सह सन्धित्सया पृथिवीविजयहेतुना चापैसजीविकैरस्मा भिरित्थ प्रायासि अतो हे देव, भावत्कभक्त्यनुभूतासह्यवियुक्तिर्देवी न कथमप्य पराध्यति, सा तु भवन्त पूर्णतयोपाकार्षीत्। एतदाकर्ण्य वत्सेश, मन्त्रिन् भावत्क सर्वं चातुर्यमह जाने। देव्या शीलौदार्येण चारित्रेण च नाहमल्प परि चितोऽस्मि तथापि भवदनुरागमनसा प्रणयाधिक्येन या किञ्चिदसमञ्जसमुक्त मर्षणीयम्। एव प्रायैरालापैस्तद्दिन वासवदत्तया सहैव नीतवान्।

परद्यवि मगधेशेन प्रेषितो दूत समागत्य वत्सेशमेवविज्ञापितवान् यत्वदीय मन्त्रिभिर्वय वञ्चिता। किन्तु त्वयाऽधुनैव विधेय येन पद्मावतीविषयकशोकेना- स्माक जीवन शोकमय न भवेत्। वत्सेशश्चैतदाकर्ण्य त दूत पद्मावतीपार्श्वं प्रेषितवान्। सापि चातिनम्रतया दूत स्वसन्निधावाकार्य तस्मात्स्वपित्रोरनामय पृच्छन्ती तेन सर्वथा तत्रत्य वार्तमभिहिता—'पुत्रि[१]मातापितृभ्यां नीतायास्तेपति मन्यासक्तमनुचिन्तयन्नह मं[३]कदिनमनुतपामि' एवमुक्तपितृसन्देशा सन्देशहरञ्चोवाच पद्मावती 'भद्र, तातोऽम्बा च मद्वाचा वाच्यौ यत्कोऽपि विषयोऽनुतापस्य। आर्य- पुत्रो हि मयि सातिशय दयोदय, वासवदत्ता चापि मयि स्वस्वसरीवसातिशय- सस्नेहेतिक्लेशमात्रेणापि शोकेनालम्। एव प्रतिसन्दिश्य सत्कृते दूते मगधान् प्रति निवर्तितेऽन्तिकप्राप्तो वसन्तको विभिन्नकथाभिर्वासवदत्तापद्मावतीमनोऽनुरञ्जयन् 'युवामुभे शापच्युते पूर्वजन्मभगिन्यावित्यस्मिन्नपि जन्मनि युवयोरन्योन्यहित कृद्धृदय वर्तते एव विज्ञापितवान्। येन सपत्नीत्वनिबन्धन सत्पारस्परिकेर्ष्या लेशमप्यदर्शनता नयन् सर्वथा तयोर्विशुद्धभावव्यवहार पारस्परिकप्रेमोपचिते कारणता ययौ। विगतेषु च कतिपयदिवसेषु प्राप्तपद्मावतीसन्देशवचनेनाति

१. प्राप्तापन्ने च द्वितीयया' इति समासे 'परवल्लिंग द्वन्द्वतत्पुरुषयो ' इति प्राप्ता परवल्लिंगता 'द्विगुप्राप्तापन्नालपूर्वगतिसमासेषु प्रतिषेधो वाच्य' इति निषि ध्यते। २ 'वृत्तेश्च' इति ण। ३ 'अचतुरविचतुर–' इत्यादिना साधु।

तुष्टो मगधेश्वरो वासवदत्तां प्रति सर्वथा सन्तोषं प्रकटीकृतवान्। तथैव चण्डमहासेनोऽपि पद्मावतीं प्रति निरतिशयं स्वकीयं स्नेहभावं दूतमुखेनाभिव्यक्तवान्। एवं श्वशुरद्वयसन्तोषप्रवर्द्धितप्रमोदो वत्सेशो यौगन्धरायणपरामृष्टयाऽन्येद्युर्जराजीर्णदेहमपि महाबलसम्पन्नम्, मागधमप्यविगीतप्रशस्तिम्[1], पद्मावतीपितरमामन्त्र्य विविधान्यदुर्लभवसुधान्यसमेधितवसुधान् मगधान् परित्यज्य वर्णकैः[2]प्रावारितस्वर्णकर्णिका[3]स्वर्णिका[4]स्तूयमानमृडानीम्[5], क्वचिदुपाध्याया[6]ध्याप्यमानकठीबह्वृचीम्[7], इतरत्र पौरपुरन्ध्रीवर्णाश्रावयमाणाशिखीम्[8], अतिरतिरूपाङ्गनोपहस्यमानवृषाकपायीम्[9], स्वीयपातिव्रत्यशीलशौर्यशस्यमानामनायीम्[10], सामाजिकनियमनिरूपणविदुषितरैराचरीक्रियमाणमेनायीम्[11][12], अकाण्डामपि सद्विकाण्डाम्[13], विलसद्बहुपुरुषामपि[14] सद्विपुरुषाम्, स वृषलीमप्यवृषलीम्[15], गोपीमप्यश्वपालिकाम्[16],

---

१. मागधोबन्दीति विरोध, मगधे भव मगधानां राजानमिति वा विरोधपरिहार.। २ वर्णकया प्रावारविशेषेण प्रावारिता तथा स्वर्णकर्णिका कर्णालंकार यया एवं भूता या वर्णिका स्तोत्रकर्त्री तया स्तूयमाना मृडानी यस्यां ताम्, 'वर्णकातान्तवे'। ३. कर्णालङ्कारात्मकमलङ्कारे। ४. स्तोत्रकर्त्री। ५. 'इन्द्रवरुणभवशर्व'–इत्यादिना ङीप् आनुगागमश्च। ६. या तु स्वयमेवाध्यापिका तत्र वा ङीप्। ७. शाखाध्येतृवाचित्वेन जातिलक्षणा ङीप्। ८. न वर्तते शिखायस्या इति विग्रहे 'सख्यशिश्वीति भाषायाम्'। ९, १०. 'वृषाकप्यग्नि'–इत्यादिना उदात्त ऐकारो ङीप् च। ११ विदुषीशब्दात्तरपि 'ङगितश्चे'ति वैकल्पिकह्रस्व। १२ 'मनो रौ वे'ति वैकल्पिकैकार। १३. न काण्डो दुर्घटना यस्यामपि सद्विकाण्डामिति विरोध 'क्त डान्तात्त्वेने इति ङीपो निषेधे द्विकाण्डया क्षेत्रभक्त्या सहितामिति परिहार। १४ बहुपुरुषामपि द्विपुरुषामिति विरोध 'पुरुषात्प्रमाणेऽन्यतरस्याम्' इति वैकल्पिकङीबभावे द्विपुरुषया परिखया युक्तमिति परिहार। १५ 'जातेरस्त्रीविषयादयोपधात्' वृष धर्मं लान्ति गृह्णन्तीति वृषला धार्मिकास्तेषां स्त्रियो वृषल्यस्ताभिर्युक्तामपि अविद्यमाना वृषल्यो वृषलपत्न्यो यत्रेति विरोधपरिहारौ। १६. 'पुंयोगादाख्यायाम्' तथा 'पालकान्ताच्चे'ति उदाहरणपक्षे विरोध', गा पातीति' गोपूर्वकात् पिबते के जातिलक्षणा ङीप्, एवं पालयतीति पालिका अश्वानां पालिका तयोक्ता ताम्, गवां रक्षिका अश्वानामपि पालिकेति विरोधपरिहार।

सवामोरु[1]भार्यामप्यवामोरुभार्याम्, देवमा[2]तृकामपि मानुषपितृकाम्, [3]सशिवामप्यशर्वाणीम्, वर्तमान[4]गौरीमप्यवर्तमानकालीम्, विद्यमानसुनासि[5]कामप्यनासिकाम्, सत्सु[6]पदीमपि पङ्गूम्, सदा[7]क्षीमप्यदाक्षीम्, सद्बह्वर्य[8]वर्यामपि चासद्बहुवर्यवर्याम्, मन्दुराबद्धबहुमुखरशृङ्खलकर्षित[9]स्तम्बेरमवनायुदेश्यवाहाम्, गृहपालितैणी[10]खुरै[11]रुज्ज्यमानकर्णजाहाम्, [12]शतक्रीतीभिर्घटोघ्नी[13]भिरनड्वा[14]हीभी राजमहि[15]षीभिः, प्रजा[16]भिरजाभिरसङ्ख्य देवमण्यादिगुण[17]क्रीताभिर्वह्वीभि[18]

---

१. 'संहितशफलक्षणवामादेश्चे'त्यूङि वामोरूः, तथा भूता भार्या येषां ते वामोरुभार्याः 'स्त्रियाः पुंवद्भाषिते'त्यत्र अनूङ् इति निषेधेन पुंवद्भावाभावः, तैः सहितामपि अविद्यमाना वामाः कुटिलाः उरुभार्याः बहुभार्याः यत्र तामिति विरोधपरिहारौ। २. सृष्टयस्तुजीविनीमपि मानुषाणाम् मानुषा वा (मनोर्जातावञ्यतौ षुक् च) पितरो यत्रेति विरोधपरिहारः। ३. कल्याणयुक्तामपि पार्वतीभिन्नाम्। ४. गौर्यो गौरवर्णस्त्रियः (षिद्गौरादिभ्यश्च) काली ('जानपद-कुण्डे'ति ङीष्) गौरी कालीति विरोधः गौरवर्णस्त्रीदेवीवाचककालीशब्दाभ्यां परिहार्यः। ५. सुनासिकेत्यत्र 'नासिकोदरौष्ठजङ्घे'ति वैकल्पिको ङीप्, अनासिकेत्यत्र च 'सहनञ्विद्यमानपूर्वाच्चे'ति निषेधः, स च विरोधः, अविद्यमाना नासिका अकर्मण्योपवेशो यस्यामिति व्युत्पत्त्या परिहार्यः। ६. शोभनाः पादाः यासाम् 'संख्यासुपूर्वस्ये'ति समासान्ते लोपे 'पादोऽन्यतरस्याम्' इति वैभाषिको ङीप् ततः भत्वात् 'पादः पत्' इति पदादेशो अस्ति सुपद्, ततः सत्यः सुपद्यो यस्यां किन्तु स्वयं पङ्गूम् (नगरीम्) 'पङ्गोश्च' इत्यूङ्। ७. दक्षस्य भावः कर्म वेति ष्यञि पित्वान्ङीषि 'हलस्तद्धितस्ये'ति यलोपः, तथा युक्तामपि दाक्षी (इतो मनुष्यजातेः) भिन्नाम्। ८. सन्तो बहवोऽर्यवर्याः श्रेष्ठाः स्वामिनो वैश्याश्च यत्र (अर्यः स्वामिवैश्ययोः) तथा असन्तोऽविद्यमाना बहुवर्यवर्याः अप्रतिबन्धेन स्वपतीन् वरीतुं योग्याः श्रेष्ठाः कन्यका यत्र ९ 'तत्पुरुषे कृति बहुलम्' १०. मृगी। ११. तस्य पाकमूले–इति जाहच्। १२. 'क्रीतात्करणपूर्वात्' १३. 'ऊधसोऽनङ्', 'बहुव्रीहेरूधसो ङीष्'। १४. 'आमनडुहः स्त्रियां वा'। १५. महिषाणां स्त्रीभिः राजपत्नीभिर्वा। १६. प्रकृष्टेन जायन्ते इति प्रजाः, न जायन्ते इत्यजाः इति विरोधः ('उपसर्गे च संज्ञायाम्', 'अन्येष्वपि दृश्यते' इति च जनेर्डः) अजाभिर्बर्करीभिरिति परिहारः। १७. 'क्रीतात्करणपूर्वादि'ति ङीषः क्वाचित्कत्वादत्र न ङीष्। १८. 'बह्वादिभ्यश्च'।

कल्याणक्रोडाभि[1] [2]द्विक्रमेलकाभि सदागतिसम्मुखीभिरप्यपरपतिपराङ्मु[3][4]-खीभि, सदानभोगमयीभिरिव [5]हयीभिर्युक्ताम्, कौशाम्बीमनुप्रतस्थे। कतिपयैरेव चाहोभिर्वत्सराजो दयितायुतोऽयुतोच्छ्रितरक्तपताकाम्,दूरस्थापितमङ्गलोर्दकुम्भाम्,[6] आनन्दसलापपरपुरजनकोलाहलबहुलाम्, उशीरचन्दनद्रवसिक्तिपिच्छिलरथ्याम्,[7] राजधानीम् [8]अश्वपड्गवसमूढरथमारूढो वामाङ्गविभूषितदयित, वसन्तकादि निजहितैषिसहित, पौरकन्याविकीर्यमाणलाजापुष्पप्रकरैरवकीर्यमाण सविविध-वाद्यघोष मागधजनोच्चरदालोक, समन्तात्सप्रश्रयकसामन्तलोक, राजधानीं प्रविवेश।

यत्र च प्रसाधितनागौनिमकबरी[9][10] यथेच्छ [11]शोणां, [12]रोहिणा, नीला[13], [14]कल्माषीं वा शाटीं परिदधाना श्रेणी[15] मृद्वा,[16] मृद्वीकामीकाशवाचा वत्सेशदयिता प्रेमसौजन्य [17]उरुमालपति। यत्रत्या हि नरपुङ्गवा महिषीवल्लभा[18] अपि वृषो-

---

१ ‘न क्रोडादिबह्वच’। २ द्वाभ्याम् क्रमेलकाभ्या क्रीताभि, तेन क्रीतमिति विहितस्याहींयष्ठक अध्यर्धपूर्वाद्द्विगोरिति लुकि अपरिमाणविस्ता चितेति ङीपो निषेध। ३ सदा सर्वदा गतिसम्मुखीभि अथवा सदागते र्वायो सम्मुखीभि, सती आगति सदागतिस्तत्सम्मुखीभिर्वा, सती ‘समी चीना या आसम ताद्गतिस्तत्सम्मुखीभिर्वेति विग्रह, अपरेषा पतीनाम् रथकाणाम् अपरासा पतीना वा पराङ्मुखीभि (दिक्पूर्वपदा काप्)। ४ दानभोगप्रादुर्भयुक्ताभि सदा न भोगमयीभि, नभसि गच्छतीति नभोगो वायु, सदा नभोगमयीभिर्वायुनिर्मिताभिरिव तीव्रजवाभि, दानञ्च भोगश्च तत्प्रादुर्भसहिताभिरिति वा। ५ ‘योपधप्रतिषेधे हयगवयेति सहकारेण जातिलक्षणा ङीष्। ६ ‘एकहलादौ पूरयितव्येऽन्यतरस्याम्। ७ ‘पिच्छादिलच्’, रथेभ्यो हिता रथ्या खलयवमाषतिलेति सूत्रे चाद्यत् दाप्। ८ पट्वे पड्गवच् ९, १० ‘जानपदकुण्डे’ति साधु। ११ ‘शोणात्प्राचाम्’। १२ ‘वर्णादनुदात्तात्तोप धात्तो न’। १३ नीलया रक्ता शाटीम्। १४ अन्यतो ङीष्। १५ तस्य समूह इति समूहार्थस्य धान्याना भवने क्षेत्रे खञ्’ इत्यन्तर्गत वात् ‘स्त्रीपुसाभ्या नञ्स्नञौ भवनादि’ति सामूहिके नञि, वृद्धौ, नञ्स्नञिति ङीप्। १६ वोतो गुणवचनात्’। १७ ‘ऊरूसयोगोपधात्’ (ऊरु पतिं वरा कन्या)। १८ महिषा अपि वृषभोरपादिन इति विरोध, राजदेवीप्रिया अपि धर्मपरायणा इति परिहार।

रुपादिनः । या च नगरी प्रातिभेन[1] ब्रह्मसूत्रेण, उपनिषदा गोष्ठ्या, गीतया गीत्या, सुवर्णमयेनालङ्कारेण, प्रकृष्टेनच्छन्दानुरोधेन प्रसादकेन गुणेन, हास्येन च रसेन, सुमधुरया भाषया, आन्वीक्षिकीभिः प्रस्थानत्रयीमयीभिरिव साहित्य-विग्रहिणीभिरप्यविग्रहिणीभिः, [2]अजतनयाभिरप्यनजातनयाभिः, [3]निर्जरायुत-मयाभिरिति [4]द्व्यहीन [5]मासीनद्विस[6]मीनतनयाभिः, [7]युवतिभिर्जरतीभिः, युव-[8]जरतीभिः कुमारीभिः[9], सप्रतीहारीभिर्ना[10]रीभिश्चोपजहासेव [11]विश्वामित्रकृत्रि-[12]मत्रिविष्टपम् ।

यत्र पुंगवा एव [13]गेहेनर्दिनः, निक्षेप्यपदार्था एव पात्रे समिता[14]: न नरपुङ्गवाः, उदयनैकनाथायाम् सुधाधवलिताकलितसादायाम्, [15]द्वित्रभूमप्रासादायाम् बहुवा-पि[16]कायाञ्च यस्याम्, महा[17]वैयाकरणाः न मध्यवैयाकर[18]णा नापि च वैयाकरणखसूचयो[19] व्याकरणकाः[20], पुराणमीमांसकाः[21] न मीमांसकदुर्दुरूढाः[22] निरवच्छिन्नतावच्छेदकावच्छि-

---

१. प्रतिभोपलक्षज्ञानेन ब्रह्मणः सूत्रेण सूक्ष्मचर्चया, समीपस्थया गोष्ठ्या, हाटकालंकारेण (सच्छन्दालङ्कारेण वा) सदाशयानुरोधेन, आन्वीक्षिकीभिः सूक्ष्मदर्शनाभिः, ब्रह्मसूत्रोपनिषद्गीतामयीभिः, साहित्यशरीरधारिणीभिः अपि विग्रह (कलह) रहिताभिः । २. अजानाम् बर्कराणाम् तनयाभिरपि अन-जानाम् अजाभिन्नानां तनयाभिरिति विरोधः, अजाः अनुत्पन्नास्तनया यासां तथाभूताभिरपि न अजातः नयो नीतिर्यासां ताभिर्नययुक्ताभिरिति भावः । ३. निर्गता जराया रततामकराश्रया अयुतनयाः असंख्याका नीतयो याभ्यः (छलच्छिद्रादिरहिताभिरिति भावः) निर्गता जरायुभ्यो गर्भाशयेभ्यः तनयाः यासाम् । ४. 'राज्याहःसंवत्सराच्च' । ५. 'मासाद्वयसि यत्खञौ' । ६. 'द्विगोर्वा' । ७. 'यूनस्तिः' । ८. 'युवाखलतिपलितवलिनजरतीभिः' । ९. 'वयसि प्रथमे' । १०. 'भूनरयोर्वृद्धिश्च' । ११. 'मित्रे चर्षौ' । १२. 'त्रेर्मम् नित्यम्' । १३. 'पात्रे समितादयश्च' । १४. सत्पात्रे सम्यक् इताः संस्थापिताः । १५. 'कृ-ष्णोदकपाण्डुसंख्ये'त्यच् । १६. 'अनिनस्मन्'—परिभाषया इनः स्त्रियाम् । १७. 'सन्महत्परमोत्तमे'ति समासे 'आन्महतः समानाधिकरणजातीययोः' । १८. 'असाम्प्रतिके' इत्यप्रत्ययनिष्पन्नस्य मध्यशब्दस्य 'पूर्वापरप्रथमचरमे'ति समासः । १९. 'कुत्सितानि कुत्सनैः' । २०. 'अवक्षेपणे कन्' (व्याकरणेन गर्विता इत्यर्थः) । २१. 'पूर्वकालैकसर्वजरदि'त्यादिना समासः । २२. 'कुत्सितानि कुत्सनै' ।

सतर्कनिर्भिन्नानेकप्रतिवादिशङ्का नव्यनैयायिका[१] न जरन्नैयायिका, प्रदत्तवाग्बन्धा[२] न निगडबन्धाः[३], प्ररूढनिद्रारूढखट्वा न खट्वारूढा[४], विहिताविहितविचार शालिनो देवब्राह्मणाः[५] न ब्राह्मणब्रुवाः[६], गुरुजनाभीष्टदेवप्रिया न देवानां[७] प्रिया, विविधदुर्णाशकालिके-चैत्रियामयागदङ्कारा सद्वैद्या[१२] न भिषक्पाशा,[१३] [१४]प्रात्यहिकभूतबलिसन्तर्पितध्वाङ्क्षा न तीर्थध्वाङ्क्षा[१५], घटशरावादिविविधमृ-[१६]त्स्नासद्भाण्डनिर्माणकुशला कुलालाः न आणककुलाला[१७], पादसंवाहनादिविविधसेवाऽऽपन्ना सन्नापिता न पापनापिता[१८], सर्वयाज्ञिकाः[१९] नववेदपाठैश्च[२०] प्राप्तजीविका[२१] विद्वांसो निजवंशानुरूपानुसृतकृत्याश्च भृत्याः। न केवलं कौशाम्बीसिद्धाः[२२] अपि तु विश्वप्रसिद्धाः दानशौण्डाः[२३]। याश्च विविधराजकार्यकर्तृकां[२४] पुरीं प्रविशति दर्शनीयतमभार्ये[२५] वत्सेशे हर्म्यस्थमनोरमरामाननशतैर्दृश्यमुखविजितविधोरसेवासमागतसैन्यैरिव समपूरि समन्तात्तम। गवाक्षजालाप्रलग्नपक्ष्मल-लोचनैश्चानिमेषचणमीक्षमाणाः काश्चित्तु विकसिताम्भोजसर शङ्कामुदपीपदन्। नववधूदर्शकानां कासाञ्चित् सम्भ्रमच्छिन्नहारमुक्ताकणाः तत्सद्यद्वयहर्षबाष्पाम्बुसी-

---

१. 'पूर्वकालैकसर्वजरत्०'। २. 'सिद्धशुष्कपक्वबन्धैश्चे'ति समासे 'नेन्सिद्धबध्नातिषु च' इति सप्तम्या मालुक्। ३ 'बन्धे च विभाषा'। ४ 'खट्वा क्षेपे'। ५ देवानां पूजका ब्राह्मणा इति विग्रहे 'याजकादिभिश्च' इति समासानन्तरं शाकपार्थिवादिसमासे मध्यमपदलोपः। ६. ब्रूधातोः पचाद्यचि वच्यादेशगुणाभावनिपातनेन निष्पन्नस्य ब्रुवशब्दस्य चेलडादित्वाद् वृत्तिविषये कुत्सनवाचित्वेन 'कुत्सितानि कुत्सनैः' इति समासः। ७ देवानां प्रिय इति च मूर्खे। ८. 'दुरोदाशनाश'-इति वार्तिकेन साधु। ९. प्रकृष्टः कालः अस्येति कालिकः 'प्रकृष्टे ठञ्'। दीर्घकालचिकित्स्य इति भावः। १० 'क्षेत्रियच् परक्षेत्रे चिकित्स्यः'। ११.'कारे सत्यागदस्य' १२. सन्महत्परमोत्तमेति समासः। १३. 'याप्ये पाशप्'। १४. अहनि अहनि, प्रत्यहम्, ततः कालाट्ठञ्, ततो षष्ठ्यन्ततत्पुरुषस्य ध्वाङ्क्षान्तेन बहुव्रीहिः। १५ 'ध्वाङ्क्षेण क्षेपे'। १६ सत्सौ प्रशंसायाम्। १७, १८. 'पापाणके कुत्सितैः'। १९, २०. 'पूर्वकालैकसर्वजरत्०'। २१. 'प्राप्तापन्ने च द्वितीयया'। २२. 'सिद्धशुष्कपक्वबन्धैश्च' 'नेन्सिद्धबध्नातिषु च'। २३. 'सप्तमी शौण्डैः'। २४ 'नद्यृतश्च'। २५ दर्शनीयतमा भार्या यस्येति तमपि 'तसिलादिष्वाकृत्वसुचः', तत्र 'स्त्रियाः पुंवद्' इति पुंवद्भावः।

करा इवाबभुः। क्रमशश्चैवं जनतानुभूतामन्दानन्दोत्सवं वहति द्वारि, पौरपुरन्ध्रीणां नीरन्ध्रितगवाक्षैः कटाक्षैः सौन्दर्यवञ्चिततापिच्छैः, पिच्छातपत्रायमाणधवलातपत्रः, सुहृद्दुर्हृदधृदयेषु[1] सौहार्द्यं[2] हृल्लासञ्च[3] एकपद एवोत्पादयन् सम्पादिताशेषमङ्गलाचारं निजमन्दिरमाविवेश। क्षणादेव च तदगणितभूपालमौलिमङ्गलोपायनैरपूरि इति सम्मानिताखिलराजलोको वत्सराजोऽप्रीतपिबतोद्दरो[4] स्नानादिक्रियाकलापैर्दिनशेषं निःशेषं चकार।

इति कौमुदी-कथाकल्लोलिन्यां समासस्त्रीप्रत्ययनिर्देशात्मकस्तृतीयः कल्लोलः।



१. 'सुहृद्दुर्हृदौ मित्रामित्रयोः'। २. सुहृदयस्य भावः कर्म वेति विग्रहे ष्यञि 'वा शोकष्यञ्रोगेषु'। ३. 'हृदयस्य हृल्लेखयदण्लासेषु' (हृत्कम्पनम्)। ४. 'आख्यातमाख्यातेन क्रियासातत्ये'।

समास-तद्धितनिर्देशात्मकश्चतुर्थः कल्लोलः

उदयनस्य राजसिंहासनारोहणम्

द्वितीयस्मिन् दिने सुधर्मा[1]नवमेनस[2]भामण्डपच्छायागतस्य नृपस्य द्वारि समागतो ब्राह्मण एकोऽब्रह्मण्य[3]मुद्घोषयन्नाह—देव, विविधपशुशर[4]ण्येऽरण्ये पापैर्गोपालकैरकारणमेव मत्पु[5]त्रस्य पादच्छेदो विहित । एतदा कर्ण्य द्वित्रान्[6] गोपालकानाहूय राजा द्विजाख्यातं व्यतिकरं स पप्रच्छेति तेषामन्यतम सविस्तरं वर्णयितुं गिरमित्थमुत्थापयामास—देव, गोपालका भूत्वा क्रीडतामस्माकं मध्ये देवसोमाख्यो गोपालक 'अहं युष्माकं राजाऽस्मीति निगद्योऽनुल्लङ्घितशासनोऽनुचारित । अद्य तेनैव वर्त्मना विप्रस्यास्यात्मजस्तस्मरणस्य गच्छन् एहीड[7]या गिराऽऽकारितोऽप्यस्मानवधूय हसन्नग्रे प्रचलित इत्यविनीत स पादच्छेदेन निग्रहीतुं समाज्ञप्तैर्गोपालकैरस्माभी राजाज्ञोल्लङ्घनामर्षैरविरताऽस्य पादच्छेदो विहित । एव गोपालकैर्विज्ञप्तो राजा रहसि यौगन्धरायणेनोक्त 'देव नूनं निधानादियुक्तेन तत्स्थानेन भवितव्यम्, यत्प्रभावेण गोपालकोऽप्येवमीष्टे अतोऽविलम्बं तत्र गन्तव्यम् । मन्त्रिणेत्थमुक्तस्तद्गोपालकपुरस्सरं ससैन्यस्तत्र गतो राजा यावदेव भूमिं परीक्ष्य कर्मिभिः खानयति तावदेव शैलाकृतिर्यक्ष एकोऽधस्ता[8]दुत्थायेत्थमाह राजन्, स्वपिता[9]महनि[10]खातं शेवधिमिममङ्गीकुरुष्व एवमुक्त्वा स्वीकृतवत्सेशविहितसपर्ये यक्षेऽन्तर्हितेऽवटाज्झटिति तस्मात् समहार्हसिंहासनो

१, २ शोभनो धर्मो यस्य (धर्मादनिच् केवलात्) तस्मात् अनवमा अनिम्नकोटिका या इनसभा (सभा राजाऽमनुष्यपूर्वा) इति नपुंसकत्वम्, तस्य इनसभमण्डपस्य छाया इति विग्रहः विभाषा सेनासुराच्छाये ति नपुंसकत्वे छान्तेन समास । ३ 'खलयवमाषतिलवृषब्रह्मणाच्च'ति यति 'य चाभावकर्मणोरि'ति प्रकृतिभाव । ४ 'तत्र साधु'। ५ प्रत्ययोत्तरपदयोश्चेत्यस्मदो मदादेश । ६ द्वौ वा त्रयो वेति विग्रहे 'सङ्ख्ययाव्यये'ति बहुव्रीहौ, 'बहुव्रीहौ सङ्ख्येये डजबहुगणात्' इति डच्। ७ एहि ईड इति यस्या गिरि सा एहीडा तया, 'एहीडादयोऽन्यपदार्थे'। ८ 'दिक्शब्देभ्य'—इति अस्तातिप्रत्यये 'अस्ताति चे'त्यधरशब्दस्य अधादेश । ९ 'मातृपितृभ्यां पितरि डामहच्'। १० जनसनखनां सञ्झलोरि'ति दीर्घं ।

महान् निखिराविरभूत् इतिकृत्स्न तत्सन्निधानमहणमणिप्रावकिरणप्रसरे प्रसरि ष्यदुदयनप्रद्योतप्रतापद्योतक रौप्याङ्कुरमुखप्रोतमुक्तासन्ततिदन्तुरमत्यधिकविरम यरमेरतारैर्मन्त्रिभिरुद्वीक्ष्यमाणं सिंहासनञ्च समाददान प्रशासितगोपालको वत्सेशो निजनगरीमागत्य प्रजाताडितानन्ददुन्दुभिध्वानैः सह प्रजाभिर्दृश्यमान स्तत्सिंहासनमन्तर्निजप्रासादमतिष्ठिपत् । मन्त्रिणोऽपि चैतेन राज्ञः सर्वथाऽऽमुष्मा पातिकल्याणं ज्ञात्वा निरतिशयोत्सवेन तद्दिनं निन्युः ।

परस्मिन् दिने वत्सेशाभिप्रायं जिज्ञासुर्यौगन्धरायणस्तमुवाच 'राजन् एत त्कुलक्रमायातं सिंहासनं भवता समासादितमित्येतदारुह्य सनाथीक्रियताम्' । एवमुक्तो वत्सेशो विजिताऽऽसमुद्रक्षितिभिर्मदीयपूर्वजैरारूढचरमेतत्सिंहासनं कथ मेकपद एव मयाऽऽरुह्यताम्' इत्यभिजातानुरूपमकृत्रिमाभिमानपूर्वकमभिदधानः साधुवादं मन्त्रिणा चैतेन प्रशस्यमानः प्राच्यादिदिग्विजयायोद्योक्तुमवाञ्छि । तथापि बहुविघ्ना वाञ्छितकल्याणसिद्धयो न हि शम्भुप्रसत्तिमन्तरेण प्राप्या इति तदर्थं मे शम्भोराराधयिषा भवद्भिरनुमन्यतामेवमुक्त्वा मन्त्रिभिरनुमत देवीभि सह तपस्यन् त्रिरात्रोपोषितः भूपमतिसन्तुष्टः शिवोऽपररात्रे निर्दिष्ट तद्वि जयमखिलास्तवविद्याधराधीशपुत्रावाप्तिश्च समादिशत् । अथ शम्भुप्रसादपरीत तपःक्लान्तिकमनीयं, प्रजाजननयनीय पार्थिवचन्द्र कल्ये साकल्येनापरराज्ञ दृष्टतारास्तव्रज मखिलान् प्रतोषयामासकान्ते कान्ते पद्मावतीवासवदत्ते च आव श्राव तर्पयित्वोत्सवन्यपपौरा व्रतपारणां व्यदधात् ।

परेद्युरपि यौगन्धरायणो राजानमागत्याबोचत्—'राजन् धन्यो भवान् भग वान् भवो भूयो यस्यैव प्रसन्नः । तदिदानीं शत्रून् विजित्य स्वभुजार्जितां लक्ष्मीं प्रनष्टमपि चिरभूमिष्ठं स्वपूर्वजसम्भृतमिदानीं प्राप्तमक्षय्यनिधिं सिंहासनञ्च भजस्वेति ।

इत्थममात्यमुख्येनोक्तो वत्सेश्वरो भयानकसायकनिकायवर्षिणामर्षिणा दर्पेण यवीयसा पापीयसा विसरमुत्सारयितुं दिग्विजयप्रयाणारम्भमादिशत् । सम्पन्ने यात्रासरम्भे श्रेणीभूतेषु च श्रेणीकृतसैनिकेषु विजयाशंसिभिर्निमित्तैरतिप्रीत

१ तिसृणां रात्रीणां समाहारस्त्रिरात्रम् तद्धितार्थे समासे 'अह सर्वैकदेशे'- त्यच् । २. अपरं रात्रेरितिविग्रहे पूर्वापराधरोत्तरे'ति समासे 'अह सर्वैकदेशे'त्यच् । ३ 'उपमितं व्याघ्रादिभिः सामान्याप्रयोगे' । ४. 'सुपि स्थ' इति स्थाधातो. के 'अम्बाम्बगोभूमि—इति सस्य ष । ५ श्रेण्यादय कृतादिभिः' ।

कीर्तिपार्थिव[1] शुभेऽह्नि गजता[2]श्वीय[3]पदिक[4]धानुष्क[5]आसिक[6]प्रासिक[7]पारश्वधिक[8]शाक्तीक[9]याष्टीकादि[10]विविधपरिच्छदसुसज्जित पूर्वां[11]प्राचीविजिगीषयाऽभ्युज्जगाम[12]। अभ्यमित्रीणो[13] वाराणसेय महादत्तम्। जिते च तस्मिन् क्रमेण वायुवृक्षानिवान्यानपि तत्सहायान् शमयन्नमयन्श्छिन्दन्, उन्मूलयंश्च कौश्चित्कठोरानन्यान् किराता[14]नन्यान्, वङ्गाब्धिवेलातटे स्थापितनिजविजयस्तम्भो भूपतिकुञ्जर[15] करदीकृतान् कलिङ्गान् अवनमय्य[16] महेन्द्राभिभवाद्भीतैरिव समवेतैर्गजै[17] इभयुवतिभिश्च[18] विन्ध्यारण्यानीं जित्वाऽवाचीं दिशं ययौ, तत्रत्यपर्वतीयशत्रून्[19] सम्मर्दयन् कावेरीमुल्लङ्घमानश्चो लकेश्वरकीर्तिं क्षुल्लकीकृत्य प्रमदामिव नर्मदां नर्मदामुत्तीर्य विगतराजा[20]न्तरभयेन चण्डसेनेन सत्कृत उज्जयिनीं प्रविवेश, तत्र च वासवदत्तया, पद्मावत्या च समागतोऽतिप्रीणश्चण्डसेनोऽननुभूतामन्दानन्दोऽभूदित्यतिप्रीतियुक्तो वत्सेश काश्चि च्चिरात्तत्र विश्रम्य श्वाशुर[21]सैन्यैरन्वित प्रतीचीं दिशं जगाम। तत्र ईषद्दृक[22] नेत्रात्तिर्यक्चाटान् लाटान् अवनमयन्त समवलोक्य मा मामयमब्धिमुन्मज्जयितु मुन्मूलयेदिति सशीरया भीत्या तत्रजावधूतवनव्याजेनावेपत मन्दरधराधर। इत्थ भास्वद्विलक्षणोदयनरतेजस्वी उदयन प्रतीच्यामपि प्रकृष्टमभ्युदय प्राप्नुवन् कुबेरतिलकामलकासज्जशसिनीं कैलासहाससुभगामुदीचीं ककुभमभिससार। तत्र

---

१ कीर्तिं प्रिया यस्मै सकीर्तिप्रिय स चासौ पार्थिव इति शाकपार्थिवादित्वात्समास। २ 'गजसहायाभ्यां चेति वक्तव्यम्'। ३ 'केशाश्वाभ्यां यञ्छावन्यतरस्याम्'। ४ पादाभ्यां चरतीति पदिक 'पर्पादिभ्यष्ठन्,' इके चरतावुपसङ्ख्यानम् इति पादस्य पदादेश। ५–७ 'प्रहरणम्'। ८ 'परश्वधाट्ठञ्'। ९ १० 'शक्तियष्ट्योरीकक्'। ११ 'उगितश्च'। १२ अभिमित्रमभिलक्ष्येति विग्रहे 'लक्षणेनाभिप्रती आभिमुख्ये' इत्यव्ययीभावे 'अभ्यमित्राच्छ च'। १३ 'नद्यादिभ्यो ढक्' १४ 'राजश्वशुराद्यत्' 'ये चाभावकर्मणो' तत कुत्सिता राजन्या इति 'किं क्षेपे' इत्यनेन समास। १५ 'वृन्दारकनागकुञ्जरै पूज्यमानम्'। १६ महाँश्चासावधिन्द्र, 'सन्महदि'ति समासे 'आन्महतः समानाधिकरणे'ति आत्वम्। १७ इभी चासौ युवतिश्चेत्यत्र 'पोटायुवती'त्यादिना समासे पुंवत्कर्मधारय'ति पुंवद्भाव। १८ 'तत्पर्वम रुद्भ्याम्' इति निष्पन्नात्पर्वतशब्दात् 'पर्वताच्चे'ति छ। १९ अन्यो राजा राजान्तरम्, मयूरव्यंसकादित्वात्समास। २० श्वशुरस्येमे (तस्येदम्) सेनाया समवेता (सेनाया वा इति ण्य) तत उभयो कर्मधारय। २१ 'ईषदकृता', 'ईषद्गुणवचनेनेति वाच्यम्'। २२ 'आलजाटचौ बहुभाषिणि'।

१० कथा०

वत्सराजराजं[1]वर्चसम् असहमानमाहवे चात्मन श्वोवसीयस[2]ममन्वानमपि प्राती[3]पिक सिन्धुराज स्वकीयतेजोविशेषेण आन्वीपिक[4] कुर्वाणस्तत्रत्यान् म्लेच्छानुच्छिष्टसच्छीलान् सद्यश्छिन्नगलगलच्छोणितच्छुरितकौक्षेयकेण[5] खण्डश कुर्वन् तुरुष्कतुरगव्रातान् निजविकटकरटिघटाभिर्दलयन् चञ्चत्क[6]बृहत्कस्वकीय[7]करवालेन च पारसीकपतिं शैर्षच्छेदिकं[8] विधाय शत्रुसैन्यकवोष्णा[9]सृङ्निधौ निदधौ । हूणहानिकृतश्च तस्य मुखरीकृतदिङ्मुखा कीर्तिरपरा तुङ्गतरङ्गा गङ्गा इव हिमाचले विचचार । भयस्तिमितविद्विषोऽस्य दन्तिना नदन्तीना च चमूना प्रतीपो नाद केवल गिरिगह्वरेषु शुश्रुवे ।

इत्थं निजबलजलनिधिवीचीवीचीकृतविविधभूभृत्कुञ्जदम्भविजृम्भ , समुन्मथितप्रातिपथिको[10] वत्सेशो वसुधां विजित्य मगधभूभृत पद्मावतीमित्र पुर प्राप्य तत्राविज्ञातज्ञाता[11] वासवदत्तामधिकप्रश्रयास्पद मन्वानेन [12]स्वागतिकेन राज्ञा, पद्मावतीसहितो नैकध्य[13]मतिसत्कृतो निजबलभरेणावनमितातलो लावाणक जगाम । ततो मन्दरनगायमाननिजबलावलोडितारिसक्रमकरायमाणप्रतिभटसगरागारपारीणकीर्तिरन्येद्यु[14]र्लावाणकात्कौशाम्बीं प्रतिप्रस्थित सपरिच्छद क्षितीश स्वामिविजयोत्सवेनोत्पतत्पताकाभुजलताभिर्नृत्यन्तीमिव राजधानीमागत्योच्चैश्चारणैरुद्गीयमान , वन्दिभि स्तूयमान , कापुरुषै[15]रीर्ष्यमाण , विद्वद्वृन्दारकै[16]राशीर्भिरभ्यर्च्यमान , नरदेवैश्च प्रणम्यमानो निजमन्दिरमाससाद । तत्र च निवसन्

---

१ 'पल्यराजभ्या चेति वक्तव्यम्' इत्यच् । २ 'श्वसोवसीय श्रेयस' । ३ ४ 'प्रत्यनुपूर्वमीपलोमकूलम्' इति ठक् (प्रतीपान्वीपशब्दौ प्रतिकूलानुकूलपर्यायौ) । ५ 'कुलकुक्षिग्रीवाभ्य श्वास्यलङ्कारेषु' इति ढकञ् । ६ 'चञ्चद्बृहतोरुप सङ्ख्यानम्' इति स्वार्थे कन् । ७ स्वस्यायमिति विग्रहे गहादित्वाच्छ , 'स्वस्य चे'ति कुक् । ८ 'शीर्षच्छेदाद्यच्चे'ति ठकि सन्नियोगे शिरस शीर्षभाव । ९ 'कवञ्चोष्णे' । १० पथि पथि इति वीप्सायामव्ययीभावे 'ऋक्पूरब्धू पथामानक्षे' इति समासान्ते 'नस्तद्धिते' इति टिलोपे 'प्रतिपथमेति ठंश्चेति' ठक् । ११ पूर्वमविज्ञाता पश्चाज्ज्ञातेति पूर्वकालैकसर्वजरदिति समास । १२ 'तदाहेति माशब्दादिभ्य उपसङ्ख्यानम्' इति सहकारेण 'प्राग्वहतेष्ठक', 'स्वागतादीनाञ्च' इत्यैजभाव । १३ 'सङ्ख्याया विधार्थे धा', 'एकाद्धो ध्यमुञन्यतरस्याम्' तत सुप्सुपेति समास । १४ 'सद्य परुत्परारीति' सिद्धि । १५ 'विभाषा पुरुषे' । १६ 'वृन्दारकनागकुञ्जरै पूज्यमानम्' ।

विनम्रेषु राजसु शासनमधिरोप्य तौर्यमङ्गलतारघीररवप्रतिरवै, तन्मन्त्रिमुख्यपरितोषितलोकपालप्रतिदिशप्रदत्तसाधुवादैः सह निधानाधिगतं कुलोचितं सिंहासनमारुरोह। वीतलोभश्च सन् वसुधाविजयार्जितं च वसुवासवोपमः स कृत्य द्विजेभ्यो वितरन्, सास्मन्निर्लालाटिक[1]श्चितिपतिमण्डलश्च कृतमहोत्सवोऽकृत कृतार्थम्।

इत्थं कौशाम्ब्यां रुमण्वद्यौगन्धरायणाधिकृतराज्यभारः कदाचिन्मार्दङ्गिकै[2]रन्यदा झार्झरिकै[3]: कदाचिच्च माड्डुकिकैर्विनोद्यमानः, कदाचिद्वासवदत्तयाऽन्यैश्च स्वानुजीविसभ्यै[4]: सङ्गीतप्राचार्यै[5]र्वीणां वादयन् पद्मावत्या च सह कुशलकुशीलवकुलशीलितविचित्रवादित्रकलशीरवविवशीकृतमना, सङ्गीतकं वा सेवमानः, समयमत्यवाहयत्। कदाचित्पर्य्यध्ययनो[6] विविधविबुधैः सह शास्त्रसागरममन्थत्। सन्नद्धपलाशश्यामवारबाणो[7] गृहीतधनुर्बाणोऽसिपुष्पबाणो[8]ऽघोरसंसारक्ष्य[9] निष्कौशाम्बि[10]र्मृगान् मृगयमाणोऽसौ कदाचिदारण्यकान्[11] वशमानयमानो मृगयारसमास्वादयन्नतिभयानकान् चित्रकान्, वृकान् व्याघ्रकांश्च सपत्राक[12]रोत्। कदाचिद्दु पात्तमल्लो मल्लकानमल्लत्। अन्यदा चाप्युद्दण्डोऽतिमल्लो[13][14] मल्लशाले मल्लितमल्लमल्लकमतल्लिको मल्लकैरमल्लत्।

एवं सुखोपभोगेषु वर्तमानं तमेकदाऽऽस्थानस्थितं समागतो मुनिर्नारदः स्वीकृतातिमहीभूततत्सम्पादितातिथ्यः समुवाच—'वत्सेश्वर, सङ्क्षेपेण ते किञ्चिद्वस्तु मामवधेहि—आसीत् पुरा पाण्डुनामा त्वदीयपूर्वं पितामहो महौजा राजा। तस्य कुन्ती माद्री चेति द्वे भव्ये भार्ये बभूवतुः। [15]आतिपौरुषिकोन्मथितप्रमाथी स नदीनमेखलां महीमहीनो विजित्य जित्वरोऽवमत्य

नारदस्य नरवाहनदत्तोत्पत्त्युपक्रमः

---

1 'सञ्ज्ञायां ललाटकुक्कुट्यौ पश्यति'। २ 'शिल्पम्'। ३ 'मड्डुकझर्झरादणन्यतरस्याम्'। ४ 'सभाया यः'। ५ 'प्रादयो गताद्यर्थे प्रथमया'। ६ परिग्लानोऽध्ययनायेति पर्यादयो ग्लानाद्यर्थे चतुर्थ्या'। ७ सन्नद्ध पलाशश्यामवारबाणेनेति 'अवादयः क्रुष्टाद्यर्थे तृतीयया'। ८ पुष्पबाणमतिक्रान्त इति 'अत्यादयः क्रान्ताद्यर्थे द्वितीयया'। ९ अघासुर इव इति विग्रहे 'अप्राणस्यायासुरस'। १० निष्क्रान्तः कौशाम्ब्या इति 'निरादयः क्रान्ताद्यर्थे पञ्चम्या'। ११ 'पर्यध्यायन्यायविहारमनुष्यहस्तिष्विति वाच्यम्' इति वुञ्। १२ 'सपत्रनिष्पत्रादतिव्यथने'। १३ अस्तकक्षाशितङ्गवलम् इति रव। १४ मल्लानतिक्रान्तः। १५ मनोज्ञत्वाद् वुञ्, अनुशतिकादीनाञ्चेत्युभयपदवृद्धि। १६ 'इग्नशजिसर्तिभ्यः क्वरप्।'

देवि, अस्ति विविधै वैतनिकै[1], वस्निकै[2], क्रयिकै[3], विक्रयिकै[4], यथाकाल यथासमय[5] यथावश्यक कार्याणि सत्याकुर्वद्भिश्च[6] क्रयविक्रयिकै, आपमित्यिकव्यावहारिकै[7], आपूपिकै[8], लावणिकै[9], गान्धिकै[10], कौटतक्षै[11], आष्ट्रमिन्धै[12], भाष्त्रिकै[13], शीर्षभारिकै[14], वीवधिकै[15], परिपूर्णो वहिर्नगरै[16]-न्युष्टिनिष्टैश्चोऽप्यन्तर्नगरन्युषितै[17] शिष्टविशिष्टैर्[18]दैष्टिको[19] मालवदेश । तत्रत्यस्य चाग्निदत्ताभिधद्विजस्य त्रय पुत्रा उत्पन्ना । मध्यमस्[20]तेषु जनुषान्धो[21] बाल्य एव शमनसदनमसदत् । ज्यायास्तेषु शङ्करदत्ताख्य, कनीयो[22]ऽथ शान्तिकर । शान्तिकरो बाल एव विद्याभिलाषुकोऽकस्मात्पितुर्गृहान्निर्गतोऽद्यावध्यज्ञातकुत्रत्य । तस्य ज्येष्ठो भ्राता तत्रत्यस्य यज्ञदत्तस्य तनूजा मामुपायच्छत । कालेन तस्य वर्षीयान् पिता पतिभक्तिनिष्ठया वर्षिष्ठया निजभार्यया सह स्वर्गत इत्यन्तर्वत्नीं[23] निजपत्नीं[24] मा विरहय्य तीर्थोद्देशेन गतो मे भर्ता निजजननीजनकशोकसन्तप्त सरस्वतीपथ पुरे तनुमत्याक्षीत् । तत्सहयायिभिश्चागत्योदितत्तदुदन्तीकृताऽह तमनुगन्तुमना अप्यन्त सत्त्वेति तथाकर्त्तुं नासादय स्वैबा[25]न्धवैर्सम्मति[26]मानम् । प्रत्यग्रशोकाभिभूताया अपि मेऽकस्मात् साप्रहारो निवासो दस्युभिर्लुण्ठित इति शीलभ्रंशभिया तिसृभिर्ब्राह्मणीभि सह

---

१ 'वेतनादिभ्यो जीवति' । २–४ 'वस्नक्रयविक्रयाट्ठन्' । ५ यथाप्रतिज्ञम् । ६ 'सत्यादशपथे' । ७ 'अपमित्ययाचिताभ्या कक्कनौ', व्यवहारेण चरतीति ठकि स्वागतादीनाञ्चेत्यजभावे वृद्धि । ८ 'तदस्य पण्यम्' । ९ 'लवणाट्ठञ्' । १० 'तदस्य पण्यम्' । ११ 'ग्रामकौटाभ्याञ्च तक्ष्ण' । कुट्यां भव कौट स्वतन्त्र स चासौ तक्षा अचि 'नस्तद्धिते' इति टिलोप । १२ 'आष्ट्रा ग्न्योरिन्धे' । १३ १४ 'भस्त्रादिभ्य ष्ठन्' । १५ 'विभाषा विवधात्' । १६ १७ नगराद्बहिरिति विग्रहे 'अपपरिबहिरञ्चव पञ्चम्ये ति समासस्तत्र न्युष्टि (निपूर्वकवसते क्तिनि यजादित्वात्सम्प्रसारणे 'शासिवसिघसीना चे ति प) येषामेवभूता निष्ठया चाण्डालादय (निसो गते' इति स्यपि 'ह्रस्वात्तादौ तद्धिते' इति प) यत्र । १८ 'वसतिक्षुधोरिट्' । १९ 'अस्ति नास्ति दिष्ट मति ।' २० 'मध्यान्म' । २१ 'पुसानुजो जनुषान्ध इति च' । २२ युवाल्पयो कनन्यतरस्याम्' । २३ 'अन्तर्वत्पतिवतोर्नुक्' । २४ 'पत्युर्नो यज्ञसयोगे' । २५ 'प्रज्ञादिभ्यश्चेति' स्वार्थेऽणि 'ओर्गुण' । २६ वेर्यातलाभमतिमन शारदानाम्' तथा समो मतिमनसो इति गणसूत्राभ्या वर्णदृढादित्वादिमनिच् ।

समुपात्तस्वल्पवस्त्राऽहं तत पलाय्य दवीयसि देशेऽप्यायाकाम्या[1] मास कृच्छ्रकर्मोप जीविनीतरस्ततो निवसन्ती दीना, कर्णपरम्परया वत्सेश श्रुत्वा शरण्यु शीलैक पाथेयो[2]ऽऽश्रमसरक्षणमात्रैकध्येयाऽहमिहायाता । आस्थानमण्डपगतस्य च राज्ञोऽ ग्र्यैर्णं[3] गत्वा शरण याचितस्यादेशेन स्वचरणान्तिकमासादितवतीत्येष एव मे वृत्तान्त । आबाल्याग्निक्रियाधूमैर्मदीये दृशावीषत्पिङ्गले[4] इति पिङ्गलिकानाम्ना प्रसिद्धाऽहम् । एवमुदितवृत्तान्ता तां देवी वासवदत्ता कुलीनेयमिति मनसिकृत्य[5] प्रीत्यैव जगाद इह स्थितो वर्तते शान्तिकराभिधोऽस्माक पुरोहितो वैदेशिक । स्यात्, स ते देवर ।

एवमुक्तपा पुनः कया शान्तिकरमानाययितु प्रार्थिता वासवदत्ता प्रतीहारद्वारा समाकार्यानुयुक्तपरिज्ञाततदन्वयाभिजनादि अपीय ते प्रजावती ? इत्युक्तवा स ता ब्राह्मणीमद्राक्षात् । एव तयो परस्पर परिज्ञातौ सजातायां ज्ञातबन्धुविनाश शान्तिकरो भ्रातृजाया निजनिवासमानीय पितरौ भ्रातरश्च यथोचितमनुशोच्य दारकहितयान्विता ता भृशमाश्वासयामास । देवी वासवदत्ता चापि तस्या द्वावपि ज्येष्ठकनिष्ठौ पुत्रौ बहुसम्पत्तिवितरणपूर्वक क्रमश शान्तिसोम–वैश्वानर नामानौ कृत्वा भाविन स्वपुत्रस्य कुलहितौ पुरोहितौ परिकल्पितवती ।

इत्थ तत्र सर्वेषु सगतेषु लब्धविश्रमेषु च दिनान्यतिवाहयत्सु शान्तिकरा दिव्येकदा तत्र स्वकीयै पञ्चभि सुतै सह द्वारावात् समादायागतामेका कुम्भ[6] कारीमालोक्य पार्श्ववर्तीया[7] पिङ्गलिका वासवदत्तोवाच—सखि, समालोकयमाम् । इय हि पुत्राणाम् पात्रम् इति पञ्चास्या पुत्रा । नाद्यापि ममैकोऽप्यत ईदृशी[8] अपीय न मादृशो[9] अननुभूता मीयर्से[10] ततिमुखे[11][12] तीयशोभासुखोद्भूतसन्तापसन्तप्ता वर्तते । एवमुक्ता पिङ्गलिकाऽब्रवीद्—देवि, पापभूयिष्ठा प्रेक्षा प्रजेयम् दरिद्रेष्वेव भूयसी । युष्मादृशेषु च जनेषु कश्चिदुत्तमपुण्यामैव आन्मिकं[13] इति स्वरयालम् । अत्र भवत्यप्यचिरादेवावाप्तोचितसुतसुखा भविष्यसीति ।

---

१ ब्राह्मणादेराकृतिगणत्वात् ष्यञि हलस्तद्धितस्येति यलोप षित्वात् ङीप् ततो नञि अयायाकाम्या (असम्मनिज्ञा) औदासीन्येनेति भाव । २ पथ्यतिथिवस तीतिढञ् । ३ 'अभेश्चाविदूर्ये' । ४ 'ईषदकृता' । ५ 'अनत्याधान उरसिमनसी' । ६ 'इदमो ह' 'इदम इश' । ७ पुयोगलक्षणा ङीष् । ८ 'मुखपार्श्वतसोर्लोपश्च' । ९ 'त्यदादिषु दृशोऽनालोचने कञ्च,' 'इदकिमोरीशकी' 'टिड्ढेति ङीप्' । १० आ सर्वनाम्न । ११ 'वृद्धाच्छ' । १२ 'मुखपार्श्वतसोर्लोपश्च' । १३ 'तदर्हति इति ठञ्' ।

जनातिदयालुर्हृदयालु[1]र्जीमूतवाहनः कल्पद्रुमं गत्वाऽखिलामिलामदरिद्रां कर्तुम् अभ्यर्थितवान् इति स प्रभूतभूतिवृष्ट्याऽखिलाः प्रजाः प्रमोदयामास। किन्तु एतेन प्रथितयशसं तं प्रति पुत्रप्रथावद्धमूलराज्याः विकुर्वाणास्तद्गोत्रजाः अभीष्टसिद्धिकारककल्पवृक्षमुक्तास्पदं तं निष्प्रभावत्वात्सारल्येन जय्यमवधार्य युद्धाय बद्धबुद्धयो बभूवुरित्येतदवलोक्य जीमूतवाहनो निजपितरमुवाच—'शरीरमेतज्जलबुद्बुदवदस्थिरम्, श्रियश्च प्रवातदीपशिखाविर्णाणावसाना इत्येतत्कृते स एव गोत्रजैः सह युध्येत य ऐहलौकिक[2]सुखमतिरिच्य नान्यदुत्सुक[3], यो वा परत्र खद्रूर्य[4], न वा यस्य हस्तमलकवत्पाद्गमाद् ऋते[5]ऽन्यदास्या भवेत्। अतो हे तात, न मयैतैर्गोत्रजैः सह योद्धव्यम्। आसतामेते कृपणा इहैव, मया तु क्वापीतो वनं गमेलिममित्युक्त्वा [6]हीनहीनजीमजननीजनकं मलयाचलाय चलितमवलोक्य समुच्छून[7]शोको जीमूतकेतुः 'किं तदा ममापि शुष्क[8]तृणवत्परित्यक्तराज्यस्य, परिपक्व[9]वयस्कस्यातिक्षामस्य[10] स्थित्येह प्रयोजनम्, अहमपि त्वामेवानुगच्छामी'त्युक्त्वा सभार्यस्तमनु[11] वव्राज, मलयाचलस्थाचाप्येकस्मिन्नाश्रमे सिद्धावासमध्य्[12]वसिते त्रयोऽपि ते वसतिं चक्रुः। तत्र च पितृपरिचर्यापरं तदाश्रममध्युषितो जीमूतवाहनस्य सिद्धाधिराजविश्वावसोः सुतो मित्रावसुः सुहृत्समपद्यतेति जातु जीमूतवाहनो जन्मान्तरनिजजायां मलयवतीं तत्कनीयसीं स्वसारं रहस्यपश्यदित्यन्योन्यदर्शनेन यूनोरनयोर्मनो मनोभवशरशरव्यतामगमत्।

अकस्मादेकस्मिन् दिने स्वयंप्रीतो[13] मित्रावसुः स्वस्वसारमादाय जीमूतवाहनमभ्यधात्—'एषा कन्या मदीया कनीयसी स्वसा। एनामहं तुभ्यं दित्सामी

---

१ 'हृदयाच्चालुरन्यतरस्याम्'। २ 'तत्र भवः' 'अनुशतिकादीनां च'। ३ 'अषष्ठ्यतृतीयेत्यादिना उत्सुके दुक्। ४ दुःखेन ध्यायतीति 'आतश्चोपसर्गे' इति ध्यायतेः के 'दुरोदाशनाशदभध्येषूत्तरपदादेः ष्टुत्वं च'। ५ 'अषष्ठ्यतृतीये'ति दुगागमः। ६ जहातेः क्ते 'घुमास्थेती'त्वे 'ओदितश्चेति' नत्वम्। जीन इत्यत्र च ज्याधातोः क्ते 'ग्रहिज्ये'ति सम्प्रसारणे 'हलः' इति दीर्घे ल्वादित्वान्नत्वम्। ७ उच्छून इत्यत्र श्वयतेः क्ते यजादित्वात्सम्प्रसारणे दीर्घे ओदित्वान्नत्वम्। ८ 'शुषः कः'। ९ 'पचो वः'। १० 'क्षायो मः'। ११ 'तृतीयार्थे' इत्यनोः कर्मप्रवचनीयता। १२ अधिपूर्वकाद् वसतेः 'भाषायां सदवसश्रुवः' द्वित्वहलादिशेषसवर्णदीर्घाः, ङसि भत्वात् 'वसोः सम्प्रसारणम्'। १३ 'स्वयं क्तेन'।

वीच्छामिमां मामकीनां माऽन्यथा कृथा ।' एतदाकर्ण्य जीमूतवाहनो जगाद–एषा मदीया पूर्वजन्मजाया, त्वं च मदीयमभिन्नहृदय जन्मान्तरीय मित्रमित्येतत्सर्वं जातिस्मरोऽहं जानामि । एतेन तत्पूर्वजन्मकथाश्रवणसञ्जातकौतूहलेन मित्रावसु-नाऽभ्यर्थ्यमानो जीमूतवाहन एव तस्मै स्वपूर्वजन्मकथा वक्तुमारभत—

पुरा व्योमचरो विद्याधरोऽहं हिमवच्छृङ्गमार्गेणैकदा गच्छन्नध स्थितं गौर्या सह क्रीडन्तं शिवमपश्यमिति तच्छृङ्गोल्लङ्घनक्रुद्धो रुद्रो मन्युलिङ्गैः स्फुलिङ्गैर्दहन्निव मा मर्त्ययोनौ पतितु तत्र विद्याधरीं भार्यामवाप्य स्वसुतं तत्पदे नियोज्य स्मृतजाति पुनर्वैद्याधरीं योनिमवाप्स्यसीत्यभिशशापेति झटित्यहं वलभीनाम्न्यां नगर्यां वणिजां कुले वसुदत्ताभिधानो महाधनवणिक्सुतः सञ्जातः । कालेनावाप्तयौवनोऽहं पितुः प्रेरणया कृतपरिच्छदो वाणिज्यार्थं द्वीपान्तरं गतः । ततः प्रत्यागच्छन्तमरण्ये माम् अप्रतिष्कशा[2] मुमुषिषवस्तस्करा[3] हृतसर्वस्वं मामाबध्य स्वपत्न्या चण्डिकामन्दिरे देवीं पूजयतः पुलिन्दकाख्यस्य निजप्रभोरन्तिकं देव्युपहारार्थमनयन् । किन्तु माम-वलोक्य सञ्जातदयोदयोऽसौ शबरो बन्धनान्मोचयित्वाऽऽत्मोपहारेण सपर्यासमा-पनमभ्यकल्पयदिति तत्क्षणमेव 'मैवं कृथाः, प्रसन्नास्मि ते, वृणीष्व वरम्' इत्युक्तो दिव्यया गिरा प्रहृष्टः स वणिग्जगाद–'प्रसन्नायां त्वयि न कोऽप्यन्यो वरोऽभ्यर्थ्यते तथापि जन्मान्तरेऽप्ययमेव वणिङ् मे मित्रं स्यादित्येतत्तावद्दत्तु ।' तदनन्तरमेव-मस्त्वित्युक्त्वा विरतायां वाचि प्रसन्नविशेषविकसितप्रसत्तिचित्तो मदीयः पिता मृत्युमुखात्परिच्युतं मामवधार्य महोत्सवं कृतवान् । ततः कालेन सार्थावलुण्ठ-नादवष्टभ्य राज्ञाऽऽनायितः स एव शबराधिपो महीपतिं विज्ञाप्य स्वर्णलक्ष-प्रदानेन वधनिग्रहान्मया मोचितः प्राणदानोपकारार्थं प्रत्युपकृतो गृहमानीय परया प्रीत्या सत्कृतश्च स्वां पल्लीं प्रति प्रहीयमाणस्तदानीं स्वाधिकृतमुक्ताकस्तूरि-कादि मत्प्रत्युपकारप्राभृतार्थमल्पं मन्वानः प्रेमपेशलहृदयः स्वावासमगात् । ततश्च मदर्थं सातिशयं मुक्तासारमवाप्तुं धृतधन्वाऽऽरण्यकमौक्तिककरिरिरंसया हिमालयं गतस्तत्र भ्रमन् विकसितसरसिजैकमहासरोऽभ्यवसिते देवागारे हरमर्चयितुमाग

१ 'दूतवणिगभ्याश'। २ 'प्रतिष्कशश्च कशा'–सहायः पुरोयायी वा प्रतिष्कशः स न विद्यते यस्य । ३. 'तद्बृहतोः करपत्योश्चोरदेवतयोः सुट् तलोपश्च' । ४. ग्रहवृदृनिश्चिगमश्चेत्यप् । ५ 'वित्तो भोगप्रत्यययोः'। ६ 'धनुषोऽनङ्' । ७. 'राधो हिंसायां सनीस् वाच्यः', 'अत्र लोपोऽभ्यासस्य', 'सः स्यार्धधातुके,' 'अप्रत्ययात्' । ८ 'सप्तम्यां जनेर्डः', 'तत्पुरुषे कृति बहुलम्' ।

तामपरां भवानीमिव सिंहारूढां महाजातीयां[1] कन्यामेकामपश्यत्। तदवलोकन-समकालमेव विस्मयाक्रान्तमना मनाक् स शबरोऽचिन्तयत्-'चातुर्युगेऽपि[2] त्रिभुवने[3]ऽस्मिन्नभाविततादृशरूपरूपा[4] केयं स्यात्! यदीयं मानुषी[5], कथं सिंहवाहिनी! यदीयं दिव्या, कथं माहेश्वरीव्या! तदयं भ्रमो वा स्वप्नो वेति तथ्यजिज्ञासयाऽहमिमामुपसर्पामि। इमां हि स्वमित्रेण संयोजयितुं शक्नुवतो ममापूर्वोपकृतेः सुदिनाहं तन्नवेत्।' इत्यालोच्य स मे सुहृत्तदन्तिकमुपगतः। एतस्मिन्नन्तरे सैकत्र तरुच्छायप्रदेशे सिंहादवरुह्य तज्जलसरससरोजान्यवचेतुमारभत। तदन्तिकमुपगत्य कृतानतिरपूर्वातिथिप्रीत्या व्याहृतस्वागतवचनया तया जिज्ञासित कौतस्त्यादिश्च[7] शबरः स्वं शर्वाणीचरणैकशरणं शबरं मातङ्गगुह्यायातिहेतोस्तत्र निजागमनं चाचक्षाणोऽब्रवीत्—'देवि, भवतीमवलोक्यैतर्ह्य[8]हं निजसुहृत्सार्थवाहसुतं श्रीमन्तं वसुदत्तं स्मृतिपथमवतारितवान्। स हि रूपेण यौवनेन च त्वमिवाद्वितीय इति कन्या सा धन्या यस्याः करो मैत्री[9]दानदयार्जवनिधिना, वैवाहिकविधिना तेन गृह्येत। एषा त्वं तादृशेन न युज्येथाश्चेद्विधेरेतादृशोत्तमरूपसम्पादनविशारदै[10]र्मां विलाभि[11]मानमावहेत्। इत्थमाकर्णितमर्माविद्भि[12]र्वचनैः कन्दर्पमोहमन्त्राक्षरैरिवापहृतमानसा साकूतैः शरा[13]रुभिर्मारशरैरिव विद्धहृदया क ते सुहृत्? तं तावदानीय मयि[14] प्रदर्शयस्वेति' तं शबरमुवाच। तदाकर्ण्य कृतार्थमिवात्मानं

---

1. महती प्रकारवती-'प्रकारवचने जातीयर्' ततः 'पुम्वत्कर्मधारय'-इति पुंवद्भावे 'आन्महतःसमानाधिकरणजातीययोरि'त्यात्वम्। २, ३. चतुर्णां युगानां त्रयाणां भुवनानां च समाहारः इति विग्रहे 'तद्धितार्थोत्तरपदसमाहारे चेति' समासे 'संख्यापूर्वो द्विगुः', 'स नपुंसकमिति'बाधित्वा 'अकारान्तोत्तरपदो द्विगुः स्त्रियामिष्ट' इति प्राप्ते 'पात्राद्यन्तस्य नेति निषिध्यते। ४. 'प्रशंसायां रूपप्। ५. 'मनोर्जातावञ्यतौ षुक् चे'त्यञन्तान्ङीप्। ६.अनोश्माय सरसां जातिसंज्ञयोः' इति टच्। ७. कुतो भवः कुतस्त्यस्तस्य भावः। ८. 'इदमोर्हिल्'। ९. मित्रस्य भावः इति ष्यञि पित्त्वान्ङीपि यलोपः। १०, ११. 'वैर्योतलामप्रतिमन शारदा नाम्' इति सहकारेण वर्णदृढादित्वादिमनिच्, टेरिति टिलोपः। १२. मर्माणि विध्यतीति क्विपि 'नहिवृतिवृषिव्यधी'ति पूर्वपददीर्घः। १३. शृवन्द्यो रारुः। १४. 'अभिवादिदृशोरात्मनेपदे वेति वाच्यम्।

मन्यमानः शबरः स्वपत्नीं प्राप्य भूरिभारहार्य[1]मुक्तामृगमदादियुक्तोऽस्मद्गृहमायातोऽतुलितवस्त्रिकः प्रभूतं तत्प्राभृतं मत्पित्रे न्यवेदयत्।

सोत्सवमतीते[2] तद्दिने रात्रौ रहसि मामवगततत्कन्यादर्शनाशेषवृत्तान्तं कुर्वाणस्तत्र गन्तुं भृशमुन्मनीभूतं[3] मामादाय स शबरेशस्तद्दिशमुद्दिश्यापरिक्लिश्य निश्येवाशिश्रियत्। प्रातश्च सशबरेशो मां तत्र कापोतमवगत्य तत्प्रीतिप्रतीतो मयि ताऽवलम्बितधृतिरतस्थौ। तरस्विना[4] तेन चाहं शबरेण क्रमात्तुषाराद्रिं नीत इति तस्मिन् सरसि स्नानानन्तरं स्वच्छतरं सलिलं पीत्वा पीलुकुण[5]कमनीयकानने निष्कुलाकृत[6]स्वादिष्ठ[7]फलैराशितंभव[8]योरावयोर्विकीर्णकुसुमास्तरणं भृङ्गीसङ्गीतसुन्दरं शुभगन्धवहं ज्वलितौषधिदीपकं सत्काननमेव निशि विश्रामस्यैवावासवेश्माभूत्।

अन्येद्युः प्रतिपदं सततकुतुकलिकाभृता, तन्मार्गानुधाविना मनसा प्रयुक्तेव स्फुरद्दक्षिणचक्षुषा च सूचितागमना इव, सटोल्लसिंहपृष्ठस्था शरदम्भोधरोत्सङ्गसङ्गिनी निशीथिनी[10]नाथकलाभिरैन्द्रीकला इव तत्रागता सा सुभ्रूर्विलसद्विस्मयौत्सुक्यसाध्वसाभ्यां चक्षुर्भ्यां मयाऽवलोकिता। सा चापि सिंहादवतीर्यावचितपुष्पा सरसि स्नाता तत्तीरगतहरमर्चयन्तिस्म। समापितसपर्या च तामुपेत्य मत्सखं[11] शबरं सप्रणाममात्मानमावेद्य ममानयनसूचनपुरस्सरं तत्र मामुपस्थापयितुं तदनुमतिमजिज्ञासत। विदिततदभिप्रायेण च शबरेण तत्र नीतं मां प्रणयपरिपूर्णेन नेत्रेण तिर्यगालोकयन्ती मदनावेशवशगा शबरमभ्यधात्—'सुहृत्से मर्त्यो नाथ मा, य[12] दर्शं दर्शं यदीदृशी दशा मे संजाता। नेयमाकृतिर्मर्त्यानाम्। अयं तु मद्वञ्चनाय समागतः कोऽपि दिव्य इति निःसांशयिकम्[13]।' एतदाकर्ण्य

---

१ भरन् हरति यहत्यावहति वेति 'भस्त्रादिभ्यः ष्ठन्' / 'वहत्याभ्यां ठन्कनौ'। २ उत्सवेन युगपदिति यौगपद्येऽव्ययीभावे—'अव्ययीभावे चाकाले'। ३ 'अरुर्मनश्चक्षुश्चेतोरहोरजसां लोपश्चेति' च्विसलोपौ, 'अस्य च्वौ' इतीत्वम्। ४ 'अस्मायामेधास्रजो विनि'। ५ पीलूनां फलानां पाकः—'तस्य पाकमूले'—इति कुणप्। ६ निर्गतं कुलमन्तरवयवानां समूहो यस्मादिति बहुव्रीहौ 'निष्कुलान्निष्कोषणे' इति डाच्। ७. अतिशयेन स्वादु, 'अजादी गुणवचनादेव' इति सहकारेण 'अतिशायने तमबिष्ठनौ,' टेरिति टिलोपः। ८ 'आशिते भुवः करणभावयोः' इति खच्। ९. 'प्राणिस्थादातो लजन्यतरस्याम्'। १०. रात्रि। ११ 'राजाहःसखिभ्यष्टच्'। १२. 'आभीक्ष्ण्ये णमुल् च', 'नित्यवीप्सयोः', 'कृन्मेजन्तः' इत्यव्ययत्वम्। १३. 'संशयमापन्नः' इति ठञ्-ठाद्वृद्धौ।

तां प्रत्याययितुं स्वयमहमुक्तवान्–'सुन्दरि, सत्यमहं जनुषा वपुषा च मनुष्यः। किमार्जवे जने व्याजेन। वलभीवासिनो महाधनाभिधानस्य सार्थवाहस्य महेश्वरवरार्जितो वसुदत्ताभिधः पुत्रः। अयं च देशान्तरगतेन मया प्रा[1]प्तपूर्वः कृच्छ्रैकबन्धुः शबराधीशो मम सुहृत्। एष च संक्षेपेण मदीयः परिचयः।'

एवमुक्त्वा विरते मयि लज्जावनतमुखी साऽब्रवीत्–'इरमर्चितवती मामद्य संतुष्टशिशवरस्वप्ने समादिशत्—श्वः स्वमनोरमयाप्तासि इति सम्भवति भवान् मे भर्ता, भ्राता चायं भक्तः शबरः। एवं वाक्सुधया मामभिषिच्य विरतया तया साकं यथाविधिविवाहाय कृतनिश्चयः समित्रोऽहं निजगृहं गन्तुं निश्चयमकार्षम्। ततः संकेतसमाहूतस्व[2]वाहनसिंहा सा सुन्दरी सिंहं समारोढुं मामभाषतेति तदाग्रहेण निजोत्सङ्गगृहीतदयितः सिंहमारुह्य सुहृदा तेन शबरेणानुयातः कृत[3]कृत्यो वलभीं सम्प्राप्तवान्। तत्र सिंहसमारूढं सवल्लभं मामवलोक्य प्रत्युद्गतो मदीयः पिता सहर्षं मृगेन्द्रादवतीर्णं निजपादावनतं च मामवलोक्य सञ्जातविस्मयोऽप्यनन्दत। अद्वितीयसौन्दर्यसौकुमार्यकमनीयां कृतपादाभिवन्दनाममानुषोचितप्रभाभिरोचितां ममोचितां भार्यां पश्यन्नमन्दानन्दसन्दोहनिर्भरश्च मन्दिरं प्रवेश्य परिपृष्टाशेषतन्निश्चितास्मद्वृत्तान्तः शबराधीशसौहार्दमभिप्रशंसन् मौहूर्तिकादेशेन स्वविभवानुरूपमखिलबन्धुभिः सह विवाहमहोत्सवमचीकरत्। समवलोकितास्मद्विवाहो मद्वधूवाहो व्याघ्रः पश्यत्स्वेव सर्वेषु पुरुषाकृतिः सम्पन्नः। किमेतदिति सर्वेषु विभ्रान्तेषु दिव्यवसनाभरणः स मां समक्षेवमब्रवीत्—'अहं चित्राङ्गदो नाम विद्याधरः। इयमपुत्रस्य विगतभा[4]र्यकस्य मेमनोवती नाम प्राणाधिकप्रिया कन्या। सदैनामङ्के कृत्वा विपिने भ्रमन्नहमेकदा दक्षिणोत्तरोभयतटतपोवनां गंगां प्राप्तवान्। तत्र तपस्विजनसमुदायाशोल्लङ्घनभिया त[5]दीयं दक्षिण[6]तारमुत्तरतीरञ्च विहाय म[7]ध्येगङ्गेन गच्छतोऽकस्मान्मे माला तदम्भसि निपतिता। सा चान्तर्जलस्थितस्य नारदस्य पृष्ठे पतिता ममौद्धत्येनेत्थं सञ्जातमिति क्रुद्धया क्रुद्धः

1. पूर्वं प्राप्तः प्राप्तपूर्वः 'सुप्सुपेति' समासः। 2. स्वस्या वाहनम्; 'सर्वनाम्नो वृत्तिमात्रे पुम्वद्भावः'। 3. 'विभाषाकृञ्वृषोः' इति कृधातोः क्यपि, तुकि, कृत्यम्, ततः कृतं कृत्यं येनेति बहुव्रीहौ 'निष्ठा' इत्यनेन निष्ठान्तस्य पूर्वनिपातः। 4. 'स्त्रियाः पुम्वद्भाषित०', 'शेषाद्विभाषा', 'आपोऽन्यतरस्याम्'। 5. 'त्यदादीनि च', 'वृद्धाच्छः'। 6. 'दिक्शब्देभ्यस्तीरस्य तारभावो वा'। 7. 'पारेमध्ये षष्ठ्या वा'।

स हिमाचले मा सिंहो भवितु पृष्टे ता सुताञ्च वोढु शापन् अस्या मम सुताया मनुष्येण सहोद्वाहदर्शनं तच्छापमुक्तिं निर्दिष्टवान्। इत्थ तन्मुनिशप्तोऽह हिमाचले सिंहो भूत्वा हरपूजापरामेता तनया पृष्ठेन वहन् अवात्स्यासम्। अनन्तरमप घ्न शबराधिपोक्त विदितचरमेव भवतेति तन्मुनिवाणीप्रमाणोऽहमधुना यथेच्छ गच्छामीत्युक्त्वा स विद्याधरो नभेऽभ्युदपतत्। श्लाघ्यसम्बन्धसन्तुष्टो मदीय पिता चापि मन्दस्वजनबान्धवै सह बहुकर्तृक महोत्सव कुर्वाण सर्वमन्त्रीराज्य सह्रदुहुर्ध्वतहास्तिक शबराधिपतये प्रादात्।

एव शबराधिपेन स्वमित्रेण तत्रैव मया सह निवसता दर्शनीयतमया मनो वत्या सह सुखिनो मे भूयाननेहाऽहासत। क्रमेण मनोवत्या समुत्पन्ने मम तन येऽतिक्रान्तशैशवे, कृतविद्ये परिणीते च तस्मिन्, अवलोकितजीवितफलो वृद्धो मे पिता देहमुज्झितु सदारो भागीरथीं प्रायात् इति पितृशोकार्तस्यापि स्वबान्ध वधारितहृते समालोकितपरम्परागतपूर्वजकृते याथाकथ्येन स्वगृहभार वोढु प्रतिपन्नस्य मे सत्पुत्रलाभनन्दा, सुकलत्रमनोरमा, सुहृत्समागमसुखा दिवसा अतिक्रान्ता। कालक्रमेण चावाहवर्धापरस्य पतितदम्भ पलितकचकूर्चं सहसो त्पन्नवैराग्योऽह कौटुम्बिकभारोद्वहननियोजिततनय, म स्नेहात्परित्यक्तप्राज्यरा ज्येन शबरराजेन सह कालञ्जर गत आत्मीयां वैद्याधरीं योनिं, समाप्तविधि स्वशापशापञ्च सहसा स्मृतवान् इति मनुतनुजनुष तनुमेतां तिरयञ्च तातस्य भार्यामपि मनोवत्यै स्वमित्राय शबराय चाख्याय, 'अन्यस्मिन्नपि जन्मनि इमे एव मे भार्यामित्रे स्याताम्' इति हृदि कृत्वा शकर स्मरन् तस्माद्गिरितटाच्छिरस्य ताभ्या स्वपत्नीमित्राभ्या सह शरीरकमुञ्झम्।

स एवाह जातिस्मरो जीमूतवाहन इदानीं विद्याधरकुले समुत्पन्न। त्वञ्च पद्ममुखमलादाज्ञात सिद्धाना राज्ञो विश्वावसो सुतो मित्रावसुर्मे भूतपूर्व

१ प्रमीयतेऽनयेति करणे ल्युटि डीपि प्रमाणी, तन्मुनिवाणी प्रमाणी यस्य 'अप्पूरणीप्रमाण्यो' इत्यप्। २ अस्मिन् काले इति विग्रहे इदम्शब्दात् 'अधुना' इत्यनेन अधुनाप्रत्यये 'इदम इश्' तत्र 'यस्येति च' इतीकारलोप। ३ 'नयृतय'। ४ 'पोटायुवति०'। ५ हस्ताञ्जातौ इति हस्तशब्दाज्जात्यर्थे इनि हस्ती, स्त्रिया डीप्, हस्तिनीना समूह इति विग्रहे 'अचित्तहस्तिधेनोठक्', 'भस्याढेतद्धिते, 'नस्तद्धिते'। ६ 'तसिलादिष्वाकृत्वसुच' इति पुम्वद्भाव। ७ पतित दन्त। ८ कुत्सिते'। ९ 'दानीच', इदम इश्'। १० 'विभस्य वसुराटो'।

सुहृच्चक्रवर्तेन्द्रः । सेविकाभार्यस्त्वं[1] मम सा भार्या मनोवती च, वलयवतीनाम्ना ते स्वसा समुत्पन्ना एवमेषा मे भूतपूर्व[2]जाया भावत्कभगिनी । भवानपि च मदीयं भूतपूर्वं मित्रम् इतीमां परिणीतपूर्विणो[3] मेऽसाविदानीमवश्यं परिणेतव्या । किन्त्वेतत्सर्वमवगतसर्ववृत्तान्ताभ्यामस्मत्पितृभ्यामेव कृतं स्यादितीतो गत्वा पूर्वं तत्स्वीकृतिं लभस्वेत्युक्तो मित्रावसुस्तत्पितरावुपगम्य सर्वं तन्निवेदितवान् । समुपलब्धतत्स्वीकृतिश्चोद्वाहमंगलसमालम्भनानि विरचय्य सिद्धराजपुरस्कृतेन जीमूतवाहनेन सह सम्मिलत्सिद्धसङ्घाते सवर्गविद्याधरोद्धुरे, चञ्चद्धुरचारणे विधिवत्स्वसुरुद्वाहं सम्पादितवान् ।

इत्थं निष्पादितविवाहो जीमूतवाहनो महार्हेण विभवेन मलयाद्रौ समुद्रवेलावनान्यवलोकयितुमेकदा श्वशुर्येणामितवसुना मित्रावसुना सह गतः हा पुत्र, इति विक्रोशन्तीं मातरं निवर्तयन्तं कञ्चित् यविष्ठं पश्यन्नतिष्ठत् । कस्त्वम् ? किमीहसे ? किं च माता ते शोचति ? इत्थं पृष्टः स इत्थं वक्तुमारभत—

पुरा कद्रूर्विनता च द्वे कश्यपभार्ये बभूवतुः । कथाप्रसङ्गेन विवदमानयोस्तयोराद्या सप्तसप्तिसप्तीन् श्यामान् अपरा च तान् कर्कानन्योन्यदासभावपणेनावादीत् । ततो जयार्थिनी द्विरसनजननी कद्रूर्निजात्मजैर्नागैरश्वान् विषफूत्कारैर्मलिनान् कारयित्वा तांश्च तथाभूतान् विनतां दर्शयित्वा छद्मना तां दासीचकार । वैनतेय एतदवगत्यागत्य कद्रूं साञ्जलिः मातुर्दास्यमुक्तिमयाचत । किन्तु काद्रवेयास्तदानीं सुरारब्धमन्थनक्षीराब्धिलब्धसुधातः तस्मात्तन्मुक्तिं प्रतिपन्नुमैच्छन्निति तार्क्ष्यः क्षीराब्धिं गत्वा सुधार्थमुरुपौरुषं प्रदर्शयामास । अतः प्रीतो हरिः 'तुष्टोऽस्मि ते, वृणीष्व कञ्चिद् वरम्' इति वैनतेयमभाषत । तदा मातृदास्येन कोपितो वैनतेयः 'नागा मे भक्ष्या भवन्त्वि'त्ययाचत । 'तथास्त्विति' इत्युक्तो हरिणा निजपराक्रमार्जितामृतो गरुडस्तदा स्वात्मपक्षपरिरक्षणदक्षेण तत्कविपक्षकम्भुवणोक्तो यत् यथा भागैरियं सुधा न भुज्येत, त्वदीयं कार्यमपि सिध्येत्, एतदहं करोमि । त्वमेतामादाय तत्र गच्छ, अहञ्चैनां तेभ्यः प्रत्याहरिष्यामीति ।

---

१. 'र कोपधायाः' । २. 'सुप्सुपा' । ३. 'कर्तृकर्मणोः कृति' इति कृद्योगे कर्मणि षष्ठीविधानादत्र तद्धितस्य इनो योगे न षष्ठी । ४. 'राजश्वशुराद्यत्' । ५. 'त्वे च' । ६. 'प्रतिः प्रतिनिधिप्रतिदानयोः', 'प्रतिनिधिप्रतिदाने च यस्मात्' इति प्रतिदाने सुधायां पञ्चमी ततः 'प्रतियोगे पञ्चम्यास्तसिः' । ७. 'स्त्रीभ्यो ढक्' 'ढिति च' । ८. 'भक्ष्यकः', 'भस्य टेर्लोपः' ।

एवमुक्तो वैनतेयस्तथेत्युक्त्वा समुपात्तकीलालकलशः काद्रवेयानुपेत्य[1] हरिवर-प्रभावाज्जीतान् तान् उवाच यदेतदमृतं मयाऽऽनीतम्। तच्च ममाम्बां मुक्त्वा गृह्यताम्। अपच्चेदहमेतद्दर्भसंस्तरे संस्थाप्याम्बाञ्चोन्मोच्य गच्छामि, यूयमितोऽमृतमेतत्स्वीकुरुत। 'तथास्तु' इति उक्तेषु नागेषु, गरुडः पवित्रे कुशास्तरे कीलालकलशमाधत्त। तेऽपि च तन्मातरं मुमुचुरिति दास्यमुक्तया मात्रा सह गते गरुडे, यावदेव विगतभीताः काद्रवेयास्तदमृतमाददते तावदेव स्वशक्तितो नागान् विमोह्य शक्रः कीलालकलशं कुशसंस्तराज्जहारेति पीयूषस्योपि[2] स्युः एत द्विया कुशसंस्तरमेव लेलिह्यमाना विषण्णा नागाः पाटितजिह्वा द्विजिह्वता ययुः। समवाप्तहरिवरस्तार्क्ष्यश्चानुदिनं निपत्य तान् भक्षयितुं प्रारभतेति कृत्स्नं नागलोकमेकदैव नष्टं मन्यमानो भुजगेश्वरो वासुकिः, प्रार्थनापूर्वकमेकैकं नागं तदाहारार्थं प्रेषयितुं प्रतिज्ञाय, नागलोके तत्प्रवेशं निषिषेध। तथेति प्रतिपन्ने वैनतेये वासुकिस्तदाहारार्थमनुदिनम् एकैकं नागं प्रेषयितुं प्रारभत। एतेन च क्रमेण संख्यातीताः[3] फणिनो विनाशमगमन्।

अहञ्च शङ्खचूडाख्यो नागो निजवारक्रमेण नागराजनिदेशतोऽद्येमां वध्य-शिलामायात इति सैषा निधनं गमिष्यतो मे शोकेनाम्बा परितपति। एतदाकर्ण्यातिदुःखितो जीमूतवाहनस्तमभाषत—'अहो अस्थाने वासुकेरेष क्रमो यदि-सत्त्वेनैव स्वहस्तेनैव स्वप्रजा रिपोरामिषतां नीयन्ते। कश्यपापत्यस्य तार्क्ष्यस्यापि अनपत्यवतिदेहार्थमित्थकरणं न युज्यते। तदम्ब त्वं तावत्प्रसीद, मा विषीद, गृहमितो गत्वा निषीद। अहं त्वामद्यैकं स्वशरीरप्रदानेन रक्षामि। एवमाकर्ण्य शङ्खचूडोऽपि धैर्येणेत्थमुवाच, 'भगवन्, शान्तं पापम्। मैवं पुनरित्यमभिधेयाः। अहं निजकुलं कलङ्कपङ्किलं कर्तुं नेहे, नेहेऽथ काचस्येव मम शरीरस्य कृते मुक्तामणेरिव भवादृशस्य क्षतिर्जातु युक्ता।' इत्थमुक्त्वा स साधु-

---

१. 'संज्ञायाम्' इति कद्रुशब्दादृढि 'द्व्यचः' इत्यपत्ये ढकि 'ओर्गुणः'। २ 'अपि पदार्थसम्भावनाऽन्ववसर्गगर्हासमुच्चयेषु' इत्यनेन अप्रयुज्यमानविन्दुपदार्थद्योतकतायाम् अपेः कर्मप्रवचनीयत्वात् 'उपसर्गप्रादुर्भ्यामस्तिर्यच्पर' इति अस्ते सस्य न षत्वम्। ३ द्वितीयाश्रितातीतेति समासः। ४ 'हनो वा यद्वधश्च वक्तव्यः'। ५ 'सद्यः परुदिति' निपातनात्साधु। ६ 'तौ सत्', 'लृटः सद्वा'। ७ 'उपसर्गे च संज्ञायाम्' इति डः।

जीमूतवाहनं निषिध्य क्षणान्तरगामिनीं गरुडागमनवेलामवगत्य वारिधितीरवर्तिनो गोकर्णाख्योमापतिं नमस्कर्तुं ययौ। गते च तस्मिन्नन्यतृप्रालुर्दयालुर्जीमूतवाहनोऽवसरपरिरक्षणविचक्षणः, क्षणभङ्गुरनिजदेहप्रदानेन तत्त्राणायोपलब्धावसरमात्मानममनुतेति स्वयुक्त्या कार्यापदेशाच्चिन्त्यसुयं मित्रावसुं गृहं प्रेष्य समासन्नतार्क्ष्यपक्षानिलेनाहिरिपुमायान्तमवबुध्य वध्यशिलामध्यरुक्षत्। स्वपक्षच्छायाच्छादितान्तरिक्षस्तार्क्ष्यश्च क्षणाक्षिपत्य स्वभक्षणार्थं तमुज्जहार। बृहत्कचक्लकचक्षुचुंचुः, शिखरे गिरेरारेभे च परिस्रवदसृग्धारमभ्यवहर्तुम्। एतस्मिन्नेव काले नभस्तलाद्विपतिता पुष्पवृष्टिः 'किन्न्वेतदिति' विमृशन्तमरमन्तं तं तार्क्ष्यं व्यस्मापयत्।

एतावत्यामेव वेलायां कृतगोकर्णनतिरायातः शंखचूडो रुधिरासारसिक्तं वध्यशिलातलमालोकमानः 'धिङ्माम्, यदर्थं महात्मना तेनात्मा तृणीकृत्य दत्त' इति दूयमानमानस इतस्ततो जीमूतवाहनावासीक्षयेक्षमाणस्तद्रक्तधारामनुससार। अत्रान्तरे आशीविषामिषाशी गरुडोऽशिकर्मीक्रियमाणमपि जीमूतवाहनं प्रहृष्टवदनमवलोक्य, परिहृततद्वदनः, सविस्मयमचिन्तयत् 'कश्चिदयमन्य एव यो भक्ष्यमाणोऽपि मोमुद्यमानोऽवलोक्यते' एवं विमृशन् स तार्क्ष्यस्तदानीं निजाभीष्टसिद्ध्यै तथाभूतेनापि जीमूतवाहनेन जगदेकदानवीरेण निजगदे—'पक्षिराज, मम शरीरे सत्यपि समांसशोणिते भवदसुहितेऽसुहितोऽपि भवान् कथमकस्मात्त्वभोजनान्निवृत्तः।' एवमुक्तस्तार्क्ष्यस्तमुवाच, 'त्वं तावन्न नागोऽनागोऽनागाः कस्त्वं भवानिति मां ब्रूहि।' एतदाकर्ण्य नाग एवाहमस्मीति स्वोदरपूरं भुञ्जानो यथारब्धं समापयेति यावज्जीमूतवाहनस्तं प्रतिवक्ति तावत्तत्रायातश्शङ्खचूडो दूरात्तमभाषत—गरुत्मन्, नैष नागो, नागोऽहं ते भागो बुभुक्षाशान्त्यर्थमिह प्रेषितः इति मा ते भूद् भ्रमः। एतदाकर्ण्य खगेश्वरोऽतीव विभ्रान्तो जीमूतवाहनश्च स्वाभीष्टासिद्धिखेदखिन्नोऽपि शोकोत्कृष्टहृष्टिदष्टिरलक्ष्यत।

एवंभूते व्यतिकरेऽन्योन्यसंलापेन विद्याधराधिपं शङ्खचूडभ्रान्त्या भक्षितमवगम्य गरुत्मानात्मानमतिपाप्मानं मन्यमानोऽसह्यात्मग्लानिस्तत्पापविशुद्धये वह्निं

---

१. शीतोष्णतृप्रेभ्यस्तत्सहने'। २. 'तेन वित्तश्चुञ्चुप्चणपौ'। ३. 'चर्मोदरयोः पूरेः'। ४. अमतेर्यङ्लुगन्ताद् अ-प्रत्ययः। ५. विद्धातोः क्ते 'नुद्विदोन्दे'ति वैकल्पिको नः। ६. 'असमासवद्भावे पूर्वपदस्य सुपः सुर्वक्तव्यः'।

प्रविविक्षुर्जीमूतवाहनेनाभिहित —'पक्षीन्द्र, स एव चेत्त्व पापाद्विभेषि नात पर त्वयेमे भुजङ्गा भक्ष्या । पूर्वं भुक्तेषु च तेषु भोगिषु अनुशयो विधेय । एषा एवा स्मात्पापात् यथार्था विशुद्धिर्नान्येति' । भूतानुकम्पिना तेनेत्थमुक्तो गरुत्मान् गुरूपदेशमिव तन्निदेश हृद्देशे निवेश्यावशिष्टानस्थिशेषानाशीविषान् , शङ्ख-जीमूतवाहनञ्च प्रत्युज्जीवयितु प्रजवी[1] नाक ययौ ।

एतदनन्तर जीमूतवाहनभार्याभक्तिसन्तुष्टया गौर्या सुधया सिक्तो जीमूतवाहनोऽधिकतरोद्भूतकान्त्यङ्ग समपद्यत । एव तस्मिन् स्वस्थतामासादितेऽत्र राज्ञीतममृत हरन् वेलातटेऽभिवर्ष्य विषघ्नान् पन्नगान् सर्वान् प्रत्युज्जीवयामास गरुड । ततोऽक्षयेण देहेनामरकीर्त्या च विराजित जीमूतवाहन बन्धुजनोऽभ्यनन्दत् । गौर्यां दृष्टाभक्ति[2]स्तत्कार्या चाप्यतिहृष्टाऽभूत् । शङ्खचूडोऽपि च तद्विसृष्टो रसातल प्रविवेश । जीमूतवाहनोऽपि च मलयाचलाभिजननिलय तुहिनशैलतट गत्वा मित्रावसुना मलयवत्या निजपितृभ्या च सहितो विद्याधरचक्रवर्तिपद बुभुजे'।

इत्य यौगन्धरायणमुखाद् विद्याधरकथामाकर्ण्य गर्भभरोदारदोहदिनी वासवदत्ता, निरतिशय मोदमाना, मागधी[3] भार्यस्य वत्सेशस्य समीपे वर्तमाना भाविविद्याधरेन्द्रनिजतनूजविषयकविविधाभिर्वार्ताभिस्तद्दिनमनैषीत् ।

परस्मिन् दिने सचिवैर्युक्त समीपस्थ वत्सराजमुवाच—'आर्यपुत्र, यत प्रभृति गर्भोऽयमयाऽऽहितस्तदा प्रभृत्येव तीव्रा तद्रक्षाचिन्ता मा बाधते । अद्य सचिन्ताक्रान्तैव सुप्ताह निशि कयाचित् भस्माङ्गरागसितया, पिशङ्गजटाकलापया, शूलहस्तया च मूर्त्याऽनुकम्पासम्पादनपुरस्सरमहमुक्ता, 'पुत्रि गर्भस्य कृते न त्वया चिन्ता कार्या । स ममैव दत्त इति मया तस्य रक्षा क्रियते' एवमुक्त्वाऽन्तर्हितायां तन्मूर्तावह प्रबुद्धा, तमिस्रा चाप्यरुणकिरणैरपसार्यमाणा, रसातलकारणमशिश्रियत् ।

एवमित्यादिभिरन्यैरपि भविष्यन्निजतनुजसम्बद्धैरालापैरतिवाह्यमानेषु दिवसेषु, सर्वेषा मन्त्रिणा शुभलक्षणा , भाविकल्याणसूचका , क्रमेण पुत्रा . उत्पन्ना । प्रथम तावत् यौगन्धरायणस्य मरुभूतिरिति विश्रुतस्तनयो जात । ततो रुमण्वतो हरिशिख , वसन्तकस्य तपन्तक , नित्योदिताख्यस्य, इत्यकापरसञ्ज्ञस्य

1 'प्रजोरिनि' । २ भक्तिश इदस्य प्रियादिषु पाठात् स्त्रिया पुवदित्यस्या प्रवृत्ति । ३ 'वृद्धिनिमित्तस्य च तद्धितस्यारक्तविकारे' ।

प्रतिहाराधिकारिणो गोमुख इति पुत्रो जात । तेषु च जातेषु महोत्सवे वर्तमाने नभसोऽशरीरिणी वागुदपद्यत 'भाविनश्चक्रवर्तिनो वत्सराजसुतस्य मन्त्रिणोऽमी वैरिवंशदावाग्नयो भविष्यन्ति' इति ।

अतिक्रामत्सु सङ्ख्यातरात्रेषु[1], समासन्नप्रसवोदया देवी वासवदत्ता, सार्वंशमी सरचितगवाक्षकम्, पुरन्ध्रीपरिष्कृतम्, विचित्रचित्रचित्रितम्, मन्त्रिभिरनेकाभिमन्त्रितयन्त्रशस्त्रादिसुरक्षितम्, गभैरक्षाक्षमम्, दुरित

नरवाहनदत्तोत्पत्ति

दुर्जयदुर्गमिव दुग्धदूर्वाद्धिमधुप्राज्याज्यभ्राजितम्, विविधरत्नदीपप्रभाभासितम्, एकत्र स्थापितविविधायुधम्, प्रसूतिकागृहमध्यास्त । असूत च सा काले तत्र, द्यौर्निर्गच्छद्दच्छास्तमयद्युति कुमुदिनीकान्तमिवैकान्तरमणीयं द्वितीयं मारमिव कुमारम् । जातेन च येन तत्प्रसूतिकागृहं सान्त पुरवासिजननीहृदयेन सह प्राकाशीति प्रसरत्प्रमोदाद्वाभ्यन्तरगृहादागाय वत्सेशाय कुमारोत्पत्तिप्रियनिवेदिने, दिने तस्मिन्, किञ्चिदपि मौहेय[2] स्वापतेयं[3] नादेयं[4] द्रौडाश[5] चाऽभूत् । ततोऽन्त पुरमुपेत्यौत्सुक्याकृष्टचेतसा रक्ताधरायतदलं, साम्राज्यलक्ष्मीलीलाम्बुजमिव चारुचिबुकचञ्चुष्कम्, आयतललाट, सद्य समुत्पन्नशिशुमवलोक्य वा सहयस्नेहेन स्रवतीव सम्राजि वत्सेशे, नन्दत्स्वपि च यौगन्धरायणादिषु मन्त्रिषु, गगनगीरियमुदीरिताऽश्रूयत—'राजन्नय तवात्मज कामावतार । नरवाहनदत्तमेनमाख्यया, सर्वविद्याधरेन्द्रभाविचक्रवर्तिनञ्चावेहि' । एवमुक्त्वाविरतायां नभोवाचि, दुन्दुभिध्वानसहितायां सञ्जातायाञ्च त्रिविष्टपात् पुष्पवृष्टावतिष्टावातिहृष्टो राजा स्वविभवानुरूपं बहुशो[6] भोजनम्, अनेकशो[7] वस्त्रादिक, माषशः[8] सुवर्णं प्रस्थशो[9] धान्यं प्रत्यभ्यागतदीनम्, तथा पञ्चनिष्किका[10] पञ्चमोदकिकाश्च[11] प्रतिप्रतिष्ठितप्रश्च तत्क्षण वितीर्य मासिकमहोत्सव कर्तुमाज्ञापयामास ।

अत्र स्वथदिवसेषु वलक्षपक्षेन्दोरिवान्वह वर्द्धमानस्य नरवाहनदत्तस्य स्फुरन्मसृणमुग्धनखप्रभाणि द्विन्नाणि खचद्दन्ताङ्कुराणि दृष्ट्वा स्खलद्वाक्यपदानि च

---

१ 'अह सर्वैकदेश०' इत्यच् । २ 'नद्यादिभ्यो ढक्' । ३ 'पथ्यतिथिवसतिस्वपतेर्ढञ्' । ४ न अदेयम् । ५ दु खेन दाश्यते (दीयते) इति 'ईषद्दु सुषु०' इति खल् दुरोदाशनास'-इति उत्वष्टुत्वे । ६ 'बह्वल्पार्थात् छस्०' । ७-९ 'सङ्ख्यैकवचनाच्च वीप्सायाम्' । १० 'दण्डव्यवसर्गयोश्च' । ११ 'पादशतस्य'-इति सूत्रे पादशतग्रहणस्यानर्थकत्वेनान्यत्रापि वुनि, पञ्चमोदकिकाम् ।

निशम्यातितरां तुतोष। अथ मन्त्रिवराः समागत्य शिशवे राजसून विनयेय गौरवपुषो विधृतवपुषो हृदयानन्दान् स्वसुतान् समर्पयामासुः। इत्थं यौगन्धरायणिर्मरुभूतिः रौमण्वतो हरिशिखः, ऐत्यकिर्गोमुखः, वासन्तकिस्तपन्तक इत्याद्यस्तस्य भाविसहचारिणः पिङ्गलिकाया यमजौ पुत्रौ चेत्थं महोदयहेतुभूतैः षड्भिर्गुणैरिव युक्तः क्रीडाकलितललिताव्यक्तनर्माभिलाषः प्रीतिप्रवणमनसां नृपाणामङ्कतोऽङ्कं यान्तः सबहुमानं विराजद्वीरलक्ष्मीविभूमानं स्मेराननसरसिजं सप्रमोदं पश्यतो द्वितीयाभार्यस्य भार्याद्वितीयस्य वत्सेशस्य, सानन्दा दिवसा व्यतिजग्मुः।

तत्रैकदा कश्चिद्दिव्यः, किरीटी, खड्गी, स्रग्वी च पुरुषस्समागतः। भूपालश्च सम्पादितसत्कृतिः, प्रणतं च सकौतुकं, कस्त्वं, किमिह ते समागमनेन प्रयोजनमित्यभ्यदधात्। सोऽब्रवीत् 'देव, अहं मर्त्यो भूत्वा शक्तिवेगाख्यो विद्याधरः सम्पन्न इति प्रभुतारिह स्वकीयभाविचक्रवर्तिनं भवत्तनयं द्रष्टुमिहायातः। एतदाकर्ण्यातिहृष्टो

शक्तिवेगकथा

वत्सेशः कथं विद्याधरत्वमवाप्यते, कीदृग्विधं च तत्, कथं वा त्वया तदवाप्तम् इत्यपृच्छत्। राजस्तद्वचनमाकर्ण्यातिविनयावनतो विद्याधरः शक्तिवेग इत्थं प्रत्युत्तरीतुमारभत—'राजन् विद्याधरपदं शङ्कराराधनसाध्यम्। तच्चानेकविधं, किन्तु मया यथा तदवाप्तं तुभ्यं तदुदीर्यते।' एवमुक्त्वा वासवदत्तायाः शृण्वन्त्यां स स्वसम्बद्धां कथां वक्तुमित्थमुपाक्रमत—आसीत्पुरोत्तरे पूर्वस्यां दिशि, भूतलललामभूतं वर्द्धमानाख्यं नगरम्। तत्र बभूव परन्तपः परोपकारी नाम नृपतिः। महत्त्वाभिकांक्षिणस्तस्य कनकप्रभाभिधा महिषी बभूव। रतिरूपोपमर्दनाय इव धात्रा विनिर्मिता सैका कन्या सुषुवे। कालेन शनैः शनैः वर्द्धमाना सालोकलोचनचन्द्रिका 'कनकरेखा' इत्यभिधां दधे। अतिक्रान्तशैशवामतिशयसुन्दरीं तामवलोक्य पितुर्हृदि तदुपयुक्तवरेण सह तदुद्वाहचिन्ता समुदपद्यत। किन्तु तदर्थं परामृष्टा तत्पत्नी समवोचत्—'कनकरेखाविवाहार्थं देव एव इत्थं चिन्तातुरो

१ बहुशब्दात् पृथ्वादित्वादिमनिचि 'बहोर्लोपो भू च बहोः'। २ 'देस्तीय', 'सञ्ज्ञापूरण्योश्च'। ३ भार्यासहायस्य। ४ 'तेन सहेति तुल्ययोगे' इत्यत्र तुल्ययोगस्य प्रायिकत्वात्समासे 'वोपसर्जनस्य' इति सहस्य सादेशः।
५ 'अस्मायामेधास्रजोविनिः'। ६ 'दिङ्नामान्यन्तराले'।

वर्तते । परम् अद्यैव 'पुत्रि कदा ते विवाहमहं द्रक्ष्यामी'त्युक्ता सा मामेवमभाषत—'अम्ब, कन्यैवाहं शोभनास्मि । मा मां कस्मैचिदपि विवाहे देहि । मृतामेवान्यथा मामवगच्छ यतो हि वर्ततेऽत्र किंचित्कारणम्' । अतोऽनभीष्टविवाहायास्तस्या वरविचारणयालम् ।' राज्ञीमुखादेतदाकर्ण्य सपत्नीकेन कन्यान्तःपुरं प्राप्तेन भूपतिना विवाहनिषेधहेतुमनुयुक्ता राजात्मजा पितुः पार्श्वे क्षणमवाङ्मुखीवावाङ्मुखी स्थितापि निर्बन्धपरं पितरं प्रत्येवमात्ममौनमुद्रामभनक्—'तात, साम्प्रतमनभीप्सितविवाहाया मे विवाहार्थं तातेन न कथमपि चिन्ताऽऽग्रहो वा विधेयः।' एतदाकर्ण्य स्वप्रतापानलदग्धनिजारी राजा परोपकारी पुनरेवमभाषत—'पुत्रि, बन्धुपराधीना कन्या नानुकामीना, जन्मनैव हि जाता अनभ्यादिभिः परार्थ्यते । पतिरेव च गतिर्नारीणाम् । अतस्तं विना कन्यायाः पितृसद्मनि स्थितिः पितृसद्मनीवाशोभनतरा । पितृगृहे अनुसरन्त्यां हि कन्यायां, तद्बान्धवा अधोगच्छन्ति । एवमुक्ता कनकरेखा स्वपितरमेवमात्ममतमुदैरयत् 'यद्येवं हे तात, तदा येन ब्राह्मणेन, क्षत्रियेण वा कनकपुर्याख्या नगरी दृष्टा भवेत् तस्मा एवाहं देया । नान्यस्मा इत्येतन्मदीयमप्रार्थनीयं न त्वया कथमपि कदर्थनीयम् ।'

एवं तया विवाहप्रसङ्गेऽङ्गीकृते, राजा मनस्यचिन्तयत् नूनमेषा काचिद्देवी महेऽवतीर्णा नान्यथैषा बाला भूत्वापि विज्ञातुमेवं शक्नुयात् । एवं विचिन्त्य सुतां 'तथास्तु' इत्युक्त्वासम्पादितपूर्वाह्णिककृत्यो राजा स्वास्थानगतः सर्वान् स्वसभ्यानेवमवादीत्—युष्मासु केनचित्कनकपुर्याख्या नगरी दृष्टा चेत्स मामभिदधातु । यतो हि समवलोकितकनकपुरये ब्राह्मणाय, क्षत्रियाय वाऽह्नायाविचारितजातिभेदं, स्वकन्यामहं कनकरेखां सयौवराजयौतकां दित्सामि इति । किन्तु एतदाकर्ण्य ते 'देव, दर्शनं तु दूरेऽपास्ताम्—नास्माभिः कर्णातिथिस्त्वमप्यनायैषा पुरीति जगदुः । अतो राजा प्रतीहारमाकार्य कृत्स्ने पुरे पटहघोषणामकारयत् यद् यः कश्चित् विप्रः क्षत्रिययुवा वा कनकपुरीं नगरीं दृष्टवान् सोऽत्रागत्य मम तनयां यौवराज्यञ्च स्वीकरोतु । पौरास्तत्पटहघोषणामाकर्ण्य सञ्जातविस्मया केयं कनकपुरी नाम याऽस्माकं पूर्वजैरप्यदृष्टश्रुतपूर्वेत्यन्योन्याननदर्शनपूर्वकमगदन् । किन्तु शक्तिदेवाभिधस्तत्रत्य एको द्यूतेन निर्धनीभूतो व्यसनी, स यौवराज्यराज-

---

१. 'अवारपारात्यन्तानुकामं गामी' इति खः । २. जन्मनैव । ३. कन्या । ४. 'तसिलादिषु०' । ५. 'अचो यत्', 'ईद्यति' ।

जातावासिस्वजातोत्कटाभिलाषानासादितस्वबुद्धयन्यदाशापाशो[1] नाशोन्मुख इव को मामदृष्टतन्नगरीं कथयेत्। केन कदा वा सा दृष्टा। कदाचिदित्थं कुर्वतो मेऽन्ध चटकन्यायेन राजसुतासमागमः सम्पद्येत। एतत्सञ्चिन्त्य नृपतिर्नैदेशिकानामग्रेऽवलोकितकनकपुरिमात्मानमघोषयत् इति प्रतीहारेण सत्कृतो राजान्तिकमनीयत। तत्रापि च निर्णयं सँस्तथैव भुवभ्रमोक्तं दृढीकर्तुं[2] राज्ञा कनकरेखान्तिकं प्रहितः। स 'कच्चित्त्वया सा नगरी नयनातिथीकृता' इत्यनुयुक्तः 'आम्, विद्याभ्यासार्थं भुवं भ्रमता मया सा दृष्टा' इति तामवदत्। केन पथा त्वं तत्र[3]? तत्र चैश्च कथं ते समागमः? कीदृशी च सेति भूयः परिपृच्छ्यमानो विप्रः प्रत्युवाच—'अहमितो हरपुरनगरं गत्वा क्रमादनुगङ्गं[4] वाराणसीमवाप्य ततः कतिपयैर्दिवसैः पौण्ड्रवर्धनं नगरमतिक्रम्य कनकपुरीं नगरीमगमम्। सा सुकृतिनां भोगभूमिरमरावतीवातीवरमणीया। तत्र कतिपयदिवसान् निवसन्नधिगतविद्यो विद्यतितान्तःकरणः कर्णपरम्परया श्रुतपरशोभाविभवामभव कृतकृत्यस्तत्साक्षात्कर्तुं[6]स्येति तत्रस्थैर्भद्रप्र्य स्त्रिभिर्विद्वद्भिश्च सहासम्। सहास सर्वथैवमनल्पजल्पिसक्पोलकल्पितं तं द्विजन्मानं धूर्तमवगत्य राजपुत्री सा, निजचेटीभिर्बहिर्निरसारयत्। पितुरन्तिकमुपढौकिता च 'किमसौ द्विजः सत्यमाह' इति पृष्टा स्पष्टमाचष्ट, 'तात, मासनिस्त्रिंशो[7] निस्त्रिंशोत्सारितारातिरपि च भवान् कथमेवमनालोचितयाथातथ्य इव 'वञ्चयन्तं तथ्यमेव न विकल्पयत' इति सद्योऽवद्यगद्यमपि प्रत्यैत्। किमेतन्नाविदितमत्रभवतो यदिहानेकाकारा बकधूर्ता धराया धीवरा इव जालोपजीविनस्तैस्तैः सूनृतैर्जिह्वाजालानि विस्तारयन्तः ऋजुवृत्तीन् वराकान् प्रतारयन्ति। अन्यतमस्तेष्वेव विप्रोऽप्यासीदिति भवन्तः विप्रश्रयिपुरवगततत्फल्गुविगतया मया चेटाभिर्निःसारितः मद्विवाहस्यकृतेऽतो भवतैतावती त्वरा न विधेया, विधेयापि ते स्थितास्मि तावदन्-

---

१ 'अपष्ठयतृतीयास्थस्यान्यस्येति' दुक्। २ 'दृढ स्थूलबलयो'। ३ तत्र अगम। ४ 'यस्य चायाम'। ५ वरणा तदनश्चेति वरान, श्रेष्ठोदकम् (भन क्लीब अले शोके—रुद्ररभसौ) तस्य अदूरे भवा अदूरभवश्चे'त्यण् वृद्धौ पूर्वपदात्सञ्ज्ञायामग इति णत्वे ङीप्। ६ 'साक्षात्प्रभृतीनि च', 'च्व्यर्थ इति वाच्यम्'। ७ निर्गतानि त्रिंशत इति निस्त्रिंशानि वर्षाणि, 'निरादय क्रान्तायर्थे पञ्चम्या' इति समासे 'सङ्ख्यायास्तत्पुरुषस्य वाच्य' इति डच् त्रिंशद्वर्षेभ्योऽधिकानि इति भाव, तस्य मासशब्देन बहुव्रीहि। ८ जल्पमिच्छेति पाकन्। ९ वहते फे सम्प्रसारणे ढत्वलोपदीर्घा।

दैव ।' जलेजा[1]क्ष्या कन्यकया कनकरेखयेत्थमुक्तः परोपकारी तामभ्यभाषत 'जाते, जाते यौवने, न युज्यते जातुचिच्चिरं कन्यकाभावः । लोको हि विशेषेण कुल्य[2]-जातिकुल्याकलङ्कपङ्कोत्पादक इति गुणमत्सरा दुर्जना अनादीनवमपि जनं नवा-दीनवं कुर्वन्ति । अतो यदि त्वं मां विशल्ययितुमिच्छसि तदोन्मिषन्नवयौवनया नयार्जवयुक्तया त्वया, तद्दुर्जनदुष्प्रवादसौलभ्यकन्यकात्वं चिरमासेवितुं युज्यते ।'

नरपतिनैवं पित्रोक्ता कनकरेखा पुनः स्वप्रतिज्ञां निजपितरं स्मारयन्ती प्रत्यु-वाच यत् येन विप्रेण क्षत्रियेण वा कनकपुरी समवलोकिता तमाशु गवेषय समर्पय च तस्मै मामिति मयोक्तपूर्वमवधार्य तदनुकूलं मया स्वीकृतमवधारय ।

इत्थं जातिस्मरां तां कन्यां हृदयपेटिकासुरचितनिजनिश्चयमणिमवधार्य ततः प्रभृति अनुदिनं नवागन्तुकान् प्रष्टुं स भूमिपतिः प्रात्यहिकपटहप्रोद्घोषणामादि-शन्नपि न कमपि समवलोकितकनकपुरीक[3]मलभत ।

अत्रान्तरे मनसा[4]ऽऽशायी स आक्षिक[5]पुरोयायी शक्तिदेवो द्विजयुवा नृपकन्या-वाक्षविमाननातिदूयमानमानसः सुनसो[6]ऽपि विख्य[7]मिवात्मान मन्यमानो नासौ नृपकन्यका मयाऽऽसादितेति किं मम जीवितेनातो मया प्राणपणेनापि नगरी नूनमन्वेषणीया सेति प्रतिजानानो वर्धमानपुराद्दक्षिणपुरमालम्ब्य प्रतिष्ठमानो निजवाञ्छामिव गहनायितां विन्ध्यमहाटवीं प्रविष्टस्तत्रैकस्य नीलकाचमणिप्रतिम-स्वर्प[8] सरसः उत्तरेण[9] स्थिते आश्रमे वर्षीयांसं मुनिमेकमपश्यत् । तत्र कृतप्रणतये मुनये फलपुष्पाद्युपहारीकृत्याचाप्ततत्प्रसादो मुनिना च 'कुतस्त्यस्त्वं ? कुत्र च गन्तुमनाः ?' इति पृष्टः 'वर्धमानपुरात्प्रतिज्ञया कनकपुरीप्रेप्सया भगवन्नहमिहा-यातः । किन्तु क सा वर्तते इति नाहं वेद । अतो वेत्ति चेत्, अजानन्त मां तन्मा-र्गमादिशतु भवान्' इत्यगदत् । मुनिश्च तदाकर्ण्याह 'आश्रमपदेऽस्मिन् निवसतो

1. 'बहुव्रीहौ सक्थ्यक्ष्णोः स्वाङ्गात्षच्' । 2. 'अपूर्वपदादन्यतरस्यां यड्ढकञौ' इति कुलशब्दात् यत् । 3. 'नद्यृतश्च', 'केऽणः' इति प्राप्ते 'न कपि' इति निषेधः । 4. 'आशायिनि च' । 5. 'तेन दीव्यति खनति जयति जितम्', ठक् । 6. 'उपसर्गाच्चे'ति नासिकाया नसादेशः । 7. 'ख्यश्चे'ति नासिकायाः ख्यादेशः । 8. शोभना आपः यस्मिन् 'न पूजनात्' इति समासा-न्तनिषेधः । 9. उत्तरशब्दात् 'एनबन्यतरस्यामदूरेऽपञ्चम्याः' इत्येनपि तद्योगे 'एनपा' इति योगविभागात् षष्ठी ।

मे वर्षाणामष्टशती व्यतीता न किन्त्वद्यावध्यस्मत्कर्णगोचरीभूता एवंभूता कापि नगरी।' एतेन सातिशय विषादमापन्न त क्रमेणावगततदखिलवृत्तान्तोऽतिशान्तो दान्तो मुनिरभाषत, 'स्थिरयुवा कल्याणधर्मा च त्व प्रतीयसेऽत यदि ते निश्चयस्तदा मदादेशमचिरमाचर। इतो योजनाना शतत्रय्या काम्पिल्यनामा विषयस्ततोऽग्रे गिरिरुत्तराख्यस्तत्र दीर्घतपानामको मदीयज्येष्ठो भ्राता वसति, त्व तदन्तिकमुपसर। स जातु जानीयात्ता पुरीम्।' एतदाकर्ण्य नाम्यदाश्रयस्तत्र व्यतिपातितत्रिशरात्त प्रात समुत्थाय प्रस्थित शक्तिदेवो द्रु समतिक्रान्तकान्तारशत, काम्पिल्यविषयमवाप्योत्तरगिरिमारुरोह। तत्र चाश्रमवर्तिन दीर्घतपस मुनि प्रणम्य प्रत्ततदनुज्ञसूचितपरिचयो निजगन्तव्यपुरीपथमजिज्ञासत। किन्तु खिद्यमाणचेता स मुनिरेतावता वयसा न सा पुरी मया श्रुतपूर्वा द्यावाक्षामयोरिति ब्रुवाण कश्चिद्द्वीयसि द्वीपान्तरे सुपर्दामपि द्विपदामतिगंस्या तया भाव्यम् इति तर्कयंस्तमुपाय समबोधत्—'अस्ति मध्येसमुद्रम् उत्स्थलसज्ञक्द्वीपे सत्यव्रताख्यो वसुपतिर्निषादाधिपति। द्वीपद्वीपान्तर यातायात विदधता तेन जातुचित् सा नगरी दृष्टा श्रुता वा स्यात्। अतोऽर्णवोपकण्ठप्रतिष्ठित विटङ्कपुरनामकनगर गत्वा तत केनापि वणिजा सम प्रवहणेनात्मामीष्टसिद्धये तत्रिषादासादमासादय।'

तेन मुनिनेत्थमुच्यमान, उत्कर्षकीतिरुत्सहयालु शक्तिदेव तमृषिमामन्त्र्य तत प्रचलितोऽम्बह कोशान् देशानुल्लङ्घमानोऽर्णवतीरतिलक विटङ्कपुरमाससाद। तत्रोत्स्थलद्वीप जिगमिषुणा समुद्रदत्ताख्येन वणिजा सख्य विधाय तत्प्रवहण मारुह्य पाथोधिपथेन प्रतस्थे। किन्त्ववशिष्टाल्पदेशे गन्तव्ये विजृम्भद्विद्युल्लताड्क उज्ज्वलजिह्वो गर्जन् पर्जन्यराक्षसोऽशङ्कितमुत्तस्थौ। लघून् भावानुन्नमयन्, गुरूँश्चावपातयन् विधेरारम्भ इव प्रतिकूलवलूँ वार्तूले ववाविति फेनायमानेऽम्भौ तत्प्रवहणमुदञ्चद्वीचीभिरनीचोभि क्षणमूर्ध्वं, क्षणञ्चाधो नीयमान क्षणान्तर एव

१ 'धर्मादनिच् केवलात्'। २ शोभना पादा येषा 'सत्यासुपूर्वस्य'। ३ अत्यादय क्रान्ताद्यर्थे द्वितीयया। ४ अर्णसो लोपश्च। ५ सख्युर्य। ६ 'भ्राजभास'–इत्यादिना क्विप्। ७ वलादुल। ८ वातस्य समूह इति विग्रहे 'वातात्समूहे च' इत्यूल। ९ 'फनाच्चेति वक्तव्यम्' इति सहकारेण 'वाष्पोष्मभ्यामुद्वमने' इति क्यङ्।

समभज्यत । भग्ने[1] च तस्मिन् पोते तत्स्वामी फलकमेकमारुह्य चिराद् वहनान्तरमवाप । शक्तिदेवस्तु पत्राद्विपतितोऽपरिघ्नितसर्वाङ्ग एव व्यात्त[2]मुखकन्दरेणैकेन महाम्भसिके[3]नाम्भसि निगीर्णः । स च तिमिङ्गिलगिल[4]स्तत्कालं स्वेच्छयोच्छलदच्छजलमध्येन चरन्नदृष्टनियोगादुत्स्थलद्वीपं समया, समयात्, दैवात्तत्र तस्यैव कैवर्तपतेः सत्यव्रतस्य मैनिकै[5]रगृह्यत चेति महाकायः स कौतुकादाकृष्य निजस्वामिनोऽन्तिकमानीतः । सः कौतूहलेन च तेनापि स्वभृत्यैः पाटितात्तस्मात्पाठीनोदरात् जीवन् शक्तिदेवो विनिर्गमितः । तथाभूतं निर्गतं तं विलोक्य सत्यव्रतो दाशोऽनुभूतापराश्चर्य[6]गर्भवासस्य तस्य तथाभूतशफरोदरशयनाद्भुतवृत्तान्ताकर्णनोत्सुककर्णोऽभ्यर्णोपस्थितं तमभ्युपच्छन्नभूवेति समवगततदभिप्रायेण शक्तिदेवेनादिष्टैः[7] सर्वस्मिन् तस्मा अभिशंसिते सति, 'अहमेव सत्यदेवः एतदेव च तद्द्वीपम्[8] किन्तु त्वदभिप्रेता नगरी द्वीपान्तरेष्वपि न श्रुता । तथापि मा गास्त्वं निराशताम्' इति वदता दत्ताऽस्माश्वासनमासन्नञ्च नेदीयस्येवैकस्मिन् मठे तच्छ्रयनार्थं प्रबन्धोऽकारि । तत्र कथाप्रसङ्गतस्तद्देविलेन[9] देवलेन पृष्टः समासततस्तस्मै निजकुलं कृत्स्नं वृत्तान्तञ्चाभिदधौ । तत्सर्वमाकर्ण्य विष्णुदत्तो मुतमुद्गुस्यैनं वचसा परिरभ्य हर्षबाष्पाम्बुघर्घरावरमाचचक्षे—अहो, दिष्ट्या [illegible] मे मातुलपुत्रः । अहञ्च बाल एव तत इहायातः । तस्मात्त्वमिहैवास्व । द्वीपान्तरागच्छद्वणिक्कर्णपरम्परया अचिरादेव तेऽभीष्टसिद्धिर्भविष्यतीत्युक्त्वाऽऽवेदितनिजान्वयो विष्णुदत्तो, यथोचितैस्तात्कालिकोपचारैस्तमुपाचरत् । शक्तिदेवोऽपि च विदेशे बन्धुं धन्यदेशोऽमृतनिर्झरमिवासाद्य निजाभीष्टसिद्धिमभ्यर्णवर्तिनीं मन्वानस्त्रियामां तामनैषीत् ।

प्रभाते च तत्र मठस्थितं तं शक्तिदेवं सत्यव्रतो दाशेन्द्रः समुपागत्याब्रवीत्—'ब्रह्मन्, त्वदभीष्टसिद्ध्यर्थं मयोपायश्चिन्तितः । मध्येसमुद्रं रत्नकूटाख्यं द्वीपवरमस्ति । तत्राब्धिना प्रतिष्ठापितो भगवान् हरिरास्ते । आषाढशुक्ल-

१. 'ओदितश्च' इति क्तस्य नः । २. 'अच उपसर्गात्तः' । ३. 'ओजः सहोऽम्भसा वर्तते' इति ठक् । ४. तिमीनां गिलगिल इति विग्रहे 'गिलगिले च' इति मुम् । ५. 'पक्षिमत्स्यमृगान् हन्ति' इति ठक् । ६. 'आश्चर्यमनित्ये' । ७. 'आद्यादिभ्य उपसंख्यानम्' । ८. 'ऋक्पूरब्धूः पथामानक्षे', 'द्व्यन्तरुपसर्गेभ्योऽप ईत्' । ९. सदाचारिणेत्यर्थः ।

द्वादश्या यात्रोत्सवे तत्र सर्वद्वीपेभ्यो जनास्तत्पूजार्थं समायान्ति। तत्रागतेन केनचिज्ज्ञातु सा पूर्भ्राजता[1] भवेदिति तत्तिथे प्रत्यासन्नतया, प्रसन्नतया त्वमेहि, तत्र गच्छाव।' एवं सत्यव्रतेनोक्तः शक्तिदेवो गृहीतविष्णुदत्तोपकल्पितगुडधानाशष्कुलि[2] पाथेयं समारूढसत्यव्रतोपस्थापितवहनस्तेनैव साकं वारिधिवर्त्मना त्वरितं प्रातिष्ठत। गच्छंश्च दूरतः स महारोहपरिणाहं किमपि वस्तूदधौ निरीक्ष्य किमेतदिति सत्यव्रतं पप्रच्छ। सोऽवादीत्–एष वटवृक्षः। अस्याधस्तात् वडवामुखमिति श्रूयतेऽतो परिहार्यैवैतं प्रदेशं गन्तव्यम्। अन्यथैतदावर्तंनिपतितानामुद्धारो न सम्भवति। सत्यव्रते एवं ब्रुवत्येवाम्बुवेगतस्तत्प्रवहणं तामेव दिशमुद्दिश्य गन्तुं प्रववृते। एतदालोक्य सत्यव्रतः शक्तिदेवमुवाच—महान्, पश्य कस्मादावर्ताभिमुखं प्रवहत्प्रवहणमेतच्च कथमप्यवरोद्धुं शक्यते इति मृत्युमुख इव गभीरावर्तेऽतिद्रुतं यावहे वर्तावहे। एवम्भूते व्यतिकरे न मे नश्वरशरीरचिन्ताऽपितु कृच्छ्रेणापि परिभ्रमेण ते मनोरथो न सिद्ध इत्येव परीताप[3]। अतो यावदहमेतत्प्रवहणं वारयामि तावत्त्वमस्य वटकुटस्य शाखामविलम्बेनावलम्बेथा। कदाचित् एतेन ते जीवरक्षा भवेत्। धीरसत्त्वस्य सत्यव्रतस्यैवं जल्पत एव तत्पत्र तरङ्गतारतम्येन तत्तरुतीरमभजदिति साहसिकः शक्तिदेवः कृतोत्फालं पृथुलामेकां तत्सलिलनिधिशाखिशाखामग्रहीत्। परोपकृतिकृतव्रतः सत्यव्रतस्तु प्रवहता प्रवहणेन शरीरेण च वडवामुखनिपतितः परार्थपरित्यक्तप्राणोऽभवत्। शक्तिदेवश्च समाश्रिताब्धिवटशाखिशाखोऽपि सुहृद्विनाशसमुद्विग्नोऽचिन्तयत् 'न मया तावत्सा कनकपुरी दृष्टा। दाशेन्द्रेणापि चापद्येव विरहित इति न केनापि भवाब्धावस्मिन् भवितव्यता भङ्क्तुं शक्यते। तदवस्थानुकूलमित्थं चिन्तयत एव तस्य तत्तरुस्कन्ध एव तद्दिनं व्यत्यगात्।

अथ वासरसञ्चरणसञ्जाततापनिनीषयेव समवतरति पश्चिमसिन्धौ कमलबन्धौ, ध्वान्तेन च निरुध्यमाने दिविपदध्वनि निजपृथुपक्षोद्भूतवातविधूतार्णवोर्मिभिरभिहन्यमानं तं तरुमाश्रयतामतिप्ररूढबर्हिर्लोमाना[4] पक्षपातिनामप्यपक्षपाति

1. भ्राजभास्० इति क्विप्। २ गुडेन मिश्रिता धाना 'भक्ष्येण मिश्रीकरणम्' इति समासे गुडधानाश्च शष्कुल्यश्चेति द्वन्द्वे 'जातिरप्राणिनाम्' इत्येकवत्, तत्पाथेयं यस्येति बहुव्रीहिः। ३. उपसर्गस्य घञीति दीर्घः। ४ ओजः सहोऽम्भसा वर्तते इति ठक्। ५. अप्रादिपञ्चाहिभ्यः। ६ 'अन्तर्बहिर्भ्यां च लोम्नः' इत्यप्।

नाम तद्दिनचरणस्थानविषये मानवंगव्या[1] मिथ सल्पन्ता तेषा वर्णनं पत्त्रिनिचयच्छुसकाय[2] स समश्टणोत् । तेन च कश्चिद्द्वीपान्तर, कश्चिद्गिरिम्, कश्चिद्दिगन्तर चरितु गत आसीत् इति निरधारयत् । एकश्च वृद्धविहगस्तेषां मध्य एवमभाषत यदहमद्य विहर्तुं कनकपुरीमगमम् । अतीवरमणीया सा पुरी पद्मगन्धीनि[3], विमलॉपानि[4] च तत्रत्यानि सरांसि, पक्षिपेयो[5] पयस्विन्य, विविधभक्ष्यद्रव्यपरिपूर्णा च वसुधा, कल्याणधर्माणो[6] बहुश्रेयंस्य[7], प्रशस्तभ्रातर[8], सुप्रजस[9], सुमेधस सुशर्माण[10]श्च तत्रत्या जना । सुराजायाश्च[11] तस्या न गच्छति कोऽप्यपथम्[12], न वदति कोऽप्यनर्थकम्[13], न चाचरत्यपार्यकमिति[14] सुप्राते[15] सोऽहं तत्र प्रस्थात । पक्षिगणश्च तस्याकस्मिकसुधासारसदृशवचसा शान्तसन्ताप शक्तिदेवोऽचिन्तयत्, 'दिष्ट्या सैवास्ति ममाभीष्टा नगरी' । तत्र गन्तुमतोऽयमेव पतत्री पत्त्रीकरणीय[16] इति सुप्तस्य तस्य पृष्ठपक्षान्तरे शनैर्न्यलीयत । प्रातस्तरा यथेच्छमितस्ततोऽभ्युत्पतितेष्वन्येषु विहगेषु स विहङ्गो विधिरिव प्रदर्शिताश्चर्यपूर्णपक्षपातोऽलक्षित शक्तिदेव पृष्ठे वहन् निर्विघ्न ता कनकपुरीं पुन चरितुमचिरमवाप । तत्रोद्यानान्तर एकस्मिन् तस्मिन्नुपविष्टे विहङ्गमे, शक्तिदेवस्तत्पृष्ठान्निभृतमवातरत् । अपसृत्य च तत्पार्श्वात् यावदेव स इतस्ततो भ्राम्यति तावत्पुष्पावचयव्यग्रे द्वे सुंदंत्यौ[17] युवत्यौ निरैक्षतेति तदवलोकनविस्मिते ते समुपगम्य 'कोऽय प्रदेश ? के वा भद्रे युवाम्' इत्यपृच्छत् । तदाकर्ण्य विद्याधरास्पद कनकपुर्याख्येय पुरी । एतस्यामास्ते चन्द्रप्रभ इत्या

---

१ मानवानां गौ, वाणी इति मानवगवी 'गोरतद्धितलुकि' इति टचि' ङीप् । २ चिधातोर्घञि शरीरेऽर्थे कुत्वम् । ३ 'उपमानाच्च' । ४ 'अन्तदूरन्धू पयामानच्चे' । ५ 'कृत्यैरधिकार्थवचने' । ६ 'धर्मादनिच् केवलात्' । ७ 'ईयसश्च' इति कबभाव, 'ईयसो बहुव्रीहेर्नेति वाच्यम्' इति 'गोस्त्रियोरुपसर्जनस्य' इत्यनेन ह्रस्वाभाव । ८ 'वन्दिते भ्रातु' । ९. 'नित्यमसिच्प्रजामेधयो' । १०. नन्तु – सुभ्यो हलिसक्थ्योरन्यतरस्यामित्यत्र शक्त्योरिति पाठान्तरेण साधु । ११ शोभन राजा यत्रेति विग्रहे 'अन उपधालोपिनोऽन्यतरस्याम्' इति ङीबभावपक्षे 'डाबुभाभ्यामन्यतरस्याम्' इति डाप् । १२ अपथ नपुंसकम् । १३ 'अर्थाल्लच' इति नित्य कप् । १४. 'शेषाद्विभाषा' इति वैकल्पिक कप् । १५ सुप्रातसुश्व सुदिवेत्यच्प्रत्ययान्तो निपात । १६ पत्त्र वाहनम्, तेन वाहनीकरणीय इत्यर्थं । १७ 'वयसि दन्तस्य दतृ', तत 'उगितश्च' इति ङीप् ।

विद्याधरी। आवाञ्चोद्यानेऽस्मिन् तदुद्यानपालिके[1] तदर्थं सुमनांस्यवचिनुव इति तमूचतुः। तदाकर्ण्य तत्स्वामिनीदर्शनार्थमभ्यर्थयमानः शक्तिदेवस्ताभ्यामुद्यानपालिकाभ्यामभ्यन्तरं राजमन्दिरस्य नीयमानस्तत्रत्यप्रतीहारीमुखेन चन्द्रप्रभायै सूचितः। सा चाप्यविलम्बितं तं द्विजं निजनिकटं प्रवेश्य कृतातिथ्य[2] प्रदत्ताविप्रकृष्टविष्टरोपविष्टं सकुतूहलं तज्जन्मभूम्यादिकं मानुषागम्यतद्भूम्यागमनप्रकारञ्चाप्राक्षीत्। शक्तिदेवोऽपि चात्मदेशजात्यादिनिवेदनपुरस्सरं कनकरेखाख्यराजकन्यकाप्राप्तिपणभूततत्पुरीक्षणप्रकारं सर्वमादितस्तस्यै न्यवेदयत्। समाकर्णिततदखिलोदन्ता, दन्तांशुप्रभाभासितनिजप्रकोष्ठचतुर्दिगन्ताऽऽगन्तारं प्रतिक्षणं किञ्चिद्ध्यात्वा, सनिःश्वासमेवमवादीत्स्विज्ञाननाधरीकृतपूर्णचन्द्रप्रभा, चन्द्रप्रभा, 'सुभग, अहं किञ्चिद्विवक्षुरस्मि तदवधेहि अस्त्यस्यां विद्याधरधरायां शशिखण्डाख्यो विद्याधराधिपतिः। वयं तस्य चतस्रो दुहितरः क्रमशो जाताः। तासु ज्येष्ठाहं चन्द्रप्रभा, मदनुजा चन्द्ररेखा द्वैतीयीकी[3], तदनुजा शशिरेखा तार्तीयीकी[4], शशिप्रभा च तुरीया कनिष्ठा। अभ्रातृमत्यो वयमिह पितुर्गृहे वृद्धिं गताः। कन्याव्रतस्थायां मय्येकदा तास्तिस्रो मत्स्वसारः स्नानार्थमसरित्तटमाटन्। तत्र यौवनसुलभचापल्यपारब्धजलकेलयो जलस्थम् उग्रतपोनामकं मुनिं व्यासिञ्चन्त्योऽप्यतिमिर्यादं सिञ्चन्त्यस्ता मुनिना 'मर्त्यलोकेऽखिलाः कुकुमारिका जायध्वम्' इति शप्ताः। अस्मदीयेन पित्रा तदा, तदाकर्ण्य तदन्तिकमुपगत्य विविधविनम्रवचनस्तवैः प्रसादितो मुनिस्तासां पृथक् पृथग् यथायथं शापान्तं मर्त्यभावेऽपि दिव्यविज्ञानोपबृंहितजातिस्मरत्वञ्चादिदेश। ततस्तासु तनूस्त्यक्त्वा मर्त्यभूयमितासु, पिता सुखसम्पत्तिपराङ्मुखः खेदादस्मदीयो मदीयोत्तराधिकारित्वे नगरीं गरीयसीमेतामतिसमृद्धिसमेतां परित्यज्य वनमगमत्।

इह निवसन्तीञ्च मामम्बिका स्वप्ने समादिशत्—'पुत्रि, मानुषस्ते भर्ता भविता। इति हेतोस्तांस्तान् विद्याधरानधमत्याख्यायाप्यहं कन्यकैवावस्थिता। इदानीञ्चामुनाऽऽश्चर्यमयेन त्वदागमनेन, वपुषा च, वशीकृता तुभ्यमेव समर्पिताऽस्मि

1. पालकान्ताच्च। 2. अतिथेर्ञ्यः। 3. द्वेस्तीयः, 'तीयादीकक् स्वार्थे वाच्य-', 'नञ्स्नञीकक्०' इति ङीप् 'किति च'। 4. 'त्रेः सम्प्रसारणं च' इति त्रिशब्दात् तीयः, सम्प्रसारणञ्च, ततः तृतीयशब्दात्स्वार्थे ईकक्कि ङीप्, वृद्धिः।

इत्यागामिन्याम् उपपौर्णमासचतुर्दश्याम्[1] इतो भवत्कृते तातं विज्ञापयितुमृषभाख्यं महागिरिं गमिष्यामि। तत्र हि, तस्यां तिथौ, प्रतिवत्सरं त्र्यम्बकमञ्चितुमञ्चन्ति सम्यञ्चस्सर्वे[2] विद्याधराः। अमुमुईचा[3] तातोऽप्यन्यतम इति तदनुज्ञामवाप्येहायातां मां त्वं परिणयेथाः। एवदुक्त्वा पवित्रैरकृत्रिमैर्विविधफलैर्विद्याधरोचितैरन्यैश्च नानाविधैर्भोगैरुपचरिते ससुखं[5] च तत्र तिष्ठति शक्तिदेवे, प्राप्तायां निर्दिष्टचतुर्दश्यां, चन्द्रप्रभा शक्तिदेवमुवाच–अहं भवत्कृते साखिलपरिजना पितरमुपसर्पामि, त्वया चेहैकाकिना द्वित्राणि दिनानि तिष्ठता दुःखिना न भवितव्यम्। मध्यमभूमिश्चास्य प्रासादस्य न कदाप्यारोढव्येति। एवमादिश्य तदीयचित्तानुगतायां गतायां चन्द्रप्रभायामेकाकी शक्तिदेवस्तत्र स्थितो महर्द्धिसमेधितसौन्दर्यस्थानेषु मनो विनोदयन् विद्याधरनिषिद्धामपि जातकौतूहलो मन्दिरस्य मध्यमां भूमिमेकदाऽऽरुरोह। तत्र च स गुप्तांस्त्रीन् रत्नमण्डपान् अवलोक्य समुद्घाटिततद्द्वारकमेकं प्रविवेश। तत्र प्रविश्य परिस्तीर्णतूलिके सद्रत्नपर्यङ्के पटावगुण्ठिततनुं कञ्चिच्छयानमपश्यत्। यावत्स समुत्क्षिप्तपटस्तदन्वीक्षते तावन्मृतां परोपकारितनयां (कनकरेखाम्) अपश्यत्। तामवलोक्य सोऽचिन्तयत्–किमेतदाश्चर्यम्। स्वप्नो[6] वा भ्रमो वा मासकीन एषः? जाग्रद्रस्मि स्वपिमि वाऽहम्! यस्याः कृतेऽहमपरिगणितैतावत्क्लिष्टाक्लिशितप्रवासः[7] सैवेहापगतप्राणाऽप्यम्लाना[8]सिकान्तिरत्र देशे प्राणितीति निस्संशयं विधात्रा केनापि हेतुना विततमिन्द्रजालम्। एतत्सञ्चिन्तयन् निर्गत्य तावन्यावपि[9] मण्डपौ क्रमात्प्रविश्य [illegible] तद्वदेवान्यकन्यके[10] अप्यपश्यत्। ततोऽपि च साश्चर्यो निर्गतः स मन्दिरैकभागे समुपविष्टोऽधस्तादेकस्या उत्तमावतारवाप्यास्तीरे रत्नपर्याणिमश्वमेकमवलोकयादरत्वया तत् पार्श्वमुपगतोऽ-

---

१. पौर्णमास्याः समीपे इति समीप्यार्थकाव्ययीभावे 'नदीपौर्णमास्याग्रहायणीभ्यः' इति टच्। २. सम् अञ्चन्तीति विग्रहे 'ऋत्विग्दधृक्०' इति क्विनि 'समः समि'। ३. अमुमञ्चन्तीति विग्रहे क्विनि 'विष्वग्देवयोश्च टेरद्र्यञ्चतावप्रत्यये' 'अदसोऽसेर्दादु दो मः' मुत्वस्यासिद्धत्वाच्च यण्। ४. ड्वितः क्त्रिः, 'क्त्रेर्मम्नित्यम्' ५. 'अव्ययीभावे चाकाले'। ६. 'स्वपो नन्'। ७. न परिगणितः एतावान् क्लिष्टाक्लिशितप्रवासो येन सः, 'क्तेन नञ्विशिष्टेनानञ्'। ८. 'संयोगादेरातो धातोर्यण्वतः'। ९. द्विवचनान्तत्वात्, प्रकृतिभावः। १०. 'अवे तृस्त्रोर्घञ्'।

श्वपश्चात्पादाहततरतया वाप्यां निपतित । निमग्नश्च तत्र स विप्र वर्धमानपुरे निजोद्यानदीर्घिकामध्यात्ससम्भ्रममुन्मग्नो निजजन्मभूमिवापीजलस्थितमपि चन्द्रप्रभा विनाऽतिदीनं कुमुदमिवाम्लानमन्वभवत् । एतेन क्वेदं वर्धमानपुरं क्व सा वैद्याधरी पुरी ? नूनमहं मन्दभाग्य केनापि वञ्चितोऽथवा भगवती भवितव्यता सर्वथा अपरिज्ञेयेत्यादि विचिन्तयन् वापीमध्यादुत्थाय पितुर्गृहमगात् । तत्र मित्रा स्वजनैश्चाभिनन्दितागमनस्तिष्ठन्परेद्युर्गृहाद् बहिर्निर्गत पुन सपटह घोष्यमाणम्—

विप्रक्षत्रियमध्यात्, कनकपुरी येन तत्त्वतो दृष्टा ।
वक्तु स तस्मै तनया, सयौवराज्या ददाति नृप ॥'

इत्यश्रौषीत् । एतदाकर्ण्य स तान् पटहोपघोषकानुपगम्य मया सा पुरी दृष्टेति पुनर्भूपाणस्तूर्णमभ्यर्णमानीतो भूपते, पूर्ववदेव वितथवादी धुत । किन्तु सर्वान् प्रत्याययितुमिच्छार्भी सोऽब्रवीत् 'न मया सा नगरी दृष्टा चेच्छरीरस्य निग्रहेण पणो वर्तते । अथ राजपुत्री यथेच्छं मामनुयुङ्क्ताम् ।' तस्मिन्नित्थमुक्ते राजा स्वसुता तत्रानाययामास । किन्तु दृष्टपूर्वं त विप्रमवलोक्य विप्रम् अयम् पुनरपि किमपि मिथ्यैवाभिधास्यतीति वदन्तीं तां शक्तिदेवोऽब्रवीत्, 'अहमवितथं वितथं वा वच्मी'त्येतद्विचारणीयम् । किन्तु राजसुते, कनकपुर्यां पर्यङ्के विगतप्राणाऽपि प्राणतीह दृश्यसे कौतुकमेतन्मे त्वमपनय । शक्तिदेवेन साभिज्ञानमित्थमुक्ता कनकरेखा पितरमुवाच—'तात, सत्यमेव महात्मा ब्रवीत्ययम् अचिरेणैव तत्र त्वाया मेऽप भर्ता भविता । तत्रस्थाश्चान्या अपि मदीयास्तिस्र स्वसृस्य परिणेष्यति । तस्या पुरि विद्याधराधिराज्यञ्चाधिकरिष्यति । अतो मुनिशापादिहोत्पन्नया मया स्वतनु पुरी च प्रवेष्टव्या । एतदवधिश्चासी-न्मदीय शाप इति मानुष्येऽपि जातिस्मराधुना सुखनीताऽहं निजविद्याधरीपदं प्रतिनिवर्ते ।

एतत्कथनानन्तरं परित्यक्तनश्वरं तहितायाश्च राजकन्यायाः, राजमन्दिरे महानाक्रन्द समुदपद्यत । शक्तिदेवोऽपि चोभयतो भ्रष्टमामन् निन्द्यसम्पूर्णमनोरथो निरानन्दयू राजभवनान्निर्गत्य कनकरेखयोक्ता भाविरवाभीष्टसिद्धि मनुचिन्तयन्, पुनरपि कनकपुरीं जिगमिषु, स्वपुरान्निर्गत्य, जलनिधिपुलिनस्थितं विटङ्कपुरं पुनरवाप । तत्र च सम्मुखमाया व समुद्रदत्तनामानं निजपरि

१ जातं सुखं यस्याः इति बहुव्रीहौ जातिकालसुखादिभ्य परे निष्ठा वाच्या'। २ द्वितोऽयुच्'।

नरनाथस्य विन्दुरेखाऽऽख्या कन्याऽस्मि । अकस्मात्कस्माच्चिदुपगतो ज्वलितलोचनो दैत्य उपधिना[1] पितृगृहान्मामपहृत्येहानीतवान् । स च क्षुधार्त्त आमिषाशी, दर्पाम-यावी[2], मायावी, धृतवराहरूपो बहिर्गतोऽद्यैव केनचिद्वीरेण शक्त्या विद्ध इह प्रविश्य पञ्चत्वमित इत्यदूषितकौमारा[3]ऽहं वाराहं तच्छवं पतितं तत्रावलोक्य पलायमानेहायाता याता ते दृष्टिगोचरताम् । तच्छ्रुत्वा 'मयैव निजाप्रतिहतशक्त्या शक्त्या वराहो, वरारोहे, व्यापादितोऽहञ्च शक्तिदेवाख्यो विप्र एव परिभावित निजाभिधानीयक 'तर्हि त्वमेव मे भर्ता निर्दिष्ट' इति तयोक्तस्तयैव सह बिल द्वारेण निर्गतो निजभवनमासाद्यालौकिकरूपवत्यै तत्सर्वं विन्दुमत्यै प्रतिपाद्य तच्छन्दित कुमारीं तामिन्दुलेखामिव विन्दुरेखामुदवहत् ।

तत्रैव कृतकार्यस्य द्विभार्यस्य पत्नीपरिजनादिक्रियमाणसेवस्य शक्तिदेवस्य द्वितीया पत्नी विन्दुरेखाऽन्तर्वत्नी सञ्जातेति गर्भस्याष्टमे मासे स्वैरं समुपेत्य विन्दुमती शक्तिदेव स्मारिततद्भार्योदरविपाटनरूपप्रतिज्ञं कुर्वाणा निजप्रणपाल नार्थं व्यजिज्ञपत् । प्रतिज्ञापाशबद्ध शक्तिदेव स्नेहपर्याकुलोऽनुत्तरोनिर्गत्य विन्दुरेखाऽन्तिकमुपगतस्तत्र विज्ञापितसर्ववृत्तान्तस्तयोक्त 'विन्दुमतीहित हित तेऽवश्य करणीयम् । माऽत्र वृथा कृथा घृणाम् । न चाप्यस्यां कृतौ वर्तते काऽपि नृशंसता । इत्येवमभिदधत्या विन्दुरेखाया पापशङ्किते शक्तिदेवे दिवो भारतीयमुदभूत्, 'शक्तिदेव, त्वया गर्भोऽयमवश्यमाकृष्यताम् । कण्ठे मुष्टया गृहीतोऽसौ ते खड्गो भविष्यति' । एवमाकर्णितदिव्यवाणि, शस्त्रपाणि, शक्ति देवस्तस्या पाटितोदर गर्भमाकृष्य करेण कण्ठतोऽग्रहीत् । गृहीतमात्रश्च स तद्‌ हस्तग खड्ग सञ्जात । विप्रश्च क्षिप्र विद्याधरोऽभूत् । विन्दुरेखा च विद्युद्रेखा इव तत्क्षणमदर्शनतामिता । एतत्सर्वमवलोक्य तथाविध स स्वद्वितीयपत्न्यै-न्यवेदयदिति सा तामाह, 'नाथ वय कनकपुरीत शापच्युतास्तिस्र स्वसार । तास्वेका कनकरेखा यस्या शापान्तस्त्वया वर्धमानपुरे दृष्ट । साऽपि स्वपुरीं गता। अहञ्च तासु तृतीया । ममापि शाप कार्त्स्न्यं इति मयाऽद्यैव भिन्ननगरी गरीयसी

१ 'उपसर्गे घो किः'। २ आमयस्योपसंख्यानं दीर्घश्च । ३ 'प्राण-भृज्जातिवयोवचनोद्गात्रादिभ्योऽञ्' । ४ शक्तिमित्यत्र 'दाम्नीशस०' इत्यादिना ष्ट्रन् तत प्रहरणादित्वा सप्तम्या परत्वम् । ५ कालं प्राप्तोऽस्येति 'कालाप्त' ।

गमेलिमा[1]। तत्रैवास्माकं विद्याधरशरीराणि, ज्यायसी भगिनी चन्द्रप्रभा च वर्तन्ते इत्येतस्य प्रभावात् कौक्षेयकस्य प्रभावान्मया सहाशु कनकपुरीं गच्छ। तत्रावगतसर्वोदन्तेन वनस्थेन पित्रार्थिताश्चतस्रोऽस्मान् भार्यात्वेनावाप्य विपुलसम्पाया तस्यां पुर्यामनायद्राज्य कुरु। एवमुक्तस्तयेति स्वीकृत्य विन्दुमाया साहाय्येन गगनपथेन कनकपुरीमापन्न शक्तिदेवो मण्डपत्रयदृष्टचरकनकरेखाया स्वात्मभित्युप्रविष्टास्तिरश्चोऽपि निजप्रिया, तज्ज्येष्ठामुपरचितमङ्गलामुत्सुकया दृष्टया तत्र वर्तमाना, चतुर्थी चन्द्रप्रभा चावलोकितवान्। तत्र यथानियोगव्यापृतपरिजननिश्चनिताभिनन्दितागमनोऽधिवासगृहं नीतः स चन्द्रप्रभया निजगदे 'सुभग' या त्वया वर्धमानपुरे कनकरेखा राजसुता समवलोकिता सेयं मे चन्द्ररेखाऽऽख्या भगिनी। उत्स्थलद्वीपे च या प्रथमं त्वया परिणीता दाशाधिपपुत्री विन्दुमती सेयं मे शशिरेखाख्या स्वसा। तदनु या दानवानीता विन्दुरेखा राजसुता ते भार्याऽभूत्सेयं शशिप्रभाऽभिधाना ममानुजा। तदिदानीमस्माभिः सहारण्यस्थास्मत्पितुरन्तिकमेहि तेन प्रत्ताश्चाखिला अस्मान् परिणयस्व।

एवं मुक्तःशक्तिदेवोऽनुवनमचिरं गत्वा प्रमुदितेन विद्याधरेन्द्रेण प्रदत्तास्ता कन्या यथाविध्युपयम्य समुपलब्धकनकपुरीमाज्यराज्यो विद्याधरेन्द्रदत्तेन शक्तिवेगाख्येन नाम्ना विद्याधरेषु प्रसिद्धः सपदि स्वा सर्वा विद्यास्तत्र वितरन् 'अतिप्रभावं भवन्तमन्यो न जेष्यति' युष्मासु वत्सेश्वरात्मजश्चक्रवर्तीनरवाहनदत्त नामा समुदेष्यति। स एव ते भावी विभुरिति तस्यैव त्वं मतिं विदध्या इत्युक्तवता विद्याधरेन्द्रेण स सङ्कृतिः तपोवनाद्विसर्जितः शक्तिवेगः स्ववधूभिः सह कनकपुरीं प्रविश्य विद्याविततरामुपलब्धनिर्वृत्तिर्विद्याधरसम्पत्तिं पुनः पौत्रीणतामनयत्।

इत्थमात्मीयविचित्रचरित्रमुक्त्वा शक्तिवेगो भूयो वत्सेश्वरमुवाच—'हे शशाङ्ककुलभूषण, स एवाहमुत्पत्स्यमानचक्रवर्तिभावत्कसुतचरणयुगलदर्शनलालसमानसोऽनुद्वेग शक्तिवेग। इत्थं मयेह मनुजेनापि शङ्करप्रसादाद्विद्याधराधिपतिताऽवाप्ता। स चाहमधुना प्रभु दृष्ट्वा निजधाम प्रयामि। (इति शक्तिवेगकथा)

एवमुक्त्वा प्राप्ताभ्यनुज्ञे शक्तिवेगे क्षणादन्तरिक्षमुत्पतिते देवीभ्या सहित

१ वलिभिर उपसत्स्यानम्। २ सट्याढा। ३ अनुर्यत्समया'।
४ 'परोवरपरम्परपुत्रपौत्रमनुभवति'।

शिशुतनयो वत्सेशो मन्त्रिभिः सहानिर्वचनीयां सम्मदमयीं दशामनुबभूव। तथा यथासमयसम्पादितान्नप्राशनमुद्राकरणादिसंस्कारो[1] वात्सेश्वरिर्नरवाहनदत्तोऽभिवर्द्धमानस्तन्मङ्गलकामनया हरिहरादिदेवपूजापरायणाभ्यां[2] दम्पतीभ्याम्[3], देव्या वासवदत्तया पद्मावत्या चानिशं सस्नेहं पाल्यमानोऽष्टवर्षो[4] जातो गुरुभिर्विनीयमानः सद्वंशजेन गुणैरापूर्यमाणेन धनुषा इव वपुषाऽतिशयशोभासम्पन्नो मन्त्रिपुत्रैः सह रमणीयेष्वारामेषु रममाणोऽवर्तत।

कलिंगसेनाकथा मदनमञ्जुकोत्पत्तिश्च

अस्मिन्नेव काले वितस्तातीरे निवसदनेकदक्षतक्षा, रचारचितातिसुदृढानेकप्राकारकक्षा, वितस्तामन्ववसितप्रासादभित्तिसम्पर्कप्रवहच्छीलकान्तप्रतिमाच्छजलक्रीडदनेकफर्फरायमाणतिमिङ्गिला[5] किलासीत्तक्षशिलाऽभिधाना सुधामा नगरी। प्राज्यराज्यप्रथितनिजनिष्पक्षनीय[6] 'सौन्दर्यविहसिताकाय, राजकार्यविहितामोदयपराज्याँनिस्तारादत्तजानि'[7], निर्जरसप्रपा इव प्रजाः पालयिता, ईशकृष्णभक्तिरव्यपरिमितशायन्यनुरक्तिः, आध्यात्मिकतेजोऽसिरेकृतलौकिकबन्धनलूनिरपि पार्थिवत्वप्रसराहतदिषो पादितदुर्हृदादिकधूलिः[10], मस्करिणा[11] नमस्करिणामूरैरपि[12] द्विपशिरखण्डकशकरिणा मूः[13], तस्यामभूत्कलिङ्गदत्तनामा नृपतिः। जायया तया सह वर्तमानस्य सुखिनस्तस्य शच्या सह वर्तमानस्य शचीपतेरिव दिवि भुवि दिवसा जग्मुः। इतश्च दिवि त्रिदिवौकसां प्रवृत्ते ऐन्द्रमहिके[14] नृत्यगीतादावेका सुरभिदत्ताऽऽख्या वराऽप्सरा मा दृश्यतेति सप्रणिधानेन कुध्रारिणा[15] दृष्टा सा केन

---

१ मुद्रा परिमापणे'। २ द्वन्द्वे घि। ३ धर्मादिष्वनियम राजदन्तादिषु परम्'। ४ अष्टौ वत्सरा जातस्य यस्येति 'काल परिमाणिना' इत्यनेन उत्तरपदेन परिमाणिनेति सहकृतत्पुरुष, ५ गिलऽगिलस्य। ६ नाय प्रापक उपाय, नीतिर्वा आद्ये 'दुन्योरनुपसर्ग' इति ण, द्वितीये भावे घञ्। ७ ज्यानि वय (औणादिकोऽयं शब्द क्तिनिसुरत्वादित्वाऽत्वे सम्प्रसारणापत्ते)। ८ अनायदन्तम्'। ९ असिरा अशव शराश्च १० रवादि वाञ्छरम्। ११ 'मस्करमस्करिणौ वेणुपरिव्राजकयो'। १२ ऊ रघव। १३ मू बन्धक उनयो 'ज्वरत्वर'—इत्यादिना सिद्धि। १४ इन्द्रमह प्रयोजनमस्येति 'प्रयोजनमि'ति ठञ्। १५ कु धरन्तीति कुध्रा पर्वता, 'मूलविभुजादिभ्य क', तेषामरिणा इन्द्रेणेति भाव।

चिद्विद्याधरेण सह रममाणा नन्दनवनेऽवाप्यतेत्यविवेकमन्युना दत्तमन्युना मदनान्धे पापे, प्राप्नुया मानुष्य जन्म, प्राप्य चायोनिजा निजा कन्या विहित-दिव्यकर्त्तव्याऽध्याहि दिवमिमामिति शप्ता। अत्रान्तरे ऋतुमती कलिंगदत्तभार्या तारादत्ता स्वप्ने निजोदर प्रविशन्तीं नभोभ्रष्टा ज्वाला ददर्शेति सविस्मयोपसि स्वप्न त स्वभर्त्रे विनिवेदयन्ती प्रीतेन तेन निजगदे, ज्ञायदेकचेत्रेऽस्मिन् देवि, देवादिशापकलाधशापिता दिव्या अपि यत्र जीवा उत्पद्यन्ते। तज्जाने, गर्भेऽर्भकोऽय कोऽपि देवजातीय। अथ कालेन देवी दध्रे दौहृदे दम्भोलिकरशापाद्दिव परिच्युतामप्सरस सुरभिदत्ताम्। प्रासोष्ट च यथासमय स्वरूपोपहसितरति रूपाम्, अनन्यसदृशीमनन्या कन्याम्। कलिंगदत्तोऽपि च जाता, जाता ता तादृशीमवलोक्य, दिव्या ता सम्भावयन्नप्युकन्यानुरूप्य, शोककन्दानन्दनन्दनयो सुतासुतयोर्महद्-न्तरमनुभवन् तत्र कन्याजन्मोत्पन्नमन्यु कमपि वृद्धेन द्विजन्मनो-चे—'राजन् सुताऽप्यम्, ऐहिकामुष्मिकशिवायोत्पन्ना कन्या राज्यादिसम्पत्ति लुब्धपुत्रोत्पत्ति सर्वाऽतिशेते। कुन्तिभोजाद्या कुन्त्यादिकन्यागुणैरेव क्याति भुवि गता। सुतादान्ययान्यदान नार्हति षोडशीमपि कलाम्। किञ्च, स्वादृशानां गृह दिव्यानामेव, न तु सामान्यपुण्यानां जन्मसम्भवीति शापच्युतैषा नून काचित् कन्या दिव्या तव गृहे समुपलब्धजनिर्भवनीसन्तानासद्भाव सन्तापसहारिणी, चम कारिणी निजकुलस्य मेदक मना न मनागपि सन्तप्यम्। कलिंगदत्तो निजगृहवृद्धद्विजन्मनो मुखादेत्दाकर्ण्य कर्णसुखदमतिसन्तुष्टस्तदानी-मगतचिन्तासन्ततिरपि दिव्यसुतासन्ततिर्नयनानन्ददायिनीं ता कलिंगसेनेति नाम्नाऽलञ्चकार। ता च राजपुत्रीं विहितमन प्रसादप्रासादे, सेनाविरामनि सरःसामन्तसकुले, वपासकुनमणिमन्दुरामन्दिरनिवद्धश्रियपोषणेऽन्कर्ष्पर्णहृपित राजवल्लभतुरगमे, प्राङ्गणेऽसगरगक्रीडाकुरगविहगमे, अभ्रगागरशिरश्रितकला न्तरे, सूक्ष्ममुक्ताफलरचिततरगरम्यरथरेखाराजिराजितागिरे, वसुहृधभ्रसगत मगन्धवने, पितृवशमनि वर्धमाना हेमन्तशिशिरवसन्तेषु, अविरलाम्रमधु मञ्जरीपुञ्जपिञ्जरितसरसमहकारवननिकुञ्जपुष्पितपञ्चिकुञ्जरवरमणीय, क्रीडो-

१. 'न्ददोरप्'। २ 'अप्राप्ययाद्' इति निष्पन्नस्य पुत्रकाम्यात्म दस्य उरुक टापुत्रकाम्या यस्यति बहुवाहि। ३ 'चाथ द्वन्द्व'। ४ 'ऋतुनक्षत्राणा समा क्षराणामानुपूर्व्येण'।

स्थानेऽनेकविधाभि क्रीडाभि विहरन्तीं हरन्तीं पित्रोर्मनांसि, केलिसमासक्ता, कदाचिद् व्योमचारिणी मयासुरसुता सोमप्रभाभिधाविलक्ष्यीकृतवतीति किमियमैन्दवीकला, कामविरहिता रतिर्वेति सदिहाना साऽकारण सस्निह्यता मनसा निर्जरमानवोत्कृष्टया तया सह जन्मान्तरप्रीतिमनुचिन्तयन्तो वालायास्तस्या स्त्रासशङ्कयाऽलक्ष्मुतीयं मनुष्यकन्यकामतल्लिकाभावेन मुनिमानसमोहिनीम्, अनवद्यपाणिपादाद्यवयवा तामुपससर्प । कलिंगसेनाऽपि भूरिदिव्यभव्याभरणाभरणरमणीयरूपां सोमप्रभामवलोक्यैव सञ्जातातिप्रीति, प्रदर्शितादरादरा, ता समुपवेश्याभ्यवनामनी समीपिणी च तस्या अनुयुञ्जाना, विदधाना च नानाविधानन्यान् सविस्रम्भालापान्, विलम्बमपास्य पास्यत एव ते कर्णौ श्रुतिमधुर मस्मदीयोदन्तजातम् 'इत्यभिहिता, हितातिप्रेयस्या वयस्यया तदानीं तदीय मखिल परिचयमनवाप्यापि तया सत्रा सत्रालापैरेव मधुरै परा कोटिं मुदोऽवाप । अथ प्रतीचीं ककुभमभिमुखीभूते भगवति भास्वति, सोमप्रभा कलिङ्गसेनाम्, 'सखि विरमतिहम्' अवसायप्रायोदिवस, इत षष्टियोजन्या मदीय गृहम्' इत्युक्त्वा व्योमपथेन निजवसतिमुत्पपात । कलिंगसेना च न वेद्मयह सखी मदीयासकौ का । दिव्यौका काचिदप्सरा विद्याधरी वा । यतो हि विशेषस्नेहाहता दिव्या अपि मानुषीभि सङ्गतिं यान्ति एवेत्यतर्कितोपनतामिमां प्राप्य धन्याऽहम् । प्रातरागता तामवश्य तदभ्यवनामनी प्रष्टयाम्यहमित्यादि चिन्तयन्ती यामिनीमनैषीत् ।

प्रातश्च कलिंगसेनाविनोदोपपादनचिका[6]वंयोपात्तदारुमयानेकमायायन्त्र पुत्तलिकापूर्णकरण्डिका सोमप्रभा, तथैव गगनगत्या तदन्तिकमाययौ । कलिंगसेनाऽपि च तामालोक्य, विगलदमन्दान-दास्रा समुत्थाय कण्ठे गृहीत्वा निजपार्श्वासीना च तां विधाय 'सखि, तावकीनाननपूर्णेन्दुदर्शन विना समोमयीत्रियामाऽऽयामे, हातयामेव मयाऽतिवाहितेत्यवश्यमावयो केनचिज्जन्मान्तरसम्बन्धेन भवितव्यम् । वेत्सि चेदवबोधितस्तत्सम्बन्धा मा कुरु ।' एतदाकर्ण्यास्मिन् विषये प्रकटितनिजा

१ अभ्यर्हितस्य' इति निर्जरस्थाने जरस्य पूर्वनिपात । २ 'द्वन्द्वश्चप्राणि तूर्यसेनाङ्गानाम्' । ३ अवपूर्वकात्स्यतेर्घञ् । ४ 'सङ्ख्यापूर्वो द्विगु,' 'अकारान्तोत्तरपदो द्विगु स्त्रियामिष्ट, 'द्विगो' । ५ 'ऋन्नेभ्यो ङीप्' उपयामानचे' । ६ करोते सन्नन्तादप्रत्यये टाप् ।

विज्ञाता सोमप्रभा प्रणयप्रणतशिरसा रसास्वादनलोलुपया, प्रेमविस्रम्भपेशलया कलिंगसेनया पुनरस्तदन्वयनामनी, करण्डिकोपादानहेतुम्, तत्रत्य वस्तुजातं च पृष्टाऽतिहृष्टा, 'यद्येवं सुन्दरि, समुपविश्यतामिहावधीयताम्, श्रूयताञ्च, विस्रब्धम् 'इत्युक्त्वा क्रमादेव वक्तुमारभत—

अस्ति त्रिलोकीविख्यातो मयो नामासुर । स चोत्कृष्टासुरस्वभाव शौरिशरणमाश्रित्याभयवर लेभ इति दैत्या देवपक्षीय त म वा तस्मै क्रुक्रुधुरततश्चर्य-भीलुकोऽसौ विन्ध्याद्रौ बह्वाश्चर्यमयमसुरागम्य मायाविवरमन्दिरमेकमरचयदिति तदीयावावा द्वे दुहितरौ । ज्येष्ठा स्वयप्रभा नाम कुमारी ब्रह्मचारिणी तद्गृह स्थिता, कनिष्ठा चाह सोमप्रभा नाम कुवेरसूनवे नलकूवराय प्रदत्ता । पित्रा चाह-मनेकधा मायायन्त्राणि निर्मातु शिक्षितेति स्वप्रीत्या तत्पूर्णेय करण्डिका । एवमुक्त्वा करण्डिकामुद्घाट्य सा नैकानेककौतुका मायायन्त्रपुत्तलिका कलिङ्ग-सेनामदर्शयत् । तासु च काचित् कीलिकाहतमात्रेण भूमिं विहाय, सा विहायसा गत्वा, तदाज्ञानुसारेण सुमन स्रजमादाय द्रुतमागता । अन्या च तथैव काचित् पानीयमानीयेदानीमेतदादानीयमिति भाव प्राकटीत्। काचिन्ननर्त, चकर्त चापराऽ-परस्या शिरोऽवगुण्ठनेनेत्यादिभिर्महाश्चर्यै कान्श्चित्कालकलास्ता विनोद्य, सुरक्षित स्थापितयन्त्रकरण्डिका सोमप्रभा, समुत्का कलिंगसेनामामन्त्र्य, भर्तृपराधीनाऽ-ध्वनीना विहायसा निजभवनमभजत् ।

कलिंगसेना चाश्चर्यदर्शनसञ्जातासिमुद, ध्वस्तक्षुद, अनिर्वर्तिततद्दरा हारा तस्थौ । ता तथाऽवलोक्य रोगशङ्किनी तज्जनन्यानन्दाख्यमगदङ्कार कलिङ्ग-सेनानाडीं निरूपयितुमाज्ञप्तवती । स च सोत्फुल्लनेत्रहसद्वक्त्रनिदानेनोक्तवान् यद्वीदृशोऽप्येतस्या कस्याप्यपूर्वस्य हर्षस्य हेतो क्षुन्नाशस्य रोगस्य रुजा वर्तते । तदाकर्ण्य वास्तविककारणमनुयुक्ता कलिंगसेनाऽप्यामूलमखिलमात्महर्ष हेतु यथावृत्त निजजननीं जगाद । श्लाघ्यसखीसंगसहृष्टाञ्च ता तन्माताऽभि नन्द्य, यथोचितमभ्यवहारयामास ।

---

१ त्रयाणा लोकाना समाहार इति तद्धितार्थे समासे, 'अकारान्तोत्तरप दो द्विगु स्त्रियामिष्ट', 'द्विगो' इति ङीप् । २ एरजित्यत्र भयादीनामुपसख्यानम् इति साधु । ३ 'भिय क्रुक्लुकनौ' इति क्लुकन्। ४ 'उत्क उन्मना' । ५ 'रुजार्थानां भाववचनानामज्वरे' ।

अन्येद्यु पुनरायाता सोमप्रभा क्रमेणावगताखिलवृत्तान्ता, रहसि कलिंगसेनामुवाच—सखि, मया त्वत्सख्यं निजपितरावावेद्य विदितयथार्थतस्तस्मात्तव पार्श्वेऽन्वहमागन्तुमनुज्ञोपलब्धेति त्वमपि पितृभ्यां सर्वं निवेद्य तदनुज्ञाता भव येन मया सह विहारे तवानुकामीनत्वं[1] न विहन्यात्। एवमुक्ता कलिंगसेना सोमप्रभया सह स्वपित्रोः पार्श्वं समासाद्य तावाख्याततदन्वयनामधेयावकरोत्। तावपि च दुहितृस्नेहात्तौ महासुरसुन्दरीं सत्कृत्य कलिंगसेनाञ्च तद्धस्ते समर्प्य तयोः स्वैरविहारमनुमोदयामासतुः। एवमनुज्ञाते ते, कलिंगसेनापितृभ्यां[2] सह राजोद्यानविहाराय निरीयतुरानिन्यतुश्च तत्र तन्मायायन्त्रकरण्डिकामिति सोमप्रभा तत्रत्यान् साधुजनानर्चयितुं यमुपयुक्तसामग्रीमानेतुं प्रहिणोति स्म स रभसा नभसा दूरमध्वानमतिक्रम्य मुक्तासद्वस्त्रहेमाम्बुरत्नादिकामावश्यकसामग्रीमादाय निववृते। एतदालोक्यातिविस्मयस्तिमितनेत्रो, महिषीद्वितीयो राजा कलिंगदत्तस्तद्यन्त्रचेष्टितमन्वयुङ्क्त। सोमप्रभाऽपि च प्रकृते बभ्रम्यमाणस्यास्य पञ्चभूतात्मकजगद्यन्त्रस्येव स्वयन्त्रवैशिष्ट्यं पार्थिवेनेत्थमभिदधौ—'महाराज पार्थिवमेतद्यन्त्रम्, द्वारादि पिधत्ते, सन्निहितं द्वारं न केनाप्यपरेणोद्घाटयितुं शक्यते। एतद्धि आप्यं यन्त्रम्, यत्रोत्थं[3] आकारं सजीवं इवावलोक्यते। तैजसं हि यन्त्रं ज्वालां परिमुञ्चति, एवं वायवीयं यन्त्रं गमनागमनादिकं धत्ते। नाभसञ्च स्पष्टमाचष्टे। एतानि यन्त्राणि मया निजपितुरवाप्तानि। किन्त्वमृतस्य रक्षकं यन्त्रमेकं तात एव जानाति नापरः। एवमभिदधत्या तस्या, विभूषिते च मध्यमनभोभागे भगवता भासुरभासा भास्वता, सर्वत आपूर्यमाणानां शर्ल्मां[4] शङ्खानां ध्वनिमाकर्ण्य समुचिताहारविश्रामादिनिर्वर्तनानन्तरं राजाऽऽज्ञप्ता सोमप्रभा, विसृष्टा च सानुगा सपाथेया, कलिंगसेना यन्त्रनिर्मितविमाने संस्थाप्य, गगनेन मार्गेण मातापितृगृहे[5] स्थितायाः ज्येष्ठायाः स्वसुरन्तिकमुपगन्तुं प्रतस्थे। ददर्श च क्षणेनैव विन्ध्याद्रिवर्ति तत् पितृमन्दिरमत्यन्तोपासर्पञ्जगालाम्, समुपात्तलक्ष्याक्षमालां, वरवर्णिनीं, वर्णिनीमुपसव्यीतश्वेततन्त्रिकाम्, सर्वतोऽव कीर्यमाणावदातसुप्रभाम्, स्वयम्प्रभाम्। सा अपि चातिथेयी प्रणयवनतमस्तका

---

१ 'अचारपारात्यन्तानुकाम गामी'। २ 'पिता मात्रा'। ३ उत्पूर्वकात् तिष्ठते 'स्य क च' इति कप्रत्यये आकारलोप। ४ 'आतो धातो'। ५ 'आनङ् ऋतो द्वन्द्वे'।

ता कलिंगसेना पवित्रमपीन्यम्यवह यै ददाना, 'सखि, भुक्तैरेतै फलै रसासार पूर्णैर्न विस्रसा रूपविनाशिनी ते भविष्यतीति' कलिङ्गसेनामुवाच। साऽपि च तानि भुक्त्वा सद्य सुधासारसिक्ताङ्गीवेतस्ततस्तत्र कौतुकाद् भ्रमन्ती विकचराजन कह्लारवापीके, सुधास्वादिष्ठफलसत्सालसच्छायापरिकॆरमाणविष्किरकुले, अनहिनं पुले उद्याने विहरन्ती चले स्थलधिय स्थले च जलधिय कारयन्मयमायाविनि मितमद्भुतपुरमवलोक्य विस्मिता कलिङ्गसेना यन्त्रे समारोप्य स्वयप्रभामापृष्ठ्य सोमप्रभा तत्रहितास्य स्वमन्दिरमाजगाम।

इ थ तयोर्गच्छ स्वहस्सु सोमप्रभैकदा कलिङ्गसेनामवोचत्—'त्वत्परिणयात् ध्येयावयो सख्यम्। तत पश्चात् तव गृहे मदीयागमन न सम्भवति। तदानीं हि श्वश्रू स्नुषाम्, स्नुषा श्वश्रूमिव पीडयति। अस्मिन् प्रसङ्गे स त्वपि बहुपूदाहरणेषु कवलमदमन्यु यानुवादरूपेण तव पुर स्थापयामि—

पाटलिपुत्राख्य पुरे धनपालितनामा कश्चिद्धनी वणिगासीत्। अप्रतिमरूपवती तस्य कीर्तिसेनानाम्नी जाताऽजनि। ता स मागधेषु स्वसमानधनाय देवसेनाभिधाय वणिजेऽददात्। आसीच्च तिसद्वृत्तस्य वाल्यविपन्नजनकस्य तस्याति दुर्जनजननी गृहस्वामिनी। सा स्वस्नुषा कीर्तिसेना पतिसम्मता पश्य ती निजपुत्रपरोक्षे नितरामभर्त्सयत्। कुण्ठि श्वश्रूपरायत्ता कीर्तिसेना तन्निज पतिमभिधातुमपारयन्त्यप्येकदा वाणिज्यार्थं वलभीं पुरीं गन्तु प्रवृत्ते पत्यावति प्रहृया निह्नया तमेव वक्तु साऽसाहसयत् 'आर्यपुत्र इयच्चिर न मया किञ्चिदुक्तमुक्तम्। एषा तवाम्बा त्वय्यत्र स्थितेऽपि तव परोक्षे मा भर्त्सयति। प्रोषिते त्वयि कि म कुर्यादि यह न वेद्मि। एतदाकर्ण्य कर्णकटु देवसेनस्त प्रेम विह्वलीकृतचेता मातरमुपगम्य सभयमाह—'मात, कीर्तिसेनाऽनुनाऽधाना ते वर्तते। कुलीना तनयाऽस्माविति नावमाननीया यथा सम्भव लालनीया च। इमे वर्णा कर्णास्तिप्त रिव दर इव तन्मातरमपीडयन्निति सोवाच—कि मया

1 'अपाच्चतुष्पाच्छकुनिष्वालेखने'। 2 विष्किर शकुनौ वा। 3 यपा च विरोध शाश्वतिक। 4 पश्चात् इति सूत्रेणापरस्य पश्चभाव आतिश्च प्रत्यय। 'अच परस्मिन् पूर्वविधौ' इति सूत्रे भाष्य 'तत पश्चात्स्रंस्यते' इति प्रयोगदर्शनादत्र पश्चाच्छब्दस्य समासाभाव। 5 ब्राह्मणादित्वात् ष्यञ्।

कृतम् ? अह तूभाभ्यामपि युवाभ्यां समानव्यवहृतिनं वाङ्मनसा[1]भ्यामपि कदाप्येना तुदे, मुदे मुदेऽपि तु एवास्या सर्वं कर्त्तुं दासीदा[2]समपीति गृहभेदकरीम् त्वामेव प्रेरयत्यप्रत्ययश्चेदाहूय सा पृच्छ्यताम् । तन्निशम्य शाम्यमुपेतो देवसेनोऽन्येद्युर्वलभीं प्रतस्थे । तद्वियोगविधुरा कीर्तिसेना च कथञ्चिद्धैर्यं धारन्ती शीतोष्ण[3] सुखदु[4]खे च समान गणयन्ती तूष्णीकामास्त । किन्तु बहिर्निर्गते एव देवसेने तात्कालिकतद्विरहक्लेशजुषमपि कीर्तिसेनामेना स्वचेट्या सह सम्विद् कृत्वाऽऽभ्यन्तरमानाय्य रहसि विवस्त्रीकृत्य पापीयसि, पैशुन्येन मम तनयमेव मन्यैथयसि इत्युक्त्वा कशाकर्षणपूर्वकं निजचेट्या पादैर्दण्डैर्मुष्टिभिश्च पशुमारं मारयित्वाऽभ्युद्धृताशेषपूर्वसञ्चितवस्तुजाते दृढार्गलकपाटेऽर्न्यन्तर्वेश्मे[6] न्यथिक्षिपत् । न्यदीधपच्च तत्र तज्जीवनयात्रायै भक्तार्द्धशरावकमात्र दिवसावसाने । अचिन्तयच्च यद्दूरस्थे पत्यावेव मृतामिमामतो व्युत्थाप्य कैश्चिद्दिवसैः स्वैरं क्वापि गतामिमा जनेषूद्घोषयिष्यामि । सुखार्हा कीर्तिसेनैवमतिमिर्दयया श्वश्र्वाऽन्तर्वेश्मनि क्षिप्ता, सत्यप्यन्यसर्वसुखसाधने, केवलं श्वश्रूनिमित्तां तथा भूतामारमदुर्गतिं चिन्तयन्ती तत्र द्वित्राँण्यहान्यत्यवाहयत् । एकस्मिंश्च दिने सा, पूर्वसञ्चितयावद्वस्तुरिक्तीकृतेऽपि तस्मिन् भूगृहे, विधिवशात्तत्रावशिष्टं खनित्रमेकमलभतेति शनै शनै पिपीलिका प्रयासेनायसेन तेन साधनेन विरचितसुरुङ्गा दैवात्स्वावासवेश्मन उत्तस्थौ । तत्रोपात्तकतिपयस्वपत्यात्माभरणवसना क्षीणभूयिष्ठायां निशायां गुप्तमेकाकिनी 'अपि दद्याद् दयोदन्वान् दीनमार्यो दीनार्यं मे दयमानो दयितेन मदीयेन सङ्गतिमिति' चिन्तयन्ती नगराद्बहिर्निर्जगाम । किन्त्वेवविधाया मे पितुर्वेश्मगमनमयोग्यम् । यतो हि सर्वे एव ममाचरणे सन्धेयन्तीति किं

---

१ अचतुरविचतुरेति–अजन्तो निपात । 'न दधिपय आदीनि' इत्येकवद्भावाभाव । २ 'गवाश्वप्रभृतीनि च' तेन 'पुमान् स्त्रिया' इत्यस्य बाध । ३, ४ विप्रतिषिद्ध चानधिकरणवाचि' इत्येकत्रैकत्वमन्यत्र चेतरेतरयोग । ५ 'तत्करोति तदाचष्टे' । ६ वेश्मनि इत्यन्तर्वेश्मम् विभक्त्यर्थेऽव्ययीभावे, 'नपुंसकादन्यतरस्याम्' इति टचि, 'नस्तद्धिते' तत , अन्तर्वेश्मे इत्यथ्यन्तर्वेश्मम्, सप्तम्याम् तृतीयासप्तम्योर्बहुलम्' । ७ द्वौ वा त्रयो वा 'सङ्ख्ययाऽव्ययासन्ने'ति बहुव्रीहौ बहुव्रीहौ सङ्ख्येये डजबहुगणात्' इति डच् । ८ अर्तिलूधूसूखनसहचर इत्र । ९ 'निष्ठायामण्यदर्थे' इति दीर्घे 'क्षियो दीर्घात्' । १० 'अधीगर्थदयेशां कर्मणि' इति षष्ठी ।

तेभ्यो मया निजनिःसरणकारणं निर्देश्यं स्यादतो निजपतेरन्तिकमेव मे गमनं श्रेयः इत्थंकृतनिश्चया तत्रैकस्मिन् सरसि स्नाता निजपतिपटैः कृतराजपुत्रवेषाऽऽपणं गत्वा किंचिद्दूरस्थेन स्वर्णाभरणमेकं विक्रीयैकस्य वणिजो गृहेऽवशिष्टं तद्दिनं व्यत्यगमयत्। अन्येद्युर्वलभीं गच्छता एकेन वणिजा कृतसंस्तवाऽभिनवाकृतिराजपुत्रवेषाऽशेषाऽस्मद्देशक[2]–दंशकप्रपीडितोऽहं त्वया सह वलभीस्थनिजबान्धवान्तिकं चलामीति तमुवाच। तदाकर्ण्य स वणिक्पुत्रो भव्योऽयं[3] कश्चिद्राजपुत्र इति मत्वा सबहुमानप्रेमपर्यां परिचर्यां कुर्वन् स्वेन सहानैषीत्। किन्तु किञ्चिद्दूरगमनान्तरमेव स वणिक्सार्थो निष्कूजद्विविधविहङ्गमप्लक्ष[4]न्यग्रोधे, इतस्ततो धावमानरुरु[5]पृषते, कुश[6]काशावच्छन्नातिगभीरगर्ते, यत्र तत्र सञ्चरद्वन्यगोमहिषे[7], परिदृश्यमानबदरामलके[8], घोरेऽटवीमार्गे, लुण्टाकैः[9] परिवेष्टित इति 'इतो व्याघ्रस्ततस्तटी' एवमापत्तिमनुचिन्तयन्ती सा मनस्यकरोत्—तस्करै[10]र्यद्यहमाहता तदा पापिनी मदीया श्वश्रूर्मत्पतिमभिधास्यति यदन्यासक्ता सा क्वापि निर्गता। जीवन्ती चाप्यपहृतवस्त्रान्तरा केनापि स्त्रीयं पुंवेषेति ज्ञाता चेत्तदा तथाशीलविप्लवापेक्षया मृत्युरेव मे श्रेयान् इति सुहृद्वणिजमेनमुपेक्ष्य रक्ष्यो निजात्मैवेति निश्चित्य ततो निजरक्षासाधनं परिपश्यन्ती विधिवशात्तरुमध्यगं गर्तमेकमपश्यत्। प्रविश्य च तत्र तृणपर्णा[11]दिभिस्तनुमाच्छाद्य पतिसमागमाशां धारयमाणा तस्थौ। दस्युसङ्घश्च वणिक्सार्थं सर्वतः पर्यवारयत्ततोऽभूदमूलपूर्वं दण्डादण्डि, बाहू[12]बाहवि[13], केशाकेशि, तुमुलं युद्धमिति दस्यवः सानुगं समुद्रसेनं वणिक्पतिमायोधनधरणीरुधिरधुन्यां निक्षिप्योपात्तवित्ताः पलायाञ्चक्रिरे। कीर्तिसेना च तदानीं तद्बलयुद्धकोलाहलमाकर्णयन्ती कम्पमानहृदया नासुभिर्व्ययुज्यतेत्यत्र विधिरेव हेतुः। विगतायाञ्चावशिष्टत्रियामायामुदितेंऽशुमालिनि, सा तस्माद् गर्तान्निस्सृत्याग्रे प्रचलिता, कार्तान्तीयदर्शनेनैकेन तापसेन पृष्टोदन्ता,

---

१. 'पतिः समास एवे'ति घि संज्ञाया 'घेर्ङितीति' गुणे 'ङसिङसोश्चेति' पूर्वरूपमेकादेशः। २. 'अशहारी'। ३. 'अव्ययोपप्रवचनीये'त्यनेन साधु। ४–७. 'विभाषा वृक्षमृगे'त्यादिना साधुत्वम्। ८. 'फलसेनावनस्पतिमृगे'त्यादिना सिद्धिः। ९. 'जल्पभिक्षेति०' षाकन्। १०. 'पारस्करप्रभृतीनि च संज्ञायाम्', 'तद्बृहतोः करपत्योः०'। ११. 'फलसेनावनस्पतिमृगशकुनिक्षुद्रजन्तुधान्यतृणानाम्०'। १२. 'तत्र तेनेदमिति सरूपे' 'इच्कर्मव्यतिहारे' 'ओर्गुण', 'अन्येषामपि दृश्यते'। १३. 'समासाच्च तद्विषयात्'।

ससमाश्वासं प्रदत्तकामण्डलवजला, तत्तापसप्रदर्शितपथेन प्रतस्थे। अथैवमादिव-समटन्ती सच्छत्रोपानहा[1]ऽनोकहाकम्पितशाखाप्रपर्ण[2]परिच्छन्नवन्याध्वन्यह्नोऽवसाने महतोऽरण्यवृक्षस्य मूलकोटरमेकमाससाद। निषण्णा च तत्र सा, प्रदोषे सुरापीती[3]मिव लोहिता[4]क्षीमुखी[5]सा, द्विमूर्धै[6]स्त्रिमूर्धैश्च स्वबालकैः सहागता, तैश्च सह किमपि म्लिष्टं[7] सलपन्तीं, श्यावदन्तीं, नक्तंचरीमेकां ददर्श। तामवलोक्य तीर्णान्यापद्-व्यूहमद्यानया भक्षितेति यावच्चिन्तयति तावत्सा निशाचरी तद्वृक्षमारुरोह। तत्पुत्राश्चापि तामन्वसरन्नुपर्येव तत्राप्य, 'देहि किञ्चिन्मो भक्ष्यमिति'। प्रार्थिता चैव सा निजपुत्रानब्रवीत्, 'अद्य महाश्मशानं गत्वाऽपि किञ्चिद्भक्ष्यं नासादितम्। निजभागं याचितोऽपि डाकिनीसखो न मे मे भागमददात् इति तत्खेद-खिन्नया मया विज्ञप्तो भैरवो मदीयौ नामान्वयौ वञ्जुपुष्यैवमादिशत्—'अयं[8]ह्वरि, एव खरदूषणान्वयजाम्नीति त्वमितो वसुदत्तपुरं व्रज। अपूर्वं हि तन्नगरं दिवस्पृ[9]थिव्योः। प्रत्युषासासूर्यं[10] तत्र विधीयते धरणीगार्ग्यैः सन्ध्यावन्दनादिकम्। पाद्या[11]र्घ्यादिभिरनुदिनमनुष्ठानमुपपाद्यतेऽतिथिदेवस्य[12] पितृदैवत्यम्। निष्पाद्यते यथा-वश्यकं यथासमयञ्चाकाश्वमेध्य[13]म्, अनुष्ठीयते चाग्निम[14]रुतम्, निर्दिश्यते चाग्ना[15]वैष्णवम्, प्रस्तूयेते चाग्नीषोमौ चेति। अस्ति च तस्य परमधार्मिकोऽतिराज[16]। सुराज[17]। हरिगुरु[18]र्भक्त। सुखिनस्तस्य राज्ये निवसन्ति समानसया यथाश्रुति ब्राह्मण[19]क्षत्रि-यविट्शूद्रा। स एव कृत्स्नामेतामटवीमभिरक्षति। सगृह्णाति पदकक्र[20]मकशिक्षक-

---

१ 'द्वन्द्वाच्चुदषहान्तात्समाहारे'। २ 'प्रादिभ्योधातुजस्य वाच्यो वा चोत्तर पदलोप'। ३. 'अस्वाङ्गपूर्वपदाद्वा'। ४ 'बहुव्रीहौसक्थ्यक्ष्णो स्वाङ्गात्षच्' पिद्गौरादिभ्यश्च। ५ 'उपसर्गाच्च'। ६ 'द्वित्रिभ्यां ष मूर्ध्नः'। ७ अविस्पष्ट-मित्यर्थ, क्षुब्धस्वान्तध्वान्तलग्नम्लिष्टेत्यादिना साधु। ८. विभाषा श्यावारोक्म्याम्। ९ खलादिभ्य इनिर्वाच्य। १० मेघर्तिभयेषु कृञ। ११. दिवसश्च पृथिव्याम्। १२ उषासोषस। १३ पादार्घाभ्यां यत्। १४. देवतान्तात्तादर्थ्ये यत्। १५ अध्वर्युक्रतुरनपुंसकम्। १६. अग्नामरुतौ देवतेऽस्येत्याग्निमारुतम् 'इद्वृद्धौ' इतीकार। १७ 'विष्णौ न' इति इत्वनिषेधे आनङ्। १८. 'ईदग्ने सोमवरुणयो', 'अग्ने स्तुत्स्तोमसोमा'। १९, २० 'न पूजनात्'। २१. 'अनेकप्राप्ता-वेकत्र नियमोऽनियमः शेषे'। २२ 'वर्णानामानुपूर्व्येण'। २३ 'क्रमादिभ्यो वुन्' तत 'अध्ययनतोऽविप्रकृष्टानाम्', (शिक्षकशब्दो ण्वुलन्तो वा ध्यातव्य)।

विद्वज्जनान्, अनुगृह्णाति शरणागतान्, निगृह्णाति तस्करान्, तथापि दयाभावे स यूकालिक्ष[1]मक्षिकमपीतरप्राणिसदृत्तमखिलदयीकरोति । एवं तस्य राजवर्चसेन[2] प्रवर्धितं ब्रह्मवर्चस[3] समधिकतर दीप्र[4]सद्राष्ट्रस्याखिलस्याज्ञानान्धतम[5]समपसारयत् पुरुषायुषजीविनीनां तत्रत्यप्रजानां नक्तन्दिवं[6] निःश्रेयस विधत्ते ।

मृगयार्थमटवीमटतस्तस्य राज्ञः आश्रममेकमाश्रित्य सुप्तस्य श्रवणे समापन्नसत्त्वा शतपद्येका सन्निविष्टेति कालेन सा तस्यान्तःकरोटि कोटिशः शतपदीः प्रसूतवती । राजाऽसौ तद्रुजेदानीं परिशुष्कमर्वासृग्, परिदृश्यमानसर्वनाडि-रस्थिमात्रावशिष्टो वर्तते । वैद्याश्चास्य व्याधिं न विन्दन्ति । अन्येषु चाप्यज्ञा-श्यस्त्वेष स्वरूपैरेव द्विजन्मैर्यथा शेपतां नेष्यते । तस्य मांसं त्वया भोक्तव्यम् । येन षण्मासिकी[10] परितुष्टिस्ते भविष्यतीति । एवं स्थिते, पुत्रकाः किमहं करोमि । एतदाकर्ण्य तत्पुत्रास्तामपृच्छन् 'अम्ब, किं ज्ञातापनीतरुङ्नृपतिर्जीविष्यति ? एवं चेत्कस्तद्रोगोपचारः ?' एवमुक्ता सा तानियं तद्रोगप्रतीकारप्रकारं व्याजहार यन्मर्दितगोधूमचूर्णविनिर्मितालवालकं तच्छिरः सर्पिषाऽऽपूर्य कर्णकुहरनिवेशित-शीतोदकुम्भमुखस्थशरावच्छिद्रप्रविष्टनलिको राजा चिरमातपे समुपवेशितः स्याद्यद्यातपक्लान्ताः सर्वा अपि शतपद्यः शीताभिलाषिण्योऽमुष्य शिरसोऽन्तराल्लान्निर्गत्य कर्णरन्ध्रद्वारा वंशनलिका प्रविश्य तस्मिन्नेव घटे निपतिष्यन्तीति नृपतिस्तन्महारोगात्सद्योऽगदिष्यति । एवमुक्त्वा विरतायां राक्षस्यां, कोटरस्थिता कीर्तिसेना तत्सर्वमाकर्ण्य इतो निस्तीर्णा चेदहं तत्र गत्वा राजानमहमेतया युक्त्या समुल्लाघ्य श्लाघ्यपदञ्च तस्यावाप्य तत्रैव स्थिता भर्तुरागमनं प्रतीक्षिष्ये' एवं विचिन्तयन्ती कृच्छ्रादपनीततन्निशीथे[11] स्यन्त्यां वेलायामपगतेषु सर्वरक्षस्सु तत्कोटरान्निरगात् । अटवीमध्ये पुरुषवेषेण गच्छन्ती चापराह्णे गोपालसाधुमेक दृष्ट्वा 'कोऽयं प्रदेश' इति समपृच्छत् । गोपालक उदतीतरत् 'पुरोवर्त्येतद्वसुदत्तस्य भूपतेर्वसुदत्तनाम नगरम् । अस्याधीश्वरो महासाऽऽनयेनाध्वीन[12]मरणः ।

---

१ 'इष्टान्तव'। २. 'पथ्यराजभ्यावेति वक्तव्यम्'। ३. 'नद्धहस्तिभ्या वर्चस'। ४. 'नमिकम्प्यसेति दीप् धातोः रः। ५. 'अवसमन्धेभ्यस्तमस'। ६-८. 'अचतुरविचतुर'-इत्यादिना साधूनि। ९. नाडातन्त्र्यो स्वाङ्गे। १०. षड् मासान् भाविनी परितुष्टिः 'अनयसि ठञ्चे'ति ठञ्। ११. एकहलादौ पूरयितव्येऽन्यतरस्याम्। १२. उपस् प्रभातीभावे। १३. 'अनश्वीनावटधे'इत्यत्र विज्ञायते इत्यनुवर्तनात् आसन्नेऽर्थे खः।

तदाकर्ण्य कीर्तिसेना तदामयनिवारणे निजशक्तिं तं गोपालकमुक्त्वा तेनैव सह राजद्वारमासाद्योक्तराजरोगनिवारणनिजशक्तिः प्रतीहारेण सह राजान्तिकं जगाम। तत्र च रोगग्रस्तो राजाऽद्भुताकृतिं तामवलोक्याश्वस्तः 'इमां मदीयां रुजमपनेष्यसि चेद्राज्यार्द्धं ते प्रदास्यामीति' वा प्रतिजानानः, स्वप्ने मदीयपृष्ठात्काचित्स्त्री कृष्णकम्बलं जहार' इति भवती नूनं मदीयं रोगमपनेष्यतीति द्रढीयान् मे विश्वास इत्थं तां व्याजहार। तच्छ्रुत्वा कीर्तिसेना 'देव, कृच्छ्राद् द्वैयह्निको[1]ऽयं व्याधिः। इदानीं किन्त्वस्तप्रायो द्युमणिरिति श्वस्ते रोगमपनेतास्मि माऽतोऽत्र भवानधृतिपरवशो भूदेव देव ब्रुवन्ती तस्य मूर्द्धानं हैयङ्गवीनेना[2]भ्याञ्जित्। येन विगतवेदनो नरपती रात्रौ सुखेन न्यद्रासीत्। अपरेद्युश्च द्युमध्यमध्यारोहति हरितहये, मन्त्र्यादिषु सर्वेषु पश्यत्सु, राक्षस्युक्ताद्भुतविधिना कीर्तिसेना कर्णमार्गेण क्षितिपतिशिरसः सार्द्धं शतपदीशतं निस्सार्यं घृतक्षीरादिसेकेन समतर्पयत्। क्रमादेव विगतामये महीपतौ, घटे तान् प्राणिनोऽवलोक्य सर्वोऽपि तत्रत्यो जनसमुदायो विस्मयविस्मृतविवेकोऽचिन्त्यचमत्कृतिचकितचेता अवतस्थे। राजा चापि स्वशिरोनिर्गतांस्तान् कुकीटानवलोक्य पुनर्जन्मात्मनो मन्यमानः, समाज्ञापितमहामहोत्सवः, स्नातानुलिप्तः, राज्यार्द्धेन, 'अयमस्माकं प्रभुप्राणप्रदः पूज्यो भिषग्' इति कथयन्त्यो देव्यो हैमाभरणकौ[3]शेयौर्णकावरणादिभिः, मन्त्रिणश्चापि ग्रामैर्हस्तिभिरश्वादिभिश्च यथास्वं तां सदकुर्वन्। पुनरेषा कीर्तिसेना च सर्वं तत्कुप्यमकुप्यं[4] च तस्यैव राज्ञो हस्ते निधाय, व्रतोपधिना भर्त्रन्वेषिणी तैः सर्वैर्बहुमन्यमाना, कानिचिदहानि पुरुषवेषेण तत्रावतिष्ठमाना, तेनैव पथा वलभीतः समागतं देवसेनं निजपतिम्–लोकाच्छ्रुत्वेति भर्तारं निजमुपगम्य चिरोत्सुक्यसन्तापप्रविलायिनेव चित्तेनानन्दबाष्पेण दत्तार्घा तस्य पादयोरपतत्। सोऽपि च स्त्रवेषाम्, विरहकृशानुभावाम्, कृशानुभावाम्, भावसन्धुक्षणविचक्षणाम्, विलक्षणाकृतिचणाम्, अपि तां सुचिरं निरूप्य प्रत्यभिज्ञाय च किमेतदिति चित्रीयमाणचेताः क्षणमतिष्ठत्। विस्मयस्तिमिताद् वणिग्ग्रामाच्च सर्वं तद् बुद्ध्वा राजा वसुदत्तोऽपि तत्राजगाम।

तत्र तेन राज्ञा पृष्टा कीर्तिसेना स्वपते पुरोऽखिलं श्वश्रूक्रूरकर्मनिमित्तामो-

---

१ द्वाभ्यामहोभ्यां परिजय्य इति तद्धितार्थे समासे, 'तेन परिजय्य'–'राज्यह-सम्वत्सराच्चे'ति वा ठञि, ऐच्। २ 'हैयङ्गवीनं संज्ञायाम्'। ३ 'कौशाड्ढञ्', 'उमोर्णयोर्वा' (वुञ्)। ४ सुवर्णरजतभिन्नं धनं कुप्यं तद्भिन्नमकुप्यम्।

दन्तमवर्णयत्। देवसेनोऽपि च सर्वं तदाकर्ण्य कोपचमाविस्मयहर्षाविष्टमानस समजनि। एवंभूते व्यतिकरे कीर्तिसेना राजानमब्रवीत्, 'राजन्, तव हस्ते यन्मदीय प्रीतिदायो वर्तते तत्सर्वं भर्त्रे प्रदीयताम्। इत्थमुक्तस्तया [redacted] भूप सर्वं तद्देवसेनाय प्रददाविति नरपतिदत्तैर्वणिज्यार्जितैश्च प्रचुरधनराशिपरिपूर्णकोषो देवसेन परिहृतजननीक, कीर्तिसेना स्तुवन्नमुष्मिन्नेव पुरे तस्थौ।

इत्थ श्वश्रूननान्दविहिता वधूनां बहवो दोषा भवन्तीति ग्वदर्थमह तादृश भर्तृवेश्म कामये यत्र शठा पतिमाता, याता वा न भवेत्।

एवमसुरराजकन्यासोमप्रभामुखाद्‌द्भुता कथामाकर्ण्य कलिङ्गसेना नितरा पर्यतुष्यत्।

कथावसाने च प्रतीची दिशमभिमुखीभूते भगवति मरीचिमालिनि, समालिङ्गितोऽकलिङ्गसेना सोमप्रभा, स्वभवन जगाम।

एव स्वसद्मप्रस्थितायास्तस्या स्नेहेन मार्गमवेक्षितु हर्म्याग्रभागस्थिता कलिङ्गसेना दैवाद् गगनगतो मदनवेगाख्यो युवा विद्याधराधिपोऽपश्यत्। कामैकजालिकपिच्छिकारूपायास्तस्या दर्शनमात्रेणैवातिक्षोभ गतोऽसगतो दासीनामपि तामतिविद्याधरस्त्रियमत्यन्तरस कामयमाना 'न यदाय मदीय कलत्र स्याद् निष्फलमेव मे जीवन भवे दित्याकलयत्। किन्तु कथञ्चित्तत्प्राप्तिसम्भावनायामपि कथमहं विद्याधर सन्मनुपीसङ्ग कृत्वा विद्याधरवृन्दवृन्दारकमध्ये निवत्स्यामीत्युभयत्र चिन्तासूत्रसन्दामित प्रज्ञप्तिसञ्ज्ञिका विद्या दध्यौ। धृताकारया च तयेत्थ निजगदे, 'जगदेकमात्रसौन्दर्यशोभास्तेना कलिङ्गसेनाभिधेय सुभग, कलिङ्गदत्ततनयाऽनया रूपसम्पत्या तद्‌गृहमवतीर्णा तत्वतो न मनुषी प्रत्युत शापच्युताऽप्सरा। विद्ययैवमुक्तो विद्याधराधिपो निजभवनमासाद्यान्यकार्यपराङ्मुखोऽवाङ्मुख इवावाङ्मुखस्तिष्ठन्नङ्गशरशीर्णोऽचिचिन्तत् 'क्षीणा हठोपभोगो हि मृत्युद शाप इति हठादेतदपहरण सम्प्रत्यसाम्प्रतिकम्'। अतोऽवाक्षयेऽस्या प्रसादयामि प्रणतप्रियकर भगवन्त हरम्। एतन्निश्चित्य म्येदुरासार्षभपर्वतमेकाङ्घ्रिकनिष्ठया सुत स्तूशन् परित्यक्ताहारस्तपस्यन् प्रणतिपर्यस्तमस्तक सतीपतिस्तुतिमकरोत्। एव तत्तीव्रतपश्चर्ययाऽचिरात्सन्तुष्ट शङ्करो दत्तदर्शनस्तमादिदेश—'एषा कलिङ्गसेनाभिधा, भूतलविश्रुतस्वरूपाति

---

१ वणिज्यया अर्जितै, (वणिज्याशब्द स्वभावात् स्त्रीलिङ्ग इति माधव)
२ ण्यासग्रन्थो युच्।

सम्पदा चास्या न तुल्या काचिदन्या कन्या सदृशो वा भर्त्ता। केवलमेको वत्सराज एनामभिवाञ्छति। किन्तु वासवदत्तामीत्या सोऽपि स्फुटं स्वकीयामीहां[1] नाभिव्यनक्ति। रूपलुब्धैयाऽपि सोमप्रभामुखात्तमाकर्ण्य स्वयं विवरिष्यतीति यावदस्या विवाहो न भवेत्तावदन्तरैव एतद्वत्सेश्वरस्वरूपस्त्वं गान्धर्वेण विधिना कुलीनां तां निजभार्यां कुर्या इति सुन्दरी सा ते भार्या भवेत्। इत्थं शर्वादिष्टो मदनवेग क्षितितलमिलन्मौलिमण्डलं पार्वतीपतिं प्रणिपत्य कालकूटगिरितटावस्थितं स्वभवनं जगाम।

अत्रान्तरे व्योमवाहिना यान्त्रिकयानेन प्रतिप्रभातं तक्षशिलापुरीमायान्त्या, प्रतिसायञ्च तेनैव निजमन्दिरं प्रति निवर्तयन्त्या सोमप्रभया सह क्रीडन्ती कलिङ्गसेनैकदा रहसि स्वसखीमिदमुवाच—'सखि, मदीयो विवाहः सम्प्राप्तः। तत्सम्बन्धे बहुभिर्नृपतिभिः प्रेषितेषु दूतेषु श्रावस्तीश्वरप्रसेनजिन्नाम्नो भूपतेर्दूतो मम पित्रा सत्कृत इति जानेऽम्बाऽम्बालिकादिकुलोत्पन्नेन प्रसेनजिता सह ममोपयमो भवितेति। श्रुत्वैतद्वृत्तान्तं सोमप्रभा सातिदुःखमुवाच सखि, प्रसेनजिद् मया दृष्टचरो राजातिप्रवयाः पुत्रवाँश्चेति तेन सह चिरण्टयास्ते संयोगो हिमह्रुग्रेण हेमन्तेन पद्मिन्याः संयोग इव भविष्यतीति मे विषादः। हर्षस्तु तदैव मे भवेत् यदा वत्सेश्वरेणोदयनेन सह संयोगस्ते स्यादिति। यतो हि लावण्येन, कुलेन, शौर्येण, विभूत्या चान्यो न कश्चिद् भूपतिस्तत्तुलामारोहतीति। तेन भर्त्रा योजितायामेव त्वयि, विधातुर्लावण्यनिर्माणयत्नसाफल्यम्।

एवमाकर्णितसोमप्रभावाक्या, वत्सेश्वरोत्का, कलिङ्गसेनाऽभिन्यक्तवत्सेश्वरविषयजिज्ञासा, सोमप्रभयाऽऽमूलं तद्वयोवंशादिकमुत वा प्रत्नमालवदत्तावासवदत्तेयादिपरिचयीकृता सती, सर्वज्ञां सर्वप्रवीणाञ्च सत्कर्मालङ्कर्मीणां सोमप्रभां सर्वैनयिकं[2] तत्कार्यसाहाय्यमयाचत। सोमप्रभापि च 'दैवायत्तमेतत्कार्यमिति' निगद्य सद्यो वत्सेशसङ्गमसमुत्कमनसं कलिङ्गसेनां कथञ्चिद् विहाय निजगृहाय निरियाय।

अथान्येद्युः प्रातरायातां सखीं सोमप्रभां कलिङ्गसेनोवाच 'तातो मदार्थो दास्यति मां प्रसेनजिते राज्ञे' इत्यम्बातो मया ज्ञातम् स च वृद्धस्त्वया दृष्टः। वत्सेशश्च यथाऽतिमानवरूपस्तथा त्वयैव प्रतिपादित इति श्रुतिमार्गेण मदीयहृदयं

---

१ 'गुरोश्च हल' इत्यप्रत्ययः। २ 'विनयादिभ्यष्ठक्' इति स्वार्थे ठक्, समाप्त।

द्वारकस्य वत्सेशस्य समीपे प्रसेनजिद्दर्शनपूर्वकं मां नेतुमचिरस्य प्रभवस्व। एवमुक्तवतीं कलिङ्गसेनां सोमप्रभाऽब्रवीत् यत् यदि तत्र गन्तव्यं तदा व्योमगामिना यन्त्रेण वयं तत्र गमिष्याम किन्तु त्वमादौ सर्वं निजपरिकरं गृहाण यतो हि दृष्टवत्सेशा न त्वमिह पुनरागमिष्यसि न वा पितरौ, भ्रातरौ च स्मरिष्यसीति। किं बहुना, प्राप्तदयिता त्वं दूरस्थां मामपि विस्मरिष्यसि। तथा च स्यहमपि तव भर्तृवेश्मनि न समागमिष्यामि। एतच्छ्रुत्वा निजसखीभाविवियोगसन्देहविक्लवा राजकन्याऽश्रूणि विमुञ्चन्ती सोमप्रभामाप सखि, एवञ्चेत्तर्हि वत्सेश त्वमिहैवानय। त्वया विनाऽहमेकाहमपि स्थातुं न पारयामीति। विदित चरमेवैतत्ते यदनिरुद्धश्चित्रलेखयोपरसमीपं प्रापित। त्वं ▮ ततोऽप्यधिकप्रभावाद्यमेऽभिमनेत्यचिरमिहैव वत्सेशमानेतुं शक्नोषीति। एतदाकर्ण्य सोमप्रभाऽब्रवीत्—'आसाच्चित्रलेखा सुरस्त्रीति सा तत् समुत्क्षिप्य तथा कर्तुमशकत्। अहं तु न परस्पर्शं करोमीति वत्सेशं इहानेतुमशक्ता। अत पूर्वं त्वां प्रसेनजितं दर्शयित्वा वत्सेश्वर प्रतिनयामि। एवमुक्त्वा सकोशा, सपरिच्छदा, ता मायाक्लृप्तयन्त्रविमानके समारोह्य तत्पित्रोरविदिता, कृतसमास्थानिका श्रावस्तीमवाप्य मृगयानिर्गतं जरापाण्डुं प्रसेनजितं दूरतो दर्शयामास। तं तथा जराविष्टमालोक्य समुपजाततद्वरणोपेक्षा सा, 'सखि, मामचिरमितो वत्सेशं प्रति नयेति कलिङ्गसेना सोमप्रभामुवाच। अतस्तेनैव व्योमवाहिना यन्त्रेण ते कौशाम्बीमवापतु'। तत्रोद्यानगतं सम्पूर्णदारिस वत्सेशं दूरादालोक्य कलिङ्गसेना तत्सङ्गमं विना क्षणमप्यवस्थातुमपारयन्ती 'सखि, अद्यैव मां वत्सराजेन सङ्गमयेति सोमप्रभामुवाच। किन्तु तदानीमुपलक्षितकिञ्चिद्दुर्मनिमित्ता सा दूरं दृढताप्रतं प्रतिषिध्य तदिममलक्षितया तया तत्रैवोद्यानेऽतिवाहयितुं प्रातरागत्य च तत्सङ्गमयुक्तिं सङ्घटयितुं प्रतिज्ञाय शतो निजभर्तृगृहमयासीत्। गतायामेव सोमप्रभायां शङ्कया स्व सख्या निषिद्धपूर्वापि तत्रस्था कलिङ्गसेना वत्सेशसङ्गमसमुत्कण्ठां प्रकटयन्ती यथातत्त्वं स्वसन्देशं निजमहत्तरमुखेन वत्सेशं प्राहिणोत्। सोऽपि च तत्र गत्वा प्रतीहारमुखेन वत्सेशं व्यजिज्ञपत् यत्तक्षशिलापतेः पुत्री कलिङ्गसेना त्वद्रूपाकृष्टा परित्यक्तबान्धवजना, सपरिजना, गुप्तचारिण्या मयासुरसुतया नलकूबरजायया सोमप्रभाख्यया निजसख्या व्योमगामिना यन्त्रेणेह स्वमानीता। एतद्विज्ञापनार्थमह

१ 'अनद्यतने र्हिलन्यतरस्याम्'। २ 'इदमोऽश् यथ'। ३. 'पिद्गिरादिभ्योऽङ्', इत्यङि, टाप्। ४ 'इच्छा' इतिनिपातनात्साधु।

मिहायात इति तां त्वं स्वीकुरुष्व । महत्तरादेतत्सर्वमाकर्ण्याभिनन्दिततद्वचनो वत्सेशः प्रहृष्टो हेमवस्त्राद्यैस्तं सत्कृत्यामात्यमुख्यं यौगन्धरायणञ्चाहूय विदिताखिलवृत्तान्तं तं कृत्वा, कर्हि सा शीघ्रातिशीघ्रं परिणेयेति तदभिमतं जिज्ञासितवान् । वत्सेशेनेत्थं जिज्ञासितो मन्त्रिमुख्यः समालोचिततदात्वायतिहितावेदी[1] क्षणमेवमचिन्तयत् यज्जगत्त्रयख्यातरूपां सुरैरपि स्पृह्यमाणां कलिङ्गसेनामवाप्य वत्सेशः सर्वं[2] मन्यत्त्यक्ष्यतीति सम्भावितासुवियुक्त्यां वासवदत्तायामवश्यं भाविनि च नरवाहनदत्तीयविनाशे, दुष्करे च तेषां[3] स्नेहरक्षिते पद्मावतीजीवने, व्यतिकरे चैतस्मिन् सम्भावितविनाशयोरन्योन्यपित्रोः[4], श्वशुरयोश्च[5] सर्वंसनाशः सम्पद्येत । निषिद्धस्य चास्य राज्ञो व्यसनमेतदाधिक्यमामुपादिश्यनुमवेशस्यास्य संसिद्ध्यै कालमतियापयामि । एतदालोच्य यौगन्धरायणो वत्सेशमुवाच, 'देव, धन्योऽसि, यस्य ते समीपमेवम्भूता त्रैलोक्यसुन्दरी स्वयं वरणार्थमागता । किन्तु महाकुलीनेयं कन्येति ज्योतिषिकान्[6] पृष्ट्वा सुलग्ने यथाविध्यस्याः पाणिग्रहणं विधेयम् । अद्य अस्याः स्वरूपानुरूपं धामो देयः ।

मन्त्रिमुख्येनेत्थमुक्तो[7] हृष्टहृदयो राजा तदभिमतमनुमतममनुतेति प्रदत्तरासावासादिका कलिङ्गसेना निजवासाधिवेश्यं प्रविश्य परां मुदमवाप[8] । यौगन्धरायणोऽपि च राजकुलान्निर्गत्याशुभस्य कार्यस्य प्रायः कालहारमेव प्रतिक्रियां मन्वानः सर्वैस्तत्रस्थैर्मौहूर्तिकैः सम्विदं विधाय सुदूरलग्ननिर्देशाय तान् गुप्तं व्याजहार । कलिङ्गसेनासमाचारेण पद्मावतीतरसपत्नीभियाऽतिक्षुभितहृदयया वासवदत्तया चाकारितस्तत्रावासं गत्वा 'धीरे, मावधीरय धैर्यम्, न मयि प्राणिति सम्भवत्येतत्, इति चिन्तयित्वा खेलु[9]' । यथावसरसमीपागतं राजानं स्वमात्मनो मनोविकारं सम्वृत्य सविशेषोपचारैरुपचर । कलिङ्गसेनास्वीकारे चावासतत्पितृसहायस्य राज्यस्यापि वृद्धिं ब्रुवाणा साम्प्रतं तस्याः स्वीकृतिं स्वमनुमन्यस्व । एवं कृते ते विशालहृदयतामालोक्य त्वयि सविशेषप्ररूढस्नेहो वत्सेशः स्वयमेव कलिङ्गसेनामुद्वोढुं नोन्मनीभविष्यति । देवी पद्मावती चाप्येवमेव कर्तुं

१. तत्कालस्तु तदात्वं स्यात्, आयतिरुत्तरकालः । २. सर्वांश्च सर्वांश्च सर्वाणि च, 'नपुंसकमनपुंसकेनैकवत्' । ३. स च सा च स च ते, तेषाम् । ४. 'पिता माता' । ५. 'श्वशुर श्वश्वा' । ६. 'कतुक्थादिसूत्रान्ताट्ठक्' । ७. सुपः सुपा समासः । ८. सुपतिष्ठा समासः । ९. 'अलंखल्वोः प्रतिषेधयोः प्राचां क्त्वा' ।

त्वया निर्देशनीया । एवं कार्येऽस्मिन् नः कालक्षेपेण युक्त्या सर्वमभीष्टं निष्पद्येत । एवं प्रबोधयन् मन्त्री तदादतस्तदावासतः सायं निजगृहं जगाम ।

एवं पृथक्[1]-पृथक् निजनिजसद्मसु चिन्तासन्तानसन्दानितैस्तैस्तैर्व्यतियापितायां मायात्रियामायां, प्रातरेव समीपमुपगम्य 'कलिङ्गसेनाया देवस्य च विवाहमङ्गलाय कदा शुभावहो लग्न[2]? किञ्चाद्यैव मौहूर्तिकाः समाकार्य पृच्छ्यन्ते'? इति मन्त्रिधूर्तेन यौगन्धरायणेनोक्तो वत्सेशः पुरोवर्तिनं प्रतीहारं तत्कालमेवादिश्य मौहूर्तिकानानाययामास । किन्तु तेन पृष्टा महामन्त्रिपूर्वकृतसङ्केतास्ते मौहूर्तिकाः षण्मासानन्तरमनुकूलं लग्नमाहुः । तदाकर्ण्य प्रदर्शितालीककोपो यौगन्धरायणः 'राजन्, अज्ञा इमे, योऽमात्येषु ज्योतिर्विद्यासुज्ञः सोऽद्य नागत इति तं पृष्ट्वा यथायोग्यं विधेहीमम् । एवमाकर्णितमन्त्रिवचा वत्सेशो गणकं तं दोलायमानमानसः शीघ्रमाकार्य पृष्टवान् । किन्तु सोऽपि तथैव कृतसङ्केतः षण्मासान्ते व्यवस्थितं शुभावहं विवाहलग्नमब्रवीत् । तदाकर्ण्योद्विग्न इव यौगन्धरायणो राजानं तात्कालीनं कर्त्तव्यं पृच्छन्नस्मिन् विषये कलिङ्गसेना प्रष्टव्येति सुलग्नैषिणोक्तेन च तेनाभिहितस्तथाऽस्त्वित्युक्त्वा गणकद्वयेन सह कलिङ्गसेनाऽन्तिकमाससाद । उवाच च तत्र यत्ते विवाहलग्नं निश्चेतुमहमिहायातः अतो निजजन्मर्क्षमाचक्ष्व । तच्छ्रुत्वा तत्परिजनेन तज्जन्मर्क्षमुदितं किन्तु मन्त्रिकृतसङ्केतौ गणकौ तत्रापि मासषट्कानन्तरमेव परिणयायाख्यातां नाम इत्युद्विग्नचेतसि कलिङ्गसेनायाम् तन्महत्तरकोऽब्रवीत् विवाहलग्नानुकूल्यमत्यावश्यकम् । कुलग्ने हि कृत उपयम उपयमनयनि वधूवरयोरन्यतरम् इति शिवतति मतिं दधानैर्भवद्भिर्भवितव्यम् । अतोऽनुकूल एव लग्न प्रेक्षणीयो येन दम्पती चिरमजस्रं च ससुखं निवसेताम् । श्रुतैतन्महत्तरवचस्सु, तत्रत्येषु, सर्वेषु साधु साध्विति च ब्रुवाणेषु, आम्, कुलग्ने कृते विवाहे सम्बन्धी कलिङ्गदत्तोऽपि खिद्येत्' इत्युक्तवति च यौगन्धरायणे' 'यथा भवन्तो जानन्ति, यच्च भवतामभिमतम्' इत्युक्त्वा विरतवचनायां कलिङ्गसेनायाम्, तस्यास्तदेव वचनं गृहीत्वाऽऽमन्त्र्य च तां सगणको यौगन्धरायणो राजप्रासादमाससाद । सर्वं च तद्वत्सेशमावेद्य प्रबोध्य च युक्त्या तं निजनिशान्तमायात् । तथा तत्रैकान्ते स्थित्वा स्वाभीष्टसिद्धये सिद्धकालातिपातो मन्त्री

१. 'सर्वस्य द्वे', 'नित्यवीप्सयो' । २. सुत्पत्तेः प्राक् सुपो नाम्ना (प्रातिपदिकेन) समासः । ३. भवति मङ्गलं यस्मिन् लग्ने इति तिङ सुपा समास. । ४. नमिकम्पीतिसूत्रे निपातनाद्धातुना सुपस्समास ।

कार्यशेषपूर्तये योगेश्वराख्यं निजसुहृदं ब्रह्मराक्षसं सस्मार । स च स्मरणमात्रेणैवोपस्थितः 'किमर्थं मन्त्रिन् स्मृतोऽहमिति' ब्रुवन् यौगन्धरायणेनामूलं कलिङ्गसेना वृत्तान्तं स्वाभीष्टञ्चोक्तो भूयोऽवाचि—अस्याः सदृशी नान्या नारीन्द्रपुरेऽपि वर्तते इति सिद्धविद्याधरादयोऽपि प्रच्छन्नरूपेणैनामुशन्ति । अतः केनापि सिद्धेन विद्याधरेण वा, सङ्गं चेदस्या व्रजेस्त्वञ्चावलोकयेस्तदा तद्दोषे स्वदृष्टितोऽस्माभिर्विलोक्यमाने तथोक्ते च भूपतौ, ततो विरक्तौ नितरामास्माकं[1]कार्यसिद्धिः संजायेत ।

एवं मन्त्रिणादिष्टो ब्रह्मराक्षसः कलिङ्ग[2]सेनासदनमासाद्य प्रच्छन्नस्तस्थौ । अत्रान्तर एव तत्सखी मयासुरसुता सोमप्रभा तत्पार्श्वमायाता निजसखीकार्यविघ्नशङ्किता हारायिताश्रुधारा तस्मिन् ब्रह्मराक्षसे शृण्वतीदमाह—अद्य पूर्वाह्ण एवाहमिहायाता, त्वदासन्नं छन्नमासद्य, सर्वं युष्मदालापमाकर्णितवतीत्यभ्युपेतानिमित्तकार्यस्य सर्वदाऽनिष्टकल्पकत्वान्मन्निषिद्धयापि त्वया वत्सेशसमीपमात्मप्रहाय योऽशुभे निमित्ते दूतं प्रेषयन्त्या त्वया नानुलोममाचरितम् । एवं हि रभसाप्रवर्तमानानां कार्येषूपस्थितमनिमित्तं सिद्धिविलम्बाद्यनिष्टमुत्पादयतीति प्राज्ञवाक्यावमानिनोऽनुशयदावदहनदग्धा मुग्धाः सत्पूपहासास्पदतामायान्ति । तस्मार्थये सर्वविधातारं विधातारं तवाविघ्नविवाहार्थम् । यतो हि नीतिनिपुणो मन्त्री यौगन्धरायणोऽपि राजव्यसनशङ्की कार्यमेतद्विहन्तुं शक्नोति । यथा कथञ्चिद् विहितेऽपि विवाहे धार्मिकः स मा विघ्नमुत्पादयतु तथापि सपत्न्यस्तु सर्वथैव चिन्त्या भवन्ति । तास्तु नूपैव बहुदोषानानयन्ति । त्वं धन्यासि, देवा अपि त्वामभिलषन्तीति तवात्र प्रकर्ष एव कथञ्चित्कार्योन्माथी न भवेत् । त्वं हि पतिमन्दिरे स्थिताऽसीत्यतः परमहं भर्त्रा निवारिता नात्राहमागमिष्यामि । त्वदतिस्नेहवशात् सुगुप्तमनागमनमप्यश्रेयस्करमकिञ्चित्करञ्चेत्यधुनाऽहं निजगृहं गच्छामि ।

सोमप्रभा कलिङ्गसेनया सहैवं कृतालापा निजभवनं जगाम । यातायाञ्च तस्यां प्रियसख्यां परित्यक्तनिजदेशबान्धवा विलम्बितवत्सेशपाणिग्रहणमहोत्सवा कलिङ्गसेना, यूथपरिभ्रष्टसारङ्गाङ्गनाभङ्गीमङ्गीकुर्वाणा कथञ्चित्कञ्चित् कालमनैषीत् ।

इतो वत्सेशोऽपि तदवाप्त्यौत्सुक्यविमना एकस्मिन् दिने मनो विनोदयितुं त्रिभूम[3], विलसच्चतुर्दिग्बहुविचित्रावस्तारै[4]र्गवाक्षं[5] चासपद्रान्वितात्प्रासादप्रासा-

१. तस्मिन्नणि च युष्माकास्माकौ । २. घञर्थे कविधानम् । ३. 'कृष्णोदक्पाण्डुसंख्यापूर्वाया भूमेरजिष्यते' । ४. अवेतृस्त्रोर्घञ्', (अवस्तारो जवनिका) । ५. 'अक्ष्णोऽदर्शनात्', 'अवङ् स्फोटायनस्य' ।

दयत्। तत्र पूर्वत एव सुचतुर[1]मन्त्रिवरशिक्षिता सा विशेषतस्तदानीं निर्विकारा विविधोपचारैर्निजप्रेमपर्यां परिचर्यां प्रादर्शयत्। तदा तस्याः हृदय जिज्ञासुना नृपतिना 'कलिङ्गराजसुता, सुतारनयननिर्जितेन्दीवरा, वरार्थिनी मम, स्वयमिहोपयाता तत्त्वया ज्ञातं न वेत्युक्ता वासवदत्ता 'मया सर्वं ज्ञातम्, हर्षस्याय महीयसो विषयः। सा ह्यस्माकं गृहमायाता साक्षाल्लक्ष्मीः। एतदुपधिनाऽधिनाथे तदियत्त्यपि त्वद्वशगे निखिलापीयमिला त्वद्वशवर्तिनी भवेत्। अहञ्च त्वद्विभूत्या, त्वत्सुखेनैव च सुखिनीति नाविदितं ते। यस्या मे त्वमीदृशो भर्ता यो नृपान्तरैर्योऽन्वेष्यमाणाभिरपि राजकन्याभिरभिलष्यते सा कथं न धन्येति शुभकार्येऽहमस्मिन्नुत्सुकायसीयत्समीहितः समीहे।

वासवदत्तयेत्थमुक्तो वत्सेशोऽत्यन्त सन्तुष्टस्तस्यां निशि तदावास एव शयानो निशि मध्येनिद्रं विनिद्रोऽचिन्तयत् यत् कलिङ्गसेनां भाविसपत्नीमेवमनुमन्यमानाऽपीयं महानुभावा या पद्मावतीविवाहेऽपि प्राणान्नाहासीत् कथमेतस्मोढुं तत्क्नुयात्। मदीयं कुलं, श्वशुर्यः, श्वशुरश्चैतदवलम्बना इति प्राज्यं राज्यं, परिजनो जीवितं चैतत्सर्वमस्यामेव निर्भिमर्ति। अतः कथं मया कलिङ्गसेना परिणेतव्येत्यादिविचारैरेव कृततन्निशान्तनिशान्तस्ततो निर्गतोऽपराह्णे पद्मावत्यावासमासादितवान्। साऽपि च वासवदत्तानिर्देशानुसारं वासवदत्तावदेव तं परिचरन्ती दृष्टा तथैनाववददित्यन्येद्युस्तयोः साम्मनस्य[2] शशंस वत्सेशो यौगन्धरायणम्। स चापि राजानं विचारनिमग्नमीक्षमाणस्तमुवाच—देव नैतावदेव; वर्ततेऽत्र तत्परहंसम्[3]। पुरन्ध्रयो हि स्थापयन्ति प्रत्युरसं[4] निजपतीनां क्लेशेऽप्यश्लीलं शीलम्, अनाहार्यमौदार्यम्। उपबृंहयन्ति प्रेम, प्रकाशयन्ति च प्रियम्वदताम्, उद्योतयन्त्युदारताम् दर्शयन्त्यादरम्। आविर्भावयन्ति च सर्वभावम्। किन्त्वन्यासक्तेषूपरतेषु वा तेषु, ता एनादैन्यगाम्भीर्य[5]हृदयभावा निजवियोगकरपत्रधाराकर्तनदुस्सहेषु[6] सुदून[7]मनसो न शोभनतरमात्मनीनं[8] जीवनमाकलयन्त्य

---

१. 'अचतुरविचतुरसुचतुर'-इत्यादिना साधु। २. 'समो मतिमनसो' इति गणसूत्रसहकारेण वर्णदृढादित्वात्ष्यञ्। ३. 'अन्ववतप्ताद्रहस'। ४. 'प्रतेरुरस सप्तमीस्थात्'। ५. 'गम्भीराञ्ज्य'। ६. 'ईषद्दुःसुषु' इति खल्। ७. स्वादय ओदित इति 'ओदितश्च'त्यनेन दूङ् धातोः परीभूतस्य क्तस्य नः। ८. 'आत्मन्विश्वजनभोगोत्तरपदात्ख', 'आत्माध्वानौ खे'।

आत्मतनूजातनूजतनूजपातमेव शरणाश्रयणाय श्रेयस्करं, यशस्यं[1] स्वर्ग्यञ्चाव-गच्छन्ति । अतो राजन्, प्रकृष्टस्य प्रेम्णो भङ्गो, विशेषेण मनस्विन्या वासव-दत्तायाः, सुदुःसह इति भवता परिणीतायामस्यां कलिङ्गसेनायां निःसंशयं साऽसून् जह्यात् । देवी पद्मावत्यपि तथैव सम्भाव्यते । तयोश्च तथाभूतां गतिं गतयोस्तन्मात्रैकजीवितस्य नरवाहनदत्तस्य को भवेदाश्रय इति जानेऽहमेनाम-रूपस्य कृते बहुहानिं प्रियाकान्तो[3] भवाञ्च सोढुं शक्नुयात् । देव्योरङ्गिरागाम्भीर्यं हि तयोर्जीवितत्यागगाढनिश्चयनिस्पृहहृदयतामभिव्यनक्तीत्येकपद एव सम्भावितस्य सर्वविनाशस्य स्वार्थस्य रक्षा भवादृशैरसदृशैरवश्यं करणीया ।

मन्त्रिवरादेवमाकर्ण्य सम्यग्विवेकपदवीमारूढो वत्सेशः कलिङ्गसेना परिणय-सञ्जातौदासीन्यो मतिमन्मन्त्रिमुख्यसम्मतिमतिशयेन स्तुवन् 'प्रिये, त्वत्प्रेमैक-जीवितोऽहमन्यस्या न नामापि ग्रहीतुमुत्सहे किमुत पाणिग्रहणरूपापर्यावलम्ब-नम् । किन्तु कलिङ्गसेना हठान्मदीयगृहमुपयातेत्युर्वशीवाक्सौकृतमात्मस्वीकृति-विनयं प्रत्याचक्षाणाय पुंसार्नुजायार्जुनाय षण्ढताशापं न मह्यं दद्यादिति चिन्तय-ता मया तदानीमेव न सहसा निषिद्धा' एवमाश्वासयन् तां रात्रिं तत्रैवानयत् ।

अत्रान्तरे कलिङ्गसेनावृत्तान्तज्ञप्त्यै नियुक्तो ब्रह्मराक्षसो योगेश्वरस्तस्यामेव निशि मन्त्रिवरमागत्याभ्यधात्—'कलिङ्गसेनासदने सदा सीदन्नहं बहिरन्तर्वा दिव्यानां मानुषाणां वा नागममपश्यम् । प्रच्छन्नोऽहमद्याकस्मात्तमसि सायम-भ्यर्कः शब्दं श्रुत्वा विज्ञातुं तमप्रभुर्भवन् कलिङ्गसेनालावण्यलुब्धस्याम्बरे भ्रमतो दिव्यप्रभावस्य कस्यचिदप्येष शब्द इति निश्चित्य तुभ्यमहमिह वक्तुमागाम् यदतः परमहं यथाबुद्धि यथाशक्ति च कलिङ्गसेनागतिं जिज्ञासिष्ये । एता-वदुक्त्वा योगेश्वरो ब्रह्मराक्षसो जगाम ।

---

१. यशसः निमित्तमित्यर्थः 'गोद्व्यचोऽसंख्यापरिमाणाश्वादेर्यत्', एवम् २. स्वर्गस्य निमित्तं स्वर्ग्यमित्यपि बोध्यम् । ३. कान्ताशब्दस्य प्रियादित्वाञ्च तस्मिन् प्रियाशब्दस्य पुम्वद्भावः । ४. 'पयो विभाषे'ति वैकल्पिकसमासान्तोऽच् । ५. 'अञ्जस उपसंख्यानम्' (आर्जवेन कृतमित्यर्थः) । ६. 'पुंसानुजो जनुपान्ध इति च' । ७. अयञ्च षण्ढताशापोवृहन्नलारूपेण विराटनगरेऽतिवाहितोऽर्जुनेनेति माहाभारती कथाऽत्रावसेया । ८. 'ओज सहोऽम्भस्तमसस्तृतीयाया' इत्यलुक् ।

तदनन्तर मदनवेगाख्यो विद्याधराधिप पूर्वं कलिङ्गसेनामालोक्य पञ्चशर-शरार्दितस्तद्वाप्तये कृततपश्चर्यासशङ्करवरोऽप्यन्यासक्तामन्यदेशस्था च तामलभमानो रजनीषु दिवि भ्रमन् स्वावासस्यापरिपर्य्यन्तं वत्सेश दृष्ट्वा दृष्ट्वा ताम्यन्तीं स्वहर्म्यगां कलिङ्गसेनामालोक्य तत्र अन्तर लब्धुमेकस्या रात्रौ धृतवत्सेशस्वरूपो मन्त्रिणा कालक्षेपमसहमानः स इव द्वारपालाभिवन्दित कलिङ्गसेनाऽवास प्रविश्य विश्वास्य च ता तेनैव रूपेण गान्धर्वेण विधिना स्वभार्यां चकार। स कालञ्च योगादलक्षित प्रविष्टो योगेश्वर सर्वमेतदाऽऽकर्ण्यातिपरितुष्टो हृष्टो-यौगन्धरायणमागत्य यथादृष्ट निवेदितवान्। तमातिप्रीतो यौगन्धरायण प्राहवत्सेशमागत्यानुषङ्गतोऽब्रवीत्—'देव, परमस्वच्छन्देषा कलिङ्गसेना नार्हति-भव पाणिग्रहणम्। स्वेच्छयैषा प्रसेनजित द्रष्टुमायाता, जरापराहतलावण्य त वीक्ष्य सतो विरक्ता रूपलुब्धेहोपगताऽऽवासे स्वेच्छयाऽन्यपुरुषासङ्ग करोति। एतदाकर्ण्य कुलीनेय कन्या कथमेवमाचरेत्, मदीयान्त पुर प्रवेष्टु को वा शक्तो भवेदित्थ सन्दिहानो राजा 'अद्यैव देव, त्वया प्रत्यक्ष सर्वं कारयिष्यामि। मानुषाणां न तथागतिर्भवेत् किन्तु तामभ्याहतगतयो गन्धर्वाद्योऽपि वाञ्छन्तीत्युक्तो मन्त्रिणा, रात्रौ सुप्तेषु सर्वेषु जनेषु कलिङ्गसेनाभवनमगमत्।

तत्राऽदृष्टप्रवेशो त्रिदशसुन्दरीसौन्दर्यमुद्रया निद्रयाऽप्यतिशय्य शय्यागृहे कृतमञ्चेशायास्तस्या समीपे सुप्त स्ववरूपस्थ साहसिक मदनवेग अिवासति वत्सेशो, प्रबुद्ध स स्नाक् समुदपतत्। कलिङ्गसेनाऽपि च प्रबुद्धा शून्य शयनमालोक्य कथं पूर्वं प्रबुध्य वत्सेशो निद्रिता मामेव हित्वा विहीते इत्युक्तवत्या स्तस्यास्तद्वचनमाकर्ण्य यौगन्धरायणो वत्सेशमाह 'त्वद्रूपधारिणाऽनेन दूषित-चरित्रीकृतेति समुपलब्धयोगबलोऽह त्वयासाक्षात्कारयम्। किन्तु दिव्य-प्रभावोऽय हन्तुमशक्य। एवमुक्त्वा वत्सेशेन सह कलिङ्गसेनामागत्य यौगन्धरायणेन राजकन्ये, त्वम् वत्सेशरूपधारिणा कनापि मायाविना सम्मोह्य परिणीताऽसि नामुना म'स्वामिनेत्युक्ताऽति सम्भ्रान्ता वाणविद्धस्वान्ता इव हुरन्ता गतिं वैधीमाकलयमानाऽश्रुपरिप्लुतनेत्रा वत्सेशमुवाच—गान्धर्वेण विधिनाऽत्र त्वया-परिणीताऽह कथकारमिह शकुन्तला दुष्यन्तेनेव विस्मये। हृदिस्पृश वाचमेता-

---

१. शक्लधातोरनुकरणेऽनद् (प्रकृतिवदनुकरणम्)। २ 'जहातेश्च क्त्वि'। ३ 'हृक्रोरन्यतरस्याम्'। ४. 'अदसोऽसेर्दादु'० 'न मुने' इत्यादि। ५ 'अन्यथैव कथमित्यमिति' कृञो णमुल्।

माकर्ण्य तद्दोषोन्मेषसङ्कुचितहृदयपुण्डरीकः क्षणमवाङ्मुखस्थितो वत्सेशः, 'स य न त्वं मया परिणीताऽसि, अद्यैव अहमिहायात' इत्युक्त्वा मन्त्रिणा सह राजमन्दिरमगात्।

एवं कृतकृत्य इव ततो निर्गत्य गते वत्सेशे यौगन्धरायणे, गजनिपीडिता पद्मिनीव सम्भोगविदलत्पत्रमुखाब्जा परिक्षिप्तकबरीभ्रमरीका कलिङ्गसेना, विनष्टकन्यकाभावा, अभावाद् यत्नोपायस्यान्तरिक्षनिक्षिप्तचक्षुः 'र्वत्सेशरूपिणा येनाहं परिणीता स प्रकाशताम्। स एव हि मे पतिः' इति दिविस्पृशं[1] वाचं व्याजहार। एवमुक्तवत्याश्च तस्या दिव्यरूपो हारकेयूरराजितो, विद्याधराधिपो, गगनादवतीर्णः 'को भवानिति' तया पृष्टः, 'अहं तन्वि, मदनवेगाख्यो विद्याधराधिपस्त्वां पुरा पितृगृहस्थामवलोक्य त्वत्प्राप्तये कृततपाः कण्ठेकाला[2]द्धरमवाप्याहार्यं धैर्यं त्वां मार्गयमाणो वत्सेश्वरानुरक्तां त्वामिहासाद्यावृततद्विवाहामेव सुवत्या पर्यणयम्। एवं तद्वाग्लताललितस्वरपल्लवतल्लज मिव कर्णमारोपयन्ती कलिङ्गसेना स्वप्नकनिधयालापप्रीतिः तत्रैव पुनरागमाय प्रतिज्ञाय यातुमुत्सृतेन मदनवेगेनाश्वासिता हृदये[3]न्यस्तकर्तृभक्तिः, कलिङ्गसेनाऽऽलानबद्धा स्तम्बेर[4]मेव तस्मिन्नेवावासे वस्तु स्वान्तं स्थिरीचकार।

एकदा तु कलिङ्गसेनासौन्दर्यस्मृतिसमुद्भूतसमन्मथावेगास्वे[5]स्थो वत्सेश्वरो निशायामुत्थाय खड्गपाणिर्मन्दिरमस्याः प्राविशत्। अनुनाथितवांश्च तत्र कृतास्थित्य सा भार्यार्थम्। किंतु परपत्न्यहमिति तया प्रत्याख्यातो भूयो भणितः 'परकलत्ररतिरपत्रपतामभिव्यनक्ति सद्गोत्रजातानाम्। त्वदर्थमिहायाताऽप्यहं त्वद्रूपधारिणा मदनवेगाख्यविद्याधरेण व्यूढेति स एव मे भर्ता। नाहं वेश्याया[6] पुत्री पुंश्चली वेति विषयेऽस्मिन् नाहं मनसाऽऽज्ञायिनी[7], दृष्टाशकुनया च त्वत्सदृशा भिषिद्धाऽप्यहं त्वत्पार्श्वे प्रैष्यप्रेषणरूपमवर्यमचिरमपरमपराधं यत्, तेन मामन्यथा मा मन्यथाः। बलात्कारेण चाभिकामयमानाऽहमिहैवापरिप्लुतचरित्रैवासून् परिहातुमभिकाङ्क्षेयेत्यपथि मत्प्राणहरणे वा वृथा मतिं मा कृथाः। अपि तु, जनमनुकूलप्रभञ्जन इवानुकूलकूलोपकण्ठं, परिभ्रष्टां नावमिव नयेथाः। इहागताया मे वसनेऽपि ते विप्रतिपत्तिश्चेदहमन्यतो गच्छेयम्। एतदाकर्ण्य धर्मज्ञो

१ 'इगुपधाच्च'। २ 'हलदन्तात्सप्तम्याः संज्ञायाम्'। ३ 'बन्धे च विभाषा'। ४ 'तत्पुरुषे कृति बहुलम्'। ५ नञ्स्वस्मिन् तिष्ठतीत्यस्वस्थ 'स्थे च भाषायाम्', 'तत्पुरुषे कृति बहुलम्'। ६ 'षष्ठ्या आक्रोशे'। ७ 'आज्ञायिनि च'।

वत्सेश समुत्पन्नविवेकातिरेको भर्त्रा सह निर्भय तन्निवस्तु तामनुमन्य स्वप्रासा दमाजगाम। तत्सर्वमाकाशेऽलक्षितो मदनवेग समालक्ष्य परां मुदमासाद्य सद्यस्ततोऽवतीर्ण साधुवादेन स्वप्रियां सत्कृत्य च तस्यां निशायां तत्रैव न्युष्यो षसि दिवमुत्पपात।

एवमागच्छता गच्छता च गविष्ठिरेण[1] विद्याधरेण रममाणा कलिंगसेना मर्त्य भावेऽपि दिविनिशान्[2] भोगान् भुञ्जाना, सुखान्विता, तमावासमध्यवसत्। वत्सरा- जोऽपि च मुक्तचिन्तो मन्त्रिवच स्मरन् राज्य पुत्र च लब्ध मन्वानो नित रामानन्द।

अथ गच्छत्सु दिवसेष्वापन्नसत्त्वा कलिङ्गसेनामुपेत्यैकदा मदनवेग उवाच कलिङ्गसेने, प्राग्जन्माप्सरास्त्व स्वाविनयेन शक्रशापत साम्प्रत मानुषयोनिम वाप्ता। दिव्यानामस्माकञ्चैव समयो यन्मानुषगर्भजातमिदमपत्यमिहैव त्यक्त्वा निर्गन्तव्याम इत्यपत्यमेतत्त्वमभिरक्षेरहञ्च निजस्थान गतोऽपि तव स्मरणक्षणे एव सन्निधास्ये, इत्यश्रुविलोचना तामाश्वास्यापरिमित रत्नसञ्चय च तस्यै दत्त्वा समयाकृष्टो विद्याधराधिपो निजवसतिमुदपतत्। कलिङ्गसेना च वत्सेश भुजच्छायायामवलम्बितपत्याशासु ताऽस्तु प्राक्तनसंयोगाय व्रतमिवाचरन्ती तत्रैव दिनानि व्यत्यगमयत्।

अत्रान्तरे साङ्गरूपयवाप्त्यै तप कृतवतीममर्त्यलोक निजाराधनतो जनिष्य- माणामयोनिजामनङ्गभार्यां रतिमम्बिकापतिर्दैर्घ्यपूर्वेण, वत्सराजगृहे कालेने[3] त्पतिना सयोक्तुमादिदेश। अतो दग्धकामोऽपि निजोक्ति

मदनमञ्चुकोत्पत्ति

पूरयितुकाम सतीवाम एतत्कार्यसिद्धये प्रजापति मुवाच यत्कलिङ्गसेना दिव्यसम्भव तनय सोष्यते त मायया तत्रागत्य तत्स्थले त्वत्तद्दिव्यतनुमिमा रतिं मानुषीं कन्यां निर्माय विपेतीम राज्ञा शिरसि निधाय निर्गते विधातरि यथासमय कलिङ्गसेनाप्रसूत सुत स्वमा यया प्रच्छाद्यालक्षित सन् कन्यारूपिणीं रतिं तत्र न्यधादिति सर्वे एव जना जाता मेव जाता तामलक्षन्त। कलिङ्गसेनाऽपि जाता तामसदृशीं सुतामवलोक्य सम धाप्तपुत्रजननाधिकसन्तोषा, तोषानुरूपमुत्सव वितन्वती मदनमञ्चुकेति नाम्ना तामाजुहाव। नृपोऽपि चाथ वत्सेश्वर सदेवीक समन्त्रिको जाता तादृशीमनु

1 गवि वाचि स्थिर इति तयोक्तेन 'गवियुधिभ्यां स्थिर' २ 'प्रावृट्शरत्का लदिवां जे'। ३. काले जातेन, 'प्रावृट्शरत्कालदिवां जे' इति सप्तम्या अलुक्।

पमा कन्यां समाकर्ण्याकस्माद्विधिप्रेरितो यौगन्धरायणे शृण्वति वासवदत्तामुवाच, 'जाने, कलिङ्गसेनैषा शापवशेन मर्त्यत्वमवाप्ता दिव्या स्त्रीति निजालौकिकरूपेण दर्शकानन्ददायिनी ऐतदायनी[1] अपि काचिद्दिव्यैवेत्यसौ मम तनयस्य नरवाहनदत्तस्य रूपेण तुल्या शीलसौन्दर्यस्नेहसुधाकुल्ये[2] इव कुल्या[3] महादेवीपदार्हा[4]'। एतदाकर्ण्य देवी वासवदत्तोवाच, 'महाराज, कस्मादकस्मादद्य चेतस्यास्पदमकरोदियं भावना भवतः? उभयकुलविशुद्धः सौभागिनेयः[5] एष ते पुत्रः क्वासौ काल्याणिनेयी[6] कालिङ्गसेनेयी[7]?' श्रुत्वैतद्वचनो वत्सेशो विमृशन् वासवदत्तामुवाच माहमात्मनैतद् ब्रवीमि अपि तु केनापि देवेन हृदिस्थितेन प्रेरितस्य मम मुखादिमा वाचो निःसरन्ति। इयं कन्या नरवाहनदत्तस्य भूतपूर्वभार्या। किञ्च, असावेकपत्नी[8] कलिङ्गसेना कुलीनाऽपि[9] कुलीना, पूर्वकर्मवशान्मानुषीत्वं गतेत्यशरीरिणीं वाचमिवाहं शृणोमि। इत्थमुक्त्वा विरतवचसि भूपतौ, मन्त्री यौगन्धरायणः प्राह, 'देव, श्रूयते निजधवे भवेन भूतिभूयं प्रापिते, रत्या तपश्चर्यया प्रसादितः शर्वो मर्त्यभावमागतायास्तस्या मर्त्यलोकावतीर्णेन सशरीरेण तद्भर्त्रा सह सङ्गमाय वरमदात्। तव सुतश्च दिव्यया वाचा कामावतार उक्तपूर्वः। इदानीमपि च रत्या मर्त्यभावेऽवतरणीयमेवेति कलिङ्गसेनागर्भग्राहिकाऽऽगत्य मामेवमभाषत यत्कलिङ्गसेनागर्भशय्यायां योऽर्भको मया दृष्टस्तदन्योऽद्य मां प्रतिभातीत्येतदाश्चर्यजनकव्यतिकरेण जाने दैवैः स्वमायया कलिङ्गसेनागर्भचौर्येण निर्मितैषाऽयोनिजा रतिरिति कामावतारस्य त्वत्पुत्रस्य दयिता भाविनी भार्या कलिङ्गसेनातनया। मन्त्रिणैवमुक्तो वत्सेशो वासवदत्तया सह तथास्त्विति कृत्वा तद्दिनमनैषीत्।

अथ गच्छत्सु दिनेषु क्रमेण रूपसम्पदा वयसा च वर्धमानां कलिङ्गसेनातनयां मदनमञ्चुकामाकर्ण्यैकदा वासवदत्ता कौतुकादात्मनोऽन्तिकमानाययामासेति निज-

---

1. एतस्या अपत्यमिति विग्रहे 'त्यदादीनां फिञ् वा वाच्यः' अथवा त्यदादीनां वृद्धत्वेन 'उदीचां वृद्धादगोत्रात्' इति फिञि अपत्यप्रत्ययान्तजातिलक्षणो ङीष्। २. लघु सरः। ३. कुले जाता, 'अपूर्वपदादन्यतरस्यां यड्ढकञौ' इति यत्, टाप्। ४. 'अर्हः' इति कर्मण्युपपदेऽचि टाप्। ५. सुभगाया अपत्यम् 'कल्याण्यादीनामिनङ्' इति ढगिनङौ। ६. कल्याण्यादित्वाड्ढगिनङौ ततः ङीप्। ७. 'स्त्रीभ्यो ढक्' ततो ङीप्। ८. एकः पतिर्यस्याः, 'नित्यं सपत्न्यादिषु' इति नकारोऽन्तादेशस्तत्सन्नियोगशिष्टो ङीप् च। ९. भूमाववतीर्णाऽपि।

रूपोपहसितान्यवरयोषित तामवलोक्य नूनमिय भुवमवतीर्णा रतिरेवेति तद्विषये स्वचिचिकित्सामुत्सारितवती तथा जगन्नयनोत्सव स्वकीय सुत तत्रानायितवती इति बालावपि तौ सतीवरवर्जवाक्पुपोषयिपयेवान्योन्यावलोकनेन सञ्जाता-तिहर्षौ दृष्टिपाशैर्बद्धावपि तत प्रभृति पृथक् स्थातु न शेकतु । एतदवबुध्य कलिङ्गसेना सानन्द नरवाहनदत्ते जामातृ प्रीति बद्ध्वा धृतिमादधौ ।

नरवाहनदत्तयौवराज्याभिषेक

एवमतिक्रामत्सु दिवसेषु वत्सेशो मारमिव निजकुमार कवचहर कल्पमालोक्य सम्मन्त्र्य मन्त्रिभि स्वपुत्रार्थं स्वस्यैव पृथक् प्रासाद कारयित्वा श्लाघ्यगुणाग्रहा प्रहितस्य तस्य यौवराज्याभिषेकोपकरणाहरणाय परिजनान् समान् समाहूय समादिदेश । अभ्यपिषच्च स यौवराज्ये सम्भृतेषु सर्वसम्भारेषु देवदुन्दुभि निर्ह्रादानन्दतूर्यनिर्घोषप्रतिशब्द माङ्गल्यमाल्यदिव्य-पुष्पवर्षणपूर्वकम्, अपरिमितमानन्दमभिव्यक्तीकुर्वत्सु च नगरवासिषु, न्ययूयुजच्च तद्बाल्यसखान् स्वमन्त्रिपुत्रानाहूय तस्मिचिव स, तथाहि यौगन्धरायणि मरुभूतिक मन्त्रित्वे, रौमण्वतम् हरिशिख सैनापत्ये, वासन्तकि तपन्तक क्रीडा सखत्वे, ऐत्यकि गोमुख प्रतीहारत्वे, पिङ्गलिकासुतौ वैश्वानरशक्तिसोमौ च पौरोहित्ये इत्यादि । एव भूभृताऽऽज्ञप्तेषु तत्तत्स्थानीयपुत्रसहायकाधिकारिषूद भूत्पुष्पवृष्टिपुरस्सरी दिव्या वाक् 'सत्स्वप्येतेष्वस्य सर्वार्थकार्यसाधकेषु, गोमुखोऽस्यात्मनो द्वितीय शरीराभिन्नो भविष्यतीति' । दिव्यया वाचैवमुक्तोऽतिहृष्टो वत्सेश सर्वान् वस्त्राभरणैस्सम्मान्यानुजीविभ्यो दारिद्र्यदारि द्रविण विततार । एव तौर्यत्रिकादिपूर्वक विहिताभिषेके नरवाहनदत्ते, 'पूज्यन्ता द्विजन्मानो देवताश्च, विमुच्यन्ता बन्दिन कारागारेभ्य, मुच्यन्ता पक्षिणोऽपि पञ्जरेभ्य,' इत्यादि श्रूयमाणेषु परित परिजनालापेषु लास्योन्मादिनि, मृदुमङ्गलोद्गारमुखरे सञ्चरितपुरपथेषु पौरनारीजने, स दिवस सम्प्राप्तस्वर्गसुखस्येवास्वादितामृत रसस्येवानुभूतपरमानन्दस्येव राज्ञोऽतिचक्राम ।

---

१ बालश्च बाला चेत्येकशेष, एव स च सा च ताविह्यत्रापि । २ 'विभाषावर्षक्षरशरवरात्' इति सप्तम्या वैभाषिको लुक् । ३ 'वयसि च' इत्यच् । ४ 'न क्त्वा सेट्' । ५ 'शयवासवासिष्वकालात्' इति सप्तम्या अलुक् । ६ 'पूरण इति वक्तव्यम्' इति सहकारेण 'आत्मनश्च' इति तृतीयाया अलुक् ।

प्राप्तायाञ्च निशायां सुतोद्वाहविमर्शिन्या कलिङ्गसेनया स्मृतमात्रैव निजपत्यभ्यनुज्ञाताऽऽयाता सोमप्रभा चिरोत्कण्ठितां सखीं कण्ठेनालिङ्ग्य कुशलमङ्गलप्रश्नपूर्वकं जगाद—'त्वं तावन्महर्द्धिना विद्याधरेण परिणीता। तव सुता च स्मरहरवरानुग्रहादवतीर्णा साक्षाद्रतिः, कामांशावतारस्योदयनेर्नरवाहनदत्तस्य भूतपूर्वभार्या या चाकल्पं विद्याधराधिराज्यं करिष्यतस्तस्यावरोधेषु मूर्द्धन्या भविष्यति। त्वञ्च शक्रशापच्युताप्सराः सम्पादितावशिष्टकार्याऽधिगतशापमुक्तिरात्मपूर्वगतिं गमिष्यसीतिज्ञानवता मदीयेन भर्त्रा समाख्यातम्। अहञ्चेह त्वत्तनयाकृते त्रैलोक्याद्भुतमुद्यानं निर्मिमे।' एवमभिधाय निजकथनानुकूलं निजमायानिर्मितदिव्याद्भुतोद्याना सोत्कां कलिङ्गसेनामामन्त्र्य निजभवनमगमत्।

सोमप्रभायां जातायामथ प्रभातायाञ्च रजन्यां, विविधोत्फुल्लाप्स्य[1]भव्यतरुगणरतरुरामणीयकमन्दीकृतनन्दनवनवैभवमुद्यानमवलोक्य संजातातिविस्मयाल्लोकाद्वत्सेश्वरः समाकर्ण्य सपरिवारः ससचिवश्च तत्राजगाम। पप्रच्छ चातिव्यग्रां कलिङ्गसेनामुद्यानविषयकं वृत्तम्। येन सा विश्वकर्मावतारमयासुरसुताया निजसख्याः संस्तवं निर्दिश्य तया रात्राविहागत्योद्यानमेतत्कृतमिति ब्रुवाणा विदिताखिलसोमप्रभासंवाद तमकरोत्। तत्सर्वमाकर्ण्यानुभूतातुलसुखः, समुत्सारितसर्वविचिकित्सः, सभार्यापुत्रपरिजनादिर्वत्सेशः, स्वीकृतकलिङ्गसेनादत्तातिथ्यः सायाह्न[2]काले निजमन्दिरमगच्छत्।

एवं गच्छत्सु दिवसेषु नरवाहनदत्तोऽवाप्ताखिलातोद्यविद्याकलादिर्दिवौकसामपि व्यस्मापयत्। इतो मदनमञ्चुकापि प्रतिकलमविकलेन्दुकलाभिरिवाविकलाभिरुपचितावयवोद्यानवर्तिनि नृत्यसंगीतवेश्मनि परं पारं नृत्यादिकलानामवाप। मध्ये-मध्ये च नरवाहनदत्तः स्वयं तदुद्यानसंगीतवेश्मनि समागत्य नृत्यन्त्याञ्च प्रियायां सर्वातोद्यानि वादयन् दैशान्[3] विविधचारणगन्धर्वान् अन्यविद्याविशारदांश्च गजाश्वरथशस्त्रास्त्रचित्रपुस्तकादिकोविदान् ह्रेपयन् गायन्त्या नृत्यन्त्या च मदनमञ्चुकयाऽनुरज्यमानः स्वकान्त्या कौशलेन च तामनुरञ्जयन् दिवसाननैषीत्।

एकदा विलम्बकृतोत्कण्ठां प्रियां मदनमञ्चुकामवलोकयितुं गोमुखादिभिः सहोद्यानं गतो नरवाहनदत्तः कलिङ्गसेनयाऽभिहितः, चिरमनागतेऽत्रभवत्यत्यु-

---

१. अप्सु भवः दिगादित्वात् यत्; 'अपोयोनियन्मतुषु' ओर्गुणे वान्तादेशः। २. 'घकालतनेषु कालनाम्नः' इति सप्तम्या अलुक्। ३. दिग्भ्य आगतान् 'तत आगतः' इत्यण्।

रसुका मदनुगता मदनमञ्जुका स्वपदवीमवलोकयितु यावद्धर्म्याग्रमारूढा तावदेवैक किरीटी, खड्गी, दिव्याकृति पुमान् नभसोऽवतीर्य मामब्रवीत्—'अह मानस वेगाख्य विद्याधरेश्वर, त्वञ्च सुरभिदत्ताख्या भुवि शापच्युताऽप्सरा, तवेय कन्या चापि दिव्येत्येतत्सर्वं मे विदितमिति सुतामेता मत्सम्बन्धानुरूपा मह्य देहीति।' एतदाकर्ण्य विहस्याहमेवमवदम्, यत् सर्वेषा युष्माक भाविचक्रवर्ती वासवदत्तेयोऽस्या भर्त्ता दैवैर्निर्दिष्ट इति दुर्मना सोऽन्तरिक्षमुदपतत्। एतच्छ्रु त्वा, तत्क्षण गोमुखोऽवादीत् 'अस्माक स्वामिनीह जाते राजपुत्रेऽन्तरिक्षचारिणा विद्याधरपतिमिममवगत्याधरात्मया विद्याधरा पापमाचरितुमुद्युक्ता अभवन्। किन्त्वय शाम्भवैर्गणै रक्षित इतीव नारदोक्तिस्तातेनोक्ता मया श्रुतेति विद्याधरा सम्प्रत्यस्माक विरोधिन'। एतदाकर्ण्य कलिङ्गदत्ताऽब्रवीत्—तर्हि मायया मदनमञ्जुकावञ्चनार्थमेव राजपुत्रेण सह विवाहायोद्योग किं न क्रियते? तच्छ्रुत्वा गोमुखादय 'एतदर्थं तर्हि वत्सेश प्रार्थ्यताम्' इत्युक्तवन्त इत्यन्यद्यु[1] कलिङ्गसेना स्वय स्वभवनस्य वत्सेश गत्वा तादृशेनैव[2] नरवाहनदत्तेन सह लोक लोचनलोभनीयाया स्वसुताया उद्वाहरूप निजाभीष्ट व्यजिज्ञपत्। स चापि ता विसृज्य सर्वानभिजमन्त्रिण समाहूय देव्या वासवदत्ताया समक्ष कलिङ्गसेनाभीष्टमनुपज्य प्रसेनजित परित्यज्यहागताया मदनवेगेन च व्यूढायास्तस्या स्वविपक्षक बन्धकीतिलोकप्रवादञ्च कथयस्तदभिमतमनुयुञ्जानोऽपि लोकानुरञ्जनार्थं देवाना[3] प्रियैर्वांचोयुक्त्या प्रसारितेन लोकप्रवादेन जानकीं परित्यक्तार राममुदाहृतवान्। स्वाभिमतञ्चैवमाविष्कृतवान् यद्गान्धर्वेण विधिनोढ्वस्तु नरवाहनदत्त श्रेष्ठरूपवत्स्वधिकामप्यस्त्यधिका कालिङ्गसेनेयी, कथ तद्भवेदिति। एतदाकर्ण्य यौगन्धरायण उक्तवान् यद् 'देव नैषा साधारणी कन्या अपि तु दिव्यैषे'ति ज्ञानिना महाराजसेनार्सक्त्रन्मेऽभ्यधायि। एव पारस्परिकालाप कुर्वत्स्वेव तेषु दिव समुद्गच्छती माहेश्वरी वाणी 'शम्भुकृतीयाम्बकदग्धपञ्चशरास्यावतारनरवाहनदत्तस्य भार्यार्थं मयैव निर्मितैषा रत्यवतारा मदनमञ्जुकेति सर्वान्त पुरमुख्ययाऽनया युक्तो नरवाहनदत्त आकल्प विद्याधराधिराज्य करिष्यति'त्युक्त्वा विरराम।

---

१ पूर्वादिभ्योऽष्टभ्योऽह्न्यद्युस्। २ 'स्यदादीना फिञ् वा वाच्य' इति अपत्ये फिञ्। तस्यापत्येनान्वय। ३ 'देवाना प्रिय इति च मूर्ख'। ४ 'वारिद कमरयन्तो युक्तिरप्यह्वरेषु'। ५ 'आमीश्रसाधारणादञ्' ततोऽनन्तत्वात् ङीप्'। ६ 'एकस्य सकृच्च' ततो नञ्।

तदाकर्ण्य कर्णयुगलसुधावर्षि सपरिजनो वत्सेशः सुतोद्वाहकृतस्थिरमतिराकारितावगततत्त्वसचिवमुख्यमौहूर्तिकोऽयमयं[1]समयमुहूर्तं स्थिरीकर्त्तुं समादिदेश। गणकाश्च शास्त्रदृष्ट्या सर्वमवलोक्याचिरभाविनमेव शुभविवाहलग्नं निर्दिशन्तोऽपि किञ्चित्कालीनभाविभार्यावियोगं तत्पुत्रस्योचुः। ततः प्राप्ते विवाहदिवसे दिव्याङ्गनाविहितदिव्यमङ्गलकौतुकया मदनमञ्जुकया सह निजवैभवोचितपुत्रविवाहविधिं निर्वर्त्य हृताज्ञयाऽन्नदान-धनाविष्कृन्दन् वत्सेशः सकलसंसारसुखरसास्वादसुस्थितस्वान्तः सुचिराकाङ्क्षितजीवलोकसुखमनुभवन्नरवाहनदत्तेन पुत्रेण स्नुषया मदनमञ्जुकया च सह सपरिजनः सुखेन दिवसाननैषीत्। अभ्युदयाकाङ्क्षी युवराजो नरवाहनदत्तोऽपि च पितुरन्तेवासी[2] सुखसुखेन कौशाम्बीमधिवसन् नवविवाहानन्दमन्वभवत्। मदनमञ्जुका चापि मातृनिर्विशेषस्नेहाया वासवदत्तायाः, मातृष्वसृ[3]निर्विशेषपद्मावत्याश्च हस्तच्छायामाश्रित्य विस्मृतनिजमातृस्नेहाऽनेहसं ससुखं निनाय।

मदनमञ्जुकाविवाह

अथैकदा, निभृतपरिभ्रमणपरिश्रान्तभ्रान्तचञ्चूमयविपञ्चीसमुदञ्चितपञ्चमाञ्चिते, प्रमदच्चञ्चलचञ्चरीककुलकञ्जुकिताम्रमञ्जरीकेऽसमशरसमरसमये, समन्त्रिको नरवाहनदत्तो विहर्तुमुद्यानं गतो लोललोचनषट्पदाम्, शोणोष्ठ[4]पल्लवाम्, पीनस्तनस्तवकशोभिताम्, परागपुञ्जगौराङ्गीम्[5], छायया तापहारिणीम्, मनोहारिणीम्, माधवीलतामिव माधवीम्, आश्रितैकाशोकतरुमूलाम्, अनुकूलाकृतिम्, मनोभवभावसंसूचनविचक्षणाम् साक्षाद्विलक्षणीचकार। तद्रूपापहृतेक्षणेषु, तत्र [illegible]वोपविष्टेषु सर्वेषु, गोमुखस्तामपृच्छत्—'शुभे, का त्वम्? कतमश्च देशो नीतः शून्यतामिह निजागमनेन? किं निमित्तञ्चाचिरप्रस्फुटितपल्लवसल्लजचरणयुगलायास?' एतदाकर्ण्य प्रणतिपर्यस्तमस्तकन्यस्तपुष्पा सा नरवाहनदत्तवदनेन्दुनिहितेक्षणा क्षणं निःश्वस्य विस्तरेणात्मवृत्तान्त

नरवाहनदत्तस्यान्यपत्नीप्राप्ति

---

१ शुभावहो लग्नः (अथ शुभावहो विधिः) प्रचुरशुभावहसमय इति भावः। २ ऋतो विद्यायोनिसम्बन्धेभ्यः'। ३ 'विभाषा स्वसृपत्योः'। ४ 'ओत्वोष्ठयोः समासे वा' इति पररूपम्। ५ 'अङ्गगात्रकण्ठेभ्यो वक्तव्यम्'।

वर्णयितुमनगेवमात्ममौन[1]मुद्राम्—'आस्ते त्रैलोक्यविख्यातहिमवन्नगेन्द्रस्य जरामृत्युभयच्छित्तिसिद्धयोपधिनिधानेष्वन्यतमे बहुयोजनविस्तीर्णे काञ्चनशृङ्गाख्ये सानावुमापतौ दृढभक्तिर्हेमप्रभो नाम विद्याधरेश्वरः। तस्यास्ति बहुपत्नीषु प्रियतमा विद्वत्तमा[2]ऽलंकारप्रभाख्या पत्नी। तया सह प्रातरुत्थाय यथाविधिविहितशिवाशिवसपर्यस्य, मानुषलोकमागत्यानुदिनं दत्तदीनसर्वार्थिजनरत्नमिश्रस्वर्णलक्षस्य, तदनु राजकृत्यावेक्षणपूर्वकं विहितमुनिजनप्रियतमतान्यव्यवहारादिकस्य, तस्यातिक्रान्तेषु कालेषु आत्मपुत्रताहेतूत्पन्नचिन्तातन्तुसन्दानितान्तःकरणेऽनपत्यताविषमविषादवेदनाव्यतिकरश्चेतस्यास्पदमकरोत्। किमनेनानपत्येनाधिपत्येन एवं खिन्नचेतसं राजानमवलोक्य तद्दौर्मनस्यकारणमनुयुक्तवत्यलंकारप्रभेत्थं तेन निगदिता यत् समधिगताखिलविभवस्यापि मदीयं स्वान्तं नितान्तमनपत्यतातापेन तातप्यते। न ज्ञायते ममायास्यति न वा कदाचित् श्लाघ्यः स कालः, धन्यः स वासरः, सुलक्षणा सा वेला यदा भवनाङ्गणचङ्क्रमणचितितलरेणुरूषितं, कनकमेखलापरिवेष्टितकटितलं, हृद्य[3] बालमङ्के समारोप्य कृतकृत्यमात्मानं मन्ये। एतदाकर्ण्य तत्पत्नी तमेवं सान्त्वयन्त्युवाच—'देव विश्व[4]जनीनविभवा भवानुकम्पया यथाकालं पुण्यात्मभिः सर्वैरवाप्यन्त इति स एव दग्धकामोऽपि ते पूरितकामः, कपर्दी अपि च तेऽनपत्यतादारिद्र्यमर्दी, भविष्यत्यतो माऽऽनय मनसि निरतिशयमौदासीन्यम्। आधेहि धर्मे धैर्ये च धियमधिकाम्। समाकर्णितदेवीमुखैतदुदारवचा लघूभूतकिञ्चिद्धृच्छोको[5] हेमप्रभस्तद्वचसि श्रद्धाय, सुस्नाय, पुरोधाय च पुरोहितं काञ्चननवकोटीर्विप्रेभ्यो वितीर्य 'देहं वा पातयेयम्, आशुतोषं वाऽऽशु तोषयेयम्, इति कृतनिश्चयः, 'इहासने शुष्यतु मे शरीरं त्वगस्थिमांसं विलयं प्रयातु' एवमहार्यधैर्यो हराग्रे परित्यक्तौपवस्त्र[6]प्राशिन, पुत्रार्थमुग्रं तपस्तेपे। त्रिरात्रोपोषिताय तस्मै ससोमः, सोमः[7] शर्वाणीजानिः साक्षादावि-

---

१. 'इगन्ताच्च लघुपूर्वात्'। २. अतिशयेन विदुषीति तमपि, 'उगितश्चेति' वैकल्पिकह्रस्वाभावपक्षे 'तसिलादिष्विति पुम्वद्भावः। ३. 'हृदयस्य प्रिय' इति यत् 'हृदयस्य हृल्लेखयदण्लासेषु' इति हृदयस्य हृदादेशः। ४. आत्मन् विश्वजन०– इति खः। ५. 'वा शोकष्यञ् रोगेषु'। ६. परित्यक्तम् औपवस्त्रम् उपवासभोज्यद्रव्यम् उपवासे यत्किञ्चित्प्राशितम् प्राह्य वस्तु वा येनेत्यर्थः, 'उपवस्त्रादिभ्यः उपसंख्यानम्'। ७. उमया सहितः।

भूय भाविनो वंशधरस्य वीरसुतस्य, गौरीप्रसादाद् भाविन्या सुन्दरसुताया भविष्यन्महामहिमनरवाहनदत्तभाविमहिष्याश्चाप्तये वरं दत्त्वाऽन्तरधात् । अन्तर्हिते च भगवति भवे, प्रहृष्टो हेमप्रभः प्रभाते प्रबुद्धोऽलङ्कारप्रभां स्वप्नसुखेनानन्द्योत्थाय स्नातो समर्चितधूर्जटिर्दत्तदानः सम्पादितसामयिक[1]पारणाविधिरत्युत्सवं चकार ।

याते चाबहु[2]तिथे काले, धृतगर्भाऽलङ्कारप्रभाचौरर्कमियासूत सुतम् । अल ङ्कार च राजा स नैसर्गिकानुभावभासितं दिव्यवागुपदिष्टेन वज्रप्रभनाम्ना । अथ कतिपयैरेव दिवसैः कलाभिरापूर्यमाणेन्दाविव विवर्द्धमाने वज्रप्रभे पुनः सगर्भा सम्पद्यमानाऽलङ्कारप्रभा यथाकालं गौरीप्रसादादनिर्वचनीयरामणीयकाम् कन्यां प्रासोष्ट । अत्रापि च कन्याप्रसवसमकालमेव हरादेशसम्वादिनी दिव्या वाक्— 'यदियं नरवाहनदत्तस्य भाविनी भार्ये'ति पुत्रोत्पत्तिनिर्विशेषकृतोत्सवेन राज्ञा कृतरत्नप्रभाभिधेया सा कन्या वलक्षपक्षीयेन्दुप्रभेवानुदिनं पितृसद्मनि ववृधे ।

हेमप्रभश्चाथ वर्मंहरं, कृतदारपरिग्रहं, सुतं यौवराज्येऽभिषिच्य तद्विन्यस्तसमस्तराज्यभारो निर्वृत्तोऽपि सुतोद्वाहनितान्तचिन्तातन्तुसन्दानितान्तःकरणो न नक्तंदिवमपि चेतःप्रसादमाससाद । उवाच चैकदाऽन्तिकासीनां प्रदेयां कन्यामवलोक्य निजपत्नीम् 'देवि पश्य कुलालङ्कारभूता तनया विनयादिसम्पन्नाऽपि महतामपि महादुःखावहेतिवरप्राप्त्या विनैषा रत्नप्रभा मामपि दुः[3]खीकरोति दिवानिशम् । इत्थं निजदुःखोदन्वन्तं तन्वन्तं निषण्णं विषण्णहृदयं राजानमलङ्कारप्रभाऽब्रवीत् 'देव, अलमन्यदीय[4]चिन्तया, दैवैर्नरवाहनदत्तस्यैषा भार्योक्तेति योग्य[5]तमाय भाविनेऽस्मच्चक्रवर्तिने किमियं न दीयते ? एवमुक्तो राजा तामुवाच यद्यपि स कामांशावतारस्तथापि न सोऽद्यावधि दिव्यतामवाप्त इति तस्य दिव्यताप्तिम् प्रतीक्षमाणेन मया नाद्यावधि तथा कृतम् ।

---

१. समयस्तदस्य प्राप्तम्' । २ 'बहुगणवतुडति सङ्ख्या', 'तस्य पूरणे डट्' ततः 'बहुपूगगणसङ्घेषु तिथुक्' बहूनां पूरकः बहुतिथः कालः तथा न भवतीति तथोक्त इत्यर्थः । ३ 'दुःखात्प्रातिलोम्ये' इति डाच् । ४ अन्यस्य इयम् अन्यदीया 'गहादिभ्यश्च' इति छे 'कारके छे च नाय निषेध' इति सद्कारेण 'अषष्ठ्यतृतीया०' इति दुक् । ५ योगाय प्रभवति इति योग्यः 'योगाच्च' ततोऽतिशायने तमप् ।

एवमुक्त्वा विरतवचसि राजनि, नरवाहनदत्तविषयकवाक्यैः कर्णप्रविष्टैराकृष्टचित्तेव विष्टरादुत्थाय कथञ्चित्पितरौ प्रणम्य श्रवणपथप्राप्तप्रथमप्रियातिथिसत्कारार्थमिव निजमन्तःपुरं प्रविश्य चिरं संजातजागरा, प्रभातप्रायायां शर्वर्यां कथञ्चिन्निद्रामवाप्य 'पुत्रि, प्रातः शुभे दिने कौशाम्बीं गत्वा स्वंवरो वत्सेश्वरात्मजो द्रष्टव्यः। परिज्ञातामुष्यकुलिका[1] च त्वत्तस्तमिहानीय ते पिता स्वयमेव तेन तव विवाहं विधास्यतीति' गौर्या सानुकम्पयाऽहं निर्दिष्टेति प्रबुद्धा प्रातर्निवेदितनिशास्वप्नया मात्राऽनुज्ञाता निजपुरात्प्रचलिता क्षणेनेहायाता निजवरं द्रष्टुं प्रवृत्ताऽतः परं भवन्तः प्रमाणम्।'

एवं तस्याः सुधानुषिक्तमुग्धमुग्धवीणाक्वणनकोमलालापमाकर्ण्य मदनातुरजनमञ्जनमिव तद्वपुश्चावलोक्य 'धन्योऽहं सफलजनिरहमद्य धन्यजननिः सञ्जातो यत्स्नेहात्त्वयाऽभिसृत' इति। एवमन्योन्यकूजनवसंलापाभ्यां ताभ्यां क्षणमवाप्तावकाशेऽकस्मादाकाशे विद्याधरबलं ददृशे। ततः 'तातोऽयमागत' इति रत्नप्रभयोदिते सपुत्रो हेमप्रभो व्योम्नोऽवतीर्य स्वान्तिकं नरवाहनदत्तमुपागत्य यावदन्योऽन्यरचिताचारास्ते तिष्ठन्ति क्षणं तावत्समभिज्ञो वत्सराजस्तत्रायातः। तदा कृतातिथ्यं तं हेमप्रभो रत्नप्रभोक्तं सर्वमवबोध्य समवाप्तवत्सेशसम्मतिमानौ, वत्सेशानुप्रेषितेन यौगन्धरायणेन सह रत्नप्रभानरवाहनदत्तौ निजविद्याकल्पितविमाने समनरोह्य क्षणेन क्रोशशातिक[2] स्वं पुरं काञ्चनशृङ्गं निनाय। तत्र हेमप्रभो निजविभवानुरूपे महारम्भेऽब्धिर्हरये पद्मामिव रत्नप्रभां ददौ। नरवाहनदत्तोऽपि च निर्व्यूढोद्वाहमङ्गलो रत्नप्रभया सह दिव्यान् भोगान् भुञ्जानः कतिचिद्दिनानि विद्याधराधिपपुरमध्युष्य यौगन्धरायणानुमत्या स्वपुरीं प्रयातुकामः काम इव रत्या सह पुनस्तदेव विमानमधिरुह्य सहानुगेन, श्वशुर्येण, श्वशुरेण च स्वपुरीमाययौ। वत्सेश्वरोऽपि च सवासवदत्तस्तत्र पदावनतं ससुमङ्गलीक[3] सुतं समभिनन्द्य निजविभवानुरूपं सतनयं नवसम्बन्धिनं हेमप्रभं सच्चीकरत्। गतेषु च केषुचिद्दिवसेषु वत्सेशमापृच्छ्य स्वपुरमुपगते च गतवति हेमप्रभे सर्वथासुखी नरवाहनदत्तो मदनमञ्चुकारत्नप्रभाभ्यां सह दिवसाननैषीत्।

एकदा च स स्वप्रिये शीघ्रमेव प्रत्यागमनाय समाश्वास्य निजजनकेन वत्सेशेन सह हास्ति[4]काश्वा[5]परिगणितपदा[6]तिराजिपरिवृतो मृगयार्थं वनं जगाम। तत्र

---

1. 'आमुष्यायणामुष्यपुत्रिकामुष्यकुलिकेति च'। २. 'क्रोशशतयोजनशतयोरुपसङ्ख्यानम्'। ३. 'केवलमामक०' इत्यादिना ङीप्। ४. 'अचित्तहस्तिधेनोष्ठक्'। ५. 'केशाश्वाभ्यां यञ्छावन्यतरस्याम्' इति पाक्षिकोऽण्। ६. 'पादस्य पदाज्यातिगोपहतेषु'।

चिरं मृगयां कुर्वाणः श्रान्तः क्षणमेकत्र विश्रम्याश्वमारूढोऽश्वसादिनैकेन गोमुखेन सह यावदपरिचिताचारपद्यकुशकण्टकाकीर्णप्रान्तरं वनान्तरं प्रविशति तावदेव तेनैव पथा समायान्तीं तापसीमेकां ददर्श। सा च सविनयं नमस्कृता नरवाहनदत्तेन समाशीर्भिरभ्यर्च्यैवं वक्तुमारभत 'वत्स, इतः पारेपयोनिधि पुरमस्ति कर्पूरसम्भवं नाम। तत्रास्ति कर्पूरकनामा राजा। तस्य कर्पूरिका नाम्ना सुन्दरी सुता। सा च पुरुषद्वेषिणी विवाहं नाभिकाङ्क्षति। सा च त्वय्युपेतेऽवश्यं त्वदर्थिनी भविष्यतीति एवं तत्र गच्छंश्चावश्यं सुन्दरीं तामवाप्स्यसि। यद्यपि तत्र गच्छतस्ते मार्गे महान् क्लेशो भविष्यति तथाप्यहार्यधैर्यंकार्यं कुर्वतस्ते सर्वं स्वन्तं भावीति न कथमपि विरमेरिमम्। एवमुक्त्वा तिरोहितायां तापस्यां नरवाहनदत्तः कर्पूरसम्भवं पुरं गन्तुमभिलषन्नासन्नवर्तिनं गोमुखं प्रेरयमाणस्तेनोक्तः 'देव, साहसेनालम्, क्वासावश्रुतमानवपदच्छन्दोऽध्वा[1] क्व वा सा कन्यकेति तपस्विवचनमात्रेण परित्यक्तदिव्याङ्गनाजनस्य ते निरभिप्रायसन्दिग्धमानुपोमभिधावनं सिकताया उदपेषं[2] पेषणमिवानुचितम्। एवं गोमुखेनोक्तो नरवाहनदत्तो 'न सिद्धतापस्या एतस्या वचनं कथमपि मृषा भवितुं शक्नोती'ति तद्राजकन्यकावाप्तयेऽवश्यं मया तत्र गन्तव्यम्' एवमुक्त्वाऽऽरूढहयो गन्तुमनिच्छतापि गोमुखेनानुगम्यमानस्तत्क्षणमेव तदभिमुखमभिप्रतस्थे।

अत्रान्तर एव कृताखेटो वत्सेशः स्वबलमध्यगतस्थं स्वसुतमायान्तं मन्वानो मरुभूत्यादिभिः सह निजपुरीं प्रत्यावर्तत। किन्तु कञ्चित् कालं यावदनागते नरवाहनदत्ते वत्सेशो रत्नप्रभान्तिकमाजगाम। सा चादित एव ध्यानया निजविद्ययाऽवज्ञातदयितोदन्तोद्विग्नं श्वशुरं वत्सेशमब्रवीत्—'आर्यपुत्रस्तापसीनिर्दिष्टां कर्पूरिकां राजसुतां प्राप्तुं कर्पूरसम्भवं पुरं गतः शीघ्रं च कृतकार्य इहैष्यतीति चिन्तयाऽलम्—एतदहं स्वविद्यातोऽध्यगच्छम्' एवं वत्सेशं समाश्वास्य रत्नप्रभा नरवाहनदत्तस्य मार्गक्लेशोपशान्तये निजविद्यां प्रायुङ्क्तेति सा गोमुखानुगतं नरवाहनदत्तमटव्यां संगत्य कुमारीरूपेणोवाच 'अहं रत्नप्रभाप्रेरितेहायाता मायावती नाम विद्या मार्गेऽदृश्या त्वां रक्षामीति निश्चिन्तेन त्वया गन्तव्यम्।

एवमुक्त्वा तिरोहितायां हितायां प्रहितायाञ्च रत्नप्रभया विद्यायां तत्प्रभावतः शान्ताशनायोदन्यो धन्योऽहं यस्यैवंभूता रत्नप्रभा प्रिया भार्येति मन्यमानश्चौदयनिः

---

1. 'वा घोषमिश्रशब्देषु' इति पादशब्दस्य वैकल्पिकः पदादेशः। २. 'पेषंवासवाहनधिषु च' इत्युदकस्योदादेशः।

सायमेकं दैवकृतोपलम्भमम्भोरुहतटाक सुधासारपूरितापम्, भूरितापो दूराध्वगमन-खेदखिन्न समवाप्य तत्रस्नात कृतस्वादुतरारण्यार्तवफलाहारो नक्त तत्राश्व सयत-हयो मन्त्रिद्वितीयो वासार्थं महातरुमेकमारुरोह । तत्र निशीथे विशालतरुशाखा-सन्निविष्टो वित्रस्तहयहेषितमाकर्ण्य प्रबुद्धोऽधस्तादागत सिंहमपश्यत् । अवलोक्य च तमस्युंयतो जिघांसयाऽवतितीर्षुरपि गोमुखेन 'युवराज, अल नखदंष्ट्रायुधेन तिरश्चा सह युयुत्सया । शरीररक्षार्थमेवावामिह वृक्षमारूढाविस्येव गोमुखवाग्द्वे नरवाहनदत्ते सिंहस्तदश्वमाशु विनाश्य द्वितीयमप्याजघान । दृतशिरीषवत्सेश्वर-सुतो हयंवमभिलष्य वृक्षादेव क्षिप्तेन कौक्षेयकेणाप्यर्चयस्येव गोमुखेन द्वेधा चकार । अवतीर्य च तत उपात्तखड्गरत्नमेव वृक्षमारुह्य क्षपितक्षप प्रातस्तरां चावतीर्णो गोमुखानुकाशी कर्पूरिकाभिलाषी पत्तींचो प्रत्ययासीत् कर्पूरसम्भवम् । तत्र मार्गे राजकुमारीप्राप्त्याशाकशया कश्यमानोऽपि गोमुखोक्तमनोरञ्जककथाभिर्विनोद्य-मानोऽविज्ञाताध्वापि मध्येमध्ये समायान्तीर्विकटा अटवी, त्वरितधाराधुनी, वसश शैलश्रेणीश्च पारयमाण, कृच्छ्राद्दिवस यौगनिक सायमतिसरसरसा-लादितानानोकहनिवहप्रतिबिम्बरम्यरोध सान्द्ररससरोजराजिराजितसर, एक-मासाद्य तत्र विहितस्नानादिक्रिय, सुरभिमधुरास्वाद्यवन्यफलनिर्वर्तिताहार-विधि, सविधि सख्या सार्द्धं मृदुकिसलयास्तीर्णशय्यो रजनीं निनीषुरशेत ।

प्रभातायाञ्च शार्वर्यामुत्थाय सम्पादिताह्निककृत्य, सगोमुख प्रस्थितो मार्गे मन्त्रिणमेवमभाषत 'वयस्य, स्वप्ने काचिद् धवलाम्बरा दिव्यरूपा कुमारी मामेत्यैवमभ्यधात् 'वत्स' मा कृथा वृथा चिन्ताम् । इत पर त्वमाशु समवा प्स्यसि पयोनिधितीरे वनाम्तरस्थमाश्चर्यपूर्णं पुरम् । तत्र विश्रान्तोऽक्लेशेनैव कर्पूर सम्भव पुर प्राप्य कर्पूरिकां राजकन्यकामवाप्स्यसीति । एवमभिधाय सैषतिरो-भूतायां तस्यामह प्रबुद्ध ।

एवमुक्तवन्त गोमुख उवाच-देव ! न किञ्चित्ते वर्तते दुष्करम् । अचिरेणैव त्व भविष्यसि सिद्धाभीप्सित । इत्येवमाद्युक्तो गोमुखेन गच्छन् क्रमाज्जलधेरुपकण्ठ-

१ 'प्रहरणार्थेभ्य परे निष्ठासप्तम्यौ' इति निष्ठाया परनिपात । २ अचिण इत्यध्यचम्, अध्यच करोति अध्यचयति तत दाजन्तात्सप्तमी । ३ 'सख्याया विधार्थे धा', 'एधाच', तत 'तसिलादय प्राक्पाशप' इत्यव्ययत्वेन 'अव्ययस्य च्वावीत्व नेति वाच्यम्' । ४ 'हिमकाषिहतिषु च' । ५ 'योजन गच्छति' इति ठञ् । ६ 'सद्य परुदि'ति सूत्रे, समानेऽहनीति विग्रहे, 'समानस्य सभावो द्यश्चाहनि' ।

गलमद्रिकूटनिभाट्टालिकम्, मेर्वाभसर्वसौवर्णराजमन्दिरविराजितम्, विपुलाभोगम्, अपरमिवाखण्डलभूमण्डलम्, नगरं नगरञ्जितप्राकारमेकमद्राक्षीत्। विपणीमार्गेण च तत्र प्रविश्य विविधकाष्ठयन्त्रमयम्, सर्वं सजीववद्विचेष्टमानमपि वाग्विरहादेव निर्जीव इति विज्ञायमानमाश्चर्यमयं वणिग्विलासिनीपौरजनं सर्वमवलोकमानो गोमुखद्वितीयो राजसद्मनोऽन्तिकमासाद्य तत्रापि तादृशमेव हस्त्यश्वादि विलोकयन् ससचिवः साश्चर्यो राजभवनाभ्यन्तरमाविवेश ददर्श च तत्र यन्त्रप्रतीहारवारनारीपरिव्याप्त सर्वजडयन्त्रस्पन्दनहेतुमिन्द्रियाद्यधिष्ठातारमात्मानमिव रत्नसिंहासनासीनमुत्पलमालभारिणमेकं चेतनपुरुषम्। स चापि पुरुषोऽवलोकितोत्तमाकृतिर्निजासनादुत्थायातिथ्येन समाराध्य सान्निध्येऽभ्युपावेश्यापृच्छत्, 'लोकस्पृहणाकृते, को भवान्, किमर्थञ्चामानुषीं भूमिमिमामात्मना द्वितीयोऽवाप्तवान्'। एतदाकर्ण्य विनिवेदिताशेषात्मवृत्तान्तो नरवाहनदत्तोऽपि चातिमहजिह्मुपह्वरेऽतिगह्वरमुग्रं तं, तदीयं तत्पौरञ्च परिचयमनुयुञ्जान एवमुक्तः— 'अस्ति वसुधावध्वाः सदलङ्कृतिभूता काञ्चीव काञ्चीति नाम्ना नगरी, गरीयोगुणगणगुम्फिता। तस्यां बाहुबलाख्यो महीपतिः। तस्य राष्ट्रियावावां[2] सोदर्यौ[3] भ्रातरौ मयप्रणीतदार्वादिविलक्षणमायायन्त्रतन्त्रविचक्षणतक्षाणौ। ज्येष्ठः प्राणधराभिधेयो वेश्याव्यसनविप्लुतोऽहञ्च कनिष्ठो राज्यधराभिधेयो राजभक्तः। स्नेहेन निवसतोरावयोरग्रजः पित्र्यं[4] धनं भुक्त्वा मत्सञ्चितेनापि भ्रातृवात्सल्यसौहार्देन[5] तस्मै समर्पितेन स्वल्पस्वापतेयसमिद्धाशिना कञ्चित्कालं वेश्यासमागमव्यसनाग्निमिन्धो[6]ऽनालोचितात्मभद्रङ्करण उत्तरोत्तरमतिव्यसन्यन्यतो वेश्यार्थमर्थमपजिहीर्षू रज्जुयन्त्रवहं दारुमयं हंसगोयुगं व्यधत्त। रज्जुघट्टनप्रेरितञ्च तद्धंसयुगलं निशि यन्त्रप्रयोगतो गवाक्षेण राज्ञो बाहुबलस्य कोशं प्रविश्य चञ्चूपात्तपटलकस्थिताभरणं मद्भ्रातृगृहमागमत्। तच्च विक्रीय मज्ज्येष्ठो विलासार्थं वेश्यया संयुज्यमानोऽहर्निशं राजकोषं मुष्णानो वार्यमाणोऽपि मया, न तस्मादनार्यकार्याद् व्यरमद् व्यसनान्धः। एवमचलितार्गले, निर्मुद्रिकेऽपि मुष्यमाणे शेवधौ,

---

१. 'इष्टकेषीकामालानां चिततूलभारिषु'। २. 'राष्ट्रावारपाराद् घखौ'। ३. 'विभाषोदरे' इति समानस्य सः, 'सोदराद्यः'। ४. 'पितुर्यच्च'। ५. ब्राह्मणादित्वात् ष्यञि, 'वा शोकष्यञ् रोगेषु', 'हृद्भगसिन्ध्वन्ते पूर्वपदस्य च' इत्युभयपदवृद्धिः। ६. कर्मण्यणि उपपदसमासे, 'आष्ट्राग्न्योरिन्धे' इति मुम्। ७. 'द्वित्वे गोयुगच्'। ८. 'अशिष्टव्यवहारे दाणः प्रयोगे चतुर्थ्यर्थे तृतीया'।

कतिचिद्दिनानि मयात्तूष्णीमन्विष्यत्वप्यनुपलब्धचौरोऽधिकाधिकमप्रबुद्धबुद्धिभाण्डा गारिको गत्वा नत्वा राजानं, स्फुटं सर्वं न्यवेदयत् इति सोऽप्याशु जाग्रत प्राहरिकान् अधिकोप तत्तत्त्वमवेत्तुं नियोजयामास । ते च निशीथे गवाक्षेण प्रविष्टौ रज्जुघट्टितौ मद्भ्रातृयन्त्रहंसौ विलोक्य, यन्त्रयुक्तिपरिभ्रान्तौ, चञ्चूपात्ताभरणौ, छिन्नरज्जू राजानं प्रातःकाले दर्शयितुं गृहीतवन्तः । तत्कालमेव मदीयो भ्राता ससम्भ्रमं मामवादीत्—'भ्रातः, शिथिलीभूतया रज्ज्वा, यन्त्रे स्खलतया कीलिकया च, निश्चिन्वेऽवैमि परैर्मदीयौ हंसौ गृहीतौ । माया यन्त्रविशारदौ चावामेवोभौ विरयातावितिं नृपश्चौराविमाविति बुद्ध्या निश्चयेनावां निगृह्णीयात् । अनुनयं, यत्त्वया वार्यमाणेऽपि दुर्बुद्धिरहमपराधमिममचरमचरमं रमि यमपराधिन्यपि त्वयि, मत्कृतैव प्रथमापराधपरिपाकः प्रसृत । तस्मादस्मा-स्मदीयेन सङ्ग्रहतकीलिकेन, योजनाष्टशतीमुत्पतितुं समर्थेन, वायुयन्त्रविमानेन सुदूरं दुःखदमपि विदेशं शीघ्रं सर्पाव एव चेक्षीयमाणानुत्पावसन्तशोऽत्र सनाभी[3] सनाभीनस्मान् विहाय समारूढव्योमगामिविमानोऽप्यमानोपरूढचिरक्षा सूत्रसन्दानित, इत काऽपि दूरत, प्राणधरो मदीयो भ्राता यात । अहं तु तेनोक्तोऽपि बहुभिर्धूत तदीयं यानं नारोहमपि तु प्रभाते भूते भूपभयं भावि सम्भाव्य, निजनिर्मितमन्यत्पवनजवनयानमारुह्य द्रुतमपनगर योजनशतं शत्वा, क्षण विश्रम्य, ततोऽपि प्रेरितेन तेनैव खगामिनाऽन्यदपि योजनशतद्वयमागाम् । तत पयोनिधिसाक्षिप्यमिथ्यातसद्दिविध्वनिसत्यपत्यालको, गृहीतपद्धतिरनुद्धति, क्रमाच्च पुरमेतद्वाप्नवम् इति कौतुकाकाङ्क्षोपभोगार्हवस्त्राभरणशय्यादिसमन्वितराजमन्दिरं प्रविष्ट सायमुद्यानवाप्याम्मज्जनकृतस्नानो, सुकृतफलो, रात्रौ च शिरीषकुसुमसस्तरमतिशय्य राजशय्यामधिशयानोऽप्यास्तसमस्तबाह्यबलभूपभूतभीतिसम्भूति निशान्तेऽस्मात्कुत्रचिद्गमिष्यामीति निशान्तेऽस्मिन्नेव वस्तु सञ्चिन्तयन्निशान्ते स्वप्ने बर्हिसमारूढेन दिव्यरूपधारिणा मदीयसब्रह्मचारि

1 'अगारान्ताट्ठन्' । २ 'तत्र नियुक्त' । ३ सदा भयभीत । ४ समाना नाभिर्येषाम् 'ज्योतिजनपदे ति' समानस्य स । ५ 'अपपरीवर्जने' 'पञ्चम्यपाङ् परिभि', 'अपपरिबहिरञ्चव पञ्चम्या' । ६ पादाभ्यां हन्यते इति कर्मणि क्तिनि 'हिमकाषहतिषु चेति' पद्भाव । ७ 'ओन सहोऽम्मन्तमसस्तृतीयाया' ८ 'चरणे ब्रह्मचारिणि' ।

सतीर्थ्य[1]समानोदर्या[2]न्यतमसदृक्षेण[3] केनचित्पुरुषेण, मद्धितैकपरेणाहमभिहितः, 'भद्र, न गन्तव्यमितस्त्वयेहैव वस्तव्यम्, आहारकाले च मध्यमपुरे समारुह्य स्थातव्यम्।' एवमुक्त्वाऽन्तर्हिते तस्मिन् प्रबुद्धोऽहं निरचिनवं यत्कुमारनिर्मितमेतद्दिव्यस्थानमितीह[4] निवसंश्चेदहं नूनं पदात्पदं श्रेयः समुपेष्यामीति बद्धास्थोत्थितो निर्वर्तिताह्निककृत्यो यावदाहारकाले मध्यमपुरमारुह्य स्थितस्तावदुपनतेषु हिरण्मयेषु[5] पात्रेषु स्वादिष्ठसर्पिः शालिभिस्सा–धाना–शष्कुली–संयाव–शुक्तशाकादिभोजनं यथाचिन्तितमन्यथोपनतं सद्य एव मत्पुरः[6] स्थापितमभूत्। यथाभ्यवहृत्यापहृतक्षुत्तृष्णोऽहमवाप्तातीवनिर्वृतिः संवृत्तः। ततः[7] प्रभृति प्रतिवासरमवाप्तयथाभिलषितराजभोगोऽहमिहैव वसतिमकरवम्। इह हि मच्चिन्तितः परिच्छदो भार्या वा नास्तीति सर्व एव जनो मया दारुमयो[8] विहितः। इत्थं[9] ग्रामतक्षो[10]ऽप्यहं राज्यधराभिधो विधेर्वशाद्[11]राजायमानो देवनिर्मितेऽस्मिन् पुरे एकको[12]ऽत्र निवसामीति सौम्य, यथाशक्त्यातिथ्यपरिचर्यापरस्य मम सत्कृतिस्वीकृतिपूर्वकं क्षणं विश्रम्य गम्यताम्।

एवमुक्त्वा राज्यधरेण तत्पुरोद्यानवापीं नीतः सगोमुखो नरवाहनदत्तस्तत्र स्नातो, विकचवारिजाश्रितपद्ममुखो, मध्यमपुराहारभूमिं प्रापितो ध्यातोपस्थापितान् सुस्वादुविविधाहारान् भुक्त्वा, दुग्धादिमधुमधुरपेयानि च पीत्वा, नितरां सन्तुष्टिमवाप। ततस्तत्र भोजनभाजनमार्जनकरादीनामभावेऽप्यदृष्टेन प्रमृष्टाहारभूमिको भुक्तताम्बूलैलालवङ्गो नक्तं शयनोत्तमं भेजे। तत्र च चिन्तामणिनिभतत्पुरमाहात्म्यविस्मयस्तिमिततारको वत्सेशसूनुः, कर्पूरिकाऽनवाप्तिनवौत्सुक्येन मतिसपत्नीर्ष्यया इव निद्रयाऽनालिङ्गितो, विनिद्रान्, पार्श्वस्थीयेन शयनमध्यमध्यासीनेन राज्यधरेण, 'कल्याणि[13]न्, चिन्तयाऽलम्, उदारसत्त्वं श्रीरिवाङ्गना भजते इति त्वमपीप्सितां प्रियामवश्यं प्राप्स्यसी'त्युक्तोऽवाप्तधैर्यो गोमुखेन सह

---

१ 'समानतीर्थे वासी,' 'तीर्थे ये'। २ 'समानोदरे शयित ०' 'विभाषोदरे'। ३ 'दृशे चेति वक्तव्यम्'। ४ 'इदमो हः' 'इदम इश्'। ५ 'दाण्डिनायनहास्तिनायनेति' साधु। ६ 'पूर्वाधरावराणाम् असिपुरधवश्चैषाम्'। ७ 'पञ्चम्यास्तसिल्' 'त्यदादीनामः'। ८ 'मयड्वैतयोर्भाषायाम्०'। ९ 'इदमस्थमुः'। 'एतेतौ रथोः,' १० 'ग्रामकौटाभ्यां च तक्ष्णः' ११ राजेवाचरतीति 'कर्तुः क्यङ् सलोपश्च' 'अकृत्सार्वधातुकयोर्दीर्घः' ततः शानच्। १२ 'एकादाकिनिच्चासहाये' इति पाक्षिकः कन्। १३ 'अत इनिठनौ'।

सुखं निदद्रौ । प्रातश्च कृताहारः क्षणं यावत्तिष्ठति तावद् गोमुखो राज्यधरमुवाच, 'सखे, मत्प्रभोः कृते यन्त्रविमानमेकं कुरु येन तदारुह्य कर्पूरसम्भवपुरमवाप्य समवाप्यतां निजप्रियाऽनेनेति । तदाकर्ण्य तदासावुपानीय रचितचरमर्पयति स्मैकं वातयन्त्रविमानकम् । मनोवेगगामि–खगामि च यदारुह्य सगोमुखो नरवाहनदत्तो मङ्क्षूल्लंघितकल्लोलिनीवल्लभस्तदपरतीरवर्तिकर्पूरसम्भवं पुरमवाप्य नभसोऽवतीर्य विमानादवरुह्य सकौतुकं पुरान्तः परिभ्रमँस्तद्दैवाभीप्सितं कर्पूरसम्भवं पुरमिति लोकतो ज्ञात्वाऽतिहृष्टो वर्षीयस्या स्त्रियैकयाऽधिष्ठितं रुचिरं वेश्मैकं तदनुमतो निवासाय विवेश । तत्रानुपृच्छिकाग्न्या जिज्ञासमानः, 'आर्ये किमभिधानोऽत्र राजा, किञ्च तदपत्यम्, कथञ्चतद्रूपमिति' वैदेशिकाभ्यामाभ्यां शंसेत्येवमनुयुक्ता वृद्धाऽद्धाऽऽचचक्षती तमेवमुत्तरीतुम्—

महाभाग, निखिलदिव्यवैभवसम्भवे, कर्पूरसम्भवेऽस्मिन् कर्पूरको नाम राजा । स चानपत्यताधिपीडितः सदारः सदारचितशङ्कराचनमस्योऽप्यधिकतपस्याभिकाङ्क्षयाऽनन्यदाशोऽनन्यदास्थितो वरदस्य, बलीवर्दवाहनस्य, सन्तोषाय निराहारस्तपस्तत्तुमारभत । पञ्चरात्रोपोषिताय च तस्मै स्वप्ने भगवान् भूतभावनः समादिदेश, 'पुत्र समुत्तिष्ठ, समवाप्स्यसि त्वं पुत्राभ्यधिकां कन्याम् । भवास्यति च यस्याः पतिर्विद्याधराधिपत्यम्' । एवमादिष्टः प्रबुद्धो भूपतिः प्रातः सर्वं तन्निजपत्न्यै निगद्य प्रहृष्टः सपत्नीको व्रतपारणामकरोत् । अचिराच्चापन्नसत्त्वा सम्राज्ञी यथासमयमसूत सुर्वणनिबन्धसङ्घटितकोमलमांसलशरीराम्, सुताम्, इति सुतनिर्विशेषसम्पादितमहोत्सवः कर्पूरकः कर्पूरिकेति तस्या नाम चक्रे । लोकलोचनचन्द्रिका सा राजसुता सुताधिकस्नेहलालिता लताभिनवेव लावण्याधिक्यमादधती वयसी चापि पदमभिनवयौवने तद्विवाहमभिकाङ्क्षत्यपि भूपतौ, पुरुषद्वेषिणी, मनस्विनी, न पुरुषाङ्गुलिपङ्क्तमपीच्छति । किं कन्याजन्मफलम्? कुतस्त्वं न विवाहमिच्छसीति तत्सख्या मत्सुतयाऽनुयुक्तोक्तवती, 'सखि, मम विवाहानिच्छायां प्राग्जन्मजातिस्मरो मूलम् । तच्चाभिन्नहृदयायै तुभ्यमभिदधती मामवधारय 'महाम्भोधेस्तीरेऽस्त्येको महान् चन्दनवृक्षः । निकषा च तं, वर्तमाने विनिद्रसान्द्रसरससरोजराजितसरसि, प्राग्जन्मनि अहमभवं हंसी । साऽहमभितटस्थचन्दनपादपे स्वेन भर्त्रा हंसेन सह निर्मितनीडा, क्रीडानुरक्ता शावकानसविषि ।

---

१. 'सुषामादिषु च' । २. 'समासेऽङ्गुलेः संगः' ।

*किन्तु चलवदूर्मिरूर्मिमाली, स्वालीकाहङ्कारहुङ्कारेणावा तर्जयन्निवाकरमात्तस्मादस्म*त्सुतामपाहरदित्यपत्यस्नेहसुलभवैधुर्या धुर्यागत्याश्चिततटस्थशिवलिङ्गस्य निपतन्ती, विलपन्ती, च 'निरपराधोपपीडक, दण्डधारिन्, त्रिशूलिन्,' इत्याद्यनेकोपयुक्तनामोच्चारम्, अपरिमेयविषादा निषादाहतपोतकसञ्जातशोकसन्तापविधुरीकृतकुररीवामन्द *मन्दन्ती, विगतपक्षतिरिव क्षितौ विलुठन्ती, शुचा दिवसम*हमासमनशनेति[1] राजहंसेन मदीयेन पत्योपेत्याहमुक्ता—'प्रिये, समुत्तिष्ठ व्रती तापस्यानुशोकेन अलम्। जीवद्भि सर्वमवाप्यत इति भविष्यन्ति नावन्यान्यपत्यानीति'। एवं कद्रुदस्य[2] तस्य हृदयतोदकारिणीं वाणीमाकर्ण्य तत्र स्नेहनिष्कृपतोत्पन्नविस्मयविस्मृतविवेका धिगहो पुरुषान्, कापुरुषान्[3], पापान्, ये भक्तिमतीष्वपि पत्नीषु कामवासनाशमनमात्रैकोद्देश्या वेश्याभिगमनमिवाभिगमनमाकलयन्तो बालापत्येषु चैव निष्करुणीभवन्ति। तत् किममुना मदीयपतिना दुःखिना वा देहेन गेहेन वाऽपत्यशून्येनेत्यालोच्य हृदि कृत्वा भक्त्या भव पुरत पत्युस्तस्य पश्यत एव जन्मान्तरे जातिस्मरा राजपुत्री भूयासमिति सङ्कल्प्य पयोनिधौ तच्छरीर क्षिप्र क्षिप्तवतीति पूर्वजातौ भर्तुस्तस्य नृशंसता स्मरन्त्या हृदि विषविषमविषयवैरस्यमतमतिमावर्द्धयन्त्या मे नान्यदर्थे कस्मिँश्चिदपि वरे मनोऽनुरक्तमिति विवाहमधुना नेच्छाम्यत पर सर्वं दैवायत्तम्। एव राजसुतो द्घाटिताखिलरहस्या साऽऽगत्य मामुपवर्णितवती। अत प्रच्छते ते सर्वं मयाभिहितम्।

सा चैषा नृपात्मजा विद्याधराणां भविष्यच्चक्रवर्तिनस्ते भार्या भाविनी। पूर्वं देवेन शम्भुनाऽप्येतदादिष्टमिति तल्लक्षणोपेत त्वामिह लोकेऽहमालोके। एव मुक्तो धृष्टोपहृताहारो नरवाहनदत्तो गोमुखान्वितो निशा ता तत्र नीत्वा, प्रात सम्भ्य सम मन्त्रिणा गोमुखेन कृतमहाव्रतिकवेशो गोमुखसहाय, 'हा हसि! हा हसि!' इति वावद्यमानो राजकीयद्वारमासाद्य जनतच्छितो बभ्राम। समालोकितेदमीयैतद्व्रतयष्टिका सविस्मया राजसुता कर्पूरिकामूचु—'दवि, सिंहद्वारेऽस्माभिरेको महाव्रती दृष्ट। सद्वितीयोऽपि य सौन्दर्येणाद्वितीय, 'हा हसि! हा हसि!' इति दिवानिशमुच्चारयति। एवं हसी सा, चेदीपुरादेतम

१ निराहारा दिवसमतिष्ठम्। २ 'रयवदयोश्च' इति कद्रादेश। ३ 'विभाषा पुरुषे'। ४ 'राज्ञ क च'। ५ 'त्यदादीनि च' इति इद शब्दस्य वृद्धसंज्ञायाम् 'वृद्धाच्छ'।

वधार्थं धार्यमाणसकौतुकहृदयातङ्का, त, काल एव तस्मिन्निजान्तिकमानाय्य, शङ्कराराधनोपात्तव्रत, सतनुमिवातनुम्, विस्मयोत्फुल्लया दृशा पश्यन्ती किमेत दिति त्वया हा! हंसि! हा! हंसि!! इत्युच्चार्यत इति तमनुयुयुजे। किन्त्वेव मनुयुञ्जानामपि तां हा! हंसि! इत्येवमुच्चरयति तस्मिन् गोमुखस्तामुवाच, 'देवि, विषयेऽस्मिन् सचिन्त्या मदुक्तं मामवधेहि—'कर्मयोगतोऽयं पूर्वजन्मनि हंस आसीत्। जलनिधिसमीपे महत सरसस्तटे वरटया सह चन्दनपादपे निवसतोऽस्यापत्येषु जलनिधिनाऽपनीतेषु, योषिदस्य शिवाऽपत्यशोकदहन दह्यमानमात्मानमब्धौ, लब्धौपयिकशान्तिरभवदिति तद्वियोगार्त पक्षिजाती विरक्त्यत्युकामस्तनुमत्यन्तमनि जातिस्मरोऽहं राजपुत्रो भूयासमेषा च मे जातिस्मरा भार्या भूयादिति सङ्कल्पयन् विरहवह्निविधुरः शङ्करं संस्मृत्य निपत्य पाथौ सरितामम्भस्यावसितासुरभवत्। अधुना चाथ शुभे, कौशाम्ब्यां वत्स राजस्य जातिस्मरो नरवाहनदत्तस्तनय समभूत। जातमात्रमुद्भूतया दिव्यया वाचा विद्याधरेन्द्राणां चक्रवर्ती भविता समादिष्ट। क्रमेण च यौवराज्येऽभिषिक्त पित्रा, दिव्यया मदनमञ्जुकया च परिणायितो, विद्याधरपतेर्हेमप्रभाख्यस्य सुतया रत्नप्रभया स्वयमागत्य वृतोऽपि निर्वृतिं नाप्नोति तां मनसैव स्मरन् हंसीमिति बाल्यसहायोऽहमेतेन निगदित। मृगयार्थमायातोऽयं मद्द्वितीयो दैवात् कया चित्तापस्याऽवलोकित कथाप्रसङ्गेन सानुग्रहमेवमुक्तो यत् 'पुत्र, पुरा कर्मयोगाद् हंसत्वमापन्नस्य कामस्य दिव्यस्त्रीशापतश्च्युता हंसी भार्याऽभवत्। वेलाजलाप हृतापत्यशोकसन्तप्तया प्राग्लोदन्वत्यामात्मानं पातितवत्या तस्या, तद्वियोगात्सह स हंसोऽप्यात्मानं तत्रैवाक्षिपदिति शम्भोः प्रसादात्त्व जातिस्मरो वत्सेश्वरात्मजो जात। सा हंसी च पारेसमुद्रं कर्पूरसम्भवे पुरे कर्पूरिकानामाधुना राजसुता जाता। तत्र पुत्र अद्य तत्र समाच्छस्व स्वप्रियाञ्चोपयच्छस्व। एवमुक्त्वा दिवमु त्पतितायां तस्यां तापस्यामसावस्मत्स्वामी[2] तत सम्प्रलब्धप्रवृत्तिस्तत्क्षणमेवै तोऽभिमुखं मद्द्वितीयो गन्तुं प्रवृत्तस्तत्स्नेहात्पणीकृतनिजजीवितो विविधश्वापद[3] सङ्कीर्णकठिनकान्तारमार्गं सत्वरातगिरि[4]रिणदीक्लेशमपरिगणयञ्चक्षुधितदस्यहेमपुरीयत दृशा राज्यधराभिधेयेन प्रत्तं यन्त्रविमानकमारुह्य पयसामास्पद[5]मपि गोष्पद[6]मिवा

१ षोऽन्तकर्मणि इति धातोः क्तः। २ 'स्वामिन्नैश्वर्ये'। ३ 'शुनो दन्तदंष्ट्रा कर्णकुन्दवराहपुच्छपदेषु दीर्घो वाच्यः'। ४ 'गिरिनद्यादीनां वा'। ५ 'आस्पदं प्रतिष्ठायाम्'। ६ 'गोष्पदं सेवितासेवितप्रमाणेषु'।

कलयन्मत्सहायोऽयं पुरमेतदवाप्येह आर्यैस्तवान्तिकमुपेयिवान्[1] । किमत पर निखिलाचारप्रतिष्ठानिष्ठस्य परमेष्ठिनोऽभीष्टमिति तु नाद्यावधि स्पष्टम् ।

गोमुखमुखतीयमेतन्निशम्य समुपजातसंवादप्रत्यया कर्पूरिका मय्यार्यपुत्र-स्यार्थैतावान्[2] स्नेहो मुधैव मे विरक्तिरिति प्रेमाश्रुकोष्णैका[3][4]जलक्लिन्नानना विमृशन्ती 'सत्यमेवाह सा हसी, धन्यौ च, यत्कृते जन्मद्वयेऽनुभूतवानार्यपुत्र एव-क्लेश मतिदेशम् । तदहमधुना प्रेमक्रीता ते दासी मोदासीनतातो मत्सत्कृति-रवीकृतौ प्रदर्शनीयेति' वादिनी नरवाहनदत्त सगोमुखं स्नानार्थे सम्मान्य परी-वारमुखेन सर्वमेतत् स्वजनकमबोधयत् । सोऽपि चावबुद्धसकलवृत्तान्तस्तदन्तिक-मासाद्यावाप्तविवाहेप्सुसुतानुकूल विद्याधरमहाचक्रवर्तिलक्षणलाञ्छितवरश्लाघ-लोचय कृतकृत्यमिवात्मान मन्यमान सविधि सादर स्वसुतां वत्सेशसुताय ददौ ।

एवं कर्पूरिकया सह कृतोद्वाहो नरवाहनदत्तो मूर्तिमत्या कीर्त्यैव तया कतिचिद्दिनानि तत्र निवसन्नेकदा कौशाम्बीं गन्तु कर्पूरिकामाह । सापि च नर वाहनदत्तीययन्त्रविमान बहुस्थितिपर्याप्तमनाकलय्य देशान्तरादागत्य तत्र निव सन्त प्राणधरनामानं यन्त्रविमानविरचनचतुरमाकार्य तत्क्षण व्योमगामि महदेक यन्त्रविमान रचयितुमादिशन्ती चेटीमुखेन पित्रे प्रस्थानेच्छां न्यवेदयत् ।

अत्रान्तर एव दिन तत्र[6] समागते रात्रि, समायातस्तदा प्राणधरोऽपि व्यजिज्ञपत्—'देव, सुमहद्विमानमेक मे कृतमेव वर्तते यन्मानुषसहस्र लीलयैव वोढु शक्नोति' । एवमाचक्षाण तं तदाण साधुवादैर्नरवाहनदत्तोऽभिपूज्य 'कच्चित्व पुत्रानुजस्य राजधरस्य नानायन्त्रनिर्माणकुशल प्राणधराभिधो भ्राता ?' एव-मभिदधान समतिप्रणतिप्रह्व 'स एवाह देव, कथ नौ देवो वेत्ति' इति जिज्ञासा-परवशस्य तस्य राजधरेणोक्त सर्वं सप्रसङ्गमभिधाय तद्विचिकित्सामुत्सारयामास ।

अथ मुदा तेन प्राणधरेण समुपाहृते महायन्त्रविमानके, अभूरचितमङ्गला-लङ्कृता नववधू कर्पूरिका नरवाहनदत्त प्रदत्तदासीकर्पूरकाञ्चनसमारोप्य, सगोमुखो राजविसृष्टेन प्राणधरेण प्रधानप्रतीहारेण च सहित , समारूढतद्विमानो, व्योम्नोऽपलक्षन्दक्षिणोत्तारस्य[7] [illegible] । तत्र आरूढमात्रा-

---

१ 'उपेयिवाननाश्वाननूचानश्च' । २. 'यत्तदेतेभ्य परिमाणे वतुप्' ।
३ 'कव चोष्णे' । ४ 'ईषदर्थे' । ५ 'धनगण लब्धा' । ६ 'सप्तम्याञ्चल्' ।
७ 'दिक्शब्देभ्यस्तीरशब्दस्य तारभावो वा वाच्य' ।

रप्रहृष्टं प्रह्वश्चोद्वाष्प कथमप्युज्झिताग्रज राज्यधरमापृच्छ्य तेनैव विमानेन तदैव कौशाम्बीमवाप्याकाशात्सानुचरनववधूको नरवाहनदत्तो विस्मितनेत्रया जनतयाऽवलोक्यमानोऽवततार। पिता चास्यागमन बुद्ध्वा देवीसचिवसुपादिभि सहाभ्युद्गतामिनववधूसहित चरणावनत त समम्यनन्दत्। माता वासवदत्ता चापि पद्मावत्या सम तमन्तरानन्दाश्रुप्रवाहत्रुटिततद्विश्लेषदु खबन्धमाशिश्लेष। प्रेमहृतैर्ये रत्नप्रभामदनमञ्जुके चापि तच्चरणौ हृदयञ्च तुल्यमेव जगृहतु। ततो वत्सेश ससचिवो यथोचितावनता नववधू कर्पूरिका तत्पैतृक प्रधानप्रतीहारञ्च पूजयित्वा नरवाहनदत्तोक्तमामूल कर्पूरिकाप्राप्तिवृत्त यथावृत्त समाकर्ण्यचित्तेरा त्योषमवाप। ततो भोजनाद्युत्तर स्थित्वा यौगन्धरायणादिभि सह प्रेमालाप कुर्वन्त वत्सेश प्रणत प्राणधरो व्यजिज्ञपत्—'देव, कर्पूरकभूभृता समादिष्टावावां यन्मम सुताया सकुशल भर्तृभवनमासाद्यां त्वरितमिहागम्यस्य येनाह तां सकुशल सम्प्राप्ता जानीयाम्' इति। तद् देव, कर्पूरिकास्वहस्तलिखितलेख दापयित्वा मया सहित कर्पूरसम्भवपुर गन्तु प्रधानमिममनुजानीहि। अहञ्च सुधारस श्रीमच्चरण तामरस त्यक्तु न शक्नोमि इति निजकुटुम्बमादाय तत इह प्रत्यागमिष्यामीति'।

एवमुक्त्वा समुपात्तसकर्पूरसदनसकुशलावाप्तिकर्पूरिकाकराङ्कितपत्रौ कर्पूरसम्भवेशप्रधानामात्यप्राणधरौ वत्सेशादिभिर्विसृष्टौ समारूढविमानौ गगनगती तीर्णजलधी कर्पूरसम्भव नगरमवाप्य समर्पितलेखौ तद्वीवृद्भूभृत्तमानन्दयाञ्चक्रतु। अन्येद्युश्च सकुटुम्ब प्राणधरो राजानमनुज्ञाप्य सम्भावितराज्यधरो नरवाहनदत्तपार्श्वमगात्। युवराजोऽपि च तस्मै तत्रागताय निजमन्दिरसमीप एव वसतिं जीविकाञ्च दत्त्वा तन्निर्मितैर्विमानकै रत्नप्रभामदनमञ्चुकाकर्पूरिकाभिश्च सह विहरन्नभ्यस्यन्निव भाविविद्याधरचक्रवर्तिगगनगतिं, सुखेन दिनानि निनाय।

एव कौशाम्ब्यां निजोद्भवभवनमधिवसन्नरवाहनदत्त कदाचिन्मृगयार्थमप्रेर्वणमनुगत सैन्यपरित्यक्तो गोमुखद्वितीय स्फुरद्दक्षिणाक्षिसूचितशुभागमनोऽरण्यानीमेकामविशत्। अश्रृणोच्च दिव्यवीणारणनोन्मिश्रमधुरसङ्गीतम्। तदनुसृत्य गच्छन्नातिदवीयस्यध्वनि शैवायतनमेकमवलोक्य तन्निकटवर्तिन्येकस्मि

१. 'पितुर्यञ्चे'ति पाठः। २ द्योत्यार्थप्रकर्षे द्योतकात्तरप, 'तरतमपौ घ', 'क्रिमेत्तिङ्व्ययेति' आमु। ३. 'नहिवृतिवृषिव्यधिरुचिसहितनिषु क्वौ'। ४ वनस्याग्रे अग्रेवणम् राजदन्तादित्वादग्रेशब्दस्य पूर्वनिपात सप्तम्याश्चालुक्, तत 'वनपुरगामिश्रकेति'णत्वम्।

स्तरुमूले सयताश्च प्रविश्य देवदेवेशमीशानमुपवीणयन्तीं बह्वीभिर्वरकन्याभि परिवारिता देवकन्यकामेकामपश्यत्। अन्योऽन्यावलोकनसञ्जातपारस्परिकाकृष्योरेतयोर्नरवाहनदत्तचित्तज्ञो गोमुखो यावदेव तत्कन्यासखीभ्य 'कय कस्य सुते त्यादि पृच्छति, तावदेव तत्सदृशी प्रौढावततारैका दिवो दिव्यहारवलयवती विद्याधरी या च तत्कन्यान्तिकमासाद्य स्वीकृततत्कन्याकृतस्वागतोपचारा सर्वं विद्याधराधीशममरावतीशकल्प पतिमाप्नुया इति तस्या आशिष प्रादात्। नरवाहनदत्तश्चैतदालोक्य तत्सान्निध्यमुपढौकित कृतप्रणतिरवाप्ताशीर्वाद, अम्ब, केय कन्या तव भवतीति सौम्या विद्याधरीं शनैरपृच्छत्। सापि चैथ पृष्टा वस्तुमेवमारभत– अस्ति गौरीगुरोर्गिरिविषपीलुवहे सानावेकस्मिन् श्रीसुन्दरपुरनामक पुरमेकम्। आस्ते च तत्रालङ्कारशीलाख्यो विद्याधरेश्वर। विविधोदारगुणगणाग्रहग्रहिलस्य च तस्य मतसाष्टापदप्रभा महिषी काञ्चनप्रभा कालेन सुतमेकमसूत। स चाय धर्मपरो भवितेति पार्वत्या स्वप्ने समादिष्ट पित्रा धर्मशील इति नाम्ना ख्यातिमुपपद्य। क्रमेण च प्राप्तयौवनो धर्मशील समधिगतसर्वान वद्यविद्यो यौवराज्येऽभिषिक्तो धर्मैकपरो वशी पितुरप्यधिक प्रजा अरञ्जयत्। किञ्च कालान्तरऽलङ्कारशीलपत्नी काञ्चनप्रभा निजविभाप्रभावितास्विलदिग्भागा कन्यकामेकामजनिष्ट। तदुत्पत्तिसमकालमेवोदभूदिव्या वाग् यदिय कन्या चक्रवर्तिनो नरवाहनदत्तस्य भार्या भवित्रीति कृतालङ्कारवतीनामा धामाक्षिसमुज्ज्वलतनुरूपा भूपालिवारसहयलालिता क्रमेण समवाप्तनशिकलानीकाशयौवनश्रीकाशा निजाद् पितुरधिगताखिलविद्या विद्याधरोपसेवित भक्त्या त्रिभयमायतनभ्रमितुमुद्यता। एतस्मिन्नेव कालेऽस्य भ्राता धर्मशीलो युवापि रहस्यलङ्कारशीलनिजपितर व्यजिज्ञपत् 'तात, ससारेऽस्मिन् विरसावसाना क्षणभङ्गुरा भोगा इमे न मा प्रीणन्ति। निचयाश्च सर्वे क्षयान्ता, समुच्छ्रयाश्च पतनान्ता, सयोगा विप्रयोगान्ता। जीवन हि मरणान्तमिति व्यासमुनिवचने द्रढीयान् मदीयो विश्वास इति नश्वरेषु तेषु न रतिर्मनस्विना विधेया। यतो हि यत्र नेमे भोगा नापि पार्थसञ्ज्ञया सहाया अपि तु धर्म एवैक परमो बन्धुर्म पदात्पदमपि जन न जहातीति परमपदावाप्तीच्छया प्रवेण यत्वोत्तम तपश्चरितुमह कामये। एतदाक

१ अमरा सत्यत्रेति मतुपि 'सञ्ज्ञायाम्' इति मस्य वत्वे 'मतौ बह्वचोऽनजिरादीनामि ति दीर्घ। २ 'दृको वहेऽपीलो'। ३ 'अष्टन सञ्ज्ञायाम्'। ४ 'प्रनिरन्त शरेक्षुप्लक्षेति' णत्वम्।

र्याप्तिसमाकुलो वात्सल्यशीलोऽलङ्कारशीलो गलदश्रुलोचनो धर्मशीलः पुत्रमुवाच 'पुत्र, क्व तथाभूतमतिकठिनं तपः क्व च तावकीनमतिसुकुमारं शरीरम्। सर्वभोग्यैश्वर्योपभोगानन्तरमेव प्रशमः श्रेयान् इति कृतदारपरिग्रहस्य धर्मेण च राज्यं पालयतो भोगकाले साम्प्रतं ते वैराग्यमसाम्प्रतम्।' पितुरेतद्वचः समाकर्ण्य तपश्चरणशीलो धर्मशीलः पितरं पुनरेवमभ्यधात् 'पितः, चिरकालासक्तयोर्न वयो निमित्तकम्। ईश्वरानुगृहीतो हि कश्चिद्बालोऽपि विरक्तो भवति। कापुरुषश्च कश्चिद् वर्षीयानपि उत्तरोत्तरतरुणायिततृष्णः समवलोक्यते। मदीया च रतिर्नास्ति प्राप्ये राज्ये नापि चोपशमनिग्रहे दारपरिग्रहेऽपि तु शिवाराराधयिषया तप एव मदीयजीवितफलम्।' एवं ब्रुवाणं तं पुत्रं यत्नेनाप्यनिवार्यमवेत्य तत्पिताऽश्रुपरम्परापरिपूरितचक्षुः स्वपुत्रम् 'यदि यूनोऽपीदृशी ते विरक्तिर्वृद्धस्य मे सा कथं न स्यादि'त्यहमपि वनमाश्रये।' इत्थमुक्त्वा दरिद्रेभ्यो ब्राह्मणेभ्यश्चापरिमितरत्नकाञ्चनराशीन् वितीर्य काञ्चनप्रभा च निजपुत्रः एव स्यामुमाज्ञाप्यावोचत् यत्त्वमिहैव निवसन्ती कन्यामलङ्कारवतीमेतां परिरक्ष। वत्सरे पूर्णे सत्यस्वरूपा विवाहलग्नो यदा चाहमिमां नरवाहनदत्ताय दास्यामि। स च चक्रवर्ती जामाता पुरमस्माकमेतत्पालयिष्यति। एतदाकर्ण्य विलपन्तीं ससुतां तां पत्नीमाश्वास्य ससुतो वनमाश्रयदलङ्कारशीलः। तद्भार्या काञ्चनप्रभा च सताधर्मानुकूलं निजपतेराज्ञामनुसरन्ती तन्नगरमध्यास्त।

एकदा[२] सा अलङ्कारवती प्रज्ञप्तिमन्त्रिकया विद्यया कश्मीरेषु गत्वा पुण्यक्षेत्रेषु शम्भुं पूजयितुं समुपदिष्टेति मात्रा सह तत्र गत्वा महादेवगिरौ नन्दिक्षेत्रे गिरिजापतिं समपूपुजत्। कालेन च सा स्वमात्रा सह गृहमागतवतीति सैषाऽलङ्कारवतीकन्या, अहञ्चास्या माता काञ्चनप्रभा नाम। अथ चैषा मामनुसरन्त्यैवेहायाता। त्वमपीहायातोऽसि इति प्रज्ञप्तिविद्यातो विज्ञाय अहमिहायातेति दैवतादिष्टां सुतां मामकीनामिमां त्वमुपयच्छस्व। प्रातश्चैतत्पित्रोक्तो विवाहावसरः सम्प्राप्त इति त्वमितः कौशाम्बीं व्रज। भावाश्चेतस्तपोवनाद्यातर्गन्तास्व इति राजाऽलङ्कारशीलः सुतां स्वकीयामिमां स्वत एव तुभ्यं दास्यतीति। काञ्चनप्रभयैवमुक्तो नरवाहनदत्तो रजनीमात्रमप्यलङ्कारवतीविरलेपासहमानात्मा साश्रुलोचनः कौशाम्बीमागत्य तत्र च यथाकथञ्चित्परिजनेभ्यस्तास्ताः कथाः शृण्वन् त्रियामां तामत्यवाहयत्। प्रातश्चोत्थाय विहितावश्यककृत्यो गगनादवरोहन्तीं भर्त्रा अल

---

१ 'उपसर्गस्य घञ्यमनुष्ये बहुलम्'। २ 'सर्वैकान्यकिंयत्तदः काले दा'।

ङ्कारशीलेन, पुत्रेण धर्मशीलेन तथा पुत्र्या अलङ्कारवत्या च समन्वितां काञ्चनप्रभामवालोकयत् । ते च सर्वे तत्समीपमुपगता नरवाहनदत्तेनाभिनन्दिता ।

एतस्मिन्नेवान्तरे हेमरत्नादिभारवाहा सहस्रशो विद्याधरा दिवोऽवतीर्णा । सर्वज्ञ तद्वत्सराजो विज्ञाय तत्रागतोऽलङ्कारशीलमुखादखिल प्रासङ्गिकञ्चाकर्ण्याभिनन्दिततद्वचनो निजविभवानुरूपमलङ्कारवत्या सह नरवाहनदत्तस्योपयमनिरवर्तयत् । अलङ्कारशीलोऽपि च मणिकनकभूषणभारसहस्रैरगणितदिव्यनारीभिश्च यथाशक्ति सर्वान् सम्मान्य, आमन्त्र्य च पत्न्या पुत्रेण च यथागत ययौ । नरवाहनदत्तोऽपि च सद्वृत्तमनोरमामुदारगुणसम्पन्नाम् अलङ्कारवतीमवाप्य धान्या सुकविरिव तद्रसिक ससुख दिवसानवासायत् ।

एकदा श्वश्रूवा, अलङ्कारवतीमात्रा काञ्चनप्रभया सुन्दरपुरे निजगृहमालोकयितुमर्थित स तथेत्युक्त्वा समुपलब्धनिजजनकाज्ञ, समन्त्रिवसन्तको वधूसहाय, श्वश्रूविनिर्मितविमानवरमारुह्य व्योमवर्त्मना प्रतिष्ठमान तस्माद्, सुरललनासघसुन्दरे किन्नरसगीतनिनादिते हिमाचले बहून्याश्चर्याणि निरीक्षमाण, सुमेरुशिखरभ्रान्तिमुत्पादयद्भी रत्नरचितसौवर्णप्रासादैरुपशोभितं सुन्दरपुरमवाप । तत्र च व्योम्नो विमानादवतीर्य सा नाट्यदर्शननृत्यसङ्गोत्सवञ्चाशुकायामिव तद्राज्ञधान्या श्वश्रूवा सम्पादितमाङ्गलिककृत्योऽलङ्कारवतीयुक्त, सवयस्यवसन्तकदिवस तमतिवाह्यान्येद्यु काञ्चनप्रभानिर्दिष्ट रत्नपूजितञ्च भोगमोक्षप्रदायकमलङ्कारवतीजनककारितशार्वोद्यानस्थित भगवन्त महादेवमर्चितुमुद्यानञ्च विजिहीर्षुरलङ्कारवतीसखो नरवाहनदत्तस्तत्राये काञ्चनस्कन्धरत्नशाखामनोरममुक्ताफुपञ्जप्रच्छकुसुमकान्ते गङ्गासरसि स्नात सम्पूजितोमाधवञ्च काञ्चनपङ्कजवती रत्नसोपाना नानावापीरवलोकयन् सुचिर व्यचरत् । तत काञ्चनप्रभया दिव्यवस्त्राभरणै सवधूक सहामात्यश्च सत्कृत सानुगस्तेनैव विमानेन वध्वा सह कौशाम्बीमाययौ । तत्र चैकस्मिन् दिने सम्पादितोचिताह्निककृत्ये रत्नचितान्विते स्थिते नरवाहनदत्तेऽलङ्कारवतीपार्श्वमागत्यैका प्रतप्ताष्टापदसवर्णावयवा बाला भीतभीता, देवि परित्रायता परित्रायताम्, एष ब्राह्मणो मां जिघांसु बहि स्थित इति शरणार्थिनी पलाय्य त्वच्छरणमहमायातेति व्याजहार । तदाकर्ण्याभयप्रदानपूर्वकमखिल वृत्तान्त वक्तु पृष्टा सा भूयो बभाषे–'अस्या एव पुर्यां बलसेनाभि

१ सहस्र सहस्रमिति वीप्सार्थे 'सङ्ख्यैकवचनाच्च वीप्सायाम्' इति शस् ।
२ 'ज्योतिर्जनपदेति' समानस्य सभाव ।

धानस्य क्षत्रियस्याहमात्मजा, अशोकमालाभिधा, विरूपेणापि रूपलुब्धेन हठ
शर्माभिधानेन विप्रेण याचिता घोरघोणमुखं तमप्रतीयन्त्यपि वधभीरुणा पित्रा
तस्मै दत्ता, तं त्यक्त्वाऽन्य क्षत्रियपुत्रक गता। किन्तु सोऽपि हठशर्मणा स्वमदभ्र
कुटिकुटिलकटाक्षनिरीक्षणाभिभूत इति धनवानन्य क्षत्रियकुमारको मया समा
श्रित। श्रुतैतद्वृत्तो दुर्वृत्तो विप्रो निशि तस्य वेश्म वैश्वानरेण[1] सन्दीपितवानिति
तेनापि विमुक्ता मुक्ताहाराद्विकरमान कान्दिशीकतामुपदिशन्ती इन्दुकामाद्
धर्मद्विजादविक्लो[2] वृकादिव तस्माद् बिभ्यताहैव विश्वमित्रत्वभावनाभावितस्य
भवतो भृत्यस्य वीरशर्मण शरण्यस्य दासित्वमुपपन्ना। एतदवगत्य नैराश्यपाश
बद्ध स विरहज्वालाजालावलीढोऽस्थिचर्ममात्रावशिष्टोऽशिष्टो भिन्नकर्मा हठशर्मा
सवृत्त। अथ स मां निर्गता दृष्ट्वाऽऽकृष्टदृपाकृपणकृपाणिको यावद्धन्तुमित
प्रधावति तावदेवाह प्रपलाय्येहायाता दयार्द्रया प्रतीहार्य्या[3]ऽनावृतद्वार भवत्क
सदन प्रविष्टेति'। एतदाकर्ण्य नरवाहनदत्तस्त द्विज बहिस्तोऽन्तरानाययत्।
आगतञ्च रोषपूर्णया, रुधिरस्रोदारुणया दारुणया दृशा बालाम् (अशोकमालाम्)
तामालोकयन्त कृपाणपाणिमभाणीत 'ब्रह्मन्, महापापकारी त्वमसि य स्त्रियम्
हसि, तदर्थं परवेश्मानि च दहसीति'। एतदाकर्ण्य द्विजोऽवादीत्–'भगवन्, धर्म
पत्नीय मदीया, परित्यज्य च मामन्यतो यातेति सोढुमशक्नुवता मयानुधाविता।'
तस्मिन्नित्युक्तेऽत्युद्विग्ना साऽशोकमाला सशोकमालाप कुर्वती लोकपालानब्रवीत्–
'यूय मे साक्षिण, नाह किममुनाऽनिच्छन्त्यपि हठादुपयम्य नीतेति ? न मया
किं तदोक्तं यदेव मक्षम नीताह न वै गृहेऽस्यास्थास्ये इति' ? इत्यमुक्तवत्यां तस्या
दिव्या वागुच्चैः 'यदशोकमाला वदति तत्सत्यम्' इत्थ तदुक्तं सत्यापयन्ती तस्मा
दजन्मकथामेवमवर्णयत्–तत्त्वतो नेय मानुषी अपि त्वपुत्रस्य वीरस्य विद्याधरस्या
शोककरस्य केर्वेलोरैस्या पुत्री, नाम्ना अशोकमाला, पितृसद्मनि यौवनमापन्नाऽत्र
प्रार्थिना पित्राऽनुरूपिणे वराय दित्स्यमानापि नापि कञ्चिदैच्छदसौ रमतिरूपाभि
मानिनीति निर्बन्धकुपितेन तेन 'मानुषी भव,' इत्याह परिणीत विरूप ब्राह्मण
परित्यज्य तज्जपादनुक्रमेण त्रीन् भर्तॄनुपैष्यसीति ततोऽपि तेनोपद्रुता बलिष्ठ
राजपुत्रमेक दासीत्वेनोपाश्रितवती त्वां दृष्ट्वा जिघांसयाऽनुधाविते तस्मिन् राज

१ 'नरे सज्ञायाम्'। २ 'अये क'। ३ प्रतीहारो द्वारम् इति तास्स्य
लक्षणया प्रतीहारो दौवारिकस्तस्य स्त्रिया। ४ सज्ञाच्छ दसोरभावात् क्लीबभाव ।
५ उरसानिर्मिता ('उरसोऽण् चे'त्यत्र पाठत्)।

भवनं प्रविष्टा शापादस्माद्विमुक्तिमवाप्स्यसीति शप्ता । सैषाऽशोकमाला विद्याधर[1]-चरी तेनैवाभिधानेनेह मनुषी जाताऽधुना शापान्तमवाप्य वैद्याधरीं निजतनुं प्रविशन्ती विद्याधरमभिरुचिताख्यं महीभुजं पतित्वेनावाप्य रंस्यते' । एवमुक्त्वा विरतायां दिव्यवाचि, तत्क्षणमशोकमाला सहसा परीतप्राणा पृथिव्यामपतत् । तच्चालोक्य बाष्पायितेक्षणा तत्क्षणमलंकारवती सनरवाहनदत्ता तत्पार्श्वमगमत् । हठशर्मा चाकस्मादागतान्धो विलपन् हर्षसमुत्फुल्लाननः, किमेतदिति पृष्टः सर्वैस्त-त्कारणं पूर्वजन्मस्मृत सर्वमित्थ सर्वेभ्योऽवर्णयत्–'अस्ति हिमगिरिणे[2]दीतीरस्थमदन-पुरे विद्याधरेश्वरः प्रलम्बभुजो नाम । प्राक्पुण्यपरिपक्वा[3]नि फलानि भुञ्जानस्य तस्य स्थूलभुजाख्यस्तनयस्समुदपद्यत । स च भव्यो राजपुत्रः क्रमाद् यौवनमापन्नो विविधगुणगणयुक्तो निजवयोगुणानुरूपमाख्यातिमभजत् इति सुरभिवत्साख्यो विद्याधरपतिः सदारिको दिव्याऽभ्यागारिकः[4] प्रलम्बभुजमागत्य सुरभिदत्ताख्यया निजसुतया वरकामेण[5]या गुणवते तत्सूनवे स्वसुतां पाणिपीडनविधिना दातु प्रार्थयामास । प्रतिपन्नतद्वचनेन च प्रलम्बभुजेन स्थूलभुजस्तमर्थमभ्युपपत्तुमभिहि-तोऽपि कन्दर्पकल्परूपदर्पितः रूपेणावरैषा नाहमेनां परिणेष्ये इति पितृवचन स्पष्ट प्रत्याचष्ट । किन्तु 'पुत्र, जगतीह किं क्षणभङ्गुरेण रूपेण ? महान्वयसम्भूता पित्रा दत्ता सुरभिदत्ता त्वत्कृते मयात्तेति मान्यथा कृथा मद्वचनम्' । इत्थमनुनी-यमानोऽपि निषेधैकनिर्बन्धो न यदा तद्वचनमन्वसरत्तदा मन्युस्फुरद्दन्तच्छदा-नुभाव्यमानकोपः पिता तमित्थं शशाप यदनेन रूपाहङ्कारगौरवपानेनोन्मत्तस्त्वं विकृतविकटाननो मनुष्यो भव । अशोकमालया भार्यया चानिच्छन्त्याऽप्युज्झि-तोन्यप्रसक्तायास्तस्याः कृते विरहकृशीकृतमनोभीतविग्रहोऽतिरागान्धोऽभिदा-हादिमहापातकं करिष्यसीति । एतदाकर्ण्य साध्वी सुरभिदत्ता प्रलम्बभुजपाद-लग्नोवाच यन्मदीयभर्तुरेकाकिनो मदपराधतः क्लेशो मा भूदिति मह्यमपि शापं देहि येनावयोः समा गतिर्भवेत् ।

एवमुक्तवतीं साध्वीं प्रति परितुष्ट प्रलम्बभुजोऽशोकमालाशापमोक्षावधि तच्छापं तदैवाचिरादुभयविवाहयोगञ्चोक्तवान् । [redacted] चाहं स्थूलभुजः शापादिह

1. भूतपूर्वा विद्याधरी, 'तसिलादिष्वाकृत्वसुच' । 2. 'गिरिनद्यादीनां वा' । 3. 'कुमति चेति' प्राप्तं णत्वं 'युवादेर्न' इत्यनेन वार्यते । 4. अभ्यागारे तत्सम्बन्धि-कर्मणि नियुक्तः, 'अगारान्ताट्ठन्' । 5 'कुमति च' । 6. पानं पीतिः 'ल्युट् चेति' भावे नपुंसके ल्युट् 'वा भावकरणयोः' इति पाननकारस्य वैभाषिको णः ।

परिच्युत स्वाहङ्कारदोषानुभूतैतावन्महादुःखोऽद्य विमुक्तशाप सजात । एवमुक्त्वा परित्यक्ततत्तनुर्हंठशर्मा, समवाप्तविद्याधरकुमारकत्व स्वविद्याप्रभावतोऽशोकमालादेहमदश्यमेव गङ्गाया क्षिप्त्वा, समानीतैश्च तत्तोयैरभितोऽलङ्कारवतीवासगृह क्षणा क्षालयित्वा कृतस्वकीयमाविनरवाहनदत्तनमस्कृति , स्वकार्यसिद्ध्य विहायसा समुदपतत्। तच्च तथा समवलोक्य विस्मितेष्वथ सर्वेष्वनुषङ्गसमुपनता गोमुखोऽमरगतेरिमा कथामवर्णयत्।

अस्ति पृथिव्या शूरपुर नाम यथार्थं नगरमेकम्। तत्राभवद् महावराहनामाऽतिदुर्मदो राजा। गौर्याराधनतत्परस्य निस्सन्ततेस्तस्य स्वमहिष्या पद्मरता घनङ्गरतिर्नाम सुतोत्पन्ना। यौवनापन्ना सा कालेन स्वरूपयौवनाभिमानिनी मामनायत्स्वपि याचमानेषु राजकुमारेषु न कनममप्यपतीयत्। अपितु य शूरो रूपवान् शोभन विज्ञानमेक वेत्ति तस्मै मयाऽऽत्मा दातव्य इति कृतनिश्चया तस्थौ। [1]व्यतीतेष्वथाहस्सु श्रुततद्गुणनिश्चयोदन्तास्तद्दिग्भ्यश्[2]चत्वारो वीरा दाक्षिणापथात्पर[3]स्पराश्चलन्त समागता अनङ्गरतिसन्निधौ नृपतिना महावराहेणैकैक नामजातिविज्ञानमनुयुक्ता एकतमस्तेष्वेव व्यजिज्ञपत्– शूद्रोऽह पञ्चपट्टिकनामा, प्रत्यहमह पञ्च पट्टिकायुगलानि वयामि। तेभ्यश्चैक ब्राह्मणाय ददामि द्वितीय च परमेशाय। तृतीय स्वय वसे। चतुर्थ चाह या मदीया भार्या भवेत्तस्यै दास्यामि, विक्रयेण च पञ्चमस्य शरीरयात्रा सम्पद्येतैतन्मयि विज्ञानम्'। द्वितीयश्च तेष्वान्यौ–'भाषाज्ञस्तस्कोऽह वैश्य । सर्वेषा मृगपक्षिणा रुत विजानामि'। ततस्तृतीयोऽवदत्–'खड्गधराभिध क्षत्रियोऽह, नान्येनापि तु खड्गयुद्धेन जय्य'। चतुर्थस्तेष्वब्रवीत्–'द्विजोऽह जीवदत्ताख्यो गौरीप्रसादविद्याभ्या मृता स्त्रिय जीवयामि'।

एव पार्थक्येनात्मविज्ञाननैपुण्यमुक्तवत्सु तेषु क्षत्रियविट्शूद्रेषु तथा, रूपवर्ण यत्नवीर्ये च स्व शसति ब्राह्मणे, महावराहेण, सर्वे ते निजसूतगृहे विश्रामार्थं विसृष्टा। आत्मजाऽनङ्गरतिश्च 'चतुर्षु तेषु वीरेषु कतमोऽभिमत' इत्यनुयुक्ता नैकतममपि पतित्वेन कामयमानाऽवोचत्—'शूद्रस्य वायकस्य ज्ञातपद्यादिरतस्य वैश्यस्य च वयनपद्यादिहतज्ञानयोरनुपयोगि वास्तव्नियाह ताभ्या कथमात्मानमर्पयेयम्। तृतीयस्य तुल्यकुलरूपवयस्कस्यापि सेवोप

१ 'नगपाशुपाण्डुम्यश्च ति र । २ 'निन्दुरिन्दु'। ३ 'अपरस्परा क्रियासातत्ये'।

जीविरवाद्विरूपत्वाद्दरिद्रत्वाच्च रूपकुलबलविद्यास्नेहिन्यै राजकन्यायै मह्यं न रोचते गेहिनी भवितुम्। एवं तुरीयो जीवदत्तो ब्राह्मणोऽपि न मेऽभिमतो यतो हि वेदवर्जितो विकर्मेति वर्णाश्रमधर्मरक्षकस्य ते सुताहं खड्गशूरापेक्षया धर्मशूरमधिकं मन्यमाना न तमपि पतीयित्वाऽऽत्मसन्धासिन्धुं गोष्पदीकरोमी'त्याधुक्तवतीमात्मजामन्तःपुरे परित्यज्य राजा स्नानाद्यर्थमुत्तस्थौ। द्वितीयेऽह्नि निर्गतास्ते वीराः सकौतुकाश्चरन्तोऽपि नगरे यावद् भ्राम्यन्ति तावदेव पद्मकवलो नाम महामातङ्गो भग्नालानो जनान्मर्दयन्, मन्दुरातो निर्गतस्तान् वीरानपि पुरः पश्यन् हन्तुमुद्युयुजे। तदभिमुखास्तः प्रधावतामुद्यतायुधानां तेषां मध्ये खड्गधराख्यः क्षत्रियस्त्रीनन्यानपवार्य महामातङ्गं तमभ्यापाप्याग्रप्रसारितं तच्छुण्डमेकेनैव निजखड्गप्रहारेण बिसकन्दलीवं लूत्वा स्वहस्तलाघवेन तदग्रपादद्वयं च द्वैसीचीकेन प्रहारेण छित्त्वा, विमुक्तारटिं करटिनं तं भूमौ निपात्य, परेतपतिपालितपुरीप्रेमास्पदीकुर्वंस्तत्रत्यसर्वजनान् महावराहभूपतिं च व्यस्मापयत्।

परेद्यवि, तैः खड्गधरादिभिश्चतुर्भिर्वीरैः सह मृगयायै गतो गजारूढो राजा बहून् व्याघ्रादीन् वन्यान् पशून् न्यहन्। तत्र चाकर्णितवारणबृंहणेषु कुपितेषु अभ्यापतत्सु सिंहेषु एकतम खड्गधरः एकेनैव तीक्ष्णनिस्त्रिंशप्रहारेण द्वैधीकृत्य द्वितीयञ्च वामपाणिना चरणे गृहीत्वा भूतले पातयन्निरसूचकार। एवमेव भाषाज्ञो जीवदत्तः पञ्चपट्टिकश्चापि एकैकं सिंहमेकैको भूमावास्फोटयत्। एवं पश्यत्येव राजनि ते वीराः पादचारिण एव बहून् सिंहादीन् व्यापादितवन्तः। तेषां तथा वीरकार्येणातिसन्तुष्टो भूपतिः कृताखेटः स्वपुरं विवेश। वीराश्च तत्सूतगृहमाययुः। राजा च क्षणं विश्रम्य स्वसुतामनङ्गरतिमाकार्य वीराणां तेषामेकैकस्याखेटकयथादृष्टपराक्रममभिदधत्सर्वथा स्वानुरूपकुलबलविक्रमशालिनं खड्गधरं स्वभर्तृत्वेन स्वीकर्तुमनुरुरोध।

व्यतिकरे चैवंभूतेऽनङ्गरतिरुवाच—एतेषां विषये गणकः समाहूय प्रष्टव्यः किं स ब्रवीतीति स नृपति' वीरांस्तानानाय्य स्वगणकमनङ्गरतेरेतेषां मध्ये केन सह विवाहानुकूल्यं कश्च शुभो लग्न इति पप्रच्छ। एवमनुयुक्तोपयुक्तवेलामे-

---

१. 'उपमाने कर्मणि च'; 'अणुकः किति'। २. 'आस्पदं प्रतिष्ठायाम्'। ३. 'परस्मादेद्यव्यहनि'। ४. 'अधिकरणविचाले च','द्वित्र्योश्च धमुञ्' ततः च्विः।

लापको गणकोत्तमो, गणयित्वा चिर काल, राजानं तं स्फुटमेवमभाषत यन्नैकेनापि राजदुहितुरानुकूल्यं नापि च तद्विवाहोऽत्र भावी, यतो हि सा शापच्युता विद्याधरी । अद्य चावशिष्टशापमासत्रयेऽयेभिस्तावन्मासत्रय प्रतीक्षेलिमम् । नैषा तदनन्तर स्वलोकं याता चेदुद्वाहो भविता ।

एतदाकर्ण्य समुपजाततद्वृत्तचरथद्वास्ते त्रयोऽपि वीरास्तत्र मासत्रयावधि न्यवसन् । अतीते च मासत्रये, राजा तान् वीरान् गणकञ्चाहूय स्वसुतामप्याकारयामास । तदानीं च समधिकतरसौन्दर्यां तामवलोक्यातिहृष्टो राजा यावत्तं गणकं तद्विषये किमपि वक्तु कथयति तावदेव स्मृतनिजजातिरन्तरतिराननमासीपमुत्तरीयेणाच्छाद्य मानुषीं तनु ता तत्याज । किमेवमिव स्थितेत्याश्चर्यचकितो नरपतिर्यावत्तस्या मुख स्वयमुद्घाट्य समालोकयति तावद्विवर्णवद्नाम्बुजा, व्यावृत्तनेत्रभ्रमरा, हसमजुस्वनोन्मुक्ता, हिमाहता पद्मिनीव सा, निरसुरदृश्यत । ताश्च तदवस्थामवलोक्य तच्छोकनिरभ्राशनिपाताहत, स्वपक्षच्छेदमूर्च्छितो भूभृत्, निश्चेष्टो भूमौ निपतन्निभग्ना भ्रष्टाभरणपुष्पा मञ्जरीमिव राज्ञीं पत्नरतिमपि व्यामोहन पातयामासेऽयुन्मुक्ताक्रन्दे सकलपरिजने वीरेषु च तेषु निरतिशयदु खमनुभवत्सु चगादुपलब्धसञ्ज्ञो राजा जीवदत्तमुवाच—प्रतिज्ञातमृतनारीजीवनस्य तेऽधुनाऽवसर इति मृतनारीजीवनविद्यावलमरित चैत्रमधुना सुता मदीयामिमामुज्जीवय । प्राप्तजीविताश्चेमा विभाय तुभ्यमह प्रदास्यामीति । श्रुत्वैतद्राज्ञो वचो जीवदत्तस्तोयैरस्या राजपुत्रीमभ्युक्ष्य आर्यामिमामजपत्—

अट्टाट्टहासहसिते, करङ्कमालाकुले दुरालोके ।
चामुण्डे विकराले, साहाय्य मे कुरु त्वरितम् ॥

किन्त्वेवं यत्ने कृतेऽप्यप्राप्तजीविता तामवलोक्य विषण्णवदनो जीवदत्तो विन्ध्यवासिनीसमभ्यर्चाप्तविद्यावर्चोऽपि वर्चस्कमिव मे निरर्थक सञ्जातमिपुपहासावकरनिकरपरिकीर्णेन मदीयजीवितेन किं प्रयोजनमित्थमवधीरितनिजजीवनो यावदस्यपगार[3] स्वशिरश्छेत्तु प्रवर्तते तावदेवोदगाद्दिव्यभारती यदेषा अनगप्रभाभिधा विद्याधरकन्यका पित्रो. शापेनेयन्तं काल मानुषीं तनुमाश्रि-

१. 'आश्चर्यमनित्ये' (आङ परस्य चरे. सुट्, 'चरेराङि चागुरौ' इति यत्) ।
२. 'वर्चस्केऽवस्कर' । ३. 'अपगुरो णमुलि' (असिमुपगूर्येत्यर्थ) ।

त्याद्य स्वलोकं यातेति यात्वा विन्ध्यवासिनीमेवाराधय येन विद्याधरीमपि तां त्वमवाप्नुयाः । एषा च दिव्यभोगस्था, हे राजन्, त्वयाप्यशोच्या । एवं सुदीर्घं विरताया दिव्यगिरि, तनूजां निजामन्वेष्टुं सत्कृत्य परिहितशुक्, भूभुक्, अयोऽन्ये वीराश्च यथागतं ययुः । जीवदत्तस्तु जातास्थो विन्ध्यवासिनी माराधयँस्तुष्टया तयेत्थमादिष्टः—'अस्ति तुहिनाचले वीरपुरं नाम नगरम् । तत्रस्थविद्याधराधिराजस्य समराभिधस्यानङ्गवतीदेव्यामुत्पन्नाऽनङ्गप्रभा सुता सत्स्वपि सद्योग्यवरेषु रूपयौवनोत्सिक्तया कञ्चिदपि स्वपतिमनिच्छन्ती दुराग्रहाभिक्रुद्धाभ्यां स्वपितृभ्यां मानुषीं तनुं, मुनिकन्याभिलाषेण शापादवाप्तमर्त्यत्वस्य विरूपस्य खड्गसिद्धाभिधस्य पत्नीत्वञ्चावाप्तुं तत्रापि च पतिसुखमनवाप्य षोडशाब्दे तत्तनुपरित्यागानन्तरं पुनस्तन्नगरं निवर्तयितुमभिशप्ता । अनिच्छन्त्या अपि खड्गसिद्धेन मर्त्यलोकं नीतायास्तस्या अन्यापहृतिहेतुका पत्या वियुक्तिः । यतो हि पूर्वजन्मनि तेन अष्टौ परयोषितोऽपहृताः अतोऽष्टजन्मभोगार्हं दु[illegible] मनुभवता स्वपापभागदेन तेन पापिष्ठेन सप्तैकस्मिन्नेव जन्मन्यष्टमां जन्मनामिव दुःखमनुभवन्ती नष्टस्मृतिर्बहून् मानुषपतीन् च गच्छन्ती मनुजीभूतेन मदनप्रभेण सुचरेणानुयेन पत्या याच्यमाना शापनिर्मुक्ता समवाप्तनिजलोका खचरीभूतेन तेनैव मदनप्रभेण समुपेतेन पत्याथ सत्सङ्गतिर्भविष्यतीत्युक्ता । एवं पितृशप्ता सा चितावाप्तविग्रहाऽनङ्गप्रभा पुनरनङ्गरतिरूपेणोत्पन्ना स्वपित्रोर्निकटे वीरपुरे वर्तते । त्वं तत्र गतो विजितेन समरे समरेण तत्पित्रा दत्तां तां परिणयस्व । खड्गं चेमं गृहाण । हस्तगतेनानेन त्वमाकाशगतिरजय्यश्च भविष्यसि । एवमर्पितखड्गायां देव्यां तिरोहितायां, प्रबुद्धो जीवदत्तो हस्ते दिव्य खड्गमालुलोके । प्रहृष्टमनाः स चाथोत्थाय विहिताम्बिकानतिस्तत्प्रसत्तिसुधाप्यायितशरीरशान्ताशेषतप क्लेशः, करधृतखड्गोऽवलम्बितवैहायसगतिः, क्षणेनैव तुहिनाचलस्थितवीरपुरस्थ निजकृतिविस्मापितामरं समरं समवाप्य जन्यजितेन च तेन प्रदत्तां तामनङ्गप्रभां परिणीयावाप्तापरिमितसम्भोगसम्पन्नातिचिर तत्रोवास । कृतावस्थानानन्तरञ्च समरसुमरशत्रुघस्मरासिरवाप्तश्वशुरसमरसम्मति स्ततो मर्त्यलोकमागमनिच्छन्त्याप्यनङ्गप्रभया सह परां प्रियां निजजन्मभूमिं मर्त्य लोकं नभसा सरभसं समवातरन् मध्येमार्गमवलोकितैकरम्यपर्वतया श्रान्तया तयाऽनङ्गप्रभया स्तोकं तत्र विश्रमितुमभ्यर्थितस्तत्रावतीर्य, तत्तद्दिव्यप्रभा-

१ षष उत्वं दतृदशधासूत्तरपदादेः ष्टुत्वं च धासु वेति वाच्यम्' ।

चतः कृताहारपानादिरनङ्गप्रभाकृतधूर्जटिस्तुतिगीतिमधुरमधु कर्णचषकेणापिब-न्नपहृतमुग्धचित्तो निदद्रौ। एतस्मिन्नन्तर एवाखेटकातिश्रान्तो निर्झरजलाभिलाषुको हरिवरो राजा तेनैव पथा गच्छन्नाकर्णितगीतध्वनिरुन्मुक्तरथ केवलस्तत्रागात्। परस्परावलोकनेन पञ्चशरशरशरव्यतां गतयोरनुयुक्तोक्तान्योन्यकौतस्कुतत्वयोश्च तयोस्तदवस्थपरित्यक्तसुप्तस्वपत्नी[1] अनङ्गप्रभा अङ्कोपात्तभूपतिरूपस्य त्वरया त्व यावदेवावगाढुमैच्छत्तावदेव भर्तृदोषेण परिभ्रष्टविद्या विद्याधरी निष्फलाध्यवसाया सञ्जातेति स्मृतपितृशापाऽपारयन्ती सोढुं स्वाभिलाषानैष्फल्यजन्या शुचः, भृशं सान्त्विता नृपतिनाऽङ्के गृहीत्वा स्वरथमारोहिता मनोजवेन चतुरपस्[2]करेण रथेन हरिवरनगरमवाप्य शापविमोहिता तन्नृपत्यनुरक्ता च तत्रैव दिव्यसुखमनुभवितुमारेभे।

इतो विगतनिद्रेणाद्रौ प्रबुद्धेन श्रीवदत्तेनानङ्गप्रभा स्वासित्स्थानमवलोकयता हृतासिरनङ्गप्रभैव कुत्रचिद्गता, अन्यो वा कश्चित्तद्द्वयमपाहरदिति विविधतर्कवितर्कनकर्तितविचारतन्तुमोद्भ्रान्तेन मदनदहनदह्यमानमानसेन, कूटकार[3]स्करद्रुजह्निर्विष्किर[4]रवघसा तत्रानगमप्रमावस्थितिं निपेधन्तमपि गिरिं सर्वं दिवसत्रय, तथा दश दिवसानखिलानि तदौपत्यककाननानि च विचिन्वानेनापि तत्पादचिह्नमपि क्वापि[5] समवापि। अतस्तद्वियोगविक्लव आक्रन्दन्निर दमनटन्नितस्ततो निष्प्रतिष्कशो[6] द्विजगृहमेकमाश्रममाविशत्। तत्र च सुभगा सुवस्त्रा, प्रियदत्ताख्या तद्गेहिनी आसनोपवेशितश्रीवदत्तस्य पादप्रक्षालनार्थं निजदासीरादिशन्तो 'त्रयोदशमद्य दिवसमस्याशनविरहितस्य' इत्यभाषत। तदाकर्ण्य तदातिविस्मितो श्रीवदत्तोऽनङ्गप्रभा वियोगिनीह प्राप्ता, योगिनीयमथवेत्यन्तर्विमृशन् धौतपादोऽशितसत्प्रत्याशनोऽतिप्रणत, प्रियदत्तां तामत्यार्थां स्ववृत्तान्तावगतिहेतु, निजप्रियासङ्गतिज्ञेयेतद्द्वयमपृच्छत्। समाकर्णिततद्वचना, वचनरचनाचातुरीचुम्बनीयचरणपतिव्रता सा, चित्ते मे स्वप्नेऽपि परपुरुन्य पद न विधत्ते, धत्ते चान्यो वा मे पुत्रभ्रातृसमानताम्, नता मामवलोक्यार्चनार्थमतिथिर्न कदाचिदपि विमुखो गृहान्तरमभि-

---

१ तदवस्थ परित्यक्त सुप्त स्वपतिर्ययेति 'विभाषा सपूर्वस्ये'ति पतिशब्दे वैभाषिकनत्वे, ङीप्। २ 'अपस्करो रथाङ्गम्'। ३. 'कारस्करो वृक्ष'। ४ विष्किर शकुनौ वा'। ५ 'क्विमोऽत्', 'क्वापि'। ६. 'प्रतिष्कशश्च कशे'।

गन्तु चरणावादत्ते, तत्तेज प्रभावेणावगतभवज्ज्ञाविभूताया मत्त एवमवधेहि यत्तुहिनाचले प्रसुप्ते त्वयि तन्मार्गगामिना स्वामिना भुवो हरिवरेणानङ्गप्रभानीता गीताकृष्टेपेतेन, ते न च शक्या प्राप्तु, राज्ञो महाबलत्वात्। स्वैरिणी च सा न केवल हित्वा, हि त्वामेवापि तु समप्यन्यत्र प्रयास्यति। तत्प्राग् मे देवीप्रत्त कौचेयकश्रात्रुष्टितानुष्ठेयकस्तस्यामपहृताया दिव्यत्वात् दत्यतिकमेवा भजत् इति स्वप्नेऽनङ्गप्रभाशापोपवर्णने देव्या निदिष्टे व्यतिकरेऽस्मिन् चिर रमरणीयेऽध्वरय माग्येऽर्थे वृथैव ते व्यामोह इत्यसकृद्दु वद पापानुबन्ध मेनमन्यासक्तमानसानुबन्धन छिन्धि, भिन्धि च त्वद्द्रोहभ्रष्टविषया मानुषी भूतया तया सह सम्बद्धं मोहग्रन्थिम्। साध्व्या तयाऽयुक्तस्यक्तानङ्गप्रभासक्तिरतश्चापत्यविरक्त स जीवदत्त, कामान्धतमसापसारणपूर्वकसन्मार्गावलोकनार्थं मसकृदभिव्यक्तसत्कृतज्ञत, पूर्वपापवशासादितवाष्पकलिल सलिलेन सैर्येन क्षालनाय गन्तु यावत्प्रस्तौति तावद्देवातिथेय प्रियदत्ताजानिरत्याग च्छदिति स्वी कृततदातिथ्यो मिथ्योपचारससारासारतामवगच्छँस्तावुभावापृच्छय तीर्थयात्राया यथासीत्। मस्करीव च पर्यटिताखिलेलावगाहिताब्धिवेलैलालतालवङ्गादि तरुषण्डो विपोढानेककान्तारकष्टो, मूलपुष्पफलाशनोपशमिताशनायस्तामेव विन्ध्यवासिनीमाश्रित्य कुशासने सुखासनेन्द्रिय समुपविष्टस्तीव्र तपस्तेपे। तपस्तुष्टा चाम्बिका साक्षादाविर्भूता समेवमाह— पुत्र, उत्तिष्ठ, पद्ममूलचतुर्वक्त्रमहोदरविकटवदनाख्येषु चतुर्षु मदीयगणेषु त्वमन्यतमश्चरम उत्तमश्च गण। जातु यातैर्जाह्नवीपुलिन विहर्तुं युष्माभि, कपिलजटाख्यस्य मुने श्चापलेखाभिधा रमन्ती समवलोकिता सुता मदनातुरै सर्वैर्भवद्भिरभ्यर्थिता, 'मैवमर्जल्पत जाल्मा ! कन्याहम्, अपसरतात, तातस्तिष्ठति नात पर दूरे' इत्युक्तेष्वन्येषु त्रिषु तूष्णीकामासीनेषु अपि त्वया हठाद्धाहो गृहीताया तस्याम्, तात ! तात !! त्रायस्व ! त्रायस्व !! मामिति समाकर्णिताक्रन्दो मुनिर्नेदीयसो निज वासादागतोऽतिक्रोधाग्निसमिद्धलोचनो लोचनगोचरताममजत्। समवलोकित मुनिना त्वया तस्करेण भूपिता सम्पत्तिमिव तत्रैव परित्यक्तायामपि तत्कन्यायाम्

---

१ 'स्वादीरीरिणो'। २ 'मस्करमस्करिणौ वेणुपरिव्राजकयो'। ३ 'परिनिविभ्य सेवसितसयसिवुसहसुट्स्तुस्वञ्जाम्'। ४ नञो नलोपस्तिङि क्षेपे'। ५ पारस्करादिषु तद्बृहतोरित्यादि गणसूत्रेण सिद्धि ।

'पापिष्ठा सर्वे यूयं मानवयोनिं यातेत्थं मुनिना शप्ता । बद्धाञ्जलिभिश्च ततस्सर्वैः शापान्तार्थमभ्यर्थितेन तेन त्रयाणां तेषां राजसुतानङ्गप्रभाऽभ्यर्थनं यावत्, परदारहस्तस्पर्शजन्यविशिष्टपापयुक्तस्य च ते चिराय देव्याराधन यावच्छापावधिरुक्तः । एवं महर्षिणाभिशप्तेषु मद्गणेषु तौ द्वौ पञ्चपट्टिकमाराक्षौ, खड्गधरश्च ते सखायः त्रयोऽपरे गणाः । चतुर्थश्च त्वं जीवदत्तक । अनङ्गरतौ च प्रयातायां ते निजं पदं प्रापुः । त्वया चाहमचर्यमाराधितेति—शापश्च योऽद्य ॥ स चालोऽतो मदत्तामाग्नेयी[1] धारणामिमामाश्रय त्वम नवतनु त्यजायुः वा तिरोहितायामम्बिकायां तद्धारणादग्धमर्त्यतनुः कन्याकदाचरण[2]समुत्पन्नमन्युमुन्यवाप्तशापकृतप्रायश्चित्ता[3] जावदत्तो गणेत्तम सञ्जज्ञे ।

इति कौमुदी कथाकल्लोलिन्यां समासतद्धितनिर्देशात्मकश्चतुर्थ कल्लोलः ॥



१ अग्निकलिभ्यां ढक् वक्तव्य । २ 'को कत्तरनुरुपेऽचि'। ३ 'प्रायस्य चित्तिचित्तयो '।

अथ तद्धितद्विरुक्तनिर्देशात्मकः पञ्चमः कल्लोलः

इतोऽनङ्गप्रभाया च हरिवरपुरस्थस्य राज्ञो हरिवरस्यान्तःपुरे मुख्यतां प्राप्ताया, तदेकाग्रमनसि सुमन्त्राख्यामात्यन्यस्तसमस्तराज्यभरे च तिष्ठति भूभृत्येकदा मध्यदेशात् समागतो लब्धवरो नाम नाट्याचार्यः सम्राण्नै[1]कट्यमादत्। वाद्यनाट्यहस्तकौशलाकृष्टेन च राज्ञा निजावरोधनाट्याचार्यो विहित इति सोऽनङ्गप्रभां नृत्ये एवमुत्कृष्टां व्यधात् यत्तस्यै सर्वे[2]ऽन्योऽप्यस्पृहयन्। कालेन नृत्यशिक्षाभ्याससहवासविवृद्धातिपरिचयपरस्पराकृष्टयोश्च तयोरेकदा स्मरशराशराशीर्यमाणशरीरा, रहसि रतलालसया परित्यक्तस्वधर्मा[3]पत्रपा ऽनङ्गप्रभा नाट्याचार्यमुपागम्य तेन सह रममाणा सुरतसुरसात्यन्तसन्तुष्टा जगाद, 'नाहं त्वया विना क्षणमप्यवस्थातुं शक्नोमि किन्त्ववगतैतत्तत्त्वो हरिवरो नैव नाविहैव स्थातुं दास्यत इतीतोऽन्यत्र कुत्रचिदज्ञातस्थानं त्वरितमाश्रयितुं श्रेयः। त्वन्नाट्यतुष्टराजप्रदत्तौष्ट्रक[4]मश्वीयञ्च तव, मम च हिरण्मयालङ्काराः सन्तीत्यन्यत्रगमने स्थितौ वा न कामप्यसौविधीमहमनुमिनोमि।' एतदाकर्णितेन नाट्याचार्येणाप्यनुमोदितेऽस्मिन् प्रस्तावे परिवर्तितवेषाऽनङ्गप्रभा विश्वस्तयैकया चेट्या सह नाट्याचार्यगृहमागत्योष्ट्रपृष्ठार्पिततदनल्पधारणर्द्धिरिव धीरितविद्याधरर्द्धि स्वापतेय[5]रथं हयं समारूढा रूढानुरागनाट्योपदर्शिना सह सत्वं प्रयान्तौ वियोगपुरसञ्ज्ञकं सुदूरं नगरमवाप्य ससुखं तस्थौ। राजा हरिवरश्च अनङ्गप्रभा नाट्याचार्येण सह गतेति सन्दिग्धमिदाधस्तद्वियोगदुःखप्लुत अश्रुद्-दुःखमामेदोमज्जो निमज्जन्नपि दृश्यमानभवस्थितिर्यनित्यसम्बन्धगम्भीरविचारविधौ, धैर्यनीरनिधौ, न कथमपि शान्तिं लभमानो देहत्यागोन्मुखो बभूव। किन्तु मन्त्रिणा क्षणानुरागिणीविलासिनीरेव जानानोऽपि भवान् कथमेव मौर्खद्विह्वलीभवत्येव सम्यगवबोधितः, परित्यक्तशोकः, स्वदारेष्वेव समसुप्यत्। वियोगपुरे च तत्रानङ्गप्रभया सह कञ्चित्कालं स्थितस्य नाट्याचार्यस्य

---

१ 'न पदान्ताट्टोरनाम्' इति ष्टुत्वनिषेधः। २ 'नित्यं सपत्न्यादिषु'। ३ अश्वपत्यादिभ्यश्चेत्यण्। ४ 'गोत्रोक्षोष्ट्रोरभ्र'इत्यादिना वुञ्। ५ दित्यदित्यादित्यपत्युत्तरपदाण्ण्यः। ६ 'स्त्रीपुंसाभ्यां नञ्स्नञौ भवनात्' इत्यत्र वत्यर्थे न प्रवर्तते।

कालेयकेलिकलितस्य[1] सुदर्शनाख्येनैकेन द्यूतकरेण सह्रति सञ्जातेऽचिरेणैव द्यूतापहारितसर्वस्व ■ स्यक्त्वाऽनङ्गप्रभा सुदर्शनमेव स्वपतित्वेनाशिश्रियत्। नष्टदारधनो नाट्याचार्यश्च निराश्रितो वैराग्यात्प्रवृद्धजटस्तट तटिन्या गङ्गाया स्तपसे समाश्रयत्। नवनवप्रियप्रियाऽनङ्गप्रभा च तत्रैव सुदर्शनेन सह तस्थौ।

धृकदैकागारिकैराहृतो[2] मध्यरात्रे[3] सुदर्शनो मुषिताशेषसर्वस्वीकृत इति द्रव्याभावात्स स्वमित्राद् हिरण्यगुप्ताद् वणिज किञ्चिद्धनमृणरूपेणादातुमनङ्ग-प्रभया सह परामृशत्। तथा स्वीकृतवस्या च तया सहैव निजमित्रगृह गत्वा धनमयाचत्। तत्र वणिगनङ्गप्रभोभयाम्योन्यालोकने सञ्जाते तावन्योन्याभिलाषी सञ्जाताविति कुशलो वणिक् सुदर्शनमपरस्मिन् दिने धन दातुमुक्त्वा तस्मिन् दिने स्वगृहे भोक्तुमुक्तवान्। किन्तु सुदर्शनेन प्रत्याख्याते भोजने 'अस्तु, तव वनिता प्रथममेवास्माक गृहमायातेत्यौमेव भुङ्क्ताम्' इति तन्मित्रेणाग्रह कृतोऽ-तस्तूष्णींभूते सुदर्शने कितवो वणिगनङ्गप्रभायुक्तोऽभ्यन्तर प्राविशत्। अतर्कि तोपनतया च तया सह यथेच्छ पानाहारविहारादि कुर्वाणस्तत्रैव व्यलम्बत। सुदर्शनश्च बाह्यकक्षकोष्ठे तन्निर्गम प्रतीक्षमाणो वणिक्प्रेरितसेवकैरुक्तो यत्वदीया भार्या भुक्त्वा भवन गतेति तवात्र स्थितिरनर्थिका। सायावधि न निर्यातेषु काश्च ते निर्बन्धपर त सपादप्रहार बहिर्निरकालयन् इति निरतिशय दु खि तस्तेन सुदर्शनो निजमित्रेणापहृतो स्ववनितामनुचिन्त्य 'यन्मयाऽन्यस्य कृत तन्ममाप्यन्येन कृतमिति कोपाहं[4] स्वकर्मैवात्र हेतु। अतस्तस्मै क्रोधो व्यर्थ' इति विचार्य भवच्छेदि तपस्तप्तु बदरिकाश्रममगमत्। अनङ्गप्रभा च रूपाधिक वणिक्पतिमवाप्य पुष्पात्पुष्प गता भृङ्गीव तत्रानङ्गरसास्वादन कुर्वाणा, विपुल-श्रियस्तस्य प्राणभृता प्राणेषु, धनेष्वपि च स्वामिनी सञ्जाता। किन्तु यन्धवप धिष्ठिते गृहे कुलस्त्रीव श्रीर्ग्लायतीति कतिपयैरेव दिनैरल्पीभूतधने हिरण्यगुप्ते, लुब्धे चाखिलवाह्याडम्बरे सम्भृतभाण्डकोऽसाववशिष्टधनमादायानङ्गप्रभया सह वणिज्यार्थं सुवर्णभूम्यारयद्वीपे[6] सागरपुरनामक नगरमवाप। तत्राब्धिजीविना सागरवीराख्येन निषादाधिपेन चामिलत्।

१ अग्निकलिभ्याढक वक्तव्य। २ 'ऐकागारिकट् चौरे' ३ 'सद्वयाविसाय'—इति ज्ञापकस्य सामान्यत्वात् 'सर्वोऽप्येकदेश कालेन समस्यते' इति समासानन्त रम् 'अह सर्वैकदेश०' इत्यच्। ४ 'ईकक च' इति ईकक्छिचाट्टिलोप। ५ 'स्थागा पापचो भावे', 'घतिस्यतिमास्थामित्तिकिति'। ६ 'द्व्यन्तरुपसर्गेभ्योऽप ईत्'।

एकस्मिन् दिने प्रियासख स सागरवीरेण तद्यानमारुह्य यावदग्रे याति तावद् बलिना मातरिश्वना प्रेरितेन सहाराभयदेन बलाहकेन[1] स्वकीयस्थूलवर्षधारेण नैषादस्य सागरवीरस्य यानपात्रे सागरोत्तालतरंगेषु मज्यमाने, इतस्ततोऽस्तव्यस्ते, विमुक्ताक्रन्दे च तत्रत्ये सपरिजने सर्वजने, वणिजो जातायनो[3]ऽनङ्गप्रभामुखमवलोक्य हा प्रिये! त्व क्वासीत्युक्त्वात्मानमम्बुधौ क्षिपन् बाहुविक्षेपेण च दैववशादेकां वणिक्प्रवाहिणीमवाप्यारुरोह। जलप्रपतिताऽनङ्गप्रभा च सागरवीरेण रज्ज्वा झटिति निबध्याध्यारोपिता काष्ठफलकमेकं स्वयमारुह्य भीतां तामाश्वासयन् बाहुभ्यां वारि विक्षिपन् प्लवमानोऽब्धौ ययौ। वणिक्प्रवहणमारूढो हिरण्यगुप्तश्च पञ्चाहेनाब्धे कूलं प्राप। शनैः स्वनगरं चागत्य बहुधृतिधीराशयो भूयोऽर्थानुपार्ज्य निर्वृत्ते। फलकस्थिताऽनङ्गप्रभा च सहसा सागरवीरेण सह सागरतटमवाप्य सागरपुरे निजभवनमानीता। तत्र च राजसमर्थीकं प्राणदायिनं यौवनस्त्री-दुर्लभरक्षाविधायिनञ्चावलोक्य स दाशपतिमेव पतित्वेन स्वीकृत्य तद्वेश्मनि तदर्पितां समृद्धिमुपभुञ्जानाऽऽनन्दाद् व्यहरत्।

एकदा च हर्म्याग्रस्थिता सा तयैव रथ्यया यान्तं विजयवर्माख्यं भव्यं राजन्यं[4]मवलोक्य रूपलुब्धा सा ततोऽवतीर्य दर्शनाकृष्टचित्तात्मानं स्वप्रणयिनीं विधातुं तं प्रार्थितवतीति हृष्टेन तेनाकाशपतितेव सुन्दरी स्वभवनमानीता। सागरवीरश्च तां क्वापि गतां बुद्ध्वा परित्यक्तसर्वस्वं तपसा स्वतनुत्यागाय कृतगाङ्गायनि[5]प्रसिद्धो गङ्गातटमाश्रयत्। अनङ्गप्रभा च भैद्रमातुरेण[6] विजयवर्मणा सह तत्रैव यथासुखं निरर्गला तस्थौ।

एकदा तत्रत्यो राजा सागरवर्मा स्वनामनिवासितं स्वपुरमवलोकितुं निर्गतः समारूढकरेणुकस्तेनैव पथा निर्ययौ। आयातञ्च नृपमवलोकयितुं वरारोहा सारोहाऽनङ्गप्रभा हर्म्याग्रभागमिति तद्दर्शनसमकालमेव तदाकृष्टचित्तोवाच 'काश्यांगि[7]नेय, हस्तिपक, नाहं जातुचिदपि हस्तिनी[8]मारूढेति हस्तिनमारोप्य मामनुभावितमदारोहणसुखां कुरु।' एवमुक्ते आधोरणे राजानमवलोकमाने, दिव्यच्युतामिन्दुकलां

---

१ पृषोदरादित्वाद् वारिवाहको बलाहकः। २ 'अनृष्यानन्तर्ये बिदादिभ्योऽञ्'। ३ 'युनि जाते' इति फञ्। ४ 'राजश्वशुराद्यत्', 'ये चाभावकर्मणोः'। ५ गाङ्गायनिर्भीष्मः, 'तिकादिभ्यः फिञ्'। ६ 'मातुरुत्संख्यासम्भद्रपूर्वायाः'। ७ 'कन्याश्याद्दीनामिनङ्' इतीनङ् ढक् च। ८ 'हस्ताज्जातौ' इतीनि।

प्रभामिवानगप्रभामवलोक्य अङ्गारूढवशोऽप्यनङ्गारूढभावविवश, स्वशौर्यविनिर्जितविस्तृतसर्वाशोऽपि तत्प्राप्तिनिबद्धाश सागरवर्मा, करेणुकारोपणेन तन्मनोरथ पूरयितु हस्तिपकमादिदेश। राजाज्ञया च हस्तिपकेनानुहर्म्यमुपढौकिता करेणुकामालोक्यानगप्रभा सागरवर्मण उत्सङ्गे आत्मानमपातयत्। राजा चापि ता गृहीत्वाऽऽशु स्वमन्दिरमवाप्य तत्र स्वमुखप्रतिपादिताखिलवृत्तान्ता ता द्युचराङ्गनामन्त पुर प्रवेश्य महादेवीं चकार। विजयवर्मा च राजकृतामेतामवगत्यागत्य च तत्र बहीराजद्वार राजभृत्यैर्युध्वाऽध्वानमाश्रयत्प्रेतपुर्याः। अनङ्गप्रभा चात परमनन्यगामिनी नदीव सागरे स्थिरा तत्र पत्या सङ्गता कृतार्थमात्मान मन्यमाना परित्यक्तबहुपुंसी[1] अपीदानीमेकपुत्रा[2] समजायत।

व्यतीतेषु कतिपयदिवसेषु अन्तर्वत्नी अनङ्गप्रभा यथाकाल सुत प्रासोष्ट। राजापि ब्राह्मणमाकार्य पुत्रजन्मोत्सव स्वविभवानुरूप सुहृद्भि, सौहार्दै[3], पैतृष्वसेयै[4], मातुलै[5], मातृष्वस्रीयै[6], सौभागिनेयै[7], भागिनेयै[8], अन्यैश्चापि बन्धुबान्धवै[9] तन्मित्रैस्तन्मैत्रेयै[10], अजातभ्रातृव्यै[11], भ्रातृव्यै[12], माहा[13]कुलीनैराज्य[14]कुलीनैरन्यैश्चोत्सवसम्मिलितै[15] क्षत्रियै[16] मिलित्वा कृतजातसंस्कारादिसमुत्सव 'समुद्रवर्मा' इतिनाम्ना सुतमलङ्कृतवान्।

क्रमाच्च यौवनमवतीर्णं आनङ्गप्रभेय समुद्रवर्मा स्वपित्रानुमतो दिग्विजयाय प्रतस्थे। तत्र च विभिन्नदिश्यान्[17] पार्त्तालीन्[18], पौरवान्[19] पाण्ड्यान्[20], सौरसेनान्[21], सौवीर्यान्[22] विजित्यावाप्तापरिमितकुप्याकुप्य स्वनगरमागतो नाना-

---

१. परित्यक्ता बहव पुमांसो यया सा परित्यक्तबहुपुंसी—शेषाद्विभाषेति वैभाषिककबभावे पुंसो ह्रमसुङ्खियुगित्वलक्षणा ङीप्। २. उर प्रभृतिषु एकवचनान्तस्य पुमान्शब्दस्य पाठात् नित्य कप्। ३. सुहृदोऽपत्यमिति विग्रहे 'तस्यापत्यमि'त्यणि 'हृद्भगसिन्ध्वन्ते पूर्वपदस्य चे'त्युभयपदवृद्धि। ४. 'ढकि लोप.'। ५ 'मातुर्डुलच्'। ६ 'मातृष्वसुश्चेति' छण्। ७. सुभगाया अपत्यम्—'कल्याण्यादीनामिनङ्' ढक् च। ८. 'स्त्रीभ्यो ढक्'। ९. 'प्रज्ञादिभ्यश्च'। १०. दाण्डिनायनहास्तिनायन०'। ११. 'व्यन्सपत्ने'। १२. 'भ्रातुर्व्यच्च'। १३. 'महाकुलादञ्खञौ'। १४ 'कुलात्ख'। १५ 'राष्ट्रादघ'। १६. 'स्त्रीभ्यो ढक्'। १७ 'दिगादिभ्यो यत्।' १८ 'क्षत्रियसमानशब्दाज्जनपदात्तस्य राजन्यपत्यवत्'। १९ 'पूरोरण् वक्तव्य'। २०. 'पाण्डोर्ड्यण्'। २१. 'द्व्यञ्मगधकलिङ्गसूरमसादण्'। २२ 'वृद्धेत्कोसलाजादाञ्ञ्यण्'।

देशोद्भवमहार्हरत्नहास्तिनायनादिभिः[1] पुत्रपराक्रमातितुष्टयोः पित्रोश्चरणान् पूजयामास। तदाज्ञापितश्च ब्राह्मणेभ्यो हस्त्यश्वहेमरत्नादीनि दत्त्वाऽर्थिभ्यो दरिद्रेभ्यश्चापि तथैव पुष्कलं द्युम्नं दयित्वा दरिद्रशब्दमेवार्थंदरिद्रं स्वराष्ट्रे निःशेषितवान्।

तस्मिंश्चैवं पित्रा सहावलम्बमाने राज्यधुरे विषप्रयोगः[2] माण्डूकेयेषु[3], कापेयता[4] कापेयेषु[5], मर्कुलीनत्वं[6] कौलटिनेयेषु[7], नीडनिवासः[8] चाटकैरेषु[9], द्विजिह्वता[10] गौधेरेषु[11], जडता आडारेषु[12], क्षुद्रतोत्पत्तिः[13] काणेरेषु[14], [15]गुणविच्छेदः तान्तुवाय्येषु[16] [17]कुटिलिकासंग्रहः कार्मार्यायणिषु[18], अजत्वं छागायनिषु[19], तीक्ष्णता तद्क्षणेषु[20] नान्येषु दृश्यतेस्म।

पुत्रस्यैवं माहात्म्यमवलोक्य सानन्दप्रभः सागरवर्मा भुक्ताखिलराज्यसुखोऽननुभूतपरपराभवः सर्वं राज्यभारं योग्यतमे स्वपुत्रे संस्थाप्य विनश्वरेणापि शरीरेणानश्वरस्य तपसः पुण्यस्यार्जिजयिषयाऽनिच्छत्यपि पुत्रे प्रयागं ययौ। समुद्रवर्मा चापि कतिचित्प्रयाणकं पितरमनुव्रज्य निजनगरं परावर्तितो यथोक्तविधि स्वराज्यं शशास।

---

१. 'दाण्डिनायनहास्तिनायन०'। २. विषम् जलम्, तस्य प्रकृष्टेन योगः सयोगः प्रयोगो वा। ३. 'ढक् च मण्डूकात्'। ४. ईषदुपेयता ('ईषदर्थे' इति अजादौ कोः कादेशः) कापेयेषु–कुत्सितपेयपदार्थेषु। ५. कपेरपत्यमिति ('इतश्चानिञः') ढकि कापेयेषु कप्यपत्येषु। ६. न कुलमस्येति 'नञ्ञाणनपात्'–इति प्रकृतिभावे नकुलः तस्य स्त्री नकुली तस्या इनत्वम् स्वामित्वम् कुलीनत्वाभावश्च। ७. 'कुलटाया वा'। ८. निर्गता ईडा ईशस्तुतिः यस्मात् स चासौ निवासः, कुलायनिवासश्च। ९. 'चटकाया ऐरक्'। १०. विश्वनता द्विजिह्वता च। ११. 'गोधाया ढ्रक्'। १२. 'आरगुदीचाम्'। १३. क्षुद्राया भावः क्षुद्रता, 'त्वतलोर्गुणवचनस्ये'ति पुंस्त्वम्, तस्या उत्पत्तिः। १४. 'क्षुद्राभ्यो वा' इति ढ्रक्। १५. सूत्रविच्छेदः। १६. 'सेनान्तलक्षणकारिभ्यश्चे'ति ण्यः। १७. कुटिलिका अयस्कारोपकरणं लोहम् तत्संग्रहः, कौटिल्ये आग्रहो वा। १८. कर्मारस्य अयस्कारस्यापत्यमिति विग्रहे 'कौशल्यकार्मार्याभ्यां च' इति विहितस्य फिञ आयनादेशे तस्य 'दगुकोसलकर्मारच्छागवृषाणां युट् चादिष्टस्य' इति युडागमः। १९. 'छागवृषयोरपि' इति फिञ् तत आयनादेशे 'दगुकोसलकर्मारच्छाग०' इति युडागमः। २०. 'तक्षणोऽण उपसंख्यानम्' इत्यणि 'वपूर्वहन्धृतराज्ञामणि' इत्यल्लोपः।

सागरवर्मा च दैवयज्ञ्यैः[1] सात्यमुग्र्यैः[2] महात्मभिः सत्सङ्गप्रसङ्गेन संगतो गृहीतकाषायो[3]ऽपि विगतकषायः[4] प्रयागे तपसा वृषध्वजं सन्तोषयन्नेकदा निशावसाने त्रिपुरारिणोक्तः 'त्वम्, एषा अनङ्गप्रभा चोभौ विद्याधरौ प्रातर्निजशापक्षयान्निजलोकं प्राप्स्यथः ।' एवमुक्तः प्रबुद्धो राजा यावदनङ्गप्रभां सर्वं वर्णयति तावद्दिवोऽवतीर्णो निजजातिस्मरायास्तस्याः पिता समरः समायातः । सागरवर्माणञ्च तस्य मदनप्रभसञ्ज्ञकभूतपूर्वविद्याधरत्वमात्मनश्च समरनामकानङ्गप्रभाभूतपूर्वपितृत्वञ्चावेद्य रूपगर्वितया तयाऽन्यपतिपरित्यागात् तुल्यगुणमङ्गीकर्तुमत्युक्तं तत्तत्पतिपरित्यागेन जातरोषेणात्मना प्रदत्त मानुषीभवनरूपं शापं तदवधिञ्चोपवर्णितवान् ।

तद्वर्णितमखिलमाकर्ण्य संजातजातिस्मृती जम्पती विद्याधरत्वमवाप्यान्योन्यदिव्यवपुर्विलोकनविलसद्गाढानुरागौ बभूवतुरिति विद्याधरीरूपामनङ्गप्रभामात्मभूतपूर्वकन्यां विद्याधररूपिणे भूभृते ददौ । सोऽपि च क्षपितशापया तया सह सुखं स्वपुरं ययौ ।

इत्थं स्वकीयदुर्नयविपाकवशेन दिव्या अपि शापच्युता मनुष्यलोके भायान्ति । समुचितफलभोगानन्तरमुचिताञ्च निजगतिं पूर्वार्जितसुकृतस्यानुकूलं परावर्तन्ते ।'

निजमन्त्रिणो गोमुखमुखादेवम्भूतां कथामाकर्ण्यातिसन्तुष्टः सालङ्कारवतीको नरवाहनदत्तो दिनकृत्यं तदानींतनं विसर्जिताखिललोको निष्पादितवान् ।

एकदा स कार्तिके[5] मासि, पौषे[6]ऽहनि, रथमारुह्य गोमुखादिभिः सह मृगयार्थं गतोऽनुगैः सह मृगया चिक्रीड । स्यन्दने स्थित एव च बहून् सिंहवृक-चित्रकादीन् सायकैरवधीत् । नभोमध्यमध्यारोहति च हरितहये परिश्रान्तः ससारथिगोमुखस्तृषाक्रान्तः सलिलान्वेषणक्रमान्महावनमन्यदेकं विवेश । ददर्श च तत्र प्रफुल्लहिरण्याब्जं, वीचिसम्पर्केणारविन्देन भुवनतल-

---

१. दैवयज्ञिशौचि—इति ष्यङ् देवाः यज्ञा यष्टव्याः यस्य तस्यापत्यमितीञन्तात् ष्यङ् । २. उग्रं सत्यं यस्येति निपातनात् विशेष्यस्य पूर्वनिपातो मुमागमश्चेतीञन्तात्सात्यमुग्रिशब्दात् दैवयज्ञीत्यादिना वैभाषिकः ष्यङ् । ३. 'तेन रक्तं रागात्' । ४. रागादिवासनया अखण्डवस्त्रवनवलम्बनम् ।

५. कृत्तिकानक्षत्रेण युक्ता पौर्णमासी कार्तिकी 'नक्षत्रेण युक्तः कालः' इत्यण्, ङीप् ततः 'विभाषाफाल्गुनीश्रवणाकार्तिकीचैत्रीभ्यः' इति वैभाषिकः ठक् । ६. 'नक्षत्रेण युक्तः कालः' ।

मवतीर्णं नभ इव विराजमानं, दिव्यमेकं सरः । तत्र स्नातः पीताम्भाः, कृते श्वरस्मरणादिरेकदेशेऽदर्शंश्च दूरात्तस्मात्सरसः उच्चित्य हेमाम्बुजानि गृह्णतो, दिव्याकृतीन् परिहितरौचनिक[1]-शाकलिक[2] पीतक[3] माहारजन[4] वस्त्रालङ्कारविभूषितान् चतुरः पुरुषान्। अवलोक्य च तान् कौतुकाकृष्टनरवाहनदत्तेन कस्त्वं कस्मादसीति च तैः, पृष्टेन सर्वथा स्वपरिचयं दत्त्वा प्रसादितास्ते पृष्टपरिचया एव वक्तुमारभन्त—'देव, मध्येमहाम्भोधि, नारिकेलद्वीपनाम्ना जगद्विख्यात महदेकं श्रीमद्द्वीपवरमस्ति। यत्र च दिव्यभूमयो मैनाक वृषभ चक्र बलाहकाश्च चत्वारो महापर्वताः । एकैकस्मिंश्च तत्रास्माकं निवासः । एकोऽस्मासु स्वेच्छया विविधरूपधारी रूपसिद्धिनामधेयः । इह सूक्ष्म प्रमाणदर्शी प्रमाणसिद्धिर्द्वितीयः । सर्वदैवतसिद्धिश्च देवसिद्धिश्चतुर्थः । ते वयं, हेमकमलान्येतान्यस्मादादाय साम्प्रतं श्वेतद्वीपस्थितं भगवन्तं श्रियः पतिं पूजयितुं यामः । वयं हि तद्भक्तास्तत्प्रसादेन च पर्वतेषु तेषु अस्माकमाधिपत्यं सिद्धियुक्ता सम्पत्तयश्च वर्तन्ते । भवतस्तत्र जिगमिषा चेद् एहि, अन्तरिक्षेण त्वां तत्र नयामः ।' देवपुत्रैरेवमुक्तो नरवाहनदत्तः स्वाधीनाम्बुफलादिके तस्मिन्नेव द्वीपे गोमुखादीनवस्थाप्य तन्मध्याद्देवसिद्धिनोत्सङ्गे गृहीतो वैहायसेन पथा श्वेतद्वीपमवाप । तत्र दूरादेव गगनादवतीर्योपसर्पन् पार्श्वस्थिताब्धितनूजसविग्रहे शङ्ख चक्र गदा पद्मैः सेव्यमानं गन्धर्वैर्नारदादिभिश्च भक्त्या स्तूयमानं सिद्धैर्विद्याधरैश्च प्रणम्यमानं पुरः समुपविष्टवैनतेयं, शेषशय्यागतं लक्ष्मीपतिं ददर्श । देवपुत्रैः कश्यपादिभिश्चार्चितं तं नरवाहनदत्तोऽपि प्राञ्जलिरतिप्रह्वो भृशम् उपाश्लोकत्[5] । कृतस्तुतिश्च तं प्रसादहष्ट्याऽवलोक्य हरिर्नारदमभ्यधात्, 'क्षीरोदसम्भवा वराप्सरसो मया पुरा इन्द्रस्य हस्ते न्यासीकृत्य स्थापिताः । अतोऽमरावतीं गत्वा सर्वास्ता ऐन्द्ररथे समारोप्य सत्वरमिहानय ।' एवमादिष्टो हरिणा नारदस्तथेत्युक्त्वा यथानिर्दिष्टं गत्वा मातलिसहिताः सर्वा अप्सरसस्तत्रानीतवान् । ताश्चालोक्य भक्तभावनो भगवान् वत्सराजतनूजमादिदेश 'नरवाहनदत्त, एता अप्सरस

---

१ लाभारोचनाट्ठक्' । २ 'शकलकर्दमाभ्यामुपसंख्यानम्' शकलं स्वचि खण्डे च रागवस्तुनि वल्कले' इति विश्वः । ३ पीतात्कन् । ४ हरिद्रामहारजनाभ्यामञ् । ५ श्लोकैरुपास्तौषीत्, 'मुण्डमिश्र०' इत्यादिना णिच् । ६ 'उदकस्योदः संज्ञायाम्', इत्यत्र 'उत्तरपदस्य चेति वक्तव्यम्' ।

कामावताराय विद्याधराणां भाविचक्रवर्तिने च तुभ्यं मया दीयन्ते। त्वमेवा सामुचितो भर्ता।' एतदाकर्ण्य पादयो पतितं वत्सराजसुतं तदभीष्टमार्गेण स्वगृहं प्रापयितुं हरिणा मातलिरुक्त इति स ताभिरप्सरोभि सह देवपुत्रैश्च तं स्वरथे समारोह्य नारिकेलद्वीपमगात्। तत्र च रूपसिद्धिप्रभृतिभि समातलिरर्चितो नरवाहनदत्तो मैनाकवृषभाद्येषु स्वर्गाद्रिषु तथिव्रासपर्वतेषु समरस्त। समुत्फुल्लपुष्पपल्लवतल्लजश्च्छारेषु सरस्सु नानातरुवनासु तदीयोपवनभूमिषु च विजहार। परभृतिकाकूजितालिकुलकलकलकलितकलिकालितदुपवनावल्लित पुरेषु च चिक्रीड। समुचितान् तत्रत्यान् भोगाँश्चामरोचितान् बुभुजे। त्रिचतुराँश्च दिव सौस्तत्र न्युष्य निजतातदर्शनोत्को निजसुहृद प्रति कौशाम्बीपराविवर्तिषाम भिव्यानञ्जेति तं प्रतिमुक्त समुपस्थापितेऽन्द्ररथ मातलिमुवाच, 'यत्र सरस्तारे मदीया गोमुखादयो वर्तन्ते तेन पथा गत्वाऽस्मान् कौशाम्बीं प्रापय।' मातलिश्चापि तदादेशानुसार साप्सरस त रथे समारोप्य मार्गे गोमुखादीँश्चादाय कौशाम्बीमागतवान्। तत्र नभसोऽवतीर्य सम्पूजित मातलिं परावर्त्याप्सरोभि सह स्वभवन प्रविष्टे नरवाहनदत्तो निजागमनहृष्टयोस्तद्दर्शनतृप्तचक्षुषोश्च पित्रोश्चरणानवन्दत। स्थिते च तत्र मन्त्रिवर्गे पित्रा पृष्टो महाद्भुत स्वपरावर्तनान्त वृत्तान्त सन्मित्रसयोगसम्बद्धमादितोऽवर्णयत्। वत्सेश्वरोऽपि च हरिप्रसादन ताश्चतस्रोऽप्सरस स्नुषारूपेणाचाप्ता इत्यवगत्यातिहृष्ट स्वानुगृहीतरत्नेश्वरोऽद्भुदूत्तव्यागमित्रसयोग करोतीति शतक्रतुतानुग्रहोपलक्षक महान्त मुत्सव चकार। नरवाहनदत्तश्चान्या निजसयोगोत्सुका भार्या पार्थक्यम सम्भावयामास ताश्चापि निजविरहवेदना उपवर्णय-त्यस्तमनन्दयच्चित्यथ मधुरालापै कालं नयन्नरवाहनदत्त ससुख न्यवसत्।

एकदा प्रात कृतावश्यककार्यो गोमुखादिभि सह विजिहीर्षया स्वोद्यान माश्रितो व्योम्नोऽवतरन्तीषु बह्वीषु विद्याधरीषु विकसपद्मवदना, छोलछोचन षट्पदाम्, उत्पलगन्धिनीम्, स्मरसञ्जीवनीमिव कन्यामेका ददर्श। दृष्ट्वा, चैन्दवीं मूर्तिमम्भोधिरिव तदा त कर्णजाहविलोचनकान्तविशोभित कार्णवेष्टकिकर्तन्मुखदत्त-

१ 'बह्वादिभ्यश्च' इति ङीप्। २ 'स्वाङ्गाच्चोपसर्जनादसयोगोपधात्' इति वैकल्पिको ङीपोऽभाव। ३ 'उपमानाच्च'। ४ 'सम्पादिनि'इत्यनेन कर्णवेष्टकाभ्या सम्पादि इत्यर्थे ठञ्।

इत्थिर्नृपात्मजो जिज्ञासिततत्परिचय उक्त, 'देव, हिमालये काञ्चनशृङ्गाख्य हैम पुरमस्ति । तत्र कृपणानाथशरणागतकरुणावरुणालय स्फटिकयशोनामा विद्याधरो निवसति । तस्य हेमप्रभादेव्यां जाता गौरीवरोद्भवा शक्तियशोनाम्नी तनया । पितु प्राणप्रियाऽहमात्मनो[1] षष्ठी कनीयसी । तदादिष्टा व्रतै स्तोत्रै श्च पार्वतीमतोषयमिति सन्तुष्टा साऽऽविर्भूय सकला विद्या दत्वा पितुरपेक्षया दशगुण मे बल नरवाहनदत्त भर्त्तारञ्च सुचारिणं भाविचक्रवर्तिन निर्दिश्य तिरोदधे । तत्प्रसादादुपलब्धविद्याबलाऽह क्रमात्प्राप्तयौवनिका[2] जवनिका इव मायाया यूनामक्ष्णा, चपाया दत्तदर्शनया देव्योक्ता यत्प्रातर्वया निजो भर्ता द्रष्टव्य । तव पिता चेह मासे[3] त्वा समायातो यामुद्वाह विधास्यति । एव मभिधाय तिरोभूताया तस्यां व्यतियापितक्रियामा रामाह त्वामालोकयितु मिहायातेति साह अधस्तमवलोक्य ससखीजनाय व्रजामि । एवमुक्त्वा समुत्पतिताया शक्तियशसि तद्विवाहोत्सुको नरवाहनदत्तो मास युगोपममनुभ वन्नभ्यन्तर प्रविवेश । तञ्च तथाभूतमतिविमनायमानमालोक्य गोमुखस्त न्मनो रञ्जयितु पुन कथामेकामेवमवर्णयत्—

आसीत्पुरैका गिरीतिक्रपीवैलक्षर्यी, वन्यगोचरभूमिसुरक्षिततृण्यी[5,6,7] क्वचि- त्सक्रियमाणगार्हपत्या, अन्यत्र वाजपेयिकी सुत्यमानवहैस्पत्या[8,9], दीयमान कायी[11], पठ्यमानश्रायी[12], अभिषिच्यमानशतरुद्रीया[13], जोहूयमानमाहेन्द्र[14] सौम्यी[15] वस्य[16] शुनासीरीया[17], सक्रियमाणाष्टाकपाल[18] पुरोडाशा, सन्तोष्यमाण

---

१ आत्मनश्च', 'पूरण इति वक्तव्यम्' । २ 'द्वन्द्वमनोज्ञादिभ्यश्चे'ति मनो ज्ञादित्वाद् वुञ् । ३ सप्तमीपञ्चम्यौ कारकमध्ये इति कर्तृकर्मशक्त्योर्मध्ये काले सप्तमी । ४ 'रज कृष्यासुतिपरिषदो वलच', 'वले' । ५ खलाना धान्योत्पवनस्था नाम समूह 'खलगोरथात्' । ६ ७ वनाना तृणानाञ्च समूह, 'पाशादिभ्यो य' । ८ 'गृहपतिना सयुक्ते ञ्य' । ९ 'क्रतूक्थादिसूत्रान्ताट्ठक्' । १० 'सास्य देवता' । ११ 'कस्येत्' (को देवताऽस्येति काय हवि) । १२ श्री र्देवताऽस्येति श्रायो मन्त्र । १३ शत रुद्रा (शतशब्दोऽनन्तवचन) देवता अस्येत्यर्थे 'शतरुद्राद्घश्चे ति [illegible] । १४ 'महेन्द्राद्घाणौ च' । १५ 'सोमाट् ट्यण्' । १६ वाय्वृतुपित्रुषसो यत्' । १७- शुनो वायु, सीर आदित्यस्त योर्द्वन्द्वे देवता द्वन्द्वे चेत्यानङ्, शुनासीरशब्द इन्द्रवाचको वति 'द्यावापृथिवी शुनासीर०' इत्यादिना छ । १८ 'सस्कृत भक्षा', 'द्विगोर्लुगनपत्ये', 'अष्टन कपाले हविषि' इत्यारवम् ।

क्रमकै[1]राथर्वणिकै[2]श्चाढ्या[3], कथ्यापसारणसमुच्चयमाननिष्पादितपिण्डा[4] धारिण्या शिरोमणिरूपा, अहरहर्निष्पादिताह्वीना[5] हीनात्कर्मणिप्राचीन[6]श्रोत्रिय[7]याजिता-गणितभूपा, समुच्छ्रायितबहुयूपा, अर्घ्यै[8] पात्रियै[9] दक्षिणीयैश्च[10] धरणीगीर्वाणैः, मन्त्रि[11]भिरार्त्विजी[12]नैश्चाधिष्ठिता काञ्चनपुरी नाम नगरी। बभूव च तत्र पराजिताखिलनिजारातिः सुमनोनाममहीपतिः। स्वीयाश्वीयगजतौष्ट्रकै[13]पा[14]खेमकाण्डकाण्डीर[15]कावचिकै[16]सैनिकै[17]र्बलाक्रान्तदुर्गकान्तारभूभागस्य च यस्य पादावनतौ[18]र्ध्वाशौव[19]वैदि[20]शाद्रिराज[21]न्यकमौलिकिरीटलचितलौहि[22]-तीकवैदूर्य[23]दिमणिप्रभाशुद्धिगुणितनखद्युतयोऽहर्निशं द्योतन्ते स्म। समेकदाऽऽस्थानगतमवलम्बितवामपार्श्वकौक्षेयक[24] प्रतीहारो व्यजिज्ञपत्—देव, स्वकीयभ्रात्रानुगता दूरेत्या[25], दाक्षिणात्या[26], लोहितपृष्ठैतिका[27]ऽऽवृतापरकाया दुष्कु[28]लीनापि परिहितामिताप्रपदीना[29], समुपनद्धसर्वच[30]र्मीणानुपदीना[31] ध्यासीना बहिर्द्वार निषादाधिपकन्यकैका मुक्तालतानामधेया पञ्जरस्थित शुकमेकमादाय देव

---

१. 'क्रमादिभ्यो वुन्'। २ अथर्वाणमधीते इति विग्रहे 'वसन्तादिभ्यष्ठक्'। ३. वाडवा विद्वांसस्तेषां समूहः 'ब्राह्मणमाणववाडवाद्यत्'। ४ 'वाष्पूलु-पिनुपसो यत्', 'रौङ् श्लन', 'यस्येति च'। ५ 'श्रद्ध स क्तौ'। ६. 'विभाषा धेरदिकस्त्रियाम्'। ७ 'श्रोत्रियँश्छन्दोऽधीते'। ८ 'दण्डादिभ्यो यत्'। ९ 'पात्राद् घञ्च'। १०. 'कडङ्करदक्षिणाच्छ च'। ११, १२. 'यज्ञर्त्विग्भ्यां घखञौ'। १३. 'गोत्रोक्षोष्ट्रेति'समूहे वुञ्। १४ 'पर्षो णस्', 'सिति' च। १५ 'काण्डाण्डादीरन्नीरचौ'। १६ 'ठञ्कवचिनश्च'त्यनेन कवचिना समूह इत्यर्थे ठञ्। १७ 'सेनाया वेति'पाक्षिकण्यक्। १८. 'तदस्मिन्नस्तीति देशे तन्नाम्नि'। १९. 'तस्य निवास'। २० 'अदूरभवश्च'। २१. गोत्रोक्षोष्ट्रेति वुञ्। २२ 'कर्कलोहिताट्टीकक्'। २३ 'विदूराञ्ञ्य'। २४ 'कुलकुक्षिग्रीवाभ्य'–इति ढक्। २५ 'दूरादेत्य'। २६ 'दक्षिणापश्चापुरसस्त्यक्'। २७ 'वृद्धत्याच्छा दने'। २८ 'दुष्कुलाड्ढगिति' ढगभावे 'कुलात्खः'। २९ 'आप्रपद प्राप्नोति'। ३०. 'सर्वचर्मण कृत खखञौ'। ३१ 'अनुपदसर्वान्नायानय'मिति खे, अनुपद बद्धा अनुपदीना उपानत्।

दिश्यते । एतच्छ्रुत्वा भावावबुभुत्सया स्वकीय[1] पार्श्वतीय[2]-जनकीय[3]-राजकीय[4]-मुखतीय[5]-मुद्रा समालोकयमानेन राज्ञा 'को दोषः प्रवेश्यताम्' इत्यादिष्टेन प्रतीहारेण नृपास्थानमण्डपं प्रवेशिताऽद्भुतरूपभिल्लकन्यका राजानं प्रणम्यैवमब्रवीत्-

राजन्, वैयासकि[6]रिवाद्वितीयो भागवतः शास्त्रगन्धाख्योऽयं शुकः, परिशीलित कुमुदिक कारिर्ल कौमुदिकं कुमुद्वद्दश, सुपरिचितनाडायनैर्नडवन्नैडकीय[13] शिखावलं[14] बैल्वकेश[15], अपूर्वोऽष्ट[16]को वैयाकरण[17], व्युत्पन्नो नैयासिक[18] नैयायिक[19], अवगत साङ्ग्रहसूत्रिक[20], अद्वितीयोऽश्वलाक्षणिक[21], विशिष्टस्त्रैविद्य[22], दित्यातैतिहासिक पौराणिक[23], सर्ववेद[24], कृत्स्नकलाविचक्षण, समालोडितौपनिषद[25] तत्त्व, ज्यौतिष शास्त्रपारावारीण[26], [27]अग्राम्यपरिहासपेशल, नागरेयकैशिष्टाचारदक्ष इतिपरिचय स्यास्य सर्वथा[29] देवोपयोगित्वा-मयाय [30]देवकीयपादमूलमानीत । एवमुक्त्वा

१–५ 'गहादिभ्यश्च' इति छे 'स्वस्य च', 'मुखपार्श्वतसोर्लोपश्च', 'कुग्जनस्य परस्य च', 'राज्ञः क च'। ६ वेदान् व्यसतीति वेदव्यासः (असु गतिदीप्त्यादानेषु इत्यस्मात्कर्मण्यण्) नामैकदेशग्रहणे नाममात्रस्य ग्रहणम्, भीमो भीमसेनवत् 'तस्यापत्यम्' 'व्यासवरुडनिषादे'त्यादिना इञ्, अकङ्, 'नय्वाभ्यामि'त्यैच् । ७–९ 'युञ्छण्कठ०' । १० 'कुमुदनडवेतसेभ्यो ड्मतुप्' । ११ 'नडादिभ्यः फक्' । १२ 'कुमुदनडवेतसे त्यादि० । १३ 'नडादीनां कुक् च । १४ 'शिखाया वलच्' । १५ नडादित्वाच्छस्तस्य भवार्थकेऽणि 'बिल्वकादिभ्यश्छस्य लुक्' इति लुक् । १६ 'तदस्य परिमाणमि'त्यधिकारे अष्टौ अध्यायाः परिमाणमस्येति 'संख्यायाः संज्ञासंघसूत्राध्ययनेषु' इति कनि अष्टकं पाणिनीयं सूत्रं, तदधीते वेत्ति वा इति, 'तदधीते तद्वेद' इत्यण् तस्य 'सूत्राच्च कोपधात्' इति लुक् । १७ 'तदधीते तद्वेद', नय्वाभ्यां पदान्ताभ्याम्० इत्यैच् । १८ २० 'क्रतूक्थादिसूत्रान्ताट्ठक्' । २१ 'विद्यालक्षणकल्पान्ताच्चेति वक्तव्यम्' । २२ 'अङ्गक्षत्रधर्मत्रिपूर्वाद्विद्यान्तान्नेति वक्तव्यम्' इत्यनेन विद्यान्तलक्षणठको निषेधे, 'तदधीते तद्वेदे'त्यण् (अत्र तिस्रो विद्या अधीते इति विग्रहे तद्धितार्थे द्विगुनं, द्विगोर्लुगनपत्ये इति लुकि त्रिविध इत्यापत्ते । अतः त्रिविधा विद्यास्त्रिविद्यास्ता अधीते,वेद वेत्येव विग्रह)। २३. इतिहासं पुराणं वा अधीते वेद वा इत्यर्थे 'आख्यानाख्यायिकेतिहासपुराणेभ्यश्चेति' ठक् । २४ सर्ववेदानधीते इति 'सर्वादेः सादेश्च लुग्वक्तव्यः'। २५ 'शेषे' इति शैषिकोऽण् । २६. राष्ट्रावारपाराद्घखौ । २७ 'ग्रामाद्यखञौ' २८, 'कत्र्यादिभ्यो ढकञ्' । २९ 'प्रकारवचने थाल्' । ३० देवस्येदमितिविग्रहे गहादित्वाच्छे देवस्य चेतिकुक् ।

प्रतीहारेण राज्ञः समीपे स्थापितः शुकः स्पष्टस्वरवर्णं मानवगम्योवाच—राजन्, युक्तमेव यद्भवद्द्विपद्वियुक्तकुटुम्बिनीनि श्वासवातोद्गमसन्धिक्षितो भार्गको माहेय-प्रतापानलः प्रतिदिशं प्रज्वलति तथापि स्वचिबन्धनपरिमवोत्पन्नमपत्ननारीवाष्पाम्बु-पूरप्लवै सोऽन्वहमधिकं वर्द्धत इत्याश्चर्यम्। एवमुक्त्वा शुकं देव, न कोऽपि विप-योमयाऽनाघ्रेय इति किं प्रमेय केन शास्त्रेण प्रमाणीकृत्य भवीम्येतदाज्ञाप्यताम्। एतद्वाक्यं तदीयविषयेऽतिमात्रविकविस्मयपरिनमितः सामाय[3] सम्राट् शापात् शुकयोनौ समुत्पन्न स कम्ब्युपूर्वं जातिस्मरमूर्तिमाकलयन् 'क., कुत, क्वयो भवान् कथ च शुकयोनावुत्पन्नस्तथापि नवेदृशी वाक् लिङ्गव्युत्पत्तिरित्यादि वक्तुं समाज्ञप्त वान्' यद्वाकर्ण्य शुको बाष्पमुत्सृजन् 'देव, अवाच्यमपीद् कौतुकाकृष्टमवदाज्ञसो ब्रवीमि, श्रूयताम्' एवमुक्त्वा स्वसम्बन्धिनीं कथामेव वक्तुमारभत—अस्ति हिमवद्विन्ध्यपर्वतीयप्रदेशेऽतिविशालो मायूर गौरवाधिष्ठितो महाँस्तरोः। तस्मिन्निजजायया सह निवसन पश्चाद्वयसि वर्तमानात् शुकादेकोऽहमेव सुत उदपादि। जातमात्रं स्वैव च मम माता, मामकीने स्थितिहेतुकप्रसवनेदनया, स्वरा-रोहत्। वर्षीयाँश्चापि मदीय पिता, सहायान्तराभावाद् येन केन प्रकारेण मत्स-म्वर्धन एव मावहितिर्निकटस्थ कोटरस्थशुकानीतभुक्तशेषशालिनीवारफलादि मामा-शयन् मदुपभुक्तशेष नायप्रातिर[3] चाननगात स्वयनसक्तस्य वाहयदिवसान्।

एकदाऽऽखेटकाय तत्रायाता भयकरी निर्नीर्द्वै स्तिकविभरा श्वैर गणिकक्की टि लिकमार्गिकें-मायूरिकें मैनिकें-सैनिकें-भिन्नसमा, मृगयावनभूमिमासतु,

---

१ 'खलादिभ्य इनिर्वाच्य'। २ 'भवतष्ठकछसौ', इयुसुकृतान्तात्क'। ३ 'नयादिभ्यो ठक्'। ४ 'अध्ययात्यप', अमेहकतसित्रेभ्य एव'। ५ 'काश्यादिभ्य ष्ठन् निठौ इत्यत्र आपदादिपूर्वपदात् कालान्तात्'। ६ तप्पवर्षदृभ्याम्' इति पर्वशब्दादपि 'पर्वताच्चेति छ'। ७ 'वे शालच्छकटचौ'। ८. 'अनुदात्तादेरञ्'। ९ 'प्राणिरजतादिभ्योऽञ्'। १० 'अपरस्यार्द्धे पश्चभावो वक्तव्य'। ११ मात्र-शब्दस्यात्रावधारणमर्थ 'मात्र कार्त्स्न्येऽवधारणे' तस्य च जातस्यैवेत्येवकारेणास्व पदविग्रहे मयूरव्यसकादित्वात्समास। १२ 'युष्मदस्मदोरन्यतरस्या खञ् च', 'तवकममकावेकवचने'। १३ 'निकटे वसति'। १४ 'घल्टृप्त्र' १५ श्वमन्नुट् च', 'द्वारादीनाञ्च'। १६ श्वगणाट्ठञ्'। १७ अण् कुटिलिकाया'। १८–२०. 'पक्षिमत्स्यमृगान् हन्ति'। २१ 'सेनाया वा' इति ण्याभावपक्षे ठक्।

सीमसु[1] पुष्कलकान्, चर्मसु[2] द्वीपिनः, दन्तेषु[3] कुञ्जरान् [4]केशेषु च चमरीर्घ्नता, विविधप्राणिघाताय निग्रहाय च धावता पुलिन्दवृन्देन सान्धिवेलं[5] कृतान्तक्रीडितमाखेटकं कृत्वा, समुपात्तसीमचर्मदन्तकेशपिशितभारा, क्षणमेकत्र विश्रम्य, तेनैवारण्यकेन[6] पथा निरयात्। शबरेषु तेषु, एकोवृद्धोऽनासादितामिषः क्षुधिततरं तरुमालोक्य तत्तले ध्यलम्बतेति निर्मक्षिके[7] भूते तस्मिन् प्रदेशे, शबरवर्षिष्ठस्तं तरुमारुह्य कालपरिघाकाराभ्यां निजभुजाभ्यां तत्रत्यान् मद्वर्गीणान्[8] अन्यांश्चाण्डजान् तत्कोटरेभ्यः समाकृष्य समाकृष्य,नीडेभ्यो भुवि न्यपातयत्। शमनसमानोदर्य[9]सन्निभं समायान्तं तमहमालोक्य, जन्मसहभुवा भयेनातिभीतो निजनीडे यावदेव पितुः पक्षान्तरे निलीये तावदेव स कुलायमस्माकमवाप्य, पितरमपि मामकं पीडितग्रीवं कृत्वा तरुतले चिक्षेपचिपत्। अहञ्च तत्पक्षान्तौ[10] निलीनो निरसुना तेन सह पतितः प्राणपरित्यागयोग्येऽपि तस्मिन् व्यतिकरे सद्यो विस्मृतचिरतन[11] पितृस्नेहस्तदवस्थं पितरं परित्यज्य निजप्राणपरिरक्षणायान्तर्जीर्ण-[12]शीर्ण[13]-प्रीर्ण[14]-प[15]र्ण-तृण्य[16] प्राविशम्। शबरश्चासाववतीर्य तस्मात्तरोर्भ्रष्टेषु तेषु कतिपयान् पार्णाग्नौ शूलाकृत्य[17] स्वदंष्ट्रातिथीन् विधायावशिष्टांश्च[18] मततिबद्धामादाय पापः पल्लीं निजामाजत्। अहञ्च, नयननिमीलनशिल्पकल्पितबहुसाहा[19]ध्यकमुद्रया, निद्रया दीर्घदुःखदोषदोषातनं समयमतिवाह्य प्रातरुन्मिषति जगच्चक्षुषि भास्वति, तस्थानं विहायाप्रिमप्रसरणमेकान्तिम[20]मुपायं स्वरक्षाया मन्वानः, पक्षपालीपरिस्खलद्वसुधो मुहुर्मुहुः प्रस्खलत्पदन्यापरवशोऽनतिदूरवर्ति पद्मसरस्तीरं प्रापम्। तत्र तदवस्थं मां, कृतपूर्वाह्णतन[21]-कृत्यः, मरीचिनामा मुनिर्दृष्ट्वा समुपजातदयोदयः, कृपाकराग्रेण मामुत्थाप्य, मन्मुखनिक्षिप्तकतिपयोदबिन्दु-[22] पत्रपुटे निधाय, तत्सरोऽपा[23]च्यदिश्य[24]निजाश्रम-

---

१-४. 'निमित्तात्कर्मयोगे' इति सप्तमी। ५. 'सन्धिवेलाद्यृतुनक्षत्रेभ्योऽण्'। ६. 'पथ्यध्यायन्यायेति वुञ्'। ७. मक्षिकाणामभावो निर्मक्षिकम् इत्यभावार्थकाव्ययीभावे द्विवः। ८.'अशब्दे यत्खावन्यतरस्याम्'। ९.'समानोदरे॰'। १०'पक्षात्ति.'। ११.'चिरपरुत्परारिभ्यस्त्नो वाच्य'। १२-१३. जॄ-शॄ धात्वोर्निष्ठान्तरूपे। १४.'नव पुराणे प्रात्'। १५.'तस्य समूहः'। १६.'पाशादिभ्यो यः'। १७.'शूलात्पाके' 'ऊर्यादिच्विडाचश्च', 'कुगतिप्रादयः'। १८.'सहायाद्वा'। १९.'अग्रादिपश्चाड्डिमच्'। २०.'अन्ताच्च'। २१.'विभाषापूर्वाह्णापराह्णाभ्याम्'। २२.'मन्थौदनबिन्दु॰' इति उदकस्योदादेशः। २३.'द्युप्रागपागुदक्प्रतीचो यत्'। २४.'दिगादिभ्यो यत्'।

पन्थको[1] भवन्ननुसरस्तेन[2] किञ्चिद्दूरं सपक्षेनाप्यग्रे[3] सपद्येन[4] पथा सपद्येनैमनुस[5]रता, गुरुनिर्देशवश्येनापीन्द्रियावश्येन[6] वयस्येन[7] सह प्रतस्थे। तस्मात्तो गत्वा चाहं किञ्चिद्दूरं, परित्यक्तानुग्रामिकसहवासम्[8], अनुभूयमानदार्षसैन्नश्रायसम्[9][10], घुष्यमाणसौप[11] तैक्ष[12] कातं[13] पात्व[14] णात्विकामि[15] होमिक वाशिष्ठिक[16] पौरोडाशिक[17] च्छान्दसा[18]न्धिकपौर[19] श्चरणि[20]रोर्गयनम्[21] सलक्ष्यमाणभ्रातृकपित्र्य[22][23] पैतामहक[24] मौलि कानै[25]श्वर्यम्[25] उख्य[26] सुखभोज्यसम्मान्यमानतैर्थम्[27], प्रशस्यमानसोदर्य[28] सद्भावसतीर्थ्यम्[29], अभ्यस्यमानशा[30]रीरकीयविरुद्धभोजनायम्[31], शिक्ष्यमाणताक्षशिल[32]-

---

१ 'पथ पन्थ च'। २ सरस्तटसमीपे सरस्तटेन सम्बद्ध वा। ३ 'पदमस्मिन् दृश्यम्'। [सकर्दमेनेतिभाव] ४ पादौ विध्यन्तीति पद्या शर्करास्ताभिसहितम ('विध्यत्यधनुषा')। ५ सपदि शीघ्रम् एनमनुसरतेतिच्छेद। ६. 'वशागत' इति यत्। ७ 'नौवयोधर्म०'। ८ ग्रामात्पर्यनुपूर्वात्' (ठञ्)। ९–१०. 'तत्र भव', 'दविकाशिशपा। ११–१३ 'तस्य व्याख्यान इति च व्याख्यातव्यनाम्नः'। १४ 'बह्वचोऽन्तोदात्त ठञ्'। १५ 'क्रतुयज्ञेभ्यश्च'। १६ 'अध्यायेष्वेवर्षे'। १७ 'पौरोडाशपुरोडाशात् ष्ठन्' (पुरो दाश्यते इतीहैव निपातनादस्य वेपुरोडाश)। १८ 'छन्दसो यदणौ'। १९–२० द्व्यनृद्ब्राह्मणर्क्०' इति ठक्। २१. 'अण्ऋगयनादिभ्य'। २२ 'ऋतष्ठञ्'। २३ 'पितुर्यच्च'। २४ विद्यायोनिसम्बन्धेभ्यो वुञ्। २५ अभीश्वरादागतस्तत्र भवो वेत्यणि, 'नञ शुचीश्वरे'ति वृद्धि। २६ 'शूलोखाद्यत्' उखाया संस्कृतमित्यर्थे यत्, 'शाखादिभ्यो य'—मुखमिवमुखम। २७ शुण्डिकादिभ्योऽण् (तीर्थादागतस्तैर्थ)। २८ 'विभाषोदरे', 'सोदराद्य', २९ समाने तीर्थे वसतीति 'समान तीर्थे वासीति यति 'तीर्थे ये' इति समानस्य सभाव। ३०. 'अधिकृत्य कृते ग्रन्थे' (कुत्सित शरीर शारीरक तात्सम्बन्धी शारीरको जीवात्मा, तमधिकृत्य प्रवृत्यकृतो ग्रन्थ शारीरकीय, चतुर्लक्षणीसूत्रसन्दर्भ, अणि, वृद्धाच्छ)। ३१ इन्द्रजननादिरवाद 'शिशुक्रन्देति'। ३२. तक्षशिला नगरी अभिजनोऽस्यति 'सिन्धुतक्षशिलादिभ्योऽणञौ'।

शिल्पम्, अध्याप्यमानपाणिनीय[1] तैत्तिरीय[2] शौनकि[3] कठ[4] कालाप[5] छागलेयि[6]-पाराशरि[7] ब्रह्मचारिवर्गम्, लिख्यमानपाणिनीय[8] वाररुच[9] वाहडकम्[10], परिरक्ष्यमाण-माक्षिक[11] क्षौद्रम्[12], निर्मथ्यमानाग्नीध्रम्[13], प्रदीप्यमानाग्नीध्रीयम्[14], उच्चार्यमाणसामि-धेन्यम्[15], वाच्यमानबाह्वृच्या[16] थर्वणम्[17], तोष्टूयमानशाक्तशैवम्[18], अविरभावा-भिव्यक्तनिर्गो याग्निवेशम्[19], क्वचिद्विकित्स्यमानशारदिकम्[20], इतरत्र संस्थाप्यमान-बीजवापीय-हैम[21] न्ताश्वयुजक[22]-ग्रैष्मक[23] प्रावृषिक[24] शारदकम्[25], षड्ऋतूपले विवादैकदेशो-पलभ्यमानप्रावृषेण्य[26] शारद-[27] हैमन[28] शैशिर[29] वास[30]न्त ग्रैष्म[31] फलकम्, [32]गोमयो-पलिप्यमानकुटीरो[33] टजाजिरम्, औम[34] कोपचर्यमाणकच्छु[35] रैणे[36] यत्पक्ष्मयम्[37],

---

१. तेन प्रोक्तम्। २. तित्तिरवरतन्तु०'। ३. 'शौनकादिभ्यश्छन्दसि'। ४. कठेन प्रोक्तमधीयते इति विग्रहे कठशब्दस्य वैशम्पायनान्तेवासित्वाणिन-निरस्तस्य कठचरकाल्लुक्। ५. 'कलापिनोऽण्' इत्यणि 'इनण्यनपत्ये' इति प्रकृति भावे प्राप्ते, नान्तस्य टिलोपे, 'सब्रह्मचारि'—इत्यादिनाटिलोपः। ६. 'छगलिनो ढिनुक्'। ७. 'पाराशर्यशिलालिभ्यां भिक्षुनटसूत्रयोः'। ८. 'उपज्ञाते'। ९ 'कृते ग्रन्थे'। १०.'कुलालादिभ्यो वुञ्'। ११.'संज्ञायाम्'। १२.'क्षुद्राभ्रमरवटरपादपादञ्'। १३ 'अग्नीध शरणे रण भं च'। १४. 'वृद्धाच्छः' (अग्नि)। १५. 'समिधामाधाने षेण्यन्'। १६. 'छन्दोगौक्थिकेतिव्य'। १७, अथर्वण प्रोक्तो वेदोऽथर्वा—अभेदोप-चारात्, तमधीते इति 'वसन्तादिभ्यष्ठक्' दाण्डिनायनहास्तिनायनेत्यादिना निपात-नाट्टिलोपाभावे आथर्वणिकस्यायं धर्मः आम्नायो वा—'आथर्वणिकस्येकलोपश्चे-त्यण्'। १८, 'भक्तिः'। १९. 'द्वन्द्वाद् वुन् वैरमैथुनिकयोः' (वुन्नन्तस्त्रियाम्)। २० 'विभाषा रोगातपयोः' इति ठञ्। २१ 'उप्ते च'। २२. 'आश्वयुज्या वुञ्'। २३ 'ग्रीष्मवसन्तादन्यतरस्याम्'। २४. 'प्रावृषष्ठप्'। (प्रावृषि जातपुष्पादयवा-दयः)। २५ 'संज्ञायां शरदो वुञ्' (शारदका मुद्गविशेषाः)। २६. 'प्रावृष एण्यः'। २७. 'कालात्साधुपुष्प्यत्पच्यमानेषु' (शरदि पच्यमानं फलादिकम्) २८. 'सर्वत्राण् च तलोपश्च'। २९. 'कालात्साधु०'। ३०-३१. 'ग्रीष्मवसन्तादन्य-तरस्याम्'। ३२. 'गोश्च पुरीषे'। ३३. 'कुटीशमीशुण्डाभ्यो रः', उटैः पर्णैः जायते इत्युटजः। ३४. 'उमोर्णयोर्वा'। ३५. 'कच्छ्वा ह्रस्वत्वञ्च'। ३६. 'एण्या ढञ्'। ३७. एकाचो नित्यम्'।

क्वचिद्दुह्यमीयमानव्रीहिमयद्रव्यम्, इतरत्रामत्रादीयमाननिम्बद्रव्यम्, आलोक्यमानकौल्शेयगव्यर्घनिघन्यम्, उखासुपाच्यमानधेनूधन्यम्, भिक्षुजनसरद्यमाणभैक्ष्म्, सञ्चीयमानालुञ्चिमपक्तिमहैमनफलम्, वैवधिकं वादरिकसमानीयमानवदरम्, ऐकान्यिकीभिर्मुनिकन्याच्छात्राभिरभ्यस्यमानशुद्दस्वरवर्णोच्चारणम्, निन्द्यमाननास्तिकमौदतल्पिकचातुर्दशिकम्, क्वचित्सरथापिताहारीयरेङ्गछादिपर्येपुञ्जम, इतरत्र प्रस्तुमीक्रियमाणौपानह्यमुखम्, आश्रममपश्यम्। यत्र च विकार• आश्मपैप्पलेगलाशत्रापुषादिप्रकृतिषु, न मानुषादिप्रकृतिषु, प्रत्ययलोप आमलकमल्लिका जातीविदारीषु, त्रैत्रफलपरिपाकजुल्कलाव्रीहिमुद्गमाषेषु, वचनविशेषनियता हरीतक्यादिषु, कवीय-विकार कास्ये न मनुष्याख्ये, इत्यमानमासीत्।

आगत्य च तत्रैकत्र रक्ताशोकतरोरध स्थितमहमद्राक्ष प्रारब्धवहुजन्यम-

---

१ 'मानेवय'। २ 'व्रीहे पुरोडाशे'। ३ अमत्र, पात्रम्। ४ 'द्वीध'। ५ 'इतिकुक्षिकलशि•' इति ढञ्। ६ 'गोपयसोर्यत्'। ७ ऊधसि भवम् (डगवादिभ्यो यदित्यत्र 'ऊधसोऽनङ् च')। ८ भिक्षादिभ्योऽण। ९ विभाषा विवधात्। १०. 'उञ्छति'। ११ 'कर्माध्ययने वृत्तम्' (ठकि ङीप्)। १२ 'शीलम्' 'छत्रादिभ्यो ण, 'ताच्छीलके णेऽपि'। १३ 'गन्छतौ परदारादिभ्य'। १४. अध्यायिन्यदेशकालात्। १५. 'तदर्थं विकृते प्रकृतौ'। १६ 'छदिरुपधिवलेर्ढञ्'। १७ 'त्रपभीपानहोर्ष्य'। १८ 'तस्य विकार' 'अश्मनो विकारेटिलोपो वक्तव्य'। १९ अवयवे च प्राण्योषधिवृक्षेभ्य'। २० 'पलाशादिभ्यो वा'। २१ त्रपुजतुनो षुक्। २२ आमलक्या फलमिति विग्रहे 'नित्य वृद्धशरादिभ्य' इति विहितस्य मयट फले लुक्' इति लुकि। 'लुक्तद्धितलुकि इति डाबो लुक् २३,२४ जातीमल्लिकयोर्विहितस्य पुष्पार्थकस्य विदार्याश्च मूलार्थकस्य 'अनुदात्तादेश्च'त्यन 'पुष्पमूलेषु बहुलमि ति लुप्। २५ 'फलपाकशुषामुपसख्यानम्'। २६ 'हरीतक्यादिभ्यश्च'। २७ 'कसाय हितमिति तस्मै हितमि ति छ, पक्षे कसस्य औग्रसेनेर्नामधेयत्वात् वृद्धाच्छ। २८ कवीयशब्दाच्च्योर्यन्नो लुक् च। २९ जन्यो जनो जन्य 'मतजनहलात्करणजल्पकर्षेषु' प्रारब्धो वहुभि सह जन्यो वार्तालाप येन तथाभूतमपि जन्य युद्धम् अथवा जनी वधूस्ता प्रापयतीतिजन्या (सञ्ज्ञाया जन्या) तद्हितम्।

च्यजन्यम्, सवसमुपात्तवाङ्मयप्रासङ्गयप्रसङ्गपवित्रसप्रासङ्गयमपि सवाङ्माधुर्यंधुर्यम्[1], सम्पाद्यमानाहीनसमीनसर्वधुरीणमपि[2] सर्वजनीनसयतजीवनैकधुरीणम्, निषिद्धसमांसमीनमपि[3] भुक्तसमांसमीनम्, मौर्तिकार्यनगण्यमपि[4] समुपलब्धाध्यात्मिकतत्त्वाग्रगण्यम्, भगवन्तं पुलस्त्यम्। स च कुलपतिर्हस्तामलकीकृताखिलैहलौकिकपारलौकिकसार्वलौकिकाध्यात्मिकतत्त्व[5], पारिमुख्यतेजोविशेषानुभावितपोगाम्भीर्यप्रभावो भगवान् पुलस्त्यो मामवलोक्य हसद्भिरन्यैर्मुनिभिः पृष्टो दिष्टदृष्टिरवोचत्-'शापग्रस्तकमेनमवलोक्य दुःखेनाहमहसम्। सम्पादितापराह्णकृत्यश्चाहमेतत्सम्बद्धां कथां कथयिष्यामि यच्छ्रुत्वा स्मृतस्वपूर्वजातिवृत्तोऽयं भविष्यती'त्युक्त्वा स निजाह्निककृत्यकरणायोदतिष्ठत्। परिसमापितसर्वदैनिकविधिश्च मुनिभिरसकृदभ्यर्थितो मत्सम्बद्धां कथां वक्तुमेवमारभत—

आसीत्पुरा त्वाष्ट्रातुराज्ञातिनेदीयो निधीयमानशौल्कशालिकद्रव्यकं, व्यावहारिकजनादीयमानमासिकावरसैमैकमाम्वत्सरकापमित्यकम् दीयमानयाचितक-

---

1. समुपात्तवाङ्मयस्य प्रकर्षेण आसङ्क्तुं योग्यः प्रसङ्गो विषयप्रसङ्गो यैरेवं, भूता अपिवत्सा अपिवाएकाः प्रासङ्गया इव तैः सहितमपि वाचि माधुर्यं येषां ते वाङ्माधुर्यास्तेषां धुर्यम् धुरीणम् (तद्वहतिरथयुगप्रासङ्गम्', 'धुरो यड्ढकौ', 'न भङ्कुर्छुराम्')। २. सम्पाद्यमानस्य अहीनस्य (अह ख' क्रतौ) समीनस्य (समायाः ख) च-समामधीष्टो भृतो भूतो भावी वा-तस्य च सर्वधुरीणम्-(ख' सर्वधुरात्) एवंभूतमपि सर्वजनीनम् सर्वजनेभ्यो हितं, यम्मंयतजीवनं, तस्यैकधुरीणम्-'सर्वजनाट्ठञ् खश्च', 'एकधुराल्लुक् च'। ३. निषिद्धाः मांसेन सहिता मीना येन तथाभूतमपि भुक्ता भोजनादिना परिपालिता समांसमीना प्रतिवर्षं प्रसविनी गौर्येन (समांसमां विजायते)। ४. मौर्तिकार्या नगण्या यस्मै सम्। ५-६. 'अध्यात्मादेष्ठञिष्यते', 'लोकसर्वलोकाट्ठञ्' 'अनुशतिकादीनाञ्च'। ७. 'कुल्लपीमन्नात्', 'परिमुखादिभ्य एवेष्यते' इति न्यः। ८. 'पूर्वाह्णापराह्णार्द्रामूलप्रदोषावस्कराद्वुन्'। ९. 'ठगायस्थानेभ्य'। १०. 'चरति,' 'स्वागतादीनाञ्च'। ११. 'देयमृणे'। १२. अवारस्यां समायां देयम् इति 'ग्रीष्मावरसमाद्वुञ्'। १३. 'सम्वत्सराग्रहायणीभ्यां ठञ् च'। १४-१५. 'अपमित्ययाचिताभ्यां कक्कनौ'।

साम्वहि[1]नम्, सन्निहितपञ्चा[2]ङ्गुलादिबहुसैरि[3]कसन्नाहमपि आश्वरथ-शाकटि[4] सङ्कीर्ण-शालम्, कचिद्वघट्यमानचारदम्, इतरत्रसस्थाप्यमानहैमन्तम्, नियुज्यमानवैत[5]निकाकरि[6]कदैवागारि[7]कम्, आज्ञाप्यमानावसथि[8]कचार्मि[9]कपारिपा[10]र्श्विक-पारिमुखिकम्[11], आदिश्यमानपथि[12]कार्थि[13]कदाण्डमा[14]थिकपारिप[15]न्थिकनि शस्त्रवै[16]शस्तिकम्, अपरिदृश्यमानाक्रन्दि[17]कम्, निर्धार्यमाणापूपिक[18] लावणिक[19]-किसरिक[20] शला[21]लुकक्रयवि[22]क्रयिका-पणि[23]कम्, आलभ्यमानसामा[24]जिकधा[25]र्मिकपारिष[26]द्य-सामवा[27]यिकम्, वितीर्यमाण[28]पर्पिकमौ[29]पिकम् द्वैगुणिक[30] वार्धुषिक[31] दशैकादशिक[32]-धनाढ्याध्युषितैकदेशम्, आग्र[33]-धन्य[34]धन्यतरापरभाग रत्नाकर नाम नगरम्।

अभवच्च तत्र ज्योतिष्प्रभो नाम परमशिवभक्त सा[35]र्वभौम पार्थिव। समूर्जित-शासनो [36]धर्म्य[37]न्याय्यौरस[38]प्रजातुल्य[39]प्रजाव्यवहारो यश्चारत्नाकरमुर्वीमधिचक्रे।

---

१. 'वहेस्तुरणिट् च'। २. 'अङ्गुलेर्दारुणि' (यत्)। ३. हलसीराट्ठक्। ४ अश्वस्याय वहनीय इत्यार्थ 'पात्राद्घाश्च', 'पत्राध्वर्युपरिषदश्च' इत्यञ् स चासौ रथस्तथा 'शकटादण्'। ५ वेतनादिभ्यो जीवति। ६. आकुर्वन्त्यरिमञ्जित्याकर (पुंसि सञ्ज्ञायां घ प्रायेणेति घ) तत 'तत्र नियुक्त'। ७ 'अगारान्ताट्ठन्'। ८. 'आवसथात्ष्ठल्'। ९ 'कर्माध्ययने वृत्तम्' 'कार्मस्ताच्छील्ये'। १०. परिमुखञ्चेत्यत्र चकाराट्ठक्। ११. पारिमुखिक इत्यत्र तु परिमुखञ्चेत्यनेनैव, तत पारिपार्श्विकश्चासौ पारिमुखिको यत्र। १२ 'पथ ष्कन्'। १३ 'प्रतिकण्ठार्थललाम च'। १४. 'मायोत्तरपद०'। १५. 'परिपन्थञ्च तिष्ठति'। १६. 'विशसितुरिड्लोपश्चाच्च वक्तव्य'। १७. 'आक्रन्दाट्ठञ् च'। १८. 'तदस्य पण्यम्'। १९ 'लवणाट्ठञ्'। २०. 'किसरादिभ्यष्ठन्'। २१. 'शलालुनोऽन्यतरस्याम्'। २२ 'क्रयविक्रयाट्ठन्'। २३. 'अवक्रय' (आपणस्य अवक्रय, राजग्राह्य द्रव्यम्, इत्यर्थे) ठन्। २४ 'रक्षति'। २५. 'धर्मं चरति'। २६. 'परिषदो ण्य'। २७. 'समवायान् समवैति'। २८. 'पर्पादिभ्यष्ठन्', पर्पेण पङ्गुपीठेन चरन्तीति पर्पिकास्तेभ्य। २९ 'संस्कृतम्' ३०. 'प्रयच्छति गर्ह्यम्' ठक्। ३१. 'वृद्धेर्वृधुषिभावो वक्तव्य'। ३२. 'कुसीददशैकादशात् ष्ठन्ष्ठचौ। ३३. 'अग्राण्ण' (अत्र लब्धा)। ३४. 'धनगण लब्धा [यत्]। ३५ सर्वभूमिपृथिवीभ्यामण्ञौ', तत्र विदित 'इति च'। ३६. 'नौवयोधर्मे'त्यादिना यत्। ३७. धर्मपथ्यर्थन्यायादनपेते'। ३८. उरसा निर्मिता. औरसा 'उरसोऽण् च' ३९. नौवयोधर्म॰।

अभूच्चाथ तस्यान्तःपुरप्रधानीभूता ज्योतिष्मती त्रियामेवात्यभिरामा हर्षवती-नामा वामा वामाङ्गी ।

निजामात्यविनिवेशितराज्यभरस्य लौकिकैश्वर्यसुखमनुभवतस्तस्य राज्ञो भूयान् कालो व्यत्यगात् किन्त्वन्तं गतेष्वपि प्रायोऽखिलजीवलोकसुखेषु, सुतमुखदर्शनसुखं स नोपलब्धवानिति शरवणस्येव[1] निष्फलपुष्पदर्शनान्तःपुरस्य, निष्फल-मनोरथस्य च तस्यानपत्यताजन्यसन्तापोऽधिकाधिकमेधाञ्चक्रे । येन स सुतेतर-बहुपारिवारिकव्यक्तिपरिवृतमपि निःसहायम्, चारचारुचक्षुष्मन्तमपि प्रज्ञाचक्षु-षमिव, भूतलावलम्बनमपि निरवलम्बनमिव, अविकलसकलेन्द्रिय[2]चक्रमपि भग्न-मनोरथचक्रमिवात्मानममन्यत ।

एकदा स हर्षवतीनिवासगृहं गतश्चिन्ताशोकग्रस्त[3]परिजनपरिवृताम्, समीप-वर्तिशुद्धान्तपुरवर्षीयसीभिराश्वास्यमानाम्, दिवोऽवतीर्य कमलकिसलयाकलि-ताश्रयकलानिधिकलामिव वामकरतलावलम्बितमुखकमलाम्, अविरलाश्रुपातो[4]-च्छूननयनाम्, परिलक्षितौदासीन्यवायनाम्, रुदतीं तां ददर्श । दृष्ट्वा च तत्कारणं पृच्छंस्तत्प्रधानसखीकण्ठधाहिन्या, निजापुत्रतां सन्तापिक[5]हेतुमबोधि । तच्चा-कर्ण्यातिदुःखितो राजा मुहूर्तमिव स्थित्वा दीर्घमुष्णञ्च निःश्वस्योवाच—देवि यथाविधिसन्तोष्यमाणगार्हपत्य[6]-गार्हपत्य[7] एव गार्हपत्यौ[8] योगक्षेमौ, सर्वमिदं सर्वथा स्वच्छन्दनियतिच्छन्दस्य[9] न किमपि स्वहस्त्य[10]मिति निःसांशयिकेऽलमतिरुदितेन। पुत्रपरिष्वङ्गक्रीडालौकिकसुखानुभवस्य नूनमनास्पदमस्माकं हृदयम् । नहि दैव-म[11]न्यथयितुं बलवतापि केनापि शक्यते । अतो याव[12]द्भ्मानवशक्यमसिद्धमुपपाद्य-

१. 'प्रनिरन्तःशरेक्षु०' इति णत्वम् । २. इन्द्र आत्मा, तस्य लिङ्गमिति, 'इन्द्रियमिन्द्रलिङ्गमित्यनेन इन्द्रशब्दाद् घच् । ३. ग्रसु-अदने ह्रस्वस्योदित्त्वात् क्त्वायां वेट्कत्वेन 'यस्य विभाषेत्यनेन निष्ठायां नेट् । ४. 'श्वीदितो निष्ठाया-मि'तीडभावे सम्प्रसारणादि । ५. 'तस्मै प्रभवति सन्तापादिभ्यः' । ६-८. 'गृहपतिना संयुक्ते ञ्य', गार्हपत्येनाग्निना विहितं यद् गृहपते कर्म । पत्यन्त-पुरोहितादिभ्यो यक्) तस्मिन्नेव गृहपतेरिमौ (दित्यदित्यादित्यपत्युत्तरपदाण्ण्य') गार्हपत्यौ योगक्षेमौ । ९. छन्दसा, इच्छया, कृतमित्यर्थे 'छन्दसो निर्मिते' इति यत् । १० 'तेन यथाकथाच हस्ताभ्यां णयतौ' (हस्तेन देयं कार्यं वा) । ११. अन्यथाकर्तुम् ['तत्करोति तदाचष्टे'] इति णिचि टिलोपः । १२.'यावदवधारणे' ।

ताम् । भवाधिकतरं दीनहीनशरण्यां[1], नयस्व स्वसम्पत्तिं स्वव्ययवहतिञ्च सार्वजनी[2]-नताम् । वितरानुदिनं भक्तेभ्यो भाक्तान्[3], स्थालीविलीयं[4]शालीन् । अवधारय हरि-कौथिकान्[5] । आज्ञापय समधिकमातिथेयम्[6] दापयानुदिनं निःस्विकं[7]पथिकीभ्यः पाथेयम्[8] । एवकृतेनातिसन्तुष्टा देवा नूनं यथाभिमतफलानि ददति । बहवो हि राजानो देवमुनिसेवया सुतसम्प्राप्त्या [9]सुतज्ञमसुखिनः सञ्जाताः । एवप्रायाभिरतिमधुरा-भिरधरीकृतसुधाभिः शोकापनुदाभि[10]र्वाग्भिर्हर्ष[11]पंवतीमाश्वास्य राजा स्वभवनमाजगाम।

निर्गते च तस्मिन्, सा सकलं तदादेशानुसारमाचरन्ती, गते च नातिबहु-तिथे[9] काले, क्षीणप्रायायां क्षपायामेकस्यां, स्वप्ने स्वमुखे प्रविशन्तं सोममद्राक्षीत् । प्रबुद्धा च हर्षातिरेकविकसितनेत्रा वेत्रासने नेदीयस्येव शयानं राजानं प्रबोध्य, निवेदितनिजस्वप्ना किमेतदिति कौतूहलिनी राज्ञोक्ता, 'देवि [12]सुरयोऽयं स्वप्नः, पूर्णा अस्माकं मनोरथाः । प्रसन्नस्ते भगवानुमापतिरित्यचिरेणैवाह सुतसुशो-भितोत्सङ्गां भवतीं द्रक्ष्यामि ।

अतिक्रान्तेषु कतिपयेष्वहस्सु सामयि[13]कार्तव[14]स्नानानन्तरं भर्तृधर्मपरायणा गर्भं दधे राज्ञी । असूत च वैजनने मासि निजवपुष्कान्तितिरस्कृतमारं कुमा-रम् । तस्मिन्नुत्पन्नेऽतिहर्षितप्रजापरिजनस्यैतस्ततो धावतोऽतिकोलाहलेन सङ्क्षोभितं तन्नगरं तदानीमजनि । पार्थिवोऽपि च तनयाननदर्शनातिहर्षितो निजौ-दार्येण दीनानपि वितीर्णसर्वावश्यकवस्तुभिः प्राभृतिक्रान्[15] पार्यातिकौ[16]श्च विदध-त्प्राज्याज्याभिषक्तकुन्दकलिकाकल्पशाल्योदनेन, धूपामोदमनोहरशिखरिणीस्वादु-शाकेन चा[17]तुर्जातकसरकृतेक्षुरसेन, स्निग्धस्तब्धदधिद्रवशर्करास्वादिष्टभिरसेन, आस्वाद्यकवलमलेह्यपेयबहुलेन, शृङ्गारसिन्धुप्लवमानघटिकाभि[18]रिव पृथुवर्तुलकुच

1 'तत्र साधुः' इति यत् 'शाखादिभ्यो यः' इति वा यः । २ 'प्रतिजनादिभ्यः खञ्' । ३. 'भक्ताण्णः' । ४ 'स्थालीबिलात्' । ५. 'कथादिभ्यष्ठक्' । ६ 'पथ्य-तिथिवसति०' । ७. 'मत्वेप्राजाक्षा०' । ८ 'पथः ष्कन्', षित्वात् ङीप् । ९ 'पथ्य-तिथि०' । १०. 'गमे सुपि वाच्यः' इत्यसञ्ज्ञायां खच् । ११ 'तुन्दशोकयोः परि-मृजापनुदोः' इति कः । १२. 'तस्य निमित्तं सयोगोत्पातौ' । १३ 'समयस्तद-स्य प्राप्तम्' । १४ 'ऋतोरण्' । १५–१६. 'आहौ प्रभूतादिभ्यः' । १७. गुडत्वगे-लानागकेसरं चातुर्जातकमुच्यते । १८. 'नौ द्व्यचष्ठन्' (घटाभ्यां तरन्तीभिः)

घटिकाभिः हास्तिक[1]कुटुम्बिनीभिरिवोपलिप्तहस्ति[2]नीभि यथावश्यकं परिवेष्यमाणपिष्टक[3]सार्पि[4]षौदश्वित्[5]के दाधिके[6] पायसे[7] चूर्णि[8]-लवणे[9]-मौद्गे[10] [11]मारीचिके तैन्तिडीकेन[12], एकत्राभ्यवहार्यमाण-दाधिके[13] पाय[14]सिके ▮ा[15] [16]वैरिक शाकिके[17] शौक्तिके[18] सौपि[19]केन, अन्यत्र प्रतीक्ष्यमाण शाष्कु[19]लिक श्राणि[20] कौदनिके[21] भाक्तेन[22], प्रीतिभोजमहोत्सवेन निजबान्धवान् सन्तोष्य, सौमस्व[23]प्निक 'सोमप्रभ' इति पुत्रनाम चक्रे ।

प्रजानयनोत्सवं तन्वानः स राजसूनुश्चामृतमयैर्गुणैर्निपीयमान इवानुदिनं वर्द्धमानो निजकुलानुकूलमेव शारीरके[24] प्रथिमा[25]नम्, तामेव च कान्त्यौचि[26]तीमधारयत् । अवसरति ▮ तस्मिन् विद्याभ्यासयोग्ये वयसि, पार्थिवस्तदर्थं[27] प्राकारीयप्रदेशे [28]प्राकारीयाभिरिष्टकाभिर्निर्मितप्राकारम्, [29]प्रासादीयैश्चोद्धृतदढिम दारुभिर्विधाम

---

१ हस्तिनीनां समूहः हास्तिकम् 'अचित्तहस्तिधेनोष्ठक्', 'भस्याढे तद्धिते', तसद्धितलोप, तस्य कुटुम्बिनी (प्लक्षादित्वादिनि) हस्तिना चरति, तरति चेति हास्तिकस्तस्य कुटुम्बिनीरिति वा । २ सुगन्धितद्रव्यम्, हास्तिक-शब्दस्य हस्तिसमूहपक्षे हस्तिन्य करिण्य ३ 'संज्ञायां कन्' (अपूपक)। ४. 'संस्कृतं भक्षाः' । ५ उदकेन श्वयतीति श्वयते क्विपि 'उदकस्योद' संज्ञायाम्' तत 'उदश्वितोऽन्यतरस्याम्' इति ठकि 'इसुसुक्तान्तात्कः'। ६ 'दध्नष्ठक्', 'संसृष्टे', 'व्यञ्जनैरुपसिक्ते', वा ठक् 'संस्कृतमि'त्यनेन वा दध्नि संस्कृतम्, दध्ना संसृष्ट, दध्ना उपसिक्त दध्नि संस्कृतम्, वेत्यर्थे ठक् । ७ 'संस्कृतं भक्षाः' (पयसि संस्कृतम्) । ८ चूर्णादिनि (चूर्णैः संसृष्टाः) । ९ लवणेन संसृष्टो लवण, 'लवणाल्लुक्' । १० 'मुद्गादण्' (मुद्गेन संसृष्टो मौद्ग ओदन)। ११. 'संस्कृतम्' (मरिचेन संस्कृतमिति ठक्) । १२ तिन्तिडीकेन संस्कृतम्, 'कुलत्थकोपधादण्' । १३–१९ तेन भक्षयतीति भक्षणेऽर्थे 'चरति' इत्यनेन ठक् । १४. शाष्कुलीभक्षणं हितमस्मै इत्यर्थे 'हितं भक्षाः' । २०. श्राणा नियुक्तं दीयतेऽस्मै इति 'श्राणामांसौदनाट्टिठन् एव २१ ओदनिक इत्यपि । २२ 'भक्तादणन्यतरस्याम्' । २३ सोमस्वप्न प्रयोजनम् (कारणम्) अस्येति 'प्रयोजनम्' इत्यनेन ठञ् । २४ स्वार्थे कनि 'तस्येदमि'त्यण् । २५ 'पृथ्वादिभ्य इमनिज्वा', 'र ऋतो हलादेर्लघोः', पृथुमृदुभृशेत्यादिना रत्वम् । २६ 'वर्णदृढादिभ्यः ष्यञ्च', पित्वाद्ङीष्, हलस्तद्धितस्य । २७–२९ 'तदस्य तस्मिन् स्यादि'ति (छ) ।

न्दिरमारचयाञ्चकार। यस्मिंश्च मन्दिरे गुरो सान्निध्य[1] निध्यायन् सोमप्रभो बार्हस्पत्योपम[2]प्रतिभया षाड्गुण्यादि[3]शिक्षितोऽल्पेनैव कालेन सर्वविद्य[4] सम्पन्न। विद्यामन्दिररामणीयक[5]हृतहृदयस्य च तस्यासीत् तत्रत्यातिप्रशंस्या[6] शैष्योपाध्या[7]यिका। प्रशंसन्ति स्म च सर्वे तस्य सतीर्थ्यसख्यम्[8]। न च भजते स्म तस्य कार्मुके[9]कौशलं[10]कर्मण्य[11] कुत्राप्ययाथातथ्यम्।[12]

एवमतिक्रान्तकौमार, सञ्जातकाल्य[13]यौवन कुमार, पार्थिवभारधारणक्षमो बभूवेति पिता ज्योतिष्प्रभोऽतिप्रीतो विद्यामन्दिरत[14] राजभवनमानाय्य विशिष्टज्ञातेयैर्ज्ञातिभि[15] सह स्वविभवानुरूप[16]राजभोगार्णैरभिषेकसम्भारैर्विहित[17]सार्वजनिकाभिषेकोत्सवो मित्रप्राज्यराज्ये[18] यौवराज्येऽभिषिच्य प्रभाकरा[19]भिधानस्य निजमन्त्रिणो योग्य[20] तनय प्रियङ्कर[21]नामानमस्य मन्त्रित्वे न्ययूयुजत। एतदनन्तरमेव दिवोऽवतीर्णं मातलि, सोमप्रभमभाषत—शक्रस्य सखा विद्याधरस्य धरायां असुरधार्षीरिस्युच्चैःश्रवस सुतोऽयमाशुश्रवा नाम तुरगोत्तम स्मृतपूर्वस्नेहेनेन्द्रेण तुभ्य प्रहित। समारूढैतदश्वश्च त्व शत्रूणामजेयो भविष्यसीति। एवमुक्त्वा त वाजिरत्न सोमप्रभाय दत्वाऽऽत्तपूजे वासवसारथौ दिवमुत्पतिते स दिवसो मनोरमै[22] सर्वीयैर्मङ्गलोत्सवैश्चर्यश्रयाप्यतालिखराजकुलपुरस्थै।

---

१ 'चतुर्वर्णादीना स्वार्थ उपसङ्ख्यानम्' इति ष्यञ्। २ 'पत्यन्तपुरोहितादिभ्यो यक्'। ३ चतुर्वर्णादित्वात् ष्यञ्। ४ सर्वा विद्या अधीते वेत्ति वा इत्यर्थे तद्धितार्थे समासे 'विद्यालक्षणकल्पान्ताच्चेति वक्तव्यम्' इति ठक् तस्य 'सर्वादे सादेश्च लुग्वक्तव्य' इति लुक। ५ 'योपधाद्गुरूपोत्तमाद्वुञ्'। ६. शासिदुहिगुहिभ्यो वेति क्यप् (काशिका)। ७ 'द्वन्द्वमनोज्ञादिभ्यश्च'। ८ 'सख्युर्य'। ९ 'कर्मण उकञ्'। १० युवादित्वात् 'हायनान्तयुवादिभ्योऽण्'। ११ 'कर्मवेषाद्यत्'। १२ ब्राह्मणादित्वात् ष्यञि, 'यथातथायथापुरयो पर्यायेणे'ति वृद्धि। १३ 'कालाद्यत्'। १४ पञ्चम्यास्तसिल्'। १५ 'कपिज्ञात्योर्ढक्'। १६ 'आ मनुविश्वजनभोगोत्तरपदात्ख'। १७ सर्वजनाट्ठञ्खश्च'। १८ 'राजाऽऽहे'-राजशब्दोऽसमासे यक लभते। १९ 'दिवाविभानिशाप्रभा०' इति करोतेष्ट। २०. 'योगाद्यच्'। २१ क्षेमप्रियमद्रेऽण् चेति खच्। २२. 'प्राक्क्रीताच्छ' इत्यधिकारे सर्वेभ्यो हितमित्यर्थे, 'सर्वाण्णो वेति वक्तव्यम्' इति वैकल्पिकणाभावे छ।

एवं समारूढयौवनः समस्तज्ञेयपारावारीण[1] स्ववशपरम्परीण[2]प्रथासर्वकर्मीणो[3]ऽभ्यमित्रीण[4] सोमप्रभोऽन्येद्युः पितुरनुज्ञातस्तं प्रणम्य सबलः, सर्वचर्मीण[5]चार्मान्तर्निगूढनिष्कृपकृपाणः, सर्वाङ्गीण[6]सुलक्षणमध्वनीना[7]श्वसमारूढः शुभयावहनि पूर्वं पूर्वदिक्सम्मुखीनो[8] दिग्विजयाय प्रतस्थे। तदश्वरत्नसाहाय्येन जित्वा च सर्वं दिशो विशाम्पतीन्, तेभ्यो रत्नान्याहरन् विद्विषश्च शिरसा सममेव तदनुनिकृन्तन् कृतकार्यो हिमाद्रिनिकटे, पथि सन्निवेशितसैन्यो, वनाद्वनान्तरे शौवापद[9]मृगयां कुर्वाणः किन्नरयुग्ममवलोक्य तज्जिघृक्षयैन्द्राश्वाधिरूढस्तदन्वधावत्। तच्च किञ्चिद् दूरं गत्वा गिरिगुहामेकां प्रविश्य चक्षुरगोचरतां गतम्। मनोजवेन च तेनाश्वेनातिदूरं नीतः सोमप्रभोऽनो[10] श्वीनेऽध्वनि सुदूरपरित्यक्तबलः, सन्ध्यासमयेऽर्णवै[11]कदेश महासर एकं दृष्ट्वा तत्तीरे तां निशां निनीषुरवततार। अश्वस्य पुरो घासञ्च विकीर्य स्वयं गृहीतफलोदकोऽकस्मादेकतो गीतनिस्वनमशृणोत्। कौतुकाकृष्टस्तच्च स्वनानुसारेण च किञ्चिद् दूरं गत्वा शिवलिङ्गाग्रे गायन्तीं हैयङ्गवीनम्रदिम[12]शरीरावयवाम् असाधारणीं[13] दिव्यकन्यकामेकां ददर्श। सा च, केयमद्भुतसौन्दर्या सोदर्या रतेरिव स्यादिति, विस्मयस्तिमितलोचनमनिमेषेण चक्षुषाऽक्लिष्टदर्शीकुर्वन्तमुदाराकृतिं कृतातिथ्य[14]सत्कारा समुवाच—'को भवान्' कथञ्च दुर्गमामिमां भूमिमेकाकी[15] प्राप्तवान्? एतच्छ्रुत्वोपवर्णितनिजवृत्तान्तेन, सोमप्रभेणाऽस्मद्वृत्तान्तमनुवर्णयितुं निर्बद्धा यदादरेण सा, पद्मतटरुहविटपिसमुत्पादनपटुभिरश्रुपूरैरापादि तसुनेत्रा[16] निजोदन्तमेव वक्तुं प्रारभत। अस्ति हिमाद्रिकटके काञ्चनाभाख्यं पुरम्। आस्ते च तत्र पद्मकूटाभिधानो विद्याधरेश्वरः, तस्य हेमप्रभाख्यायां पत्न्यां जाता पुत्रादप्यधिकप्रिया मनोरथप्रभाऽहं कन्या। विद्याप्रभावेणाहं सखीभिः समं

---

१ 'अवारपारात्यन्तानुकामं गामी'। २ 'परोवरपरम्पर०'। ३. 'तत्सर्वादे पथ्यङ्गकर्म०'। ४. 'अभ्यमित्राच्छ च'। ५ 'सर्वचर्मणः कृतः खखञौ', तथा चर्मणोविकारेऽपि 'चर्मणः कोशे' इत्युपसंख्यानाद्विलोपे चार्म (कोश) ६. 'तत्सर्वादे ०'। ७ 'अध्वनो यत्खौ'। ८ 'यथामुखसम्मुखस्य दर्शनः'। ९ 'शुनो दन्तदंष्ट्रा०', 'तस्येदम्', 'पदान्तस्यान्यतरस्याम्', इत्यैच्, दीर्घपूर्वत्वाच्च। १०. 'अश्वस्यैकाहगमः'। ११. 'अर्णसो लोपश्च'। १२ 'पृथ्वादिभ्य इमनिज्वा'। १३. 'आग्नीध्रसाधारणादञ्'। १४ 'अतिथेर्ञ्यः'। १५ 'एकादाकिनिच्चासहाये'। १६ सयोगोपधत्वात् 'स्वाङ्गाच्चोपसर्जनादिति' ङीषभावः।

प्रत्यहमाश्रमेषु, कुलशैलेषु, *निविरीसोपशैलप्रदेशेषु, पीलुकुण[1]वर्णोपत्यक[2]-वनोपवनेषु च क्रीडित्वाऽऽहारसमये पित्रोरन्तिकं भजन्ती शैशवं व्यत्यया-पयम् । समुपारूढयौवना चैकदेतत्सरस्तटे विहरन्ती स्नानार्थमागतम्, सवयस्य[3], संस्यक्रमपर्य[4]क्रमेकं मुनिकुमारकम् । तद्रूपशोभया दूरया इवाकृष्टाहं तमभ्युपगतेति समुपविष्टाया मयि तत्र साकूतया दृष्ट्या कृतसत्स्वागतं परिज्ञातोभयाशया मत्सख्या कोऽयं महाभाग इति तद्वयस्योऽपृच्छि । तदाकर्ण्य सोऽब्रवीत्–यज्ञातिद्वीयसीतो निवसति स्वाश्रमे दीधितिमान्नामा मुनिः । सत्कर्मठो[5] वर्णी[6] स सरसि स्नातुमत्र कदाचिद्यातस्तत्कालागतया श्रिया दृष्टः । तत्र शरीरेणाप्राप्य, प्रशान्त, मनसैव सदैनूरु तर्मतुक्त साचीकमत साचीकृतचारुचक्षुपाऽवलोकयन्ती सकामया भावनयेति तावद्दर्शनरसेनैव कृतकृत्यावासैतत्पुत्रा, त्वद्दर्शनान्मयि समुपपन्नोऽयं पुत्रः, त्वया चैष परिगृह्यताम्' इत्युक्त्वा दीधितिमन्तं तं पुत्रं समर्प्य श्रीरन्तर्दधे । मुनिरपिधानायासलब्धं तं पुत्रं हृष्टः सन् स्वीकुर्वन् यथाकालमुपनीयाध्यापितसर्वविद्यीकृत । स एवायं रश्मिमान्नामा मया साकमिहायातः प्रियसुतो मुनिकुमारकः । एवमुक्त्वा तद्वयस्येन पृष्टा मत्सखी मद्विषयकसर्वमपेक्षितमन्वयनामादिकं तस्मायबोचत् । अन्योन्यान्वयज्ञानसञ्जातानुरागावावां यावत्तत्र स्थितौ तावदेव द्वितीया सखी गृहादागत्याहारभूमौ मां प्रतीक्षमाणं पितरमबोधयत्, येनाहमाशु समागमिष्यामीति मुनिपुत्रमुक्त्वा भीत्या पितुरन्तिकमुपगम्य कृतकिञ्चिदशना रसनाऽनास्वेद्य तत्सम्पर्कसुखस्वादीयोरसमनुभवितुं यावद्विनिर्गता तावदाद्या मदीया सखी समागता स्वैरमैरयत् सखि, मुनिपुत्रस्य तस्य सखा समागतो द्वारि स्थितो मामवदत् यन्मनोरथप्रभादर्शनेन कुसुमशरशराहतशरव्यतां गच्छन् मम सखा कामप्यनिर्वचनीयां दारुणां दशां प्राप्तः प्राणेश्वरीं तां विना प्राणान् धारयितुमसमर्थ इति प्रयुक्तपैतृकव्योमगमनविद्योऽहं मनोरथप्रभापार्श्वं प्रेषित इह समायातः । एतदाकर्ण्य तदुदन्ततृप्राप्तुरततो निर्ग-

* 'नैर्विहज्विरीसचौ' । १. 'तस्य पाकमूले पील्वादिभ्य कुणप्याहचौ', 'तेन वित्तश्चुञ्चुप्चणपौ' । २ 'उपाधिभ्यां त्यकन्नासन्नारूढयो', 'त्यकनश्च निषेध', 'तत्र भव' । ३ 'सख्येन परिजात' । ४ तिष्ठेन्यकच् । ५. 'कर्मणि घटोऽठच्' । ६ 'वर्णाद् ब्रह्मचारिणि' । ७ सन्, उत्तम अनूको वशो वृत्ति स्वभावो वा यस्य तम् । ८ 'अनुकाभिकाभीक कमिता' । ९ 'शीतोष्णतृप्रेभ्यस्तदसहने ।

स्याग्रे गामिना पथिकेन[1] तेन, दयालुहृदयालुमुनिपुत्रकमित्रेण[2], ससखीहाहमोढाय[3], मया विना चन्द्रोदयेन सहैवोद्गतप्राण तमद्राक्षम् । तद्वियोगार्णवनिमग्ना चाहमात्मान निन्दन्ती गृहीततत्कलेवरा, मरणार्थिनी[4] यावदेवानल प्राविविक्षं तावदेव तेज पुञ्जाकृतिरुर्वेली[5] पुमानेको दिवोऽवतीर्य समुपात्ततच्छरीर खमुत्पत्यावलोक्यमान एव चक्षुषामगोचरतां गत । त तथाभूयगते[6], भूते च तदनुपदिनि[7], तत्सुहृदि, केवलायामेव मय्यनल प्रविविक्षौ, गगनगवी मामेवमभाषत—'मनोरथप्रभे, मनोरथ पूर्णस्ते भविष्यति मुनिकुमारकसगमात्मक इति साहसेनानेनालम्' । एतदाकर्ण्य तत्समागमनिबद्धा शापाशासन्दानितप्राणा विरतमरणधारणा, धारणाध्यानादिना तद्दिनाद्दिनाथ भगवन्त शङ्करमञ्जन्तीह स्थिता । एतद्वादिनी, तत्सखीविषये पृष्टा, सैवमवादीत्—यत्सा सिंहविक्रमनाम्नो विद्याधरेश्वरस्य मकरन्दिका नाम्नी कन्या मदीया सखी मद्दुःखदुःखिनी मद्वार्ता विज्ञातु स्वसखीं प्रेषितवती आसीत् । तया साक मयापि स्वसखी प्रेषिता इत्यद्याहमिहैकाकिनी तिष्ठामि । एवमुक्तवती सा, तदैव दिवोऽवतीर्णामुक्तसखीवार्तां तां स्वसखीं सोमप्रभाय दर्शयित्वा कारिततदर्थपर्णशय्याऽश्वाय धासञ्चादापयत् ।

तत कृतनैशिकविश्रामा व्यतियापिततत्रियामाश्च सर्वे ते प्रातरुत्थिता व्योम्नोऽवतीर्णं देवजयनामान विद्याधरमपश्यन् । यश्चागत्य कृतानतिरुपविश्य मनोरथप्रभामेवमवादीत्—मनोरथप्रभे, राजा सिंहविक्रमो मन्मुखेनैव त्वां वक्ति यत्त्वय्यपरिणीतायां त्वत्स्नेहात्तावकीना सखीव मदीया सुता मकरन्दिकाऽपि न विवाहमिच्छतीतीहागत्यैनां बोधय यतस्त्र विवाहोन्मुखी स्यात् । एतदाकर्ण्य स्वसखीं प्रबोधयितु देवजयेन सह गन्तुकामया तया सह वैद्याधर लोकमवालुलोकयिषू राजा सोमप्रभोऽपि प्रवृत्तपासमश्व तत्रैव स्था पयित्वा सद्यो व्योम्ना सिंहविक्रमालय प्रापत् । तत्र प्रदर्शितबहुतिथातिथ्यातिथेयी[12] मकरन्दिका सोमप्रभ दृष्ट्वा कोऽयमिति जिज्ञासिता[13] मनोरथप्रभोक्ततदु-

१ 'तत्र कुशल पथ' (वुन्) । २ हृदयाचालुरन्यतरस्याम्' । ३ ओढा कृतौ (आत्मस्येति भाव) । ४ 'अर्थाच्चासन्निहिते', 'तदन्ताच्च' 'ऋन्नेभ्यो ङीप्' । ५ 'वाहूरुपूर्वपदाद् बलात्' इतीनि । ६ 'भुवो भावे' । ७ 'अनुपद्यन्वेष्टा' । ८ सुखादिभ्यश्च' इतीनि । ९ 'निशाप्रदोषाभ्याञ्च' । १० 'बहुगणवतुडतिसख्या', 'तस्य पूरणे डट्' 'बहुपूगगणसघस्य तिथुक्' । ११ अतिथेर्ञ्य । १२ पश्यतिथिवसतिस्वपतेर्ढञ्, टिड्ढाणञ्० इति ङीप् । १३ तदस्य सञ्जात तारकादिभ्य इतच्' ।

दन्ता समुद्भ्राकासोमप्रभेण सोमप्रभेण च सद्योऽपहृतमानसा न साऽऽमानं तत्परिवश वशीकर्तुमपारयत्। सोमप्रभश्चापि सुपक्ष्मलाक्षीं[1] केशवां[2] लक्ष्मणां[3], ललाटूलाम्[4], सर्वथानुकूलाम्[5], लक्ष्मीतां[6] प्रियतमाङ्गनां[7] तां मनसा प्राप्य, गण्यगुण्यैरग्रगण्य कश्चित्सुकृतिकप्रकृतिक[8] एव तद्वरो भवेदित्यचिन्तयत्।

अथ स्नाय सम्पादितास्नीतपिवतेषु सर्वेषु, सुखोपविष्टेषु, प्रवृत्ते च स्वैरं समालापे, वाग्मिनी[9], षोडशिनी[10], मनोरथप्रभा मकरन्दिका तदुद्वाहानिच्छाहेतुमपृच्छत्। सा स्वाह शरीरावयवशिक्षया मांसल्या त्वयाऽस्वीकृते वरे कथमहं ते सुखदु सधर्मिणी[11] पाणिपीडनमिच्छेयम्। इत्थमुक्त्वा मनोरथप्रभा स्ववृत वर, तत्सन्नमप्रतीक्षाव्राचक्षाणा पाणिग्रहाभिलाषिण्या मकरन्दिकया सह सोमप्रभं पर्यणीनयत्। तामपि च तद्रूपयौवनलावण्यासितयाकृष्टामालोक्य सिंहविक्रम क्रमात्तत्प्रीतिसुप क्रम्य मनोरथप्रभा तदुभयविवाहकृतनिश्चयाऽभूत्। ततोऽतितोपोत्कर्षोच्छल त्स्वान्तसिन्धुर्मनोरथप्रभाथमनिवर्तनावसरविन्दु[12] सोमप्रभो कृउत्कण्ठितस्तां जगाद–अहमधुना क्षिप्रमेव स्वदाश्रमगमनोत्कं[13]। मन्त्र्यधिष्ठित तत्रागत ममानुपदि सैन्य महार्तमनवेक्ष्य[14] मामकीनाऽहिताशङ्कि परावर्तेत चेत्सद्वत्सलयो[15] पुङ्गवलयोर्मम[16] पित्रोर्महादु स्कर उदन्त एव स्यादित्यवगतसैन्यवृत्तान्तो निसान्तनिश्चिन्तस्वान्तः, परावृत्य मकरन्दिका परिणेष्यामीति श्रुत्वा देवजयोस्सन्नारोपित त यावदेव स्वाश्रममानमति मनोरथप्रभा, तावदेव सोमप्रभस्य प्रियङ्करनामा मन्त्री तत्पदवीं विचिन्वान ससैनिकस्तत्रागात्। मिलिताय च मन्त्रिणेऽतिहृष्ट सोमप्रभो यावदेव

---

१ पक्ष्मशब्दात् 'प्राणिस्थादातो लजन्यतरस्याम्' इति लचि सुपक्ष्मले अक्षिणी यस्यास्ताम्। २ प्रशस्ता केशा सन्ति यस्या इतिविग्रहे 'केशाद्वोऽन्यतरस्याम्'। ३ 'लक्ष्म्या अच' (नात् न प्रत्यय)। ४. प्रशस्तललाटयुक्ताम् 'वातदन्तबलललाटानामूङ् च'। ५ 'कृपया न'। ६ 'अङ्गात्कल्याणे'। ७ 'अन्येभ्योऽपि दृश्यते' इति यप। ८ 'अत इनि ठनौ' (सुकृत पुण्य वर्तते अस्येति विग्रह)। ९ 'वाचो ग्मिनि'। १० षोडश सम्वत्सरोऽस्या इति विग्रहे वयसि पूरणात् इतीनि ततो ङीप्। ११ 'समानस्य च्छन्दसीति' सूत्रे समानस्येति योगविभागात्सहशब्दवचनेन, सहशब्देनास्वपदविग्रहबहुव्रीहिणा वा समानस्य सहशब्दस्य वा समासे 'धर्मशीलवर्णान्ताच्च' इतीअन्तान् ङाप्। १२ 'बिन्दुरिच्छु'। १३ 'उत्क उन्मना'। १४. वृत्तश्च' (विच्छिन्नस्य प्रतिविधान वृत्ति, सा अस्त्यस्मिन्निति वार्तम्)। १५ 'वत्सांसाभ्यां कामबले'। १६. 'अन्येभ्योऽपि दृश्यते' (वलच्)।

सर्वमादित[1] वसति तावदेव शीघ्रागमनसूचकपितृसन्देशगर्भलेखमादाय दूत समुपागत इति सचिवानुमत पितुराज्ञामनतिक्रामन् तच्छ्रौद्धो निजनगरं क्रिगमिपुरवलोकितपितृकोऽह न चिरादिह समागमिष्यामीति मनोरथप्रभा देवजय चाप्युक्त्वा मातापितृदर्शनातितृष्णगुण्डको निजनगरगमनाभिमना बभूव। देवजयोऽपि च निवृत्य प्राश्रममकरन्दिकान्तिक सर्वं तत्तां तथैवाबोधयत् यच्छ्रुत्वा कर्ण्य सा वासन्तिकोद्याने गीते, सखीजनकोमलालापे चापि पराङ्मुखी, आहारे चापि प्रदर्शितनिरादरा, परित्यक्तमण्डमालिका, पितृभ्या परिबोध्यमानाऽप्यविघृतधृतिरस्पृष्टबिसिनीपत्रशयनोन्मादिनीवोद्वेगदायिनी पित्रो र्निजप्रियतमवियोगवैक्लव्यपिशुनविपु[2]णतामभजत । पितृभ्यामनुनेनीयमानापि तद्वचसा प्रकृतिमनापन्ना सा क्रुद्धाभ्या ताभ्या नि श्रीके निषादमध्ये तेनैव शरीरेण कञ्चित्काल वसितु शप्ता स्वजातिस्मृतिवर्जिता सा मकरन्दिका सदैव (मुक्तालताख्या) निषादकन्याऽजनि । तत्पिता सिंहविक्रमश्च कन्याशापशोकसन्तापितस्वान्त सपत्नीक पञ्चत्वमवाप । स च विद्याधरेन्द्र (सिंहविक्रम) पुरा सर्वशास्त्रविन्मुनि केनापि आर्त्त[3]नापुण्यशेषेण शुकता गत इति स एवाय शुक स्वतपोबलानुराधीत सर्व सुतरां स्मरति । कर्मगतिश्चास्य विचित्रा स्मृत्वाऽहमहसम् । राजसद्मनि कथामेतामुक्त्वैव विमोक्ष्यते । सोमप्रभश्चास्य सुता निषादीत्वमागतां मकरन्दिकां वैद्याधरे जनुषि प्राप्स्यत्येव । मनोरथप्रभा चापि सम्प्रति भूमिपरूपेण वर्तमान त रश्मिमन्त मुनिसुत सदैव पतिमवाप्स्यति । सोमप्रभश्चापि चिरं दृष्ट्वाऽऽश्रमे प्रियाप्राप्त्यै शङ्कराराधनसाधिष्ठितिष्ठति'—

एव मासन्नद्रा कथा कथयित्वा तूष्णीं[4]कामासीने मुनौ, समुपजातजातिस्मरणभूयिष्ठहर्षशोकपरीतमानसोऽह येन मुनिना तत्र कृपया नीतोऽभवम् तेनैव मरीचिमुनिना गृहीत्वा वर्द्धित । समुपारूढपक्षश्च पक्षिसुलभचापलादितस्तत परिभ्रमन्, स्वविद्याश्चर्यंश्च प्रदर्शयन्, निषादहस्ते पतित क्रमात्त्वदन्तिकमानीत । इदानीञ्च मदीय पक्षियोनिज दुष्कृत क्षीणम् ।

---

१ 'आयादिभ्य उपसङ्ख्यानम्' । २ 'प्रज्ञा श्रद्धार्चाभ्यो ण' । ३ 'आनङ् ऋतो द्वन्द्वे' । ४. 'शीतोष्णाभ्या कारिणि' । ५ 'विष्वगित्युत्तरपदलोपश्चाकृतसन्धे' (विपुणता अव्यवस्थितचित्तता) । ६ 'द्विक्शब्दस्य' इति विहितस्याकाते 'अग्रेलुक्' 'तद्धितश्चासर्वविभक्तिरि'त्यव्ययत्वे, 'सायचिरमि'ति ट्युट् तुगौ । ७ 'मकच्प्रकरणे तूष्णीम काम् वक्तव्य' । ८. 'अस्ते' ।

एता कथां कथयित्वा विरते विचित्रवाचि विदुषि शुके, स सुमनोमहीभृत् तदाकर्णनप्रमदपयोनिधितरङ्गोद्वेल्लितविस्मृतान्तरात्मा समजायत। सोम प्रभतपसा चातिसन्तुष्टः शङ्करः स्वप्ने तं सुमनोनृपस्यान्तिकं गन्तुं तत्र स्वकान्तां ज्ञातुमित्थं समादिदेश यत् पितृशापतो मकरन्दिका निषादसुता भूत्वा शुकतां प्राप्तं निजपितरमादाय राज्ञोऽन्तिकं प्राप्ता त्वामवलोक्य विनिवृत्तशापा सा विद्याधरी सती स्वजातिं स्मरिष्यतीत्यन्योन्यविज्ञानविवृद्धहर्षशोभासम्पन्नयोर्युवयोः सङ्गमो भविष्यति'। भूमिपतिमेवं निगद्य गिरिजेशः स्वाश्रमरतां मनोरथप्रभामपि तथैवान्वशात्—यद्रश्मिमाश्रमा यो मुनिसुतस्ते वरोऽभिमतः स सम्प्रति सुमनोऽभिधानो भूमाधुपः इति तत्र गत्वा स्वदर्शनेन सम्प्राप्तजातिस्मरं तं वरमाप्नुया।

सोमप्रभविद्याधरकन्यकं विभुना शम्भुना इत्थं स्वप्ने पार्वतीपतिनादिष्टं सुमनो नृपते सह समाजग्मतुः। तत्र सोमप्रभावलोकनेन संस्मृतस्वजातिर्विमुक्तशापा मुक्ताकलापाख्या मकरन्दिकाऽवाप्तनिजदिव्यवपुस्तं कण्ठे जग्राह। सोमप्रभोऽपि च गिरिशापते प्रभावाद्विद्याधरराजपुत्रीमवाप्य कृतार्थं समपद्यत। सुमनोमहीपतिश्चाप्यवलोकितमनोरथप्रभस्मृतस्वजातिर्नभश्च्युतां पूर्वां तनुं प्रविश्य मुनीन्द्रपुत्रतामवाप्य चिरोत्सुकः स्वकान्तया च तया सङ्गतः स्वाश्रमं प्रययौ। सोमप्रभभूपतिश्चापि निजां प्रियामादाय निजनगरमगमत्। शुकोऽपि च सद्यो वैहङ्गं ग्रसङ्गमङ्गं कृत्वा तपोभिरर्जितं निजधाम जगाम।

एवं सुदूरान्तरितविराव[1]सङ्कटसङ्कटसङ्गतानामपि देहिनां यथाकालं वरस्य सङ्गमः सञ्जायते इति स कथमन्यत्प्रभवता शक्तियशोलाभविषये चिन्तितेन भुवेल्लितमनाः एवं निजसचिवेन गोमुखेन प्रबोधितो नरवाहनदत्तः शक्तियशः सङ्गमसमुत्सुकोऽपि परमसन्तुष्टः शयनागार[2]मशिश्रियत्।

परेद्यवि गोमुखः सौखशायनिक[3]—सौस्नातिक[4] सेवकजनपरिवृतनरवाहनदत्त मनोविनोदसमये पुनरायातस्तन्मनोरञ्जनार्थं कथामपरामेवमारभत—

अस्ति यथासमयमुप्यमानपर्यूल्यमान[5]मौद्गीन[6]—व्रैहेय[7] यव्य[8]तिल्य[9]गौधूमीनचा

१ वे शालच्छङ्ग्वौ सम्प्रोद्य कटच त्रिशक्टसङ्कटमकटैरतिद्रु तैः सङ्कटितानाम् अभिभूतानाम्। २ शयनागारम्। ३ ४ 'पृच्छतौ सुस्नातादिभ्य'। ५ पल्यूल लवनपवनयोरिति चौरादिकधातोर्णिचि शानच्। ६ 'धान्यानां भवने क्षेत्रे खञ्'। ७ 'व्रीहिशाल्योर्ढक्'। ८ 'यवयवकषष्टिकाद्यत्' 'विभाषा तिलमाषो माभङ्गाणुभ्यः'। ९ 'तस्य समापतिलत्वृषनवम्‌अ'।

ण्कीनै[1] क्वचिद्द्वितीया[2]क्रियमाणैरितरत्र शम्बा[3]क्रियमाणैरन्यत्र च बीजा[4]कृतैः क्षेत्रैरिक्षुशाक[5]टोपयुज्यमानशाकै[6], आनुयव[7]जमार्गोपरूढाजन्यैराविध्यै, अ[8]शित ङ्गवीनगोष्ठीने[9] विकटाविक[10]टोरणयुक्ते, अविपटा[11]विपोढावपय पिपासाऽविक[12]पोतकपेपीयमानावि[13]सोढे, सञ्चाल्यमानगोगोयु[14]गोदशक[15]ट्युपरथोपवेशित-कृषीवलयालङ्कृ[16]तीनै, अनुग[17]वीनसरद्यमाणाध्व[18]ीन-समांसमीनै, गोगोष्ठ[19]तिष्ठदाग[20]वीनै रचते, सद्बृह[21]तिकैरप्यसद्बृहतिकैः परहितपरिहितकौ[22]पीनैरप्यतिशालीनैर्जनैश्च राज[23]न्वद्भारतभूमिमनुकुर्वत कुरुवर्षस्य धारेश्वराभिधेये सौव सिद्धक्षेत्रे न्यवसत्कोऽपि बहुभिर्वैनयिकै[24]स्ता[25]पसोपसेदिवद्भिरुपास्यमानो मुनिश्रेष्ठ[26]। एकदा स स्वश्रेष्ठा[27]न् शिष्यान् आहूय 'युष्मासु केनचिदपि किमप्यपूर्वं श्रुतं दृष्टं वा स्याच्चेदुपवर्ण्यताम्' इत्याज्ञापयत्। गुरुणा एवमुक्तानां तेषामेक[28]तमोऽभाषीदानु-

---

१ धान्यानाम्०। २ ३ ४ 'कृञो द्वितीयतृतीयशम्बबीजात्कृषौ'। ५ 'भवने क्षेत्रे शाकटशाकिनौ', 'शकटादण्'। ६ 'अनुयवं समया', 'तद्गच्छति पथि दूतयोः'। ७. 'अषडक्षाशितङ्ग्वलङ्कर्मालम्पुरुषाध्युत्तरपदात् खः' (?) 'अनाविभ्या ध्यन्'। ८ 'अषडक्षाशितङ्ग्वलम्०'। ९ गवां स्थानमिति सुपीतियोगविभागात्तिष्ठते के, अम्बाम्बगोभूमीति सस्य षत्वे कृत्वम्, एवं निष्पन्नाद् गोष्ठशब्दात् 'गोष्ठात्खञ् भूतपूर्वे'। १० 'सम्प्रोदश्च कटच्' इत्यत्र चाद्विकटम्, तथा अविशब्दात् 'सङ्घाते कटच्' तत्र ये उरणा मेषा (कारनाम्नीतिसूत्रे हलादावेवेतिनियमेन सप्तम्यलुगभावः)। ११ 'विस्तारे पटच्'। १२ 'अवेः कः' (अविरेव अविकः)। १३. 'अवेर्दुग्धे सोढदूसमरीसचोबकव्या' (सकारपाठ सामर्थ्याल्लभ्यः च)। १४ 'द्वित्वे गोयुगच्'। १५ सर्वतोऽक्तिन्नर्थादित्यके'। १६ 'रज कृष्यासुति०' 'वले', 'व्रातेन जीवति'। १७ 'अनुग्वलं गामी'। १८ 'अध्वानं येनौ' 'अषडक्षीनावष्टब्धे'। १९ 'गोष्ठजादयः स्थानादिषु पशुनामभ्यः'। २० आङ् पूर्वान्तो कर्मकरे त, गोप्रत्ययणपर्यन्त कर्मकर। २१ बृहती आपणम् अलादिनिधान वा सामदिते रपि प्रावाररहिते (एकत्र बृहतिकाशब्दे 'न सामिवचने' इति सूत्रस्थापितो बृहतीशब्दात्स्वार्थिक कन् 'केऽणः' इति ह्रस्व)। २२ 'शालीनकौपीने अधृष्टाकार्ययोः'। २३. 'राजन्वान् सौराज्ये'। २४. 'विनयादिभ्यष्ठक्'। २५ 'अण् च' इत्यनेन तपसोऽण्। २६ अतिशयेन प्रशस्य इति, 'अतिशायने तमबिष्ठनौ' इत्यनेन प्रशस्यशब्दादिष्ठनि प्रशस्य श्र 'प्रकृत्यैकाच्'। २७ प्रियशब्दादिष्ठनि, प्रियस्थिरेति प्रादेशः। २८ 'एकाच्च प्राचाम्'।

गादिक्षोऽपूर्वस्य स्वश्रुतस्यैव यत्काश्मीरेषु विजयनामधेये कस्मिंश्चिच्छाम्भवे मठा
चेने कृतकुटीर, सर्वथा शयुरपि विद्याद्यु कश्चित्परिव्राण् न्यवसत्। अहं सर्व
विजयी भवेयं, दविष्ठेष्वपि देशेषु मदीया वहिष्ठा कीर्ति प्रसरेदित्यसुयुक्टेच्छ
दारभु प्रणम्य सद्योवादाय वहिर्निरगमत्। पर्यटनक्रमेण च स विदुष्मंत प्रदेशान्
गत्वा तत्रत्यान् वादविद्ये स्वबहुपटून् पराजयमानोऽटवीमेकामासाद्य परिश्रान्त
स्वरोरेकस्याधस्तां द्विशश्राम। क्षणादेव च तत्र नेदीयं सर सरसिजशिशिर
समीरणे चेन्न्रे कुतश्चित्समागतेन दण्डकुण्डिकाकरेण, द्रव्येणं, धीं मिंडेनैकन तस्य
काकतालीया[16] सगति सञ्जाता। कुत आगत, क च त्व यासीति परिव्राजा परिपृष्टो
धार्मिको जगाद, 'अहं विद्यायेत्रात्पाटलिपुत्रादिहायातो वादेन वावदूकान् जेतु
काश्मीरान् गच्छामि'। एतदाकर्ण्य परिव्राडचिन्तयत्–यदिहस्थोऽयमेक पाटलि-
पुत्रीय स्वकुशां प्रीयया बुध्या न मया जितश्चेत्तत्र गत्वा बहूना जयोऽसम्भव एवेति
परिव्राड् धार्मिकमालिप्यैवमाह–'देव मुमुक्षुरस्य, वादव्यसनातुरस्त्वेत्येतद् द्वय
सर्वथाऽयोग्यमिलम्। वादाभिमानयन्धेन ससृतिमुमुक्षा, वह्निनौष्ण्यशमन
मिव, हिमेन च शीतनिवारणमिव, पाषाणतरण्या सिन्धुतरणमिवेति रभसा कृते
शोभावहा वाद्लैद्वविवादेच्छां परित्यज्य ससारक्लेशभीरुणा मुमुक्षुणा सर्वथा
शान्तेन दान्तेन च भवितव्यम्। एवमुक्तो धार्मिकोऽतिसन्तुष्ट उवाच–'सदर्थो
हि सज्जनानामाभाषणपूर्वं, सख्यं च सासपदीनमित्यस्यामिह सञ्जतयोर्नावेतद्-
द्वितय सञ्जातम्। अतो मित्रस्थानेऽपि भवानुपदेशेनानेन मे गुरुस्थानीयं[20]।

---

१ अनुगादिनष्ठक्'। २ 'करशभ्या बमयुस्तितुतयस'। ३ 'अहं शुभमो
र्युस्'। ४ 'परो व्रजे य पदान्ते'। ५ 'स्थूलदूर०'। ६. बहुल
शब्दादिहमि 'प्रियस्थिरे'ति वहादेश। ७ 'तदस्यास्त्यस्मिन्निति मतुप्',
'तसौ मत्वर्थे' 'वसो सम्प्रसारणम्'। ८. 'ईयसश्चमाप्तौ कल्पब्देश्यदेशीयर'।
९ विभाषा सुपो बहु पुरस्तात्तु। १०. 'पूर्वाधराधराणाम्०' 'अस्ताति च'।
११ अन्तिकशब्दादीयसुनि 'अन्तिकबाढयोर्नेदसाधौ। १२. 'द्रव्य च भव्य'।
१३. 'धर्मं चरति'। १४. 'समासाच्च तद्विषयात्'। १५ 'कुशाग्राच्छ'।
१६. 'सङ्ख्याया अवयवे तयप्', द्वित्रिभ्या तयस्यायज्वा'। १७. 'पूर्वसदृशसमो-
नार्थकलह०'। १८ 'सख्युर्य'। १९ सासपदीनं सख्यम्'। २० 'स्थानान्ताद्वि-
भाषा सस्थानेनेति चेत्'।

एवमुक्त्वा बहुकृ[1]त्वस्तं प्रणम्य, त्रि[2] परिक्रम्य च, यथाभिमतमगात्। परिव्राट् च तत्रैव स्थितो भार्यया सह क्रीडतस्तद्द्रुम[3]सद्रो[4]र्यक्षस्य वार्ताप्रसङ्गेऽशृणोत् यत्क्रीडायाम् चलेन नर्मणा पुष्पस्रक्ताडिता तद्यक्षकपत्नी मृषैव विच[5]तीकृता मृत[6]कल्पामात्मानं प्रदर्शितवतीति बान्धव[7]जनमुक्ताक्रन्देन कोलाहलपूर्णं तत्सर्वं स्थानं क्षणमजायत। चिरस्यैवंभूतदशा सा दृशावुदमीलयत्। 'किं ते जातम् ? कथमेवमभूत् ? किं वा त्वयैवंभूतदशायामन्वभावीति पृच्छापरवशे यक्षे, मिथ्यैव सैवमवोचत् 'त्वया मालयाऽभ्याहताहं तत्क्षणमेव कृ[8]ष्णं, पाशहस्तं, क[9]पिलम्, दन्तु[10]रम्, ज्वलन्नेत्रम्, ऊर्ध्वशिरोरुहं, निजच्छायामलीम[11]सीकृतसर्वदिशम्, कमप्यपश्यम्। स च दुष्ट शमनसदनं मामनैषीत् किन्तु तत्रत्यस्वा[12]मिना 'नैषोऽमुष्या मृत्युसमय' इत्युक्त्वा परित्यक्ता जागरितेवाहं प्रकृतिमापन्ना इह चकितामिव, विरही[13]कृतानिव वोऽवलोकयामि। एवमभिधायिनीं यक्षिणीमाकर्ण्य यक्षो जल्प[14]दाचचक्षे मूढे—जानामि त्वामहं कुहनानायिकाममतिमायिकाम्[15]। स्त्रीणां हि चेष्टितं प्रायेणैन्द्र[16]जालिकमेव। क्व स्रक्ताडनया यमपुराध्वाध्वन्य[17]ता क्व च तत्र परावृत्तिः। त्वयेत्थमभिदधत्या पाटलिपुत्रस्त्रीवृत्तान्तोऽन्वकारि यथैवमेव विधिप्रकुत्वेन स्वपतिरवञ्चि। सा च तदानीन्तनपाटलिपुत्रीयसिंहासननामकस्य राज्ञो भार्या। एकदा सा स्वमन्त्रिसेनानीपुरोहितवधूभिः सह ज्योत्स्न[18] पक्षत्रयोदश्यां सरस्वती[19]मन्दिरं दर्शनार्थं यान्ती मार्गे विविधं विचेष्टमाने मृत[20]मृता इति चीत्कुर्वाणे अ[21]र्शसे, कुष्ठिभिः,[22] पीनसिभि[23], आनाहिभि[24], भगन्दरिभिश्चैव

---

१ विभाषा बहोर्धेति' पाक्षिकधाऽभावे 'सङ्ख्यायाः क्रियाभ्यावृत्तिगणने कृत्वसुच्'। २ 'द्वित्रिचतुर्भ्यः सुच्'। ३ 'द्रुद्रुभ्यां मः'। ४ 'दाधेट्सिशदसदो रुः'। ५ 'अचर्मनश्चक्षुश्चेतोरहोरजसां लोपश्च'। ६ 'ईषदसमाप्तौ कल्पप्०'। ७ 'प्रज्ञादिभ्यश्च'। ८ 'गुणवचनेभ्यो मतुपो लुगिष्टः'। ९ 'स्वाङ्गाद्धिरूढो' (इलच्) छिन्नकर्णमित्यर्थः। १० 'दन्त उन्नत उरच्'। ११ 'ज्योत्स्नातमिस्रा'०। १२ 'स्वामिन्नैश्वर्ये'। १३. 'अरुर्मनश्चक्षुश्चेत०। १४ 'जल्पिरयादृश पट्', 'नाऽय-इनाचदृशु'। १५ 'प्रज्ञादिभ्यश्चेति' ठन्, टाप्। १६ 'प्रयोजनम्'। १७ 'अध्वनो यत्खौ'। १८ 'ज्योत्स्नादिभ्य उपसङ्ख्यानम्' इत्यण्। १९ सर प्रसरणम् तदस्त्यस्यामिति मतुपि 'सञ्ज्ञायाम्' इति मस्य व। २० 'आबाधे च'। २१ 'अर्श आदिभ्योऽच्'। २२-२४ 'द्वन्द्वोपतापगर्ह्यात्प्राणिस्थादिनिः' (मूत्रावरोध, कोष्ठबद्धता वाऽऽनाहस्तद्युक्ते)।

विविधदौर्नियत्[1]व्याधिदु-खाकृतैरन्यैश्च कुब्जान्धपङ्गुखोडा[2]टीटचिल्ल[3]कौकुट[4]कैर्मिलिता निगदिता देवि, देहि दीनेभ्यो विविधाम[5]याविभ्यो नः किमपि भैषज्य[6]म्। कुर्वंरमाकमशं[7]तं, कुष्ठतः, प्रवाहिकातश्चेति। यतो हि सौदामनी स्फुरितभङ्गुरोऽयं जीवलोकः। दानदेवदर्शनादिभिरेवाकालि[8]काभिधानीयेन[9]प्रतीयमानरामणीयक। तथापीमा इव तुन्दिभा[11], केशला[12] अप्यकेशा[13] बहवो ऽभीतपिबलमोदनै कपरायणाः औदरि[14]का उदरपूर सुबला सुवसितवसमाः केशं[15]का स्वसदृशान् समया, समयाकु[16]र्वन्ति किन्तु ना न्नभर्वतीभिरप्यदसो[17]र्यद्वत्तिभोग्यमपि स्वकिञ्चना[19] वयमीश्वरप्रदत्तशक्तिभिरुद्धर्तव्या•।

एतदाकर्ण्य भूपादिपत्न्योऽन्योन्यपरामर्शेन नि•सहायांस्तान् एकैक[20] चिकित्सयितु स्थिरीकृतवत्यः। देवीदर्शनानन्तरं परावर्तमानाश्च ता विविधव्याधिग्रस्तांस्तान् पृथक् पृथक् स्वभवनान्यानाय्य स्वस्वस्वामिसमवाप्तसम्पत्तयस्तेषां सेवां सम्पादयन्त्यो न तदन्तिकात्दुत्तस्थुरिति बंहीय कालि[21]कसम्पर्केण तथा तद्वासक्तास्ताः सञ्जाता यन्मन्मथान्धीकृतास्तन्मयमेव जगद्वलुलोकिरे। स्वप्रेयसीरेवभूता अवलोक्य समुपजातशङ्केषु नृपादिषु, नृपो युवत्या स्वपत्नीमनुयुज्य वास्तविकतथ्यमवगन्तुं प्रतिजज्ञे। परेद्यवि तस्याः शरीरे कानिचित् सम्भोगविशेषचिह्नानि समवलोक्य तज्जिज्ञासापरो राजा सत्याख्यानेनैव तस्या

•

---

१ 'दौर्नियच् परदेने चिकित्स्य'। २. 'नते नासिकाया सज्ञाया टीटच् नाटज्भ्रटच'। ३ 'क्लिन्नस्यचिल्पिल्लश्चास्य चक्षुषी'। ४. 'सज्ञाया ललाटकुकुट्यौ पश्यति'। ५ 'आमयस्योपसंख्यानम्'। ६ 'अनन्तावसथेतिहभेषजाञ्ञ्य'। ७. 'रोगाच्चापनयने'। ८ 'तेनैकदिक्'। ९. 'आकालिकडाद्यन्तवचने'। १० 'योपधाद्गुरूपोत्तमाद्वुञ्'। ११. 'तुन्दिवलिवटेर्भ' (वृद्धानाभिस्तुन्दि)। १२.'केशाद्वोऽन्यतरस्याम्'। १३. 'मत्वि'। १४ 'उदराट्ठगाद्यूने'। १५. 'स्वाङ्गेभ्य प्रसिते' (केशप्रसाधन प्रसक्ता•, तद्रचनाया तत्परा इत्यर्थ•)। १६. 'समयाच्च यापनायाम्'। १७. 'इतरेभ्योऽपि दृश्यन्ते' (इति त्रल्) दृशिग्रहणाद् भवदादि योग एव। १८ त्यदादीनां वृद्धत्वे, 'वृद्धाच्छ'। १९. न वर्तते किञ्चनमेषामिति मयूरव्यंसकादित्वात् समासः। २०. एक बहुव्रीहिवत्। २१. 'प्रकृष्टे ठञ्' (प्रकृष्टो दीर्घ• कालोऽस्येति कालिकः सम्पर्कस्तेन)।

श्रेयो निर्दिशन् प्रतारणकौशलिकया[1] तयेत्थं कृतकमुक्तं—'चारित्रेतोऽतिगृह्यमाणाऽहं न धूर्ततो ह्यद्येऽद्येदायावधि न कथमपि धूर्तत छिन्ना। आम्, राज्ञा वितश्चित्रभित्ते कश्चिच्चक्रगदाधरो निर्गत्य मामुपैति तत्कृतमेतच्छिद्रम्' एतदाकर्ण्य मूर्खो राजा वैष्णवीं तां मायामात्मपत्नीञ्च शुचीभूतां[3] माकलय्य मन्त्रिसेनान्यादीन् अपि तथैव प्रबोधयमानस्तूष्णीके[4]ऽभवत्।

एवमसत्यैकरचनाचतुरा, अनपेक्षितसाक्षिण्यै[5], शठा भार्या बहुधा[6] जडमतीन् पतीन् प्रतारयन्ति। न यशोऽहं तादृशो यत्र ते स्त्रीप्रपञ्चफलिनो[7] भवेत्।

तत्तले स्थितः परिव्राजकस्तत्सर्वं निशम्य बद्धाञ्जलिर्यशं तं व्यजिज्ञपत्, भगवन्नहं ते शरणागतः इतीहस्थेन मया यद्वृत्तं समाकर्णि तद्गोप्यं मे मर्षय। तस्यैव विद्याविनयवाक्येनातितुष्टो यशो निजगाद—अहं हि सर्वस्थानकथयो यशो भवत्सात्योक्त्या चातिस तुष्ट इति वरं कमपि मत्तो याचस्व। एवमुक्तः परिव्राडुवाच यक्ष स्वभार्या माभिकुप्यैत्येव मदीयो वरः। एतदाकर्ण्य ततोऽप्यधिकं सन्तुष्टेन यक्षेण पुनरन्यं वरं ग्रहीतुमागृहीतः परिव्राड् अद्य प्रभृति जम्पती युवां स्वपुत्रं मां जानीतमिति प्रार्थयामास। तथाकर्ण्य सभार्यो यक्षस्तत्क्षण प्रत्यक्षीभूय, तत्स्वीकृत्य ददद्वादीद् यद् मद् वराद् भवान् मर्त्यैर्न्नावसन्निर्जनै सह विवादे, द्यूते, कलहे च सर्वदा विजयी भविष्यति। एवमुक्त्वाऽन्तर्हिते यक्षे मनसा प्रणम्यातिवाहितत्रियामः परिव्राट् पाटलिपुत्रकमागत्य तत्रत्यराजास्थानगतान् पण्डितान् विवादे पराजितवान्। तेनातितुष्टो भूपतिर्बहुसीमराज्ये तत्राकुर्वन्नपि स्वदेशैकप्रियेण परिव्राजा तेन प्रत्याख्यात इति राजसात्कृतकोशसञ्चितप्रत्नसद्रत्नसमुत्करेण नृपेण तेन सम्मानितः स परिव्राट् स्वदेशं परावृत्य यक्षप्रसादेन ससुखं न्यवसत्।

---

१ मनोज्ञत्वाद् वुञ्। २ 'अतिग्रहाऽव्यथनक्षेपेष्वकर्तरि तृतीयायाः', चारित्रेणान्यानतिक्रम्य वर्तमानाऽहमिति भावः' धूर्ततश्चारित्रतो न चलामीतिनाद्यावधि चारित्रेण निन्दिता। ३ अभूततद्भावे च्वि', 'च्वौ चेति' दीर्घं। ४ 'शीले को मलोपश्च'। ५ 'साक्षाद् द्रष्टरि संज्ञायाम्' ततोनान्तत्वान् ङीप्। ६ विभाषा चहोर्धाऽविप्रकृष्टकाले'। ७ 'फलबर्हाभ्यामिनच्'। ८ 'देवमनुष्यपुरुषपुरु॰' इति सप्तम्यन्तात् त्रा; मर्त्येषु वसन्निरिति भावः। ९ 'देये त्रा च'। १० 'तदधीनवचने'।

शिष्यमुखादेव परिव्राडुपवर्णितकथामाकर्ण्य कुभार्याणा पतिवञ्चकतां निन्दन् सत्यमाहात्म्यञ्च सर्वथा स्तुवन् परमानन्दतुन्दिलो[1] मुनि पराकोटिं सन्तोषस्यावाप।

गोमुखमुखाच्छ्रुताभिरेव विधाभिर्विनोदकथाभिर्दिनान्यतिवाह्य विवाहदिवसे प्राप्ते पितुरन्तिकस्थो नरवाहनदत्तो नभस सहसावतीर्णं वैद्याधरं बल तन्मध्ये च ससदारस्वदारस्यमानस्वकीयदुहितरमागत विद्याधरेन्द्र स्फटिकयशसञ्चावलोक्य प्रत्युद्गतोऽर्घ्यादिना कल्पिताशेषस्वोचितदिव्यवैभवविख्यातिथ्यसत्कृति श्वशुर इति पूजयामास। स्फटिकयशा अपि च पूर्वप्रदिष्टां स्वकन्या शक्तियशस रत्ननिचयप्रपूरितायवत्सेशसुताय सुखसुखेन सविधि प्रदाय पराकोटिमानन्दस्यानुभवन्निजावासमुत्पपात।

स्वशक्तियशसम्पन्नो नरवाहनदत्तश्चाप्यधुना स्फटिकयश प्रसूतशक्तियशो-द्विगुणितशक्तियश सम्पन्नो नवोढया वध्वा यथावश्यक यथाकाल यथायथ[3] द्वन्द्व[4] मन्त्रयमाण सुखमयानि दिनान्यनैषीत्।

इति कौमुदीकथाकल्लोलिन्यां तद्वितद्विरुक्तनिर्देशात्मक पञ्चम कल्लोल ॥



(समाप्तोऽय पूर्वार्द्धभाग)

नैषमेह पाणिनये गुरवे श्रीजयदेवमणये चापि।
विद्वन्मालामणये गुरुश्रीरामशिरोमणये स्यात् ॥ १ ॥



---

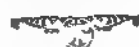
१ 'तुन्दादिभ्य इलच्'। २ 'अकृच्छ्रे प्रियसुखयोरन्यतरस्याम्'। ३ 'यथास्वे यथायथम्।' ४ 'द्वन्द्व रहस्यमर्यादावचनव्युत्क्रमणयज्ञपात्रप्रयोगाभिव्यक्तिषु।' ५ नमतेर्यङन्तात् क्रियामप्रत्यय, मुहुर्मुहुर्नतिरित्यर्थ।



कौमुदी–

कथाकल्लोलिनी

[पश्चार्द्धभागः]



अथ गणनिर्देशात्मकः षष्ठः कल्लोलः

नमाम्यशेषविघ्नौघगारणं वारणाननम् ।
कारणं चर्द्धिसिद्धीनां दुरितार्णवपारणम् ॥

कामरूपेण स्पर्द्धमानो वत्सयुवराज एव शक्तियशस्त्रममभाया भाया देवी स्ताखवपि च मुरया मदनमञ्जुकाञ्जे पलस्य सुहद्युक्तो निजपितृपार्श्ववर्ती समोद कौशाम्ब्यां निवसन्नेकदोद्यानं गतो देशान्तरादागताभ्यां द्वाभ्या अन्यपत्नीप्राप्तौ– (भ्वादय) आतृभ्यां राजपुत्राभ्यां सङ्गतोऽभवत् । स्वीकृतवत्सयुवराजकृता तिथ्ययोश्च तयोरेकतरस्तम् अगादीत्, 'देव, आसीन्निजारामरामणीयकाधरीकृतनन्दने, क्रीडासरसीभि संम्वलिते, दुपारधव

---

१ गणकार्यारम्भे गणेशमण्ड्यात्मकमङ्गलस्यात्यावश्यकतया भ्वाद्यदादिसर्वगणप्रतिनिधिरूपतत्तद्गणीयधातुनिष्पन्नश दृग्रथितश्लोकेनाद्रौ गणेशनतिरूप मङ्गल नमामीति–इह नमामीत्यत्र 'नम्' इति भ्वादिगणधातु । अशेष इत्यत्र च 'शिष्' इति रुधादिगणधातु । विघ्न इत्यत्र विपूर्वकादादादिकात् 'हन्' धातो कप्रत्यय । ओघ इत्यत्र च 'उच' समवाये इति दैवादिकाद् घञि पृषोदरादित्वाच्चकारस्य घकार । गारणमित्यत्र तौदादिकात् 'गॄ' धातोर्णिजन्ताल्ल्युट् । एव वारणमित्यत्र क्रैयादिकाद् 'वृ' धातोर्णिजन्ताल्ल्युट् । कारणमित्यत्र तानादिक 'कृ' धातोर्णिजन्ताल्ल्युट् । ऋद्धिरित्यत्र सौवादिकाद् 'ऋध' धातो क्तिन् एव सिद्धिरित्यत्र दैवादिकात् 'सिध्' धातो क्तिन् । दुरितशब्दो दुरुपसृष्टात् आदादिकात् 'इण्' धातो क्तान्त । अर्णवशब्दश्च जौहोत्यादिकाद् 'ऋ' धातो औणादिके नसि मत्वर्थीय वप्रत्ययान्त (धातोरस्यच्छान्दसत्वेऽपि 'अर्तिपिपर्त्योश्च' इतीत्वविधानसामर्थ्याल्लोकेऽपि तत्प्रयोग) पारणमित्यत्र तु चौरादिक 'पार' धातोर्ल्युट् प्रत्यय ।
२ स्पर्ध सङ्घर्षे । ३. मुद् हर्षे । ४ भू सत्तायाम् । ५ वद् व्यक्तायां वाचि । ६ वल् सम्वरणे ।

लभित्तिप्राकारप्राकारेण परिगते, जलप्रतिबिम्बितप्राकारच्छलेनोत्फुल्लकल्लोलनिधिशङ्कया मैनाकमन्वेष्टुमन्तः प्रविष्टहिमवतेव महाखातवलयेन वेष्टिते[1], महापार्थिववरूथिनीवानेकरथ्यासङ्कुले, प्रजल्पता[2], पठता[3], गायता[4] च भुजङ्गजनसमाजेन क्षणमप्यपरित्यज्यमानमनोभवभवभावनभवने, स्त्रीकृतसतीव्रताभिरप्यसतीव्रताभिः, कृतसङ्गाभिरपि कृतकुसङ्गाभिः, सनिमेषदर्शनाभिरपि निर्निमेषदर्शनीयाभिः अङ्गनाभिरलङ्कृते वैशालाख्ये पुरे सुव्यवस्थापितवर्णाश्रमधर्मो दैवपुरुषकारानुगुण्याद्गुणप्रयोगचतुरः, मनुष्यलोकस्थितोऽपि गुणगणगरिम्णा सर्वलोकोपरिस्थितः, परमाणुसूक्ष्मयाऽपि क्रोडीकृतत्रैलोक्यया प्रज्ञया समुपेतः, सततन्तुष्यानोऽप्यसन्तुष्टगुणशाली, सर्वदाह्लादितलोकोऽप्येकदानानन्दितभूसुरनिकरः, उदात्तेनापि स्वरितेन स्वचरितेन पवित्रितत्रिभुवनावनिः, स्वपरभार्यास्वपनपराङ्मुखोऽपि परस्वभार्यास्वजनसम्मुखः, अवनितापहार्यप्यवनितापहारी, सौजन्यप्रकृतिरप्यसौजन्य

(अनुवाद)

1 वेष्ट वेष्टने । 2 जल्प व्यक्तायां वाचि । 3 पठ् व्यक्तायां वाचि । 4 गै शब्दे । 5 त्यज हानौ । 6 पतिव्रताभिरपि सीमतया स्वभावोन्नतया असहिताभिः । 7 कु पृथ्वी तत्सङ्गाभिः, भूमिसङ्गताभिः । 8 अतिसुन्दरीभिः । 9 सततमिरन्तुभिः सूत्रैः व्याप्तो विख्यातोऽपि असक्यै गुणैः सूत्रैः शोभाशालीति विरोधः, सततन्तुषंश, गुणाः शौर्यादय इति परिहारः । 10 सर्वदा सुखाकृतसर्वलोकोऽपि एकदा अनानन्दितो दुःखाकृतो भूसुरनिकरो द्विजवृन्दो येनेति विरोधः । एकदानेन कल्पदानेनैव आनन्दित समृद्धिं प्रापितो द्विजसमूहो यनेति परिहारः । 11 उदात्तेनापि स्वरितेनेति विरोधः । उदात्तेन उत्कृष्टेनापि स्वरितेन स्वधर्मविख्यातेन, सुरगणगुञ्जितेनेति परिहारः । 12. स्वपरभार्यासु स्वेतरवनितासु अजनपराङ्मुखो गमनपराङ्मुखः, स्वजने आलिङ्गने [illegible] पराङ्मुखोऽपि परधनवनिताग्रहणसम्मुख इति विरोधः । परा उत्कृष्टा या स्वभार्या स्वपत्नी आत्मीयाश्च तत्सम्मुख इति परिहारः । 13 वनितानाम् अनपहारकोऽपि अवन्या भूम्यास्तापहारकः । 14 सुजनस्वभावोऽपि असौजन्यप्रकृतिरिति विरोधः । सौजन्यप्रकृतिरपि असौ, जन्यनिपन्नः, युधि स्थिर इति परिहारः ।

निषण्ण, समिद्[1]व्यतिकरस्फुरितप्रभावोऽप्यकृशानुभावोपेत शत्रुघ्नोऽपि[2] विश्रुत कीर्ति, यथार्थं प्रजापतिर्भूपति । यस्य राज्ये वैष्णवानामेव कृष्णवर्त्मनि[3] प्रवेश, सूर्योपलानामेव मित्रोदयेन[4] ज्वलनम्, वैशेषिकमते एव द्रव्य[5]बाधा यम्, गुणानामेव भेदैकभाव[6], धातूनामेव सोपसर्गत्वम्[7], पदानामेव विग्रह[8] । कुकविकाव्येषु एव यतियोगभ्रंशदोष समदृश्यत । स च यथा न धर्माऽसद[9]त्, नार्थं कोशोऽव्ययीत्[11], न राजलक्ष्मीर्व्यहयात्[12], न शरीरसैन्यबलम् अपाश्रैषीत्[13], न मित्रवर्गोऽम्लासीत्[14] तथा राज्य कुर्वन्नाध्यात्मिकतत्त्वमीमांसा[15] शीशांसी[16] समवेतस्था तो ऋजुवृत्तिभिर्विद्वद्भिरदादासिष्ट[17] वीर्भ[18] सचित्तेभ्यश्च अजुगुप्सिष्ट[19] । तस्य द्वैमातुरयो पुत्रयोरायर्योरेकतरो रुचिरदेवनामाहमपरश्चाय पोतक इति । तयोरायर्योरेका प्रजविनी हस्तिनी मामकीना, अस्य च द्वौ तुरगौ । तेषा जवाधिक्यविषये समेधमाने[20] विवादेऽहं करिणीं जवाधिकां निगदामि[21] तुरगौ चाय विकत्थते[22] इति तेषा जवेऽन्तर निर्णेतु न त्वया विनाऽन्य कश्चित् कल्पतेऽतो[23] ऽस्मद्गृहमुपगत्य तत् परीक्ष्यताम्[24] । रुचिरदेवेनेत्थमनुनाथितो[25] वत्ससूनुरश्वजा

---

१ समिधा काष्ठाना व्यतिकरेण सम्पर्केण स्फुरित प्रभावो यस्यैवभूतोऽपि कृशानोरग्नेर्भावेनानुपेत इति विरोध । समित् सग्राम तत्सम्पर्केण स्फुरित प्रभावो यस्य, अकृशेन उत्कृष्टेन अनुभावेन तेजोविशेषेण चोपेत इति परिहार । २ शत्रुघ्नो दाशरथि अपि विगता श्रुतकीर्तिस्तत्पत्नी यस्येति प्रतीयमानोऽर्थ । शत्रुसहारकोऽपि विश्रुता प्रख्याता कीर्तिर्यस्येति वास्तविकोऽर्थ । ३ कृष्णवर्त्मा अग्निस्तत्र प्रवेश इति प्रतीयमानोऽर्थ, कृष्णमार्गे इति सात्विकोऽर्थ । ४ सूर्योदयनेत्यर्थ, न सुहृत्समृद्ध्या जनेष्वीर्ष्येति भाव । ५ द्रव्याणाम् पृथिव्यादीनाम् महत्त्वम् न धनस्येति भाव । ६ विशेषणभाव, न जनेषु पारस्परिकपृथक्करणबुद्धि । ७ उपसर्गा प्रादयो रोगाश्च । ८ पृथक्करण, कलहश्च । ९ असु अध पतने । १० वद्ल विशरणगत्यवसादनेषु । ११ व्यय गतौ । १२ हय गतौ । १३ श्रि चये (ह्यन्तेति वृद्ध्यभाव) । १४ म्लै हर्षक्षये । १५ मान पूजायाम् । १६ शान तेजने । १७ दान खण्डने ततो दानेराजवे सन् । १८ बध बन्धने । १९ गुप गोपने । २० एध वृद्धौ । २१ गद व्यक्ताया वाचि । २२ कत्थ श्लाघायाम् । २३ कृपू सामर्थ्ये । २४ ईक्ष दर्शनाङ्कनयो । २५ नाथ उपयाच्ञायाम् ।

रसात्तदनुरोधाच्च परम् आह्लादमानः[1] तथेत्यभ्युपेत्य तदानीतातिजवाश्वरथम् अधिरूढः[2] ताभ्यां सह वैशालपुराय प्रातिष्ठत[3]। अतित्वा[4] चाचिरमेव तत्पुरं प्राप्य निशाकरो यथा तत्रत्यनरनारीभिरभिनन्द्यमानस्तदुत्तमं पुरं प्रविवेश। तत्र च युवराजः पूर्वैः प्रतिष्ठितस्य कामस्य रतिप्रीतिपदं शृङ्गारैकमयं मन्दिरं निरूप्य मन्दिरं रुचिरदेवस्य, तत्पुरस्कृतः प्रीत्या प्रविश्य वरवाजिगजादीन् तदागमनसोत्सवसमूर्जितश्रियि तद्गृहे सत्कृतोऽप्यद्भुताकृतिं धन्यां जयेन्द्रसेनां रुचिरदेवस्वसारं समैवालोकिष्टेति[5] तद्रूपाकृष्टः स विस्मृत[6]प्रवाससमुद्भूतस्वजनविरहः प्रेमप्रसितप्रफुल्ल[7]नीलाब्जजर्जरदामालयेव स्वयंवरे तयापि तत्कण्ठमेवाश्रियत।

अन्येद्युः रुचिरदेवेन पोतकानीतजवितुरगयुगले स्ववशावेगवशेन जिते[8] यावदेव वासेरात्तुतोऽभ्यन्तरं प्रविशति तावदेव तत्पितृरूप्यो दूतस्तत्पार्श्वमागत्य[9] तं प्राणंसीत्[10] अभाषत[11] च—'देव, उद्यानतोऽनिवेद्यैतावद्दूरमजित[12]मजिरं स्वामाकर्णयतो विगतधृतेर्देवस्य वत्सराजस्य हृदयमनुभवं त्वदनवलोकनमुपजातासन्तोषं जोषं जोषमोष[13]तीति स्थानादस्मात्त्वदेहस्याभ्यासद्विना सत्वरमितरेण भवता भवनीयम्। एवं स्वानवलोकनेन पितुरवस्थां प्रियोपल[14]भ्य विधिय[15]ध्यायन्तं दोलायमानमानसं नरवाहनदत्तं दूरादेव नमत्प्रतिहर्षको जयघोषपुर्युरं[16]न्, तस्य भाविविद्याधराधिपत्वं विदुषो विनाशकारित्वञ्च पणना[17]दन् सार्थवाह एकोऽवर्दत[18], 'अचिरादेवाद्भुतगुणं स्वालौकिककान्त्या दिवम् आक्रमन्तं[19] भवन्तं खेचरा ईक्षयन्ति[20]'। एवं स्तूयमानेन युवराजेन तेन सत्कृतो निजवृत्तान्तं वर्णयितुमनुयुक्तो महावणिक् एवं स्ववृत्तं वक्तुम् आरे[21]भेत—

अस्ति भूलोकमौलिमालिकामतल्लिका लम्पा नाम नगरी। अनुशास्ति च तत्र भवदत्तो नाम नृपो भर्ता। यत्र स्वराष्ट्रपरराष्ट्रनीतिं सम्यङ्निर्वहति[22]। अहञ्चा-

---

१. ह्लादी सुखे च। २. रुह बीजजन्मनि प्रादुर्भावे च। ३. ष्ठा गतिनिवृत्तौ। ४. अत् सातत्यगमने। ५. लोकृ दर्शने। ६. स्मृ चिन्तायाम्। ७. फुल्ल विकसने। ८. जि जये। ९. व्रज गतौ। १०. णम् प्रह्वत्वे शब्दे च (यमरम नमातां सक् च)। ११. भाष व्यक्तायां वाचि। १२. भज गतिरेचनयोः। १३. उष् दाहे। १४. डुलभष् प्राप्तौ। १५. ध्यै चिन्तायाम्। १६. चर गतिभक्षणयोः। १७. पण व्यवहारे स्तुतौ च। १८. वद् व्यक्तायां वाचि। १९. क्रमु पादविक्षेपे। २०. ईक्ष् प्रेक्षणे। २१. रभ राभस्ये। २२. वह प्रापणे।

नुभावोऽपि च यो निजप्रतापातनुतनूनपाता विद्वेषीन्धनौघदहो दहति[1] दारुण दुर्हृद। न यस्य राष्ट्रे घस्मति[2] दरिद्रातिदरिद्रेष्वपि बुभुक्षा संधुक्षितबुभुक्षित जाठराग्निम्। न यो नमति[4] समुद्दामहस्तिहतिहरीनरीन्। न च गुरुजनसेवाया युच्छति[6]। न दायादान् व्युच्छति[7]। किं बहुना, य स्वयशःशालसाद्गुण्यपुण्ययशोवा सामि चोर्वति[8]। असौ न्य ष्ठीवति[9]। स्वकायायस्यमानस्यचाशाशासारसै पीवति[10]। विपक्षिविजिगीषानि श्वामैर्जीवति[11]। स्वकीयाप्रतिमप्रतिभया[12] नवनव विषय जातम् अभ्यूहते[13]। विबुधसहस्त्रो विविधशास्त्राण्यवगाहते। वृन्दारकवृन्दवन्दि तोऽवति[15], सन्मार्गप्रतिबन्धिनो मवति[16]। यस्यानुशासने वर्णाश्रमधर्ममनुसृत्य यथावस्थमाश्रमेषु स्वाधीनोऽपि गृहीतब्रह्मचारिव्रतो गुरुजनेभ्य साङ्गवेदोपवेदान् शिक्षते[17] भिक्षते[18] च, विविधविज्ञानशाला[19]निरीक्षते [20]समीक्षते च। कृपावलक्ष यत्र निरीतिमीति निवसति[21] विघसति[22] च। प्रातीमक्ष यथावृत्तिसमुपलब्धिसमु पजातप्रीति विहसति[23], विलसति[24] च। एव वर्तमाने सुखमयसाम्राज्ये तत्रभव देकोऽतिधनान्य कुसुमसाराख्योमहावणिक्। स यह स देवान् अवन्दत[25]। वणि ज्याभ्यासक्तोऽपि न सुपथोऽस्पन्दत[26]। दीनेभ्योऽनुदिन यत्किञ्चिद्विश्राणन्[27] एव अमोदत[28]। ज्ञातीन् सुखयित्वैव सोऽह्लादिष्ट[29]। प्रतिपर्वं स्नानार्थं स गङ्गा म्येधत[30]। दारिद्र्यार्दितार्दित स बहूना प्राणान् अगोपायीत्[31]। व्यवहृतौ धूर्तैर्व ञ्चितोऽपि न स्वयं तान् अधूपायीत्[32]।

---

१ दह भस्मीकरणे ३ घ्मा शब्दाग्निसंयोगयो। ३ धुक्ष सन्दीपने। ४ णम प्रह्वत्वे ५ उद्दामा हस्तिहस्तिरेव हतिश्चर्मपात्रं ता हरन्तीति उद्दामहस्तिहतिहरय, पशव तान् (हरतेर्दृतिनाथयो पशौ इति इन्) ६ युच्छ प्रमादे। ७ उच्छी विवासे (प्रायेणाय विपूर्वक)। ८ चाबृ वसने। ९ ष्ठिवु निरसने। स्वकीया य आयव्यय उत्तरकालीन शुभावहो विधिस्तस्य अत्र ययस्य अविनाशस्य या आशाशास्ता तद्रसै। १० पीव स्थौल्ये। ११ जीव प्राणधारणे १२ (प्रकारे गुणवचनस्य)। १३ ऊह वितर्के। १४ गाहू विलोडने। १५ अव रक्षणे। १६ मव बन्धने। १७ शिक्ष विद्योपादाने। १८ भिक्ष भिक्षायामलाभे लाभे च १९, २० ईक्ष दर्शनाङ्कनयो। २१ वस निवासे। २२ घस्लृ अदने। २३ हस हसन। २४ लस श्लेषणक्रीडनयो। २५ वदि अभिवादनस्तुत्यो। २६ स्पदि किञ्चिच्चलने। २७ श्रण दाने। २८ मुद हर्षे। २९ ह्लादी सुखे च। ३० षिध गत्याम् (सेधतेर्गतौ)। ३१. गुपू रक्षणे। ३२ धूप सन्तापे (गुपूधूप०)।

इत्थमनिशं जीवनं यापयन् धार्मिकधुरीणः स शङ्कराराधनतो मां चन्द्रसाराख्यमेकमेव पुत्रमलभत[1]। एकदा देवयात्रामालोकयितुं गतोऽहमपरानाढ्यानर्थिभ्यो ददमानान् अद्राक्षम्[2]। अतो दानश्रद्धया धनार्जनेच्छुः पित्रुपार्जितया बह्व्यापि सम्पदाऽसन्तुष्टो नानारत्नप्रपूरितप्रवहणमारुह्याम्बुधिवर्त्मना द्वीपान्तरं गन्तुं प्रावर्तिषि[3]। दिष्ट्या चानुकूलेन वायुना प्रेरितं तत्प्रवहणमल्पैरेव दिनैरभीष्टसद्द्वीपं प्राप किन्तु तत्रत्यो राजा मामर्थलोभेन बद्ध्वा कारागारे न्यक्षिपदिति निरयनिभे तत्र क्षुत्प्रदर्दितैः क्रन्दद्भिर्दुष्कृतिभिः[4] प्रेतैरिव सहस्थितस्य तस्य मम कुलाभिज्ञस्तत्र निवासी महीधराख्यो महावणिक् ममान्वयादि राजानं विज्ञापयन् 'निर्दोषस्यास्य चम्पानिवासिनो वणिक्पुत्रस्य बन्धनमत्यनुचितमवधारय' इत्यगादीत्[5]। एवं बोधितो नृपतिर्निजान्तिकं मामानाययत्। सादरं तेन तत्र सम्मान्यमानश्चाहं तन्मित्रोपाश्रयेण व्यवहारान् कुर्वन् महता सुखेन न्यवात्सम्[6]।

तत्रैकदा वसन्तोत्सवे शिवराजस्य वणिजो वरकन्यकामालोक्य कन्दर्पदर्पाणिविद्धहृदयस्तत्पितुरन्तिकं गत्वा तामहम् अयाचिषि[7]। स च वणिजन्तर्विधिमेव अवादीद्[8] यदस्माभिः कारणादेषा साक्षाद् दातुम्[9] अशक्येति यानेन सिंहलेषु स्वमातामहसमीपे प्रहितेह याचितापि तत्र गत्वा कार्यमेतद्यथासेत्स्यति तथा कर्तुं सन्दिष्टेति तत्र सेधिष्वा[10] एवोपयन्तव्या। एवमुक्त्वा ससम्मानं मां गृहार्थं विसृज्य शिवरोऽन्येद्युस्तां कन्यां सपरिच्छदे याने समारोह्य पाथोधिपथेन सिंहलान् प्रेषितवान्। अहञ्च तद्वृत्तं श्रुत्वा समुत्सुको यावदेव तत्र गन्तुम् अभिकाङ्क्षे[11] तावद्विद्युन्निपातनिभेयं वार्ता प्रादुरभूद् यद् येन प्रवहणेन शिवरस्य सुता गता आसीत्तदर्णवे निमग्नं तत्रस्थान[illegible] व्यमज्जयत्। तद्वार्तामाकर्ण्य भग्नधैर्योऽहं स्थले स्थितोऽपि निरवलम्बे शोकसागरे न्यपप्तम्[12]। तथापि धृत्वा 'दुर्दमनीय एव भवितव्यतापरपर्यायो विकरालः काल'।

---

१. डुलभष् प्राप्तौ। २. दृशिर् प्रेक्षणे। ३. वृतु वर्तने। ४. क्रदि आह्वाने रोदने च। ५. गद व्यक्तायां वाचि। ६. वस निवासे। ७. टुयाचृ याच्ञायाम्। ८. वद व्यक्तायां वाचि (अतो हलादेर्लघोः)। ९. दाण् दाने। १०. षिध गत्याम्। ११. काक्षि काङ्क्षायाम्। १२. पत्लृ पतने।

महतां राज्ञामपि प्राणान् एष मूषक इव महार्हं वस्तु प्रत्यक्षमप्रत्यक्षं वा मूषति[1]। अजगर इव प्राणिनो दूराद्विगलति[2]। कामयमानोऽपि[3] सतीं गतिं कामयमानो ना नावलोक्यते। क्व चराचरेषु सुदृढप्रहादस्य पलायितुं क्षमते[4]। को वेम कक्ष नाथ जगृहे[6]। तथापि जीवन् नर सर्वदुराशासेना नयति। अथवत्यपि सर्वस्मिन्नस्मिन् जगति विविधवस्तुजातमात्मत्वभावनया मेद्यते। नात्मनोऽप्रीत्य [?]लभते इति निश्चिन्त सक्षेलोशीरादिवासित, सज्जनचित्तवत्स्वच्छ, पयो रसादिकं वा धयति[1][5]। विविधामोदवह वस्तु जिघ्रति[1][3]। नानादृश्यजातं पश्यति। श्रुतिमधुरशब्दं शृणोति[1][2]। स्पर्शसुखदायि च वस्तु स्पृशति। मधुराम्ललवणादिषड्रसविशिष्टमास्वाद्यम् आस्वादते[1][4]। स्वार्जितयोगक्षेमाय प्रयतते[1][5]। अतो भगवत्समीहितेऽस्मिन् व्यतिकरे भवतापि न विस्मयमानेन[1][6] भुवेल्लिमम्'। एवमाश्वासयमानो विविधशाकशाखाघातैर्मे नोरथरथ्य वाहयन् तद्द्वीपगमने मतिमकार्षम्। एवं विविधसद्वस्तूपचितो राजप्रियोऽपि पोताख्ढोऽहं तस्मात् अचलम्[1][7]। किन्तु मार्तोऽकस्माद्घोरेण वारिदतस्करेणाक्रान्तो विरुद्धेन चलिना वायुना विधिना च प्रेर्यमाण सपरिजनधनस्तत्पोतोऽर्णवे न्यमाङ्क्षीदिति काष्ठफलकमेकमाश्रित्य शनैश्शनैरहं कल्लोलवेल्लितं सलिलनिधिपुलिनमलासं[1][8]। तत्र स्थितश्च दुःखार्तो दैवं निन्दन्[20] तटोपान्तपतितमष्टापदाङ्गुलीयकमवाप्य तद्विक्रयोपलब्धेन धनेन तटनिकटग्रामेऽशनसामग्रीं विनिमिन्य[?] क्रीतचक्षुर्गलो समाविगताधिवाहक्लमोऽभवम्। क्षणं च तत्र विश्रम्य दयिता विरहीतस्ततो दृष्टिं विक्षिपन् सिकतासम्भृतायां भुवि विचरंश्चैकत्र वन्यवेषामप्यतिशोभमानां कन्यामेकामालोकिषि[?]। अपि मम भाग्येन सैवेयं भवेदिति चिन्तयता, स्पन्दमानेन तस्या वामेतरेणाक्ष्णा विज्ञापितप्रमोदर्केण मया तन्वि, प्रासादवासार्हाऽपि का त्वमरण्येऽत्र विचरसीति[2][3]' पृष्टा। किन्तु न सा किञ्चिद् प्रशंसेत[2][4]

---

१ मूष स्तेये। २ गल अदने। ३ कमु कान्तौ। ४ अय गतौ। ५ क्षमूष सहने। ६ ग्रह उपादाने तथा गृहू गर्हणे। ७ जीव प्राणधारणे। ८ जि जये। ९ ञिमिदा स्नेहने। १० स्रम्भु विश्वासे। ११ धेट पाने। १२ घ्रा गन्धोपादाने। १३ श्रु श्रवणे। १४ स्वाद आस्वादने। १५ यती प्रयत्ने। १६ स्मिङ ईषद्धसने। १७ चल सञ्चलने। १८ वेल्ल चलने। १९ डुलभष् प्राप्तौ। २० णिदि कुत्सायाम्। २१ मेङ प्रणिदाने (मयते रिदन्यतरस्याम्)। २२ लोकृ दर्शने। २३ चर गतिभक्षणयो। २४ शंस स्यक्तायां वाचि।

अपि स्वविस्तृतेन चक्षुषा ईक्षमाणा मां कृतार्चना सस्नेहं मुहुर्मुहुः परिष्वज्य निरै-क्षिष्ट शिशिरद्विमुञ्चन्ती च शनैःशनैरस्मादगमत् इति दृश्यपादृतायां तस्यां तमोऽन्धा दिशोऽवलोकमानोऽनिर्वचनीयावस्थोऽहं समजनिषि। तदवस्थे तत्र वर्तमाने मयि क्षणानन्तरं तत्र साऽकम्पमानेव बाष्पमहाधारिणी मतङ्गमुनिकन्या यमुनानामधेया तप श्यामशरीरा धृतिरिव विग्रहिणी, कल्याणदर्शना, त्रिपथीव सुमधुरस्वराऽवलम्बितधृतिरिव मां रहसि रहस्यं सर्वं समप्रपञ्चयत्[2] यद्द्वीपान्तरावनिविनिरासयो महावणिक् कन्यायामस्यां जातरूपाभिज्ञातरूपवत्यां प्रादुर्भूतायां चिनरञ्जितमनेन सुहृदा ज्ञानिनोक्तं 'अन्यमामृक्ता कन्दर्पाऽनवद्या स्वयं कस्मैचिद्देया'। अतो देयां तां तन्मातामहहस्तेन स तुभ्यं दापयितुमचीकलत्[3]। अत एव च तस्त्रिया मां सिंहलद्वीपं प्रेषिता। पयोधौ पोत भ्रष्टेऽपि तत्र निपतितां तामागुप्तोपनया न कोऽपि सत्वरमुरसीदत्। महोर्मिमाली चापगतचेतनां तां यत्तटे न्यक्षैप्सीत्। तत्र स्नातुं गतो मदीय पिता भगवान् मतङ्गमुनिर्मूर्छकल्पामपि तदानीमन्नासचेतनामवलोक्य प्राणिमात्रदयालुतया समाश्वास्य स्वकीयाश्रमम नैषीत्, अबोधीच माम, यमुने, समुचितसम्बन्धदर्शनोपायै तावर्तस्व इमामनाथामिति' वेलातटे समुपलब्धाया अस्या 'वेला' इति नाम कृत्वा महर्षिमवान्। तदाप्रभृत्यपत्यवात्सल्यममव मदीय चित्तं नवयौवनशालिनीमिमामवलोकमवलोक तपति[7]। इदमनुपयुक्तपतिसंयोगाय च कालातिपातं न सहते[8]। इयं हीह निवसन्ती देवार्चनपुष्पावचयादिना पितरं धर्षति। स्वयमपि चास्मत्सहवासजनितसत्कारे सम्पयोर्द्वयोर्देवान् यजति। भोजनपाचनादिना चास्मानतिथींश्च भजते। किं बहुना, विविधस्वादिष्टभोज्यपयसीमादिपरिपेयाहारोऽपि वन्यफलमूलादिभिरस्माभि सममामान भरते वल्कलवसनैश्च वपुर्ध्वंसते[11]। सर्वथा पुनश्चरिता किमिव त्वदीया प्रणय समार्पयतीहागत त्वां प्रणिधानेनाहं क्षये पिबेयम् यथातिथ्यम् उपालम्भेयम् चेयरसर्पितामिमां परिन्दध्व अत पर

१ गम्लृ गतौ। २ पचि व्यक्तीकरणे। ३ कलु कान्तौ। ४ प्राट मदन। ५ वद व्यक्तायां वाचि। ६ ताडृ सन्तानपालनयोः। ७ तप सन्तापे। ८ षह मर्षणे। ९ भिज् सेवायाम्। १० अच देवपूजा। ११ भज सेवायाम्। १२ भृञ् भरणे। १३ ध्वंस् अवस्रंसने। १४ पुष अवगमन। १५ सृप्लृ गतौ। १६ जास् प्रार्थे।

देयस्व[1] चेति गिराऽनयाऽनभ्रवृष्टयेव शुष्यच्छस्यक्षेत्रमभिवृष्य यमुना मा स्वपितुमतङ्गस्याश्रमम् अनैषीत्। स च मतङ्गो मुनी रूपिणीं मनोराज्यसम्पत्तिमिव वेला मह्यम् अदर्शि[2]।

तदा च वेलया ससुख तत्र निवसन् सरस्येकस्मिन्नम्भोऽवगाहनकेलिं कुर्वन्नपश्यन्नेकदाऽह शुन्धन्त[3] मुनि मतङ्गमम्भसा अभ्यषिञ्चम्। एतेन स मुनिमय तम्र अचण्डिष्ट[4], अशप्त[5] चावाभ्यां वियोक्तुमिति तदवहेलाभग्ननिजखेलासिन्धुवेला, वेला, क्षमा याचमाना मुनिपादयो प्रपप्त[6]। तेन च शान्तो मुनि करेणुगगनाश्वयुगपत्तृभाविविद्याधरेश्वरनरवाहनदत्तदर्शनावधि तच्छाप निर्दिश्य सम्पादितस्नानादिक्रियो हरेर्दर्शनार्थं व्योममार्गेण श्वेतद्वीपम् अशिश्वियत्[7]।

एव विलदयितोऽपि मन्यमानोऽनतिखिन्नो वनितावियोगभयत्रस्तोऽहं स्वदेश परावर्तितुमु सुकोऽभवम्। अतोऽम्बुधितटमवाप्य तदानीं समुपलब्धवणिक्सुहृद्वणिवप्रवहण भार्यामारोप्य यावदेवाहमारोढुकामि तावदेव समीरणस्तत्पोत दूरमहरदिति हृतभार्यो विह्वल्य[8] भूमावहमपतम्। तदैव दैवयोगेन तत्रागत कश्चित्तापस तदवस्थ मामवलोक्य निजकामण्डलववारिप्रक्षेपेण सचेतन कृत्वाऽऽश्वासनपूर्वक निजाश्रममानीतवान्। तत्र च यथावृत्त पृष्ठा श्रुतशापव्यतिकर स्वप्रणिधानेन सावधि शापमवधार्य मदीय धृतिबन्धम् अमोचीत्[9]। तदनन्तर ता प्रिया पुनः विचिन्वन् भग्नवहनोत्तीर्ण सखाय वणिग्वरमवाप्य लङ्घमानोऽपि[10] दिवसानुल्लङ्घयन् देशान् दुर्गमान्, क्रमाद् वैशाखपुरमवाप्य वरसेश्वरसद्मनि सङ्क्रामणेऽभवत इहागमनमहमश्रौषम्[11]। हस्तिन्या च विजिताश्वगोयुग भवन्तमालोक्य विगतशापभारोऽहमधुना साधु वणिग्भिरानीता सम्मुख गता तां प्रिया वेलामहमिह अदर्शम्[12]। अतो यमुनाप्रत्तसद्रत्नहस्तया तया स्वप्रसादेन सद्योजित समुत्तीर्णशापमहार्णवोऽहमिह प्रणन्तु त्वामायात इति सदयितो निर्वृत्तोऽहमस्मिन् समये स्वदेशमये[13]।

इत्थ पञ्चितनिजप्रपञ्चे ऽञ्चिते[14] च प्रणन्य चन्द्रसारेऽवलोकितदन्तसराजानम

---

१ देङ् रक्षणे। २ दय दानगतिरक्षणहिंसादानषु। ३ शुन्ध शौचे। ४ चडि कोपे। ५ शप आक्रोशे। ६ पत्लृ पतने (पत पुम्) तत नेर्गदनदेति णत्वम्। ७ टुओश्वि गतिवृद्ध्योः। ८ ह्वल चलने। ९ मव बन्धने। १० लघि भोजननिवृत्तौ। ११ श्रु श्रवणे। १२ दृशिर् प्रेक्षणे। १३ अय गतौ। १४ अचि गतौ।

क्षमाहात्म्यातिहृष्टो रुचिरदेव सोपचारस्तुतिवाग्भिस्तां सुसदृशीं स्वरूपसारां करेणुतुरगोत्तमयुक्तां जयेन्द्रसेनां नरवाहनदत्ताय ददे[1]। सोऽपि च तया सह रुचिरदेवमामन्त्र्य कौशाम्बीमुपढौकितो[2]ऽन्याभिर्मदनमञ्चुकादिभिर्निजप्रियाभिः समेधितो[3] मेधितो[4] यथेच्छं क्रीडन्[5] अहरहः अरमत[6]। (इति भ्वादयः)

तत्र चैव स्थितोऽयासतत्तदतिसुन्दरभार्योऽसावप्सरसामपि सौन्दर्यम् ऋती-(अदादयः) यमानः[7] वत्सेशो बहुभार्योऽपि साक्षादिमां देवीं मदनमञ्चुकामेव रुक्मिणीं माधव इव पटु अवेदीत्[8]। यथासमयमनुदिनं तया सह आस्त[9], अख्यत्[10], अलिक्षत्[11] इत्यधिक्षत्[12] तयोर्दाम्पत्यप्रीतिः।

एकदा स्वपन्[13] वत्सेशसुतोऽपश्यत् यत्कामस्ताऽऽगत्य कयाचिद्दिव्यया कन्ययाऽहमपहृते। एवं स्वप्नक् एव स महाभागोऽजागः[14] चन्द्रकान्तपार्श्वे सावर्णसम शिलातले मलयाचले च स्थितमात्मानमलभत। यत्र विविधा वल्लर्यस्तदगतरून् प्रौर्णाविषुः[15], समयूरीका मयूरा व्यराविषुः[16]। विकचपुष्पोपात्तसुरभिगन्धवहा अवान्[17]। सुधाधवलितशीतांशुरश्मयश्च अभान्[18]। तत्रेदमित्थं रामणीयकमवलोक्य नरवाहनदत्तोऽचिन्तयद् यद् निजालौकिकप्रभाविभासिताखिलकाननविभ्रमा-ह्वौषधिनिभा विभावर्यामिवमिह का मामानीतवती ति तां जिज्ञासुरक्षीकमुत्क कृत्वा लज्जावनतमुखीं तां प्रलपन्निव धैर्येण अवोचत्[19], 'प्रिये, मदनमञ्चुके, मामालिङ्गय त्वं क्व यासि[20]? राहि[21] मे प्रतिवचनम्, पाहि[22] मम जीवनम्। एहि[23], एहि, त्वदाश्रित एवाहं श्वसिमि[24]। त्वत्परिष्वङ्गाद् न वश्मि[25] धारयितुमात्मानम्

---

१. दद् दाने (न शसददवादिगुणानाम्)। २. ढौकृ गतौ। ३ सम्यक्प्रकारेण एधितः समृद्धिं गतः। ४ मेधृ सङ्गमे। ५. क्रीडृ विहारे। ६ रमु क्रीडायाम्। (इति भ्वादयः)

(अदादयः) ऋतिरिति सौत्रोधातुः जुगुप्सार्थकः। ७ (ऋतेरीयङ्)। ८. विद ज्ञाने। ९ आस उपवेशने। १० चक्षिङ् व्यक्तायां वाचि (चक्षिङः ख्याञ्, अस्यतिवक्तिख्यातिभ्योऽङ्)। ११ लिह आस्वादने (शल इगुपधादनिटः क्सः)। १२. दिह उपचये। १३ ञिष्वप् शये। १४ जागृ निद्राक्षये। १५ ऊर्णुञ् आच्छादने। १६ रु शब्दे। १७ वा गतिगन्धनयोः (लङः शाकटायनस्यैव)। १८ भा दीप्तौ। १९. ब्रूञ् व्यक्तायां वाचि (ब्रुवो वचिः)। २०. या प्रापणे। २१ रा दाने। २२ पा रक्षणे। २३ इण् गतौ। २४ श्वस प्राणने। २५ वश कान्तौ।

इति। एवमुक्ता सा कन्यका तद्दयितारूपं धृत्वा तमालिलिङ्गेति [redacted] चाप्युन्मीलितलोचनस्तां निजपत्नीस्वरूपां सस्मितं कण्ठे गृहीत्वा, 'अहो मम विज्ञानम्,' इत्युक्त्वा उदश्वसीत्[1]। किन्त्वेतेन तदाशाविरुद्धं व्यक्तत्रपा सा स्वकीयं रूपं प्रदर्श्य तम् अचष्ट[2], 'आर्यपुत्र, स्वयंवरां मामिदानीं पत्नीरूपेण स्वीकर्तुं त्वं संमुहि[3]' एवमुक्तो नरवाहनदत्तो गान्धर्वेण विधिना तां विवाहितवानिति तया सहैव सा रात्रिस्तस्य व्यत्ययगात्[4]।

प्रातश्च स तत्कुलजिज्ञासया दयितां तां युक्त्योवाच, 'प्रिये, अपूर्वामहमेकां कथां त्वां वच्मि[5] तां त्वं निजश्रुतिपथमवतारय—

आसीदेकस्मिंस्तपोवने ब्रह्मसिद्धिनामा कश्चिन्मुनिः। निजाश्रमसरसि स नित्यं त्रिसन्ध्यम् अनिक्त[6]। तपसि स्थितश्च सोऽशनपानादिकं सर्वम् अवृङ्क्त[7]। वल्कलं वसानं[8] अपि न शीतवातादिना प्रैरिष्ट[9]। निजतेजोऽनल्पमभिवर्धयन्नपि प्रचण्डाशौ प्रज्वलितचतुर्दिगनलोऽचल इव स मध्यमध्यासिष्ट[12]। एवं दामदमादिनाऽऽत्मेन्द्रियाणाम् ईशानः[13] स सूक्ष्मम् ऐडिष्ट[14]—किन्तु न यदा तदभीष्टसिद्धिज्योतिरभ्युदयेन तद्धृदयम् अचकात्[15] तदा परिवृत्तमकलसिद्धिप्राप्तिः स समासमाधावजागरीत्[16] इति कालान्तरे घनजटोर्णुतांसः[17] स शिवात्परां कोटिं सिद्धेरवाप।

एवं योगसिद्धस्य तस्य निजाश्रमे निवसतो गुहायामेकस्यामेका जरती शिवा अवात्सीत्। एकदा दुर्दिने भक्ष्यार्थं बहिर्निर्यातां तां ववाविरलेपो द्दामदशो वन्यद्विपो हन्तुम् अभ्यद्यौत् इत्युभयो कृपालुर्मुनि क्रोष्ट्रीं तां करिणीं चकार। एतद् दृष्ट्वा तस्यामनुरक्तो हस्ती तामभुद्रव्।

[redacted] च धारणरतया साकं सानन्दं भ्रमन्नेकदा तदर्थं पद्मान्यानेतुं प्रस्तुवन्मधुमलजोर्णुतजलमलाशयमेकमुपेतं शारदपङ्कनिगमोऽवाभिनिर्दलपद्मो भ्रष्टोऽचल

---

१. श्वस प्राणने (रुदश्च पञ्चभ्य) इति इडसितपि ईट् (ह्यन्तेति लुङि वृद्ध्यभावो वा)। २ चक्षिङ् व्यक्तायां वाचि। ३ वश कान्तौ (लोटो हि)। ४ इण् गतौ (इणो गा लुङि)। ५ ब्रूञ् व्यक्तायां वाचि। ६ वच् परिभाषणे। ७ अस् भुवि। ८ णिजिर् शुद्धौ। ९ वृजि वर्जने। १०. वस आच्छादने। ११ ईर गतौ कम्पने च। १२ आस उपवेशने। १३. ईश ऐश्वर्ये। १४ ईड स्तुतौ। १५ चकासृ दीप्तौ। १६ जागृ निद्राक्षये। १७ ऊर्णुञ् आच्छादने (ऊर्णोतिर्णुवद्भावो वाच्यस्तेन श्युक कितीतीडभाव)। १८. द्रु अभिगमने। १९, ष्णु प्रस्रवणे।

इव पङ्कान्तर्विचेष्टितुं नापारयदिति तथाऽवसन्नं समवलोक्य सा धना शिवा तत्क्षणमेव तं परित्यज्य वारणान्तरमाश्रित्य क्वापि ययौ[1]। किञ्चित्कालानन्तरञ्च पूर्वविश्लिष्टा तस्य निजा करेणुका निजपतिमन्विष्यन्ती दिष्ट्या तमेव प्रदेशं प्रायासीत्[2] इति भद्रजातिः सा पङ्के निमग्नं निजपतिं निरीक्ष्यातिदुःखिनी समनुसर्तुं तत्सरः प्रविष्टा स्वयमप्याकण्ठं पङ्के निमग्ना सञ्जाता। तत्कालञ्च तेनैव मार्गेण सशिष्यो महासिद्धिर्निरगात्[3]। दयानाम्नो च तया पङ्कान्तर्निमग्नयोर्द्वयोरपि करुणापरवशः प्रभूतबलैः शिष्यैस्तौ पङ्कान्तरादुद्धारयामास। एवं मृत्योर्वियोगाच्चोत्तीर्णौ तौ तस्मिन्मुन्याश्रमवाटे यथाकामं विजह्रतुः। इत्थं सुसम्पन्नमानवितिर्यञ्चोऽपि न निजं प्रभुं प्रियं वोऽज्ञस्यपि स्वापत्तेस्तारयन्ति। हीनमायुद्रवाश्च मानवाश्चैवं नैसर्गिकस्नेहपूर्णा न भवन्ति।

नरवाहनदत्तोक्तमेतदाकर्ण्य दिव्यकन्यका सा सर्वं तदाशयम् अवेत्[4] प्रोचीच्[5] च, यद्यपि यद्वदुक्तौ न कोऽपि यद्यपि संशेते[6], तवाभिप्रायग्राहमभ्युपायम्[7], तथापि, आर्यपुत्र, अहमपि कथामेकामुपवर्णयामि श्रुत्वा तस्यां मत्तः स्वहृदः सद्भावमुपगाय मद्विषयिणीं शङ्कां सर्वां त्वं परिमृड्ढि[8]—

'कान्यकुब्जे शूरदत्ताभिधान आसीदेको द्विजः। ब्राह्मणाः प्रायः दरिद्रति[9] किन्तु स तत्रत्यबाहुशक्तिनामकमहीपतेरमात्य इति ग्रामशतम् ईशाञ्चक्रे[10]। पतिदेवता तस्य वसुमतीनामभार्या वामदत्ताख्यं भव्यं पुत्रं प्रासविष्ट[11]। तस्योपनयनव्याकरणादिसंस्कारश्च सोऽचिरादेव सर्वा विद्या अध्यगीष्ट[12]। यौवनमापन्नश्च शशिप्रभां भार्यां परिणीय कालेन सभार्ये परेते पितरि तयैव भार्यया सह गार्हस्थ्ये प्रावर्तत। किन्तु अविदुस्ते[13] तस्य किञ्चित्कालानन्तरं सा भार्या दैवात्स्वेच्छाचारिणी समवाप्तडाकिनीसिद्धिश्च संवृत्ता।

एकदा राजसेवार्थं राजकटकमनुयायिनं वामदत्तं निजगृहादुपेत्य [illegible]

---

१. इण् गतौ। २. या प्रापणे। ३. इण् गतौ। ४. विद ज्ञाने। ५. ब्रूञ् व्यक्तायां वाचि। ६. शीङ् स्वप्ने। ७. इण् गत्यर्थस्य लङः उत्तमैकवचनम्। ८. मृजू शुद्धौ (लोटो हिः षत्वजश्त्वष्टुत्व—इति पदे ढलोपे दीर्घे रूपम्)। ९. दरिद्रा दुर्गतौ (आकारस्य लोपोऽतः)। १०. ईश ऐश्वर्ये। ११. षूङ् प्राणिगर्भविमोचने। १२. इङ् अध्ययने (विभाषा लुङ्लृङोः, गाङ् कुटादिभ्योऽञ्णिन्ङित्, घुमास्थागापाजहातिसां हलि)। १३. विद ज्ञाने (विदः [illegible])

अवेग्[1] यत्त्वैषा भार्या त्वदीय महिषपाल संपृक्ते[2] अतोऽस्मत्कुलमिदानीं वर्णसङ्करता प्राप्त सद्भिनष्टम्। एतदाकर्ण्य वामदत्तो निजपितृव्य तत्रैव निजस्थाने स्थापयित्वोदायुधो निजसदनमुपेत्य यावच्चिमृत पुष्पवाटिकाम् आस्ते तावत्क्षणादेवोपपतिसमुत्सुका विविधाहारहस्ता तद्भार्या तत्रैव उपैद्। भुक्तवता च तेन साकं निंस्यमाना[3] अस्वाप्सीत्। तदवलोक्य वामदत्तो निजायुधमुद्यम्य 'आ, पापौ अद्य स्तं क इतं[4]' एवमुक्त्वा तौ हन्तुम् अचेट्[5]। एतेनानार्या तद्भार्या सहसा विनिद्रोत्थाय[6] 'कशे धङ्क्षिरिव त्व मा स्वकशे कंसे इति कथमिह अकंसे त्व जाल्म! इत्थमुक्त्वा तन्मुखे धूलिं प्राक्षिपत्। तेन च स मानुषोऽपि मङ्क्षु तदानीमेव महिष समपद्यत। स्मृतिस्तस्य तद्भावेऽपि न व्यलुपदिति तथाभूत तमिभस ज्ञिभेषु सैरिभेषु निक्षिप्य दुष्टा सा महिषपालकेन तेन निर्घृणं ताडयन्ती एकस्य महिषार्थिनो हस्ते तिर्यक्त्वविवशीकृत त व्यक्रैषीत्। तत्क्रेता च तत्पीठसमारोपितभार महिषत्वमापन्न वामदेव गङ्गातीरे वर्तमान कञ्चिद् ग्राममानैषीत्। तत्र शाकुना बद्ध स पूर्ववृत्त सर्वम् अध्यगात् येन च 'दुर्वृत्ता भार्या कलान्तरप्रविष्टा पुंश्चली सर्पिणीव न कस्यापि कल्याणाय' इति चिन्तयन्त दुःखितमुद्वाप्य भारक्लेशास्थिपञ्जरशेषशरीरं त काचिद् योगिनी[1] अभ्याचष्ट स्वालौकिकज्ञानावगताखिलवृत्तान्ता च मन्त्रतोयेनाशु तस्य महिषत्वम् अहोष्ट[2]। प्राप्तमानुषरूपञ्च त स्वगृहं नीत्वा तस्मै कान्तिमतीनाम्नीं निजदुहितरम् अरासीत्। एव पुनरवाप्तमानुषरूप समुपलब्धनवीनभार्यश्च स वामदत्त सुखेन कतिपयान्यहानि तत्रैव तस्थौ।

व्यतिये[13]षु चाहस्सु निजगृहगमनोद्यत वामदेव दृष्ट्वा सा योगिनीकृष्णरक्तगौरान् त्रिवर्णानपि सर्षपान् आदाय सर्वान् अयावीत[14]। अभिमन्त्रितांश्च तान् कृत्वा

१. यक्तेर्लङ्। २ पृची सम्पर्चने। ३. णिसि चुम्बने। ४. कृ गच्छत। ५. वश कान्तौ लङ् प्रथमपुरुषैकवचनम्। ६ कशे, तृणेऽग्निरिव त्व स्वकशेस्वकीयप्रकोष्ठे, कसे शास्सि, इतोऽह अकशे प्रकोष्ठाद् बहि (तृणाभावे वा) त्व माम् हे जाल्म, कथम् अकच्छे कुत्सित शास्सि (नञो नलोपस्तिङि क्षेपे)। ७, ८ कश गतिशासनयो। ९ इण्वदिक इति वक्तव्यम्। १० तत्त्वकथने 'नादिन्याक्रोशे पुत्रस्य' इति निषेधाभावे पुत्रशब्दे तकारस्य द्वित्वम्। ११. चक्षिङोऽत्रदर्शनार्थत्वाद् अदर्शदित्यर्थं। १२ हृञ् अपनयने। १३. एते ज्ञातरि सुप्। १४. यु मिश्रणामिश्रणयो।

तमर्शयेद् यद् यस्या कारणेन त्वमद्यावध्येव कष्टमध्यवात्सीः[1]। तामद्य दुर्मतीं सर्षपैरभिराहत्य तत्र बद्धां विधेहि। महिषपालश्च सज्जोऽत्र जहि[4]। इत्थं चैव निश्चिन्तः स्वपिहि[5]।

इत्थं समुपेताभिमन्त्रितसर्षपमार्यो वामदत्तस्ततो निजगृहमुपेत्य योगिनी-कथितप्रकारेण सर्षपैरार्यभार्यां बद्धां विधाय महिषपालमवधीत्[6]। दुराचारा सा बद्धा प्रत्यह स्ववैरविशुद्धये लगुडेन सहस्रकृत्वस्ताडितैव प्राटद्[7] यत्रतत्र।

एवं कान्तिमत्या सह सप्रेम समयं यापयतस्तस्य वामदत्तस्य गृहे एकदा कश्चिदतिथिः आयात्। तस्मिन्नातिथ्यावसरे प्रवृत्ते स्मृतात्तत्कुमार्यावद्धाहनि वामदत्तोऽकस्मादेव दण्डपाणिर्निर्ययौ। प्रदत्तवदयारूपतत्कुमार्यानिपतल्लगुडाहतिश्च गेहमागम्य समुपेतनिर्घृणिं अघसीत्[8]। एतेन घृणमतिथिनिश्चयं जनम् एव दृष्ट्वा ससम्भ्रम पप्रच्छ च स तद्गृहनिर्गमनकारणम्। सोऽपि च स्वयम् आद्यन्तं प्राघुणिकाय तत्समायातमूलं सर्वं वृत्तान्तम्। तदाकर्ण्य प्राघुणिकस्तं तथास्तु मम वचनैः[9] अवर्क्षीत्[10] च यत् एतेन दुर्मेधसा अलम्, या तव मद्यत्वम् बहुत तामेव विनतिभिः नुहि[12], आराध्य च तामेवावासमपृद्धिः एधि[13]। अतिथिनैवमुक्तो वामदत्तो विहितसाकृति स विषण्णोऽकस्माद् गृहोपेतां तां योगिनीमनुमहार्घ्यां समभ्यर्च्य चिरम् अस्तावीत्[14]। तेनातिप्रसन्ना सा योगीश्वरी सभार्याय तस्मै यथाविधि दीक्षापूर्वं कामसञ्चारिणीं विद्यामुपादिदिक्षिति श्रीवर्यं गत स तां साधयित्वा तत्समुपलब्धसद्गोत्सम कान्तिमतीयुतो विद्याधरोत्तमो बभूव। ततश्चात्मनिद्धिप्र-भावेन मलयमूर्तौ रजतकूटाख्ये नगरे कृतपुरवर कालेन कान्तिमत्यां लब्धिको-

---

१ वसु अनुनिवासे (सतिशास्त्यर्तिभ्यश्च) इत्यङ् (वास इदङ् इको) इत्युर धेऽवम् तत (आसवसघसीनाञ्च) इति सस्य मूर्धन्य। २. कश गतिशासनयोः, कष्ट प्राप्नोदिति भाव। ३ आरयतीत्यर्थं (हारआती कर्तरि णिलुक् च) इति कर्तरि घञ् णिलोपश्च। ४. हन् हिंसागत्योः (हन्तेर्जः)। ५ ञिष्वप् शये (अदादिश्च सार्वधातुके)। ६ हन्तेर्लुङि (लुङि च) इति वधादेश। ७ अट् गमने (अट् गार्ग्यगालवयो)। ८ घस्लृ अदने। ९ वृजी वर्जने। १०. वर्जितवान् (वर्जने स्ताम् नेट)। ११. दासु अनुनिष्ठी (तिष्ठनहने)। १२ णु स्तवने। १३. अस् भुवि (ध्वसोरेद्धावभ्यासलोपश्च)। १४ ष्टुञ् स्तुतौ (स्तुसुधूञ्भ्य परस्मैपदेषु)।

चनानामधेया कन्यामवाप। उत्पत्तिसमकालमेव च सा गगनोद्गतया गिरा भाविनो विद्याधरसचक्रवर्तिनो भाविनी भार्या निर्दिष्टा। तामेव माम् आर्यपुत्रो विदाङ्करोतु[1]। नाहमत्र भवते सर्वमेव विदुषे कथमपि द्विषे[2]। अतो मा मयि भवानपि सदेग्धु[3]। त्वय्यनुरक्तेव चाह त्वामहमिह समानैषम्।

एवमात्मना सकुला सा स्वात्मविषयिणीं नरवाहनदत्तीयसर्वशङ्का पर्यमार्ट्[4] इति विद्याधरीं तां भार्यारूपेण स्वीकृत्य स तदीयाभिलाषा क्षिप्रम् अप्रासीत्[5]।

[इत्यदादय]

एकदा च क्रीडाकुसुमावचयक्रमेण सा ललितलोचना मलयपर्वतीयवनराजिषु किञ्चिद् दूरम् ओजिहीत[6]। इतो नरवाहनदत्तोऽपि तया अविवेक्[7]। एवम्भूते व्यतिकरे स वासन्तिकशोभासम्पन्ने कुसुमिततरुसुभगे गहने वने विहरन्नेकं महदच्छजलं तीरतरुपरिच्युतकुसुमं सतारकम् आकाशमिव विराजमानमपश्यत्। तद्दर्शनसमकालमेव विचारोऽयं तन्मनसि आवर्वर्त यत् पाणि अविज्ञाना मदीया प्रिया न यावत् इह अभ्याजिहीते तावद् अहमिहैव तां प्रतीक्षमाणः करौ पिपर्त्राणि[9] एतस्मिन्नेव सरसि नेनिजानि[10], वस्त्रान्तराणि च बिभराणि[11]। एवं सञ्चिन्त्य स तस्मिन्नेव सरसि, विनिक्ते अनेनिक विहितदैनिकसन्ध्योपासनादिश्च तत्रैकस्मिंस्तरुतले तिष्ठन् राजहंसीनां तत्सदृशीं गतिं रसालवल्लीषु च तदालापसन्निभं पिकीनामालापम्, हरिणीनाञ्च तत्सन्निभे नेत्रे विलोक्य दूरस्थामपि स्वप्रियां मदनमञ्जुकां स्मरन् कामाभिसन्तप्त [illegible] एवमेव मुमूर्च्छ। तस्मिन्नेव च काले पिशङ्गजटो नाम दिव्यदृष्टिः कश्चिन्मुनि

पार्थक्यम्
(जुहोत्यादय)

---

१ विद् ज्ञाने (विदाङ्कुर्वन्त्वित्यन्यतरस्याम्)। २ द्विष अप्रीतौ। ३ दिह उपचये। ४ मृजू शुद्धौ, लङ् प्रथमपुरुषैकवचनम् (मृजेर्वृद्धिः) (व्रश्चभ्रस्जसृजमृज०) इत्यादिना ष। ५ प्रा पूरणे। [इत्यदादय]

❀ जुहोत्यादय ❀

६ ओहाङ् गतौ, ('ई हल्यघोः')। ७ विजिर् पृथग्भावे, (णिजां त्रयाणां गुणः श्लौ)। ८ विष्लृ व्याप्तौ, (शल इगुपधादनिटः क्सः)। ९ पॄ पालनपूरणयोः (अर्तिपिपर्त्योश्च)। १० णिजिर् शौचपोषणयोः (णिजां त्रयाणां गुणः श्लौ), (नाभ्यस्तस्याचि पिति सार्वधातुके)। ११ डुभृञ् धारणपोषणयोः (भृञामित्)।

तत्र स्नातुमगादिति तदवस्थं स तमवलोक्य तत्प्रियास्पर्शतुल्यशीतलजलैः सिञ्चन् प्रबुद्धं मारुहितं, प्रगलत्स्तमेवम् अभ्यधत्त, 'पुत्र, परीयन्ति प्रियाविरहकाले मनोरथाः' इति मा जुहुधि तद्विरहवह्निमात्मसर्पावनशक्तिहविषा । जहि दैन्यद्विरदम् । मा च जहिहि, जहीहि, जहाहि धैर्यम् । एतं हि तत्, धारिणे सर्वमभीष्टं ददाति । धैर्यशालिनो हि व्याघ्रादयोऽपि बिभ्यति । अभिसिद्धिस्तु श्वशुरादिव तस्मात् जिहेति, इति मदाश्रमं चलित्वा एतन्मन्मथो मृगाङ्कदत्तीयां कथां समाकर्णय' । एतदुक्त्वा बाह्यान्तर्विशुद्धः पिशाचजटस्तं निजाश्रममानयत् । तत्र च फलमूलादिभिः सम्पादितसमुचितातिथ्यं तं स्वयमुपभुक्तफलादिरित्थं मृगाङ्कदत्तीयां कथाम् अभ्यधात्— [इति जुहोत्यादय]

अस्ति भुवनत्रयविश्रुता अयोध्या नाम नगरी । तस्याममरदत्ताख्यो महीपतिर्जिहीते स्म । भास्वरस्येव तस्य राजवर्चसं त्रिभुवनेषु दिदीपे । नित्यानुरक्तायां सुरप्रभाख्यायां भार्यायां तस्य मृगाङ्कदत्ताख्यः पुत्रो

प्रियापार्थक्ये (दिवादय)

जज्ञे । यौवनमापन्नस्य तस्य स्वयोर्दण्डस्येव कोटिप्रासगुणाः तस्य प्रचण्डशक्ति-स्थूलबाहु-दृढमुष्टि-मेघबल-भीमपराक्रम-विक्रमकेसरि-विमलबुद्धि-व्याघ्रसेन-गुणाकर-विचित्रकथ मन्त्या कुलीना युवानः, शूराः, प्रभुहितैषिणः मान्याश्च मन्त्रिणो बभूवुः । मृगाङ्कदत्तश्च तैः सह समुदं पितुः प्रासादेषु निवसन्स्वानुरूपां भार्यां लेभे ।

एकदा रहसि तदन्यतमो मंत्री भीमपराक्रमः स्वस्यापि स्वप्नमेवं वर्णितवान्—'देव, प्रासादेऽद्याहमशयिषीति स्वप्ने सरस्तरन्नगरमभिधावन्तं सिंहमेकमवश्यम् । गृहीतक्षुरिके समुत्थिते च मयि सोऽग्रसत्' इति पलायमानं तमहं जवादनुसृत्य

1. डुधाञ् धारणपोषणयोः, (आत्मनेपदीमात्र), (दधत्यधोच्च)। 2. पृ पालनपूरणयोः (पूर्णो वा)। 3. हु दानादनयोः, (हुतश्चो हेर्धिः)। 4. ओहाक् त्यागे, (ई हल्यघोः), (जहातेश्च), (आ च हौ)। 5 डुदाञ् दाने। 6. ञिभी भये, (भात्मनेपदेष्वनतः)। 7. ह्री लज्जायाम्। 8. डुधाञ् धारणपोषणयोः (भातिस्यातुदा०)— [इति जुहोत्यादय]

(दिवादयः) 9. शिव् समापाम्। 10. दीपी दीप्तौ। 11. जनी प्रादुर्भावे, (गमहनजनखनघसां लोपः क्ङिन्यनङि)। 12. त्रसी उद्वेगे।

⊙ इयं कथा दशमकल्लोले समाप्नोति।

व्यधं[1] प्रायसम्[2]। स च किञ्चिद्दूरं गत्वा प्रसारितरसनः [3]शूरितुं माम् अगृधत्[4]।
अतः छुरिकयाऽहं दीर्घां तस्य रसनामच्छेत्सम् । तदैव च स सिंहो विकृतो महानेकः पुरुषः समपद्यत। 'को भवान्' इति पृष्टश्च सोऽवोचत् यदहं वैतालः, तव शौर्येण च निरतिशयम् अतुषम्[5]। कथय, किं ते प्रियमाचरेयमिति। एतदाकर्ण्याहममवं यदेव चेत्तदा मम प्रभोर्मृगाङ्कदत्तस्य का भार्या भाविनीति मामवबोधय। तदाकर्ण्य स वेतालोऽव्याशासीत् यत् उज्जयिन्यां कर्मसेननाम्नो नृपतेर्निजलावण्यन्यक्कृताप्सरस्सौन्दर्यशीलसम्पन्ना सुता शशाङ्कवती तद्भार्या भविष्यति, ताञ्चावाप्य सार्वभौमो भूपतिर्भूत्वा तव प्रभुः सर्वा निजप्रजाः सन्तोषयिष्यतीति। एवमुक्त्वा स वेतालस्तिरोऽधत्त अहञ्च स्वगृहमागमम्।

एतदाकर्ण्य मृगाङ्कदत्तोऽन्यान्निजमन्त्रिणः समाहूय सर्वं तच्छ्रावयामास। स्वकीयञ्च स्वप्नमित्थं तेभ्योऽवर्णयत्–'जाने, सर्वे वयं महाटवीं प्रविष्टा अध्वनि अतृषाम[6]। दुःखेन चाश्वास पानीयं पेतुं[7] प्रवृत्ताः पञ्चभिः पुम्भिः सायुधैरवरुद्धाः। तान् हत्वा पिपासवो वयं यावत्पानीयं पातुं प्रयतामहे[8] तावत्तज्जलं नापि ते पुमांस इति दृष्ट्वा दशामवाप्ता वयमिन्दुजलनृपमारुह्यायान्तं महेश्वरमद्राक्ष्महि। स च प्रगतेष्वस्मासु दक्षिणात्पदोऽङ्गुष्ठं कणमेकमपातयत्। स च क्षणानन्तरं समुद्रः समपादि[9]। तस्मात् प्राप्ता शुभामेकावलीं गले बद्ध्वा रक्तानुलिप्तेन नृकपालेनाहं तमम्बुधिम् [10]अपाये। तदनन्तरमेवाहम् [11]प्राबुध्ये। क्षणदाऽपि तदाऽदास्त[12]।

मृगाङ्कदत्तेनेत्थं निजस्वप्ने निवेदिते मन्त्री विमलबुद्धिर्हर्षेण सु तत्रस्थः स्वान्यब्रवीत् परसम्भवासभवानुग्रहो भवान् धन्यः। स्वप्ने मुक्तावलीं लब्ध्वा यच्च ताम्बुधिं पीतस्तेन शशाङ्कवतीमवाप्य भवान् भुवं भोक्ष्यतीति स्थिरीकृतम्। तदाकर्ण्य मृगाङ्कदत्तस्तानुवाच यद् यथा मम स्वप्नस्य फलं यथा वा भीमपराक्रमो वेतालादाकर्णितवान् यद्यपि तत्तथैव भावि तथापि बलदुर्गाभिमानिनः

---

१ व्यध ताडने। २ यसु प्रयत्ने ('यसोऽनुपसर्गात्')। ३ शूरी हिंसास्तम्भनयोः। ४ गृधु अभिकाङ्क्षायाम्, (पुषादिद्युतादि०)। ५ तुष प्रीतौ (पुषादित्वादङ्)। ६ ञितृषा पिपासायाम्। ७ पीङ् पाने। ८ यती प्रयत्ने। ९. पद गतौ। १० पीङ् पाने। ११ बुध अवगमने। १२ दीङ् क्षये (मीनातिमिनोतिदीङां ल्यपि च)।

धर्मसेनस्य सुता शशाङ्कवती शौर्यप्रशस्तेनैव मयोपलब्धव्या। यतो हि प्रतापएव स्वाभीष्टसिद्धेर्मुख्यसाधनम्।

एवं शशाङ्कवती समुपलब्धिसमुत्सुको मृगाङ्कदत्तः स्वसचिवैः समनुज्ञापितो गन्तुमना महाप्रतिक्रियेण स्वनगर्या बहिर्गन्तुं मन्त्रिभिः सम्मन्त्र्य शस्त्राग्रस्थानादि समाहर्तुं भीमपराक्रमाभिधं सचिवं समादिशत्। किन्तु तेनाहृतं तत्सर्वं मृगाङ्कदत्तस्य पितुर्मुख्यो मन्त्री स्वगृहे [1]चुगुधे।

द्वितीयस्मिन् दिने हर्म्यपृष्ठे यातायातं कुर्वन् मृगाङ्कदत्तोऽधस्तादपस्मागर-सुगन्धताम्बूलरसम् [2]अष्ठेव्यत्। स च दैवाद्धर्म्यपृष्ठस्याधोऽधोवर्तमानया पद्धत्या [3]पद्यमानस्य मन्त्रिमस्तकस्य शिरसि [4]अभ्रंशत। एतेन 'मृगाङ्कदत्तो ममोपरि अष्ठीव्यत्' एवमनुमन्यमानो मन्त्री निरतिशयं तस्मै [5]अक्रुध्यत्। हसितपरिभवखेदश्च निजगृहम् आपद्य सर्वान्त्र [6]अगुप्यत्।

अथान्येद्युर्मृगाङ्कदत्तस्य पितुरमरदत्तस्य दैवाद्विसूचिका [7]समजायत। अतो निर्जने लब्धावसरो मन्त्री सहर्षोद्भूतरोमाञ्चः तमभयं याचित्वाऽवदत्, देव, भीमपराक्रमगृहे मृगाङ्कदत्तेन त्वद्वधमभिचारः समारब्धस्तेनैव भवानेवं [8]क्लिश्यति [9]कृश्यति चानुपदं देवस्य देहः अहञ्च चारमुखात्सर्वमेतद् अवाबुध्ये। अतो देहाद् व्याधिमिव देशात्तदात्मजं दुरात्मानं निराकृत्य गन्तुरद। एतदाकर्ण्यामरदत्तः सातिशयम् [10]उदभ्राम्यत् तदैवाभिचाराय च निजसेनापतिं भीमपराक्रमगृहम् अजीगमत्। स च सेनापतिः कैतवात्पादितसंमाभिचारिकवस्तुजातं तत्रोपलब्धवान् समानीय सर्वं तज्जातं अदर्शयत्। अमरदत्तस्तेन निजमन्त्रिसकले स्वाश्रमेण निरतिशयम्[11]अक्षुभ्यत्, अचिन्तयच्च, 'अहो! यत्सुभोदर्शेपरः पिता दुरतिक्रमिणी [12]क्षुध्यन्नपि न भुङ्क्ते, तृष्यन्नपि न पीयते यथा सुस्वप्नेऽपि स्वपस्य स्पृक् इव पितरं [13]स्निह्यति हि यथा पवित्रः स दुर्मनः [14]अवस्यति। किमपरेणाश्चर्यो निसर्गेणात् पुंसाशो नरकात् [15]अमुञ्चत्यपि यो [16]दस्यते स्वयमेव निजजनकाभिचारकल्पवाङ्केनाभिलषितुम्! किमिवदैवाग्निजनाभवनं यद्वाप्य सायममनो हर्षेन

---

१. गुध अवगमने। २. ष्ठिवु निरसने। ३. पद गतौ। ४. भ्रंशु भृशु अधःपतने। ५. क्रुध कोपे। ६. गुपर्ण्ये। ७. जनी प्रादुर्भावे। ८. क्लिश उपतापे। ९. कृश तनूकरणे। १०. भ्रमु अनवस्थाने। ११. क्षुभ सञ्चलने। १२. क्षुध बुभुक्षायाम्। १३. ष्णिह बन्धने। १४. षोऽन्तकर्मणि। १५. मुच्लृ मोचने। १६. यसु प्रयत्ने।

नृत्यति[1]। शैशवे धूलिधूसरितस्य यस्य रजसा मलिनीभूता अपि जना धन्यात्मानो मन्यन्ते[2]। यस्मिंश्च पितुः सहस्रशो जीवनाशाबुद्बुदा आधीयन्ते[3], न चिराच्चैव विलीयन्ते[4]? संसारस्य सारभूतपदार्थेषु किं जगति द्रव्यस्यैव प्राधान्यम्, गुणानाञ्च सर्वथोपसर्जनीभावः? न च कर्मसु किमप्यवधानम्? किं तथा स्निह्यत्यपि[5] पितरि पुत्रस्य जनसामान्यप्रतिपत्तिर्न विशेषाग्रहः? किमिन्धः द्रव्यमतिरिच्य गुणादिसमवाये मानवानामेकपद एवाभावबुद्धिः? किमेतदर्थमेव जनोऽन्योन्येन सृज्यते[6], रज्यति[7] विरज्यते च? अहो बत, यदनवाप्त्याधिपीडितोऽहमन्तःप्रविष्टघुणः काष्ठ इवाहर्निशम् जीर्यन्[8] सत्यपि सर्वस्मिन् विभवे सुतमुखावलोकनकामनया सुरतप्रभया सह तथाभूतानि व्रतादीनि समाचरम्, तत्सर्वं विपवीजवपनमिव मेऽजनि[9]। कथमन्यथा ममैवौरसा जातस्य मय्ययमभिचारिकबुद्धिर्भवेत्। एवमित्यादि विविधं चिन्तयन् [10]अतिगुप्यन्, [11]कुप्यंश्च नृपतिर्निजपुत्रवीराङ्गं [12]क्षन्तुं न अशक्यत[13], सभापतिश्च प्राविशत्[14] यद्राज्यलुब्धो मम दुर्धर्षो मृगाङ्कदत्तोऽमात्यैः सहितोऽद्यैव राज्यान्निर्वास्यताम्। सेनापतिरपि मृगाङ्कदत्ताय राजाज्ञां निवेद्य सामात्यं तं नगर्या निरकाशयत्। राजपुत्रोऽपि नाधितविनायकोऽतिहृष्टो गृहीतापचितसम्पत्तिर्मनसैव पितरौ प्रणम्य विनिर्गत्य चायोध्यातः प्रचण्डशक्तिप्रमुखान्निजसहयोगिनो दशापि मन्त्रिण उवाच यन्मदीयो बालसुहृत्, विद्यासु च सब्रह्मचारी, किराताधिपतिरिदानीं पितरि मृते पित्र्ये राज्येऽधिरोपितो वर्तते अतः सुहृदस्तस्य दार्शी निकटं गच्छामः। ततस्तमाहूय तदाज्ञयैव उज्जयिनीं यास्याम इति।

एवं प्रतिपन्नात्मकथनैः सचिवैः सह गच्छन्मृगाङ्कदत्तः सायं निवृत्ततोयामटवीमेकामवाप्य स्निग्धद्रुमां कृच्छ्रातीरोपान्तप्ररूढशुष्कपादपं सर एकमवालोकिष्ट। तत्र स्नात्वा सम्पादितसान्ध्यविधिः, पीतजलः, श्रान्तः शुष्कस्यैकस्य तरोरधोऽशयिष्ट येन तस्याध्वक्लान्तिः अलीनत्[15]।

---

१ नृती गात्रविक्षेपे। २ मनु अवबोधने। ३ धीङ् आधारे। ४ लीङ् श्लेषणे। ५ ष्णिह प्रीतौ। ६ सृज विसर्गे। ७ रञ्ज रागे। ८ जॄष् वयोहानौ। ९ जनी प्रादुर्भावे (जनिवध्योश्च)। १० गुप व्याकुलत्वे। ११ कुप क्रोधे। १२ क्षमू सहने। १३ शक विभाषितो मर्षणे। १४ विस प्रेरणे। १५ दुह जिघांसायाम्। १६ ष्विदा गात्रप्रक्षरणे। १७ लिश् अल्पीभावे।

चन्द्रचक्रस्मितायाश्चाद्रंतन्या मृगाङ्कदत्तः प्राबोधि[1] तेन नगरे पुरं, पर्यश्चापूरिन स वृक्षस्तदानीमलक्ष्यत। तस्य पक्वानि फलानि भृशं भक्ष्यमाणानि तस्मात् नाश्नन्नवलोक्य स सर्वान् सचिवान् अजागरयत् तदनुसार मादर्तीयदिति विस्मयाविष्टाः क्षुधिताश्च ते सर्वे सुस्वादुरसैस्तैः फलैः बुभुक्षितानाग्नन वर्तून्। भुक्तवत्स्वथ तेषु फलास्वेव सर्वेषु शुष्कवृक्षः स क्षणादेव विप्रकुमारः समपद्यत इति विस्मितेन मृगाङ्कदत्तेन 'को भवान्' इति पृष्टोऽवदत् यत् आलोचितस्य दमनगनिधर्मावृतस्य द्विजस्य श्रुतधिनाम्ना पुत्रोऽहम्। एकदा दुर्भिक्षे मृतमातृकेण मया सह अरण्ये मुनिभिस्सहाश्रमतपोवने मम पिता पक्व फलानि कश्चिन्मुनि प्राग-दिनि दुःशासनः स प्रीणि सह दत्तान्यत्ने द्वे समरयावदत्। किन्तु मरमि क्षुत्पीडितस्तस्मिन् सर्वाणि फलानि भुक्त्वाऽहं स्वापकुलरसमकारम्। सरम श्रान्त्वा समायातश्च मदीयः पिता नैतद् मत्प्रदेनु अपितु वाष्पनिश्वसन् माल-यन्नेव अवदत् मरमस्तदे शुष्कवृक्षो भवेति शशाप्सत् उग्रतीर्थ यत् चन्द्रयच्छ राज्ञो दृढरथस्य पुत्रिर्भवसि, फलिष्यसि चेति स्वर्गस्य पर्यवसानिधान् तस्मिन्नि तदा शापनिमित्त वृक्षस्य ते प्रवर्तिष्यति। एव शिवोऽभिवस्स शुष्कवृक्षत्वमा-पोऽहमद्य युष्मद्भक्षण विराय शुभशाप प्रमुक्तोऽस्मि। इत्थमुक्तवत्यात्म पुण्य-मत्र श्रुतधि मृगाङ्कदत्तोऽपि स्ववृत्तान्तमशेषयत् इति तं सार्थमी श्रुतधिर्गुणा ढ्यलाभ्यानुपायिनां बाहुचर्मान सचिवास्तिनेन च तेन सत्र तां निशां तं ना प्रातरिना बभूव।

गत्वैर्थ्व मृगाङ्कदत्तः कतिपयदिनानन्तरं वने भूरिकान् दुराकृतीन् पञ्च पुरुषान् ददर्श। ते च मनुष्यमांसमिमदनिमनुरागदेतुर्यत् धेनुरमासिनो शिला एव वास्तिपुरुषम् कल्पितवद्दि। अनन्तरमत्यागस्य सर्वं गृहम चतुर्थेर्। भक्ष्यमाणेनाग्न्युत्पन्नमिद पन धेनुभि मन्यमानानां श्वासदनमिव तन्त्रि निर्धूमभिभासिन यानि च निशा शरभुतमलानकश्चिदिर्ने वने पञ्चैव तानि वर्वान। अद भूतानामसन्नास तेन, अवतीर्णनिपदो दैवविशेषेण प्रज्ञ

---

१ बुध अवगमने। २ भुज प्रीणने। ३ भुज विक्षिप्तम्। ४ रच अर्थने। ५ कुष विस्मये। ६ भू निष्पतौ। ७ हृष प्रीणने। ८ ना अनुभवे (नम धातवस्य) (सन्निभवन्नेर्ष्टि)। ९ पद गतौ (वेर्ष्टन पवपद०-)। १०. वाहुल यत्ने। ११ कुष भेदने। १२ पेरूणवर्त्ति (शिल्पना प्रवेट् वाण्डाम)

इत्याश्रममिममुपगत्य स्वीकृतास्मद्वन्यफलपुष्पाद्यातिथ्यास्तिथ्यामस्यामस्मान् सनाथीकुर्वन्तु। एवं तैरभ्यर्थितो मृगाङ्कदत्त सानुगस्तदाश्रमं गत्वा स्वीकृतधेनूपनीतविविधातिथ्यस्तत्र व्यतियापिततद्दिनः प्रातस्तस्मात्प्रस्थितोऽन्यान्यपि कौतुकानि विलोकयन् क्रमात् किरातविषयमवाप्य स्वागमावेदनाय किरातपतिं स्वमित्रं शक्तिरक्षितकं प्रति श्रुतधिं प्राहिणोत्। सोऽपि च किरातेशोऽग्रे निर्गत्य सामात्यं मृगाङ्कदत्तमानतो निजपुरं प्रावेशयत्। तत्रापि च तेनोपचरितः कांश्चिद्दिवसान् स्थितः स्वकार्ये सहायकरूपेण शक्तिरक्षितमपि सज्जं तं गृहीत्वाऽऽमन्त्र्य द्वादशे पुण्याहे पुनरुज्जयिनीं प्रति शशाङ्कवतीहृतहृदयः प्रातिष्ठत।

गच्छंश्च शून्यामटवीमेकामवाप्य भस्मानिनज्टाम्तत तपस्विनमेकं दृष्ट्वा किं त्वम् इहैकाकी निराश्रमपदेऽरण्ये तिष्ठसीति सानुगस्तमुपागत्य विनतोऽप्राक्षीत्। तापसश्च एतेनोदतरत् यदहं शुद्धकीर्त्यभिधानस्य नानामन्त्रौषधिसिद्धिमान् शिष्यः। एकदा शुभलक्षणं क्षत्रियकुमारकमेकमासाद्य स्वस्थावेशमकरवम्। सोऽपि च समाविष्टः सिद्धौषधिरसक्षेत्राणि समुदीर्याऽऽह यदस्मादुत्तरदिग्विभागे विन्ध्याख्यामेकं केवलं शिलापातरु विद्यते। तस्य चाधस्तान्महदेकं नागेन्द्रभवनम्। तत्र च पारावताख्यः बलवानास। स चैकदा प्रवर्तमाने देवासुरसङ्ग्राममयुद्ध। अतस्तत्र गत्वा देवपक्षमाश्रित्य समद्धवारणाणो देवेभ्यो दुर्धर्षैः असुरैः अयुद्ध[1]। प्रलयघनघर्घरघोषेणेव च धनुषो नेकानरीन् योधनान् आयोधनान् निरास्थत्[2]। अच्छैत्सीच्च[3] शरासनासितनिशितैः[4] शरैरसुराणां शिरांसीति भूपिताः सुरशत्रवो भूमिमुक्तिं सोढुम् अताम्यन्त[5] इव दृढं तां आश्लिक्षन्[6]। तद्रागेणेव च शरदसृजा समरभूः अक्लैदीत्[7]। एतेनातितृप्ता देवास्तस्मै वैदूर्यकान्तिनामकं खड्गमदुः। तञ्च खड्गं यो नरोऽवाप्नोति स सिद्धाधिपतिर्भूत्वाऽपराजितो दीव्यति[8]। स चासिधीरसहायैरलभ्यः। एवमाविष्टेन तेनोक्तेऽहं तं व्यसनंयम्। तस्य खड्गस्याभिगृध्नुश्चाह साहाय्यार्थं सर्वां भूमिमभ्राम्यम्[9] किञ्चनवास सहायं रिक्तो मर्तुमिहायात।

---

१ युध सम्प्रहारे। २ असु क्षेपणे (अस्यतस्थुक्)। ३ छो छेदने (विभाषाधेट्शाच्छासः)। ४ शो तनूकरणे ('शाच्छोरन्यतरस्याम्')। ५ तमु काङ्क्षायाम्। ६ श्लिष् आलिङ्गने। ७ क्लदू गात्रभावे। ८ दिवु क्रीडाविजिगीषा०। ९ भ्रमु अनवस्थाने (वा भ्राश०) इति वैभाषिके श्यनि (शमामष्टानां दीर्घः श्यनि)।

मृगाङ्कदत्त एवं तत्तापसादाकर्ण्य 'भगवन्, अलमति खेदेन ! मामाप्योऽहं वेत्स्ये[1] तत्र सहाय इति मनोऽभीष्टं ते सेत्स्यति[2]' इत्थं तमभाषिष्ट। तापसश्चैत-दभिनन्द्य कृतकृत्यमिव तस्मिन्नेवात्मानम् अमंस्त[3]। सानुगेन तेन सह तत्स्थानं च ययौ। तत्र मेघवर्द्धमानु दिक्षु च रात्रौ मृगाङ्कदत्तादीन् स्थापयित्वा दिक्षु गिरिशि-रश्मिभिःरत्नसर्पेरपि प्रकटीकृत्य नागदमनमन्त्रहोमं प्राक्रंस्त[4]। उत्पातमेघादि-भ्यश्चमन्त्रशस्याऽजैषीत्। एवं कुर्वति सानुगे तस्मिंस्तापसे विद्युत्पातघोरेरा स्त्री निरियाय। सा च स्वकीयाभरणरश्मिदीप्तमन्यात् पतन्तीमेपेत्य कटाक्षयत-मानमेतं विद्यती समालिश्लिषत्[5]। एतेन विमूढमनस्कः स तापसो नितरां चकुरुहे इति होमभाण्डं तस्य हस्ताद् अभ्रश्यत। तदानीमेव लब्धावसरोऽसौ पातालतो नागः कल्पान्तघनाघन इवोदगमत्। नयनज्वालाभिरेनं समालोक्य तस्य हुङ्कारं गर्जनमाकर्ण्य सा दिव्या नारी तत्क्षणम् अनशत्। स्फुटितहृदयस्तापसश्चापि चिराय अशेत। तस्मिन् नष्टे नागो विदितमाहात्म्येभ्यो मृगाङ्कदत्तादिभ्य अशप्त्यत् यद् यूयमस्य माहात्म्यं निष्कारणमनुचितमुचितो भुक्तवति पत्निरा-त्मन्योन्यवियुक्ता स्थास्यथेति।

एवमुक्त्वाऽन्तर्हिते नागे ते सर्वे तत्क्षणमेव व्याप्तावस्थन्दृष्टा स्वप्नवद्-भ्रमणवशाश्च मृगाङ्कदत्ताद्या विमुक्ताः शापप्रभावाद्विलग्नाः "मुञ्चन्तोऽन्यो-न्यान्" मृगयन्तश्च नितराम् अखिद्यन्त।

एवं सचिवैर्वियोजितस्तमो भ्राम्यतो मृगाङ्कदत्तस्य द्वितीयेषु मासेषु व्यतीतेषु एकदा श्रुतधिर्विप्रस्तम् अभिगम्य अश्माद्दग्निवशमवाप। सर्वाङ्गविनयश्च साधु श्रुतधिः सादरं स्वमभिप्रायं वृत्तान्तं समाधाय्योवाच 'प्रभो, न सदा ते स्वान्त-र्यामि जाने, उज्जयिन्यामेव ते यास्यन्ति, यतो हि सैव पुरी भवतो गन्तव्या-नम।' एतदुक्तेन प्रेरितश्च मृगाङ्कदत्तस्तेन सहोज्जयिनीं प्रस्थितः स्त्रोकैरेव दिवसै-

1. विद् सत्तायाम्। 2. षिधु संराद्धौ। 3. मन ज्ञाने। 4. क्रमु पाद-विक्षेपे ('वा भ्राशभ्लाशभ्रमुक्रमु०') इति श्यनाभावः स्वत् 'प्रोपाभ्यां समर्थाभ्याम्' इत्यात्मनेपदम्, तेन 'क्रमः परस्मैपदेषु' इति दीर्घाभावः। 5. श्लिष् आलिङ्गने ('श्लिष आलिङ्गने')। 6. मुह वैचित्त्ये। 7. नशु अद-र्शने। 8. शप आक्रोशे। 9. उष समवाये (सलोपेन इत्यर्थः) 10. भ्रम सम्पन्ने। 11. मृग अन्वेषणे (दिवादित्वान्निजन्तात् श्यन्)। 12. खिद दैन्ये।

मार्गे विमलबुद्धिं निजमन्त्रिणमवाप्य अहृ॑ष्यन्। तद्दर्शनेन चोद्वापदश प्रणत त परिरभ्य तत्रैव चोपवेश्येतरमन्त्रिणा वार्तां पप्रच्छ। विमलबुद्धिरततार यदेव, नाह बुध्य नागशापत कस्कस्तेषु क गत इति तथापि भवास्तान् प्राप्स्यतीत्यह यथा वेद्मि तच्छृणु—नागशापेनेतस्तत परिभ्रमन्नहमटव्या पूर्वदिग्विभागेऽति-दूरान्त केनापि साधुना महर्षेर्ब्रह्मदण्डिन आश्रम प्रापित। तत्र तेनर्षिणा प्रदत्तै फलै अम्भोभिश्च विगतक्लमीकृतोऽह पर्य्यटन्नाश्रमादाराद्बृहतीं गुहा-मद्राक्षम्। प्रविश्य च तत्र तस्या अन्तर्मणिमन्दिरमेकमवलोक्य जालगवाक्षैस्तत्र वीक्षितु प्रवृत्त समुद्गक यत्र भ्रामयन्तीं स्त्रियं पृथक् पृथक् स्थितौ वृषगर्दभौ चाद्राक्षम्। भृत्याश्च पार्श्वस्थेन वृषगर्दभौ अचीयन्त इति ताभ्या क्षुण्णौ क्षीरा-सृक्फेनौ पीत्वा यथाश्रय ते सितासिता भूत्वा जालकारका अभूवन्। ततो द्विवि-धैश्च तै स्वकृतसूत्रैर्द्विविधा जालपाशा कृता, ते च सुपुष्पैर्विपुष्पैश्च सगता। तेषु जालपाशेषु यथासुख सक्तास्ते जालकारा श्वेतकृष्णोभयमुखेन महाहिना समागत्य दृष्टा इति नार्या तथा ते नानाक्षेपु क्षिप्ता। समुत्थिताश्च ते तथर तान् पाशान् यथातथ क्लिष्ट्वा वियोङ्गेनाथ तत्पुष्पजालस्थेषु समारटत्सु अन्येऽपि तेऽन्य-जालतया अन्विष्टु प्रवृत्ता इति तत्रस्थेन केनापि कृपालुना तपस्विना भालतो मुक्तया ज्वालया भस्मसात्कृतास्ते ससुषिर वेणुम दण्ड प्रविश्य तदूर्ध्वस्थे भास्वरे ज्योतिषि न्यलीयन्त। तत्क्षणमेव च सचक्रवृषगर्दभा सा स्त्री चक्षुषोरगोचरताम् आपद्यत। तद् दृष्ट्वा विस्मितोऽह यावत्तत्र पर्यटन् स्थितस्तावद् भृङ्गगुञ्जितैरन्नुने स्व वीक्षितुमाह्वयन्तीमिव पुष्करिणीं हद्यामेकामपश्यम्। तत्तीरोपविष्टश्च यावदह तद्वन वीक्षे तावद्भुजगेनैकेन स्वय सवर्द्धितो दशबाहु सिंहपोतोऽनायत्त इति क्रोधात्तस्माद्वनाद्विवासित। स सिंहपोतोऽपि च वनान्तरे सिंह्या शब्दमाकर्ण्य तत्र गच्छन् वायुनाऽवजीर्णभुजो विहित किन्तु क्षणानन्तर क्रमश स लम्बो दरेणैकेन पुसा पूर्ववत्समारोपितबाहुक सम्पादित इति स सिंह्या कृते तद्वन निगमिषुर्मृशम् अक्लिश्यत तथापि अन्ते ता प्राप्य तद्युक्तो निजवनमायात इति सभार्य त करिमर्दनमागतमालोक्य लुब्धकस्तस्मै तद्वन समर्प्य ततोऽगाद्।

एतद् निरीक्ष्योऽथ तदाश्चर्यमहमाश्रममागत्य ब्रह्मदण्डिनेऽवोचम्। स चापि त्रिकालज्ञो मुनिर्मामेवमभ्यधात् 'धन्यस्त्वम्। सर्वमेतत्प्रसन्नेनेश्वरेण

---

१ हृष तुष्टौ। २ बुध अवगमने। ३ श्रीङ् आधारे। ४ क्षुद उद्गिरणे ५ क्लिश उपतापे।

प्रदर्शितम् । या त्वया स्त्री दृष्टा सा माया, तया च भ्रामितं संसारचक्रम् । ये च मृगास्ते जीवाः । मूषकगर्दभौ च पार्श्वस्थेन धर्माधर्मौ, तस्य दुग्धामृते च सुकृतदुष्कृते, स्वाश्रयोत्थे च ते समेत्य श्वेतकृष्णया द्विविधा जालकाराभा स्वकीयैस्तथ निबद्धा जीवाः । ते च मनुष्यतिर्यग्योनिषु पाशसुखदु गतानुबद्धिनो द्विविधानेव सुतादिकान् जालपाशान् निर्माय तेषु यथास्वमासक्ताः शुभाशुभाभ्यां यक्षाभ्यां शुभेनोरगरूपिणा कालेन जूर्यन्ते । तत स्त्रीरूपया मायया घटरूपासु नानायोनिषु क्षिप्ता अपि नयैश्वोत्थाय सुरयासु श्वेतकृष्णासु द्विधा आहतिषु पतिता सुखदु खानुबन्धिषु पुत्रादिजालपाशेषु च निमग्नाः एवं दा आपुष्टिम कृत्वा परमेश्वर शरण मन्दिरेषु प्रवर्तन्ते । तद् दृष्ट्वा जातवैराग्यास्ते येता अपि जाया मिलनान्त्यायतस्मेव प्रभु शरणमाक्रन्दन्ति । ततो रहस्यमेतदवबुध्य तापसरूपेण दैवेन ज्ञानाग्निरूपया सर्वेऽपि ते दग्धपाशाः कृता इति निर्मलरूप सम्पूर्णरथमादित्यमण्डलं प्रविश्य ते परमं धाम समाश्रिता इति यथाकारेण समासेन मंदेन नृपगजाकारधर्माधर्मसमन्विता सा माया नष्टा । समारे त्र स्वकर्मभि शुक्लकृष्णा नीता भ्राम्यन्ति । ईश्वराराधनेन च मनुष्यन्ते इति तत्र मोहप्रात्यर्थमैवतासमर्मीभ्रेण प्रदर्शितम् ।

यद्यपि भवता पाताले समवलोकि तस्य रहस्यमेवमवबुध्यस्व । तदपि जले मृगाङ्कदत्तस्य माध्यर्थमनिमित्तप्रदर्शनम् । तथापि भगवतैव प्रदर्शितम् । मृगाङ्कदत्तो हि सिद्धाश्रमसमिम भुजोपमर्दनाभिर्मन्त्रियुगं गदयद्धिन , पार्श्वपि भान् दैवात्सुधकुर्वेव वनवेन च शोपाश्रयागित । अन्यवलोपमाद्यनिद्रया दुद्धतो ममाद्भरण्या स्थानि सिद्धा इवारण्यं प्रधाविन , मान्मारन याभेन भ्रष्टमतिप्रभुतो विदित । ततो मस्योदरस्थेन शिलालेन सर्वनामाप्रभुता स पुन प्रहृतिष्ठो नाम । ततो गन्धाऽभिषेकेण सिद्धान्तो महापुरुषो प्राप्य तामादाय यागत समालोक्य पुण्यवनिभागजाय सर्वं गन्धवृत्तम सर्वं समर्प्य मशोचन प्रविश्य । इत्थमयान्यनेनैतैनमहापातिका यत्यानु मन्त्रिणो युष्मान् नार्पतिग्रामवरंनयाम्यसीति'।

मुनिवरोऽप्यमरवर्षितो स्वधराग्र नाग निर्गमन्यद गगन ।
(इति दिवादय)

---

१ मुनिना दिव्या प्रयोद्गन्यो । (इति दिवादय)

विमलबुद्धित एतत्सर्वमद्भुततममाकर्ण्य पर परितुष्टो मृगाङ्कदत्त श्रुतधियुक्तेन तेन
सहापरमन्त्रिशशाङ्कवत्याप्त्याशापाशसितो[१]ऽपि स्वाभीष्ट साद्धुम्[२]
प्रियापार्थक्ये अग्रेऽनवरत हिन्वन्[३] नादुनोत्[४]। अध्वक्लमापनोदार्थं गिरिप्र
(स्वादय) स्रवणेषु सोऽसोष्ट[५]। उदन्यार्दुतो[६]ऽपि स स्वनिश्चय न अधोष्ट[७]।
अशनायासम्बाधितोऽपि कदाचित्क्षितिपर्यसितसक्तुग्रासैरेवा[८]’मा
नम् अतर्पीन्[९]। अन्यदा त्ववचितवन्यफलैरेव स शान्तिम् आशिष्ट[१०], शिष्टाभि
निवासन्निविष्टोऽसौ अवरिष्ट[११] च शयनार्थं बाहूपधानोऽनास्तृतभूमिमेव यथा
पूर्वम्। विमलबुद्धिसमुदितवाक्य स्मार स्मार स स्वाभीष्टसिद्धि निरचैष्ट[१२] इति
काले काले सध्रीचो श्रुतधिविमलबुद्ध्यो प्रोत्साहनेन सोऽधिकाधिकमा’सो
द्वैरयाभिनिवशसुस्थिरत्वम्[१३] आपत्। निराशा तत्सान्निध्यमपि समवप्ल्न्नितु
न अशकीन्[१४]। अत एव च धृतिसाहसोद्यमश्रक् सोऽनवरतश्रमेणापि न चष्टमीष्ट[१५]।
{ इतिस्वाद्य }

इत्थ शशाङ्कवतीप्राप्तिप्रबलाभिलाषासितुन्नो[१६] भवितव्यतानुन्नु[१७]न्नोऽसौ, वना
द्वन पुराच्च पुर पुर्रन्[१८] अन्तरा नर्मदानदीम् [१९]आससाद। सा चापि दिष्ट्या
मिलितमेलि’यमागामा’यशशाङ्कवतीरु त वीक्ष्य निजवीचि
प्रियापार्थक्ये वल्लकुजलताभि, हर्षाङ्कुरस्यन्तीव, विलम्ब’कनैश्च त निरूपा
(तुदादय) कलयन्तीव प्रतीयतेस्मेति तदाकृष्टो यावदेव स गाढमवगाढु
तामवतरति तावत्तत्र जातु मायावटुनामा कश्चिच्छबर
भूपतिरुपाछीन्[२०]। विधिरतर्कितमपि [२१]विदधाति इति पुन्वन्त्य त भिन्न त्रयो

स्वादय

१ पिञ् बन्धने २ साध ससिद्धौ ३ हि गता वृद्धौ च ४ दु दु उप
ताप ५ पुञ् अभिषव ६ दु दु उपताप (‘दुम्वोर्दीर्घश्च’, इत्यत्र निरनुबन्ध
कत्वात् दु गताविन्यस्यैव ग्रहणादत्र न दीर्घ) ७ धुञ् कम्पन (‘स्वरतिसूति’–
इति वेट्) ८ जलादिना पिण्डीकृत इत्यर्थ (सिनोतेर्ग्रासिकर्मकर्तृकस्य)
इति निष्ठानत्वम्। ९ तृप प्रीणने। १० अशू व्याप्तौ सघाते च। ११ वृञ्
वरणे। १२ चिञ् चयने। १३ आप्लृ व्याप्तौ। १४ शक्लृ शक्तौ। १५ अशू
व्याप्तौ सघाते च (उदित्वात् वेट्) १६ तुद व्यथने। १७ णुद प्रेरणे (‘नुद-
विदोन्द०’ इति वैकल्पिको न) १८ पुर अग्रगमने। १९ षद्लृ विशरण
गत्यवसादनेषु। २० कच्छ गतीन्द्रियप्रलयमूर्तिभावेषु। २१ विध विधाने।

जल्मानुषा युगपद् गृहीत्वा निगरितुम् ऐषिषु । अनन्तरमविरुद्धजनम् उज्झित्वा[3] निष्पद्यपद्यचन् । तद् दृष्ट्वा समाहृष्टचेतो मृगाङ्कदत्तोऽन्तः प्रविश्य जल्मानुषीर्शनात् प्रेत्यभिकरत् शबरञ्च अमोचयत् इति तद्भयहेतिमहानुकम्पो भिल्ल राजोऽप्यस्य वेदमाद्भीत्, राजपुत्रपादयोः पतित्वा च संस्तम्भीत्, 'भगवन्, परन्तप यस्समानीतो धात्राऽत्रागत्य अस्य मे भागात्? अन्यत्र एवं महानुभाव मृडसि? त्वमपि त्वा का योषित्क्षेत्र जुषते? क्व त्वं विद्यसि? मनसि चिया मदीयेरव श्रियसि?' इति । एतदुक्त्वोत्तरे शुनधरतोयतश्च तद् वृत्तान्तं श्रुत्वा सुतरां प्रणत शवरेन्द्रो यथादिष्टे तदभियास्यदिने महायो भवितुं स्वम् आदिदेश, स्वगृहं तत्कृपोपस्थितया पविग्राह्यमुत्र प्रार्थयमान स्वदीयां पल्लीमानीय स्वरिभूतिभिः यथायम् आदिदेते । मृगाङ्कदत्तोऽपि च तदनुरोधेन तत्र कतिचिद्वासरान् अभिप्सते[13] ।

एकदा तत्रैव स्थिते मृगाङ्कदत्ते शवरेश्वरश्चण्डकेतुनाम्ना निषण्णमाहात्म्यार्द-दीर्घरात्रामीदिति नभसि मेघेषु गर्जत्सु प्रनृत्यतो मयूरान् दृष्ट्वा उवाच । पूर्वमपि प्रतीहारमनमयधात् यद्भावान्, अनुदिशितमाश्चर्यैरभिसम्पूर्णमल्पम् । मदीये गृहेऽनीमानभूतपूर्वो मयूरो परं तद्यत्नेषमरमिरश्रेयसात्, स च प्रदर्शयिमाहे । एतदाकर्ण्य 'नूनं स त्वया प्रदर्शयितव्य' इति प्रसीदत्सुहृत्या प्रयाणाभिमुखिते तस्मिन्दयोरेवरे मृगाङ्कदत्तोऽपि मानुरागमन्तर्मानस्योत्थाय स्नानाहारादिरिवर्धीन् व्यधित् ।

अथ राजसन्धे नभसि घनमृतिकानुदिनानामयानध्यावितैः राजपुत्रे वीरचर्यार्थं स्योरेयादेरत पर सुसानुगास्यानमल्पम् श्रद्धानिर्निर्गताम । भ्रमतश्च मार्गे प्रान्नयनादपरस्तत्रस्य कस्यापि पुरुषस्याग्निनाम्यासेऽप्यदत्य मेघनिभृतो राजपुत्रो पुत्राय नमाद्दपति स्म । शिष्यमेवाहतो निपुण उमत्

1. गॄ निगरणे ('गॄनो वा', अपि शिक्षाया)। २ इषु इच्छायाम् । ३ उज्झ उत्सर्गे । ४ वृ विवर्ते ('विवर्ती स्यन्दे', 'अङ्कपायानपरवाद्धः वि॰')। ५ तुमल गुप्तौ ('भक्ति मनोहर्षि')। ६ अन्द् सौन्धापाम । ७ सुह सुप्तने । ८ पुर्णा प्रीतिनिमेवनयो । ९ चि निवासगत्या । १० धि धारणे । ११ श्रित अभिगमने । १२ दृड् आदरे । १३ वृड् भवन्पाने । १४ त्वच संवरणे ।

तत्कालोचितमुवाच यद् अविचार्यैव कथमतितम्यति भवान्। अत्र तु निशा-पतिरेवापराध्यति येन नैषा निशा प्रकाशिता विधाता वा चुकोट यो न पूर्वाधि-कारनरय भाग्ये लिलेख। अत एवेदृश्यन्धकारेऽकारण वैराणि समुल्लसन्तीति दैवादत्र मिलितयोरावयोर्युद्धेन क्तर कि वेदिष्यते। नागरिकाटेतदाकर्ण्य सत्यमिति तुष्टो मृगाङ्कदत्त 'को भवान्', इति त पुरुष पप्रच्छ। तेन स चौरोऽहम् इत्युक्तो राजपुत्रो मृषावदत्, 'तर्हि हस्तमानय, सहचरश्च मे भवेति'। अथ तेन सत्य कृत्वा तेनैव सह गच्छन् स निर्मलजीर्णकूपमेकम् उपासीदत्। तत्र प्रविश्य तत्र वर्त्मानया सुरङ्गया तेनैव पुसा च सह गत्वा स मायावटो राज्ञोऽन्त पुर प्रविवेश। तत्र प्रकाशे स पर्यचैषीद् यत्तस्य सहायायी पुरुषो नान्यस्तस्करोऽपि तु चण्डकेतु प्रतीहार। राजस्त्रीच्छद्मकामुकश्चण्डकेतुस्तु मन्दालोकेकतेनस्थ मृगाङ्कदत्त परिचेतु नाशक्त्।

तत्र प्रासमेव च प्रतीहारमुत्थाय मधुमत्यभिधाना तदनुरक्ता राजपत्नी त कण्ठेऽग्रहीत् पर्यङ्के समुपवेश्य चाप्राक्षीत्, 'अद्य क पुमान् त्वमिहानैषी' इति। प्रतीहारोऽब्रवीत्, 'विश्वसिहि ममात्र सुहृदिति न भयस्यावकाश' इति। एवमुक्ता मधुमती सानिशयम् उद्विग्निष्ट, उवाच च यदिदानीं मन्दभाग्याया मे कुतो विश्वास', यतो हि नर्मदाम्भसि मृत्युमुखे पतित राजानमवलोक्य मृगाङ्कदत्तस्तत्क्षणे व्यापृत इति राजाऽसौ जलमातुपगृहीतोऽपि नासृत। तच्छ्रुत्वोपाश्रु प्रतीहारोऽब्रवीत्, 'प्रिये शुचा अलम्। अचिरादेव मृगाङ्कदत्त तम हम् प्रतिक्रियिता मे' इति। एतदुक्तवन्त त मधुमत्यब्रवस्—मा विश्वसिष्ठा, यदासौ नृपो नर्मदाम्भसि ग्राहैराक्रान्तोऽभूत्तदैको मृगाङ्कदत्त एव तद्रक्षणाय समयस्यत्, तमनयच्च। कथ न त्व तं तत्रैव तर्हि तर्हितुमभङ्गुर शक्यम् उद्गुरिष्टा अपि नु भीतस्तत पलायिष्टा ? वीरा हि कर्मणि निपुणन्ति न केवल वार्ताभि जोषमास्यताम्। मा कस्यचिच्छ्रुतिपथमेतद्व्रजेदन्यथा मृगाङ्कदत्ताच्छ्रूरारक्षित ते न भवेत्।

---

१ कुट कौटिल्ये। २ लिख अक्षर विन्यासे। ३ विद्लृ लाभे। ४ विश प्रवेशने। ५ ओविजी भयचलनयो। ६ पृङ् व्यायामे। ७ मृङ प्राण त्यागे। ८ गुरी उद्यमने। ९ पुण कर्मणि शुभे।

एवमुक्तो जारः प्रतीहारः सानितायं लेजे[1]। तदधिक्षेपजाग्निदग्धस्तदानीं तदा धैर्यं न भेजे। अमर्षावेशादधरोऽमुष्याधरो निपुस्फोर[2]। [3]चुक्षोर च मञ्जुमञ्जुलमेखं-कमलरं तद्धृदयमिति क्रोधाग्निर्ज्वलद्धाटकपालपतिताश्रमिव तस्यान्तरं बभर्ज[4]। अतोऽमृष्यमाणः स उवाच—'आः पापे, मृगाङ्कदत्तस्याम् अलुभः[5] इति त्वं तस्मिन् यद्भाषा, किन्तु तेन त्वं यन्माम् अधिक्षिपसि[6] तस्य फलमिदानीमेव विन्दस्व[7]।' एवमुक्त्वा क्रोधपापानलदहितः स स्वच्छुरिकया तच्छिरश्छेत्तु-मैच्छत्[8]। परं तस्मिन्नेव काले रहस्यधारिणी चेटिकैका छुरिकां ताम् अपाहरत् इति मञ्जुमती ततो निर्गत्यान्यत्रागमत्। प्रतीहारश्च विस्मितेन मृगाङ्कदत्तेन सह यथागतं स्वगृहं परावर्तत।

प्रतीहारे तस्मिन् स्वगृहं प्रविष्टे मृगाङ्कदत्तस्तमभि समभिहितवान् 'समागा-तिरत्रभवतो भवानधुना क्षिप्रं गाढं निद्रातु अहमपि वासः स्वापयामी'ति। प्रतीहारस्तथेत्युक्त्वा सप्रेमालोकनेच्छया तत्रस्थं स्वभृत्यमेकमाहूय आदिदेश 'यत्र मयूरो यत्र वर्तते तत्र पुत्रमेनं नीत्वा शयनीयमस्मै प्रयच्छ।' भृत्योऽपि च तथेति प्रतिपद्य मृगाङ्कदत्तं सदीपकं तद्गृहं प्रवेश्य द्वारपक्षं तं पिधाय बहिर्निर्ययौ।

गते च भृत्ये सार्गलीकृतद्वारो मृगाङ्कदत्तः पञ्जरस्थितं तं मयूरमालोक्य सोऽयं प्रतीहारोक्तो मयूर इति चिन्तयन् कौतुकावलम्ब पञ्जरमुद्घाटयामास। पञ्जरनिर्गतो मयूरश्च मृगाङ्कदत्तं निपुणं निरीक्ष्य तत्पादयोर्निपपात मुहुर्मुहु-र्लुलोठ चेति लुठतस्तस्य कण्ठे मृगाङ्कदत्तः पट्टं सूत्रमयमालोक्य मुदति एवाद्भुत-मित्यवगत्य मंक्षु तद् अमुंचत्[9]। मुक्तकण्ठसूत्रश्च मयूरः परमार्थ एव मृगाङ्कदत्तस्य भीमपराक्रमो मन्त्री समपद्यत। मृगाङ्कदत्तश्च तदीयस्वरूपेणागतं तं समाश्लिष्य किं स्वेतदिति विस्मयाविष्टः सर्वं वर्णयितुं तम् असुवत्[10]। तदविरचितोऽनिश्चयो भीमपराक्रमो लिलेखैतां तदीयां मृदुस्वालनां जिज्ञासमानो स्वभूपालानुग-वर्णनेनेत्यम् ववृश्च[11]—'देव, नागवाहेन भवदन्तिकाद्विभक्तोऽहमरण्यां भ्रमन्-

---

1. ओलस्जी व्रीडायाम्। 2. स्फुर स्फुरणे। 3. क्षुर विलेखने।
4. भ्रस्ज पाके। 5. लुभ विमोहने। 6. क्षिप प्रेरणे। 7. विद्लृ लाभे।
8. छुर छेदने। 9. मुच्लृ मोचने। 10. षू प्रेरणे। 11. स्मिर उपरोहे।
12. ओव्रश्चू छेदने।

कस्मिन् शाल्मलिपादपे निखाता गणेशप्रतिमामालोक्य कृततत्परिणूति[1] तन्मूले परिश्रान्त समुपाविशम्। कृतञ्च मनसि, यद् वेतालवृत्तान्त स्वामिने निवेद्य न मयोचितमाचरितम्। एव पारस्परिकपार्थक्येऽपराधिनमात्मानमालोच्य निराहारो देवस्याग्रेऽध्रुव देहमिम परित्यक्तुमध्रुवम्[2]। गतासु चैत्रमत्रहुतिधीषु तिथिषु तेनैव पथा कश्चित्पथिकोऽपथीत् तस्यैव तरोश्छायाया च क्षण विश्रम्य 'किं त्व पुत्रात्र म्लानमुखस्तिष्ठसि? किमिच्छति[3] भवान्? किं मिच्छति[4] भवन्तम्? इत्थ निरवभात्। तन्निर्बन्धेन च यथावस्वव्रृत्तान्त निवेदितवन्त मा स वृद्धपथिक 'न धीरेषु भवादृशेषु एवमात्मग्लानिहेतुभूतविकारा शुम्भन्ति[5]। धीरोद्योगिना हि सर्वे मनोरथा यथासमय समुम्भन्ति[6] इति नापदि ते स्वधैर्यम् उज्झन्ति।' एवमुक्त्वा तद्बोधिका विविधा कथाश्च कथयित्वा मरणान्मा निवार्य यथेच्छम् अविच्छायीत्[7]। [इति तुदादय]

मित्रवियोगजन्यतामिस्रावरुद्धबुद्धि किन्तु, सुगृहीतस्नेहोपदेशप्रदीपोऽप्यव खिन्त[8] यत्सर्वमुपदेशस्य विद्वानपि न स कृत्याकृत्य विन्ते[9]। ज्ञानप्रकाशो हि न तस्य समुच्छृन्ते[10] इति प्रियाप्रियतरमपि स परितृन्ते[11]। अत

प्रियापार्थक्ये (रुधादय)

कथ मा विधिर्मम प्रभुणा सयुनक्तु[12] येन स पुनरप्यस्मान् पूर्ववत् सम्भुनक्तु[13] इति चिन्तानिमग्नोऽह युष्मान् अन्विष्यन्नन्यास्तथाभिलषितामुज्जयिनीम् आञ्जिषम्[14]। पर सापि म तव सयोगम् अवर्जीत्[15]। एतच्च नैराश्य स्वान्त मदीयम् अभिनत्[16] इव, शरीरञ्च प्राणेभ्य अविनक्[17] इवेति भवदन्वेषणाप्यवरुद्धमानसगतिरतिश्रान्त[18] एकस्या स्त्रिय गृह प्रवृत्तभोजनावासव्यग्रोऽह वासाय प्राविशम्। तत्र चावाप्तशयनासन क्षण

---

१ णू स्तवने। २ ध्रु गतिस्थैर्ययो। ३ 'मान्तप्रकृतिकसुबन्तात् क्यजव क्यच् न' इति किम् शब्दात् क्यचो निषेध। ४ मिच्छ उत्क्लेशे। ५ शुम्भ शोभार्थे। ६ उम्भ पूरणे। ७ विच्छ गतौ ('गुपूधूपविच्छ०' इत्यायप्रत्यय)

(इति तुदादय)

॥ रुधादय तनादयश्च ॥

८ खिद दैन्ये। ९ विद विचारणे। १० उच्छृदिर् दीप्तिदेवनयो। ११ उत्तृदिर् हिंसानादरयो। १२ युजिर् योगे। १३ भुज पालने। १४ अञ्जू व्यक्तिम्रक्षण। १५ वृजी वर्जने। १६ भिदिर् विदारणे। १७ विचिर् पृथग्भावे। १८ रुधिर् आवरणे।

मुस प्रतुत्य च यावत्तौ गुप्ताविभूतनिधिनोऽवलोकयामि तावत्सा स्त्री गृहाभ्यन्तरे भूमिम् खौनेर् , मुष्टिपरिमितान् पर्णानादाय मन्त्रोच्चारपूर्वकं समन्तात् अवपत् ; तत्क्षणं दशाङ्गुलिपरिमितान् , फलितान् , पक्वान् , लूनान् तथाहं च तस्मिन् क्षणात् , अवहतांश्च तान् सद्य अपश्यम् , तण्डुलं च अदर्शनम् । तांश्च तण्डुलान् एकस्मिन् भाण्डे स्थाप्य मुष्टित्रयपरिमितांस्तेभ्य समादाय कोमलपाषाणमयस्थालीं निधाय अग्निं सन्धुक्षाचीत् पिधानेनैकेन च तान् पिधाय गृहस्य मुख्यद्वारं पिधाय स्नानार्थं गृहान्निरयासीत् । गृहाद्बहिः सा गृहस्य सर्वाभ्यन्तरे निरन्तिवायां निशिमहिमाम् शैतनिष्ट येन चाह तां सामिनीम् अंगनिति समयत्रये स्थाय तण्डुलभाण्डमत्ता स्तत्र तण्डुलान् समुद्धृत्य सुरक्षितमकर एवं विधाने स्थाप्य कालपात्रे तण्डुलान् तण्डुभाण्डे निक्षिप्य पिधानस्थापितवत्तत् पुन पूर्ववत् कृत्वा तथैव तानवीतिरेवान्निरगुप्य यथापूर्वं पिधाय शयनीयेऽस्वाप्यत निशि । आगताऽऽगता च सा मामुत्थाप्य पाक्या तण्डुलान् अदानाय मह्यं अंगनिष्ट स्वयं पाकानमकृताप्यायया तस्मात्तण्डुभाण्डाद् गृहीत्वा खेतलीन् इति भुक्तेषु तेषु तण्डुलेषु सा तत्क्षणमेव छागी समपद्यत । तां तथाभूतामवलोक्य सर्वं च सर्वं ज्ञात्वा प्रत्यभिज्ञाय मदीयोऽमर्षोऽपि समधिकम् ऐधत यतोऽहं ताम् एतस्मै मौनिकाय अर्पितम्"। [इति स्थाप्य ग्रनादयथ]

पर्यटति मौनिकपत्नी मामुपेत्य अंगुल्या स्पृष्ट्वा मदीयां सर्वीम् अत्रा आगतस्य पत्नसकस्य स्व स्पन्दते । एत तथा सविमोऽहं मम पुरो बहिर्गत्वा समन्तात्त्विामतायश्चैकस्य स्पर्शोपशामितो मूर्छ भ्रान्तोऽन-
भियापार्थक्ये चिति । तदैव योगिनीदृष्टा मौनिकभार्या मामुपगम्य तावामृतस्य (सपादय) मम गाते भूतकमेकम् अक्षेपीत् । तथाकृत्वा गतायां च तस्यां यदाहं प्राभुजि तदा स्थितमतिः समहृत्य प्रसन्न-

1 उन्दी क्लेदने । 2 (डु वप् बीजसन्ताने) । 3. लिप्‌ उपदेहने । 4 लिप् विमोचने । 5 दु शृन् चरणे (उपात् प्रतिषेत) । 6 (गत्तु विचारे) । 7 (मत्तु अवबोधने) । 8 (पत्तु दाने) । 9 (गतु अदने) । 10. जि इन्धी दर्शने । 11. दुक्रीञ् द्रव्यविनिमये [इति स्थाप्य ग्रनादयथ]

(सपादय)

12 गुप दीप्तौ । 13 बन्ध बन्धने ।

त्मानमपश्यम्। ततः कतिचिद्दिनानि इतस्ततोऽभ्युद्विग्नोऽहमभ्रमिषम् इत्येकस्मिन् दिने शौनिक एको जीवन्तं माम् अग्रहीत्[1] भिल्लराजप्रतीहारनुपायास्मै चण्डकेतवे च समुपाहाषीत्। तत्पत्नी मामवलोक्य अपूर्वोऽयं मयूर इति क्षिप्रम् अप्रैषीत्[2]। मदुपयुक्तेन च स्वादीयसा भोज्येन पोषितं माम् अप्रोषीत्[3], मनोरञ्जकक्रीडनकरूपेण चैकस्मिन् सुन्दरे पञ्जरे समतिष्ठिपत्।

अथेह दैवानीतस्य मम कण्ठसूत्रकममुष्य इति पुनः समयो नौ अखचीत्[4] अतो न चिरादस्मात् निर्ऋणीयाव[5]। रात्रिचर्याया दर्शकात् पापोऽयं प्रतीहारः स्वरहस्यभेदभिया प्रमीणाति[6] त्वञ्चास्य रात्रिचर्यामद्यादर्शः इति सर्वमस्याचरणरहस्यं जानासि[7]। अतो योगिनीनिर्मितमेतत्सूत्रं स्वकण्ठे सिनीहि[8] मयूरीभूय चामुना गवाक्षेण बहिर्निर्ऋणीहि[9]। ततः समुच्छ्रितात्तव कण्ठात् प्रसारितभुजोऽहं तत्सूत्रं मोचयित्वा आत्मनः कण्ठे भन्त्स्यामि तद्वदेवाहमपि च द्रुतमनुद्रोष्यामि तत्र च त्वया मम सूत्रे मुक्ते आवां प्रकृतिस्थौ भविष्यावः। द्वारं हि बहिरर्गलितमिति ततो निनिर्गममावयोः विष्कम्भ्नाति[10] अतो गवाक्षमार्गेणैवावयोर्गमनं श्रेयः।

चतुरस्य भीमपराक्रमस्य युक्तिरियं राजपुत्रं निरतिशयम् अप्रीणात् इति तत्कथनानुसारेण स ततो निर्गत्य मन्त्रिणा सह सचिवद्वयं स्वावासमागात्। तत्र च प्रहृष्टास्ते सर्वेऽन्योन्यवृत्तान्तवर्णनैस्तां निशामनैषुः।

प्रातः मायावटुर्भिल्लराजो निजप्रतीहारेण चण्डकेतुना सह मृगाङ्कदत्तमुपाव्राजीत्। राजपुत्रं विनोदयन् 'एहि, अक्षैर्दीव्याम' इति चावादीत्। एतच्छ्रुत्वा मृगाङ्कदत्तस्य सखा श्रुतधिरभाषिष्ट, 'किमक्षदेवनेन! ननु तत्किमप्यपूर्वम्, किं विस्मृतं भवता यद् ह्यः भवत्प्रतीहारोऽपूर्वस्य मयूरस्य नृत्यप्रदर्शनं प्रत्यजानात्। अतस्तेनैवाधुना मनो रञ्जनीयम्।' श्रुतधरेतद्वाक्यं शबरेश्वरो मयूरानयनाय तं प्रतीहारमादिशत्। प्रतीहारश्च तदानीमचिन्तयत् यस्मिन्नर्थमहं प्रमादाद्विस्मृत्य शिखिसयत्तिसमपि तपारहस्यसाक्षिणं न तत्क्षणमशंसिषम्[11]।

---

१ ग्रह उपादाने। २. प्रीञ् तर्पणे कान्तौ च। ३ पुष स्नेहनसवनपूरणेषु।
४ खच भूतप्रादुर्भावे। ५. ऋ गतौ। ६ मीञ् हिंसायाम् ('हिनुमीना')।
७ ज्ञा अवबोधने ('ज्ञाजनोर्जा')। ८ षिञ् बन्धने। ९ ऋ गतौ।
१० स्कम्भु रोधने सौत्रो धातुः। 'स्तम्भुस्तुम्भुस्कम्भु०','वे स्कम्नातेर्नित्यम्'।
११ शसु हिंसायाम्, व्यापादयमित्यर्थः (ह्यन्तेति वृद्ध्यभावः)।

तच्चैवमवलोक्य त्वद्वियोगिनोऽतिदुःखितस्य च मे मतिरात्मोपहारेण देवीं सन्तोषयितुमुदभूदिति यावदहं धावित्वा तत्खड्गमुपात्तवाँस्तावद् वार्धक्यकम्पिना शिरसा सानुकम्पं कापि तापसी मरणान्मां निवार्य पृष्टमद्वृत्तान्तैवमुक्तवती 'सुखदुःखसंयोगवियोगादिपरिपूर्णेऽस्मिन् जगति वीरस्य ते देहोत्सर्गस्त्वयाऽनयाऽलम्। मृतानामपि समागमो भवति किं पुनर्जीवितानामिति मृगाङ्कदत्तेनावश्यं ते समागमो भविते'ति। इत्थं वृद्धतापस्याऽऽश्वासितोऽहं समुपजाततद्वाक्यास्थो विहिततत्प्रणतिः प्रस्थितवान्। ततः क्रमादटवीमेतां प्राप्तश्चण्डिकाकृते उपहारमन्विष्यद्भिरेभिः शबरैरुपलब्धोऽस्मीति युद्धे प्रणादितः शबराधिपतेरस्य मायावटोः पार्श्वमानीतोऽत्र छिन्नमन्त्रियुक्तं भवन्तमुपलब्धवान्। अत्र च त्वत्प्राप्तिप्रसादं सर्वं मदीयं दुःखमिदानीम् औनंनत्[1]।

सत्या गुणाकरेणेत्थमुदारितं तद् वृत्तान्तमाकर्ण्य शबरेशगृहस्थितो मृगाङ्कदत्तः परमं पर्यप्रीणयन्[2] वयस्यैरन्यैरुत्थाय नैत्याह्निकं च अतितीरत्[3]। गुणाकरमथ तत्रोल्लाघयन्, शेषान् सखीन् प्राप्तुमुज्जयिनीं च शशाङ्कवत्युपलब्धये यियासुः कतिचिदहानि तत्रैव अवसत्[4]।

गुणाकरे चाथोल्लाघतां गते, शुभेऽहनि मृगाङ्कदत्तः श्रुतधिना, विमलबुद्धिना, गुणाकरेण, भीमपराक्रमेण च सहितोऽन्यान् सचिवान् चर्चेषन्[5] शशाङ्कवत्युपलब्धये उज्जयिनीं प्रति पन्थयमानो[6] निजसुहृदं शबराधिपं मायावटुमामन्त्र्य तत्पल्लीम् अरीरहत्[7]। गच्छंश्चाग्रे सायं स क्वापि तरोस्तले निद्रितोऽकस्मात्प्रबुद्धः पुरः सुप्तमानुषमेकमविष्कयत्[8]। यावच्च स तस्य मुखं निरावृणोति तावत्स विचित्रकथसञ्ज्ञकं निजमन्त्रिणमभिज्ञातवान्। सोऽपि च विचित्रकथः प्रबुद्धः सन् मृगाङ्कदत्तं पादयोरग्रहीष्ट। अकाण्डदर्शनो फुल्लचक्षुर्मृगाङ्कदत्तोऽपि च तं प्रबुद्धं स्वमन्त्रिभिः सह अससभाजत[9]। अथाखिलेषु क्रमात् उक्तस्वस्ववृत्तान्तेषु मौनमाश्रयत्सु विचित्रकथोऽप्यात्मवृत्तान्तं सप्रपञ्चम् अपपंचत्[10]।

इत्थं श्रुतधिपञ्चमैः स्वसचिवैर्युक्तो मृगाङ्कदत्तोऽगणिताध्वश्रमो, विन्ध्याटव्या भुवि गच्छन्नच्छाच्छस्वादुशीतलजलाशयं सफलस्निग्धतरुच्छायरमणीयं काननमेकं

---

१ ऊन परिहाणे। २ प्रीञ् तर्पणे ('धूञ्प्रीञोर्नुग् वक्तव्यः')। ३ तीर कर्मसमाप्तौ। ४ वस निवासे। ५ चिञ् चयने ('चिस्फुरोर्णौ', 'अतिह्री०—' 'मितां ह्रस्वः')। ६ पथि गतौ। ७ रह त्यागे। ८ विष्क दर्शने। ९ सभाज प्रीतिदर्शनयोः। १० पचि विस्तारवचने।

मापत्। तत्र ससचिवः सोऽशुशुन्धत्[1] फलानि च अबभक्षत्[2]। समाच्छन्ने चैकस्मिन् प्रदेशे विश्राममर्थमतिष्ठत्। एतस्मिन्नेव समये स नातिदूरे तस्मात्स्थानात् समाला-पमिवाश्रौषीत्। तत्र गत्वा च स यावल्लतान्तरे चक्षुर्निक्षिपति तावत्तत्र महान्तं वरवारणमेकम् अवालुलोकत्[3]। स च पथि श्रान्तं चक्षूरहितं पुरुषमेकं करेणाहृतैः स्तोयैः, फलैः, पर्णानिलैश्च 'कच्चिदाश्वसितो भवान्' ? इति मुहुर्मुहुः साधुमानु-षयन्त्या स्वनया गिरा समाश्वासयत्। मृगाङ्कदत्तम् अचुकुहत्[4]। एतेनाश्चर्य-चकितो राजपुत्रः स्वसखान् आह, 'पश्यत, कः अन्यो वारणः, यः न नानुशोचितः चारः। तत्पूर्वमत्र केनापि हेतुना भवितव्यम्। अयं पुमान् अस्माकं सखायं प्रचण्डशक्तिं तुलयति[5] किन्त्वन्धोऽयमिति विशिनष्टि। अतः क्षिप्रं तत्र गत्वा पश्याम इति सखीनुक्त्वा म्लवज्जलक्षितस्तस्थौ। तत्र समाश्वसितं तमन्धं वार-णोऽपृच्छत् 'भगवन्, कस्त्वम्? कथञ्चेहायातः? कथं वा दृष्टुमुपयातः?' ततः सोऽन्धोऽपि गजोत्तमं तन्निःश्वस्य उदतीतरत्[6] 'अहमायोध्यिकस्य राज्ञोऽमरदत्तस्य पुत्रस्य मृगाङ्कदत्तस्य प्रचण्डशक्तिनामा भृत्यः। स राजपुत्रः केनापि कारणेन भूपतौ राज्ये वस्तुम् अवावृतैन्[7] इति सहायैरस्माभिर्दशभिः सहितः शशाङ्कवती-हृतोऽभ्युज्जयिनीं प्रस्थितः। मार्गे च नागशापेन सर्वे वयं वियोजिताः। अतस्तत्-च्छापेन भ्रमन्नहमन्धः समायातो यथोपलब्धफलमूलाशनः कुर्वाणो मार्गे नाना क्लेशान् अन्वभवम्[8] तेनातिखिन्नः पर्वतपतनानशनादिनेष्टतममृत्युमन्विच्छन्न-हमामीयां न कामपि शान्तिम् अवाशीशिपम्[9]। तथापि तथाकुर्वन्तं मामवलोक्य विधिर्भृशम् अचुकुत्सत्[10] इति न तं मह्यं व्यशिश्रणत्[11]। अद्य हि त्वत्प्रसादेन मदीयं सर्वं दुःखम् अचकलत्[12] इत्याम्भ्यमपि कदाचिन्मे जम्भयेत्[13]।

तेनेत्थमुदीरितो हर्षशोकयोर्दोलायमानमानसोऽपीदानीं सञ्जातनिश्चयो मृगा-ङ्कदत्तः सचिवानभाषत, निश्चयेनैतां कष्टदशां गमितः प्रचण्डशक्तिरेवायम् इत्य-धुनास्माभिरत्वरया सम्भावनीयः। नेत्रदानोपकारश्च कथञ्चिदस्यैव द्विप

---

१ शुन्ध शोचकर्मणि। २ भक्ष अदने। ३ लोकृ दर्शने। ४ कुह विस्मापने। ५ अदन्तस्य तुलाशब्दस्य 'तत्करोतीति'–णिचि रूपम्। ६ तॄ प्लवनसन्तरणयोः। ७ वृती वर्त्तने (आधर्षीयत्वाद्वैकल्पिको णिच्)। ८. भू सत्तायाम्। ९ शिष असर्वोपयोगे। १० कुत्स कुत्सितस्पन्दने। ११ श्रण दाने। १२ कल गतौ। १३ जभि नाशने।

कुर्यात्'। एवमुक्त्वा राजपुत्रः शय्यायां स्तत्रालक्षितोऽतिष्ठत्। प्रचण्डशक्तिस्ततो वारणं तमपृच्छत् 'महाभाग, को भवान्? कथं वा ते गजत्वम्? कथं च समदस्यापि ते निर्मदा वागेषेति? एतदाकर्ण्य सनि श्वासमामूलात् स्वकीयं वृत्तान्तं वर्णयितुं गजो जगाद–

'पुरा एकल्पायां नगर्यां श्रुतधराभिधो राजाऽभूत्। सिंहासनमारोहति च यस्मिन्, यस्य शक्ति, षाड्गुण्य, त्रिवर्गं चारातयोऽपि अचीकृतन् (अचिकीर्तन्) समुदिते च यस्य तेजोविभाकरे भीतिचाक्चिक्याभिभूतानि विपक्षिचक्षूंपि अचीकणन्, दुर्वृत्तकुमुदानि च अययन्त्रन्। य प्रजासु सर्वथाऽनाश्रितान् अप पक्षत्। अधर्मम् अदुद्रुलत्। चौर्यम् उदमूमुलत्। शौर्यम् अपपर्णत्। वध्यम् अबोर्भषन्, प्रजाभ्यश्च सर्वथा सुखमौविष्यम् अवाजीगत।

तस्य चेवभूतस्य धर्मध्वजस्य, राजनीतिपरायणस्य च राज्ञो द्वयोर्भार्ययो शीलधरसत्यधरनामानौ द्वौ सुतावजनिषाताम्। शीलधरस्तयोर्ज्येष्ठ सत्यधरश्च कनिष्ठ। कनीयांस्तयो यौवनमदोसिक्त एवम् अपेगर्वत यत्सोऽहंमपि अर्थं गर्हत्। न देवान् किञ्चिद् अजीगणत्, न दीनेभ्य पणमपि व्यशिश्रणत्। दाया दैरम्यैः सह तद् व्यवहार खाल्प्याल्प विव याते एव भूपतौ स स्वौरस ज्याया सञ्च शीलधरमपि राज्याद् व्यौचिच्छत्[1]।

अमर्षेण चैतेनातिसमुद्विग्न शीलधरो वनं गत्वा घोरेण तपसा सन्तोषितं शिवं वरार्थम् प्रार्तयत् यदहं गन्धर्वो भवेयं येनाम्बरचरो भूत्वा दायाद सत्य धरमवहेलया हिंसयेयम्[16]। एतदाकर्ण्य शम्भुस्तमादिश्द् यदतत्ते भावि किन्तु दायुस्ते स्वयं भूत इति स राढाया पुरि भूपतेरम्भटस्य समरभटो नाम पुत्रो भूत्वा जनिष्यते। तस्य च त्वं भीमभटो नाम विमातृजोऽग्रजो भूत्वा तं निहत्य

---

१ कृत संशब्दने ('उपधायाश्च')। २ कण निमीलने। ३ यत्रि सङ्कोचने। ४ पक्ष परिग्रहे। ५ दुल उत्क्षेपे। ६ मूल रोहणे। ७ पर्ण हरितभावे। ८ वध संयमने। ९ भज विश्राणने। १० गर्व माने (आगर्वीय वादात्मनेपदम्)। ११ गर्ह विनिन्दने (आगर्वीय)। १२ गण सङ्ख्याने (ई च गण)। १३ श्रण दाने (प्रायणाय विपूर्व)। १४ उच्छी विवासे। १५ अर्थ उपयाच्ञायाम् (आगर्वीयत्वाच्चिय तङ्)। १६ हिसि हिंसायाम् (आगर्वीय)।

राज्य कारयिष्यसि किन्तु यतो हि त्व सामर्षम् अतपसी इति मुनिशापात्पद भ्रष्टो जातिस्मरो व्यक्तवाग् वन्यो वारणो भविष्यसीति। यदा च त्वमवसन्नमतिथिं स्ववृत्तान्त सूचयिष्यसि तदा गजत्वान्निर्मुक्तो गन्धर्वो भविष्यसि। अतिथिरपि च त्वया तदोपकृत सम्पत्स्यते। एवमादिश्य तिरोभूत भव शीलधरश्चिरतप क्षीणा स्वतनु विभाव्य गङ्गाया ताम् पातयति स्म।

अत्रान्तरे पूर्वोक्तायोग्रभटसज्ञाय राज्ञे मनोरमया मनोरमारम्यया पत्न्या ससुख निवसते देशान्तरात्लासज्ञो नाम नर्तक समागत्य यत्र स्त्रीरूपिणा हरिणा दैत्यानामपहृत तत्नाट्यप्रयोग प्रादर्शयत। तस्मिश्च नृत्यन्तीं नर्तकस्य तनया लास्यवतीं नृपोऽवलोक्य स्वरूपविशोभितविश्वे, विश्वे तद्रूप अलुलुभत् इति नृत्यान्ते प्रवितीर्णतत्पितृप्रचुरधनस्तत्कालमेव स कन्या स्वकीयमन्त पुर प्रावी-विशत। विहितोद्वाहया च तत्र तया नर्तक्या लास्यवत्या तन्मुखासक्तलोचनस्तस्थौ।

एकदा सा यत्नु स्वामिसञ्ज पुरोहितम् अचकथत् यत्पुत्रो मे नास्तीति पुत्रे ष्ट्या त्व मामत्र सत्रयस्व। तदाकर्ण्य पूर्वाराधित पुरोहितस्तथेति प्रतिज्ञाय विद्व द्भिर्ब्राह्मणैर्विधिवत्तामिष्टिम् अचीकरत् मन्त्रपूत चरुञ्च द्विधा विभाजयन् अन्य भाग ज्येष्ठाम्, शेषञ्च लास्यवत्यै प्राशयत्। ततश्चोभयो राज्योरुदरयो पूर्वोक्त शील्धर-सत्यधरनामानौ पुत्रौ समानयमतुरिति समय प्राप्ते महीपते पाणिगृही ती भार्या मनोरमा कल्याणलक्षण पुत्र प्रासविष्ट। तत्प्रसवकाले च दिव सुस्पष्टा भारती समुदभूद् यदय भीमभटो नाम विख्यातकीर्तिर्नृपोऽस्यायतेति।

अन्यद्युर्लास्यवती चापि सुतमसूतेति पिता त समरभटनामान कृत्वा सुतद्वयो स्वसमारोहे प्राचुर्येण यथाविभवम् अचिव्ययत्। यथासमयकृतयथा वयक्सस्कारौ महार्हदोलयोरान्दोल्यमानौ लाल्यमानौ पाल्यमानौ च तावुभावपि समधिकसौकुमार्यौ कुमारौ कौमारे कुमारयमाणौ राजप्रासादेषु अवधिपाताम्।

---

१ कृधातो स्वार्थे णिच्। २ तपोऽस्यर इति विग्रहे 'कर्मणो रोमन्थ तपोभ्या वर्तिचरो' इति क्यङि (तपस परस्मैपदञ्च) (क्यस्य विभाषा)। ३ सूच पैशुन्ये। ४ पत गतौ (वैभाषिकणिजन्त)। ५ लुभ विमोहने। ६ विश प्रवेशने। ७ कथ वाक्यप्रबन्धे। ८ सत्र सन्तानक्रियायाम्। ९ डुकृञ करणे। १० भाज पृथक्कर्मणि। ११ अश भोजने। १२ व्यय वित्तसमुत्सर्गे। १३ कुमार क्रीडायाम्।

भीमभटश्च निसर्गतः शरीरेण किञ्चिद् अश्लथत्, समरभटश्च अतुल्यूलत्, तथापि स्फूर्त्या, शीलशौर्यवीरगुणैश्च भीमभटः समरभटमजयदिति सदर्पेणान्योन्ययोस्तयोर्वैरमवर्धिष्ट ।

एकदा बाहुयुद्धक्रीडायां समत्सरो हठात्समरभटो भीमभटं मुष्ट्या अतीतडत्। एतेन भीमभटः सातिशयम् अबभामत् भुजाभ्यां भ्रातरमुत्क्षिप्य च क्षितौ अविक्षिपत् । तेनेत्थं गाढमभिहतं समरभटं सर्वद्वारैरसृग्वमन्तं सेवका मातुरन्तिकमानिन्युः । माता च तं तथाभूतं दृष्ट्वाऽप्रबुद्धसर्ववृत्तान्ता, नितान्ताशान्तस्वान्ता, स्नेहनातरा, तन्मूर्द्धासक्तमूर्द्धा भृशं प्रारुदत् तदैवात्याकुलचेतसा तत्र प्रविष्टेन राज्ञा किमेतदिति पृष्टा चोवाच तवात्मजस्यैतां दशां समवलोक्याहं विचारयामि यत्कथमेवंविधे सुते तवैव कल्याणं स्यात् इति । लास्यवत्येवमुक्तस्य नृपस्योग्रभटस्य क्रोधाग्निरेवं समैन्धिष्ट यत्स भीमभटं हतवृत्तिं कृत्वा समरभटस्य च रक्षार्थं सपरिच्छदं राजपुत्रशतं नियुज्य सर्वं भाण्डागारं कनीयसः समरभटस्याधीनं कृत्वा ज्यायांसं भीमभटं सर्वथाऽपामापीत् । एतत्सर्वमवलोक्य तन्माता मनोरमैकदा पुत्रमाहूय व्याहार्षीत् यन्नर्तकीरागानुरक्तस्ते पिता ज्येष्ठमपि त्वामेवमवाहेलयत् यत्सर्वं सुखसौविध्यं तुभ्यं पर्यवर्जीदिति समरभटोऽपि तुच्छातितुच्छं त्वां गणापयन्नेवं व्यवहारोऽनयोरत्र न त्वदीयमुदर्कं सुखाकरं कथापयति। अतस्त्वं पाटलिपुत्रं गच्छ तत्रापुत्रको मातामहस्तुभ्यं स्वराज्यं दास्यति । इत्थं बलिनो रिपोः परोक्षस्त्वमेधि । मातुरेतद्वचः श्रुत्वा भीमभटो निजगाद यन्मातः, क्षत्रियः सन्नहं क्लीव इव देशं रहयिष्यामि । मा च त्वं धैर्यमवधीरय । न कोऽपि वराको मां प्रबाधितुं शक्नोति । एवं ब्रुवन्तं तं माता अब्रवीत् तर्हि मदीयैर्धनैरपरं स्वरक्षार्थं भूयसः सहायान् कुरुष्व येन यथासमयं ते त्वद्रक्षार्थं संस्कुर्वन्तु । एतदाकर्ण्य भीमभटोऽब्रोचत् । अम्ब, नैतच्छोभते, एवं कृते तातस्य प्रातिपक्ष्यं कृतं भवेत् सर्वश्च जनो मां स्वार्थिनं स्पष्टं पटयेत् । अतः त्वदाशीर्भिरेव मदीयं शिवं स्यात् । त्वं सर्वथा निर्घृणीष्व ।

भीमभटो मातरमेवमाश्वास्य ततो निरगच्छत् ।

---

१. श्रथ दौर्बल्ये । २. स्थूल परिबृंहणे । ३. तड आघाते । ४. भाम क्रोधे । ५. क्षिप प्रेरणे । ६. शाकटायनमते कथादिवद्गणधातोः पुक् । ७. अक्षणः परं परोक्षम्, तदस्त्यस्मिन्निति परोक्षः, अर्श आद्यच्, परोक्षा क्रिया इतिवत् । ८. पटुमाचष्टीत (तत्करोति तदाचष्टे) (प्रातिपदिकाद्धात्वर्थे णिच्) ।

पौराश्च तं सर्वं बुद्ध्वा व्यचिन्तयन् यद्राज्ञा भीमभटस्य परमनौचित्यं कृतम्। समरभटो हि राज्यमस्यापहर्त्तुं न प्रगल्भते, तद्भीमभटकृतपूर्वसेवा प्रत्युपकर्त्तुमयमस्माकं समयः। एवं निश्चित्य ते तं धनैस्तथा सहायुञ्जन् यथा स भृत्यैः समायुक्तः ससुखमवसत्। कनिष्ठस्तु तस्य वधावसरमेवाहर्निशं न्यरूपयत्।

एकस्मिन् दिने शङ्खदत्ताख्यः शूरो युवा धनी च द्वयोर्वयस्यो विप्रः समरभटमेत्याब्रवीत्, 'भ्रात्रा वैरं न युक्तम्, नापि चायं ते धर्मः। स ज्यायान् इति तद्बाधने परा तेऽपकीर्तिर्भवेत्, सम्भावितस्य चाकीर्तिर्मरणादतिरिच्यते। अतः परस्परस्मिन्नेवमान्वीप्यमन्तःसामीप्यञ्च विधेयं येनान्योऽपि भवत्साम्रा-ज्यमनुवर्तीत।' किन्त्वेवं ब्रुवन्तं तं स निरवभर्त्सत इति तत्कोपतो धीरः शङ्खदत्तस्तद्विजिगीषया भीमभटेनैकसख्यं व्यधात्।

एतस्मिन्नेवान्तरे देशान्तरादागतो मणिदत्ताख्यः कोऽपि वणिक् अत्युत्तमं मश्वरत्नमेकमानयत। तं तत्रानीतं शशाङ्कधवलं, विशेषश्रुतिमधुरहेषम्, दुग्धाब्धेरुत्थितमुच्छ्रितकल्लोलजालमिव, चूडामण्यङ्गदादिभिः समायुक्तम्, शङ्खदत्तेन वारयात श्रुत्वा, भीमभटस्स हयोत्तमं तस्माद्वणिग्वराक्रेतुम् अशंसत्यापत्। समरभटश्चैतद्वृत्तान्तं तत्रैव द्विगुणेन मूल्येन तमश्वं तस्माद्वणिजो मार्गतिस्म। परतन्त्रीकृतञ्च तमश्वं यदा स तस्मै नाददात् तदा स बलात्तं नेतुं प्रावर्ततेस्तु-भयो राजपुत्रयोर्धाविमा शस्त्रपाणयो भृत्याः अन्योन्यान् अर्सयन्त असस्तङ्गमन्त। भीमभटभृत्यप्रचण्डदोर्दण्डनिहतानुचरसमरभटस्तद्भयात् अभज्यत। भज्यमानञ्च तं पृष्ठतः केशेषु समाकृष्य प्रमन्युः शङ्खदत्तो यावज्जिघांसति तावद्भीमभटः पश्चादागत्य, 'आस्तां तावत्, एवं कृते तातस्य दुःखं भवेदि'त्येन न्यवारयत्। इत्थं शङ्खदत्तेन मुक्तोऽसौ समरभटो व्रणैरक्तवमन्नरतः पलाय्य पितुः पार्श्वमगात्।

अत्रान्तरे स्वीकृताश्वं तं वीरं भीमभटं कश्चिद् ब्राह्मणः क्षणादुपेत्य विजने नीत्वा समभाषिष्ट यन्माता मनोरमादेवी, पुरोहितो यज्ञस्वामी, पितृमन्त्री सुमतिश्चैव त्वामधुना सन्दिशन्ति 'यदस्मिन् व्यतिकरे एवंभूते शत्रुतामुपेते तव पितरि, यशस्कामयन्, धर्मम्, आत्मानम् आयतिञ्चात्मनो रिरक्षिषुर्यदस्माना-

१ गल्भ धार्ष्ट्ये। २ रूप रूपक्रियायाम्। ३ भर्त्स तर्जने। ४ सत्यशब्दाण्णिच्, आपुक् ('सत्यापपाश०–')। ५ मार्ग अन्वेषणे (आदन्तीय)। ६ असिभिर्घ्नन्त ('कर्तृकरणाद्धात्वर्थे')। ७ भन, भृज गतौ।

त्महितानवगच्छसि तर्ह्यर्केऽस्तगतेऽस्मिन्निर्दिष्टसमयेऽलक्षितो निर्गत्य स्वसिद्ध्यै मातामहगृहमिहि । एवं वा[1]दयद्भिस्तैः सद्रत्नस्वर्णपूर्णं प्रेषितं भाण्डमेतन्मद्धस्तेन गृहाण ।

तस्माद्द्विजादेतदाकर्ण्य तथेत्यभिनन्द्य च गृहीततरत्नस्वर्णसद्रत्नभाण्डो भीम भट प्रदत्तमातृवाचिकानुरूपप्रतिवाचिकं तं द्विजं व्यसर्जयत् । अस्तमिते चार्के कृपाणपाणिस्ततुरङ्गमपृष्ठमध्यममध्यारुह्य गृहीतहेमरत्नेन पृथगश्व[2]यता शङ्खदत्तेन सह श्वेत[3]यमानः ततः प्रातिष्ठत ।

इति कौमुदीकथाकल्लोलिन्यां गणनिर्देशात्मकः षष्ठः कल्लोलः ।



1 वद सन्देशवचने । 2 अश्वेनातिक्रामता ('तनातिक्रामति') इति णिजन्तात् शतृप्रत्ययः । 3 श्वेताश्वेनातिक्रामतीति (श्वेताश्वाश्वतरगालोडिताह्वरकाणामश्वतरेतकलोपश्च) इति णिजन्ताच्छानच् ।

अथ प्रक्रियानिर्देशात्मकः सप्तमः कल्लोलः

इत्थं ततो निर्गत्यातन् सवयस्यो राजपुत्रोऽतीतद्वित्राध्वा निशीथे महच्छ्रवणमेकमापत् । तत्र च सवयस्यस्य तस्य पतद्वाजिखुरक्षुण्णशरशब्दप्रबोधितम्, उद्भ्रंच्छावकै सहोत्थाय सिंहमिथुनमेकमश्वौ नखैररो

प्रियापार्थक्ये विदारमुपचस्कारेति समित्र सोऽश्वारुह्य यावत्तुरगाववलोकते

(ण्यन्तप्रक्रिया) तावद्विगलितान्त्रौ तावुभौ भूमावपतताम् । तदवलोक्य विषण्णो भीमभट, 'काले हि व्यसनप्रसारितकरो गृह्णाति दूरादपि'–'प्रतिकूलतामुपगते हि विधौ विफलत्वमेति बहुसाधनता'–तथा–'वामे विधातरि कथं विपदां निवृत्ति'–इत्यादि गालोडयमान शङ्खदत्तमभाषत यद्विरुद्धारस्वजनात्पलायिता अपि वयं विरुद्धाद्विधे पलायितुं कथं शक्नुम इति स एवैहैकान्ते कान्तारेऽश्वमात्रसहायानप्यस्मानसहायान् अबोभवत्[2] । अतर्कितोपनतैरेभिरास्म–व्याघ्रसखरनखरक्षुरैरस्माकमाशातन्तुमन्तानवितानान् अलीलवन्[3] । यतो हि, एतावद्दूरमस्मान् ययो साहाय्यम् अशूशवन् तौ हयावपि अश्रुपातामित्यमृपातां शिनोक्तिं कर्तुमिदानीं क सहयुज्यात् । कथमधुना नैवोऽस्मिन् तमसि पन्नयामियमरण्याऽटवी गम्या ! एतदाकर्ण्य तत्सुहृच्छङ्खदत्तोऽब्रवीत्, 'वयस्य, धैर्येण विधुरोऽपि विधुर्येनु शक्यते इति नास्माभिर्धैर्यं भ्रंश्यम् । एहि, समारूढधैर्यावावामग्रे प्रनाव इति' । एव वादिना शङ्खदत्तेन सह शनैः शनैर्व्यतिक्रान्तकान्तार शरपादितपाद स राजसूनुस्तां विभावरीं पर्यजीहपत ।

प्रातरदयाचलसानूदितभानुर्निविडतरलताध्वान्तच्छन्नान् मार्गान्, तद्विरहिताटवीप्रदेशांश्च समचीकशत् । सिंहाद्रिसङ्कीर्णायामटव्यां गमनानुपन्नप्रासैरन्यैः कतिपयपान्थैः सह पुरोगच्छन् मध्याह्नेऽध्वक्लममपनिनीषु, सिस्नासु, पिपासुश्च राजसूनु शीतलसलिलमलीलसतेति नातिदूरं गत्वा स तपस्विजनोटजसङ्कीर्णजह्नुकन्यापुलिनं स्वसहगामिभि प्राविर्पत् । शीतैः स्वादुभिश्च गाङ्गैर्वारिभिस्तत्र स्नातश्च शङ्खदत्तानीतवन्यफलमूलादिस्वयमभक्षन्यानपि समाशिशत । तदनन्तरं तत्रोत्तरीतुमशक्याया पय पूरपूर्णपुलिनायाः समुच्छ्रितैस्तरङ्गहस्तैरसकृन्निवारयन्त्या इव जाह्नव्या कूलेन गत्वा विजनोटनाङ्गणस्थमेकत्र स्वाध्यायसलग्न ब्राह्म-

१ 'श्वेनाश्वाश्वतर०' इति णिच् । २-३. 'ओ पुयण्ज्यपरे' । ४ 'णौ च सश्चङ' । ५ 'अर्तिह्रीव्ली०' । ६ 'नाग्लोपिशास्वृदिताम्' । ७ लल ईप्सायाम् । ८ आप्लृ लम्भने । ९ अश भोजने ।

णपुत्रकमवलोक्य तमुपगत्य 'कस्त्वमिह निर्जने वने एकाकी निवससीति' तनु-विनम्रस्तमचचेष्टत्[1]। सोऽपि च तथा तं जिज्ञासुमवलोक्याभाषत, यदहं वाराणसीनिवासी, श्रीकण्ठद्विजात्मजो नीलकण्ठः। पिता मा समस्कृत। अपि कुले अपि कल्पा गुरवो माम् अध्यजीगपन्[2]। सोऽहं समापितसर्वविद्यो यावद् गृहमुपैमि तावत् करालः कालोऽस्माकमन्योन्याशानौकामगाधापारे संसाराकूपारे न्यौब्जिजत्[3] इति कुले केवलोऽवशिष्टोऽहं दारिद्र्यवाताहतविभिन्नहृदयकलिकाशकलैः भ्राम्यमाणो जाह्नवीतटमशिश्रियम्। अत्र च सांसारिकसुखाभासीच्छया तपस्यन्तं मां माता गङ्गा स्वप्ने समादिशत् 'मद्दत्तानि फलानि भुञ्जानस्त्वमिह तिष्ठ। वाञ्छितं त्वं सर्वमवाप्स्यसीति'।

प्रातस्त्यक्तनिद्रेण दरिद्रेण मया प्रकृतिर्यथापूर्वं दैनिककृत्यानि प्रारीरम्भन्[4] इति कृतशौचस्नानादिना मया जननी जाह्नवी निजजलाभ्यन्तरे समागतानि स्वादुफलानि अलीलम्भत्[5]। तानि चादायाहमुटजे समाशिषम्[6]। तद्दिनप्रभृति तथैवान्वहं प्राप्तानि फलानि आशयन् जाह्नवीस्वप्नविश्वासो मामिह स्थापयति[7]। शुभावसरञ्च तमहमिह पालयामि यदा तु स्वमेतस्मै गङ्गाप्रसादं दर्शयिष्यामि, लक्ष्म्या गृहलक्ष्म्या च मां श्लेषयिष्यतीति इति।

भीमभट इत्थं यदा नीलकण्ठविषयिणीं निजजिज्ञासां तेन अमीमृजत्[8] तदा स शङ्खदत्तमब्रवीत् 'गुणिने अर्थिने चास्मै एतद् गार्हस्थ्यसंस्थापन-पालन पर्याप्तं धनं समर्पय[9,10]' इत्युक्त्वा मात्रा प्रदत्तं पुष्कलं धनं तस्मै प्रदीदपत्। ततः कृतार्थीकृतद्विजन्मा नाव्यगङ्गामुत्तरीतुं नाव्यमपि न यदा नावमवासर्वीस्तदा भवाङ्खदत्तो दोर्भ्यामेव शिरोनिबद्धासिः तां तरीतुमवातरत्। परमनयास्रोतस्तारो मध्यभाग एव गङ्गौघदूरीकृतवयस्यो वीचिभिर्ह्रियमाणः कथञ्चिदुत्तरणमतितीरत्[11]। समुपरन्ध्योत्तरतटं किन्तु यदा शङ्खदत्तं न ददर्शस्तदा हा मित्र, इत्याक्रन्दनविरलाश्रुधारासारैराननम् औन्दिदत्[12] गङ्गायामात्मानं चेमुज्झोदयंसीत् इति यावदेव स आत्मानं तत्र

१. विभाषा वेष्टिचेष्ट्योः। २. 'णौ च संश्चङोः' इति इङो वैकल्पिको गाङ्। ३. उब्ज आर्जवे, (उपदेशे दकारोपधस्य 'भुजन्युब्जौ पाण्युपतापयोः' इति सूत्रे निपातनाद्दस्य बत्वम् तेन 'नन्द्राः'–इति निषेधाज्जिशब्दस्य द्वित्वम्)। ४. 'रभेरशब्लिटोः'। ५. 'लभेश्च' ६. अर्तिह्री०'। ७ 'पातेर्णौ लुग्वक्तव्य'। ८-९. घ्मायी निधूनने, ब्ली वरणे (अर्तिह्री०)। १० 'उस्र्'त्'। ११. 'अर्तिह्री०'। १२. 'नन्द्राः संयोगादयः'।

क्षिपति तावद्देवाम्बुमध्यत आविर्भूता साक्षाद्गङ्गा तत्तीव्रसवेगसन्तुष्टा तत्क्षणमभणीत् 'पुत्र वृथा साहस मा कृथा, त्वदीय सखा जीवन् स्थित इत्यचिरेणैव तव तेन सयोगो भवितेति। त्वञ्चेदानीं मत्त प्रतिलोमानुलोमाख्या विद्या गृहाण, अनयोरनुलोमा पठन् नर परस्यादृश्यो भवेत्। प्रतिलोमाञ्च पठन् इष्टरूपप्रकाशन कुर्यात्। एतत्प्रभावाया अपि सद्याहरोम्भिताया एतस्या विद्याया प्रभावेणास्या पृथिव्या त्वं राजा भविष्यसि। एवमुक्त्वा जाह्नवी तेन तद्विद्याद्वयम् पत्यभिप्रद्द अन्तिरस्यञ्चेति सञ्जातास्थो भीमभटो मरणादुपारंसीत्।

मित्रप्राप्त्युत्सुक पद्म इव कृच्छ्रात् व्यपिततस्तपो भीमभट प्राप्त शङ्खदत्तमन्वेष्टु तत प्रस्थित परिभ्रमन्नेकक असकीर्णवर्णमपि चित्रोज्ज्वलस्थितिजनम्, कम्पाना निलयमपि दोषाकरशब्दभाजम् लाटविषयदेश कदाचिदवाप्तवान्। तत्रान्तर्नगरे देवकुलानासानवलोकयन् इतस्ततो भ्रान्त्वा द्यूतकाराणामेका शालाम् आगमत्। यत्र च कटिकर्पटमात्रैकवसना अपि द्यूतव्यसना क्तिवा अक्षैरदीव्यन् इति कृतालापैस्ते साक सोऽपि देवितुमारेभे। अन्यान् वञ्चयित्वोपार्जित तेषामखिल धनञ्चाहार्षीत्। तदनन्तर हारितार्थान् स्वगृहान् गन्तुमुद्यतान् तान् कितवान् अवरुध्य भीमभटोऽब्रवीत् यद्यूय धनमेतद् गृह्णीत। मया हि धनमेतदिष्टेभ्यो देयम् भवन्तोऽप्यस्माकमिष्टा एव। तस्यैपोऽनुरोधस्तान् नितराम् अजिह्रिपत् किन्त्वेकोऽक्षक्षपणकोऽब्रवीत् यद्यूतस्य यद्यपि परिभाषैवैवा वर्तते यद्धारित धन तत्र न दीयते तथापि सुहृद्भूत्वा यद्येवेऽस्मभ्य प्रयच्छति तर्हि स्वेच्छया जितमप्यर्थं कथ न वय गृह्णीम। एव द्यूतजितपरस्वा अपि गृहीतस्वस्वास्ते भीमभटेन सह अजयं सगत समतिष्ठिपन्त। सोऽपि च सकुटुम्बकैस्तै सहोद्यानं गत्वा-तदुपाहृतैर्भोजनपानाद्यैर्यवाहरत्। अक्षक्षपणकाद्ये पृष्टश्च तेभ्यो निजवसनामादिकञ्चाप्रवीत्। तेन च स्ववसनामादिपृष्टेषु तेषु अक्षक्षपणकस्तमेन स्वोदन्तम् अबभाणत—

आसीद्धस्तिनापुरे शिवदत्ताभिधानो द्विज। महाधनशालिनस्तस्य बाल्याधीतशास्त्रवेदविद्य, सदृशकुलविहितविवाहोऽह वसुदत्ताख्य पुत्र। मम माता महारौद्ररूपाऽतिक्रोधना, दुराराध्या चेति सा मदीय पितरमेवम् अवीभपत् यस्स

---

१ 'तिष्ठतेरित्', 'समवप्रविभ्य स्थ'। २ 'काण्यादीनां वेति वक्तव्यम्'। ३ 'बिभेतेर्हेतुभये', 'भीस्म्योर्हेतुभये',।

तया उल्लापितः[1] अतर्कितः क्वाप्यगात्। तदवलोक्य मातृभयभीतोऽहं तदनुकूलमेव सर्वं विधातुं स्वभार्यां विशेषेण निरदिशमिति मद्भीतया तयाऽपि सा सर्वं स्वानुकूलमेव असीसधत्[2]। एतेनापि किन्तु मम भार्या कलहप्रियां स्वश्रूं न कथमपि अतूतुषत्। तत्तूष्णीम् अवस्थानम् निजावज्ञानमिव, तद्दैन्यालापं कैतवकलाकलापमिव, प्रत्यायनञ्च स्वदोषविप्लायनमिव[3] मन्यमानायास्तस्या दुराशयो न शुनः पुच्छ इव वृश्चिकदंश इव वा निजकौटिल्यम् अरीरपत्[4]। अतःसा तद्विरुद्धाचरणैः तां तथा अवीपिडत्[5] यदत्याधिक्यवैवश्यं तां क्वापि अशीशदत्[6]। नाद्याप्यहं जाने तददृष्टं क्व ताम् अवीवृतत[7]।

घटनयाऽनया नितरां खिन्नोऽहं विदेशं गन्तुमुत्सुकोऽभवम्। किन्तु ज्ञातयो मिलित्वा पुनरङ्गनामेकां मया व्यवीवहन्। फलतो माता मे भापिता सन्तापिता च सापि भार्या पाशेनोद्बध्यात्मानम् अजीघनत्[8]। एतेन ततोऽप्यधिकं खिन्नोऽहं विदेशं गन्तुमुद्यतस्तदानीं निवारयतो बन्धून् स्वमातृदुष्टतां पितृप्रवासनादींश्च कारणरूपेण सर्वम् अवभाषम्। किन्तु यदाहं तान् प्रत्याययितुं नाशकम् तदा युक्त्या कादृगा दारुगा पुत्तलिकामेकां निर्माप्य मृषैव तामहं पुनः पर्यणयम्। ताञ्चानीय सार्गलेऽन्तर्गृहेऽन्यत्र अतिष्ठिपम्। कर्मकरीरूपेण च तस्या एकां सेविकां पृथङ् न्ययूयुजम् अम्बामथावदं यन्नवोढैषाऽप्रौढा श्वश्र्वाराधनादिकं न जानातीतीयं पृथगिह तिष्ठतु आवाञ्चात्र पृथगास्वहे। इत्थं मातृकौटिल्यस्य मर्यादा बान्धवजनप्रत्याययिषया रहस्यमेतत्सर्वं मया न्यगूहयत्[9]।

दिनेषु यातेषु सार्गलेऽन्तर्गृहे वर्तमानां कपटस्नुषां तां दूषयितुं[10] कयापि युक्त्या यदा मे माता नापपारत् तदा प्रकारान्तरतया तथा कर्तुम् अचेष्टयत् इति स्वयमेकदा दुर्मनाः साऽश्मनाऽऽत्मनो मूर्धानमाहत्य स्वगृहाङ्गणे रुदती तारमाक्रन्दीत्। श्रुताक्रन्दनप्रविष्टैश्च सन्निहितैर्जनैः किमेतदिति पृष्टाऽस्माविरुद्धं सासूयं तानुल्लापयते स्म यदियं नवीना स्नुषा समागत्य मदीयामिमां दशामकार्षीदिति

---

१. 'प्रलम्भनाभिभवपूजासु०', 'लियः सम्माननशालीनीकरणयोश्च'। २. 'सिध्यतेरपारलौकिके'। ३. 'शाच्छासाह्वाव्यावेपां युक्'। ४. रीङ् क्षये। ५. 'भ्राजभासभाषदीपजीवमीलपीडामन्यतरस्याम्'। ६. गत्यर्थत्वात् 'शदेरगतौ तः' इत्यनेन न, तोऽन्तादेशः। ७. 'उरृत्'। ८. 'हनस्तोऽचिण्णलोः', 'होहन्ते'रिति कुत्वम्। ९. 'ऊदुपधाया गोहः'। १०. 'दोषो णौ'।

मरणेनैवदानीं मम निष्कृति सम्भवति । एतच्च तद्गृह्याणा मम वान्धवाना कोप नितरा स्फावयति स्मेति ते तत्र तदानीं वर्तमानेषु किंवृत्तेऽन्यतम प्राज्ञी हैयन् अन्यानपि च द्विजान् भद्रपुरुषान् ग्रामीणान् आनूहवन् ।

इत्थ यदा सर्वे ते पर्यप्लोषुस्तदा मातुर्मे तथाभूताया दशाया कारिण्या तत्रवोढमुपाया समीपे मया सह अगच्छन् । किन्तु समुद्घाटितार्गलास्त यावत्प श्यन्ति तावत्तत्र केवला काष्ठमयीं पुत्तलिकामेकामपश्यन् । व्यतिकरश्चैप तै वस्तु गतिं निरचीयत् इति विडम्बितामान विलक्षिताश्चाम्वा हसन्तो हृदयाध्यारो पितैतत्कौतुकमुपयायास्ते वान्धवा यथागत गता ।

परित्यक्तदेशोऽहञ्च भ्राम्यन्निम देश प्राप्य दैवात् द्यूतशाला प्राविशम् । अत्र च, चण्डभुजायम् पाशुपटम्, स्मशानवेतालम्, कालवराटकम्, शारि प्रस्तरश्चेमान् तुल्यपराक्रमान् शूरान् अद्राक्षम् । 'विजितो जेतुर्दास स्यादिति' मिथ पण दृष्ट्वैते सममस्यैरहमदीव्यमिति द्यूते विजिता इमे मम दास्य गता । अहञ्चैतेषा गुणैर्जित स्वय दास्यमुपगत , इतीमे स्वै सम वसता मया सर्वं दुःख व्यसस्मरन् । एवमवस्थोचितेन नाम्ना प्रसिद्धोऽक्षक्षपणकनामाऽहम् । गृहिता स्त्रमि सकुटोपत्नीरहैवमेतै सह भाग्यवशान्मिलितो निवसश्चात् पूर्वोपार्जित पुण्यैरत्रभवता मिलित इतीदानीं त्वमस्माक प्रभु ।

अक्षक्षपणेनेत्थ स्ववृत्तान्ते विनिवदिते तेऽन्यऽपि यथाक्रममात्मोदन्तानवर्ण यन्नियातुपद्भिक्मासान् तान् सखीन् मत्वा सर्वे सह विहृत्य तद्दिन नीत्वा अक्ष क्षपणकाद्यैस्तै पञ्चभि सह तस्मादुद्यानान्निष्पात्मनो भीमभट समुन्नासमानशा तात्युतिलकालङ्कृताननपौरन्दरीं दिशमगात् ।

तै सम तत्र तिष्ठति तस्मिन् प्रावृडुपागमत् इति विपाशा नदी महावारि पूरेण पुलिन प्रपूर्यौघप्रवाहाताम्भोधिसम्मुखीव प्रोवाह । तस्मिन् काले तन्न जलौघेन समानीयात्र क्षिप्त एको महामत्स्यो गरीयस्त्वात्तन्नदीतटे व्यासक्तोऽभूत् । त तथाभूत दृष्ट्वा तत्रत्या जना विविधायुधैर्विहन्तु प्रधाव्य तस्य तिमेरुदर पाट यामासु । पाटिताच्च तस्माज्जीवत्नेको युवा द्विजो निरगात् । अद्भुतेन च तेन

१ 'स्फायो व' । २ 'हेरचङि' । ३ 'ह्व सम्प्रसारणम्' । ४ 'समवाये च' । ५ 'चिस्फुरोर्णौ' । ६ 'रुह पोऽन्यतरस्याम्' । ७ 'अत्समृदृत्वर प्रथम्रदस्तृस्पशाम्' ।

विस्मापिता सर्वे लोका कोलाहलं व्यधुः । तच्च सर्वं श्रुत्वा मित्रैः सह भीमभटोऽपि तत्रागात्, मत्स्याद्विनिर्गतं तं निजमित्रं शङ्खदत्तञ्चापश्यत् इति समुपजातपरिचयौ तावविरलधाराश्रुभिरन्योन्यमुन्दयमानौ परमानन्दम् अन्वभवताम्। ततो भीमभटेन पृष्टः शङ्खदत्तः सर्वं स्ववृत्तान्तमित्थमवर्णयत्—

गङ्गोर्मिवेगेन त्वद्दृष्टेरगोचरीकृतोऽहमशङ्कितमेकेन महीयसा मत्स्येन निगीर्णो महाघोरमस्मदश तस्योदरं प्रविष्टः क्षुधितश्छुरिकोत्कृत्ततन्मांसमभक्षञ्जिजम्। सोऽयं तिमिरत्र तत इहानीय धात्रा विनिक्षिप्त इति जनैरेभिर्हताद्विदारितोदरात्तस्मादहमेव विनिर्गतस्त्वां बाह्यं प्रकाशञ्च समवालुलोकम्।

शङ्खदत्तस्यैषोक्तिर्भीमभटमन्यांश्चापि तत्रस्थान् सर्वांस्तन्निगरणेन, मत्स्योदरस्थित्या, बहिरागत्या च निरतिशयं विस्मापयते स्म।

तस्मिन् देशे शङ्खदत्तेन सहैव स्थिते सुहृदि भीमभटे, नागराजस्य वासुकेर्यात्रोत्सवसमयः समायात्। अघटितघटयितृ हि विधेर्विधानं यद् विदेशीयेऽपि हृदयस्थलद्वये स्नेहलतामेकां जनयति, सपल्लवयति चेति भीमभटः शङ्खदत्तादिभिः सह मिलन्महानन्दं नागमुख्यनिकेतनं नागराजस्य वासुकेर्दर्शनायायासीत्। दिव्ये हि यत्रत्ये वातावरणे सत्त्वं सर्वत्र अशशासत्। यस्यापि वासुकेः सहस्रफणामण्यनवरतप्रकाशो, यत्रत्यदिव्यजनहृदयानि आध्यात्मिकज्ञानदीपो दिवानिशम् अचचकासत्। सर्वो हि यत्रत्यो जनो निजशालीन्यतात्मचारित्र्यमालिन्यम् अममार्जत्। दुराचारविचारनिश्वास एव च यत्रत्यजनताहृदयम् अदूधुनत्। दुर्व्यसनधाम्नामन्ततिश्च यत्रत्यो जनः हस्तयष्ट्येव असूषुपत्। परगुणपर्यालोचनपद्धतिं च निजबुद्धिम् अशीशयत्। परमन्तापश्च यत्रत्यजनानामन्योन्यस्नेहं न व्यलीलिनत्। न मायाचारो वस्त्राभरणाद्याडम्बरं लापयते स्म। सबलश्च न दुर्बलम् उल्लापयते स्म। न कोऽपि कमपि कटूक्तिं बोदलीलपत्।

भीमभट एवं भूते प्रदेशे प्रासादाभ्यन्तरस्थां माल्यदामभिर्भूषिताम्, रत्नप्रभापुञ्जं भास्वतामगुरुवर्तिभिश्चिताम्, शिखाग्निधूमपटलैश्च नीलैः पटैरिवावृताम्, वासुकिमूर्तिं दृष्ट्वा तां तत्रत्यैर्यथाप्राप्तपत्रपुष्पफलादिभिः आर्चिचत्। स्तोत्रैश्चोपातुष्टवत्। एतस्मिन्नेव समये राज्ञो लाटेश्वरस्य चन्द्रादित्यस्य कन्या, कुवल

---

१. 'धो विधूनने जुक्'। २. 'स्वापेश्चङि'। ३. 'शाच्छासाह्वाव्यावेपां युक्'। ४. 'लीलोर्नुग्लुकावन्यतरस्यां स्नेहविपातने'।

यावत्या नाता शोभनसर्वाङ्गी कुरङ्गीदृग, हसावली तत्र समायात्। सा च द्दिश्रानुकारिभि स्वकायेरङ्गे कमाचविक्षेपादिभिश्च भीमभटममोहयत। जगत्सौन्दर्यतस्कर सोऽपि च तिर्यङनयनवर्मनाऽन्त प्रविश्य तस्या धैर्यह्लोपम् अचूचुरत्[1]। [इति ण्यन्तप्रक्रिया]

एवभूते व्यतिकरे सा गुप्तनिसृष्टाप्तचेटीमुखेन तन्मित्रेभ्यश्च तद्युवकनामारूपदादिक जिज्ञासते[2] स्म, प्राप्ततत्परिचया च तदुन्मुखहृदयाऽपि विव्रतितमुखी यथा कथञ्चित् त्रात्वा परिजनैर्नीयमाना स्वमन्दिरञ्च निर्गमिषति[3] स्म। प्रियाप्रेमपाशबन्धसञ्जातिर्भीमभटोऽपि च सखिभि सह स्वावासमैरिरिषति[4] स्म।

प्रियापार्थक्ये
(सन्नन्तप्रक्रिया)

गते च तस्मिन् भीमभटे राजकन्यका हसावली राजप्रासादमासाद्य स्वेप्सित सन्देश दत्त्वा स्वकीया दूतीं तस्मै व्यसर्जयत्। सा चापि तत्र गत्वा एकान्ते हसावलीविषयकमनुराग भीमभटमुक्तवती सोऽपि च 'नक्तमन्त पुरमभ्युपगत्य ता सम्भावयिष्यामि, विद्याच्छन्न विशन्त नहि कोऽपि मामवलोकयिष्यति' इत्थ ता प्रतिसन्दिदेश।

प्रदोषसमये दिव्याभरणभूषितो भीमभटो गङ्गाविनिर्णविद्याया आनुलोम्येन पाठतोऽदृश्यीभूय प्राविनिश्चीकृत तस्यान्त पुर समाविश्य हसावलीम् अदिदृक्षिष्ट[6] इति प्रातिलोम्येन ता विद्या पठित्वा तस्या राजपुत्र्या दृश्यता गतो गान्धर्वविवाहविधिना हसावली स्वभार्या विधाय तयैव सह ता रात्रिञ्च नीत्वा पुनर्नक्तमायास्यामीति तामाश्वास्योपसि तत सपद्यपयत।

प्रातरन्त प्रविष्टा महत्तरा अन्त पुरे सम्भोगलक्षणैर्युक्ता हसावलीमवलोक्य

---

१ निवृत्तप्रेषणाण्णिच्। 　　　　　　　　　　　　[इति ण्यन्तप्रक्रिया]

❀ सन्नन्तप्रक्रिया ❀

२ ज्ञा अवबोधने, 'धातो कर्मण समानकर्तृकादिच्छाया वा', 'ज्ञाश्रुस्मृदृशा सन'। ३ इण् गतौ 'सनि च' इति गमादेश। ४ ऋ गतौ स्मिपूङ्रञ्ज्वशा सनि'। ५ आप्लृ व्याप्तौ 'आप्ज्ञप्यृधामीत्', 'अत्र लोपोऽभ्यासस्य'। ६ दृशिर् प्रेक्षणे 'ज्ञाश्रुस्मृदृशा सन'।

सर्वं तद्रहस्यं तत्पित्रे शशंसुरिति राजा सर्वं तद् अशिक्षुं[1]। रहस्य-प्रतीषिषया[2] गुप्तान् चरान् निशि नियुयुजे।

भीमभटश्च मित्रैः सह दिनं व्यतियाप्य प्रदोषे पुनरपि प्रियान्तःपुरमागच्छत्। तत्र च स्थिरप्रभावतोऽलक्षितप्रवेशं तं सिद्धं ज्ञात्वा राज्ञो ह्योऽप्रत्यक्षा चारास्ततो निरचारिषुरगादिषुश्च राजानं तत्सर्वमिति राजा तच्छ्रुत्वा तानाह यदेवं सुरक्षितम् इव सुरक्षितम् अप्यन्तःपुरं यः प्रविशति न स लौकिकः पुरुष इति मद्वचनेन तमेवं गत्वाऽभिधत्त यत्त्वादृशेन गुणवता वरेण न कथं मत्तनया प्रकटं प्रार्थिता। कथमेतदर्थं त्वयाऽमा सैमनुष्पि कथञ्चैतद्रहस्यमेव व्यधित्सि। एवमुक्त्वा तूष्णींस्थिते राजनि तथोपिताश्चारा राजप्रासादमेत्य द्वारस्था एव भीमभटाय सर्वं तद्राजसन्देशमभाणिषुः।

भीमभटोऽपि नाहमिदानीं राज्ञा ज्ञातोऽस्मीति बुद्ध्वाऽभ्यन्तरस्थित एव तान् प्रत्यभाषत 'अद्य हि घोरा रात्रिः। प्रातरहमास्थानमण्डपमागत्य सर्वं तत्त्वम् आविवेदयिषितास्मि' इति। तदाकर्ण्य ततः प्रत्यावर्तिताश्चारा राजानं विज्ञापित-भीमभटोत्तरमकार्षुः।

प्रातःकाले भीमभटः स्वमित्रैः सह सम्मन्त्र्य समुत्कृष्टवेषः चन्द्रादित्यस्य भूपतेरास्थानमण्डपमागात्। तत्र च निजोचितमासनमासीने तस्मिन्, तत्सखो द्विजः शङ्खदत्तो राजानमभाषत 'राजन्, राष्ट्रपते राज्ञः उग्रभटस्यातर्क्यविद्या-माहात्म्यो दुरतिक्रमपराक्रमो भीमभटनामा पुत्रोऽयं तव सुताम् प्रेप्सुः इह समायातः'। एतदाकर्ण्य राजा रात्रिवृत्तान्तं शृण्वन् योग्यं तं वरमवेत्य समुपजाततच्छ्रद्धो द्रुतं समायोजितोद्वाहोत्सवावसरो यथाविभवयुक्तां हंसावलीं भीम-

---

१. शक मर्षणे, 'सनिमीमाघुरभलभशक०'–'अत्र लोपोऽभ्यासस्य', 'सनाशंस-भिक्ष उः'। २. प्रतिपूर्वकादेते सन्, बोधनार्थत्वात् 'सनि च' इति गमादेशाभावः। ३ 'आप्ज्ञप्यृधामीत्', 'अत्र लोपोऽभ्यासस्य' सन 'अप्रत्ययात्'। ४. मुर्दैवे स्थितम् अधिष्ठितम् (कर्मणि प्रत्यये, 'निष्ठायामण्यदर्थे', 'क्षियो दीर्घात्' इत्युभयोरप्रवृत्तिः)। ५. माङ्पूर्वकाद्वृणातेर्लुङ् वरणेऽसमाद्वा मपरान्तात् 'इट् सनि वा' तत्र कर्मणि लुङ्, चिण्। ६ निपूर्वकाद् दधाते सनि, 'सनिमीमाघु०'–'अत्र लोपोऽभ्यासस्य'। ७. आङ्पूर्वकाद् ण्यन्ताद्वेत्तेर्लुट्। ८. 'आप्ज्ञप्यृधामीत्'।

भटाय प्रादात् इति भूरिहस्त्यश्वग्रामलाभान्वितोऽसौ हंसावल्या सह परं निर्वृतस्तत्र कतिचिद् दिनान्यनिनीषिष्ट।

विगतेषु कतिचिद्दिवसेषु परिविव्रजिषुर्वर्षीयान्, श्वशुरोऽसुतश्चन्द्रादित्यो लाटराज्यं भीमभटाय समर्प्य वनाय प्रातिष्ठत। भीमभटोऽपि चावाप्ततद्राज्यः शङ्खदत्तादिभिः सप्तभिर्वीरैः सह सम्यग्लाटराज्यमशिषत्।

तथा लाटं सुशासद् भीमभटो भीमभटो जातु प्रयागमायातो मृतमात्मपितरमुग्रभटमश्रौषीत्। एतदपि तच्छ्रुतिपथमवातरद् यन् मुमूर्षुरसौ नर्तकीसुतं स्वकनिष्ठपुत्रं राज्यायाभ्यषेचयत्। तदाकर्ण्य पितरमनुशोच्य सम्पादितदौर्ध्वदैहिको दायादापकारिणे तस्मै समरभटायेत्थं सन्दिश्य प्रैष्यं प्रैपिपदत् यत् 'हे नर्तकीसुत, तावकीना तातसिंहासनम् अधिरुरुक्षा सर्वथाऽसमीचीना, नापि च वर्तते त्वयि तद्योग्यता। अतः सत्यपि लाटराज्ये तद्धि मत्स्वमिति न तत्र याऽधिरोढव्यम्' इति।

स दूतो द्रुतं गत्वा प्रदत्तनिजपरिचयो लेखमास्थानमण्डपस्थिताय समरभटाय समार्पयत्। सोऽपि च भीमभटनामाङ्कितमुद्रं तत्सन्देशं वाचयित्वैनमभ्यभाषत 'यं हि पिता पुरा पुरं क्षौचिकिर्षीत् स एवायोग्योऽतो दुर्विनीतस्य तस्यैव मिथ्या राज्यलिप्साभिश्रितधिप्सा केवलमहम्मन्यतैव। लेखेन चेत्थमुक्त्वा समरभटो भीमभटाय तथैव प्रहितप्रतिसन्देशं स्वदूतं विससृष्टवान्। प्रतिदूतोऽपि च लाटदेशाधीश्वरं भीमभटमुपगत्य विनिवेदितनिजस्वामिसन्देशमकरोत्।

भीमभटश्चाथानुवाचिततल्लेखो मुक्ताट्टहासो दायादप्रतिदूतमेवमभ्यधात्– 'गच्छ रे दूत, मद्वाक्यान्नर्तकीसुतं वक्तात् यदश्महे शङ्खदत्तास्त्वं रक्ष भीमभट एव व्यधात्। त्वं वालस्तातप्रियश्चेति क्रियासमभिहारेण विरित्सु[9] त्वां नात'

---

१ नयते सनि, 'पूर्ववत्सन' इति लुङ्स्तङ्। २ ध्रज गतौ। ३ 'आशङ्कायां सन् वक्तव्य'। ४ अपूर्वकादपि धातो सनो लङ्। ५ अधिपूर्वकाद् रुहधातो सन्नन्ताद् अप्रत्यये टाप् 'हलन्ताच्च' इति सनः किश्वादुपधागुणाभाव। ६ उच्छी विवासे, 'पूर्वत्रासिद्धीयमद्विर्वचने' इति चछाभ्यां सहितस्येटो द्वित्वम्, 'हलादि शेष', लुङ्। ७ डुलभष् प्राप्तौ, 'सनिमीमाघुरभलभ०'। ८ दम्भु दम्भने, 'सनीवन्तर्धभ्रस्जदम्भु०'–'दम्भ इच्च' हलन्ताच्चेत्यत्र हल्ग्रहणस्य जातिपरत्वात्सनः किश्वेन नलोप। ९ 'राधो हिंसायां सनीस वाच्य'।

धर पश्ये । तदेऽपि तु यतोऽहं पितृवत्सलतम नृपमहाय स्वां तन्निकटं निनीषामि परिगमितैरेव दिवसैस्तत्रागतं मामनुनीय महामात्रायाग्निनो बुभु कर्तव्य विचार-सोपानपरम्परां तितनिषुः । अचिरेणैव च पितृसामीप्यमुपगत्य तस्मै सुनमास्तिष्यसुखं सिषासन्ति ।

एवमुक्त्वा विसर्जितप्रेष्यो भीमभटो जिगीषया समसन्नद्धवर्मांगगितवीरभटो दायाद समरभटम् अभ्यदिदेवेगेषिषीन् दृष्यसुज्जरे तस्मिन् राजेन्द्राभ्युदयाचलं समारुढे प्रवृद्धनाद सैन्यमहाम्बुधि क्षुभ्यन्नुदचलत् । ततस्तद्युयुत्सया प्रस्थितैः सन्नद्धैः सामन्तैः राजपुत्रैश्च महानिनदैर्नर्दद्भिरिव [6]सचिवगममार्गैर्निनरवामिषत सैनीयुभिर्दिशा प्रदेशा समापिपरीपिरत । सम्पतदमन्दुगजराजिजनकम्पा, तद्भारनिदलनत्रासा साकम्पा मेदिनी, रजोराशिच्छादितेन त्रिभुवनम् अभिभवत । समरभटोऽपि च भीमभटमेव राज्याम्यर्णमागतमवगम्य [10]सरभसं दर्पतल्पसुप्तान- वहितोऽहित सन्नद्धसेनोऽभ्युद्रत्य युयुत्सयाऽसतो निर्गतो रणाय आजुहूवदिति मिलितयोरुभयो राज्ञो शूराणां परस्परसमरदोहलम् [11]ईर्ष्ययिषु[11] महानाहवम- एव प्रावर्तत ।

क्षणानन्तरमेव कुम्भकृतान्तदन्ताभदलनोत्थित इव कल्पान्तरवातजन्मानः समुज्जृम्भमाणो नभोऽभ्यासविवरोपत् । रेणुविताना सैन्यसमुद्भवनादजादिता, नृत्य रजबन्धा च रणाङ्गणरङ्गभूमिर्व्यरचत् । हस्तयमेना पादयमान प्राणवल्लादी, पन्नमानप्राणिर्नाय प्रयभामीत् । न चिरादेव च दन्तदन्तेन, अश्वप्रयणेन, युद्ध- विशारदैश्चण्डभुजायैश्च महायन्त्रैर्दुर्मदैर्द्विरदैरिव धनुर्धरो भीमभट परसैन्यमदा- मरदनभाञ्जयत् । तस्य सैन्ये भग्ने रथस्थित समरभटोऽनिमुखो रणाध्वी मन्दर इवाचलोऽतिष्ठत् । तदा वारणस्थो भीमभटस्तमभिपत्य तस्य चतुरोऽश्वान् हनवत्।

१ 'दृशो क्वनिप्', 'इति प्रहन्तृहोधः' । २ 'सनिपतिदरिद्रातिभ्य सनो वा इट् वाच्य' । ३ सर्नायस्त्वर्थं इतीट् । ४ 'अज्झनगमां सनि', 'गतिन्त्योर्ने' । ५ सेनया अभियानुमैवर्तत्, 'सत्यापपाश०' इति ण्यन्तात्सनो लुङ् । ६ 'सनो गम्यृच्छिभ्याम्' (अजादेशस्येत्युक्ते 'अज्झनगमामि ति न दीर्घ, नापि तद्धि इडागम') । ७ आपु वृद्धौ, 'गतिवि तर्थ०', इति पाणिनेः मात्र 'आपस्प्यृधामीत्', 'अत्र लोपोऽभ्यासस्य' । ८ 'इट सनि वा' । ९ भाते सम्पताद्वत् । १० धर्मरा मन्त्र । ११ ईर्ष्यतेस्तृतीयस्य' । १२ 'गिरन्नाभिरमने' इति गिदुडन्ताण्डानच ।

स्वारै रणभूमिशय्यायामनूपपत् इति विरथोऽपि समरभटो धावित्वा तोमरेण विवृद्धिषया भीमभटविकङ्कटिनं प्राहार्षीत्। इत्थं प्रहतवाहनावुभावपि विवाहनौ भूत्वा गृहीतचर्मखड्गौ पदाती एवामर्षणौ तौ द्वन्द्वयुद्धेनान्योन्यम् अभ्यगवुभूविष्टाम्। क्षणाच्च खड्गयुद्धविशारदः प्रसह्य युध्यमानो भीमभटो नर्तकीतनयस्य शिरोऽचिच्छिदत्[2]। सम्पन्ने चेत्थं तस्मिन् ससैनिके समरभटवधे, मृधे चाप्य वसिते, सिद्धचारणोद्गीयमानकीर्तिर्भीमभटः सचिवैः सह राजपुरीं प्रविश्य चिरप्रवासोपयातो रामः कौशल्यामिव मातरमभ्यनन्दयत्। स्वयञ्च पौरैरभिन-न्द्यमानो, गुणप्रियैः सचिवैश्च पूज्यमानः, पितुः सिंहासनं समुपाविशत्। ततः अक्षक्षपणादिभ्यो निजसहायकेभ्यो बहुग्रामान् वसूनि च प्रदाय तैः सह पैतृकं पदं प्रशासन् नागेन्द्रसुतया देव्या हंसावल्या सह चिरं रममाणोऽपि सर्वां भूमिं वशीकृत्य समाहृतोत्तमराजकन्याभिः सम्भोगैरासक्तः, पानादिव्यसने चानुरक्तः, सचिवेषु न्यस्तसमस्तराज्यभारोऽभ्यन्तराच्च निरजिगमिषत्।

एवं सांसारिकव्यसनासक्तस्य तस्य दिदृक्षया यदृच्छया जातूत्तङ्को मुनि-र्दर्शनसमादेशपवित्रमराल इव तत्रागमत्। द्वारञ्च प्राप्ते तस्मिन् मुनौ द्वाःस्थै-र्जनैरावेदितोऽपि रागमदैश्वर्यमदान्धो नृपतिर्न तदा तदादिदरिषत्[3] लेशमप्य-बाधात् इति क्रुद्धो मुनिरमुष्मै राज्ञे 'मदान्धस्त्वम् राज्याद्भ्रष्टो वन्यो हस्ती भव' इति शशाप। एतदाकर्ण्य विगतमदो भूपतिर्मुनिचरणानतो दीनैर्वचनैस्तं प्रासा-दयत् इति प्रशान्तकोपो महर्षिस्तस्य दिधीर्षया[4] इत्थं वक्तुम् अन्वनिघृक्षत्[5] यद्विकलचक्षुषम्, प्रचण्डदन्तस्यास्य नागशापात्रसादितभ्रातिथीभूत मृगाङ्कदत्त-सचिवं समाश्वास्य यदा त्वं स्ववृत्तान्तं श्रावयसि तदैतस्माच्छापात्ते मोक्षो भविष्यति। गिरिशादिष्टं, च तदा, गन्धर्वरत्नमवाप्स्यसि, अतिथिश्च ते चतु-ष्मान् सम्पत्स्यते। इत्थमुक्त्वोत्तङ्को मुनिर्यथागतं प्रायात्। भीमभटश्च राज्य-निच्युतस्तत्क्षणं मुनिशापकारणे वारणो बभूव। स चाह गजीभूतो भीमभट, त्वञ्च प्रचण्डशक्तिरित्यधुना सङ्गमोऽयमावयोः शापमोक्षं कारयति।'

---

१ गृहू हिंसायाम् इर्दित्वादिडिट् तेन 'हलन्ताच्च' इत्यस्याप्रवृत्तिः। २ 'हलन्ताच्च' इति सनः कित्त्वम्। ३ दृङ् आदरे, 'अज्झनो दीर्घो नश्च' तेन 'इरश्च परस्य' इति न दीर्घः। ४ औणादिकघञन्तधातो सनि 'अज्झनगमां सनि' इति दीर्घादि। ५ 'रुदविदमुषग्रहि०' मनिग्रहगुहोश्च', 'ग्रहिज्या०' इति सम्प्रसारणम् सनः पूर्वस्यासिद्धत्वादप्रभावः।

एवमुक्त्वा भीमभटः परित्यक्तगजाकारस्तत्क्षणं दिव्यविभवो गन्धर्वः समपद्यत। प्रचण्डशक्तिरपि च तस्मिन् पश्यत्येव समुत्पन्नलोचनालोकशक्तिरजायत। तदैव वल्लीजालान्तःस्थितोऽन्यैः सचिवैः सहितः मुद्रोत्पन्ननिश्चयो मृगाङ्कदत्तो द्रुतं प्रधाव्य निजमन्त्रिणं प्रचण्डशक्तिं कण्ठे जग्राहेत्यकाण्डसुधावर्षसिक्तान् सोऽपि निजस्वामिनं मृगाङ्कदत्तं परिचित्य सहसा तं पादयोरग्रहीत्। ततश्चिरविश्लिष्टमश्लिष्टौ रुदन्तौ भृशं दुःखितौ च स्वामिसेवकौ गन्धर्वरूपो भीमभटः पर्यसान्त्वयत्। मृगाङ्कदत्तोऽपि च प्रणतः 'यदस्माभिरयं मन्त्र्युपलब्धः, यच्च पुनरमुना चक्षुर्लब्धमयास तत्र सर्वत्र भवानेव हेतुरित्यादिवाक्यैर्मुहुर्मुहुस्तम् अतुष्टुवत्। तेनातिसन्तुष्टो गन्धर्वो मृगाङ्कदत्तमुवाच यदचिरादेव त्वं शेषानपि सचिवानवाप्य समुपलब्धशशाङ्कवतीभार्यो महीतलभूभृद् भविष्यसि। अहञ्चान परं स्मृतमात्र एव त्वां सन्निधास्यमानोऽधुना स्वाभीष्टं सिद्धोधयितुं साधयामि।

एवं चारुकेयूरहाररश्मिपुञ्जरितदिग्विभागे, गन्धर्वधौरेये दिवमुत्पतति सम-यातप्रचण्डशक्तिर्मृगाङ्कदत्तः परां कोटिं निर्वृतेरवाप्यस्तदहोरात्रमनैषीत्।

प्रभाते च शशाङ्कवत्या क्षेपाणां स्वमन्त्रिणाञ्च अन्वेषिषिषया उज्जयिनीं यियासुर्मृगाङ्कदत्तस्ततः प्रतिष्ठमानो मार्गेऽतिनिकृतेनैकेन पुंसा नभस्तले समुद्भ्रामं निजमन्त्रिणं विचित्रमकेसरिणमद्राक्षीत्। यावच्च तेन तमन्यमन्त्रिणं प्रदर्शयन्ते तावत्स गगनादवतितीर्षु तस्य पुंसः स्कन्धादवरुह्य दृष्टपापरयशोऽश्रुक्लिन्नलोचनो मृगाङ्कदत्तं पादयोर्जग्राह। ततस्तेन सम्मन्त्रिभिश्च क्रमेणाश्लिष्टः 'स्मृत पुनर्मामभ्येष्यसि' एवमुक्त्वा विसृष्टतत्पुरुषः तत्र समुपविष्टं स मृगाङ्कदत्तः कौतुकात्तदुदन्तम् अपिपृच्छिषीत्। विचित्रकेसरी चापि तथोत्सुक निजप्रभुमनगस्थैर्य निजोदन्तं वक्तुं प्रारभत—

'नागशापाद् भवद्भ्यो वियुक्तोऽहं बहून्यहानीतस्ततो भ्रमन् भवन्तं मार्गे मार्गे मार्गयमाणोऽचिन्तय यद्भवद्भिरभ्यागामिनश्योजयिनीमप्यागन्तव्यमेवेति ब्रह्मस्थलस्य ब्रह्मस्थलाभिधस्य ग्रामस्य वापीतटगोचरस्मिन् वृक्षमूले श्रमपनेतु मुहुर्मुहुः स्थित्वा समुपाविशम्। तत्र मदर्शनार्थो वृद्धो ब्राह्मण एकोऽब्रवीत् 'पुत्र इत

1–२ स्तौतिश्योरेव पञ्च-पाठात्'। ३ 'श्रमनि वा'। ४ 'स्वरविद०' इति विरवाद्गुणाभाव। ५–६ इदविदमुपपदिस्यपिप्रच्छ सधः' इति विरवान् सम्प्रसारणादि।

उत्तिष्ठ, अन्यथा मदीयां गतिं गमिष्यसि। अस्त्यत्रैको महासर्पो येन दष्टोऽहं तद्विषरुजार्दितो वाप्यामस्यां स्वशरीरम् उजिजिक्षामि' एवमुक्तवन्तं तं देहत्यागान्निवार्य विषघ्नमन्त्रैर्निर्विषमकार्षम्। ततः स विप्रः साकूतं कृत्स्नं ममोदन्तमत्यादरात्पृष्ट्वा विदितार्थः प्रीतिमान् एवमभाषत यत्त्वया मम प्राणाः प्रत्ताः इति मम पितुः प्राप्तं वैतालसाधनमन्त्रमिमं त्वं गृहाण। कृतैतन्मन्त्रजपसिद्धवैतालो हि जनो यल्लिप्सते तल्लभते। यद्विविदिषति[1] तद्वेत्ति। यज्जिघत्सति[2] तदत्ति। यद् धित्सति[3] तद् धयति। यं सिसीषति[4] तं सिनाति। यं मित्सति[5] तं मीनाति। यं शुशावयिषति[6] तं शावयति। यं जुहावयिषति[7] तं हावयति। यं रिरक्षति तं रक्षति, यं बिभ्रक्षति[8] क्रोधाग्निना तं भ्रजति। किं बहुना, तस्य जनस्य वशंवदतां गतः प्रबलोऽपि शत्रुश्चरणावनतोऽनवरतं शुश्रूषमाणस्तदाज्ञानुसारमेव अजिज्ञपति[9], तिष्ठासति, निनृत्सति[10] विवृत्सति इत्यय मन्त्रस्त्वादृशां कृते महानेवोपकारी सेत्स्यतीति। [इति सन्नन्तप्रक्रिया]

तेनेत्थमुक्तोऽहं प्रत्यवोचं यन्मृगाङ्कदत्तमतिरिच्याहं नाधुना किमपि लिप्से वैतालादिकम् इति तदन्वेषणपर एव पर्यटाट्ये,[11] स्थले स्थलेऽनुजनं तद्वार्तां च परीपृच्छ्ये,[12] न कोऽपि किन्तु तां बोसूच्यते'। एतदाकर्ण्य विप्रोऽसौ विहस्य मामेवमब्रवीत् 'अपि त्वं न जानासि यद्वैतालसिद्ध्या सर्वमभीष्टं पर्यवसेसीयते? एवञ्चेत्तदा वैतालस्यैव प्रसत्त्या तं प्रत्यासत्त्या च भूभुजश्चिविक्रमसेनस्य

प्रियापार्थक्ये
(यङन्तप्रक्रिया)

---

१ 'रुदविदमुषग्रहिस्वपिप्रच्छः संश्च' इति कित्वात् सम्प्रसारणादि। २ 'लुङ्सनोर्घस्लृ', 'एकाच उपदेशे' इति नेट्, सस्य तत्वम्। ३ 'सनि-मीमाघु०' ४ 'स्तौतिण्योरेव०'। ५ 'सनिमीमा०'। ६ 'णौ च संश्चङो' ७ हुदानादनयोः, तेन याजयितुमिच्छतीत्यर्थः। ८ 'सनीवन्तर्धभ्रस्ज०'। ९ 'स्मिपूङ्रञ्ज्वशां सनि'। १० 'सेऽसिचि०' इति वेट्। [इति सन्नन्तप्रक्रिया]

(यङन्तप्रकिया)

११ 'सूचिसूत्रिमूत्र्यट्यर्त्यशूर्णोतिभ्यो यङ् वाच्यः' 'दीर्घोऽकितः' १२ 'धातोरेकाचो हलादेः क्रियासमभिहारे यङ्', 'ग्रहिज्येति' सम्प्रसारणे 'रीगृदुपधस्य च' इत्यत्र 'रीगृत्वत इति वक्तव्यम्' इति रीक्।

यथा विद्याधरैश्वर्यम् अर्जितमिह तन्मत्प्रोक्तां मयोच्यमानां कथां निजश्रुतिपथमव-तारयितुं त्वम् अर्हसीत्यवदत्—

'अस्ति गोदावरीतीरे प्रतिष्ठानाभिधानो देशः। तत्र शक्रपराक्रमस्त्रिविक्रम-सेनाख्यो वैक्रमसेनी राजा बभूव। अधर्माय कोविदोऽपि कोऽपि नो. नानन्दत यो यस्य राष्ट्रे साधारणोऽपि जनः। राजनीतिचतुरोऽपि धार्मिकवरो यो न प्रजानां विपदे पदे पदे समचङ्क्रम्यत। प्रतापशालिनो यस्य नामाकर्णनेनैवारयो रणे दुर्ग-द्वारेण निजविजयनिराशाः समाश्वसन्त। यद्भुजभोगोऽरिगजयौवनयौवनधाम-स्तम्भत्रिमूर्तिमदम् अदर्शयत्। करविलम्बितकरवालपराक्रमाटोपमात्रेण आहितारि-हृदयभयो यद्भुजो भुजङ्ग इव सपत्नानपि विपन्नान् अदर्शयत।

आस्थानमण्डपगतस्य तस्य सेवार्थं क्षान्तिशीलाख्यो भिक्षुरेकं फलम् उपायनेनोपयत। स राजा चापि तत्फलमादायासन्नवर्तिनः कोषागाराधिकारिणो हस्ते प्रादीयत।

इत्थं व्यतीतेषु दशसु वर्षेषु फलमेकदा राज्ञे दत्त्वाऽऽस्थानतोऽपगते भिक्षौ तत्फलं राजा रक्षिणां हस्तान्मुक्ताय दैवगत्याऽत्र प्रविष्टाय क्रीडामर्कटपोताया-दायाददत। स च मर्कटो यावत्फलम् अशात्, तावत्तद्भिद्यमानमध्यात्तस्मात् उत्तममनर्घं रत्नमेकं निरगात्। तद् दृष्ट्वा राजा तत्फलमादाय भाण्डागारिकम-प्राक्षीत् यद्भिक्षुणानीतानि यानि फलानि मया तुभ्यमनुदिनमर्पितानि तानि त्वया क्व स्थापितानीति तच्छ्रुत्वा सत्वरं कोषाध्यक्षो व्यजिज्ञपत् यत्तानि फलानि गवाक्षमनुद्घाट्यैव प्राक्षेप्सिषं गवाक्षान्तरमहम्। आदेशश्चेद् अत्र गत्वा गवे-षये। एवमभिदधानो राज्ञाज्ञप्तः कोषाध्यक्षः तत्र गत्वा निरीक्ष्य पुनरागतो व्यवेदयत् यत्तत्र फलानि तु न सन्ति किन्तु रश्मिजालान्विक्षिपन्ति रत्नानि दिदीप्यमानानि दरीदृश्यन्ते। तदाकर्ण्यातितुष्टो भूपः तान् सर्वान् कोशरक्षिणे दत्त्वा पूर्ववदागतं भिक्षुमन्वपृच्छत्, 'भिक्षो, एवमेतावद्द्रव्यव्ययेन यत् त्वं मां सेवसे किमेतेन ते प्रयोजनं कथ्यताम् इति न यावद् वदसि न तावद् एतत् फलमहं ते ग्रहीष्यामि'। एतदाकर्ण्य राजानं भिक्षुः रहस्यवादीत्—'देव वीर-साहाय्यसापेक्षं मन्त्रसाधनं मेऽत्र वर्तते प्रयोजनम्। तत्र च भवान् मे सहायो

---

१ 'स विमाया' । 'यस्य इव' । २. 'गुणाधा०' इत्यादि पुस्तके यद्दृष्टौ'। ३. 'लुप्तमदचर०' 'स्वजमददरभणरशाय'। ४ 'गृणितृनि०'। ५ रोगदुपपरय न'। ६ 'इत्ये सो त्र' इत्युभयत्र पाठम्।

इति मन्मात्रासाध्ये तत्र चेक्षीय्यमाणं[1] ते साहाय्यमहम् वावश्ये[2]। तन्निशम्य 'तथास्तु' इति प्रतिपनीपद्यमाने[3] राजनि तोतुष्यमाणः श्रमणः 'तर्हि आगामिन्यां कृष्णचतुर्दश्यां निशागमे महाश्मशानान्तर्वटस्याधः स्थितस्य ममान्तिकम् भवताऽऽगन्तव्यम्' इति नृपं वावचाचक्रे। तदाकर्ण्य 'बाढम्, एवं करिष्यामि' इति महीभुजोक्तः क्षान्तिशीलः श्रमणो जरीहृष्यमाणो निजागारमार[4]।

अथ निर्दिष्टायां चतुर्दश्यां महासत्त्वो भूभुक् भिक्षवे प्रतिपन्नां प्रतिज्ञां सास्मर्यमाणः[5] परिहितनीलवसनः, खड्गहस्त, शाशीय्यमान[6]-सर्वजनपरिजनराजधानीतो निर्गत्य निबिडध्वान्तमातमलीमसां वावाश्यमानकौशिकाम्[7], रेरीर्यमाण[8]-घूकाम्, रोरुयमाणपरिडोडीक्यमानजम्बुकाम्, परितोत्रौक्यमानश्वापदचङ्क्रम्यमाण-निखातशवाम्, जेघ्रीय्यमाण-देध्मीयमानशवरसामगन्धाम्, चित्यालोकालोलोक्यमानाश्वत्थशाखिशाखाघटवन्धाम्, क्वचित् संचेस्कीयमाणकफेरकुलचोकुच्यमाण-कुणपसनीस्रस्यमानान्तरन्त्राम्[11] अन्यत्र जञ्जप्यमान[12]कापालिक-सासाध्यमानमन्त्राम्, श्मशानभूमिमवाहरान्। जगाद च तत्रोपसृत्य वटतरोरधस्तिष्ठन्तं भिक्षुम्, 'भिक्षो, एषोऽहमागतः, समाचक्ष्व कस्यां काष्ठायां तेष्ठीयै, कान् वा तत्र साधनविघ्नभूतान् स्वक्षिप्तो जेघ्नीयै[13]' ? इत्थमुक्तो हृष्टियुक्तो भिक्षुरवाच, 'राजन्, प्रसन्नश्चेदितो दक्षिणामुखं निदूरं गत्वैकाकिनि शिंशपातरौ समुल्लम्बितस्थितं मृतमेकपुरुषमिहानीय साहाय्यं मे विदेधीयस्व। तन्निशम्य 'तथास्तु' इति निजस्वीकृतिं वेदीयमानः सत्यसङ्करो राजा दक्षिणां दिशमवलम्ब्य समुपात्तप्रदीप्तचितालातलक्षितेन पथा गत्वा कथंचित्त शिंशपातरुमवाप्य चिताधूममलीमसस्य भूतस्येव तस्य तरोः स्कन्धे लम्बमान तं शवं समारूढतत्तरुश्छिन्नरज्जुं भूमावपातयत्। पतितमात्र एव च स शवोऽकस्माद् व्यथित इवोच्चै अक्रोकुर्यत[14] इति दयालू राजा जीवदाङ्कया ततोऽवरुह्य तदङ्गानि प्रामार्क्षीत्। तेन च शवोऽट्टहासम् अजाहस्यत। एतेन राजा वेतालाधिष्ठितं तं मत्वा कथमेवं चाकश्यसे,

१. 'रीङ्ऋत', 'गुणो यङ्लुकोः'। २. 'न वश'। ३. 'नीग्वञ्चुस्रंसुध्वंसुभ्रंसुकसपतपदस्कन्दाम्'। ४. ऋच्छत्यृतां लिट्। ५. 'यङि च', 'दीर्घोऽकित'। ६. अरङ् यि क्ङिति'। ७. वाश्र शब्दे। ८. री गतिरेषणयोः (रेषणं वृकशब्दः)। ९–१० 'इग्धाध्मो'। ११. 'नीग्वञ्चु०'। १२. 'जपजभ०'। १३. 'हन्तेर्हिंसाया यङि घ्नीभावो वाच्य'। १४. कुङ् शब्दे 'न कवतेर्यङि' कवतेरिति शपा निर्देशादादादिकयोर्न।

एहि गच्छाव' इति यावन्निर्भयोऽभिधत्ते तावद् वैतालव्यापारितः स शवो भूमाव-वरयो भूत्वा तस्मिन्नेव तरौ पुनर्लम्बमानोऽदृश्यत। त्रिविक्रमसेनस्तु शवमव-तारयितुं पुनस्तं वृक्षमध्यरुक्षत्। ततस्तमवतार्य वैतालाविष्टं तं स्कन्धे चारोप्य मौनेन गन्तुं प्रचक्रमे। यान्तञ्च तं शवान्तःस्थो वैतालो ललाप यन्मां वेभ्रीयमाणं रात्रमध्वनि श्रम्यमे इत्यध्वश्रमं येष्यामि यथा त्वं यायाः एतदर्थं कथामहमेकां त्वां वर्णयामि—[इति यङन्तप्रक्रिया]

प्रियापार्थक्ये (यङ्लुगन्त प्रक्रिया)

आसीत् पुरा पुरारिघ्नस्या वाराणस्यां निजप्रतापानलनिर्दग्धसपत्नकुलकाननः प्रतापमुकुटो नाम राजा। तस्य रूपशौर्याभ्यां स्मरारिजनदर्पदलनो वज्रमुकुटो नाम तनयो बभूव। स च राजपुत्रः पितृभ्यां स्वनिभवानुरूपं चेकीय्यमानं सौन्दर्येण शरीरेण च शुक्लपक्षे शशीव सातिशयं शोशूयाञ्चक्रे। तस्य च राजपुत्रस्य स्वशरीरादप्यधिकप्रियो महामतिः, बुद्धिशरीराख्यो मन्त्रिपुत्रः सखा समजायत। स चैकदा नृपात्मजस्तेन सख्या चेक्रीडयमानो मृगयाभिप्रसक्तोऽतिदूरमध्वानं गतो निजचारैः सहाटाना सिंहानां शिरांसि शौर्यश्रीचामराणीव चरीकृत्यमानो घनजनमेकमविशत्। तत्र च स बम्भ्रम्यमाणभ्रमरकुलैः पापच्यमानविकसत्सरसकुसुमरसे, सास्वन्यमानसल्लकीनिस्यन्दनिमेसिच्यमानरमेऽस्मिन् वने, लतावितानैः देदीप्यमानेषु तरुगुल्मेषु सेसिम्यमानानां नानाविधशकुन्तानां, कालपरिपाकेन च वियोगिहृदयैरिव पम्फुल्यमानेषु फलेषु चचूर्यमाणानामारक्तचञ्चुपुटानां चटकाचकुलचण्डुलादीनां श्रुतिसुखकरविरावैः जेह्रीयमाणमानसः सुचिरं व्यचरत्।

तस्मिन् वने सञ्चरंस्तथा विचरन्नेव स राजपुत्रोऽपरसागर इव विस्तृते स्वच्छकाचविमलापे, इन्दीवरकुवलयकह्लारोत्पत्तिस्थाने, वनमध्ये वर्तमाने सरोवरे स्नानार्थमागतां दिव्यां कन्यामेकां ददर्श। सा च स्वकीयलावण्यनिर्झरेण सरोवर

---

१ यम उपरमेऽस्माद् यङि 'नुगतोऽनुनासिकान्तस्य' सन 'अप्रत्ययात्' इति अप्रत्यये, टाप्। [इति यङन्तप्रक्रिया]

(यङ्लुगन्तप्रक्रिया)

२ चायृ पूजानिशामनयोः 'चाय की'। ३ 'विभाषा श्वेः'। ४ 'क्षियो दीर्घात्'। ५ 'स्वपिस्यमिव्येञां यङि'। ६ 'चरफलोश्च', 'उत्परस्यातः'।

परिपा[1]परती, दृष्टिपातैश्चाभिनवसुपल्लवनमिव संरी[2]सृजती, जितेन्दुना मुखेनाम्बुजानि प्रत्यादेदिशतो इव राजपुत्रस्य मनोऽजें[3]हरीत्। प्रविशति यूनि तस्मिँस्तत्र विलासच्छद्मना स्वदेशाद्याख्यातुं सा संज्ञाश्च अचरीकरीत्। तथाहि—पुष्पशेखरादुत्पलं गृहीत्वा सा कर्णे अचरीकारीत्। दन्तरचनाद्योत्पलेन व्यदाधात्। शिरसि साकूतं पद्मं हृदये च करम् अदादाधीत्। तथापि राजपुत्रो न तस्या सङ्केतम् अजाग्रहीत्। बुद्धिमान् बुद्धिशरीरस्तु अबोबुधीत् तदानीं सर्वम् इति स तस्या निवासादिविषयं सर्वं निश्चेचयाञ्चकार[4]।

क्षणाच्च सा कन्या तदनुगैस्ततो नीता किन्तु स्वगृहमवाप्य पर्यंङ्कस्थिता सास्वै[5]पती अपि न तद्रूपात्मजनिहितचित्ता विश्रामम् अलाम्भीत्। राजसुतोऽपि समवाप्तनिजनगरीको भ्रष्टविद्यो विद्याधर इव तां विना कृच्छ्रां दशाम् अन्वबोभूवीत् इति तस्यैतामवस्थामवलोक्य रहसि तत्कारणं मन्त्रिपुत्रो बुद्धिशरीर' अपा[6]प्रट्। अभिव्यक्ततत्कन्यानिमित्तकष्टु स्वश्च तदानीं राजपुत्रो मित्रेण मृषामाश्वास्यमान अजागदीत 'यस्या नाम, ग्रामोऽन्वयो वा न ज्ञायते सा कथं प्राप्येति किमर्थं त्वं मृषा मामाश्वासयितुं प्रयायसीपि नाहमेतावान् भाग्यवान् यद्विधिर्मह्यं तादृश्यास्तस्या साक्षात्कृतिमपि वितातीर्तात् किमुतान्यत् इति। राजपुत्रेणेत्थमुक्तो मन्त्रिपुत्रोऽकथयत् यत्सङ्केतेन सा सर्वम् असोसूचीत् इति कथं भवता साऽज्ञातनामान्वयग्रामेत्युच्यते, तथाहि—कर्णे उत्पलं यत्तया न्यस्तं तेनैतत्सूचित यत्तस्या निवास कर्णोत्पलस्य राज्ञो राष्ट्रे वर्वृतीति। तथा या दन्तरचना कृता तयैतत्कथितं यदहं दन्तघाटकस्य कन्याऽस्मीति। समुत्तसितपद्मा च सा 'पद्मावती' इति स्वनाम असुसूचत। एवं हृदयसमर्पितहस्ता सा एतदुक्तवती यत्त्वयि मम प्राणा वर्तन्ते इति। अत एतेन सर्वेणैतत्समायातं यत् कलिङ्गदेशे विख्यातो य कर्णोत्पलो नृपस्तद्दन्तघाटकस्य सङ्ग्रामवर्धनाख्यस्येयं जगद्विख्याता, प्राणाधिकप्रिया पद्मावतीनामा कन्या। लोकतो हि सर्वमेतदहम् अशोश्रविषम् इत्यखिलं वेवेद्मि। अत एव च तद्देशादिशंसिनीं सञ्ज्ञामवागच्छम्। नाहं त्वां वनीवञ्चीमि, मा मदीया गिरमतो मृषा त्व जाँगृहि, मा चात्मभाग्यं जर्गृहि[8]। प्रात-

1 पॄ पालनपूरणयो, 'गुणो यङ्लुको' 'दीर्घोऽकित' 'नाभ्यस्ताच्छतु'।
२. 'रुग्रिकौ च लुकि'। ३. 'ऋतश्च', 'यङो वा'। ४. 'विभाषा चे'।
५ लुका लुप्ते प्रत्ययलक्षणाभावात् 'स्वपिस्यमि'—इत्यस्याप्रवृत्ति। ६. प्रच्छ ज्ञीप्सायाम्। ७. ग्रह उपादाने। ८. गृहू गर्हणे।

ऽवधि केवलं विश्रम्भस्यं वर्द्धि ततो यथोपायमन्यं सम्पादयिष्ये । मन्त्रिपुत्रेणेत्थमुक्तो राजसुत अतोतोट्, समुपलब्धोपायश्च अमोमोत् ।

परेद्युर्मन्त्रिपुत्रकृतमन्त्रणोऽश्वारूढो राजपुत्र प्रियार्थी मृगयाव्याजेन स्वमन्दिरान्निर्गत्य पुनस्तां दिशमुद्दिश्य स्वाश्वमशिश्वयत् । मध्येमार्गं च द्रुतगानुलविवेचितसैनिको मन्त्रिपुत्रैकसहाय सन् कलिङ्गविषयं प्राप । तत्र तौ राजसुतमन्त्रिपुत्रौ कर्णोत्पलमहीभृतो नगरे तस्य दन्तघाटकस्य भवनमन्विष्य तद्दूरे एव एकस्याः पर्यीयस्या योषितो गृहं प्राविशताम् । तत्र प्रदत्तासनयुगमध्यी निभृतस्थलेऽवस्थाप्यैकत्र स्थिते च राजपुत्रे मन्त्रिपुत्रो वृद्धां जगाद, 'अम्बाम्ब, सद्ग्रामवर्धनं दन्तघाटकं जानासि ?' तदाकर्ण्य सा जरद्योषिज्जगाद, 'आम्, अहं तस्य दुहितुः पद्मावत्या धात्रीति सर्वं तत्परिवारं सम्यग्जेघ्मि । किन्तूपहततगमनमिदानीमहं बिभर्मीति नाहं तदन्तिकं गन्तुं जाहर्मि । एतदाकर्ण्य स्वकीयोत्तरीयादिदानेन तां सन्तोष्य मन्त्रिपुत्र पुनरब्रवीत्, 'मातः, यदहं प्रार्थये तद्गुप्तं सम्पाद्यास्मत्स्वामिहार्य चर्वृहि । दन्तघाटसुता पद्मावतीं गत्वा एवमेव वद 'यो राजपुत्र स्मरसि त्वया जरीगृधयाऽदरीदृश्यत स्वद्विरहदीनतरीभूतोऽस्मासु वरीवृतीति । किञ्च, यदा प्रभृत्येव स्मरसि त्वं प्रेमदृष्ट्या तम् अवरीवरी, हृदयेन च अजर्घाः, तदा प्रभृत्येव स रमणीरूपरज्ञोगाधाऽनन्तराधाऽगाधार्णवनिमग्नो निजगृहामस्यारमतोष्टूपादरेण आमहीति । स्वग्रामसाम्येन पद्मासनरेऽपि मोमोर्त । कर्पूरागुरुचीरादिशीतोपचारेणापि न शान्तिम् अधिगङ्गमीति । अनुनेनीयमानोऽपि न किञ्चिद् भक्षुरीति इति तस्य दशाया दादयती त्वां गृधयितुमहमिहायाता । प्रणोनवीमि, तथाऽचिरं चाकृहि येन तत्र सयोगेन समाम कालोऽपि न यास्यत्' इति । एतदाकर्ण्य दानवशीकृता सा वृद्धा पद्मावतीपार्श्वं गत्वा क्षणानन्तरं पुनः कर्पूरलिप्तपाणिद्वयाङ्गुलिचिह्नितोभयगण्डा, परिभवोद्विग्ना रुदती प्रत्यावर्तत । पृष्टा च सती जगाद यद्विशो गत्वा गुप्तं युष्मदागमनं मया तस्यै निवेदितम् तेन च तया निर्भर्त्स्य द्वाभ्यां पाणिभ्यामहमाहतेति आट्टेति न तदङ्गुलिमुद्रा अद्यापि मद्गण्डयो इति । तथैवमुक्ते सति नैराश्यनिषण्ण स नृपात्मज महाप्राज्ञो

१ विचिर् पृथग्भावे । २ हर्य गतिकान्त्योः (कान्तिरिच्छा शोभा च) । ३ वृञ् वरणे । ४ गृधु अभिकाङ्क्षायाम् । ५ गाधृ प्रतिष्ठालिप्सयोर्ग्रन्थे च, अप्रत्यये, टाप् । ६ मुर्छा मोहसमुच्छ्राययोः, 'राल्लोपः', निजादीनामनार्धधातुकत्वात् 'न धातुलोप आर्धधातुके' इत्यस्याप्रवृत्तिः ।

मन्त्रिपुत्रे जनान्तिकमुवाच, 'मा विषादमाधि वाऽप्रिन्द्रहि, मन्त्र रचन्त्या तया निर्भर्त्स्य अस्या वक्त्रे दशाङ्गुलीर्निपातयन्त्या सूचितं यद्धवलपक्षीया इमा दश रात्र सङ्गमानुचिता इति प्रतीक्ष्या । इत्थमाश्वासितराजसुतो मन्त्रिसुतश्च विपणिविक्रीतस्वाधिकृतकिंचित्स्वगोपरब्धधनेन वृद्धया महार्हं भोजन साधयित्वा तया सहोभावभुञ्जाताम् ।

अथो व्यतियापितदशदिनो मन्त्रिपुत्रो जिज्ञासार्थं पुनरपि वृद्धा पद्मावत्यन्तिकं प्रेषितवान् । मिष्टान्नपानादिलुब्धा सा तदनुरोधत पुन पद्मावत्या वासगृहमभ्युपेत्य तूष्णीं स्थितापि तदवस्थामपराधरूपेण गणयन्त्या तया सालक्तकाभिस्तिसृभिरङ्गुलिभि उरस्यभिहता तदन्तिकादागाता । ताञ्चावलोक्य मन्त्रिसुतो राजसुतमब्रवीत् 'एवं जातेऽपि मान्ययैतन्नागृ्टि विन्यस्तसालक्ताङ्गुलिमुद्रात्रयया तयेत्थं सूचितं यस्त्रिो निशा सरजस्काहमित्येता अपि प्रतीक्ष्या वेवीय्यन्ताम् इति । [इति यङ्लुगन्तप्रक्रिया]

त्र्यहे गते मन्त्रिपुत्रस्तां वृद्धां पुन पद्मावत्यै प्राहैषीत् । सा च तदानीं सन्मन्दिरमवाप्ता सम्मानपूर्वकं प्रीत्या सम्भोजिता पानलीलादिभिर्दिनं विनोदिता सातिशयम् असुखायत । सायञ्च यावत्सा वृद्धा गृह गन्तुं

प्रियापार्थक्ये (नामधातुप्रक्रिया)

सुर्मनायते तावत्तत्रस्यालोका भयानक बहिर् अशब्दायन्त यदलानाद्भ्रष्टो मत्तहस्ती जनान् मथ्नन् धावतीति । तदावर्ण्य पद्मावती वृद्धामेवमभाषत यद्धस्तिरुद्धमार्गेण तव गमनं साम्प्रतमसाम्प्रतम् । अत पीठिकाया समुपस्थाप्य वृहद्गवाक्षद्वाल्म्बितरज्जुका त्वा तत अक्षिपामि । एव गृहोद्यान प्राप्य वृक्षममुमारुह्य विलङ्घिताव-प्राकारा स्वगृह गच्छ । एवमुक्त्वा सा चेटीभिर्गवाक्षेण तां वृद्धा रज्जुपीठिकया

---

१. 'अनुदात्तोपदेश०' इत्यनुनासिकलोपस्याभीयत्वेनासिद्धत्वाच्च हेर्लुक् ।
२ अज गतिक्षेपणयो, यङन्ताद् यक्, अस्य यङ्लुक् नास्ति, आर्धधातुके इति विषयसप्तमी तेन यङि विवक्षिते एव व्यादेश । यङो लुकापहारे तु विषयत्वाभावेन 'अजेर्व्यघञपे' इत्यस्याप्रवृत्ते ।

(इति यङ्लुगन्तप्रक्रिया)

ॐ नामधातुप्रक्रिया ॐ

३ 'सुखादिभ्य कर्तृवेदनायाम्' इति क्यङ् । ४ 'भृशादिभ्यो भुव्यच्वेर्लोपश्च हल' । ५ 'शब्दवैरकलहाभ्रकण्वमेघेभ्य करणे' ।

बहिरचीकरत्। सा चापि यथोक्तेन पथा गत्वा राजपुत्राय मन्त्रिसुताय च यथावत्सर्वं वेदयति स्म इति चतुरो मन्त्रिपुत्रो राजपुत्राय सर्वं तदित्थम् अर्थापयति स्म यत्त्वदिष्टं सिद्धम्, तया हि युक्त्या मार्गः प्रदर्शितः अतस्त्वमद्य प्रदोषे एतेनैव पथा तस्याः प्रियाया मन्दिरं प्रविश। तेनेत्थमुक्तो मन्त्रिपुत्रयुक्तो राजपुत्रो वृद्धानिर्दिष्टेन तेन प्राकारवर्त्मनोद्यानमागत्योपरिष्टान्मार्गोन्मुखीभिश्चेटीभिरधिष्ठितां लम्बमानां मणीटिकां रज्जुमवलोक्य तदारूढो दासीभिराकृष्टिखरम् प्रियान्तिकं प्रापितः। तस्मिंश्च तत्र प्रविष्टे मन्त्रिपुत्रः स्वावासं प्रत्याययौ, राजपुत्रश्च हर्म्याभ्यन्तरवर्तमानां पद्मावतीं रूपयाञ्चकार। सा चापि तमवलोक्य चिरोत्सुकयोचितैः कण्ठग्रहादिभिस्तैस्तैरनुभावैस्स्वान्तःप्रेमभावमभिव्यनञ्जेति गान्धर्वेण विधिनोढया तया कान्तया सह पूर्णेच्छो राजपुत्रो सुखं तत्र तस्थौ।

अथ गतेषु केषुचिद्दिवसेषु एकदा रात्रौ राजपुत्रः पद्मावतीमेकान्ते मन्त्रयाञ्चकार यन्मया सहागतो मम सुहृन्मन्त्रिपुत्रस्तव धात्रीगृहे एकाकी तिष्ठतीतीह चिरयति मयि स तु गोपायिष्यते अतः इदानीमहं तदन्तिकं यामि सम्भाष्य च तं पुनरिहागमिष्यामीति। एतदाकर्ण्य तद्वियोगचिन्तया दोदूयमानापि पद्मीमृर्द्दयमाना सा धूर्ता पद्मावती प्रियमुवाच, 'आर्यपुत्र, मया कृतास्ताः संज्ञास्त्वया ज्ञातास्तव मित्रेण तन्मन्त्रिपुत्रेण चेति मां विज्ञापय। तन्निशम्य राजपुत्रो न्यगदीद् यन्मया तैः सङ्केतैर्न किञ्चिद् ज्ञातमपि तु त्वदर्थं दोदूयमानं मामवलोक्य भृशमाश्वासयन् स मम सुहृदेव सर्वं त्वत्सङ्केतितं सविस्तरमवगमयति स्म। एतदाकर्ण्य सा जगाद, 'एवं विलम्बेन तद्विषये कथयता त्वयाऽनुचितमाचरितम् यतो हि स ते सखेति मम भ्राता। अतस्ताम्बूलदानादिना स सर्वथा परिचरितव्य आसीत्।' एवमुक्तवत्या तयाऽनुमतो राजपुत्रः पूर्वपथेन सख्युरन्तिकमाजगाम तत्कृतं संज्ञाविज्ञानञ्चानुपश्चात्ततं सूचयाञ्चकार। न स किन्तु तस्मिन् विशश्राम।

परिणतिं गते दिवसे, निर्वृत्ते च तयोः सान्ध्ये विधौ, सायं पद्मावत्याः सखी स्वहस्तोपात्तमपथ्याक्षताम्बूलपात्रा तत्राजगाम। दृष्टमन्त्रिपुत्राननाञ्च सा

१-२. 'अर्थवेदयोरप्यापुग्वक्तव्यः'। ३. रूपं दर्शनस्यार्थः 'सत्यापपाशरूप०'। ४. चिरं करोति, 'तत्करोति तदाचष्टे'। ५. सुखादिभ्यः कर्तृवेदनायाम्। ६. 'कर्तुः क्यङ् सलोपश्च' इत्याचारे क्यङ्। ७. 'अस्मदो द्वयोश्च' इति नियमेन मामाचष्टे स्मेत्येकत्वविवक्षायाम् अस्मान् आचष्टे स्मेति बहुवचनान्तविगृहीतादस्मच्छब्दाद् धात्वर्थविवक्षायां णिचि टिलोपः।

युक्तिनो राजपुत्रस्य भोजन निवेद्धु भोजनपानादिषु तदागम प्रतीक्षमाणा स्वस्वामिनीमावेद्य सद्योऽपद्यत।

गताया पद्मावतीसख्या मन्त्रिपुत्रो राजपुत्रमवदत्, 'देव, कौतुकमहमेक त्वा दर्शयितुमिच्छामि तत्त्व पश्य।' एतदुक्त्वैक पक्वान्न तत्रामत्रादुद्धृत्य सारमेयाय प्रादात्। तच्च स जग्ध्वैव व्यपद्यत। एतदवलोक्य विदीर्यमाणचेतसा राजपुत्रेण सकारण पृष्ट पटिष्ट मन्त्रिपुत्रोऽभाषत, यत्सञ्ज्ञाज्ञानेन धूर्तं माम वगत्य त्वद्नुरक्ता सा मत्तिकृपया त्वद्नुग्धृपया च विषेणान्न मिश्रयित्वा मदर्थमिह प्रहिण्वती त्वाञ्च भोजनादिग्रहणाय तत्राकारयन्ती थ चिन्तयति यदेतस्मिन्नसति राजपुत्रो मदेन् मम वशवदो भवेत्। सति चैतस्मिन्नेतद्वशगो मा मुक्त्वा स्वनगरीं परावर्तेत। अत परित्यक्तमन्युरस्य मदुक्त्युक्त्याऽस्या हरणे मतिं कुर्या। एवमुक्तवन्त मन्त्रिपुत्र यावस राजपुत्र सत्य बुद्धिशरीरस्त्वम् इत्य प्रशसति तावद्'हा! राज्ञो बाल सुतो विपन्न' इति दु खितजनरवो वहिरश्रूयत। तच्छ्रुत्वातिहृष्टो मन्त्रिपुत्रो नृपात्मज जगाद यदद्य निशि त्व पद्मावत्या गृह गत्वा मधूयन्ती[3] ता मधु धापये। तत्पानमदेन च सा नष्टचष्टा, निस्सञ्ज्ञा गतजीवेव यावत्तिष्ठति तावत्तस्या कटीतटमर्पितसेन महत्तेन शूलेना क्ङयित्वोपात्ततदाभरणसञ्चयोऽवलम्बितरज्जुर्विनिर्गतो गवाक्षेण वहिरागच्छे। तत पर यथा भद्र भवेत्तदहमभिधास्यामि। एवमुक्त्वा मन्त्रिपुत्र कारितशूकरशावक सकाशात्रिकायसवुन्लिक्कर्कश शूल राजपुत्राय ददौ। राजपुत्रश्च गृहीततच्छूलो निशि पूर्ववत्पद्मावतीगृहमवाप्य मद्यनिश्चेष्टा ता शूलेन जघनेऽङ्किता हृताल-ङ्काराञ्च विधाय 'सख्युरन्तिकमागतस्तस्मै प्रदर्शिताभरणो यथाकृत शशस। मन्त्रिपुत्रोऽपि च तेन तदीप्सित सिद्ध मत्वा गत्वा च प्रात श्मशान कृततापस वेषो राजसुत स्वशिष्य विधाय तमब्रवीत्, 'अलङ्कारेष्वेषु मुक्तावलीमादाय विचिक्रीषया स्वमापण व्रज, बहुवक्त्राञ्चेमा वद, यत प्रदर्श्यमानामिमा चिक्रीषु सर्वो जनो विलोक्येत् न किन्तु कश्चिदेना गृह्णीयात्। पुररक्षिभिश्च चोररूपेण निगृहीतस्त्व वदेर्यन्मदीयेन गुरुणा विक्रेतुमिय मह्य प्रदत्तेति।

मन्त्रिसुतेनेत्थ प्रेषितो राजसुतो धृतमुक्तावलिरापणे भ्राम्यन् दन्तघाटक-

१ 'नमोवरिवश्चित्रङ क्यच्'। २ माम् इच्छन्, अस्मच्छब्दात् 'सुप आत्मन क्यच्' इति क्यचि 'प्रत्ययोत्तरपदयोश्च। ३ मधु इच्छन्तीम्, सर्वप्रातिपदिकानां क्यचि लालसायां सुगसुकौ'।

सुताऽऽज्ञापितैर्धीरगणैरेभिरधिकारिभिर्निगृहीतः तत्क्षणमेव नगराध्यक्षसमक्षमानीतः। तैश्च दन्तघाटककन्यायाः निशि हृतेयं मुक्तावली कुतो लब्धेति पृष्टो वेषेण तापसः स राजपुत्रोऽवादीत् यन्मह्यमियं मदीयेन गुरुणा प्रदत्तेति स एव तद्विषये पृच्छ्यताम्। तदाकर्ण्य तदधिकारिणस्तमुपेत्य पप्रच्छुः, 'भगवन्, मुक्तावलीयं कथं तव शिष्यहस्ते गता?' तन्निशम्य स धूर्तो रहसि रहस्यं तस्याभाषत यत्तपस्वी अहमरण्येषु सदैवेतस्ततो भ्राम्यन् दैवादिहाद्य निशि श्मशानमाश्रयिषम्। तत्र स्थितश्चेतस्ततः समागतं योगिनीगणमहमपश्यम्। तन्मध्ये एका योगिनी समानीतं कञ्चिद्राजपुत्रं समुद्घाटिततद्धृत्कमलं भैरवायोपहारीकृतवती। ततो मधुपानोन्मत्ता सा मामवलोक्य विविधान् कामुकीभावानभिव्यञ्जयन्ती, समुद्भ्रमती, अश्वस्यन्ती[२] वडवेव मामुपगत्य जपतो मेऽक्षमालिकां मत्तोऽपाजिहीर्षत्यतिक्रुद्धेन मया सा जघनस्थले मन्त्रप्रज्वालितायसशूलेनाङ्किता, तस्याः कण्ठान्मयेयं मुक्तावली चाहृतेति तापस्यानर्हा सा मम शिष्यया वर्तते।

एतन्निशम्य पुराध्यक्षो गत्वा सर्वं तद्वृत्तं न्यविज्ञपत्। भूपोऽपि च तदानीमेकामाप्तवनितां दन्तघाटकसुताजघनस्थलमवलोकयितुं प्रेषितवान्। परावर्तितायाश्च तस्या मुखात्सत्यं तज्ज्ञात्वा 'नवैव डाकिन्या मदीयः सुतो ग्रस्त' इति समुत्पन्नमतिर्मन्त्रिपुत्रसपरिजनः समीपे स्वयमेव गत्वा पृष्ट्वा च तत्कथनेन सुतावियुक्तिदुःखोद्बाष्पायमाणचक्षुर्भ्यां पितृभ्यां शोच्यमानामपि पापरतां पुरान्निरवासयत्। सा चैवं निर्वासिताऽप्यटव्यां वर्तमाना तत्सर्वं मन्त्रिपुत्रकृतमुपायं सम्भाव्य प्राणांश्च जिहासति दिनान्ते परित्यक्ततापसशिष्यवेषौ मन्त्रिपुत्रनृपात्मजौ समारूढाश्वौ मार्गे शोचन्तीं तामुपेत्य समाश्वासनपूर्वकं तुरगे समारोप्य स्वराष्ट्रे नीतवन्तौ। तत्र च तया निर्वृतो राजसुतः ससुखं तस्थौ। दन्तघाटकस्तु व्यतिकरेणैतेनारण्यं स्वसुतां श्वापदाशितां मत्वा वरीयांसमपि तं ज्यापयता, दवीयांसमपि तन्मृत्युं नेदयता, प्रतिदिनञ्च कन्यावियोगजन्यदुःखं द्राघयता महता शोकेन व्यपादि, तद्भार्या च तमन्वगमत्।

---

१. श्वयतेर्लुङ्। २. 'अश्वक्षीर०' 'वृषाश्वयोर्मैथुनेच्छायाम्'। ३. 'बाष्पोष्मभ्यामुद्वमने'। ४. वृद्धं कुर्वतेरर्थे णाविष्ठवद्भावे 'वृद्धस्य च' इति ज्यादेशः। ५. अन्तिकं कुर्वतेरर्थे णाविष्ठवद्भावे 'अन्तिकबाढयोर्नेदसाधौ'। ६. 'प्रियस्थिरस्फिर०' इति दीर्घस्य द्राघादेशः। ७. 'चिण् ते पदः'।

आख्यातैतत्कथो वैतालो नृपमब्रवीत्, 'त्व हि बुद्धिमता श्रेष्ठ पुरुष इति दम्पत्योरनयोर्मरणे किं मन्त्रिपुत्रोऽपराध्यति राजपुत्रो वा तत्र हेतुरुताहो पद्मावत्यास्तत्र वर्तते‍ऽपराध इति सशय मेऽपनयस्व। जानानोऽपि यदि तत्त्व त्व न वदिष्यसि तदा शिरस्ते शतधा स्फुटिष्यति'।

एवमुक्तवन्त त त्रिविक्रमसेनो वैताल जानान शापभियैवमवोचत्, 'योगेश्वर, न किमप्यत्र दुर्विज्ञेय वर्तते, नापि चान्यतमस्यापि तेषा त्रयाणामत्र वर्तते पातकमपि तु राजा कर्णोत्पल एवात्रापराध्यति। यतो हि प्रभुकार्यं कुर्वन्मन्त्रिपुत्रो नानाम[1]श्रीयत। पद्मावती-राजपुत्रौ च कामशराग्निना सन्तापिताविति स्वार्थसाधनोद्यतौ अविचारार्हौ निर्दोषौ। राजा कर्णोत्पलस्तु धूर्तचरितेङ्गिताद्य जानानो नीत्यनभिज्ञ इति निजप्रजाना तत्त्वगतिमनवगत्य निर्विचार यत्पद्मावर्तीं निरवासयत्तेन न सोऽपराधभागिति निर्विचिकित्सम्'।

नृपमुखादेवं समीचीनमुत्तरमाकर्ण्य तत्क्षणमेव नृपस्कन्धादुत्तीर्ण स वैतालो वै तालोत्पतत्पतत्त्रिभिरशालोद्धूमितशाख-सनस[3]नायमान-सदागतिना सहाप्रत र्क्योऽपरिलक्षितश्च शापीयाय।

एवमन्तर्हिते वैताले पुनरपि भूपतिरमुमन्वेषिषिपुस्तच्छिंशपापादपान्तिकमाजगाम। यावच्च स चितालोकवशात्तत्रावलोकयति तावत्पूर्ववदेव भूतले पतित कुर्वन्त शवमवालुलोके इति शवान्तर्भूत त वैताल पुनरपि भूपो यदा निजस्कन्धे समारोप्य तूष्णीं जवाद्गन्तु प्रववृते तदा स वैताल स्कन्धारूढस्त नृपमब्रवीद्, 'राजन्नेव गच्छन् त्व महान्त क्लेशमनुभवसीति तव मनोविनोदायाध्वश्रमापनोदाय च कथामेता त्वा कथयामि—

'आसीत् कलिन्दनन्दिनीकूले ब्रह्मस्थलनामको ग्राम। तत्राग्निस्वामीनामक एक श्रोत्रियो ब्राह्मणो न्यवसत्। अपुत्र स पुत्रीय[4]न्नपि पुत्री[5]येन्नन्तेवासिन सुसन्तुष्ट स्वमठिकायामेवावश्यायाम्, अप्रासा[6]दीयत्। सन्ततिकाम्यै[7]त तस्य कालक्रमे

---

१ 'गाङ्कुटादिभ्य'—इति ङित्वम्। २ 'सत्रकक्षकष्ट०' इति सत्रशब्दात् पापार्थे क्यङ्। ३ सन-सन शब्दादव्यक्तानुकरणे डाचि, 'लोहितादिडाज्भ्य क्यष्', 'वा क्यष' इति वैभाषिकस्तङ्। ४ 'सुप आत्मन क्यच्'। ५ 'उपमानादाचारे'। ६ 'अधिकरणाच्चेति वक्तव्यम्'। ७ 'काम्यच्च' इति काम्यच् प्रत्ययान्ताच्छतृप्रत्यय।

जातिसुन्दरी मन्दारवतीनामकन्याऽजनि या स्वालौकिकसौन्दर्याधरीकृतविधिपूर्व-विनिर्मितसृष्टिर्युवतिजने, यौवनेऽप्यशोभत। सञ्जातख्यातिनि च तदद्भुतपूर्वसौन्दर्ययशसि दिशि दिशि, कान्यकुब्जतस्तत्रायाता· सर्वगुणसम्पन्नास्त्रयो ब्राह्मण-पुत्रास्ताम् ओढीयन्। किन्त्वेकस्मै प्रदानेन दोषावासमहत्त्वं मा कुर्वीयातामिति भीतोऽग्निस्वामी न कस्मैचिदपि तेषु यौवनसौन्दर्योदयां दयार्द्रके मन्दारवतीम् इत्यविवाहितायामेव स्थितायां तस्यां तत्र ते त्रयो ब्राह्मणा अपि तद्वक्त्रचन्द्रा-सक्तचकोरदृष्टयो न्यवसन्।

अतर्कितघटनासंघटनपटीयान् किन्तु विधिर्हि बलीयान्। अस्यैव च बलेन क्लीयमानोऽपि ओजायते। बालिशोऽपि विद्वस्यते। दरिद्रदपि राजानति। अयमेव च सर्वनाशनाशपाशबद्धमपि विपाशयति। तिर्यञ्चं सध्र्यञ्चयति। सध्र्यञ्चं तिरोय-यति। दरिद्रं श्रीयति श्रीमन्तञ्च दरिद्रयति। अस्यैव बलेन सुदिनमपि दुर्दिनायते, दुर्दिनं सुदिनायते। वीतरागतयाऽपरिगणितशीतवातातप, आत्मविकाशपसारि-तानानन्यमानस्वान्त· तपस्यन् अप्येतत्प्रेरितो जनो दुर्जन इव कामिनीकाञ्चन-कामनाकृष्ट कष्टायते। त्रैलोक्यनाथानामपि नाथोऽयं स्वहस्तोपात्तनाथं नाथ-हरिमिव प्राणिमात्रं यथेच्छं चालयति, उत्थापयति, उपवेशयतीति यश्चिदिह कसति इतर· कृष्णति अपरो रामीयते अन्यो रावणायते। अनस्तद्विषयीकृता मन्दारवत्यपि मनुष्याणामन्दज्वरेण पञ्चत्वमगात्। एतेन सपदीव विरुद्धास्ते ब्राह्मणपुत्रास्तद्बान्धवै सम्ं स्मशानं नीत्वा परासुं तां स्वाभिलाषाभि· सह भस्मसाचक्रु·। एकतमस्तु तेषां विहितमठिका, कृततद्भस्मशय्योऽयाचितोपलब्ध-

---

१. युवतीनां समूहे सवर्णीवाचरदित्यर्थ, 'कर्तु क्यङ्सलोपश्च' इति क्यङि लिङ्गादजन्यसंस्कारविशेषनिमित्तकेन पतिशब्देन समासे सति निष्पन्नेयम् 'क्यङ्मानिनोश्च' इत्यस्याप्रवृत्ति·। २. ऊढां विवाहितामैच्छन्। ३. 'आचा-रेऽवगल्भक्लीब०–' इति क्विप्। ४. ओजस्वी इवाचरति इति विग्रहे 'कर्तु· क्यङ्सलोपश्च' इति क्यङ् स च ओजसोऽप्सरसो—इति नियमः। ५ 'कर्तु क्यङ्सलोपश्च', इति क्यङि, 'न क्ये' इति नान्तस्यैव पद्त्वात् सस्य रुत्व न। ६. 'राजा' इवाचरति, 'अनुनासिकस्य क्विझलो· क्ङिति'। ७. पाशं विमुचति 'सत्यापपाश०'। ८. सध्र्यञ्चं करोति। ९. तिर्यञ्चं करोति। १०. श्रीमन्तं करोति। ११. दरिद्रं करोति। १२. 'सुदिनदुर्दिननीहारेभ्यश्च'। १३. 'कष्टाय-क्रमणे'। १४. 'सर्वप्रातिपदिकेभ्य· क्विप्'। १५. कर्तु क्यङ् सलोपश्च'।

भद्रयेण प्राङ्गिणिषत्[1]। द्वितीयश्च तदस्थीन्युपादाय भागीरथीं ययौ। तृतीयश्च शिरो मुण्डयित्वा[2] सञ्चीवरयमाण[3] शूद्राङ्क नर्नयन्[4] देशाद्देशान्तरभ्रमणप्रसङ्गेनैकदै कस्मिन् ग्रामे कस्यचिद्विप्रस्यातिथिर्बभूव। तस्य गृहे द्विजपत्नी यदा भोजन परि- पचन्ती आसीत्तदा क्षीरैस्यैं[5]स्तत्सुतो रोदितु प्रावर्ततेति भृश सान्त्वयमानोऽपि न स यदा व्यरसीत्तदा गृहीतबाहुर्गृहिणी त ज्वलदग्नौ प्राक्षिपदिति क्षिप्तमात्र एव स मृदुङ्गो बालको भस्मीभावमभजत्। एतदवलोक्य समुपजातरोमाञ्च स तापसा तिथिरचिन्तयद् यदह महाराक्षसवेश्मनि प्रविष्टोऽस्मीति मूर्त किल्बिषमिवेदमी यमन्नमधुना मधुना सम्पृक्त विषमिवात्र नाहम् अशनायामि[6]। नृपादितोऽपि च नात्राहम् उदन्यामि। एव चिन्तयित्वा तत प्रतिष्ठमान त प्राघुणिक गृहस्थ प्रोवाच, 'भगवन्, अकृतभोजनो भवान् मत्सदनतो मा दयैताम्[7], मार्दयता सर्वं[8] निवाममन्तोपशारणञ्चेति'। तदाकर्ण्य तापसो बालकव्यतिकरमुक्तवन्त गृहस्थ पुनरवोचत् यद् यद्येतदेव कारण तदा जपसिद्धस्य मम मन्त्रस्य मृतसञ्जीवनी- शक्ति त्वमधुना पश्य। एवमुक्त्वा मन्त्रपुस्तिकामनुवाच्याभिमन्त्रिता धूलिं तद्भस्मनि चिक्षेपेति तद्रूप एव बालकस्तस्माज्जीवन्नुत्तस्थौ। एतेन परा निर्वृति मवाप्तो विप्रतापसस्तत्र बुभुजे। गृहस्थोऽपि च ता पुस्तिका नागदन्तेऽवस्थाप्य भुक्त्वा पीत्वाऽशयिष्ट।

तत्पुस्तिकामन्त्रस्यैवभूतातिचमत्कारकप्रभावेणातिविस्मितो विप्रो गृहपतौ सुप्ते सति, प्रियाजीवितार्थी, गृहीततत्पुस्तिकस्ततो निर्गत्यातन् दग्धतत्प्रियश्मशान स्थलमवाप। गत्वा च तत्र तत्काल त पुरुषमवालुलोके यश्च गङ्गाम्भसि मन्दार- वत्यस्थीनि क्षेप्तु गङ्गा गत आसीत्। ततस्तत्काल तत्र कृतमण्डिक तद्भस्मन उपरि शयान, गङ्गात परावर्तित चेत्यमुभौ स जगाद यदहमात्ममन्त्रशक्त्या कान्ता भस्मतो जीवन्तीमुत्थापयामीति मठिकैषापास्यताम् युवाभ्यामपसरतमिति। एव निर्बन्धात्तावपास्य मण्डिकाञ्च निलोठ्य समुद्घाटितपुस्तको विप्रपुत्रस्तन्मन्त्रेण धूलिमभिमन्त्र्य भस्मनि प्राक्षिपदिति जीवन्ती मन्दारवती प्रतप्तकाञ्चनवर्णाभा,

१ उभौ साभ्यासस्य। २ 'मुण्डमिश्र०' इति णिच्। ३ 'पुच्छभाण्डचीवराण्णिङ्' 'चीवरादर्जने परिधाने च'। ४ प्रताङ्कानतश्चिन्नृत्यो'। ५ 'अश्व क्षीर०' इत्यनेन 'क्षीरलवणयोर्लालसायाम्' इति सहकारेण क्यच्यसुगागम। ६ 'अशनायोदन्यधनाया बुभुक्षापिपासागर्धेषु'। ७ दय दानगतिरक्षणहिंसादानेषु, इत्यस्माल्लोट् (मा गम इति भाव)। ८ माम् आचष्टाम्।

एतत्वह्निप्रविष्टनिष्क्रान्ताधिकद्युतिवपुः समुदतिष्ठत्। तादृशीं तां जातामवलोक्य दर्शनमात्रेणैव स्मरातुरास्ते त्रयोऽपि अहमहमिकया तामुपयन्तुम् अकलयन्। एकतमस्तेष्वेवं तस्यां स्वाधिकारम् अपप्रथत् यदियं मदीया भार्या यतो हि मयैव मन्त्रबलेनेयं पुनरजीविता; द्वितीयश्चैवं स्वाधिकारं तस्याम् अदृढत् यत्तीर्थेऽस्या अस्थिप्रक्षेपेणेयं मयोज्जीवितेति मदीयैषा भार्या। तृतीयश्चैवमुक्त्वा तयोरधिकृतिम् अचकशत् यदस्या भस्म रक्षित्वा तपस्यता मयोज्जीवितेति मदीयैषा भार्येति।

'एवमेनं विवादास्पदं विषयं सम्यङ्निरूप्य राजन्, कथय सा कन्या कस्य भार्योपपद्यते'। वैतालस्य एतदाकर्ण्य राजा व्याजहार, 'यः क्लेशमनुभूयापि तां मन्त्रेणाजीवयत् सोऽस्याः समुत्पादकत्वात् पितेरति। यश्च गंगामस्थीनि निनाय स सुतेति। यश्च भस्मराश्यामाश्लिष्य गाढानुरागावगाढो वासं तत्रैव तपस्यन्नधुयाप्यदीक्षिष्ट स एव पतीयति' इति।

मुक्तमौनाद्विविक्रमभेनादेयमुत्तरमवाप्य तस्य स्कन्धादवतीर्य वैतालोऽतर्कितः स्वपदमगच्छत्। भिदवर्थसम्पादनसमुद्यतो राजा च भूयोऽपि तमनात् मनो ययन्ध, यतो हि—'प्रारभ्यापि प्रतिपन्नमर्थं तिष्ठन्त्यनिर्वाह्य न धीरसत्त्वाः'।

(इति नामधातुप्रक्रिया)

इति कौमुदीकथाकल्लोलिन्यां प्रक्रियानिर्देशे सप्तमः कल्लोलः।



१. कलिं करोत्यदमगृह्णात्यर्थे 'हल्यादिभ्यो गृहे' इति मदकारेण 'मुस्त्वमय०' इति णिच्। २. एधुमकरोत् इति करोत्यर्थे णिच्। प्रथ प्रख्याने इति णिचि लुङि 'अत्स्मृदृत्वरप्रथ०' इति वा। ३. दृढमकरोत्। ४. कृतमकरोत्। ५. पितेवाचरति, क्विपि, णपि गुणः। ६. सुत इवाचरति। ७. पतिरिवाचरति।

अथ कण्ड्वादिनिर्देशोऽष्टमः कल्लोलः

ततो वैतालावाप्तिसमुद्योगतत्परो नृपोत्तमः पुनरपि तच्छिंशपातरुमवाप्य पूर्ववदेव स्वस्कन्धोटसवेतालशवस्तूर्णीं त्वरितचरणः चरणाश्चकार[1]। प्रयान्तं च तं

प्रियापार्थक्ये (कण्ड्वादयः)

तत्पृष्ठगो वैतालश्चित्रीयमाणः समुवाच यदन्धतमसाच्छन्नायां तमिस्रायां यातायातं कुर्वन्नूनं त्वं सन्तस्यसि[2] इति त्वत्खेदाप-नोदाय भूयस्त्वां कथामेतां कथयामि—

अस्ति भूमण्डलविख्यातं पाटलिपुत्रनामकं नगरम्। पुरा तत्र गुणगणामहग्रहिलो विक्रमकेसरीनामा नृपतिर्बभूव। तस्य गृहे शक्रशापवशाद् धृतशुकशरीरो मेधायन्[3] दिव्यविज्ञानवान् सर्वशास्त्रपारङ्गमो विदग्धचूडामणिनामा शुक आसीत्। तदुपदेशेन नृपात्मजो मागधीं भार्यां चन्द्रप्रभाभिधामुपयेमे। तस्या राजपुत्र्या अपि तथैव परमविज्ञानशालिनी सोमिकानामशारिकाऽभवत्। उभे ते शुक-शारिके निजविज्ञानैर्निजप्रभू दम्पती सेवमाने तत्रास्ताम्।

एकदा शारिकया सहैकशय्यासमाहारविहारं कामयमानः शुकः शारिकां तथाकर्तुं प्रास्तावीत्। सारिका चैतदाकर्ण्योवाच यत्पुरुषा हि दुष्टाः कृतघ्नाश्च, स्वल्पकालमेव ते रज्यन्ति, परिपूर्णार्थाश्च विरज्यन्ति, इत्यचिरमेव स्वजनेभ्यो धीरर्ज्यन्ति[4]। अतो नाहं पुरुषसंसर्गमिच्छामीति। एतेनातिशयं हृणीयमानः[5] शुकः शारिकाम् अगदत् यन्नैवं पुरुषा दुष्टा भवन्ति अपि तु स्त्रिय एव नृशंसहृदयाः स्वार्थमात्राधिकाश्च जगतीह दृश्यन्ते। इत्थमुक्तवति शुकेऽत्र विषये वृद्धिं गते चोभयोः पारस्परिके विवादे उभावपि तौ शकुनी यथास्वपक्षनिर्णयाय राजपुत्रं शरण्यमवर्ण्यताम्[6]। राजपुत्रश्च तयोर्विवादमाकर्ण्य कथं कृतघ्नाः पुरुषा इति प्रमाणयितुं सारिकामाह। सा च निजपक्षं पोष्टुं पुंद्रोपाख्यायिनीमाख्यायिकामेतामाख्यत्—

अस्ति सर्वभूमण्डलविख्याता कामन्दिका नाम महानगरी। तत्रार्थदत्ताभिधानो वणिङ् न्यवसत्। तस्य निजसन्ततिसम्पत्तिरसम्भूयसी अपि पैतृक-

---

कण्ड्वादयः।

१. चरण गतौ 'यस्य विभाषा'। २. तन्तस दुःखे। ३. मेधा आशु ग्रहणे। ४. इरज ईर्ष्यायाम्। ५. हृणीङ् रोषणे लज्जायाञ्च। ६. वरण गतौ।

सन्ततिमन्तरेसम्भूयसीत् । वार्धके तस्य धनदत्तो नाम पुत्रोऽजनि । उपरते च पितरि [redacted] युवा द्यूतादिव्यसनासक्तो विगतधनो दौर्गत्यं गतः परित्यक्तनिजदेशो देशान्तराणि भ्रमितुं निर्यान् चन्दनपुराख्ये नगरेऽशनार्थी एकस्य वणिजो गृहमविशत् । स च वणिक् युवानमेनमवलोक्य पृष्टान्वयादिः कुलीनमवगम्य कृतसम्स्कारः स्वगृहेऽवस्थाप्य विविधालङ्कारैरुपस्कृतां सुसंवर्धितां च रत्नावलीनाम्नीं निजकन्यां ददौ ।

अथ गतेषु केषुचिद्दिनेषु सुखविस्मृतदुर्गतिर्धनदत्तो वरगृहेऽन्यया नयेऽवया धृत्वा श्वशुरगृहदत्तवसतिरपि व्यसनोन्मुखः तत्सुतैकसन्तानमपत्यं श्वशुरं प्रथमऽप्यनुमान्य यया वृद्धया स्त्रिया सहात्मना तृतीयो रत्नावलीमादाय तद्देशात्प्रस्थितवान् । गच्छन् सोऽटव्यामेकस्याम्, मुक्तस्तस्करभयो भार्याभरणान्यादायार्धार्थी गुणवतीमपि भार्यां जिघांसुस्तया वृद्धस्त्रिया सहैकस्मिन् गर्ते तौ निक्षिप्य ततो गन्तुमचिन्तितमरुण्यत । एवं क्षिप्त्वाथ तत्र तिरोऽस्यति तस्मिन् वृद्धा तु व्यपद्यत किन्तु लतागुल्मादिजालपतिता रत्नावली प्राणैर्न व्ययुज्यतेति ज्ञातेषु केषुचित् क्षणेषु आयुषः शेषतया सा तस्माद्गर्तादुत्थाय समयलब्धियतृणगुल्मादिनिचयाद्रौ, चरणं मोचयन्ती, पदे पदे पन्थानञ्च पृच्छन्ती पितुः पार्श्वं प्राप । अकस्मात्तत्र तथाभूतामागतामालोक्य पितृभ्यां ससम्भ्रमं पृष्टा रुदती सा भार्या एवमभाषत यन्मार्गे वयं चौरैर्लुण्ठिता । अहञ्च तैर्गर्ते निपातितापि न मृतेति कारणिकैरेव पथिकेन गर्तादुद्धृता दैवादिहायाता । तदाकर्ण्य नितरां दुःखयन्तौ तत्पितरौ तामाश्वास्य समुचितं भिषज्यन्तौ मातिशयम् अभिरज्यताम् इति ममिपर्यैया-देभिः सा पूर्वपदेन स्वौरेस्मव, निपुणभर्तृमङ्गलप्रथिता च पितृवेश्मनि तस्थौ ।

व्यतीतेषु केषुचिद्दिवसेषु स्वदेशमागतो धनदत्तो दूनदुःखितमतिरपि व्यचिन्तयत् यच्छ्वशुरवेश्म गत्वा रत्नावली गृहस्थिताऽभवत्था श्वशुराच्च पुनः किञ्चिद्धनमानेतुं तं यतीयमानि । एवं स हृदये कृत्वा गमनाय श्वशुरवेश्म दूरात् स्वभार्यया सुस्व-

---

१. सम्भूयस प्रभूतभावे । २. 'यङ्गाप्यमाप्यादने' णिच् । ३. यत् पूजायामुपर्याः । ४. गुरण स्वरायाम् । ५. तिरस् अन्तर्धौ । ६. द्रवम् परितापपरिचरणयोः । ७. भिषज् चिकित्सायाम् । ८. भिष्णज् उपसेवायाम् । ९. उरस् बलार्थे ।

तेति तया धावित्वा तत्पादयोर्गृहीतः। निजपत्नीं तत्रावलोक्य भीताय च तस्मै तत्पत्नी पितृभ्यां प्राग्वर्णितं सर्वं न्यवेदयत्। ततस्तया सह निर्भयं श्वाशुरशरणं प्रविष्टो दृष्ट्वा हृष्टाभ्यां श्वशुराभ्यां समभिनन्दितश्च रत्नावल्या सह श्वशुरश्रियं भुञ्जानो यथासुखं कतिपयदिनान्यास्त।

एवं श्वशुरवेश्मनि ससुखं निवसन्नपि स चैकदा निशीथेऽङ्कसुप्तां स्वभार्यां निहत्यापहृततदाभरणो भुरणितनिजनृशंसपापवृत्तिरलक्षितो निजगृहमवैपीत्।

एवं पुरुषाः पापाः। यामेव मूर्तिं निजहृदयमन्दिरे प्रेम्णा सपर्यन्ति तामेवार्थान्धाः समरर्यन्तीति यथाभिलषितं क्रौर्यं चेक्रीयिषयिषवो नृशंसाः पुरुषाः प्रशंसास्पदं कथं मन्येरन्।

इति कौमुदीकथाकल्लोलिन्यां कण्ड्वानिर्देशेऽष्टम कल्लोल।



१. भुरण धारणपोषणयोः। २. सपर पूजायाम्। ३. अरर आराकर्मणि। ४. करोतेर्यङन्तात्सन्नन्ताण्ण्यन्तात्सन्नन्तादुप्रत्यय.।

(इति कण्ड्वादय·)

पद-वाच्य-लकारार्थनिर्देशात्मको नवमः कल्लोलः

एवं पुंदोषदर्शिनीमाख्यायिकामाख्याय तूष्णीकाम् आसीनायां सारिकायां राजपुत्रः स्वपक्षं पोषयितुं शुकाय अतिष्ठत इति मया

प्रियापार्श्वे विप्रवदमानो राजसुते तिष्ठमानः शुकशकुनिरेवं वक्तुं

(आत्मनेपदप्रक्रिया) प्राक्रमत—

अरस्येका हर्षवती नाम नगरी। तत्र बहुकोटीश्वरस्य धर्मदत्ताख्यवणिजो वसुदत्ताभिधानयातिरूपसम्पन्नया, प्राणेभ्योऽप्यधिकप्रियया सुतया बभूवे। सा च तेन समानाय रूपयौवनसम्पन्नाय, ताम्रलिप्त्यां कृतवसतये, समुद्रदत्ताय दत्ता निरतिशयं कन्यापितृगृहानुरूपसुखम् अनुबभूवे।

एकदा पितृवेश्मनि कृतवसतिः, पत्यौ स्वगेहस्थे सति, दूरात् तत्रायान्तं कञ्चिद् युवानं दृष्ट्वा दुर्निवारमारमोहिता, सखीमाहात्म्यानायितं तं प्रबुद्धकामुकं सा व्यर्यभजत। तदाप्रभृति च तदेकासक्तमानसा रहसि प्रतिनिशम् अरंस्त।

अथ नगराग्रागमे स्वदेशागतस्यास्याः पतिरत्रागतोऽस्ति इति प्रमुदितमानसा तन्माता नवं कृतमण्डनां तां सविजपतिसमीपं प्रेषितवती। किन्तु वसुदत्ताया अन्यासक्तमानसत्वात्सैकत्र रहसि वर्तमानावपि न तौ व्यवहरतां नापि च व्यहारयजल्पनाम्। एवमेकत्र वर्तमानयोरपि षट्त्रिंशदङ्कयोरिव विरुद्धदिङ्मुखमनुसरतोस्तयोः, पतिमासन्नेऽपि जारं निध्यायन्त्यास्तस्या अत्र-परिश्रान्तः पतिरप्यशयिष्ट।

आत्मनेपदप्रक्रिया

१. अनुदात्तङित आत्मनेपदम्। २. 'प्रकाशनस्थेयाख्ययोश्च' इति प्रकाशने तङ्। ३. विभाषा विप्रलापे। ४. 'प्रकाशनस्थेयाख्ययोश्च' तिष्ठन्त्यस्मिन् जनाः विवादपदनिर्णयार्थमिति स्थेयो विवादपदनिर्णेता अथवा तिष्ठति विश्राम्यति विवादपदनिर्णयोऽस्मिन्नित्यर्थे बाहुलके अधिकरणे 'अचो यत्'। 'स्थेयो विवाद-स्थानस्य निर्णेतरि पुरोहिते' इति मेदिनी। अतो राजसुतं निर्णेतृत्वेनाश्रयन्नित्यर्थः। ५. प्रोपाभ्यां समर्थाभ्याम्। ६. भावकर्मणोः। ७. 'कर्तरि कर्मव्यतिहारे'। ८. प्रतिषेधे हसादीनामुपसंख्यानम्'। ९. ङित्वादात्मनेपदम्।

भुक्त पीत-सुप्तेष्वथ सर्वेषु, निशि सन्धिं भित्त्वा चौर्य्याय क्रममाण कश्चिच्चङ्क्रमणश्चौरो वासगृहाभ्यन्तरे न्यविक्षत[2] । तत्कालमेव च तम् अजा[3]नाना वणिक्सुता निजजारकृतसङ्केता, सङ्केतिस्थानम् उपतिष्ठमानेन मार्गेण निकेतनान्निभृत प्रास्थित । एतेन विघ्नितेच्छश्चौरो व्यचिन्तयत् यदेषामाभरणाना कृतेऽहमत्र प्रविष्टस्तैराभरणैर्युक्तैषा निशीथे निर्गतेति निरूपयामि तावत्कैषा विसेर्धत्येतदनुजिज्ञासन् स चौरो गृहान्निर्गत्यालक्षितस्तद्दत्तदृष्टि, ससङ्केतसखीयुता वणिक्सुता ताम् अनुससार । सा च समवाप्तसङ्केतस्थानोद्याना, स्वजारमुक वृक्षे लम्बमान राज्ञो सङ्केतस्थानागत नगररक्षिभिश्चौरबुद्ध्योद्बध्यमान पाशकण्ठ गतासु समवलोक्य विह्वलोद्भ्रान्ता स्त्रोर स्थलम् आघ्नाना 'हा ! हतास्मि', इति विलपन्ती भूमौ निपपात । क्षणानन्तर तरोश्च तमथ गतासु निजजारमवतार्य अङ्गरागेण पुष्पैश्चालङ्कृत्य रागशोकान्धमानसा सा निःसत्त्व तन्मुखमुन्नमय्य यावत् निंस्ते तावद्वेतालाधिष्ठित स परपुरुषो दन्तैस्तस्या नासिका चिच्छिदे इति सव्यथाऽतिविह्वला सा तस्मादपाससार ।

एव विनसोऽपि सा किंचित्सासुरसौ स्यादिति बुद्ध्या पुनस्त निपुण समपश्यत[10] किन्तु वीतवेताल, निश्चेष्ट, मृतमेव तमवलोक्य भीता परिभूता च सा रुदती तस्माच्चचाल । एतत्सर्व परिच्छन्नोऽवलोक्य किमेतया कृतमिति चौरो ऽचिचिन्त्रीयत, किमत परमिय कुर्यादिति द्रष्टु[1] निज्ञासमानश्च कौतुकाद् दूरतश्च ता भूयोऽनुजगाम ।

इत सा स्वैरिणी तस्मादागत्य सुसस्थितभर्तृक स्वक गृह प्रविश्य स्वकृत सर्वम् अपह्नु[12]वाना मोच्चै रुदती पतिमेवम् उदायत[13] यत्स्वरूप चतुरय नासिकाच्छेदेन माम् अभ्यर्कृत[14] । एव मुहुर्मुहु स्व पतिम् अपवदे[15]मानाया क्रन्दन्त्या-

१ 'वृत्तिसर्गतायनेषु क्रम' इति सर्गे (उत्साहे) तङ् । २ 'नेर्विश'। ३ अनुपसर्गाज्ज्ञ । ४ 'ढपाह्वयपूनासगतिकरणमित्रकरणपथिष्विति वाच्यम्' । ५ 'समवप्रविभ्य स्थ'। ६ 'सधतेर्गतौ' इति पत्वाभाव । ७ ज्ञाश्रुस्मृदृशा सन इति प्राप्तस्तङ् 'नानोर्ज्ञ' इत्यनेन निषिध्यते । ८ आदौ यमहनः । ९ विगतया नासिकयोपलक्षितेरयर्यादिह वेर्ग्रस्त्ययोरभाव । अत एव 'विनसा हतबान्धवा' इति भट्टि । १० समपूर्वकात् 'अर्तिश्रुदृशिभ्यश्चेति वक्तव्यम्' । ११ 'ज्ञाश्रुस्मृदृशा सन'। १२ 'अपह्नवे ज्ञ'। १३ 'यमो गन्धने'। १४ 'अधे प्रसहने'। १५ 'विभाषोपपदेन प्रतीयमाने'।

स्तस्याः संरक्षका, सर्वे तत्पारिवारिकाः परिजनाश्च प्राबुध्यन्त । तत्पिता धाधार्द्रमानिस्त्वां नामस्तेयातिक्रुद्धस्तत्पति भार्याद्रोहिणं संमेविश इति सर्वेषं तमनीतडत् । तथाभिहन्यमानोऽपि न किन्तु स मूकवत् किञ्चिदपि समेहदत ।

पुनस्सर्वमवलोक्य ततोऽपसृते चौरे, कोलाहलेन चावसितायां तस्यां निशि, आगमेनाटे च तमोऽपरेऽहस्करे आस्थानमण्डपमध्यमार्वभति च भूभृति, तेन वणिजा द्विजनाभिरक्षया सुतया सह निजजामाता न्यायालयं नीतः । राजा च सर्वं तत्कथा मरजं मर्षमाण, तेन स्वदारद्रोहिणवर्धनं वणिक्सुतं सुभोनानो न्यवृततद्वधा हननद्वधशिरःसिर्द्धन्तुं प्रतिजज्ञे । परंचानि मडिण्डिमघोषं वध्यभुवं नीयमाने तद्वणिक्सुते स चौरो राजपुरस्तानागत्य प्रोवाच—'निरपराधमिमं मा भवन्त स्तादमेत । यथा चैतद्वृत्तं, सर्वमहं मन संविदे । मां रागासे नयन्तां सर्वमहं तत्र उपवेदिष्ये । इत्थं राजाग्रं नीतो मुनाभय. स चौरः आमूलाग्रं वृत्तान्तं राज्ञे न्यवेदयत् । अपरोश्च यस्र मदीयः प्रत्ययश्चेत्तदाऽद्यापि तत्पुत्रस्या-स्येऽस्या. सा नासा दृश्यताम् । एतमाकर्ण्य प्रेषितप्रेष्यमुखेभ्यो राजा स्वयं तथैव तद्दयगाय वणिक्पुत्रवध्वं निरोस्यत । दुष्टाश्च ताम् उदोद्गपति, तस्याः कर्णावपि च कर्तयित्वा, देशात् निरोस्यत तत्पितुश्च दण्डं धनेन उदैनयत । चौरं प्रति चार्मायसुष्ट पुरस्कर्तं विधाय उदैलमत । एतेनेत्थं समायातं यत्स्त्रीयदुर्वृत्ति-दुराग्रहाग्रहिला महिला निसर्गमयं सदा भवन्ति । नीतानुतनगमपि ध्वनिभिः स्तन्ति, कौटिल्ये कौटिल्यमप्यतिनामन्ति । निजप्रेमपाशेराकृष्य पुरुषान् स्वतिरर्ज्जति, स्मरशरासुरनिर्भरेय पुरुषहृदयं स्वलिल्लुनेते । अधरपयंपरमूर्पेनैर जीवनं

1. सतिथु० । 2. अत्रागार० । 3. 'विदित्वनिद्रवरतीमागुत्पगत्यानम्' । 4. 'निमनुरविध्नो इ०' । 5. 'स्वाव उद्गमने' । 6. 'ज्योतिरुद्गमने इति वाच्यम्' तेनेह न तङ् । 7. 'सम्माननोत्सञ्जन०' इति सात्रे तङ् । 8. 'सत्प्रतिभ्यामनाध्याने' । 9. 'इन' 'गिन्' इति किषेऽनुनासिकलोपः । 10. विदित्र'त्थ० । 11. 'भासनो-पसम्भाषा०' उपमन्त्रणे तङ् । 12. 'अनगर्गादस्यनुत्पोर्वेति वाच्यम्' । 13. 'गन्धनावक्षेपण०'-ऋषवेपणे (अपवे) तङ् । 14. 'अप्यनिरसनि०', 'अस्यतेरथुक्', 'उपसर्गादस्यत्यूहो०' । 15. 'सम्माननोत्सञ्जन०' इत्युत्क्षपणे (उत्क्षेपे) तङ् । 16. 'सम्माननोत्सञ्जन०' इत्यादिना भृतौ तङ् । 17-18. 'न गतिहिंसार्थेभ्य' । 19. 'कर्तरि कर्मव्यतिहारे' ।

परिक्रीणते[1]। महतोऽपि धनुर्धारिण कुसुमशरशरैरेव पराजयन्ते[2]। परिणाम जानाना अपि परपुरुषान् उपतिष्ठन्ते[3]। शैशवादेव प्रतारणे शिक्षन्ते[4]। यौवनेऽनेकान् गर्धयन्ते[5]। प्रतिज्ञातमनुक्षण मिथ्या कारयते[6]। मनोरमा अपीमा दृष्ट्वा को न विकुरुते[7]। तथापि विश्वस्तस्यानुरक्तस्य वधाय चेमास्तद्धृदयपटल एव निजशस्त्र संक्ष्णुवते[8]। आत्ममहत्त्वप्रदर्शनार्थं तु यत्किमपि एता सङ्गिरन्ताम्[9] पर योषित पापा इति सविचित्तिशीला सर्व एव संविद्रते[10]।

पुरुषस्तु योषिदनुपातेन स्वल्पमेव सन्मार्गम् उच्चरते[11]। कुलीनो हि स शैशवे स्वभावत सच्छिशुषु संक्रीडते[12]। कौमारे ब्रह्मचर्यपरायणो गुरुभ्यो विद्याम् आदत्ते[13]। ततो गृहस्थमाश्रित्य सत्सन्तत्या एदिधिषमाणो[14] निजकुलवशानुरूपा भार्याम् उपयच्छते[15] इति न स कदापि परललना प्रकुरुते[16]। पाताल तलस्पर्शिनि अन्तेऽतलस्पर्शिनि पयोधौ वा यथासमय परार्थं पतित्वा भौतिक क्षणभङ्गुर शरीर प्रकुरुते[17]। यथाशक्तिजीवनपर्यन्त हरि-गुरु-जनम् उपकुरुते[18]। स्व यज्ञ कारयमाण[19] सत्पात्रविप्रेभ्य कोटिशो घटोध्नीरङ्गापदसुसज्जितवाक्स्थला गा संयच्छते[20]। अद्वैततत्त्व संमुह्य[21] मुक्तावुत्तिष्ठते[22]। शरणसमागतसपत्नान् अधिकुरुते[23]। दुःखिन उपवदते[24]। अन्यायञ्च अपवदते[25]।

एवमुभयपक्षे प्रत्यक्षे न्यायदक्षो भवानेव सिद्धान्तपक्ष निर्णयस्व। एतावदुक्त्वा स गेन्द्रशाप शुक चित्ररथाभिधो दिव्यरथाधिष्ठितो दिव्यरूपे गन्धर्वो बभूव। सारिका चापि तत्काल क्षीणशापा तिलोत्तमा अप्सरा भूत्वा दिवमुत्पेते।

---

१ 'परिव्यवेभ्य क्रिय'। २ 'विपराभ्या जे'। ३ 'उपाद्देवपूजा सङ्गतिकरण०'। ४ 'शिक्षेर्जिज्ञासायाम्'। ५ 'गृधिवञ्च्यो प्रलम्भने'। ६ 'मिथ्योपपदात् कृञोऽभ्यासे'। ७ 'अकर्मकाच्च'। ८ 'समः क्ष्णुवः'। ९ 'समः प्रतिज्ञाने'। १० 'विदिप्रच्छि०' 'वेत्तेर्विभाषा'। ११ 'उदश्चरः सकर्मकात्'। १२ 'क्रीडोऽनुसम्परिभ्यश्च'। १३ 'आङो दोऽनास्यविहरणे'। १४ 'पूर्ववत्सन'। १५ 'उपाद्यमः स्वकरणे'। १६-१८ अत्र 'गन्धनावक्षेपण०' इत्यादिना क्रमशः साहसिक्ये, उपयोगे, सेवने च तङ्। १९ 'विभाषोपपदेन प्रतीयमाने'। २० 'समुदाङ्भ्यो यमोऽग्रन्थे'। २१ 'उपसर्गाद्ध्रस्व ऊहते'। २२ 'उदोऽनूर्ध्वकर्मणि'। २३ 'अधेः प्रसहने' (प्रसहन क्षमा, अभिभवश्च) अत्र क्षमाया तङ्। २४ 'भासनोपसम्भाषा०' इत्यादिना उपभाषायाम् (उपसान्त्वने) तङ्। २५ 'अपाद्वदः'।

ततो वेतालो भूपालमुल्ललाप, 'एवमेकैकं पृष्टौ तावन्योन्यविषयिणीं कथां प्रकुर्वाणौ तत्र परस्परस्य निन्दां यद्यपि व्यस्तंकुरुतां तथापि वस्तुगतिरगतिकाऽनिर्णीता च तथैवावातिष्ठतेति राजन्, स्त्रीपुरुषान्यतरपापतरतां त्वं वदस्व'। तदाकर्ण्य भूपतिरूचे, 'योगेश्वर, योषितः पापा इत्ययमेव सिद्धान्तः पक्षः सर्वेषां नीतिविदुभयशालिनां सम्मतः।

एवमुक्तवति भूभृति स वेतालः पूर्ववदेव तत्स्कन्धादन्तर्दधे। राजा चापि पुनरनदन्वेषणपरश्रमपदं प्रतिपेदे।

निशि च समवाप्तशिंशपातरुतरोरवनितोऽद्भुतवेतालशवो भूयो भिक्षुसमीपमुपसर्तुं तत्वरे। पथि गच्छन्तञ्च तं भूभृतं तच्छ्रमापनोदार्थमिमां कथां वक्तुमुपाक्रमत वेतालः—

अस्ति पूर्वाम्बुधेस्तटे ताम्रलिप्ती पुरी। तत्र चण्डसेनाभिधानो राजाऽभूत्। स हि परस्त्रीपराङ्मुखोऽपि सदाम्भःस्नानसमुन्मुखोऽरिभुज्यान् आदंदत। शत्रुलक्ष्मीणामपहर्तापि प्रजाद्रव्यसम्पदः पर्यंदरत्।

एकदा भूपतेस्तस्य सिंहद्वारे सत्त्वशीलाख्यो दाक्षिणात्यो राजपुत्रः समागत्य सैर्धन्याद्वाले निषेध तत्र उपेक्षमाणो बहून्यब्दानि सिद्धपि नृपात् किञ्चिन्नाप्युपलेभे। अतो निजदशायां भाग्ये च हृणीयमानोऽतिनिर्विण्णस्तस्तोऽभवत्। कार्पटिको भूत्वा वनञ्चाश्रयत्।

गतेष्वथ केषुचिद्दिवसेषु प्रजापतिना सचिवेन सहर्षयाणो राजाऽऽखेटार्थमेकस्मिन् दिने मृगाटवीमाविशत्। तत्र विविधवन्यपशूनामाखेटं कुर्वन्नेकं महान्तं शूकरमनुधावन्नतिदूरं वनान्तरमवाप्य पश्चाद्विरहितसैन्यः पर्णमृगान्वेषणमार्गे महावने परिभ्रान्तो दिष्ट्यैव गतस्तेनैव एतत्कार्पटिकवेशेण सत्त्वशीलेन समगत। तमवलोक्य भूपतिः सस्नेहं समपृच्छत् 'कथमिव ताम्रलिप्तीमार्गं लभिष्ये' इति। तदाकर्ण्य बद्धाञ्जलिः सानुरागः कार्पटिकोऽब्रवीत् 'देव, मार्गमहं जाने किन्तु गन्तुमिदानीमवधाने। यतो हि कालोऽयं महतो निदाघस्य, मध्याह्नमालापय।

---

१. 'गन्धनावक्षेपण०' प्रकाशने तङ्। २. 'इतरेतरान्योन्योपपदात०'। ३. 'उपमानान्नोपमक०' इति ज्ञाने तङ् (तिङ्गिनु इत्यर्थं)। ४. 'शपर्यावासा०'। ५. 'गन्धनावक्षेपणसेवन०'—इति सेवने तङ्। ६. 'समस्तुतोसापुजात्'। ७. 'तसो गम्पृचिच्छन्दसाम्', 'ज्ञागम' 'अनुदात्तोपदेश०' 'इत्यादन्तात्'। ८. 'कर्णि नुभरत्नपो'।

स्फुरद्रश्मिशिखाजाले रविर्वितपते[1]। अत आगमयस्व[2] तावत्। माऽग्रे समृतं[3]। क्षणञ्चेह उपतिष्ठताम्[4]। तदाकर्ण्य राजा तमभाषत, 'तर्हि क्वापि वर्तते चेत्पानीयमानीयताम्। कार्पटिकस्तत्तथेति प्रतिजानानो राजान नेदीयसि प्रवहन्तीं नदीमनैषीत्। तत्र विपर्याणीकृत कृतविवर्तनम् अपस्किरमाण[5] तदीयाश्च प्रदत्ताम्बुशष्पकवल विगतश्रमञ्च चक्रे। कृतस्नानाय राज्ञे च स्ववसनाञ्चलाद्योन्मुच्य प्रक्षालितानि हृद्यान्यामलकानि समुपानिन्ये। कुत एतान्यासादितानीति भूपतिना पृष्ट कार्पटिकोऽतिमञ्जु सामलकाञ्जलिरुवाच, 'देव, मदीयैषा वृत्ति —दशवत्सराणि व्यायन् परित्यक्तभक्ष्यकरण अहमिह देवदेव महादेवमाराधयन्नामलकानि प्रचयामि। एतदाकर्ण्यातिकृपाक्रान्तेन ह्रीणेन च राज्ञैतच्चिन्तयता अन्वतप्त[6] यद्भृत्येषु क्लिष्टाक्लिष्टमजानतो नृपान्, तद्विषये राज्ञोऽबोधयन्त परिवारञ्च धिक्। एव सञ्चिन्त्य राजाऽनुबध्नत कार्पटिकस्य हस्तात्कथञ्चिदतिसङ्कुचितोऽप्यामलकद्वयमुपादाय अभुङ्क्त[7] पीतपानीयश्च तेनैव कार्पटिकेन सह तत्रैव विशश्राम।

व्यतीतेषु च केषुचित्क्षणेषु सपर्याणीकृत चारुरय हय समारुह्य विक्रमभा ऐन तेन तत प्रतिष्ठमाने राजनि मार्गप्रदर्शनार्थञ्चाग्रे सरति पदातौ, तस्मिन् कार्पटिके, पथि समवाप्तनिजसेनश्चण्डसेन स्वपुरीमवाप। तत्र च प्रत्यापित कार्पटिकभक्तिः, प्रदत्तबहुविषयोऽपि न तद्भक्तिनिष्कृतिममन्यत। एतेनातिकृतज्ञ सत्त्वशीलो विमुक्तकार्पटिकवृत्तिश्चण्डसेनस्य पार्श्वे स्थित्वा तमेव प्रत्याशुश्रूषत्[9]।

एकदा राजा तमुपह्वरे समुपाहूत[10] सिंहलपते सुतामात्मार्थं याचितु सिंहलद्वीप गन्तुञ्च न्ययुङ्क्त[11]। अत सत्त्वशीलोऽभिधवमना भूपादिष्टैर्द्विजै सह पोतमधिरुह्य तत्र गन्तु समुद्युक्तेति तत्पोतोऽध्यरोहयत[12]।

---

१ 'उद्विभ्या तप'। २ 'आगमे क्षमायाम्' (मा त्वरिष्ठा इति भाव)। ३ 'अर्तिश्रुदृशिभ्यश्चेति वक्तव्यम्', 'ह्रस्वादङ्गात्', ४ 'अकर्मकाच्च'। ५ 'किरतेर्हर्षजीविकाकुलायकरणेष्विति वाच्यम्', 'अपाच्चतुष्पाच्छकुनिष्वालेखने'। ६ तपतेर्भावे लुङ् 'तपोऽनुतापे च' (अविचार्य कार्यं कृत्वा पश्चादशोचीत्यर्थ)। ७ 'भुजोऽनवने'। ८ 'वे पादविहरणे'। ९ 'प्रत्याङ्भ्या श्रुव'। १० 'निसमुपविभ्यो ह्व'। ११ 'स्वराद्यन्तोपसर्गादिति वक्तव्यम्' इति सहकारेण 'प्रोपाभ्या युजेरयज्ञपात्रेषु'। १२ 'णेरणौ यत्कर्म णौ चेत्स कर्ताऽनाध्याने'।

जम्भेर्मध्यमाग गते तस्मिन् प्रवहणेऽसौ जनान् विस्मापयमानोऽभ्रलिहो गिरिवरसन्निभस्तुङ्गत्वमन्तीविरातिनो जाम्बूनदस्तम्भ एक समुद्गात्। तस्मिन्नेव च काले सहसा समुपस्तनयनारम्भी वर्णितुमारेभे। तीव्रो वायुर्ववौ। पाथोधिरफेनायत इति वर्षमानस्तैरावोरणैर्जलादाकृष्येव तस्मिन् स्तम्भाग्रे स पोतद्विप समास्थयत। अतो वीचिविप्लुते वारिधौ वहनेन सह स स्तम्भो निमङ्क्तुं प्रावर्तत। तस्मिन्नेव काले सयात्रा प्रवहणस्था स्त्रिया मञ्जीवदन्त भूपतिं वज्रस्मित-सुरिरपास्यत्। महारण्यं स्वामिनोऽपकारस्करं सम्प्रोभुमसहिष्णु सम्पतोल्ले गृहीतनिर्विशो यशोराशियको निरपेक्षोऽनुप्रपन्नमात्मानं महोदधौ तान्तगमविलोमि तस्मिन्निमग्ने वार्तामिदूरोऽश्विस तत्प्रवहणमभज्यत। तत्सर्वांश्च सर्वान् जनान् यादसा पति समगिलत्। (इत्यात्मनेपदप्रक्रिया)

अम्बुधिमग्न सत्स्तीत्म यावदितरमतोऽवलोकयति तावद्दृष्टिनो वारिधि-रतिरस्यत्। दिव्या पुरी चैरा समयालोक्यत। अपरस्मितोऽपि या स्वधिया सुरपुरम् अत्यचैरोर्। सौधनिर्माणकौशलाच्छिल्पाय त्रिय

प्रियापार्थक्ये (परस्मैपद प्रक्रिया)

विश्वकर्मकर्मापि परार्जयोत। न कोऽपि समवि यत्र कामिनि रोषे। वर्धमानपरस्परस्पर्धिपराक्रमैर्दि परिवृत्तेषु यत्रन्येषु न कोऽपि कस्मैचित् ईर्ष्या प्रोवाद। पुष्पाद्य नयानि सग्राम्यभूपभयभीतानीव वनादेव उपारंसिषु। आरमन्तो विभूति भाजो भृत्या अपि च यत्र सर्वथा पर्यरंसिषु।

गन्धाद्य नगर्यामितस्तत प्राम्येन् माधनीर्ल मणिमयकलभगुम्नोजितमत्र-प्रपत्तुगोपानवापीकोपानशोभाभाग्निति, दमे शोभनाल्ये, दलचित्रे शिल्पयाते, मेरुप्रांशौ एकस्मिन् देवगृहे प्रतिष्ठापितां भगवतीं कात्यायनीं ददर्श। एतदुपला स्मृत्वापि या स्वहृदयमपि द्रावयन्ति, मार्गं यति दुःखम्, जैर्णगति सुखम्। एवा

१. 'औत्कर्षोत्कुभद' । २ 'व्यत्ययामो गमुचात्' । ३ प्रतिसमाभावस्य गद।

(इत्यात्मनेपदप्रक्रिया)

○ परस्मैपदप्रक्रिया ○

४ 'रापास्वर्योरि परस्मैपदम्' । ५ ६. 'अनुपराभ्यां कृञः' । ७ अभिप्रत्यतिभ्यः क्षिपः' । ८ 'परेर्मृषः' । ९ 'व्याङ्परिभ्यो रमः' । १० 'विभाषाऽकर्मकात्' । ११ १२ 'व्याङ्परिभ्यो रमः' । १३ 'अनुपसर्गाद्वा' इति वैकल्पिकात्मनेपदाभावे परस्मैपदम्। १४ १५ 'बुधयुधनशजनेङ्प्रुद्रुस्रुभ्यो ण्चेः'।

च तां तत्र कृतदेवीप्रणामोऽभ्यर्चितचण्डीचरण किमेतदिन्द्रजालं स्यादित्याश्चर्येण तदग्रतो यावत्समुपविशति तावदुद्घाटिताररा, रराज तत्रैका दिव्या कन्यका। देव्यग्रगतप्रभामण्डलोद्गता, प्रफुल्लाब्जवदना, पुष्प्यत्पुष्परिमिता, मृणालनालमृद्वङ्गी, सञ्चारिणी सरोजिनीव, स्त्रीसहस्रपरिवृता सा च देवीगर्भगृह सत्त्वशीलस्य हृदयञ्च सममेव प्रविवेश। विहितवरिवस्या सा देवीगर्भगृहात्तु निरगात् किन्तु सत्त्वशीलस्य हृदयं निविश्य शूकशिखाग्रमचिरिव तत्रैव स्थितापि देवीप्रभामण्डलमाविशत्। सत्त्वशीलोऽपि च सत पश्चात् तत्रैव प्रविष्टवान् इति तदन्त सर्वांसां भोगसम्पदां सङ्केतोद्याने इव अन्यस्मिन्नेवोत्तमपुरे मणिपर्यङ्किकानिषण्णा कन्या तामवलोक्य समासादिततत्पार्श्व तत्रोपविश्य सोत्कम्पपुलकैस्तदालिङ्गनोत्सुकतामाविष्कुर्वन् चित्रलिखित इव तन्मुखासक्तलोचनोऽभूतत्। सा कन्या च तदानीं साङ्गमपि तमेवमनङ्गाविष्टमवलोक्य चेटीमुखमद्राक्षीत् इतीङ्गितज्ञास्तास्त सत्वरमब्रुवन्, 'त्वमस्माकमतिथिरित्यस्मत्स्वामिनीकृतातिथ्य गृहाण, उत्तिष्ठ, नेनिग्धि, अदान' इति। एतदाकर्ण्यावलम्बिताश कथमप्युत्थित स ताभि प्रदर्शितामुद्यानवापिकामेकां स्नातु गतस्तत्र निमग्नस्तान्नलिन्या चण्डसिंहनृपोद्यानवापीमध्यात्तत्क्षणमुत्तस्थौ। तत्र चाऽस्मादात्मानमवलोक्याचिन्तयत् 'अहो निमेतत् क्षोद्यानम्? क्व च दिव्य तत्पुरम्! अमृतासारसमं च क्व तद्दर्शनम्। क्व च सद्य एव तद्वियोगगरलम्। अह हि जागर्मीति नायं स्वप्नोऽत पाताल्कन्यास्ता मा पर्यमूमुहन्त[1] एतद्ध्रुवम्। एव ध्यायन् तत्कन्यावियुक्त उन्मत्त इव, ग्रहगृहीत इव कामार्तस्तत्रैव भ्राम्यन् विललाप। वासोऽङ्गूते पिशाङ्गे पुष्परेणुभि, विप्रयोगानलैरिव स परीताङ्गमवलोक्योद्यानपालकाश्चण्डसिंहमहीभृतं व्यजिज्ञपन्निति स स्वयमभ्यागत्य तत्र तदवस्थ तमदर्शत्। सान्त्वयित्वा च तं सर्व स्ववृत्तान्तं समुद्घाटयितुमेव त निरवभात, 'सखे, क्व प्रस्थापितस्त्वं क्व गत'? क्व चाय कुसुमशरशरस्त्वयि निपतितो य एव तवासह्य-दु खाय पर्यङ्कृपत[2]? तच्छ्रुत्वा सत्त्वशील' सर्व स्ववृत्तान्तं तस्मै शशास। तन्निशम्य तदानृण्य गन्तुं समुपस्थावसर इव वीरो राजा तं तेनैव मार्गेण तन्नि-

---

१. 'युद्भ्यो लुङि' (धुतादित्वादङ्)। २. अणावकर्मकाच्चित्तवत्कर्तृकात्' इति प्राप्त परस्मैपदं 'न पादम्याङ्यमाङ्यसपरिमुहरुचिनृतिवदवस' इत्यनेन निषिध्यते। ३ द्युतादित्वात् परस्मैपदे च्लेरङ्।

यामुरकन्यकान्तिकं प्रापयितुं प्रतिज्ञाय तमतिदायमाधाम्यपक्षमिद्यवन्, स्नादि-एविविधभोज्यानि समभुभुजन्, चन्दनकर्पूरोशीरादिमिश्रितशीतलपेयानि समपीप्यत एकस्मिन्नेकान्तप्रकोष्ठे सुमशीकृतमेणपवर्हशय्यायाञ्च सशाशयत्।

॥ इति परस्मैपदप्रक्रिया ॥

अन्येद्युर्मन्त्रिविन्यस्तसमस्तराज्यभारो राजा मारवशीलप्रदर्शितमार्गेण प्रयान् सन्मार्गमार्गे प्रासादोपरि सपताकं ध्वजमवलोक्य मारवशीलेनोच्यत, 'देव,

(भावकर्मप्रक्रिया)

अनेनैव तेन दिव्यप्रभावेण ध्वजेन भूयते। अत्रास्ती मयि प्रियापार्श्वकर्ये मयि दैवेनाऽप्यनुष्ठेयं मन्यताम्।' एवमुक्त्वा मारवशीलेन ध्वजस्य सामीप्यमवाप्य पर्योर्धा भूपनिम्नपदेऽप्यात्मा-प्यर्पि। तदवलोक्य राज्ञापि सोऽनुपदमनुसृतं इत्यन्त-र्भागाभ्यां ताभ्यां सैवाद्भुतपुरी समदर्शि। तत्र च देवीं दृष्ट्वा साश्चर्येण राज्ञा मारवशीलेन च साऽऽलापि ताभ्यामेकत्र तत्रोपाविश्यत च।

क्षणानन्तरमेव सम्पर्गाञ्जनया, रूपिण्या प्रभया इव कन्यया देवीप्रभा-मण्डलाद्बहिर्निरगामि। मारवशीलेन च प्रदर्शितां तां वीक्ष्य राज्ञा तस्यां तस्या-भिपन्नो ध्यानेऽमन्यत। तथाऽपि च शुभशरीरलक्षणया राजानमवलोक्य 'केनाने-नाप्यपुरुषेण भूयेतेति मुहुश्चिन्तयन्त्याऽपचिरयापरिवर्त्तमन्दिरं प्राविश्यत मारव-शीलेन राज्ञा चापि तथैव अन्वसारि।

यथाथ कृतापचित्या पाणिनमपनिमासितया परारोहया मन्दिरान्निर्गत्य स्वजनी समादेशि यदोऽसौ महात्मा मया मन्दिरेऽस्मिन्प्रथममवलोकित एतेन स्वीयते इति गवेषयित्वा निगद्यतां यद्दैवमातिथ्यप्रदानेन तेन समापीक्रियामहे इति। एवमुच्यमानया तया सलया सोऽन्विष्टो राजकर्ता नृपतिरमिमद्भीभूताया निजस्वामिन्या निदेशम् अबोध्यत। तदाकर्ण्य धीरेण नृपतिना ऊचे, 'अस्मत्स्था-मिभ्येन, तदाग्रहेणैवैनेनातिथ्याय सम्भूयते'। तन्निमुरङ्गेनैवमुक्तया तया तदाज्ञयैनामिममाहृत्यैव दैवकन्यकया देवी तं स्वयमिमदारस्यत। विचित्रवृत्ता-

---

१. 'निगरन्ध्यलनार्थेभ्यश्च'। २-३. 'तनातवमेहादिषितस्वर्मकृर्तार'।

इति परस्मैपदप्रक्रिया

● भावकर्मप्रक्रिया ●

४-५. 'भावकर्मणो', 'सार्वधातुके यक्'। ६. 'चिण्भावकर्मणो'। ७ गुमान्या० दुर्गीयम्।

तापैर्वायुविधूनितनिजभुजस्तैर्विकीर्णकुसुमैः पादपैरानन्द्यमानयेव स्वयं तदुद्यानं गत्वा च प्रश्रयावनततया पार्थिवो निजातिथ्यं स्वीकर्तुं प्रार्थयामासे। राज्ञा चैतदाश्चर्यं सत्त्वशीलप्रदर्शितमार्गेण तत्र या देवीं द्रष्टुमागतमात्मानं निवेद्य कया त्वयाऽभ्यर्थितास्मदातिथ्यया भूयते इति सा समपृच्छि। तच्छ्रुत्वा तया कौतुकात्त्रिजगदद्भुतं पुरमवलोकयितुमायाता कन्याहमित्युदतारि। एतेन विहसता राज्ञा प्रत्युदतार्यत यन्मानवापिकाया यदनेन सत्त्वशीलेन सह पूर्वं सङ्घटितं तत्सर्वमहमनेन न्यवादिषि। अतोऽस्मद्दर्शनार्थं देव्यैव पर्य्याप्यते। स्वसत्कृतिस्वीकृताविभ्रममन्यमनस्कं राजानमवगत्य दैत्यकन्ययाऽत्यन्तं जग्ले। तथापि तत्सत्त्वोत्कर्षेण, गाम्भीर्येण च किङ्करीकृतया तया स्वकीयातिथ्यं राजानं स्वीकारयितुं पुनरपि स्ववाणीवीणास्वनो व्यतायत। येन च मन्त्रमुग्धेनेव सत्त्वशीलसखेन तथेत्युक्त्वा तया सह गत्वा वापाकृतस्पर्शे तस्मिन्नन्तस्तथैव प्रवेशितेन दिव्यं तदपरं पुरं ददृशे। निस्यमद्धसर्वर्त्तु, सदापुष्पफलद्रुमयुक्ते, रत्नकाञ्चननिर्मितमेरुपृष्ठे इव च तस्मिन् पुरे महार्हे रत्नासने समुपावेशितेन राज्ञा तत्कन्याकृतयथोचितापचितिर्जगृहे। अनन्तरञ्चेत्थं कन्यया निजपरिचयोऽदायि—'देव, अहमसुरेन्द्रस्य महात्मनः कालनेमेः कन्या। जनकश्च मदीयो विष्णुना अवधि। इदञ्च पैतृकं मे पुरद्वयं विश्वकर्मणा निरमायि। सर्वकामदेऽस्मिन् पुरे न केनापि जीर्यते न म्रियते। अत्र चेदानीं त्वमेव मे सर्वस्वम् इति सपुराहं तव वशे वर्ते।' एवं समर्पितसर्वस्वा सा भूपतिनोचे 'यद्येवं तर्हि त्वं मया वीराय, सुहृदे, बान्धवाय च सत्त्वशीलाय प्रदीयसे। अनेन तव पाणिर्ग्राहिष्यते।' मूर्तिमता देवीप्रसादेनेव नृपेण तथोक्ता सा दैत्यकन्यका 'तथास्तु' इत्यन्वमन्यत। अतः कृततद्दैत्यकन्यापाणिग्रहः, प्राप्तासुरपुरविश्वैश्वर्यः, सत्त्वशीलो भूपतिनोदे, 'त्वद्धस्तामलक्योर्भुक्त्यैस्त्यामलकस्य सशोधितर्णेनापि मयेदानीं द्वितीयतस्तेऽधमर्णेन स्थीयते।'

इत्थं समुक्त्वा भूपेन स्वपुरीं गन्तुम् अकामि। अतस्तदनुमतेनोपात्तदैत्यसुताप्रदत्तापराजितनामखड्गजरामृत्युहरभक्ष्यफलेन तेन तदुक्तवाप्याञ्च निमज्जेन

---

१ 'आदेच उपदेशेऽशिति' इत्यत्र अशितीति कर्मधारयादित्सञ्ज्ञकशकाराद्वौ निषेध। एश आदिशित्त्वाभावात् तस्मिन्निषेधाभावे आत्वम्। २. 'तनोतेर्यकि'। ३ 'जनिवध्योश्च'। ४ 'स्यसिच्सीयुट्तासिषु०' इत्यादिना चिण्वदिट्। ५ 'अनाचमिकमिवमीनामिति वक्तव्यम्'।

श्वदंने समुन्मज्ज्य सर्वसिद्धिकामेनाभावि। मायावशिलेन च दैत्यकन्याज्ञानिना तत्पुरराज्यमशासि।

तद्राजन्, उच्यताम्, 'पयोधिपत्तनेऽनयोः कः सत्साधिकरणयाऽवगम्यते'। त्रिविक्रमसेनेनोचे यद्विज्ञानतत्रायां निःस्पृहोऽस्बुधौ पतितः मायवशील एव मया सत्साधिकोऽवगम्यते। राज्ञा तु तत्रार्थं विज्ञायैव तत्कार्याभिनिविशिष्या तत्रागामि इति न तत्सत्साधिकरणम्।

एतदाकर्ण्य भूपतेः स्कन्धात्पूर्ववदेव वेतालेनापगतीयं स्थास्पदं शिंशपातरुशि-शिश्रिये। राज्ञा चापि 'प्रारब्धे हममासे शिथिलीभवन्ति किं सुधियः' इति धियं धारयता पुनः सोऽनुसृतः।

एवं चतुर्विंशतिकृत्वो गतागतं कुर्वन्तं भूपतिमवलोक्य वेतालेन निरधारि यदयं साहसाधिरधिकल्पुमनाः। परमस्माभिः प्रवञ्चिता भिक्षुणा नैतावतैव स्याऽ-भिलाषा शाम्यिष्यते इत्यथोपायतः स दुरात्मा वध्येतास्। तन्निमित्ता आवि-ष्करवाणेऽस्मिन् राज्ञि निवेदयताम्।

एतद्व्यवधार्य वेतालेन तेन नृपतिर्निजगदे, 'भूपते, घोरायां तमिस्रायामस्या-श्मशानेऽस्मिन् गतागतं कुर्वता मुमुक्षुणापि भवता धैर्येण धर्मेणैतावत्शालीसर्वोऽगादि। दृष्टेन चाखोऽवादि। न च तूराविद्रूमनावि। एवं सुरक्तादिरक्तवस्प-स्पृगपरमापि तथापि मया परिचयमाणेन त्वया साधनादिकं गर्भेऽवलम्बि अतो धैर्येण तेऽनुनाऽतिसन्तुष्टोऽहं तवाद्यमाविर्भवामि। त्वया चात्र भिक्षु-समीपं नीयताम् किन्तु सम्मता ते हितार्थं बोध्यते तदर्थं त्वया विधीयताम्। यतो हि दैवतमप्यनुं स्वम् सत्साधिकोऽ, येन च रत्नतीक्ष्णायामद्यापि श्मशानेऽमान्यते [illegible] कुप्रितो भिक्षुरिति मामभिमानाहूयाणविघ्नकामुपहारीविवरीकुर्भूमौ साष्टाङ्ग

1. उद्यानोपवर्णनात् 'लोद्यानोपदेशा॰' इति निर्वर्त्यं स। २. विज्ञपुरो-हितोऽन्यतरस्याम् (विन्ध्यदिष्टः आभीयार्थेनाभिसम्पादितासौ)। ३. एतु प्रारम्भे-अनिदिताम्॰—इति न लोपः। ४. 'आप्नोऽविनिवृत्तौ' इत्युक्तं गुणः। ५. भंजेश्च चिणि। ६. विभाषाविन्मगुणो। ७. प्रधाने कर्मणि प्रत्ययः। ८. हितार्थं बोध्यते इत्यपि साधु। ९. दुहादिष्वादीनां कर्मणि प्रत्ययः। १०. अकर्मकाणां कालादिकर्मकाणां कर्मणि भावे च लकारः। [इति भावकर्मप्रक्रिया]

प्रणामं कर्त्तुं त्वामादेक्ष्यति। तदा 'पूर्वं त्वं तथा कृत्वा मामादर्शय ततोऽहं करिष्ये' इति स त्वया वाच्यः। कुर्वति च तथा तस्मिन् त्वया तस्य शिरोऽसिना छेद्यम्। एतेन तस्य वाञ्छितया विद्याधरसिद्ध्या ते भविष्यते। तत्साहाय्येन च त्वयैव भूमिर्भोक्ष्यतेऽन्यथा तेन भिक्षुणा बलिरूपेण त्वमुपहारीकरिष्यसे। एतदर्थमेवयच्चिरं तेऽभिलषितं मया व्यघानि। अतः परं किन्तु सिध्यताम्, 'सिद्ध्या ते भूयताम्।' राजानमेतदुक्त्वा वैतालेन तेन प्रेतशरीरान्निर्गत्य स्वाभीष्टमार्गोऽग्राहि। [इति भावकर्मप्रक्रिया।]

नरपतिश्च प्रीताद्वैतालात् क्षान्तिशालं श्रमणमहितं विदित्वा गृहीतशवः प्रहृष्टस्तस्मात्प्रस्थितः असृग्विलिप्ततलगौरास्थिचूर्णनिर्मितमण्डले, विन्यस्तशोणितपूर्णकुम्भके, प्रज्वलत्तैलमहाप्रदीपे, हुतपार्श्वस्थहुतभुजि, स्व

क्रियापार्थक्ये
(कर्मकर्तृप्रक्रिया)

इष्टदेवतपूजनसम्भृतोचितसम्भारे कृष्णपक्षक्षपारौद्रे श्मशाने तन्मार्गाभिमुखस्थितमेकाकिनं तं श्रमणं ददर्श। भिक्षुस्तदानीं समुपानीतशवं राजानमवलोक्योत्थाय तं प्रशसन् महतीं कृतज्ञतां तस्य तदनुमस्तकेऽभिध्यानक् आशु च तस्य स्कन्धात्तं शवमवतारयामास। तथा भस्मोद्धूलितगात्रः, केशयज्ञोपवीती, सञ्चावरितप्रेतचीवरः, क्षणं ध्यानस्थितो भूत्वा तस्मिन्शवे मन्त्रबलादाहूतं तं वैतालवरं प्रवश्य कपालार्घपात्रेणार्घ्यम्, निर्मलैर्नरदन्तैः पुष्पाणि, सुगन्धिविलेपनम्, मानुषनेत्रैर्धूपम्, मांसैर्बलिं च क्रमाद्ददत् परिसमापिततत्सपर्यः पार्श्वगं राजानं भूतले तस्मा अष्टाङ्गप्रणामं कर्तुं निरदिशत्। तदाकर्ण्य स्मृतवैतालवचा भूपस्तमादौ तथा कृत्वा दर्शयितुमादिशदिति यावदेव स भिक्षुः, साष्टाङ्गो भूमौ निपतति तावदेव राजाऽसिंस्तस्य शिरोऽच्छिनत्। उदराच्च तस्य समुत्पाटितं हृत्पद्मं तस्मै वैतालाय चोपाहरत्।

एवं सजाते प्राणैर्भूतगणैः साधु। साधु!! इत्युच्चारिते सति तुष्टो वैतालस्तस्माच्छवादवादीत्-'राजन्, त्वं हि मयाऽयथं क्लेशितः इति तवायासविचारेणापि मदीयं हृदयं[2] भिद्यते। किन्त्वधुना तवाभिनिवेशफलमुपाचाति[3]

☸ कर्मकर्तृप्रक्रिया ☸

१ असेः करणत्वेऽपि कर्तृत्वविवक्षायां प्रथमा। २ कर्मणः कर्तृत्वविवक्षायां भिद्यतेरकर्मकत्वाद्भावे प्रत्यये तृतीया। ३ 'कर्मवत्कर्मणा तुल्यक्रिय' इति कर्तुरभिहितत्वात्प्रथमा।

गम्भमस्या यच्चिरोरर्भीप्सितमासीत्तद्विद्याधरेन्द्रत्वं भूमिस्थाग्र्यभोगान्ते मे सम्पत्स्यते ।' एवमुक्त्वा तस्मान्निर्गत्य स्वकीयमधिष्ठानं जगाम ।

गते तस्मिन् वेताले, सुरैः सह तत्र राज्ञः पुरो महेश्वरस्तुष्टः प्रादुरासीत् । आदिशच्च, 'वत्स, साधु एतद् अकृथाः, यत् विद्याधरमहाचक्रवर्तिताप्रहाप्रहिलः पापोऽयं कृतान्तः समुपायातविनाशावधि स्वयमेवावधे । पुरा त्वं ममांशतो विक्रमादित्यरूपेण सृष्टोऽभूरिति म्लेच्छरूपा असुरास्त्वया अहन्यन्त । अथ घोरसन्तुष्टिजननार्थाय त्वं त्रिविक्रमसेनाख्यभूपतिरूपेणावतारित इति वशीकृतसद्वीपपातालभूमिस्थावितानधरकीर्तिना त्वयाऽचिराद्विद्याधराधिराजेन भाविष्यते चिरानुभूतदिव्यभोगसुखेन च स्वेच्छयैव मम उद्विग्नेनान्ते मम सायुज्यमवाप्स्यते । अपराजितनामा खड्गोऽयमधुना मत्तस्त्वयाऽऽदीयताम् । अस्य प्रसादाद्यथोदितं सर्वं त्वया लप्स्यते ।' एवमुक्त्वा प्रदत्तखड्गरत्ने देवे शिवे यथाऽऽगतमन्तरधात् । त्रिविक्रमसेनोऽपि चार्थं कृत्य समस्तमवलम्ब्य उदयवत्यां निशि नितरां प्रविश्य प्रभातसमये त्रिविधचेष्टिताभिः, विनयोल्लसितैश्च प्रकृतिभिरभ्यर्चितोऽभिन्नं महेन निनाय । स्नानैरेव च यामं स शिवोक्तं सर्वमवापेति तदवगमितोऽर्थोऽधिजनपदोत्सवममिति । सद्गुणोपगतुला च पनुभाग्यसुगत्वया पनुषाधेरुपवधावतापानम् चैको दे । यदापि राज्यलक्ष्मी स्वयं तत्र वंशाद्धि । इत्युक्त्वागते इव नदीयमाग्राचेऽभ्युदयेत त्वदुपायं पूर्णं मनः । अनुभवन यौगी योगम् । समर्थेत च निशित प्रविमंश सपरनारम । एवमुक्तेषु गौरीविरहिणो भूपतयो भवन्त्यानुपपमत्राः ।'

इत्थं पथि तापविनयोगाधिरूढमिलितो विक्रमकेसरी मन्त्री मृगाङ्कदत्तं सर्वमभिधाय प्रस्तार्थमेवमुवाच यदेतां कथां तस्मिन् प्रथमे मासमभिधाय स पूर्वो

---

१ यत्र कर्मणि क्रियाकृतो विशेषो दृश्यते यथा पचेषु तन्दुलेषु सर्वत्र 'कर्मवत्कर्मणा तुल्यक्रियः' इत्यस्य प्रवृत्तेरत्र कर्तृप्रत्ययविधिः सङ्गच्छते । २ 'हव कर्मकर्तरि' इति पदविचरणेऽभिप्रायः । ३ हल्लोपधादेरिति सम्प्रदायं स्वेऽभिन् । ४ 'दध कर्मकर्तरि' । ५ 'दुदव' इति पदच्छेदश्चित् 'न दुहस्नुनमां यक् चिणौ' इत्यनेन दुहेर्यक् एव निषेधनम् । ६ 'न रुध' इति स्वेऽभिप्रायः । ७ 'तपिस्तुदन्तौ सदाव' इति भागवताद् रचन । ८ 'तपस्तप कर्मकादेव' । ९ सर्वदिनम् ।

भूयोऽवादीत् यदङ्गीव किल राजा त्रिविक्रमसेनो वैतालानुग्रहेण सर्वमिष्ट प्राप्तवान् । तस्मात्त्वमपि मन्त्रमिम मत्तो गृहीत्वा निर्विषादस्तमेव वैतालमुख्य-मनेन मन्त्रेण प्रसादयन् प्रभुणा मृगाङ्कदत्तेन सङ्गममवाप्स्यसि । उत्साहभाजा हि न किमप्यप्राप्यम् । भग्नोत्साहश्च सर्व एवावसीदति । त्वञ्च मदीय सर्पदंश-हर्तेति मे बन्धुरतरस्त्वत्प्रीत्याऽहमेतन्निदिशामि । त्वमवश्यमेव कुरु ।

एवमुक्तवतस्तस्माद्विप्रात्सनियममन्त्रमादाय प्राप्तोज्जयिनिरह तत्र श्मशाने रजन्या कृतशवस्नपनादिस्तन्मन्त्राहूततच्छववैतालं यथावदभ्यर्चितवान् । स च तेनातीवसन्तुष्टोऽभीष्ट वर मह्य याचितुमकथयत् । अहञ्च 'यत्र मदीय प्रभुर्मृ-गाङ्कदत्तो वर्तते तत्रैव मा नय । नात परमन्यो मे वरो वर्तते' इत्यकथयम् । वैतालेन चेत्थमाकर्ण्य मा स्वपृष्ठे समारोप्य प्रेततनुप्रविष्टेन नभोमार्गेण च गन्तु प्रावर्ति । अह च युष्मानवलोक्य श्रीमत्पादमूलम् अनेयम्[1] । समासन्नस्थो मया च विसृष्ट स एकाय वैताल इदानीं यथेच्छ गत । नागशापाद्ववद्वियुक्तोऽह यथाऽधुना श्रीमता समगसि तथा स इदमवधिर्वृत्तान्त ।

एव श्रुतात्मामात्यवृत्तान्तो मृगाङ्कदत्तो निजकान्तानिमित्तमुज्जयिनीं गच्छन् पारावतात्ययमुनिशापभ्रष्टक्रममिलितकतिपयामात्य, सम्भावितभाविशेषसम्पत्ति-र्मुमुदे । [इति कर्मकर्तृप्रक्रिया]

परेद्युश्च विक्रमकेसरिणा, गुणाकरेण, विमलबुद्धिना, विचित्रकथेन, भीमपरा-क्रमेण, प्रचण्डशक्तिना, श्रुतधिद्विजेन च युक्त शापविश्लेषितान् शेषान् सुहृदश्चिन्वान

प्रियापार्थक्ये (लकारार्थप्रक्रिया)

शशाङ्कवत्या सम्प्राप्त्यै आत्मनाऽष्टम उज्जयिनीमन्वचलत् । क्रमाच्च स ग्रीष्मशुष्कतोयाम्, तरुलताविरहिताम्, अहस्क-रप्रखरकरातिसन्तप्तवालुकाम्, जनरहिताम्, मरुमरीचिभि-रग्रदग्धु सानलज्वालामालाभिरिवावृताम्, उच्छुष्कमर्मरैस्तृ-णैर्विकीर्णकेशामिवावलोक्यमानाम्, आतपक्लान्तोद्भ्रान्तमृगारवै रुदतीमिव प्रतीय-मानाम्, विशङ्कटाम् विन्ध्याटवीं क्षुत्तृपार्दितै सचिवै सार्ध परस्पर-'स्मर'सु विक्रम

---

1 मा श्रीमत्पादमूले अनयत् इति विवक्षाया मुख्यकर्मणः कर्तृत्वविवक्ष-याऽपि गौणकर्मणो वर्तमानत्वात् 'सकर्मकाणा प्रतिषेधो वक्तव्य' इति यगात्मने-पदयोर्निषेध । [इति कर्मकर्तृप्रक्रिया]

केसरिन्, केसरिणं त्वां हनिष्याव[1]। अभिजानासि गुणाकर, यद्वनेऽभुञ्ज्महि[2]; बुध्यसे भीमपराक्रम, स्वालये निवसावस्तत्र[3] स्वप्नं द्रक्ष्याव[4] एवमालपन्नुदलक्षयत्। गत्वा चाग्रे ददर्शाकाशतलगलितामृतांशुद्रवमिव स्वच्छनीलजलम्, दिगन्तव्यापि-विस्तारम्, आत्मनः प्रतिबिम्बमालोकयितुम् विनिर्मितं त्रैलोक्यलक्ष्म्या मणि-दर्पणमिव स्थितं सुमहत्सर एकम्। तस्य च सरसः पश्चिमे तीरे सन्निधौ राजपुत्रो वसुनिपूनितविस्तारितशाखाभुजकदम्बकम्, मूर्धप्रभुरस्फुरितम्, नृपस्य शङ्करमिव अभ्युन्नतेन व्योमपृष्ठावगाहिना शिरसा नन्दनोद्यानशोभामवलोक-यितुमिवोद्यतम्, दिव्यरसैः नानाबलविभिर्दिव्यैः फलैः शोभमानम्, महान्तं दिव्यपादपमेकमवलोकयति स्म। तत्रावलोक्य यावत्तं सुचिरं निरैक्षत तावत् क्षुत्पिपासार्दितास्तन्मन्त्रिणः प्रधाव्य तद्वृक्षफलानि भोक्तुमारब्धवन्तः सर्वे एव पञ्चत्वमुपगताः। मृगाङ्कदत्तश्च तदानीं स्नानपरत्वादतिविह्वलस्तस्मिन्नेव नाममात्रमादास्त। यदा च न ते प्रतिवचनं ददुर्नापि चालयन्त तदा एतत्तर-निवासिना भूतेन केनचित्ते भक्षिता इति विचिन्तयन् नरानयपि उरः स मूर्छितो महीतले न्यपतत्। तं तथाविधमवलोक्य गुणाकरः पार्श्वस्थः शुभचिद्विज्ञान-माधाय सान्त्वनमुवाच—'देव, एवं विवेकज्ञोऽपि भवान् परित्यक्तधैर्यं कथमव-सीदति? विविधकर्मसूत्रमग्नबद्धो नरः करोतु (कर्हि वा) निजकृतकर्मणां फलं भुङ्क्ते, स्वसंयोगेन वियोगेन वा कं भ्रातरं वरं पितरं वा तत्फलं भोजयति पुनरपुनरुक्त्या यो व्यसने न मुह्यति (मोहयति, मोहिता वा) शास्त्रीयज्ञानानुरूपञ्च आचरति (आचरिष्यति, आचरिता वा) स एव कल्याणं प्राप्नोति (प्राप्स्यति, प्राप्ता वा) असौ मामकानां स्वस्मदायतानां वियोगोऽधिकाधिकं त्वां दुःखा-करोति चेद् धैर्यं धत्स्व। शुद्धान्तेऽपि मन्त्रिणश्चेदागमिष्यन् (आगच्छन्ति, आगमिष्यन्ति, आगन्तारो वा) तदा रत्नप्रभादृष्टिनां गच्छ। अचिरेणैव समयासत्तात्वयतामिसंयोगोऽपि।

○ लकारार्थप्रक्रिया ○

1. अभिज्ञावचने लृट्। 2. 'न यदि' इति लृट् प्रतिषेधे लङ्। 3. 'विभाषा साकाङ्क्षे'। 4. 'यावत्पुरानिपातयोर्लट्'। 5. विभाषा कदाकर्ह्योः। 6. 'किंवृत्ते लिप्सायाम्'। 7. 'लिप्स्यमानसिद्धौ च' इत्युभाभ्यामुभयत्र भविष्यति लृट्। 8. त्रिलिङ्गव्याकरणं लोडर्थस्य धर्मधारणप्रकारस्य स्वरूपम्; तेन तु व्याकरणे धर्म-वस्तुमं त्वया कर्तव्यमित्यर्थे 'लोडर्थलक्षणे च' इति लट्। 9. 'लिङ् चोर्ध्वमौहूर्त्तिके'।

एवं श्रुतधिनाऽऽश्वास्यमानोऽपि राजपुत्रस्तच्छुचाऽभिभूत वारयत्यपि श्रुतधौ 'एषोऽहं सरस्यामात्मानमुज्झितुं गच्छामि इति समुत्तस्थौ । एतस्मिन्नेव कालेऽशरीरिणी वागगगनादुद्गता, 'पुत्र, साहसेनालम्, प्राणाँश्चेत्त्व धारयसि सर्वं स्वस्त ते भवति । अस्मिन् हि वृक्षे स्वय देवो गणपतिनिवसति । स च त्वत्सचिवैरेतैरवमानितो यतो हि अक्षालितकराङ्घ्रयोऽनाचान्ता क्षुधार्त्तास्ते फलानि लिप्सवोऽस्मिन् वृक्षे समारूढा इति फलस्पर्शसमकालमेव, 'यचित्ता भवन्तस्तद्गतिं गच्छन्त्विति' विघ्नेशावासशापा फलता गता । अन्येऽपि येऽद्यावध्यनुपलब्धास्ते चत्वारो मन्त्रिणस्तेऽपि अनेनैव पथाऽऽगता एवमेव वृक्षमिममारुह्य फलत्वमिता । अज्ञानवशाच्च तैस्तथाकृतम् । जानन् हि को नामैव गणपतिमवमानयेत्[3] । त्व तु मया सचेतीक्रियसेऽतो नाह सम्भावयामि त्वमपि तथैव भगवन्त गणाधिपमवमानयिष्यसीति त्वरित तपोभिस्त्व गणनायक सन्तोषयिष्यसि चेच्छीघ्र सिद्धिस्ते भविष्यति इति ।

एवमुक्तो मृगाङ्कदत्तो जातास्थो 'गणेशश्चेत्तुष्येत् आशसे मन्त्रिण समुपेयाम्' इति विचारयन् देहत्यागान्निवृत्त सरसि कृतस्नानस्समभ्यर्चिततरुस्थगणनायको निराहार श्रुतधिपरिचरितस्तस्मिँस्तरुतले एकादशदिनानि विघ्नेशाराधनमकार्षीत्। द्वादशेऽहनि तुष्टो गणेशो निशि स्वप्ने बभाषे, 'पुत्र, तुष्टस्तवाहमिति योऽय निकटतमपक्ष आगामी तस्य यदपरमादिमसप्ताहात्तत्र युक्तस्त्व मुक्तशापान् सर्वान्मन्त्रिण समवाप्स्यसि । तै सह गत्वोज्जयिन्यामवाप्तशशाङ्कवतीक पुनस्स्वनगरीं प्रत्यागत्य पृथ्वीराज्यञ्च करिष्यसि अतो वीरस्त्व तद्वियोगखिन्नोऽपि मार्गं धैर्यं त्यजसि आत्मत्महत्या चिकीर्षसि गर्हितमेतदिति कथ त्व शूराभिमतमार्गाद्विचेले ।

एव गणेशादिष्टो मृगाङ्कदत्तो निशात्यये प्रबुद्धस्त स्वप्नादेश श्रुतधयेऽभ्यधात्। तेनाभिनन्दितश्च प्रात कृतस्नानोऽभ्यर्चितगणनायको यावत्तद्वासवृक्षप्रदक्षिणा कुरुते तावत्ततरोरवतीर्य फलत्वमुक्तदशा दशापि त सचिवास्तत्पादयोर्निपेतु । स च तेष्वेकैकमधिकाधिकप्रेम्णाऽवलोक्य परिषस्वजे । तेऽपि च कृततपसमान-

१ वर्तमानसामीप्ये वर्तमानवद्वा'। २ 'आशसाया भूतवच्च'। ३ किंवृत्ते लिङ्लृटौ । ४ अनवक्लृप्त्यमर्षयोरकिंवृत्तेऽपि । ५ क्षिप्रवचने लृट् । ६ आशसावचने लिङ् । ७ 'नानद्यतनवत् क्रियाप्रबन्धसामीप्ययो' इति क्रियाप्रबन्धे (सातत्ये) भविष्यत्यनद्यतननिषेधे लुट् । ८ 'नानद्यतनवद्०' इति सामीप्ये लुटो निषेधे लृट् । ९ गर्हायां लडपिजात्वो । १० विभाषा कथमि लिङ् च ।

ननु नवेन्दुमिव व्योमसरोवरस्य 'क प्रभुरात्मोपज्ञविज्ञानमर्थं पुनरात्मानमवगन्तुम्' इति चिन्तयन्त , श्रुतविविदिनमर्थभूतायां महाशयन आत्मनो मेनिरे । रजतार्थ-सिद्धवै स्वपरनिर्मृगाङ्कलब्धापि तस्मिन्नेव सरसि धारया स्वीयमधिरै सह सहस्रं मतपारगो विदधे ।

कृतपारणमुत्थितेन तेन मतिमहति प्रस्तावप्रस्तावे मन्त्रिणा मद्विरवैरस्य-वृत्तान्तम् अनुभवन्तीति तेषां सम्पाद् स्यात्क्रमेनात्य स्वसात्मवृत्तान्तं वर्णयितुं प्रारभत—

'पारायणमध्ययनाय जातको अयज्ञो दूरविभ्रष्टो महर्षमनोऽहमदर्पी भ्रामया रात्री स्वधर्मज्ञोऽपि चिराय दिनो नापि च पन्थानमपश्यम् । विगतमापात्र दु स-दीर्घायां निशि, मनुद्विने धारासारजालैरहमेवमचिन्तयम्, 'अहो ! अस्मद्वि-धुन्धः स न स्यामी च नु गतो भवेत्' नात चर गम्भावेयमरस्त वद प्राभुदाय इति तथापि जागृहदिनी स सतताद्भुतमासिद्धतोगतो अवेदिव्यानाया नर्म नर्मद्रुतंनामिव कृते नामट्वी गाहमानोऽग्निपूर्णैर्वरैरिव चार्कविकीर्णैर्दग्धमानोऽप्रे प्रापाम् । अत्र चागत्य कुत्रोपचन्दनम्, दमादिमधुरवाद्यैश्च सम्भारानिव कुर्वन् प्रभुनर्तीचित्रमालम्, सम्पदशिखुगामनम्, दर्पमादेव च नम्नुन्नमिव नवोत्पलम्, सरोऽवलोकयन् । तत्र धारया विमानि सुबहा पीतवार्भादो यावत् विधनस्मात-श्रागतान् दहसुप्ति स्पृष्टपाङ्कुमेयवज्ञानिमानदमद्राक्षम् । मर्मेत्य चारमान्निर्भव-वर्गो निधोऽदृष्टि । किन्तु मर्येऽपि चव नामनामाना पावकद्विनाव्धिरहादा दैनन्दिनाय यावन्मणि कुर्वन्तावसिमिषेव सरसि स्नानु दर्शनयो मुने मुनी महात्मा, सर्वानतुमानिव, सत्वहृनोपाणमण्डलु दक्षिणहस्तेनादमान्य चन्य, महागमपूर्णमद्भं स्नातव्यानमुष्टः कनिषचरश्चं समस्वत्वञ्च मुनिकुमार-वर्षेण तत्रागत सा प्रथमतं पनारम्मानुपाणय कामुन्नविनापात् वाचो-विशारयन् तूपमाल्यानमाह मानमाय हेतुमहेन्द्रम् । तदा मुनिस्नाय नमो गन्धानमामूलाधिरूढानमभानुजताम् । महात्म्यायविर्दाशिर्मन्मिवांबदं स-श्वैत्य दैन्यानामिरतिता वय श्रा वा मानिहर सुनिपुत्रेण तेनानिय विधि-स्पुना नितविधुरायममानिता । तस्य चैवदेहो कृतार्थनमनानुपदेवदेवं रमाय मतर गत्वा न विचनमपाचरिति चनादेव नदूतपञ्जुनं फलं दक्षिणं स्वार्थ नित्यानामसादात्मदशिव भवान् दिव्यतरं पर्णमलोत्सदपति स्म । ईले

1. 'विमासाधानी गतः समयवनकर्ददि' इति विभाविशो लिट् ।

चाहन्येकस्थानोपविष्टाना समापितसान्ध्यविधीना मुनीनामाश्रमे वय तद्दर्शनाय गता । प्रणिपत्योपविष्टाश्च कृतातिथ्यैः प्रियवदैस्तैर्महर्षिभि कुतो यूयमिति चिप्र पृष्टा । अतस्तेन मुनिकुमारकेण तदाश्रमप्रवेशान्तोऽस्मत्सम्बद्धो वृत्तान्तस्तेभ्यो विनिवेदित । यच्चाकर्ण्य कण्वाख्यो ज्ञानी मुनिरभाषत यदापद्यभग्नधैर्यत्वम्, सम्पदि च निरभिमानिता, सर्वदोत्साहसम्पन्नता चैतत्सत्पुरुषव्रतम् । अतो नाह मवकल्पयामि जातु युष्मादृशा एवमात्मानमवसादयेयुरिति । महान्तो हि महान्ति कृच्छ्राणि निजधैर्यतोऽविगणयन्त समासादितमहार्था एव महत्त्वच्छन्दभाजो भवन्ति यत्र नैव स्वकीयमहत्त्व ते परिपालयेयुराश्चर्यं तत् । ये हि धैर्यधारया दुरुत्तराण्यपि कृच्छ्राणि समुत्तरन्ति त एव स्वाभीप्सितानि प्राप्नुवन्ति । गलितसत्त्वविलुसचे ष्टाश्च नष्टा भवन्तीति भवादृशा अपि यद्येवमात्मशक्तिमवहेलयेयुरमर्षणीयमेतत् । अतो वैक्लव्यमेतत्परित्यजत । युष्माकमधिपतिर्मृगाङ्कदत्तोऽद्यापि प्राणिति । अतो योऽयमध्वा गन्तव्य आ उज्जयिन्यास्तस्य यदवर विन्ध्यशिखरपल्ल्यास्तदभ्यन्तर एव यूय त प्राप्स्यथ । स चापि समवाप्तसर्वसचिवशशाङ्कवतीकोऽश्वमेधयाजी राजा भविता ।

इत्थ तेन महर्षिणोक्ता वयमवलम्बितधृतयो नीततन्निशा, अपि सद्मये द्विषिरस्माक प्रभुमिति धिया तत प्रचलिता अध्वखेदखिन्ना क्रमात्काननमेतद् यासवन्तोऽशनायोदन्यानिपीडिता फलाना हेतोर्गणनाथवृक्षमेतमधिरुह्य फल्व गता अपि त्वत्तपसाऽद्य विमोचिता । अयमेवास्माक चतुर्णां त्वद्वियोगकालवृत्तान्त ।

मृगाङ्कदत्तो निजसचिवाद्व्याघ्रसेनादेत सर्वमाकर्ण्य शशाङ्कवतीलाभस मुपलब्धश्रमिस्ता निशामनैषीत् । प्रातश्च तस्मादुत्थायाशपै सचिवै श्रुतधिना च युक्तो विघ्नविघातकवृक्ष न वा शशाङ्कवती प्रेप्सुरुज्जयिनीं गन्तु शैवसमयस्यत् । मार्गऽनुतरङ्गोद्भिद्यमानस्फुर-मुक्तपुञ्जभिर्योऽभ्यसन्निभानकहद्रिर्निस्तटिनी , विचरन्ती ममत्तमातङ्गा , भग्नभुग्नवीचरा , शुद्धा पुष्पवतीरपि च क्रूरसत्त्वाश्रिता , शान्तै मुनिभि , प्रच्छायतरुोभन्यायमानमृगैश्चाश्रिता वनभुव क्रमादतिक्रम्योज्जयिनी-पुर्या सान्निध्यमवाप । तत्र च गन्धवत्या नद्या कृतस्नानो विगताध्वक्लम सानुगो

---

१ 'जातुयदोर्लिङ्' । २ चिन्ताकरणे च । ३ यद्वाययोरुपपद्व्यानम् । ४ भविष्यति मर्यादावचनेऽवरास्मिन् । ५ अश्वमेधन यक्ष्यमाण इत्यर्थे धातुसम्बन्धे प्रत्यया' इति नियमेन 'करणे यज' इति भविष्यति णिनि । ६ 'उताप्यो समर्थयोर्लिङ्' । ७ 'हशश्वतोर्लङ् च' ।

महाकालस्थानं समनिक्रम्य राज्ञा धर्मसेनेन परिपालिताम्, गृहीतविविधायुधै-रविभिरधिष्ठितसर्वपौराम्, गिरीन्द्रशिखराकारप्राकारपरिवेष्टिताम्, अविज्ञात-जनदुष्प्रवेशाम्, अतिदुर्गमपरिखापरिरक्षिताम् उज्जयिनीमासमसाद। तत्राव-लोक्य विमना मृगाङ्कदत्तः स्वानुगाननुवाच 'प्रियामासेन्दु मतिरेवमत्र आगताम् धर्मसेनोऽप्यत्र नास्माकं भवेत्' इति, एतदाकर्ण्य ते समवोचन्, 'देव, यदि पदोऽपि स्वबाहुभिरस्मैर्दुरत्ययमाश्रित। यदि गिरि शिरोभिर्भिन्द्युर्विनिर्मिपेल्लाहयन्त। अत कथमेकदेव सम्प्रत्यस्मास्वेषु सहायकेषु नैराश्यमित्थं भवतः? पुरीयमस्माकं यस्मात्सा शिक्ष्यत्रोपायोऽत्रयं विचेतव्य। एतद्विषये तु बहुशो देवमाभिरपि भयानुपदेशित इति। एवं सचिवैः प्रोत्साहित स कतिपयदिनानि बहिरे-वातिष्ठत्। तस्मिन्नी विक्रमकेसरी चैतस्मिन् समये चामभवनात् तन्निघातवर्त-भिन्नायया यावद्गुताय स्थापति तावत् कृष्णवपुषि प्रांशु, उदग्रीव, गजानन, महिषाङ्घ्रि, उदकाय, स्वाकजो वेतालस्तत्र प्रादुरभूत्। किन्तु तदभिप्रेरितो नगरीं तयाविधां नाप्रमस्तीति तस्मैवातामसपोऽगां अगाम। एतेनातिनिय प्रभुमवलोक्य नीतिनि श्रुतधिन्ताय, 'आयर्य देव, नीतिहोऽपि भयानसानपि चैव मोहमेव्यै त। स्वस्तावगामनवेक्ष्य कोऽत्र प्रवेष्टु विक्रमेण। नगर्या द्वार्या चतुर्ष्वपि द्वारेषु एकैकस्मिन् कुञ्जरमहाप्रवृत्ता, वाजिनो च पञ्चशतानि, रथानां दशान्यम, एतद्रक्षार्थं नगरमाले। अतो धीराधिष्ठितपुरद्वारां परि-गणितामस्माकमस्या प्रविविष्टिर्धर्ममिवत्र्यर्वसि तु यतत्र्यूतथै नय मत्यर्थेन। स सम्भवामि स्वपरेण सैन्येन प्रविश्यार्थामी पुरीमत्रत्य राजानं चैतदवेदन भवान्। अत चैनये, दानाननेदानमग्रामनासेन आयायदुना सेन पुलिन्दराजेन, तस्मिन्नगानिवर्त्तयता मानप्रणेन, तत्सवन्धानुरागिणा दुर्गविनाशेन व्याल-ममस्कशालिना परमराज्ञमनालिप्ता तानिरनिमनवेन चैते सर्व सवर्ण सर्मेय स्वपदमुद्दामस्वय एतत्स्मीटिल सम्यक्। एव वर्हिर्देति येद्वानून विनोदे। दूतागमनमविरक्त भवन्त मर्म समानं विरायनागोऽर्द हिप सर्माते विपन्ने मानप्रतापादेताभ्यायापदुतविमजो पुष्कलागमो भवेद्दिनि सर्वमिभिन्नैरतिविर्मात्रति रविभंस्वदेवेति गौरे समुपनीत। तस्यास्य मानपूर्वे महामदीयत्रासन विजय

१-२ 'अस्मात्सनेऽस्मिन्नपि चैतिवृद्वात्रयो'। ३ देवे मुदयदी। ४ चलव पमुरदमवंचोदहितेनेडी। ५ तयन्वैदुनिधुजेडी। ६ 'ददुदेवमगोऽन्दु'।

कोट्टं गच्छाम । तत्रैव च कैरातो राजा शक्तिरहित आकार्यते । तत एव च सर्वैं सम्भूय सिद्धये समुद्योगो विधेय । सम्भावयामि, स्वीकुर्यादेतद्भवान् ।

श्रुतधरेतत्प्रज्ञापूर्णवाक्यमाकर्ण्य सामात्यो मृगाङ्कदत्तस्तद्वाक्ये श्रदधात् । अन्यद्युश्च घृतोदय, प्रदर्शिताश, विश्वनभोनित्याध्वग मित्र नमस्कृत्य ससचिवो दुर्गपिशाचस्य मातङ्गेन्द्रस्य निकेतन गन्तु समुच्चचाल । तत्र पूर्वं विन्ध्याद्रि मारुह्य दूरतो दक्षिणपार्श्वे च तस्यारुह्य दन्तिदन्ताजिनचिता भिल्लपल्लीरवलो कयन् कुत्र तस्य मातङ्गाधिपतेरास्पद स्यात्? कुतश्च वय तज्ज्ञास्याम इति मृगाङ्कदत्तोऽन्तर्दध्यौ । तदैव च मुनिकुमारक एक सम्मुखमायादिति कृता नति सहामात्यस्तमपृच्छत्, 'अपि जानासि त्व मातङ्गभूपतेर्दुर्गपिशाचस्य गृह क्व वर्तते? त हि वय दिदृक्षव ।' एतदाकर्ण्य स तापसपुत्रक उवाच, 'इतो नातिदूरे वर्तमानस्य विन्ध्यस्य सानुनि करभग्रीवनामा कुटिलदुर्गम कोट्टो वर्तते तत्रैव प्रचण्डविक्रमो दुर्गपिशाचो मातङ्गपतिर्निवसति । स हि धनुर्धराणा लक्ष स्याधिपति । तैर्दस्युभि स द्विषा सार्थं दलयति । महाटवी चैता भुनक्ति । इच्छामि, अनेनैव पथा तेन सङ्गच्छेता भवान् । मुनिकुमारकादेतदाकर्ण्य सानुगो मृगाङ्कदत्तस्तेनैव मार्गेणा चरत क्रमेण च करभग्रीवस्य मातङ्गराजकोट्टस्य भिल्ल-पल्लीसमाकुल निकट प्राप्नोत् । तत्र स इतस्ततो धावतो बर्हिबर्हेभदशनव्या प्रचर्ममृगामिषान् शबरौघानवलोक्याचिन्तयत्, 'अरण्यवृत्तयो हीमे तिर्यञ्च इव जीवन्ति । तथापीमे दुर्गपिशाच निजप्रभु स्तुवते । प्रजासु न क्वापि किञ्चि-दरानक वर्तते । निर्बलो हि जीव सबलस्य जीवन न भवेदिति राजशब्दो दैवैर्विनिमित' । एव विचिन्तयन् स यावत्करभग्रीवकोट्टमार्गं विविदिषति तावत्तत्रागतस्य मायावटोश्चारैं समगतेति ते चारास्तस्यागमन मायावटवे न्यवे दयन् । तदाकर्ण्य ससैन्य पुलिन्दराट् तत्रागत्य निकटीभूय परित्यक्ताश्वो राजसूनोस्तस्य पादयो पपात । पृष्टकुशलो राजा चापि सामात्य वाहनारूढ त निजकटकमनैषीत् । तदागमनशसिन प्रतीहार च शबराधिपो मातङ्गराजाय प्राहिणोत् । स यचिरादेव स्वदेशतो—यथार्थनामा शिलाकूटकठोरशरीरावयव, तरगोऽपि चपिताशेषवयाः, कृष्णोऽप्यनन्यसेवी, मातङ्गराजोऽपि भूभृत्पादोपजीवी, नूतननलधर इव मायूरपिच्छचित्रधनुर्धर, हिरण्याक्ष इव वराहक्षतविग्रह,

१ 'विभाषाधातौ सम्भावनवचनेऽयदि' । २ इच्छायथु लिङ्लोटौ ।

घटोत्कच इव एनोऽभिमतभीमस्य, कलिरिवाधर्मनिरतोऽप्युद्धृत्यमत्र, पुलिन्दाधिपसदृशोऽपरो विन्ध्याचल इव—दुर्गविनाशोऽभ्यागमत्।

आगत्य च क्षितौ दूरान्न्यस्तशिरा स दुर्गविनाशो मृगाङ्कदत्तं प्रणम्य कृतार्थमात्मानं मन्यमानो 'देव सन्निहितोऽत्र पुण्य धीवरटेषु समर्पये इतोऽस्मि' एवं ब्रुवाणो मुक्ताकस्तूरिकादिकमुपायनीचकार। ततस्तत्रैव सरसि सेनानिवेशने कृतस्नानाहारादिकमेकान्ते सुखासीनं प्रीतिमयं मृगाङ्कदत्तमवदत्, 'अयं मायावटुर्दुष्टकालादिदायादनरपतेः प्रतीक्षमाणो मया सार्धं स्थित इतीयच्चिरं किं कुर्वन् क भवता स्थितमित्यधुनाऽस्मान् निवेदयतु भवान्।' तदाकर्ण्य श्लाघ्यतया मायावटुर्मुखविनोदनतत्परोऽभ्युदीरिते स्ववृत्तान्ते स दुर्गविनाशस्तमब्रवीत्—देव, धीरो भव यतोऽस्माभिः कार्यं सिद्धिमत्र भूरि। त्वदाज्ञया किं विशाखोन कर्मणैव बद्ध्वाऽऽनयन्तं वद वस्तुना शशाङ्कवतीं प्रमदापहरेम इत्यादिशतु। तच्छ्रुत्वा मृगाङ्कदत्तो बहुमानमभाषत, 'अपि मित्रैः भवन्ति वलितं चलितं कृत्वा भूमिमवतारयेयुः, सुमेरुं वा परमाणुतां कुर्युः। किं बहुना, किं न कर्तुं शक्यते, सम्भाव्यते वा युष्माभिः तथापि शशाङ्कवतीप्राप्त्यर्थं यदुपयुक्तं भवेत्तत् कुरुध्वम्। एवमन्योऽन्यालापं कुर्वतोस्तयोर्भगवान् भास्करः अस्ताचलचूडामवलम्बितवान् इति स्कन्धावारे स्वनिवासविरचितावासो मृगाङ्कदत्तोऽपि रात्रौ निशामित्र शक्तिरक्षितसंहितेषु गुणाकर विश्रान्तं। तत्र च गत्वा सर्वेषु नगरे गुणाकरेऽतिमहार्घस्य विश्रामनिलयस्यागाम। मृगाङ्कदत्तोऽपि मञ्जुलस्य सकटक समभिद्रुत्य गत्वा प्राविशत्।

एतस्मिन्नेव काले प्रेषितदूतेभ्य सर्वमाकर्ण्य मातङ्गराजस्याभ्येऽपि मित्रपाण्डवाश्रयावशिष्टैर्दर्पविलम्भागेतृवसिंहनैर्थर्मृगाङ्कदत्तो बुबुधे। सन्तरायमपि च मन्त्रविदा अन्वानित स्वसुहृद्गणैव पृथक् पृथक् 'श्रावस्तिगमने यदि यदि मद मित्रो भूत्वा, दाधिमान्यादृतः, विक्रम, ध्वादम, युक्ता मानवदर्शयितम्दुच हार्दम्।

---

१. इत्थं चैन्द्रो विभाता वर्तमाने। २. 'हिम ऐते'। ३. 'विचिनिमन्त्रण'—इति सन्दर्भे लिङ्। ४ प्रेरणिणर्थप्रत्ययेषु प्रत्याय। ५ 'गतुकदेऽन्द्रवस्तुदाम्', 'गतुदं पामान्दवचनम्'।

सम्पादिते चैवमभीतपिवतादिक्रिय मृगाङ्कदत्तो मातङ्गराजादीन् निजसुहृदो जगाद—'इदानीं कालहारो व्यर्थं इति मुहूर्तादूर्ध्वमाशूज्जयिनीं गच्छेत्[1] ।' तन्नि शम्य श्रुतधिरब्रवीत्, 'देव, नीतिविदामेतत्सम्मत यद्विजिगीषुणा पूर्वं कार्या कार्यविभागो विधेय । तत्र च यदुपायनाशक्य भवेत् तत्सर्वथा परित्यज्येत । एवञ्च सर्वेषु कार्येषु पूर्वं पूर्वो वर । पर परश्चावर । अत पूर्वं सामप्रयोगोऽत्र क्रियेता[2] स्म। यतो हि सर्वैश्वर्यसम्पन्ने कर्मसेने न दान सिद्धये स्यात् । क्रुद्धलुब्धा वमानिता अस्य न सन्तीति भेदोऽयोग्य । अतिबलाधिके दुर्गस्थेऽनितपूर्वे च तस्मिन्नन्यैर्नृपै प्रयुक्तो दण्ड सशयावह । अत कालेऽस्य यत्तन राज्ञा सह साम एव व्यवह्रियत[3] । तेन कार्येऽसिद्धे च दण्डप्रयोगो विधीयतें[4] ।

श्रुतधरेतद्वाक्यमाकर्ण्य सर्वे तत्र श्रद्दधु । तद्दूरदर्शिता मन्त्रकमज्ञताञ्च प्रशशसुरिति सर्वे परस्पर सम्मन्त्र्य दूतगुणान्वित किरातराजानुचर सुविग्रह-नामान दूत लेखसन्देश समर्प्य त्वमिम कार्यभार वहे औदासीन्यञ्चात्र मा कार्षी' इत्युक्त्वा भूभृते कर्मसेनाय त प्राघूर्णयन्[5] । स चोज्जयिनीं गत्वा राजभवन प्रविश्य सिंहासनारूढ मन्त्रिभि परिवारित कर्मसेन प्रत्यक्षीचकार । निदिष्टासनोपविष्टश्च पृष्टकुशलो राज्ञाभिनन्दितो लेख समार्पयत् । मुद्राक्षेपप्रसारितञ्च य प्रज्ञाकोपाभिधानो मन्त्री स्पष्टमेनमवाचयत्—

'स्वस्ति श्रीमन्रभप्रीवकोट्टमूलान्वीतदाम्महाराजाधिराजस्यायोध्यापुरीपते श्रीमतोऽमरदत्तस्य पुत्र श्रीमान् मृगाङ्कदत्त उज्जयिन्या वर्तमानस्य निजवश पयोधीन्दोर्महाराजकर्मसेनस्य स्फुटमेव सन्दिशति यत्त्वदीया कन्या दैवतैर्मदीया सदृशी भार्या समादिष्टेति सा मह्य क्षिप्र प्रदेया । एव कृतेऽस्मत्पूर्ववैरभावो विनश्येत् नवीनो बन्धुभावश्च सम्पद्येत । नो चेन्निजभुजावेवैतत्कार्याय प्रार्थयिष्ये ।'

मन्त्रिणा प्रज्ञाकोपेणेत्थ लेखे वाचितेऽतिक्रुद्धो राजा कर्मसेनो जगाद, 'ते हि सर्वदाऽस्मद्विपक्षा । अनात्मज्ञस्य तस्याभिमानितैतेनापि लक्ष्यते यत्तेन स्वनाम पूर्वमुल्लिखितम् । अवज्ञया चास्माक परस्तादुल्लिखितम् । अन्ते चात्म बाहुवीर्यं दर्पाध्मातेन तेनोदीरितम् । अतोऽभिमानिने तस्मै मत्प्रतिसन्देशोऽपि

---

१ लिङ्चोर्ध्वमौहूर्तिके (कर्मकर्तृरूपम्)। २ स्मे लोट् । ३ लिङ् यदि । ४ अर्हे कृत्यतृचश्च । ५ शकि लिङ् च । ६ हेरचडीतिसूत्रेऽचडीत्युक्ते कुत्व [illegible] ।

न योग्यः कन्यायास्तु वर्येव वेति दूत, सर्वं दोग्धि दाहंति साद् तव स्वामी धान परं यस्मुषितमावल्पयता तद् निधेरव विघस्वेति विघताम्।

राजा वर्णमेनेनेत्थमुक्तो दूत सुस्मितः क्षमायाचनमित्थमभाषत—'राजन्, रात्रुप्रमथपरायणोऽयं स्वमेयमोजायते। न सर्वसामान्योऽस्मत्स्वामी। न क्षोदति मस्य यशःशरीरम्। न जूर्यति तस्य शक्तिः। नो जूर्दते तस्य भुजबलम्। न क्षिणोति तस्य तेजः। स तेजोभिरेवारिजगद्दागृणोति। यथार्हधनैर्नामीन् करोति। सर्वत्र मन्त्रीणि गृणाति। सर्वथा येमं धारयति, प्रयते च यशः। युद्धे निवारयति विद्विषः। निवर्तते चालीनिशत्रुभ्योनिप्रणोपद्रवम्। यथाप्याधितानां स गुरुमस्य पराधं मर्दति तथाप्युद्धतानां नृपाणामशुभायमस्यनुचितमप्यदारं न दंपति। युद्धे स निजरिपुसैन्यप्रविसमितिशरस्मर्दनस्मारिवमात्स्यं दद्रति। विद्विषां स्वकमुण्डरादयभूमिं छंदति। निजाश्रीरिपुगुणनिमित्तवतापदे स गुरुत्रीव छेदयतीति मेन्ये गुरुगुणतिस्थितमुत्तमुरुत्तमुत्तम्पदय दमत्ते। अतस्तस्मि-न्निदागते त्वं स्वपरान्तरमवभोत्स्यसे' इति।

मर्यमनमनुलिन्धं शब्दमाभूतमुच्चैर्भीरेमाघधाने, सुधाले येमरं नीरे धार, तस्मिन् धैर्धिनिवर्मदेशिके, मरुस्य राज्ञसभा निरनिशयवोभमवाप। युद्धे गृत्सोऽपि दूतमवर्यं ज्ञात्वा साम्ये विमम्यथ्यत्। अन्ये च तत्रत्या धीरा

१–२ 'क्रियासमभिहारे लोट्लोटौ हिस्वौ वा च तध्वमोः', 'समुच्चयेऽन्यतरस्याम् पूर्वस्मिन्'। ३ लौकामर्य आचरति, 'कर्तुं क्यङ् सलोपश्च'। ४ जुष् वयोहानौ दिवादिः। ५ जॄ वयोहानौ क्र्यादिः भ्वादिः। ६ जूरी हिंसावयो-हान्योः दिवादिः। ७ ज्या वयोहानौ क्र्यादिः। ८. वृञ् वरणे, स्वादिः। ९ वृञ् वरणे भ्वादिः। १०. वृञ् वरणे क्र्यादिः। ११ यम उपरमे, चुरा-दिम्। १२. वृञ् वरणे दिवादिः। १३. वृञ् सम्भक्तौ ... । १४. वृञ् वरणे भ्वादिः उभयपदी। १५ वृञ् निविशायाम् भ्वादिः। १६ दिवादिः। १७ दृञ् अपवारणे चुरादिः। १८ दृञ् आच्छादने भ्वादिः। १९ दृञ् स्पालितकरणे चुरादिरदन्तः। २०. दृञ् मयरणे चुरादिः। २१ 'अपादानेऽथाभिधेयेनाच्चाणे क्र्यभ्याङ्गगुणौ'। २२ 'गभाराणाऽमनुष्यदृष्टौ' इत्यत्र राजसभायामेव ...।

'न श्रद्दध्महे न मर्षयामहेऽस्मासु सत्स्वपि किंकिल अयमेवमस्मद्भूपतिमवमानयिष्यतीति[1] दन्तदष्टौष्ठा करैः करान् मृद्नन्तोऽधुनैव गत्वा किं न स हन्तव्य' इति मिथोऽब्रुवन्। वाचाटोऽयं वटुर्यातु, किमस्य गिरा कुप्यते, यद्वक्ष्यते तत्समुचित प्रतिविधास्यते इति धैर्यतोऽपरे निजगदुः। दूतोऽपि च विमनास्ततो विनिर्गतो निजशिबिरमन्वचलत्।

(इति लृकारार्थप्रक्रिया)

इति कौमुदीकथाकल्लोलिन्या पदवाच्यलकारार्थनिर्देशात्मको नवम कल्लोल ।



१ 'किंकिलास्त्यर्थेषु लृट्'। [इति लृकारार्थप्रक्रिया]

धर्मसेनसभातो विनिर्गतो दूतो निजकटकमासाद्य कर्मसेनोक्तं सर्वमभि-प्राय मृगाङ्कदत्ताय न्यवेदयत्। सोऽपि च युद्धसज्जोऽभ्युपगम्य विग्रहाग्रहग्रहिलो यानमादिशदिति तदादेशप्रचलद्रथनागाश्वपदातिपूर्णो नागपुर-

प्रियापार्थक्ये (प्रहेलिका)

मातङ्गमकरो बलाम्भोधिः सचचाल भूतलं नभसि परिमेयं विपक्षाणां प्रतिभयकरं क्षोभं समुत्पादयन् वसुमतीं मान-मतिपत्तन। चिरमेव च क्षितिं चरणाभिघातदलिताश्मचूर्णोत्तरङ्गितधूलिभिः, कुर्वन् त्रिभुवनं रणवाद्यघोषैर्बधिरयन्, विजया-पोत्रयिनी प्रतस्थे।

धनिपर्वतैर्यादोभिर्गिरिन्द्रमुल्लङ्घ्य सरयूसैनिकः सुहृद्वृन्दैः मृगाङ्कदत्त उत्थितैर्निर्मीमानमनुप्राप्तवान्। अचिरेणैव घोरयुद्धोद्यतो बभूव। धर्मसेनोऽपि चैत-न्यवर्जितरागप्रपञ्चो युद्धाय नगर्या निरगात्। निर्गत्य च तदनिर्गता-युभयोः सेने सम्प्रहृष्टोऽभवन्। उभयपक्षा वीरा अथानवरतमस्त्रधामक्षत। पक्षद्वि-सान् यावत् प्रवृत्तस्तोयनिपातेन शरान्तरेण रक्तेनावगाहितः। पप्रच्छ हि शुमधिगृह्य मृगाङ्कदत्तसमीपमागत्योवाच—युष्मासु समरातङ्केषु इतो गतनिपुणरूप-त्वरितागमनायतो निरस्तादृष्टपरयो यद्वदमन्त्रणैव सम्मुखं पश्यामि कृपया-वर्णनाम, 'यद्यपि राजा धर्मसेनो युद्धाय निरगच्छत्, तदेव मातुरनुमत्या ज्ञातोऽस्ति स्वगृहाद्विनिर्गत्य समरे हन्तुं श्रेयोऽर्थं देवीमाराधयितुं पुरीवर्नि-र्गीयोपवनमतिधियत्। मयाप्यनु च रहसि वृत्तमासीत् चतुरिकाभिधेयां सखीमादिष्टवान्, 'सखि, तातेन सह अथ विग्रहो मदर्थमुपस्थितः। धन्या यानेनानागतोऽप-मर्षे राजसुतायाहरेय मां प्रदास्यति। यतो हि राजानो राज्यार्थमपेक्षन्ते न गणयन्ति। राजसुतश्चाय ममानुरूपो वर्तते न वेति मादृशपरिप्राप्तिः। नाद्य-दापं वर्तते, शीघ्रमागत्य, त्वयाद्य तत्सदृशोऽयमिति सर्वं तद्विषयक गुणरूपैर्गवागम्यागच्छ। चतुरिकाख्या त्वं स्वरीयनामानुरूपं चातुर्यमिदर्शनि सदुपयुङ्क्ष्व' इति।

॰ प्रकीर्णिका ॰

१. धर्मस्तृंभयन् 'न दम'। २. 'न गतिर्दुमाग्यैर्भ्य'। ३. 'द्रवेत-प्रतिरेध'। ४. आश्वर्मणो। ५. गवेषमाणे इति चौराद्रिकायुर।

एवमुक्ता सा सखीसमुपेतासमुत्कण्ठका भवन्तमवलोकयान्यच्च सर्वं ज्ञातव्यं गुप्तरूपेणावगत्यैतो निवर्तिता राजपुत्रीमजपत्, 'सखि, राजपुत्रस्याभिरूपतामशेषां शेषरसना अपि न वेदेयुः[1] तथाप्येतावन्मात्रं मया वक्तव्यं यदसौ सौन्दर्ये त्वत्तुलामेवाधिरोहति । गुप्तरूपेण तच्छीलशौर्यादिविषयेऽप्यहमेवमवबोधिता यत्स पोषति[2] विप्राणां मनांसि, पुष्यति[3] च यशांसि धर्मप्रचारेण, पोषयति[4] निजानुजीविनो यथेष्टदानेन, न स पुष्णाति[5] स्वाननुगुण्यकृपणां तृष्णाम् इति तस्य साहाय्यकरविनम्रं प्रतिक्षणं पूषति[6] । वृणक्ति[7] वृजिनैः सह स सङ्गम् । वृङ्क्ते[8] धर्मप्रतिकूलैः सहयोगम् । वर्जयति[9] चार्जवोपेतैः सम्पर्कम् । वर्जति[10] च दुर्जनानां सङ्गम् । महति[11] स नित्यं भक्त्या माहेयीम् । महयति[12] महाजनान् इति महीयमानस्य[13] तस्य लक्ष्मीरन्वहं महते[14] । यद्यपि स स्वद्विषतां बलं मिनोति[15] तथापि समरे निःशस्त्रान् न स मीनाति[16] । मीयते[17] मान्ये मायाम् । मयते[18] च धर्मेण धनम् । लुञ्चति[19] सोऽनिश्वस्तान् निजसेनात । न लुञ्चति[20] कस्मिन्नपि कार्ये, न च विलुञ्चति[21] स्वयमरीनतिरिच्यापरधनमिति य एव तस्यानुजीविषु परस्वम् अधिलुञ्चति[22] तस्य शिरोऽसौ सद्यो लुञ्चयति[23] । प्रक्रोऽपि स न रिपुषु क्षुभ्यति[24] । न क्षोभतेऽनुग्राह्येषु[25] । महाहवे च न तस्य मनो मनागपि क्षुभ्नाति[26] । नीचसङ्गत्या स जिह्रेति[27] । अनृतभाषणाद् ह्रीच्छति[28] । स्वैरिणीनां[29] च कथाश्रवणादेव हृणीयते[30] । अयशस्करकृतिसम्मन्त्रणेनापि लज्जते[31] । व्रीडाननकविचारेणापि

---

१ 'शाकि लिङ् च'। २–३ पुष पुष्टौ भ्वादिर्दिवादिश्च ।

४ पुष धारणे चुरादि । ५ पुष पुष्टौ क्र्यादि । ६ पूष वृद्धौ । ७ वृजी-वर्जने । ८–१० वृजी वर्जने क्रमशः अदादि, चुरादि, भ्वादि । ११ माहेयीम् गाम्, महति पूजयति, मह पूजायाम् भ्वादि । १२ मह पूजायाम् चुराद्यदन्त । १३ महीङ् पूजायाम् कण्ड्वादि । १४ महि वृद्धौ भ्वादि । १५ डुमिञ् प्रक्षेपणे स्वादि । १६ मीञ् हिंसायाम् क्र्यादि । १७ मीङ् हिंसायाम् दिवादि । १८ मेङ् प्रणिदाने भ्वादि । १९ लुञ्च अपनयने भ्वादि । २०. लुचि आलस्ये । २१–२२ लुञ्च स्तेये । २३ लुञ्च अपनयने अस्य णिजन्त रूपम् । २४–२६ क्षुभ सञ्चलनेऽस्य क्रमशः दिवादि भ्वादि क्र्यादि-रूपाणि । २७ ह्री लज्जायाम् जुहोत्यादि । २८ ह्रीच्छ लज्जायाम् भ्वादि । २९ 'स्वादीरेरिणो' इति साधु । ३० हृणीङ् रोषणे लज्जायाञ्च कण्ड्वादि । ३१ ओलस्जी व्रीडायाम् तुदादि ।

'देव, अत्र काचिदन्यका पाशेनोद्बध्यात्मानं जिघांसति। तत्केयं स्यादिति पश्य।' तच्छ्रुत्वा राजपुत्रस्तामवलोक्य तदलौकिकरूपापहृतहृदयः केयं भवेदिति निज्ञासया यावत्सवरयस्तच्छन्नस्तिष्ठति तावदुद्विग्ना शशाङ्कवती देवीं व्यजिज्ञपत्, 'देवि, अस्मिन् जन्मनि मदीयमन्दुष्कृतैर्यदि स राजपुत्रो मृगाङ्कदत्तो न मे पतिर्जातस्तदा त्वत्प्रसादेन सोऽन्यस्मिन् जन्मनि मदीयो भर्ता भवेत्।' एवं देवीं विज्ञाप्य सा राजपुत्री कृतदेवीप्रणतिर्वाष्पार्द्रलोचना पाशं कण्ठेऽर्पयामास। एतस्मिन्नेव च क्षणे प्रबुद्धास्तस्सख्यस्तद्दर्शनोद्विग्नास्ता चिन्तयन्त्यस्तदन्तिकमुपजग्मुः। शशाङ्कवतीं च तस्या दशायामवलोक्य, 'हा! सखि, किमेतत्त्वया समारब्धम्? साहसेनानेनालम्। आगमयस्व क्षणं तावत्' इत्युक्तवत्यो व्यपाशयन्। एवं सञ्जाते यावदत्युद्विग्ना शशाङ्कवती तत्र तिष्ठति तावद्गौरीगर्भगृहान्तराद्भारतीयमश्रूयत 'शशाङ्कवति, विषादं मा गाः। स्वप्ने उक्तं मदीयं वचो मृषा न भाविः। स एवायं मृगाङ्कदत्तस्ते पूर्वभर्ताऽत्र प्राप्तस्तव समीपे वर्तते। अतोऽनेनैव सह मिलित्वाऽखिलमैश्वर्यं भुङ्क्ष्व।'

एवमुक्ता सा यावत्किञ्चिदुन्मनायमाना तिष्ठति तावन्मृगाङ्कदत्तस्य मन्त्री विक्रमकेसरी तामुपगम्य समभ्यधात्, 'देवि, सत्यं भवान्या समादिष्टं स एवायं ते पतिस्तव प्रेमपाशाकृष्टोऽत्रायातः।' तच्छ्रुत्वा साचीकृतलोचना सा कान्त, तेजस्विन, सहचारिणा मध्यवर्तिनञ्च तं दृष्ट्वा यावत्पतदनङ्गशरपुङ्खपचमचितैरिव स्पन्दकितैरङ्गैः स्तम्भनिश्चला तिष्ठति तावन्मृगाङ्कदत्तस्तामुपेत्य प्रेमपूर्णया गिरोवाच यत् त्वद्गुणपाशाकृष्टः परित्याजितनिजवन्धुराज्यदेशः, अनुभूतानेकारण्यवासवसुधाशयनक्लेशः, दासीभूतोऽहमहमिहायातः। तत्ते मयि स्नेहाङ्कुरोधश्चेदस्मत्सुरपुरन्ध्रीनयनोत्सवं प्रदर्शय। सङ्ग्रामं शाम्यतु परस्परं श्रेयश्चानुभवतु।

मृगाङ्कदत्तेनेत्थमुक्ता शशाङ्कवती मन्दाक्षमन्दाक्षरं समाचचक्षे 'स्वं परं इदानीमयं जनस्त्वन्निघ्न इति यथा कुशलं भवेद्यथा तेऽभीष्टं स्यात्तथैव विधीयताम्।'

शशाङ्कवत्या वाक्सुधयेत्थं सिक्तो मृगाङ्कदत्तो गौरीं प्रणम्य राजपुत्रीञ्च तामश्वे स्वपृष्ठतः समारोप्य अश्वसमारूढैर्दशभिः शस्त्रपाणिभिर्वीरैः सचिवैः सह धृतायुधो रात्रावुज्जयिन्या निर्गत्य श्रुतधिप्रदर्शितयुक्त्या शशाङ्कवतीसहितो मायावटोर्गृहमागमत्।

---

१ 'अदन्तनगमा सनि', 'अभ्यासाच्च'। २ 'आगमे क्षमायाम्'। ३ पाश व्यमुञ्चन्। ४ 'भृशादिभ्यो भुव्यच्वेर्लोपश्च हलः'।

क्षणानन्तरमथ प्रबुद्धेषु रक्षिषु राजसुतामपहृतामवगत्य राजमहिषी तदानीं स्कन्धावारस्थित कर्मसेन तद्वृत्त नगराध्यक्षेण अवागमयत्। [illegible] च तदाकर्ण्य रहसि सेनापतिमाकार्य शूराधिरूढे पञ्चभि शतैरश्वैस्तत्र गत्वाऽन्विष्य मृगाङ्क दत्त हन्तु बद्धु वा समादिदेश। सेनापतिश्च यथानिर्दिष्टबलयुक्त कटकाद्रात्रा वुज्जयिनीमागात्। तत्र च मिलितान्नगराध्यक्षात्सोऽशृणोत् यदन्यैर्वीरैरिव कैश्चिद्वीरैरेवापहृता राजपुत्रीति व्यर्थोऽवस्कन्द। तच्च स राजभवनमासाद्य कर्म सेन विज्ञापितवानिति राजपुत्रीप्राप्ति प्रयत्नासाध्या मत्वा निनिवृत्तावस्कन्द-विचारास्ते तूष्णीमेव ता निशामनयन्। मृगाङ्कदत्तसैन्यशिविरेऽपि च मायावटु-प्रमुखा नृपा श्रुतधे कथनानुसारेण युद्धसन्नद्धा एव तस्या निरयजागरु।

प्रात काले चारैरन्विष्टवृत्तान्त कर्मसेनो मृगाङ्कदत्तकटके दूत सम्प्रेष्य सर्वान् राज्ञो विज्ञसवान् यद् यद्यपि मृगाङ्कदत्तेन मदीया सुता छलेनापहृता तथापि त तस्या उपयुक्त पतिं मन्वानैरस्माभिरित्थ विज्ञाप्यते वत्स युष्माभि सह मम गृहमायातु येन मत्सुतायास्तेन सह सविधि विवाहो भवेत्। तत्सन्देश-माकर्ण्य मृगाङ्कदत्तसहिता सर्वे राजान कर्मसेनसन्देश परस्पर विचारयन्त ऐकम येन निरचैषुर्यत्तदीया सुता प्राप्तैवेति तद्गेहगमने कुशलममन्वानानामस्माक तत्र गमनमश्रेयस्करम्। एतदाकर्ण्य मृगाङ्कदत्त श्रुतध्यभिमतमजिज्ञासत। स चाह 'कर्मसेनस्य गृहेऽवश्य गन्तव्यमित्येषा मदीया मति यतो हि सर्वमेत-दशाठ्येन तेन सन्दिष्टमन्यथा सुतायामपहृतायामपि सोऽजेयो बली युद्ध एव वा कथमेवमुदासीत। सबलस्य च ते तद्गेहगतस्य स किं कुर्वीत? मन्ये, तव तत्र गमन तेन सहाजर्य सगत स्थापयिष्यति परस्परप्रत्ययञ्च स्फारयिष्यतीति दुहितृस्नेहेन सोऽग्रे सहाय एव भवेत्। स हि अवैधविवाह न वष्टि तेनेत्थ विशिनष्टीति तत्र गमन श्रेय।

एतदाकर्ण्य सर्वे राजान साधु! साधु!! इति ब्रुवाणा श्रुतधिं श्रद्धाय तद्वच प्रशशसुरिति मृगाङ्कदत्तस्तानवोचत् 'सर्वमेवमस्तु, किन्तु तातमम्बाञ्च विना न मे विवाहो रोचते इति तयोराह्वानाय कश्चिदितो व्रजतु। विज्ञाततद-भिप्रायश्चाह यथोचित विधास्ये।' एवमुक्त्वा स तत्रस्थ एव भीमपराक्रम स्व मन्त्रिण पित्रो पार्श्वं प्रैषयत्। स चाप्ययोध्यामागत्य सुतवियोगक्षामतनो सपत्नीकस्याभीष्टसुतोदन्तश्रवणसमुत्सुकस्य राज्ञ पादयोर्निपत्य गृहनिर्गमनादा-

---

१ 'विभाषा कथमि लिङ् च'।

रभ्य कर्मसेनीयसन्ध्यन्त विविधाद्भुत सर्वं स्वप्रभुवृत्तान्त निवेदयन् इत्थ प्रकृत मुक्तवान् यत् तत्र सूनुना मृगाङ्कदत्तेन स्ववीर्येण कर्मसेननृपतिसुता शशाङ्कवती समुपालब्धा। तद्विवाहश्च देव्या देवेन च विना शोभनो न प्रतिभासते इति युष्मान् प्रतीक्षमाण स शबराधिपतेर्मायावटोर्गृहे वर्तते। तेन विसृष्टश्चाहमिह भवन्त सर्वं विज्ञापयितुमायितोऽमायित[1][2] ।'

तदाकर्ण्य सुतकल्याणे कृतमतिरमरदत्तस्तदानीमेव देव्या सार्द्धं मतङ्गनाकृनोऽत्युत्सुक सचिवै सह हस्त्यश्वबलयुक्त पुत्र प्रति प्रागात्[3]। अल्पैरेव च प्रयाणकै स दस्युराधिपदेशस्य सुतकटकमवाप। पितुरागमनमाकर्ण्य समग्रै राजभि सह चिरोत्सुको मृगाङ्कदत्तोऽपि च निर्गत्य पितरौ दृष्ट्वा दूरादेव तुरङ्गमादवतीर्णो गजावरूढयो पित्रोश्चरणाननमस्यत्। सर्वे तत्सहायकनृपाश्चापि सदेवीकममरदत्त क्रमश प्रणेमुस्तस्य मायावटो राजधानीं प्रविश्य तत्र पादावनता स्नुषा शशाङ्कवतीं चावलोक्य ततो निर्गतोऽमरदत्त स्वकटके वसतिं विधाय पुत्रेण सर्वै राजभिश्च सह भुक्त्वा विविधोत्सवैस्तत्सुख तद्दिन नयानो भाविना चक्रवर्तिपुत्रेण मृगाङ्कदत्तेना मान गौरवान्वित च मन्वानस्तत्रातिष्ठत्।

एतस्मिन्नेव समय कर्मसेनप्रहितो दूत समागत्योवाच, 'देव, अस्मत्स्वामी मन्मुखेनाभिधत्ते यदहन्त्वत्पुत्र सुषेण तत्र प्रेषयामि। स च विधिना निजभगिनीं तुभ्य दास्यतीत्यस्य स्नेहानुरोधश्चेत्तामविधिना नोद्वहे । राज्ञोचितमेतत्सन्देशमाकर्ण्य नृपतेरमरदत्तस्य हृदयमतितुष्टयाऽविक्षदिति स प्रतिसमदिशत् यदस्मासु त्वदीयप्रभारेव स्नेहश्चेत्तर्हि स सुषेणमिह प्रेषयतु वय निजेन पुत्रेण तत्सुताया स्तया विवाह करिष्यामो यथा सर्वथा स सर्वेषा सन्तोषकृद्भवेत्।

दूतमुखेन कर्मसेनमेव प्रतिसन्दिश्यामरदत्त, श्रुतधिम, निजपुत्रम्, नृपतींश्चान्यानेवमुवाच, 'अधुना वयमयोध्या गामह। तत्रैव विवाह शोभते। सुषेणस्य यथाविधि [illegible]नारश्चापि तत्रैव सम्भवतीति इति दुर्गपिशाचो मायावटुश्चहैव सुषेण सन्नतिक्षमागो तिष्ठताम्। आगतेन च तेन सहेमौ पश्चादयोध्यामुपासरिष्यत ।'

राज्ञ एतद्वच आकर्ण्य सर्व राजभिरनुमतोऽमरदत्तोऽन्यद्युद्भ्या सैन्यैश्च सह ससचिवमृगाङ्कदत्त, सुषेणागमनावधि तत्र मायावटु सस्थाप्य शशाङ्कवत्या सह

---

१ अथ गतात्रियस्मात् च, आगत इत्यर्थ । २ माया सञ्जाता अस्यति मायितस्तथाभूता नत्वमायित (मायारहित इति भाव)। ३ गाद् गतौ। ४ 'अर्द कृत्यतृचश्च'। ५ विप्लृ व्याप्तौ (व्याप्तमभवत्)।

तस्माच्चलित्वा मार्गक्रमेण किरातराजस्य शक्तिरक्षितकस्य गृहमवाप्यैकं दिनं तत्र विश्रान्तः क्रमात्स्वनगरीमयोध्यामायतामायत।

अन्येद्युर्गणकैर्लग्नाहे निश्चिते सति राजाऽमरदत्तस्तद्विवाहार्थं सर्वां सम्भृतिं चकार। अचिरादेव चैको मायावटोर्हेष्टो दूतः समागत्य नृपतिं व्यजिज्ञपत्, 'देव, राजपुत्रः सुषेणः स नृपतिर्मायावटुश्चागत्य अयोध्यायाः सीमान्ते वर्तेते', तच्छ्रुत्वा नृपतिरमरदत्तः स्वकीयेन सेनापतिना सह मृगाङ्कदत्तः ससुहृदं सुषेणं प्रत्यभ्युद्गन्तुमादिदेशेति स तदाज्ञां शिरसा वहन्नयोध्यातो निर्गत्य कामसेनिमुपागतवान्। दूरतश्चैव वाहावतीर्णौ कृतकण्ठग्रहौ मिथः पृष्टकुशलौ नृपात्मजौ प्रीत्याऽमिलताम्। एकरथारूढौ च पौरपुरन्ध्रीणां नयनोत्सवं वर्धयन्तौ प्राविशतामयोध्याम्। सुषेणश्च तत्र कृतनृपतिप्रणतिरुपलब्धतदतिसत्कृतिरथ स्वसुर्निवसतिमुपगच्छति स्म। बाष्पायमाणनेत्रया च तया कृताश्लेषो व्रीडापरवशां तां जगाद, 'स्वसः, तातस्त्वामाह अचैतन्मया ज्ञातं यदग्निकया स्वप्ने राजपुत्रो मृगाङ्कदत्तः तव पतिर्निर्दिष्ट आसीत्। भर्तृमार्गानुसरणं हि स्त्रीणां परमं व्रतमिति तावकीनमिष्टमिदानीं सिद्धम्।' तन्निशम्य निजकृत्यानुभूतगौरवं तां सुषेणो राजाग्रे नीत्वा तदर्थं स्वपित्रा प्रेषितं सर्वं धनं प्रदर्शयन्नुवाच, 'तातानुप्रेषितं सर्वमेतद्धनं विवाहवेद्यामस्यै प्रदास्यामीति।' अथ अत्र भुङ्ग्ध्व दाधिकमास्वादयध्व मित्यभ्यवहरध्वमित्यादिमेमपूर्वकमेकैकमुच्चार्य सम्पादितेऽशनपानादिव्यापारे मृगाङ्कदत्तादियुता सर्वे जना निर्वृत्तास्तद्दिनं निन्युः। परदिने चान्येद्युरतिथ्यग्रे राशि मृगाङ्कदत्तः स्वावसरानुरूपस्नानादिक्रिया निर्वर्तयामास। प्राकृतिककान्तिकृतकौतुकामपि केवलमाचार इति शशाङ्कवतीं भार्यं पर्यष्कार्षुः। कौतुकागारादथ निर्गत्य प्रज्वलद्धुतभुजः वेदीमासीनयोर्वधूवरयोः उपरि प्रयत्नसाफल्यहृष्टस्य कामस्य सुहासानिव आचारलाजान् अनाकिरन्नार्यः। क्रमाच्च सम्पाद्यमाने वैवाहिककृत्ये राजसुतायाः शशाङ्कवत्याः फुल्लाब्जकलिकाशोभाहरिचिरलक्ष्या पाणिमच्युत इवाग्रहीन्मृगाङ्कदत्तः इति यथार्हप्रदत्तैर्हस्त्यश्वरत्नाभरणान्नपानवस्त्रादिभिरमरदत्तो राजा निजप्रियपुत्रविवाहोत्सवमुपलक्ष्य सपौरा सर्वाः प्रकृतीर-

---

१ बहुलं कुर्वन्तौ; बहुलशब्दाण्णिचि इष्ठवद्भावः। २ 'समुच्चयेऽन्यतरस्याम्', 'समुच्चये सामान्यवचनस्य'। ३ 'सम्परिभ्यां करोतौ भूषणे', 'अडभ्यासव्यवायेऽपि सुट्कात्पूर्वस्येति वक्तव्यम्'।

रञ्जयत्। कृताभिषेकस्य सुषेणस्य शिरस्सुवर्णापं परिसित्य[1] तदुचितमेकं देशं हस्त्यश्वहिरण्यभारवस्त्रादिकं च दत्वा शवरकिराताधिपतिमायाग्दुशक्तिरक्षितादीनपि तथैव सममानयत्। एवञ्चोत्सवतूर्यनिस्वने समुल्लसति, निष्पन्नविवाहमङ्गलो मृगाङ्कदत्तो नवोटया शशाङ्कवत्या सह निजमन्दिरं प्रविवेश तथा यथासमयं राजभिः, सुषेणेन, शशाङ्कवत्या च सह विविधाहारपानानिगोष्ठ्यादिभिः सह तद्दिनमनैषीत्।

परेद्युः स्वस्वदेशविसर्जितसुषेणादिराजचक्रः सुतशौर्यसुखनिर्वृतो भूपतिरमरदत्तो निर्विघ्नपरिसमापिताखिलवैवाहिककृत्यः परमानन्दमन्वभवत्। मृगाङ्कदत्तोऽपि च वैरिणो विजित्य तत्तत्क्लेशैरवाप्तया शशाङ्कवत्या, भीमपराक्रमादिभिर्निजसचिवैश्च चिरं सुखी समवतस्थे।

कालेनाथ भुक्तसर्वविषयोऽमरदत्तो वर्षीयांसमात्मानमवगत्य, 'परैरनिन्द्यं चरितं महात्मनां वयोऽनुरूपोचितमेव शोभते' इति नीतिमनुस्मरन् प्रमुखसचिवपौरादिभिः सह सम्मन्त्र्य शुभेऽहनि गणकोक्तलग्ने सुयोग्यमात्मजं राज्येऽभिषिच्य वाराणसीं गतो गङ्गाम्बुपरिप्लुताङ्गस्त्रिसन्ध्यं त्रिपुरान्तकं वरिवस्यन् सपत्नीको मुनिवत्तपस्यन् फलमूलादि प्रतयरतस्थौ। मृगाङ्कदत्तोऽपि च भास्वानम्बरतलमिव विपुलामलं राज्यमवाप्य करसन्निपाताक्रान्तसकलक्षितिभृत्प्रसरत्प्रतापो निजसहायकसचिवैरयोध्यामध्यास्याश्वमेधेनेष्ट्वा नानादिगागतभूपाश्रितपादपद्मो दयितया शशाङ्कवत्या सह चिराय निष्कण्टकसुखान् भोगान् बुभुजे।

[मृगाङ्कदत्तकथासमाप्तिः]

मलयवनान्ते पिशङ्गजटो मुनिरित्थं मृगाङ्कदत्तीयां कथां कथयित्वा विरहिणं नरवाहनदत्तं जगाद 'प्राप्नोतीह[2] पुरा मृगाङ्कदत्तो यथा शशाङ्कवतीं, त्वमपि तथैवावश्यं मदनमञ्चुकामवाप्स्यसीति धृतधैर्येणावलम्बितस्थैर्येण भवता भविसव्यम्।'

---

१. षिञ् बन्धने, 'परिनिविभ्यः सेवसितसय—' इति षत्वं तु न, सितसयेति प्रत्ययविशिष्टस्य ग्रहणेन तदुभयप्रत्ययान्तस्यैव 'विषितः, विषयः' इत्यत्र षत्वविधानात्। २. यावत्पुरानिपातयोर्लट्' इति भूतार्थे लट्।

एवं तस्मान्मुनीन्द्रोदाराशयात्कर्णनलिकाद्वारेणापीतामृतवचा नरवाहनदत्तो मदनमञ्जुकावाप्तावाहितधृतिर्मलयगिरौ ललितलोचनामन्विष्यन् यावद्विचरति तावदेव तस्य गोमुखप्रभृतयश्चिरमितस्ततस्तमन्विष्यन्तो बम्भ्रम्यमाणा[1] सचिवाः, समवचितकुसुमा ललितलोचना च तत्रागता[2]सतेति निजचरणनतांस्तान् सर्वान् अभिनन्द्य तैः सह स स्वपुरीमाजगे[3]। तत्र च सर्वपरिवारकजनमिलितो निजप्रियतमां मदनमञ्जुकां समवाप्य जहर्षतमाम् ।

प्रियासमागमः

इति कौमुदीकथाकल्लोलिन्यां प्रकीर्णकनिर्देशात्मकः दशमः कल्लोलः ।



१. भ्राम्यतेर्यङन्ताच्छानच् । २–३. गाद्गतौ ।

(इति प्रकीर्णकाः)

अथ कृदन्तनिर्देशात्मक एकादशः कल्लोलः

कौशाम्ब्यामित्थमात्मपरिवारेण सह्तो वत्सेश्वरसुतो नरवाहनदत्तः भार्यया मदनमञ्चुकयाऽन्याभिश्चापि दिव्याभिर्वनिताभिः सह परिक्रीडमानः पितृविभूतिभिः सम्पूर्णकामो गोमुखादिभि सह निवसन् स्वाभीष्टवधूमङ्गमनोरमान् तौर्यत्रिकतल्पपरम्परान् दिवसान् व्यतियापयामास । अथैकदा [redacted] तामप्रियां कान्तां मदनमञ्चुकां सपरिजनां निजावरोधस्यान्तरनालोक्य-

मदनमञ्चुकापहारः
(कृत्यप्रक्रिया)

क्षुपसि रजनीविरहापगतकान्तिर्निशाकान्त इव विवर्णतां गतोऽचिन्तयत्, किं मदीयं चित्तं जिज्ञासमाना मदीया प्रिया क्वाप्यतिरस्यत् आहोस्वित् मम कस्यचिदपराधस्य लेशात्क्वापि कुपितैव गता । केनचिन्मायायाऽपहृताच्छन्ना वा कुत्रचि स्थापितेत्थमनेकसङ्कल्पविकल्पपरम्पराविह्वलः किंकर्तव्यविमूढः समजायत । तस्य तथाभूतामनवलोकितव्या दशामवलोक्य तस्य पिता वत्सेश्वरो मातरो मन्त्रिणो भृत्याश्चातिविह्वलतां गताः । निजसुतया विहीना कलिङ्गदत्ता चापि समसुहृत् ।

अथैतान्त पुररक्षिकाऽऽकर्णयत्सु सर्वेषु नरवाहनदत्ताग्रेऽनवीत् यद्वर्याग्रे सती मदनमञ्चुकामवलोक्य नभसोऽवतीर्ण एको विद्याधरयुवा यत्र 'मानसवेग' इति स्वनामोक्त्या कलिङ्गसेनामभ्येत्य मदीया सुता दातव्या इति तामयाचत, तदानीञ्चैनया निषिद्धो यथागतं गत्वा गुप्तमिदानीमागत्य स मायया किं न तामपहरेत् । परदारान् यद्यपि दिव्या नैव कामयन्ते तथापि रागान्धं जनं सदसद्विवेको रहयतीति सर्वं सम्भाव्यते । तदाकर्ण्य नरवाहनदत्तस्य विरहोत्लुतं चेतो कीचिनिर्ह्मितमम्बुजमिवाजनि । रुमण्वास्तत्राब्रवीत् 'इय पुरी अभितो रक्षिता वर्तते इत्थीहामसंस्तुतस्य कस्यचिदपि प्रवेशनिर्गमौ न सरलौ । हरप्रसादाद्भाषस्या अन्येनानिष्टेन न सम्भवनीयमिति प्रणयरोपात्तयैव क्वचित्स्यितया भवितव्यम् । प्रणयकुपिता हि कामिन्य एवं प्राय कुर्वन्तीति बहुत्र प्रसिद्धं वर्तते । तथाहि—

⊛ कृत्यप्रक्रिया ⊛

१. 'धातुसम्बन्धे प्रत्ययाः' । २. 'तव्यत्तव्यानीयरः' । ३. 'तव्यत्तव्यानीयरः' । ४. 'केलिमर उपसंख्यानम्' ।

पुरा अङ्गिरानाममुनिरष्टावक्रस्य कन्यां सावित्रीं विवाहार्थमार्थयत् किन्त्व-न्यस्मै पूर्वकल्पितां स्वसुतां सगुणायापि अदानीयाय[1] तस्मै मुनयेऽङ्गिरसेऽदेयां मत्वा प्रत्याख्यात् । अतो मुनिरसावश्रुतानाम्नीं तद्भ्रातृतनयामुपयम्य तया भार्यया सह सुखामास । अश्रुता च सावित्रीं पूर्वगाङ्क्षितां जानाति स्मेन्ये-क्दा यदा सोऽङ्गिरा मुनिर्गायत्रीं जपन्नतिष्ठन्मौनी तदा सा 'आर्यपुत्र, किमेवं चिरं चिन्त्यते' इति प्रणयेन मुनिमपरीपृच्छिष्ट । तदुत्तरे 'प्रिये ! सावित्रीं ध्याया-मीति' सोक्ता । तच्छ्रुत्वा अश्रुताऽऽत्मनि सामष्टवक्रसुतां सावित्रीमाकलय्या-न्यसंसक्तचित्तेन पत्या सह तिष्ठन्त्या मम जीवन-दुर्यापनेनालमित्यधुनैव मया प्राणा परित्यक्तव्या इत्थं सञ्चिन्तयन्त्यतिनिर्विण्णा[3] स्वप्राणान् परित्यक्तु वन-मगास्त । तत्र च भर्तुं शुभमनुध्याय कण्ठे पाशं पर्यास्थत किन्तु 'पुत्रि, मेत्थं मनसि म्लेच्छयेम्, तव पत्याऽहं सावित्री (गायत्री) अनुध्याता न चाङ्गने'ति गदित्वा विपाशयन्ती साक्षसूत्रकमण्डलुर्गायत्री आविर्भूयैना समाश्वास्यातिरस्यत् । सा च मुनिपत्नी अङ्गिरसाऽन्विष्यता वने सम्प्राप्ता ।

तदेवं स्त्रीणां प्रणयखण्डनं सर्वथा असोढ्यम् इति स्वल्पेनाप्यपराधेन कुपिता सा क्वचिदिहैव स्थिता भवेत् । शम्भुरस्या चापि सा राजपुत्रवधूः इतीहैव ताम-न्वेष्टु यतध्वम् ।

एवमेवतेत्थमुक्ते सति राज्ञा वत्सेश्वरेणोक्तम्, 'आम्, सम्भवत्येतत् । अन्यद्दु-रितं तु तद्विषये न कथमपि सन्दिहेलिमम्, यतो हि मदनमञ्चुका कामांशस्य नरवाहनदत्तस्य पौष्णा भार्याऽवतारेण रतिर्नैपा पण्यस्त्रीव सर्वसाधारणवेर्या । तया च सहामुष्य नरवाहनदत्तस्य दिव्यं [10]भोग्य विद्याधरैश्वर्यमशरीरिणी वाग-[11]वगिति न कथमपि नृपोद्यया[12] तया प्रमर्षणीयम्[13] । अत उपलम्भ्या[14] साऽवश्यमिहैव क्वाप्युपलभ्या[15] भवित्रीति ।

---

1. 'कृत्यल्युटो बहुलम्' । २. 'दुर परत्वगत्वयोरुपसर्गत्वप्रतिषेधो वाच्य ' इति णत्वे दुर उपसर्गत्वं न अतोऽत्र 'शेर्विभाषा' इत्यस्याप्रवृत्ति । ३. 'निर्विण्णस्यो-पसङ्ख्यानम्' । ४. 'अचो यत्', 'ईद्यति' । ५. 'शकिसहोश्च' । ६. 'तकिशसिचति-जनिभ्यो यद्वाच्यः' । ७. स्तुत्या । ८-९. 'अवद्यपण्यवर्या गर्ह्यपणितव्यानिरोधेषु' । १०. पालनीयमुपभोग्यं च । ११. वचपरिभाषणेऽस्य लङि, अनङ् । १२. 'राजसूय-सूर्यमृषोद्य०' । १३. 'नभाभूरक्रमि०' । १४. 'उपात्प्रशंसायाम्' । १५. 'पोरदुपधात्' ।

मदनमञ्जुका मार्गणम्

राजा स्वयमित्थमुदितेऽपि तद्विरहविह्वलो नरवाहनदत्तस्तदन्वेषणाय निर्जगे। यथा यथा च मार्गयमाण स ता नावाप तथा तथाऽधिकाधिकतमदह्यमानाङ्गो दग्धाङ्गो यथा विभिन्नेषु आचर्येषु देशेषु पीतमद्य[२] इव बभ्राम। सवसन्तकमरुभूतिहरिशिखगोमुखादि· सचिवा अपि समुपसार्येषु सर्वस्थलेषु ता चिन्वाना पर्यटु ।

निर्गते च तस्मिँस्तत्पुरात् पिहितद्वारकास्तद्गृहास्तद्विरहदु खदर्शनोद्वेग· निमीलितनेत्रा इव प्रतिबभु । वनेषु च मदनमञ्जुका पृच्छन्त त चलत्पल्लवपाण· यस्तरवो नास्माभिस्सा दृष्टेति [४]निर्गद्य निवारयन्त इव, उद्यानेषूत्पतन्त पतत्रिणो विचिन्वते तस्मै 'न सेतो गता' इति शसन्त इव प्रतीथिरे। अत्रान्तर एव [५]अनैवद्यविचेष्टिता वेगवती नाम विद्याधरी–या च कदाचिन्मदनमञ्जुका दृष्टवती आसीत्–तदुदारवपुर्न्नपेण नगरबाह्यवनान्तरे समुपागत्यैकाकिनी स्वैरमशोकतरो रधस्तस्थौ। ताञ्च, विचिन्वानो भ्राम्यन् आर्यर्गेह्यो मरुभूति, सशल्यस्य कृते विशल्यकरणीमिवावलोक्य निजप्रिया यामोहपाशनद्ध गृहक[७]म् इव नरवाहनदत्त मुपगत्योवाच, 'एकस्याशोकतरोरधोऽधुना नगरवा[८]र्ह्या त्वदीया प्रिया मया सम वलोकिते'ति। एवमुक्तेन तेन सह नरवाहनदत्तस्तत्क्षणमेव तदुद्यान हृष्टो गत्वा तृष्णाध्वगो मरौ वारिधारामिव ता विरहातिक्रान्ता स्वभार्या मदनमञ्जुका भृशमार्त्तो यावदेव प्रणिसितो[९]ऽन्याम् आलिलिङ्गिषति तावत्सम नासकालमतिवर्तितु मत्क्षमोपसर्यां[१०] धेनुरिव तृपस्यन्ती, सद्य परिणयैषिणी सा धूर्ता चक्षे "मा त्व तावन्मा स्पार्क्षी, एक मे वचस्तावदाकर्णय, अह हि त्वद्वासे प्राक् त्वत्प्राप्त्यर्थं यक्षान् प्रार्थयमाना विवाहसमये युष्मभ्य स्वहस्तेन बलीन् प्रदास्यामीति प्रतिज्ञा यापि तेभ्यस्तान् दातु निस्मृतवतीति त कोपाद् यक्षैरपहृता, 'गच्छ पुनर्विवाह कृत्वा प्रतिज्ञात बलि च न प्रदाय स्वपतिमुपेया नान्यथा ते शिव भवेदि'त्थ· मुक्ता तैरिहानीय मुक्ता। तन्मामिदानीमाशु पुन परिणयस्व येनाह यक्षेभ्यो

१ २ चरेराङि चापुरौ, 'गदमदचर०'। ३ 'उपसर्या काल्या प्रजने' इत्यस्या विपर्यस्तात् कर्मणि ऋहलोर्ण्यत्'। ४ 'गदमदचरयम –'। ५ 'अवद्यपण्यवर्या'। ६ पदास्वैरिबाह्यापक्ष्येषु च'। ७ शुक मृग चेत्यर्थ ('गृहासक्ता पक्षिमृगारछेकास्ते गृह्यकाश्च ते' इत्यमर)। ८ नगराद्बहि स्थिता। ९ 'वा निसनिक्षनिन्दाम्'। १० 'उपसर्या काल्या प्रजने'।

वलिं दत्त्वा सत्यवद्य[1]गीस्ते भामिनीभूय[2] गता भूयोऽपि त्वदभिलषितं सम्पादयेयम् । त्वयाऽपि च मदीयो भवोऽनृतो[3]द्यादीनवो मृज्यो[4] भवेत् ।" एतत्तद्वाक्य[5]माकर्ण्य विरहकातरो नरवाहनदत्तस्तत्क्षणमेव स्तुत्य[6]माहात्म्यम्, धृतविपूय[7]मेखलाङ्कैः[8] शिष्यैर्जुष्य, विगतविनीयम् च निजपुरोधसं शान्तिसोमं सम्भृत्य[9]भृत्यैः समाहूयापरिमितकुप्योकुप्यधामा, क्षणाभ्यन्तर एव प्रयोज्य[10]नियोज्योपयमनसम्भृतसम्भारो [11]गृह्या सा मायामदनमञ्जुका वस्तुतो वेगवतीं विद्याधरीमुपायंस्त[12] । सा च मद्य[13]पिशितादिभिः स्वहस्तेन यक्षेभ्यो वलिं ददौ । नरवाहनदत्तश्चाथ वासभवनस्थो रुच्यया[14] तया सह तत्कथनानुसारं मेरेयं[15] पेयं पपौ । परिवर्तितरूपया च तया सहच्छायया [16]सूर्य इव [17]अव्यथ्यशनिर्जीवलोकसुखमुपाभुङ्क्त ।

एकदाऽनया नरवाहनदत्तो रहसि निगदितो यत्सुसाह समुद्घाटितमुखी न [18]कृत्यकार्येणापि त्वया कदापि विलोकनीया । एतदाकर्ण्य किमर्थमनयेत्थमुक्तमिति सकौतुको राजपुत्रस्तोपकोत्तरास्तरसुप्तायां तस्यामन्येद्युर्यावत्तस्या मुखमुद्घाट्यावलोकयति तावत् स्वापवेलावशेनापगत[19]मन्त्र्ये मायारूपा सा काचिदन्यैव, न [20]पुष्यं तारोद्दीप्तमुखी मदनमञ्जुकेत्युपलभ्य जाग्रदेवावतिष्ठमानं प्रबुद्धा ताम् 'का त्वम्? सत्यं सर्वं मे मुग्धे त्वमभिधेहि' इति पप्रच्छ । समुपजातप्रतिभेदा सापि निजे रूपे वर्तमाना निर्निद्रोपविष्टं नरवाहनदत्तमेवं यथावस्तु वक्तुमुपचक्रमे ।

प्रिय, अस्ति हिमगिरिसानौ आषाढपुरनाम विद्याधरपुरम् । तत्र कुलपरम्परागतराज्यश्रीशकटियुग्यं[21] वर्यं[22], अजन्म[23] धौरेय[24] स्याद्विष्टाऽन्यपण्यसुसम्पादितपितृ[25]र्यं, पूयमानावश्यपाक्यदैवं[25]हैय्य, सन्ध्याद्वयसम्पाद्यमाने[26]र्चाम्य, सनरपसञ्जोष-

1 'वद सुपि क्यप् च' इति यत् । २. 'भुवो भावे' । ३ 'वद सुपि क्यप् च' इति क्यप् । ४ 'मृजेर्विभाषा' इति क्यप् । ५ शब्दाद्यायाः ण्यति कुत्वम् । ६ एतिस्तुशास्वृदृजुषः क्यप्' । ७ विपूयविनीयजित्या- । ८ मरुभ-र्तव्यकर्मकरैः 'भृञोऽसञ्ज्ञायाम्' 'समश्च बहुलम्' । ९ 'राजसूयसूर्य-' । १० 'प्रयोज्यनियोज्यौ शक्यार्थे' । ११ ऋदुपधाच्चाक्लृपिचृतेः । १२ विभाषोपयमने । १३. 'गदमद-' । १४ 'राजसूयसूर्य॰' । १५ 'अचो यत्', 'ईद्यति' । १६-१७ 'राजसूयसूर्य॰' । १८ 'विभाषा कृवृषोः' 'ह्रस्वस्य पिति कृति तुक्' । १९ 'अव्यथ-गेय-' । २०. पुष्यसिद्ध्यौ नक्षत्रे' । २१ 'युग्यं च पत्रे' । २२ 'अवद्यपण्यवर्या …' 'अपावस्यदन्यतरस्याम्' । २३-२४ 'ऋहलोर्ण्यत्', 'चजोः कु घिण्यतोः' । २५ 'ण्य आवश्यके' इति कुत्वन । २६ 'आसुयुवपिरपिलपित्रपिचमश्च' इति ण्यत् ।

लाप्य , नगराणि सारितानि शेषनिश्चाप्य , प्रणाय्यैर्नानाधिष्ठितनिकाय्य , आनाय्यमानानाय्ये सानाय्य क्रियमाणकुण्डपाय्यसोमस्तोम , परिचाय्यपाय्याम् समुह्यमाणचित्ये , समयोचितसम्पाद्यमानाग्निचित्ये , अवधीयमानमयोपेयानीय प्रवचनीय , निजभुजोपार्जितकरप्रचेयोच्छ्रितफलसम्पत्तिनिर्जरानर्यसङ्गतिविद्याधराधिपवेगवत पुत्रो मानसवेगाख्यो राजाऽस्ति । वेगवतीनामा तस्याह कनीयसी स्वसा । स च मदीयो भ्राता मामतिद्विषन्मतिरतिद्विषन् प्रगोपणीया विद्या दातु नैच्छदिति मया महता क्लेशेन तपोवनाश्रितात् अच्चर्यात् पितु सकाशाद् सर्वाधिकस्वला विद्या प्राप्ता । साऽहमापाटपुरीयोद्याने रतिभिराद्वृता दीना मदन मञ्जुकामवलोकितवती । सा च त्वदीया भार्या मदीयेन भ्रात्रा माययाऽपहृता । सा हि साध्वी स्त्री अनिच्छन्ती च तेन पराभवितुम् अशक्या इति कुभ्रात्रा तेन तदनुनयने नियुक्ताऽहमेकदा त्वत्प्रलापपरा प्रग तामग । तत्प्रबोधनप्रसङ्गाच्च तया साध्व्या सह स्वज्ञाम्यभ्युर्वीरिते सति मम मनस्त्वदेकाग्र सञ्जातमिति 'यश्वाञ्जि श्रुते त्व स्मरपरवशा भवे स ते पति' इत्यायो देवीस्वप्नादेशो मया स्मृत । अत तत्स्मरणृत्य ता मदनमञ्जुरा धृति धारयित्वा तस्या रूपेण त्वमु पायत उपयेत । तदेहि, यत्र ते प्रिया मदनमञ्जुका वर्तते तत्रैव तत्कृपाविष्टा त्वा नयामि । यतो ह्यानिरपेक्षा मदीया कापि त्वय्येवरयता वर्ततेऽत सपत्न्या कैङ्कर्यमपि मेऽभिरोच्यम् । एतदाभाष्य स्वविद्याबलेन सा वेगवती तस्यामेव निशि प्रियावियोगानुभूयमानहृच्छोकमोक 'कोकमिव नरवाहनदत्तमादाय समुदपतत् ।

एव चक्षुषामगोचरता गतयोस्तयोस्तद्वृत्तमाकर्ण्य नरवाहनदत्तपरिवारोऽतिक्षोभ प्रापत् । यौगन्धरायणादयो मन्त्रिणोऽपि मरुभूतिमुखै पुत्रै सह व्यह्वल

१ प्रणाय्योऽसम्मतौ । २ 'पाय्यमानाय्यनिकाय्यधाय्या' । ३ 'आनाय्योऽनित्य' । ४ 'पाय्यसान्नाय्य' । ५ क्रतौ कुण्डपाय्यसञ्चाय्यौ । ६ अग्नौ परिचाय्योपचाय्यसमूह्या । ७ 'पाय्यसान्नाय्य' । ८९ चित्याग्निचित्ये च । १० 'अभ्यगेय०' । ११ 'भुजन्युब्जौ पाण्युपतापयो' । १२ 'अनर्थं सङ्गतम्' निर्जरैर्देवै सह अनर्या सगतिर्यस्य । १३ हलश्चुपधात्' । १४ 'यजयाचरुचप्रवचर्चश्च' । १५ त्रिमत्तण्यंत् । १६ प्रात काले तामगच्छमिति भाव । १७ उपायेन विवाहित इत्यर्थ । १८ यजयाचरुच–' इति कुत्वाभाव । १९ 'ओक उच के' (ओक शकुन्तवृषलौ तेन कोकपक्षिणमिवेति भाव)।

यन्। एतस्मिन्नेवान्तरे प्रभावद्धमण्डलो द्वितीयो भास्कर इव नारदो[1] मुनिराकाशादवतीर्य 'विद्याधर्या निजभुवं नीतस्ते सुतः शीघ्रमेवैष्यतीति विज्ञापयितुं भगवता शङ्करेणाहं तव समीपे एतदर्थं प्रेषित' इति वत्सेशं जगाद, स्वीकृतवत्सेशसपर्यो यथावृत्तं वेगवत्याश्चरितं शंसयित्वा चान्तर्दधे।

ततः परं व्योमवाह्यवर्त्मना[2] वेगवती व्योम्ना नरवाहनदत्तमाषाढपुरं प्रापयति स्म। तत्रागत्य तत्र मानसवेगो वध्यौ[3] तावाकलयन् तद्धत्याम्[4] अचिकीर्षत्। अतस्तेन सह वेगवत्याः विद्याबलोद्धतं युद्धमभूत्। निजविद्याबलेन सा भीषणं भैरवरूपं विधाय घनाघनं[5] मानसवेगञ्च सहसा सम्मोहयन्ती तमग्निपर्वते निधाय युद्धकाले च विद्याहस्ते न्यस्तं नरवाहनदत्तं गन्धर्वपुरस्थे एकस्मिन्नाखेये[6] निर्जले कूपे निक्षिप्योवाच, 'आर्य, त्वयेहैव मनाग् स्थेयम्। वर्तमानस्य चात्र सर्वथा शुध्यां सर्वविद्याधराधिपतिता ते भाविनीति माऽधृतिः कल्प्या। अद्याहं ज्येष्ठव्यतिक्रमेण दुर्बलीभूता विद्याः सबलयितुं यामि। अचिरादेव च त्वामिहैव पुनरभ्युपगास्ये। एवमुक्त्वा सा वेगवती विद्याधरी, वेगवती चापि निर्गतवती। मानसवेगश्चाग्निपर्वते निक्षिप्तोऽप्यमृतस्ततो निजमन्दिरमागात्।

॥ इति कृत्यप्रक्रिया ॥



१. नारं सुखं ददाति इति नारदः 'आतोऽनुपसर्गे कः'। २. वर्त्म करणम्। ३. 'हनो वा यद्वधश्च वक्तव्यः'। ४. हनस्त च। ५. 'चरिचलिपति-' इत्यत्र 'हन्तेर्घत्वञ्च'। ६. 'ई च खनः'। ७. 'ऋदुपधात्०' वर्तितव्यम्, स्थातव्यमिति भावः। ८. 'ऋदुपधात्०'। ९. कृपू सामर्थ्ये, कृपेर्लत्वस्यासिद्धत्वात् ऋलृवर्णयोः सावर्ण्यविधानाच्च ऋदुपधत्वम्; क्यपभावे ण्यत्।

(इति कृत्यप्रक्रिया)

अथ पूर्वकृदन्तप्रकरम्

इत कूपस्थितस्य नरवाहनदत्तस्यैको वीणादत्तनामा गन्धर्वोऽन्वेष्टैको[1] दयो-न्वति निमङ्क्ता[2] दृष्टतदन्वयनामा तद्धस्तग्राही[3] तं कूपादुदरँस्तवानीन्तनतदीय-दुःखस्य नशिता[4] भूत्वोवाच, 'त्वं मानुषश्चेत् गन्धर्वस्तदा मानुषागम्यस्यैतन्नगरस्य पथः कथं लम्भक[5] इति स च तं प्रतिबोधयन्नस्मत्सन्देदिहा मरीमृजा[6] चेक्रियो[7] बोभूया इति, एवं वदावदं[8] स नरवाहनदत्ताद् व्योमचरचर्यविद्याधर्या बलात्तत्रावटे तज्ञिक्षिलेशो[9] गुणी वीणादत्तश्चक्रवर्तिलक्षणोपेतं तमवलोक्य सूनृत-वाचा पाटूपटं[10] स्वगृहं नीत्वा विविधोपचारैस्तस्य उपचराचरोऽरोभूवीत्। बुधो[11] नरवाहनदत्तश्चाभ्यपुरस्तत्पुरस्थान् सर्वान् स्ववाद्यघोषेण रमणान्[12] वीणाहस्तान-वलोक्य प्रियं प्रश्नं[13] च वीणादत्तमकथयत्, 'निलिम्पकल्पानामेतेषां[14] सर्वेषामाबाल-वृद्धपौराणां वीणाधारयाणां[15] पश्यम्[16] अत्रत्यारविन्दा[17] लौकिकामोदकामोदाना च चित्रम्, परमानन्दविन्दं मां सर्वेषामेतेषां वीणाधारणकारणजिज्ञासनाकूपारपारय

मदनमञ्जुकामार्गणो
(निरुपपदकृत)

❀ पूर्वकृदन्तप्रकरणम् ❀

१ 'ण्वुल्तृचौ', 'कर्तरि कृत्', 'युवोरनाकौ', । २ 'मस्जिनशोर्झलि' । ३ 'नन्दिग्रहिपचादिभ्यो ल्युणिन्यचः' । ४ 'रधादिभ्यश्च' । ५ 'रभेश्च' । ६ 'यङोऽचि च', 'न धातुलोप आर्धधातुके' । ७ संयोगपूर्वकत्वात् 'एरनेकाच–' इति यणभावे इयङ् । ८ 'चरिचलिपतिवदीनाम्०' । ९ 'इगुपधज्ञाप्रीकिरः कः' । १० 'पाटर्णिलुक् चोक् च दीर्घश्चाभ्यासस्य' । ११. 'इगुपधज्ञा–' १२ नन्द्यादित्वाल्ल्युः । १३ 'आतश्चोपसर्गे' । १४ 'नौल्म्पेर्वान्य' । १५ अनुपसर्गाल्लिम्पविन्दधारिपारि'—इत्यादिना शः । १६ पाघ्राध्माधेट्दृशः शः' । १७ 'गवादिषु विदेः संज्ञायाम्' ।

कुर' इति । तदाकर्ण्य तदुत्तरस्य ददौ[1] वीणादत्तस्तत्रत्यराजपुत्रीपरिचयप्रसङ्गा-वर्तितो नरवाहनदत्त जगाद–'अस्त्यत्र रिपूद्देजय, परमधनुर्वेदवेदय, सत्यन्या-यानत्याय[3], विद सर्वशास्त्राणाम्, [4]वितृदोऽन्यदु सदानाम्, सागरदत्ताख्यो गन्धर्वाणां राजा । स्वकीयसौन्दर्याधरीकृताप्सरोरूपा तस्य गन्धर्वदत्ताख्या दयोदया घयो[5] गान्धर्वे परमोत्कर्षं प्राप्ता शौरिणा स्वयं प्रदत्तं स्वगीतकं जेगीयमाना 'यश्चिद्गान्धर्वविद्भिरग्रामैः सम्यग्गेयमिव स्तुतिगीतकं वीणाया वादयति स मे पतिरि'ति निरचैषीत् । अस्या राजपुत्र्या एतन्निश्चयं ज्ञात्वा सर्वे वीणासु शिक्षन्ते किन्तु नाद्यावधि कोऽपि तथाभूतो वीणावादनपारयोऽभूदिति गृहे गृहे प्रहेर्ण आविष्टानामिव सर्वेषां हृदि तदवाप्तिवाञ्छोज्ज्वलो [9]'ज्वालोऽवलोक्यते' । वीणा-दत्तादेतदाकर्ण्य समासादितसकलकलावैदुष्यमातय[10,11] नरवाहनदत्तस्त प्रत्युवाद, 'अहं सर्वासां कलानां स्वयंवरवृत पतिः । त्रैलोक्ये वर्तमानं यावद्गान्धर्वं, तस्य नाय[12] ।' एतन्निशम्य वीणादत्तो नरवाहनदत्तं सागरदत्तान्तिकं नीत्वोवाच, 'अयं वात्सराजिर्नरवाहनदत्तोऽशेषगान्धर्वप्रवीण, [13]नर्तक-गाथक[14]-गाय[15]नी-नायक नन्दक नन्दन, स्वकीयापूर्वसौन्दर्यसमाकर्षितषोडशहार्यनीगण, विद्याधरीहस्तादिह नगरे निभ्रष्टस्तव सामीप्य सरक[17] सञ्जात । गन्धर्वाचार्योऽयं केशवस्तुतिगीतकं वेत्ति' इति । एतदाकर्ण्य राजाऽब्रवीत् सत्य सर्वमेतत् । गन्धर्वाणां मुग्राम्यैतत्प्रभुत मित्ययमस्माकं मान्य । [18]जीवकोऽयं भूयात् । नात्र विचिकित्सालेशोऽपि यदयं देवांशोऽन्यथा विद्याधरीं सन्त्यज्य कथमिह मानुषो गन्धर्वनिकेतमनुगेत ।

॥ इति निरुपपदकृत ॥

---

१ 'ददातिदधात्योर्विभाषा' । २. 'तनोतेरुपसंख्यानम्' इति ण । ३ 'ययादूव्यधास्रुमस्तृतीणवसावहलिहश्लिषश्वसश्च' इति अतिपूर्वकादिण्धातोर्ण । ४ 'इगुपधज्ञा०' । ५ कन्या, 'पाघ्राध्मा धेट्०' । ६. 'शिक्षजिज्ञासायाम्' । ७ 'गेहे क' । ८ 'विभाषा ग्रह' । ९-१० 'ज्वलितिकसन्तेभ्यो ण' इति पाक्षिको ण, पक्षेऽच् । ११ 'अनुपसर्गाल्लिम्प०' (साति मुग्धार्थं मौग्धो हेतुमण्यन्त) । १२ नेता, 'दुन्योरनुपसर्गे' इति ण । १३ 'शिल्पिनि ष्वुन्,' 'नृतिखनिरञ्जिभ्य एव' । १४ 'गस्थकन्' । १५ 'ण्युट् च' । १६ हृथ ग्रीहिकालयो ' । १७ 'प्रुसृल्व समभिहारे वुन्' । १८ आशिषि च' । [इति निरुपपदकृत]

मदनमञ्चुकापहारे (सोपपदकृत')

एतत्कथनानन्तरं राजाज्ञया महत्तरिकाभिरानीतां गन्धर्वकलाकलापज्ञा[1] गन्धर्वदत्ताह्वां राजकन्यां निजपितु' पार्श्वं समुपविश्य तद्वचसा उपवीणयन्तीमतिप्रह्वाम्[2], शर्मदा[3] ब्राह्मीं श्रियमिवाङ्गुलित्रेण[4] स्वरान् श्रुतिषु योजयन्तीं दृष्ट्वा नरवाहनदत्तो विस्मितिकारे[5] तद्गीते रूपे च नितरां मुग्धोऽप्यवदत्, 'तन्त्रीवादनपटिष्ठगतिकामे[6], कल्याणाचारे, राजपुत्रि, समस्थस्ते[7] वीणास्वर इति विविधस्वरवादनबहुक्षामाश्च अपि भवत्याः जाने, कुत्रचित्कम्पो वालो वर्तते।' एवमुक्त्वा यावत्सा निरीक्षते तावत्तत्रैको वालस्तयाऽव्यापीत्येतद्वगत्य सर्वेऽपि ते स्वोच्छ्रायस्वर्गङ्गाह्वायमिवापाकपुरगिरिमधिवसन्तो गन्धर्वा विस्मयमापुः। विरतिमञ्चितायाश्च तद्विपञ्च्यां दिविष्ठ[8]—प्रष्ठ—परमेष्ठीव[11] गन्धर्वपतिः सागरदत्तो गन्धर्वदत्ताहस्तात्तां वीणां भूमिष्ठ-पुञ्जिष्ठगन्धर्वकलामूर्तिरिव नरवाहनदत्तस्य हस्ते समर्पयन् 'राजपुत्र, इमां गृहीत्वा स्वकीयस्वरामृतरसेनास्माकं श्रुतीः सन्तर्प्यास्मच्छोकापनुदो[12] भव' इत्युवाच। नरवाहनदत्तश्चापि तथानुज्ञात उपवीणयंस्तथा विष्णोर्गीतकमगायद् यत्सर्वे ते 'गन्धर्वाश्चित्रलिखिता इवातिष्ठन्। गन्धर्वदत्ता चापि स्वप्रतिज्ञानुसारं सर्वथा सन्तोषप्रदं, प्रफुल्लकुमुद[13]मालयेव प्रणयार्द्रया दृष्ट्या तमनिभृतमवृत। तदालोक्य तथाभूतां तत्प्रतिज्ञां स्मरन्, सम्मार्गप्रज्ञैस्तज्ज्ञावसच्ध्यैश्च[14][15] नरपतिर्गन्धर्वदत्तां सुतां सदिव्यातोद्यके विवाहोत्सवे, विष्णुगीतसंज्ञाय[16]—नरवाहनदत्तसञ्ज्ञाय ददाविति नवोढया गन्धर्व-

---

❀ अथ सोपपदकृत ❀

१. 'आतोऽनुपसर्गे कः'। २. कविधौ सर्वत्र सम्प्रसारणिभ्यो डः' अतः 'आतश्चोपसर्गे' इति कं बाधित्वाऽनेन डः। के ▯ सम्प्रसारणे प्रह्व इति जायेत। ३.–४. 'आतोऽनुपसर्गे कः'। ५. 'कर्मण्यण्'। ६. 'शीलिकामिभक्ष्याचरिभ्यो णः'। ७. 'सुपि स्थः'। ८. 'ईक्षिक्षमिभ्यां च'। ९. 'ह्वावामश्च' इत्यणि 'आतो युक् चिण्कृतोः'। १०. 'सुपि स्थः'। ११. 'अम्बाम्बगोभूमिसव्यापद्वित्रिकुशेकुशङ्क्वङ्गुमञ्जिपुञ्जिपरमेबर्हिर्दिव्यग्निभ्यः स्थः'। १२. 'तुन्दशोकयोः परिमृजापनुदोः'। १३. 'कप्रकरणे मूलविभुजादिभ्य उपसंख्यानम्'। १४. 'प्रे दाज्ञः' इति णापवादः कः। १५. 'समि ख्यः' तज्ज्ञावं संचष्टे इत्यर्थे चक्षिङः ख्याञि कः। १६. उपसृष्टत्वात् 'कर्मण्यण्' 'आतो युक्—' 'गापोष्टक्' इत्यस्यानुपसृष्टे एव प्रवृत्तेः।

२१ कथा०

दयितया दिव्यान् भोगान् भुञ्जानो यथावसरं शीधुप स शीधुपीं[1] ताम् अनुक्रीडन्[2] चिरं तत्र तस्थौ ।

एकस्मिन् दिने कवचहरो[3] वत्सेशांशहरो[4], मनोहरा नगरश्रिय समवालुलोकयिषुर्नगरान्निर्गत्य सुखाहरांस्तांस्तान्[5] प्रदेशानालोक्य भ्रमणार्हं[6] पुरोद्यानं समदस्तम्बेरम[7] इव प्रविवेश । तत्र च दुहित्रा सहाकाशादवतरन्तीं, 'पुत्रि, सोऽय वत्सराजस्ते भावी पतिरिति' निजसुतां जल्पन्तीमनभ्रेऽपि खेशयां[8] सवृष्टिं विद्युतमिव व्योमेचरीं[9] योषितमेकामपश्यत् । समुपागतां च 'का त्वम्, किमर्थं चेहागतेति' तामन्वयुङ्क्त । तदाकर्ण्येप्सितोपक्रमणी दिव्या योषित्तमब्रवीत्, 'देव, अहं हि गिरिशप्रभावेण[10] "भिक्षाचरीकृतनिजारिवर्गस्य, शत्रुसेनाचरसञ्चूर्णनप्रमादितभर्गस्य[11], धार्मिकपुरःसरस्यापि[12] संयुगपूर्वसरस्य[13], तपस्विनोऽपि महासिधनुरादायचरस्य, सत्पथोच्चरणभीरोरपि च रणविभीतेर्देवसिंहाभिधानस्य विद्याधरपतेर्यशस्करी[14] विद्येव[15] वचनकरी जीवनसहचरी[16] भार्या धनवती नाम । एषा चाजिनावतीनामधेया[17] पतिंवरा[18] मदीया कन्या करप्रतापेन "दिवाकरस्येव[19], शरीरधाम्ना च विभाकरस्येव, स्वपक्षसम्पदामादिकरस्यापि विपक्षसम्पदामन्तकरस्य, निजप्रजानन्दकरस्यापि महाधनुष्करस्य, निजकुलकुमुदनिशाकरस्याप्यज्ञानतमोऽहस्करस्य, द्विकरस्यापि बहुकरस्य, कर्मकरायमाणादिवल्गमानसामन्तस्यापि अनूरीकृतशासनारिनारीनिस्सिन्दूरीकृतसीमन्तस्य चण्डसिंहस्य पुंसानुजा भगिनी ।

---

१. 'पिबतेः सुराशीध्वोरिति वाच्यम्' इति सहकारेण 'गापोष्टक्' ङीप् । २ अनो तृतीयार्थे कर्मप्रवचनीयतेति 'क्रीडोऽनुसम्परिभ्यश्च' इत्यस्याप्रवृत्तिः । ३. 'वयसि च' । ४ 'हरतेरनुद्यमनेऽच्' । ५ 'आङि ताच्छील्ये' । ६ 'अर्हः' । ७ 'स्तम्बकर्णयोरमिजपोः' 'हस्तिसूचकयोरिति वक्तव्यम्' । ८. 'अधिकरणे शेते' । ९ 'चरेष्टः' इत्यत्र ङीप् । १० 'गिरौ डश्छन्दसि' इत्यस्य लोकेऽप्रवृत्त्या गृधातोः 'इगुपधज्ञाप्रीकिरः कः' इति कि निष्पन्नाद् गिरिशब्दादस्त्यर्थे लोमादित्वाच्छः । ११. 'भिक्षासेनादायेषु च' । १२ पुरोऽग्रतोऽग्रेषु सर्तेः' । १३ 'पूर्वे कर्तरि' । १४. 'कृञो हेतुताच्छील्यानुलोम्येषु' । १५ 'विदन्ति अनया' इति विग्रहे 'संज्ञायाम्'—इति क्यप् । १६ पचादिषु चरडिति पाठात्, ङीप् । १७ संज्ञायाम्, 'मतौ बह्वच —' इति दीर्घः । १८. 'संज्ञायां भृतवृजि०'—इति खच्, 'अरुर्द्विषदजन्तस्य मुम्' । १९ 'दिवाविभानिशा०' । २०. 'कर्मणि भृतौ' । २१ 'अनौ कर्मणि' ।

यस्या प्रियंङ्करो भर्ता गगनोद्गतया गिरा भवानादिष्ट इति वेगवत्यात्र निक्षिप्त भाविविद्याधरेश्वर भवन्त निजविद्यावलेनावगत्य स्वच्छन्दमभिधातुमिहायाता । स्वैर वैरकारा विद्याधरा हि नैसर्गिकमानवद्वेषेणैकक त्वा साम्बवरि—कडङ्कर-कुम्भिमरि—वलि—नौमद्दरिमिव मा मृत्युदेवतायायुपहारीकुर्व्यन्निति विद्याधरैक-गम्येऽत्र स्थाने तत्र स्थानमस्थाने । तदागच्छ, आवामन्यत्र न यात साम्प्रत-मस्मादृशा सदगम्या भुव नयाव । अवसरे सम्प्राप्ते त्वमेता मदीया सुता परि-णेष्यसि ।' एवमुक्त्वा धनवती तमादाय ससुता, दिवमुद्गत्य श्रावस्त्या उपवने च त निक्षिप्य अजिनावत्या सहातिरस्यत् ।

एतस्मिन्नेवान्तरे यानमर्चान रजयँन् दूरागतो राजा प्रसेनजित् उदाराकार लक्षण हस्तिघ्नवलेप्यपन्नमपि प्रियंवद सं राजपुत्र दृष्ट्वा सकौतुक तमुपसृत्यानुयुक्त-तत्कुलनामधामाऽतिप्रीत स्वभवन नीत्वा तच्छौर्यशौर्यादिगुणवशवदो भगीरथ-यशोऽभिधा निजकन्यामनायाघ्नस्यापि जायाघ्नस्य तस्य अपतिघ्नीमपि[11] पतिघ्नी चकारेति तद्विनोदाय धात्रा सृष्टया मूर्तिमत्या लक्ष्म्या इव तया महार्हविभवो नरवाहनदत्तस्तत्र चिरमरस्त ।

---

१ 'क्षेमप्रियमद्रेऽण् च' । २ न शब्दश्लोककलहगाथावैर०' इति टस्य निषेधे अण् । ३ 'स्तम्बशकृतोरिन्' 'नाहिव सयोरितिवक्तव्यम्' । ४ 'फलेग्रहिरात्म-म्भरिश्च' इत्यत्र चात्कुक्षिम्भरि । ५ 'हरतेर्दृतिनाथयो पशौ' । ६ वातशुनी-तिलशर्धेषु'—इत्यादिना खश् । ७ 'राजेर्गो मृगरमणे नलोप' । ८ राजौ हस्तिकपाटयो' । ९, प्रियवशे वद खच' । १० अविद्यमानो जायाघ्नस्तिलको यस्येत्यनायाघ्नस्तस्येति बहुव्रीहि, न जायाघ्नोऽनायाघ्न इति तत्पुरुषो वा । जाया हन्तीति जायाघ्नस्तस्यापि अनायाघ्नस्येति विरोध । जस्य = पितु अयः= शुभावहो विधिस्त न हन्तीति जायाघ्न स्तस्येति परिहार (निजजन्मना पितु समृद्धिकरस्येति तत्त्वम्) 'लक्षणे जायापत्योष्टक्' । ११ 'अमनुष्यकर्तृके च' अविद्यमाना पतिघ्नी पाणिरेखा यस्या सा अपतिघ्नीति बहुव्रीहि, न पतिघ्नी इत्यपतिघ्नीति तत्पुरुषो वा । अत्रत्यो विरोध द्वितीयस्य पतिघ्नीशब्दस्य पातीति प =रक्षकस्त तिग्मुवन्ति आस्कन्दन्ते इति पतिगो द्वेषिण तान् हन्तीति पतिघ्न शत्रुघाती (मूलविभुजादित्वात्क) तस्य स्त्री चकारेति व्युत्पत्त्याऽपेय ।

अथैकदा लोकलोचनानन्दवर्षिणि रजनीरमणे प्राचीदिग्वधूमुखमण्डने, मानिनीमानखण्डने, निरभ्रनिर्मलव्योमदर्पणे भगीरथयशोवक्त्र इवामृतदीधितौ दिग्भामिनीभालबिन्दाविन्दावुदिते सति, कौमुदीसुधाधौते हर्म्याग्रे, प्रियया सह तदिच्छयाऽऽसवसावीत्। सेवितापानलीलश्च सोऽभ्यन्तरं गतो भगीरथयशोयुक्तः शयनीयकं भेजे। तत्र च तस्यां प्रियायां सुप्तायां सुप्तविनिद्रकोऽसावकस्मादचिचिन्तत्, 'भगीरथयशःप्रीतिसम्पदः मामिह रमयन्तीत्यन्या मामकीना भामिन्यो न स्मेरयन्ति[1]। सर्वंकषो[2] विधिरेवात्र हेतुः। ललाटंतप[3]निष्ठुराक्षरां तल्लिपिं वाचयितुमारमाहितविश्वविश्वम्भरा[4]भारभुजङ्गमो[5]ऽपि वाचंयमः[6]। स एव हि शुनिन्धय[7]-खरिन्धय[8]-स्तनन्धयान्[9]प्युग्रंपश्य[10]महामहिमशालिनाम् [11]आढ्यंभविष्णूनां मुष्टिन्धयान्[12] करोति। प्रियंवदा[13]नपि च प्रियेभ्यः पृथक् करोतीति [14]ऋतिंकरे काले द्विषन्तपा[15] अपि मत्प्रियंकराः सचिवा मरुभूत्यादयो मत्तो नियोजिताः नाहमवाच्यस्य दुःखस्य अध्वगः[16]। सर्वास्ववस्थास्वस्मत्सुसङ्गतः चतुरो गोमुखोऽधुना [17]दूरग इति न सोऽपि वर्तमानोद्विग्न्यान्धंतमसपूर्णपाणिन्धमे[18] जीवनाध्वनि [19]इरंमद इव मां मार्गं निर्दिशति'।

एतच्चिन्तयन्नेव स निद्राण[20] मधुरं मृदु च हा! दुःखमिति कयाचिन्नार्योदीरितं वचः शुश्राव। श्रुत्वा च तद् दीप्तप्रदीपे स्वकीयजनेनमुखे ऽप्यमनुष्य-जनदुर्गे[21]ऽत्र भवने यावदितस्ततोऽवलोकयति तावद्गवाक्षान्तरमदामीतनतमोऽपहं[22] नार्या दिव्यं मुखचन्द्रं पश्यन्नपि शोषमत्रमपश्यंस्तद्दर्शनोत्सुकतातिशापहृतद्रूपाकृष्टनयनो दोलायमानचेताः क्षणमतिष्ठत्। एतस्मिन्नेवान्तरे गवा-

---

१. आध्याने स्मरणा'मित्यस्याप्रवृत्तिः (नोत्कण्ठापूर्वकस्मृतिविषयीभवन्तीत्यर्थः)। २. 'सर्वकूलाभ्रकरीषेषु कषः'। ३. 'असूर्यललाटयोर्दृशितपोः'। ४. संज्ञायां भृतॄवृजि०'। ५. 'गमेः सुपि वाच्य' 'खच्च डिद्वा वाच्यः'। ६. 'वाचि यमो व्रते', 'वाचंयमपुरन्दरौ च'। ७. 'वातशुनीतिल०', 'खित्यनव्ययस्य'। ८. 'घटीघारीखारीपूपसंख्यानम्'। ९. 'नासिकास्तनयोर्ध्माधेटोः'। १०. 'उग्रंपश्येरंमदपाणिन्धमाश्च'। ११. 'कर्तरि भुवः खिष्णुच्खुकञौ'। १२. 'नाडीमुष्ट्योश्च'। १३. 'क्षेमप्रियमद्रेऽण् च'। १४. कष्टमसमये, 'मेघर्तिभयेषु कृञः'। १५. 'द्विषत्परयोस्तापेः'; 'खचि ह्रस्वः'। १६.–१७. 'अन्तात्यन्ताध्वदूर०'। १८–१९. 'उग्रंपश्येरंमदपाणिन्धमाश्च'। २०. 'अमनुष्यकर्तृके च'। २१. 'सुदुरोरधिकरणे'। २२. 'अपे क्लेशतमसोः'।

चात् सा दिव्या स्त्री प्रदर्शितनिजपाणिपल्लवतल्लजा 'इत एहि' इति सूचक-विरहितवर्णसं[1]घाटमङ्गुल्याऽससञ्ज्ञत्। तदवलोक्य ससुहृद्दयिताश्रितवासभवनात् स्वैरं निर्गत्य तद्दिव्ययोषितमुपागतवति समुत्के तस्मिन्नित्थं साऽशब्दायिष्ट 'हा मदनमञ्चुके, अन्यहृदयकपाटघ्नं[2] पतिं प्रशसन्ती त्वं हतासि' तदाकर्ण्य स्मृतप्रिय, प्रज्वलद्विरहवह्निर्नरवाहनदत्तस्तां दिव्यभामिनीमभाणीत्, 'सुभगे, प्रियङ्क[3]रणेनानेन रूपेण सुभगं[4]भावुका मा दर्शनमिह ददती का त्वमेता[5]दृशी दुर्मद[6] सदृग[7]ङ्गनाग्रणीर्निजमर्मस्पृशो[9] [10]वाचा मा विस्मापयसि। कुत्र वा त्वया मदीया प्रिया मदनमञ्चुका समवलोकिता? किमर्थञ्च सुरजनकामप्रसू[11]स्त्वं ममोपनिषद्[12] अवलोक्यसे एतत् सर्वं सविस्तरं श्रावय' इति। एतन्निशम्य सा स तन्निविड निशि ततोऽनितिदूरं नीत्वा, 'मदनार्तभा[13]ग्, शृणु सर्वम्' एवमुक्त्वेत्थं वक्तुमारभत।

अस्ति विविधप्रतिभितशिल्पिनिर्मितप्रतिभित्त्यभ्रंलि[14]हप्रासादपुष्करावत्या पुरि प्रातिकूलिकपृतनामरिकूलं[15]मुद्रुजोद्ध्य[16] इवायोध्य, प्रत्यहं [17]खारिम्पचपात्रपाचित नखम्[18]पचपायसमसम्पादिमाशनायिताशितम्भव[19], सपत्नासूर्यम्पश्य[20]दारमुखविधुविधु[21]-न्तुदारुन्तुद, मन्दुरानददपरिमिततुरङ्गममितङ्गमो[22]ऽपि कुलाधिकापरिपालिता-गणितकृतयज्ञ सामग[23] विहङ्ग[24]म, जनमेजय[25] इव द्विपञ्चाशसहस्रापि भुजङ्गभीर, भयङ्कर[26]भूभृद्भगन्दर[27] पुरन्दर[28], सद्गुणग्रामगो[29]ऽपि सर्वत्र[30]गविचार, शत्रुशीर्षघाती,[31]

---

१ 'कर्मणि समि च' इति सम्पूर्वकाद्धन्तेरप् टकारश्चान्तादेशः। २ 'शक्तौ हस्तिकपाटयो'। ३ 'आढ्यसुभगस्थूलपलितनग्नान्धप्रियेषु च्व्यर्थेष्वच्वौ कृञः करणे ख्युन्'। ४ 'कर्तरि भुवः खिष्णुच्खुकञौ'। ५ 'त्यदादिषु दृशोऽनालोचने कञ्च'। ६ 'सत्सूद्विषद्रुह०'। ७ 'समानान्ययोश्चेति वक्तव्यम्', दृग्दृशवतुषु। ८ 'अग्रग्रामाभ्यां नयतेर्णो वाच्य'। ९ 'स्पृशोऽनुदके क्विन्'। १० 'क्विब्वचि०'। ११–१२ 'सत्सूद्विष'। १३ भजो ण्वि'। १४ 'वहाभ्रे लिह'। १५ 'उदि कूले रुजिवहो'। १६ भिद्योद्ध्यौ नदे'। १७ 'परिमाणे पच'। १८ 'मितनखे च'। १९ 'आशिते भुव करणभावयो' इत्यनेन भावे खच्। २० 'असूर्य ललाटयो'–। २१ 'विध्वरुषोस्तुद'। २२ 'गमे सुप्युपसंख्यानम्'। २३ 'गापोष्टक्'। २४ खच्च डिद्वा वाच्य'। २५ 'एजे खश्'। २६ मेघर्ति भयेषु कृञ'। २७ 'भगे च दारे' इति काशिका'। २८ 'पूःसर्वयोर्दारि-सहो'। २९ अन्यत्रापि दृश्यते इति वक्तव्यम्' इति ड। ३० 'सर्वत्र पन्नयोरुपसंख्यानम्'। ३१ 'कुमारशीर्षयोर्णिनि'।

राजधराज[1]वर्चम, अनन्याराधनपिङ्गल पिङ्गलगान्धारो नाम विद्याधरेश्वरः। मित्र[2]शोऽपि समवाप्तगुरुजनशुभाशी[3], सत्य-शील-तनुच्छद्[4] स वेदविदाम्[5]अपि धर्मसूत्रच्छिदां मूः[6], इन्द्रियसयैताम् [7]अग्रेगू अपि कामादिषड्वर्गरिपुध्रु,[8] सञ्चाल्यमानागणितजनोपकृतिसंस्थोऽपि शस्थः[9], सर्वसाधुकारी[11] अनुजीविभिरपि[12] मनुष्यैर्व्यवहारी[13], प्रातःस्नायी,[14] स्थण्डिलशायी[15], क्षीरपायी[16] ब्रह्मवादिनाम्[17] आदेशानुसारम् अग्निष्टोमयाजी[18], सोमयाजी[19] च भूत्वा श्येनचित्[20] यवचिदादिषु प्राज्याज्ययाजि[21]त्रिविधाग्नि[22]कर्मकृत् [23]अग्निचित्सोम[24]सुद्व्यातिमवाप। तस्मादेवं समाराधनप्रसन्नस्य हुतादो[25] यराद् विभावा[26], निजोपजीविप्रभ्रां[27]जनकामदुर्घकृत्ते[28] सर्वसत्वाभिलप्यमाणशर्मणोऽपि [29]अभ्यादां सुशर्मण[30]स्तस्यासन्तानताधिप्रशाम [31]प्रतान् प्रभावतीनामा कन्याहम्। एकदाचाषाढपुरे स्वाभिजहृदयमानिनी[1] निजसखीं वेगवतीं द्रष्टुमहमगमम्। किन्तु सा कापि वनेचर्तिनी तपसि स्थितेति तामप्राप्य तन्मातु पृथिवीदेव्या मुखात्वत्प्रियां मदनमञ्जुकामत्रस्थितां ज्ञातवती अत तामवलोकयितुमत्रायाता। सा च त्वद्विरहविधुराऽनशनकृशा, पाण्डुरधूसरा, धृतैकवेणी, त्वद्गुणगायनी, तद्गु खलु गिरीन्द्रस्थ विद्याधराधीशकन्यावृन्देन परिवारिता, तत्र स्वरूपपरिचयं मह्यमदादिति विद्याप्रभावादिदानीं त्वामिह

---

१. 'राजध उपसंख्यानम्'। २ 'क्विप् च' साम्न इत्० इतीत्यम्। ३ 'आशास क्वावुपधाया इत्व वाच्यम्'। ४. 'इसुमन्त्रनाक्षु च'। ५-६ 'ज्वरत्वर०'। ७. 'गमादीनामिति, वक्तव्यम्। ८. 'ऊङ् च गमादीनामिति वक्तव्यम्'। ९. 'राज्ञोप'। १० 'इष क च'। ११. 'साधुकारिण्युपसंख्यानम्'। १२. 'सुप्यजातौ णिनिस्ताच्छील्ये'। १३. 'कर्तर्युपमाने'। १४-१५ 'व्रते'। १६ 'बहुलमाभीक्ष्ण्ये'। १७ 'ब्रह्मणि वद'। १८-१९. 'करणे यज'। २०. 'कर्मण्यग्न्याख्यायाम्'। २१. 'आख्यातपूर्वदेशे संज्ञायामुपसंख्यानम्'। २२ सुकर्मपापमन्त्रपुण्येषु कृञ। २३. 'अग्नौ चे'। २४ 'सोमे सुञ'।, २५ हुतमत्तीति हुताद् अस्ति तस्य, 'अदोऽनन्ने। २६ 'अन्येभ्योऽपि दृश्यते; 'विड्वनोरनुनासिकस्यात्'। २७ 'दृशग्ने च सहादाम्'। २८ 'दुह कब्घश्च'। २९ 'अन्ये च। ३० शृ हिंसायाम् अस्मात् 'अन्येभ्योऽपि०' इति मनिनि 'नेड्वशि कृति'। ३१ अनुनासिकस्य क्वि०' इति दीर्घ, 'मो नो धातो'। ३२ 'मन', 'वयड्नानिनोश्च'। ३३ 'व्रते'।

स्थित विज्ञाय त्वदानयनाय त्वत्प्रियतम[1]मन्या तामाश्वास्य तदर्थसिद्धये तवाभ्याशमाशु सम[2]ागतास्मि। किन्त्विह प्रेमिनं[3]रमन्य त्वामन्यचिन्तानिमग्नमवलोक्य 'हा दु:खम्' ! इत्युक्त्वा त्वदीयक्षिपर्मन्[4]या साऽनुशोचिता। एतन्निशम्यात्युत्कण्ठितो वासवद[5]त्तजस्ता जगाद यद् मयि कृपालुश्चेत् तदा अह[6]ज्व्यतिकरेणोपलब्धसाक्षात्कृतिरत्वम्, यत्र मे प्रिया मदनमञ्जुका वर्तते तत्र नीत्वा, मा तद्वियुक्तस्यपारपरिखौपारर्दश्वान कुरु। [इति सोपपदक्तत]

एतदाकर्ण्य तमादाय समुत्पतन्ती प्रभावती विहंगेन मार्गेण ज्योतिष्मत्या निशि गन्तु प्रवृत्ते। यान्ती चैकत्र ज्वलन्तमग्निमवलोक्य, करधृतनरवाहनदत्तहस्ता, तत्प्रदक्षिणा कुर्वाणा, प्रौढा सा, युक्त्यैवोद्वाहविधि निर्वर्तितवती। नभस्तलादुन्नतावनता पृथिवीम् आदौ विपणसिसदृशी सरित, अभ्रंकषान् पर्वतान्, अन्यानि च कौतुकानि पदे पदे प्रियमसु दर्शयन्ती समुत्पतनक्रमेण चातिदूरमाजगाम। तत्र चाकाशगमनश्रान्ते नरवाहनदत्ते पिपासौ, व्योममार्गादवतीर्य चन्द्रांशुधवलाम्भस सरस समीपे वनान्ते चैकस्मिंस्तमवातारयत्। तत्र पीताम्भस, क्षीणव[2]द्भ्रक्लान्तेस्तस्याश्रिते[3]कान्तल[4]तोपुंतते[5]रमणीय कानने, कान्तासम्भोगलालसा सं[15]मुत्पन्नवतीति नरवाहनदत्तेन हठाद्धर्षिता प्रभावती कृताश्वासा मदनमञ्जुका चिन्तयन्ती स्वेच्छावनिच्छया सम्भोगे प्रवृत्ता तस्मै स्वाभिप्राय सूचयन्ती कथामिमामकथयत्—

आसीत् पुरा पाटलिपुत्रे काचिद् दुर्नि[16]र्दयितैकसुन्दरतिरूपवती पूर्वधना[17]

> मदनमञ्जुकापहारे
> (निष्ठा निर्देश)

---

१ 'आत्ममाने खश्च', खिन्यनभ्यस्य'। २ आङ्पूर्वकाद्भूयते क्तः, 'श्वीदितोनिष्ठायाम्' इतीडभावे 'ओदितश्च' इति न, यजादित्वात्सम्प्रसारणे 'हल इति दीर्घः' आगतास्मीति भाव। ३ आत्मानप्रेमिनर मन्यते इत्यर्थे 'आत्ममाने खश्च' 'इच एकाचोऽम्प्रत्ययवच्च'। ४ 'इचएकाच'–। ५ 'सप्तम्या जने-', ड्यापो संज्ञा०। ६ 'पञ्चम्यामजातौ'। ७ 'अन्येष्वपि दृश्यते' इत्यत्र अपि शब्द सर्वोपाधिव्यभिचारार्थं। तेनात्र परिपूर्वकात् खनूधातोर्ड टाप। ८ दृशे क्वनिप्'। ९ 'डे च विहायसो विहादेशो वक्तव्य'। १० 'निष्ठा'। ११ कर्तरि कृत्'। १२ 'निष्ठायामण्यदर्थे', 'क्षियो दीर्घात्'। १३ 'श्र्युक किति'। १४ ऊर्णोतेर्णुवद्भावो वाच्य' तेन एकाच्त्वाच्चेट्। १५ रदाभ्या निष्ठातो न पूर्वस्य च द'। १६ दु गतौ, क्ते 'दुग्वोर्दीर्घश्च' विधेरेत्यर्थ। १७ 'पूञो विनाशे', निर्धनेत्यर्थ।

धनीकौ । समुच्छूनैकामवासना सा चास्मतोपायानुनिशं परपुरुषसङ्गत्यै 'पुत्र, मोदकांस्तेभ्रातरानेतास्मीति' शून्यभवनगृहीणं सुतं समाश्वास्येतस्ततो याति स्म । यतो ह्यन्यद्युम्नं सा मोदकानानीय बालकाय ददाति स्मेति स तदाशया गृहेऽदूनचेतास्तूष्णीमतिष्ठत् ।

एकदा विस्मृतिवशान्मोदकाननानीयमाना सा मोदकान् याचमानाय बालकायाकथयत्, 'पुत्र, अहं तु स्वकामुकरूपमोदकमतिरिच्य नान्यं मोदकं जाने । तत्निदाग्यान्यासक्तयाऽनया मदर्थं मोदका नानीता इति बीताशामनाशाऽवदीनस्वान्त स शिशुर्निरसुस्संजातः' ।

इत्थं हे प्रिय, त्वया सह सर्मनाऽहं सुतरां त्वा स्वीकरोमि चेन्मयैव त्वम्भ्रमाय कृताश्वासाय अपीदानीं दूंकणाशाया मदनमञ्जुकाया कुसुमसुकुमारं हृदयं परिस्कन्दीकृत भवेदिति प्रतिस्तेभ्याहं दयितमप्यधूनेदूयितं

मदनमञ्जुका-(समागम)

त्वां नाभिलपामि । प्रभावत्येत्युक्तो नरवाहनदत्तस्तस्याश्चारित्र्यौदार्यं भृशं प्राशंसत् । नवनवाश्चर्यनिर्माणकौशलज्ञ विधेरनुचिन्तयन् 'यत्र मदनमञ्जुकाऽऽस्ते तत्र मां नयेति' च पुनस्तामब्रवीत् । तच्छ्रुत्वा प्रभावती समादाय व्योममार्गेणाषाढपुरं प्राप्य स्नेहेन विना [11]निर्वाणोन्मुखी दीपप्रभा रविश्री स्नेहेनेव, ग्रीष्मे [12]शुष्कजीवना नदीं प्रावृट् वृष्टिपूरेणेव विरहाधिक्षामां[13], शुष्यत्तनुं मदनमञ्जुकां तेन सङ्गमयामासेति शर्वरीशर्वरीशयोरिव तयोः सङ्गमोऽन्योन्यानन्दाय समपद्यत । सङ्गोनावपि तौ प्रभावती-प्रभावोपनतानि सुपक्वानि फलान्यन्यानि स्वादिष्टभोग्यानि[15] चाभुञ्जा

---

१. स्त्री । २–३. 'ओदितश्च' । ४. 'स्वादय ओदित, अत दूङ् परितापे अस्य 'ओदितश्च' इति निष्ठानत्वे दून । ५. 'विभाषाऽभ्यवपूर्वस्य', 'हल', 'श्योऽस्पर्शे' । ६. 'अद्योऽनपादाने', 'यस्य विभाषा', मगनेग्यथं । ७ ओमरच् वेदने, 'स्वरतिसूति–इति वेट्कत्वात् 'यस्य विभाषा, 'ओदितश्च' तस्यासिद्धत्वात् 'निष्ठादेशः षत्वस्वरप्रत्ययेड्विधिषु सिद्धो वाच्य' । ८. 'परिस्कन्दः प्राच्यभरतेषु' । ९. 'प्रतिस्तब्धनिस्तब्धौ च' । १०. 'दिवोऽविजिगीषायाम्', अर्थाणकान्तमिति भाव । ११. निर्वाणोऽवाते' । १२. 'शुष क' । १३. 'क्षायो म' । १४. 'पचो व' । १५. 'भोज्य भक्ष्ये' ।

ताम्। तद्विद्याबलेनैव च मदनमञ्चुकामपहाय न कोऽप्यन्य प्रतीतिमित्यपि जनेपु[1] द्रष्टु तमशकत्।

प्रात काले विरहकृशायास्तस्या एकवेणीं मुञ्चन्त निजप्रियम यमर्पपरवशा मदनमञ्चुका जगाद, 'क्षीब[3] मानसवेगे हते एवैषा हर्षोत्फुल्ल[4]नेत्रेणार्यपुत्रेण लब्धमुक्[5]समुन्नद्धरतेन मोक्तव्या, मृताया ममैषा मया सहैवमेव बद्धा वा दग्धव्यति समधिकदु खनुभया मया विक्रमासीत् किन्त्वसावधिपर्यन्ते वेगवत्या निक्षिप्तोऽप्य दृष्टेन प्राणो न म्लान इति विदितमेव भवतस्तथापि जीवयेव तस्मिन्नद्यैषा त्वया मुक्तेति हीणाया मे मनो दोधूयते। साध्व्या परन्त्ये यमुक्तो नरवाहनदत्तस्तामि थ सान्त्वयन्नुवाच, 'विद्या समासाद्याधिरादेवाशु शत्रु हत्वा पूर्त वदभिलाषवितैं कृतकृत्य शान्तचित्ता त्वा करिष्यामीति खेद मा गा'। एव मदनमञ्चुका समाश्वास्य नरवाहनदत्तो वैद्याधरे पुरे उवास। प्रभावती च ध्यातस्वविद्याप्रभावत ज्ञातनरवाहनदत्ता स्वयम तद्दिनैव तदीयमेवमप्रतर्क्य रूप कृतवता यत्त द्रूपेण एवानोऽपि राजपुत्रो नि शङ्क यथासुख विविधान् भोगान् भुञ्जानस्त त्प्रासादाङ्के तथापि, इय मदनमञ्चुका वेगवत्या वयस्येतीमा वित्तीकृतनिजमखी सत्यैकवित्तीभूता प्रभावती, निजसखीमिव सर्वथा परिचरति, एवञ्च 'अेय भित्तीकृतसकलसपत्नस्वान्त प्रच्छन्नोऽनङ्ग इव मूर्तो, नरवाहनदत्त' एत न्मर्वं जानाना आपादपुरवासिनो मानसवेगत, तद्रहस्यमुद्घाटयन्तो मिथकर्षया नृण्य[10] जग्मु।

एकदा पारस्परिकवार्ताप्रसङ्गेन मदनमञ्चुका, मानसवेगकृतस्वापहरणवृत्तान्त निगदितवती यद्वलितएण्वालुब्धो[11] गुध्यागुधितो[12] मानसवग [13]क्षुधितो हर्यक्षो

---

१ 'स्त्य प्रपूर्वस्य', प्रस्त्योऽन्यतरस्याम् (स्त्यै शब्दसघातयो, सघीभू तावपि जनेपु इत्यर्थ)। २–३ अनुपसर्गात् फुल्ल क्षीबकृशोल्लाघा'। ४ 'उत्फुल्लसम्फुल्लयोरुपसख्यानम्'। ५ 'मुदविदोन्दत्राघ्राहीभ्योऽन्यतरस्याम्' 'आदितो निष्ठायाम्'। ६ 'अयुक क्तिति', न ध्याख्यापृमूर्च्छिमदाम्'। '७ वित्तो भोगप्रत्यययो'। ८ भित्त शकलम्'। ९ न ध्याख्यापृमूर्च्छिमदाम्, 'रात्लोप'। १० 'ऋणमाधमर्ण्ये'। ११, 'लुभोऽविमोहने' गार्ध्ये लुब्ध'। १२ उदुपधाभावादिकर्मणोरन्यतरस्याम्', शब्विकरणेभ्य एवेष्यते', (गुधित परिवेष्टित इत्यर्थ। गुध परिवेष्टने, दिवादि)। १३ वसतिक्षुधोरिट्'।

हरिणीमिवाभिभूय स्वमायया मामपहृत्य क्रूरकर्मभिर्भाययन् यावदेषानुचुचूर्षयिषति तावदेवामर्षिणेन, समुद्रनामिना, रुद्रचिह्नेन,

मदनमञ्जुकायाः (हृतापहरणवृत्तान्तः)

भक्तजनाभिलषितवाञ्छितेन, भैरवाकारेणाऽभिभूय भगवता भैरवेण सहुङ्कारं प्रधर्षित 'किमियं विद्याधरेन्द्राणां भाविचक्रवर्तिनो भार्याऽस्मासु स्थितेष्वेवं परिभूयते'? भगवतेत्थमुक्त पापो मानसवेगो मुखाद् रक्तं वमन्नवन्यां क्लिशितो निपतितवान्। ततस्तिरोहिते देवे, निष्कुषिततद्धुङ्कारभयशल्य, जगाद्याशाधामन, स मयि शौर्याधिशूनो निजगेहं गत। अन्तःपुरचेट्यश्च तदानीमतिभीता, वियोगविधुरां, प्राणत्यागोन्मुखीं मामुपगत्य मत्पितरौ निवेद्य सान्त्वयन्त्य एवमुक्तवत्यो यत्पुरा पूतचरित्रां काञ्चिद्रूपवतीं मुनिकन्यामवलोक्य काममोहितो हठात्तामपहरन्तं मानसवेगस्तज्जननि शप्तो यदनिच्छन्तीं परनारीमभिजिगमिषोस्ते मूर्धा शतधा विदलिष्यतीति बलादयं परदारान् गन्तुं नैव शक्नोत्यतो मा भैषी, देवादेशात् नाचिरमेव ते भर्त्रा सह सङ्गमः संभावित इति प्रमोदिता भव। एवमुक्तवतीष्वेव तासु तत्क्षणमा वेगवती मामाश्वासयितुमिहागत्यैतो गता रात्रौ प्रासेरयत परं न किञ्चित्ते निगूढम्।

तदनन्तरमेव ज्योत्स्नाप्लावितैरङ्गैरमला चान्द्री तनुरिव स्वकीयेन सौम्येन दर्शनेनामृतेनेव मां सिञ्चन्ती दुरात्मनोऽस्य साध्वी धात्री पृथ्वी देवी सम्प्रदायागतैरधं मामनुबोधितवती यन्मद्दुहितुर्वेगवत्या अत्रास्मिन् राज्ये पितृकल्पितो भागो वर्तते। सा च, त्वदीयेन भर्त्रा परिणीतेति त्वदीया मर्ता। अतस्तद्भूतमात्मीयं स्व समाकल्प्य समुपभुञ्जाना 'शत्रुहस्तनिर्वर्तिता तदन्नं कथमहं भुञ्जीय' इति विचारपरा शुभोदर्कं परित्यक्ताहारमात्मान मोपेक्षस्व। स्वविचारयत्नेन मयैव...

---

१. 'मुच्यतिरतिक्षायाम्'। २. 'मजि पूजायाम्' इतीदि 'नाडि पूजायाम्'। अशु-विशेषणे इति चौरादिकाद् क्ते 'निष्ठायां सेटि' इति णिलोपः। ३ 'निष्ठाशीङ्०' 'आदिकर्मणि निष्ठा वक्तव्या' 'विभाषा भावादिकर्मणोः'। ४ 'क्त्वा कन्वानिष्ठयोः'। ५ 'ननिपति–' इति षट्कन्याधिवेधे प्राप्ते 'द्वितीयाश्रितातीतपतित–इति निर्देशादिट्, कृन्तत्यादीनामीड्विषेन 'यस्य विभाषा' यस्यानिट्त्वाद्वेट्। ६. 'इन्धिनिष्ठायाम्'। ७. स्त्र्य स्वी निष्ठायाम्। ८. 'पूङश्च'। ९. 'निष्ठायां सेटि'। १०. 'रलुपधात्–' इति वैभाषिककित्त्वाभावे गुण।

हमवगे[1] तुभ्यञ्चावितथमभिदधे। एवमुक्त्वा सशपथं सुतामम्बद्धोद्दीप्तस्नेह[2]भावयाऽहमवस्थोचिताहारं कारिता। त्वया सहागत्यैव भ्राता वेगवत्या पराजितस्त्व च रक्षित। अत परं न किञ्चिदहं वेद्मि। बाढमेतत्[3]किन्तु यद्वैराग्यध्वान्ताक्रान्तस्वान्तापि वेगवतीसिद्धिम् अम्लिष्टविरिब्ध[4] तदैवतद्वचश्च स्मरन्ती त्वत्प्राप्त्याशा संलग्नान्[5] प्राणान् प्रघृष्टा[6]हं न पर्य्यत्याक्षम् इति महानुभावाया प्रभावत्या प्रभावाद् [7]शत्रुसङ्कटेऽप्यत्र मम प्राणपरित्रातो मयोपलब्धस्त्वमिदानीम्। तथापि मदीये स्वान्ते कष्ट[8]मेतच्चिन्तया वर्तते यत्प्रभावत्या अनुपस्थितौ तव तद्रूपे विनष्टे काऽऽवयोर्दशा स्यादिति।

इत्थमुद्घुषित[11]वाक्यां मदनमञ्चुका परिसान्त्वयति नरवाहनदत्ते तत्र तिष्ठति, प्रभावत्याश्च स्वपितुर्भवन[12]मर्णवन्त्या तदनभ्यर्णतया विनष्टतद्रूपं नरवाहनदत्तं कमपि तत्र स्थितं पारदारिकं मत्वैनदा सर्वोऽपि राजकुलपरिजनो भयाद्राजकुलं गत्वा न्यवेदयदिति भयभीता वार-

नरवाहनदत्तस्य निग्रहः

यन्तोमपि मदनमञ्चुकामपवार्य स्वबलान्वितो राजा मानसवेगो नरवाहनदत्त पर्य्यनिवेष्टत्। तदानीमेव तन्माता पृथिवीदेवी सत्वरं तत्रागत्य राजानमब्रवीत्, 'पुत्र, नायं पारदारिकोऽपि तु परिपीतस्फीत[13]सकलशास्त्रकलाकलापक्षीरसागरावगाहनोद्भूतामृत यशः श्वेत[15]धीर, [16]दान्त, [17]प्रशान्ताऽऽभ्रान्त[18], सर्वदाऽहष्ट[19]तनूरुह, विद्याधरैरुषितम

---

१. अवगच्छामि। २ 'श्वीदितो निष्ठायाम्'। ३ 'क्षुब्धस्वान्तध्वान्तलग्नम्लिष्टविरिब्धफाण्टबाढानिमन्थमनस्तम सक्ताविस्पष्टस्वरानायासभृशेषु। ४ म्लिष्टमविस्पष्टम् तद्विरुद्धम्, स्पष्टमित्यर्थं। ५ विरिब्ध स्वरस्तेन स्पष्ट स्वरमित्यर्थं। ६ संलग्नान् प्रसक्तान्, निष्ठा नत्व निपातनात्। ७ 'घृषि शसी वैया च'। ८. 'दृढ स्थूलबलयो'। ९ 'प्रभौ परिवृढ'। १० 'कृच्छ्रग हनयो कष्ट'। ११. 'घुषिरविशब्दने', इत्यनेन अविशब्दने घुष्टा रज्जुरित्यादावेव निषेधेऽत्र शब्देन प्रकटीकृताभिप्रायार्थे इट। १२ अर्द्दतिरिह गत्यर्थकस्तेन समर्णत्रयामित्यस्य 'अर्दे सन्निविभ्य' इतोणिनषेधे मगतत्यामित्यर्थं। १३- 'अभेश्चाविदूर्ये'। १४ 'रोरध्ययने वृत्तम्' (अधीतमित्यर्थं)। १५ 'श्वत पाके' (सुपक्वदुग्धम्)। १६–१७ वा दान्तशान्त—। १८. दृप्तमत्वर सघुषाऽऽस्वनाम्। १९. हृषेर्लोमसु।

पवित्रं, धर्मराजात्मजो नरवाहनदत्त इदानीं निजभार्यामुपायात । जामाता चायमस्माकम् इत्येतद्विद्याबलेनाहं सर्वमवगच्छामि । मात्रेत्थमुक्तः मनुपरम्परानामर्द प्रख्यातस्वेदो, नातिप्रहृष्टो, मानसवेगो जगाद, 'त्वया महेन्द्रादित इयत मयाऽविदित श्वशुरित्येतदानीमय निर्णय दित, निश्चिते शास्त्रैरिहतोऽवसितोऽन्धापानमित मध्यादौ पुरो वा निर्दिष्टं समवलोकित स्यात् ।' एतन्निशम्य जामातृस्नेहतो मात्रा पुनरभिहितम्, 'वैद्याधरे लोकेऽधर्मो न लभ्यतेऽतोऽत्र विद्याधराणां या धर्माधर्मसभा वर्तते तत्प्रधानस्याग्रे प्रसङ्गोऽयमनुपस्थापनीयः । तेनैव हि य समुचितो निर्णयः प्रदेयो भवेत्स शोभतेतराम् । मातृप्रोक्तोत्तरवचः एतद्धि गौरवात्तन्मानसवेगेन प्रतिपन्नं किन्तु यदृच्छा स तत्र नेतुमादिष्टोऽभूत्' इति श्रुत्वा निरतिशयाधीततत्सोदितः दिव्यपोन्मत्त इव दग्धिज्ञातकुन्ताघातसमस्तज्ञातामर्षो नरवाहनदत्तस्तोरणस्तम्भमुत्पाट्यागणितारस्तत्रयान् मृत्युपातनदर्शीत् । इतश्च चैकस्य हस्तादसिमेकमाकृष्य द्विव्यपराक्रम सोऽन्यानपि जघन्यानिजमन्युवह्निदाधान्तकमर्धानकार्षीत् । नरवाहनदत्तीयमेतत्पराक्रममवलोक्य मानसवेगो दिव्यया निजविद्यया बद्ध भार्यानुगतञ्च स तां सभामनैषीत् इति भेरीमहाशब्दमहाहूता इतस्ततः शब्दकारा विद्याधराः सुधर्मायां देवा इव समागत्य सम्मिलिताः ।

विद्याधरैः परिवृतस्तदानीं वायुपथो रत्नसिंहासनमनुपाविष्ट इति दृष्ट्वा दुष्टो मानसवेगस्तदग्रे स्थित्वेत्थमवादीत्, 'मर्त्योऽपि स्वसुरन्तःपुरे चारित्र्यविध्वंसकोऽयं वध्य' इति । एतन्निशम्य राज्ञा स्वाभियोगे प्रत्युत्तरीतुमुक्त आयुष्मो वीरो नरवाहनदत्त प्रस्तावानुसारमेतत्, 'सा एव सभा यत्र सभ्यो भवत्; स एव च सभ्यो यो धर्मं वदेत्, स एव च धर्मो यत्र सत्य स्यात्; सत्य च सत्य सत्यछलनिर्मुक्त प्रतीयेत । अहं यत्र मायया बद्धो भूमौ च स्थित । सप्रतिवादी मानसवेगश्च सुख आसने चोपविष्ट इत्ययमपि वाच्यस्थानताविस्थितो, विवादस्तावत्साधनवस्थित ।

1. 'अपवितत्थ' । 2 'ष्याय पो' । 3. मोपमर्गस्य ष्यादेशो न । 4 'हादोनिष्ठायाम्' । 5 'दतिस्यतिमास्थामिति द्विति' । 6 'शाच्छोरन्यतरस्याम्' । 7 आङ्पूर्वकस्य प्याय, अन्धूधसो (अर्थयो) ष्यादेशोऽसोऽत्र अन्धापीनेऽन्धरूप मित अविस इत्यर्थ । 8. दधातेर्हि' । 9 दा दद्गो' । 10 'अव उपसर्गात' । 11. अनुपूर्वकादादाने ने 'दन्ति' । 12 धट् धातो 'धुमास्था-इतीत्वम् । 13 पञ्चदान इत्यस्य ने 'अनमनम्पनो मम्हाणो । 14 मदो अधिपर्यांसिद्धिति' ।

वायुपथ एतदाकर्ण्य तमपि मोचयित्वा, मानसवेगमपि क्षितावुपावेशयत्। तत सर्वेषु शृण्वत्सु नरवाहनदत्तोऽभ्यधाद् यदनेनाहृत्य समानीता स्वभार्यां मदनमञ्जुकामहमत्र प्राप्तवाँश्चेत्तदा कस्य शुद्धान्तो-

नरवाहनदत्तस्य मुक्ति

मया ध्वसित ? अस्या स्वसा चाह वेगवत्या मम पत्न्या मदनमञ्जुकाया रूपेणाभ्युपगम्य स्वकीयो भर्त्ता विहितश्चेत्तदा का मे प्रेक्षणीचारित्रापराधिता ?

एतत्सर्वमाकर्ण्य राजा वायुपथोऽनीत्, 'भविष्यन्महोदयो महामाय धर्म्यं वदतीति नायमधर्मकलङ्कपङ्केनाङ्कनीय । एवमुक्तोऽपि मानसवेगो मोहान्धोऽ धर्माच्च यदा न्यवर्तत तदा धर्मानुरोधिनस्तस्य सन्नद्ध मानसवेगस्य परिभवे सैनिको महान् सङ्क्षोभ समजायत । तत्रत्यदिव्य कन्यका विलोकयन्नरवाहनदत्तश्चाचकथत् यन्मायां विहाय मया सह युध्यस्व, एकेनैव च प्रहारेण भीतायुर्भूत्वा क्षतविक्षत क्षितौ निक्षिप्ते युद्धकलानिष्णातस्य, नैकदा जम्पतिहतसपत्नासृक्सरित्प्रतिसन्तीर्णस्य मम पौरुषप्रज्ञानलोकस्व । एवमन्योन्यसमुपजातकलहेषु विद्याधरेषु सभान्तरस्था त्सहसैव विदीर्णस्तम्भाद्भैरववपुरञ्जननिभो व्याघ्राम्बरो, विनिह्नुततरणि, विद्युल्ल तातरलप्रदीप्तलोचनार्चि, प्रलयमहामेघ इव देव एक आविर्भूय 'न कथमपि भाविविद्याधरचक्रवर्तिन कुप्लेऽत्र पराभवो भवदिति' गर्जन्मानसवेगमुत्थाप्या धोमुखीचकार । नरवाहनदत्तञ्चाशु भुजाभ्यामादाय संरक्षणार्थमृष्यमूकपर्वत परिसरं प्रापय्य तत्रैव च त स्थापयित्वा तिरोदधो ।

इत्थमपनीते ततो नरवाहनदत्ते शान्ते च विद्याधरसम्भ्रमे वायुपथ स्वैरपरैश्च सहित स्वहर्म्यमाजगाम । मानसवेगोऽपि च हर्षविषादाकुलित मदनमञ्जुका पुरस्कृत्याषाढपुर प्रत्यागतवान् ।

सुसदु तयोश्चक्र विधिविधानानुकूलमनिर्बाध परिवरिवृत्तीति । तत्रत्र च

---

१ 'निष्ठायामण्यदर्थे' 'क्षियो दीर्घात्' । २ 'वा क्रोशदैन्ययो' । ३ निनदाभ्या स्नाते कौशले' । ४ सत्राद्यभावात् 'सूत्र प्रतिष्णातम्' इत्यस्य प्रत्युदाहरणम् । ५–६ विकुशमिपरिभ्य स्थलम् ।

प्रागिनां धीरत्वपरीक्षेरिति विजयलक्ष्मीमाश्लिष्ट', दिनमुखेऽस्मिन् एकोऽपि नरवाहनदत्तस्तैस्तैर्दारैः संयोजितो मुहुर्मुहुर्वियोजित' ।

अथैकदा ऋष्यमूकाद्रिमधिष्ठितं तं प्रभावती समागत्योक्तवती यन्ममास्मि-धानात्पापं चिकीर्षुणा मानसवेगेन भवान् सभां नीत इत्येतद्विज्ञाय विद्याप्रभावेण भैरवदेवानिर्भावविडम्बनं कृत्वा तत्पापपाशान्मया द्विगुणो भयानिह समानीतः । एतद्धि समिद्ध-सिद्धसंग्रम् इति यत्वतां विद्याधराणामपि मते', विदिते, स्पृष्टे, रक्षिते चात्र गिरौ केषामपि मायाप्रपञ्चो न प्रभवति । ममापि विद्याविभवो नात्र प्रसरतीति कथं त्वमत्र यन्याहारेण यास्यसीति मे दुःखम् ।'

एतदुक्तवत्या प्रभावत्या सह कालं प्रतीक्षमाणो नरवाहनदत्तो मदनमञ्जुकां ध्यायंस्तत्रोवास । तत्पर्यन्तासन्ने पवित्रे पम्पासरसि सस्नौ । स्वादूनि फलानि मूलानि च पप्सौ । मृगमांसोपदंशश्च नीरसरसनिर्मलः सरसं सुगन्धि च पयः पपौ । एवं तत्र नियमतो रामाश्रमानालोकयतश्च तस्य मनो विनोदार्थं प्रभावती यत्किंचिद्रामायणवृत्तान्तमवर्णयत् यदिदं मर्माभिविभ्रमीभस्य, रामस्य सारमैः सह तरुमूले कृतोटजम् चासितम् ; इदं तस्य भुक्तम् ; इदञ्च वासितम् इत्यादि । एवमत्र कतिचिद्दिनानि स्थितो रामोऽस्मिन् वहुत्वा विमानीकृतलङ्केश्वरोऽनेनैव पथा विमानेन जानकीमानिन्ये । एवमेव भवानपीह कञ्चित्कालं स्थित्वा गतो मदनमञ्जुकामनाप्स्यतीत्यादिकथयन्त्या तया सह सञ्जल्पितं सहगतैव नियमपरः वाहनदत्तो दिनानि निनाय । (निष्ठानिर्देशसमाप्तिः)

एकदा धनवत्यजिनावत्यावुभे विद्याधर्यौ—याभ्यां स गन्धर्वपुरान् धावन्नौ प्रापितो भगीरथयशसं परिणयतिस्म—द्वितीयाऽनयीत पम्पायां "युष्मानो समुपजग्मतु । स्वकीयया सख्या प्रभावत्या सह तत्र अजिनावत्यां मिलितायां धनवती नरवाहनदत्ताय प्रारनावीत्, 'एषा अजिनावती प्राक् मया वाचा युष्मद्दत्तेऽपाणवाभ्युदयेनाधुना त्वया परिणेतव्येति' । एतद्धनवतीवाक्यं प्रभावती नरवाहनदत्तश्च सन्तीरेनैदादनुमुमुदाते इति धनवती यथाविधि यक्षेश्वरायाजिनावतीं ददाना नित्रविद्याः स्थापितदिव्यसम्भारं सुतोद्वाहमहोत्सवं निर्वर्त्यास्यैव पुनर्नरवाहनदत्तं

1–2. 'गरयर्याहमंहरिलरशीहृत्यानवगत्रनदहमीदंतिभ्यश्च' । 3. निर्विरहा स्नेहनमोधनयो, 'यीत' वः' । 4. 'नलिपुद्वित्रुजायैभ्यश्च' । 5–7. लोऽधिकरणे ■ धीश्चदनतिप्रत्ययवमानार्थेभ्य' । 8–9. 'नपुंसके भावे क्त' । 10 सुपजोद्यंतिप् ।

बभाषे, 'पुत्र, यत्र-तत्र-चिरं स्थातुमसाम्प्रतम् । मायावी हि विद्याधरवर्ग इत्य-धुना सभार्यस्त्वं निजपुरीं कौशाम्बीमुपढौकस्व । अहमपि निजसूनुना चण्डसेनेन सह तत्रैवागमिष्यामि । धनवतीत्युक्त्वा दिवमुद्ययौ । प्रभावत्यजिनावत्यौ च नरवाहनदत्तं नभसा कौशाम्बीं प्रापयामासतुः ।

इत्थं कौशाम्ब्या उद्यानेऽवतारितो नरवाहनदत्तस्तत्रत्यैः सर्वैर्जनैरदर्शि। 'अतिभाग्यशालिनो वय ये दिष्ट्या राजपुत्रं पश्याम इत्थं ब्रुवाणानां यूनां जरतां च समन्ततो महान् कोलाहलः समजनिष्ट । नगरोपकण्ठे समुपनिषेदिवांस[2] स शुश्रुवान्[3] वत्सराजश्चाथाकाण्डसुधासारसंसिक्त इव वासवदत्तया, पद्मावत्या, रत्नप्रभादिभिर्वधूभिः, यौगन्धरायणादिभिर्मन्त्रिभिः, कलिङ्गसेनया, गोमुखादिभिश्च सह ग्रीष्मेऽध्वगो ह्रदमिव समुपेयिवान्[4] । तत्र वत्सेशो देव्यौ च निजसुतं चिराद् ददृशिवांसस्तमालिङ्ग्याथामन्दानन्दं विविदिवांसः[5] समुच्छलदूर्मिवात्सल्यसागरमिव विविशिवांसः[6] हर्षकण्टकितेऽङ्गेषु प्रोतमिव तं मोक्तुं न शेकुः । ततो मिलितेषु तेषु सर्वेषु प्रवर्तमाने महोत्सवे, सिद्धविद्याप्रभावस्य सर्वमवगत्य मानसवेगस्य स्वसा, नरवाहनदत्तस्य पत्नी वेगवती, व्योममार्गेण तत्रावतीर्य निजपतिश्वश्रूश्वशुरकृत-पादानतिर्नरवाहनदत्तं जगाद, 'भवदर्थं दुर्बलीभूता सर्वा विद्यास्तपोवने साधयित्वा कल्याणिन्नस्तवान्तिकं पुनरहं प्राप्ता । एतदभिधाय सा प्रभावत्यजिनावत्यौ सख्यावभिगम्य ताभ्यामाश्लिष्टा यावत्ताभ्यां तत्रोपवेश्यते तावदजिनावती माता धनवत्यपि तैस्तैर्विद्याधराधिपैः समाच्छादितव्योमतलैरिव तद्बलैर्युतैः सह तत्रैवा-जगाम । ततस्तस्याः सुतो महाभुजो वीरश्चण्डसिंहस्तदनु मितगतिः, प्रभावत्याः पिता पिङ्गलगान्धारः पूर्वप्रतिपक्षसभापतित्वो वायुपथस्तथा वज्रप्रभेण पुत्रेण सह राजा हेमप्रभो गन्धर्वदत्तया सुतया सहितो गन्धर्वराजस्तथा चित्राङ्गदेन पुत्रः सागरदत्त, एते सर्वे तत्रोपगताः सपुत्रेण वत्सराजेन च सम्मानिता यथो-चितासनेपूपाविशन् ।

तत्रैव सर्वेषूपविष्टेषु सत्सु पिङ्गलगान्धारो राजा सदसि तिष्ठन्तं जामातरं नरवाहनदत्तमुवाच, 'देवादिष्ट स्वचक्रवर्तिन भवन्तं पश्यन्तोऽतिस्नेहवशा मर्त्ये

१ 'जीर्यतेरतृन्' । २–३ 'भाषायां सदवसश्रुवः' । ४ उपेयिवाननाश्वाननूचानश्च' । ५–७. विभाषा गमहनविदविशाम्, 'दृशेश्च' । ८–९ 'लट शतृशानचौ०' ।

वयमिह समवहिता संमाहयिता । नियतव्रता, दिव्यज्ञानवती, दधानाऽक्षसूत्रम्, वसाना कृष्णाजिनम्, त्वामभिरक्षन्ती सर्वदोद्युक्ते । विद्याधरोत्तमवन्दनीया, सिद्धविद्या सावित्री साक्षाद्भगवतीवेयं ते अभ्युदयंनवतीति त्वदीयकार्यमिदं न सन्देहस्तथापि यदहं वच्मि तदमाकर्णय 'अत्र हिमाचले विद्याधराणां स्थितेर्द्वौ भागौ वर्तेते, उत्तरो दक्षिणश्च । कैलासादर्वाग्दक्षिण , तत्परतश्चोत्तर । तत्रैषोऽमितगतिरुत्तरभागाधिपत्यार्थमिदानीं तप्तसुदुष्करतपा परितोषितेन शङ्करेणोक्तो यच्चक्रवर्तिनरवाहनदत्तस्ते समीहितं साधयिष्यतीत्यत्र तवान्तिकमुपयात । इदानीं तत्राग्र्यसिंहासने समासीन मन्दरदेवाख्यो दुर्मतिर्मुख्यो राजा वर्तते । स चैवं बलवान् यद्व्यासविधेनापि त्वया विजेतुमसाध्य । यस्तु दक्षिणभागे गौरिमुण्ड इति विश्रुतो राजा वर्तते सोऽतिदुर्जयो दुरात्मा च । स च विविधमाया विदितो, विद्विषस्य तव श्वशुरो मानसवेगस्य परम सुहृदिति यावत्र स साधितस्तावत्र ते कार्यं सेत्स्यति । अतस्त्वमचिरेणैव सोत्कर्षं महाविद्याबलं साधय । पिङ्गलगान्धारेणेत्थमुक्ते धनवत्यप्यनुमुमुदे । विद्यासिद्धयर्थमीश्वराराधनार्थं च यथानिर्दिष्ट सिद्धक्षेत्रं गत्वा तत्प्रसादात्प्रकर्षाय तपसे च समादिष्टो नरवाहनदत्तः । पुनरिमवेव प्रसङ्गे चित्राङ्गदोऽब्रवीत्, 'देव, मिलिता इमे सर्वे राजानो भवन्तमभिरक्षन्तीति सर्वेषामग्रयायी एष विजय क्रियताम् ।

इत्थं तैरुक्त- कृतनिश्चयो महाविद्याप्त्यर्थम् अर्जयिष्यन् नरवाहनदत्तो विहितमाङ्गलिकक्रियोऽमितगतिप्रमुखरिपतीन्समतिविक्रमाख्य चण्डपवनोत्तमगाराम्भोनिर्मलिजयदेः परिवृतो नभ उत्पतन् क्षणादेव गन्धर्वपतिविद्याधरेश्वरधनवत्या च सिद्धक्षेत्रपर्वतमानीयत । तत्र च मिहिरादित्यमतसतीर्थजलैः स्नायमान पवमानो हविषा दिशं यजमान, स्थण्डिलमधिशयान, सर्वदा विविधान् भोगान् भुञ्जानोऽपीदानीं फलमूलवृत्तिं कुर्वाण, स्वानुभावेनैव च तपोविघ्नान् निघ्नन् , व्योमचराधिपतिपरिवृतस्सर्वथाप्यनघो रक्षोभिरक्षोभितहृदयो दिवानिशमाशङ्कराराधनायात्यन्तमतप्यत् ।

---

१ इण् गतौ, समागता इत्यर्थः । २–३. आत्मनेपदस्याच्छानच् ; 'शानं जुहु' । ४. कुर्वन्दृश्यो क्रियायाः । ५. 'देवाः' । ६ 'विदे शतुर्वसु' । ७ 'तौ सत्', 'लृट सद्वा' । ८ पूङ्यजोः शानन्' । ९ 'ताच्छील्यवयोवचनशक्तिषु चानश्' ।

तथा तपस्यन्त तमतिसमुत्सुका पञ्च विद्याधरकन्यका मदनपरवशा मिथ समय चक्रुर्यत् अद्यमस्माभिर्मिलिताभिर्युगपत्पतिर्वरणीयो विवाहश्चानेन वरणीय इति। यदि चैकामुना सह पृथग्विवाह कुर्यात् तदा सखीद्रोहिणीं तामुद्दिश्य शेषाभिरग्निप्रवेशो विधेय। तमवलोक्यैव दिव्यकन्यकासु तासु क्षुभ्यन्तासु, तद्-वाक्षिविषयक व्रतं च धारयन्तीषु तत्राकस्मात्तपोवने महोत्पाता प्रादुरभवन्, तथाहि–पतिष्यता शूराणा गतिं बोधयन्निव उच्चैस्तमतरून् मनुन्मूल्यन्महारौद्रो वायुर्ववौ। किमत्र भवेदिति भयादिव भूमिश्चकम्पे। भीतावकाशदानार्थमिवाद्रि-सानवोऽप्यमिपत। हे विद्याधरा प्रभुमम् रक्षत! रक्षत!! इति वदद् इवानभ्र नभस्तलं घोरघोषमकरोत्। किन्त्वेव भूतेऽप्युत्पातसम्भ्रमे नरवाहनदत्तोऽर्हन्त भगवन्त त्रिलोचन ध्यायन्नि`कम्प एव तस्थौ। अनिष्टाशङ्किनो गन्धर्वराजविद्याध-रेश्वराश्च सावधाना सन्नद्धाश्च द्विपदभ्यस्तमवन्तोऽवस्थितवन्त। व्याधूतलता-तीक्ष्णकोटिवृक्षानि वनानि अहितागमशसिन उत्पातान् भर्त्सयन्ति इव सिहना-दान् मुमुचु।

अन्येद्युश्चाकस्मात् आकाशे कल्पान्ताम्बुदमेदुर घोरनाद विद्याधरबल-मदृश्यत। धनवती च तदानीं स्मृतनिजविद्याबलेन सर्वं विज्ञाय मुन्वद्भिर्जर-

मानसवेग—युद्धम्

ट्विश्च त्रिशुगुप्स्यमानेन मानसवेगेन सहाय गौरिमुण्ड समायात इत्यभ्यधात्। तदानीमुद्गूर्णविविधायुधान् सर्वान् विद्याधरान् प्रति समानसवेगो गौरिमुण्डोऽभ्यधावत्। क्वाय मानव। इ च वय गुचरा इति तद्गृह्णाणा युष्माक दर्पमहमिह क्षणेनैव अपनेतौ भवामीतिवादिन ते निरार्द्धरिणुश्चित्राङ्गदोऽपि क्रोधादभ्यद्रवद्। गन्धर्वाधीश्वरो राजा सागरदत्तस्तथा प्रचण्डशौर्दण्डो वायुपथ, पिङ्गलगान्धार-श्चैते सर्वे विद्याधरेश्वरमहारथा एततेजोऽसहिष्णव सबला सिहा इवाभिगर्जन्तो द्विपद्विपमनोभीर्ति प्रतनिष्णव समुन्मदिष्णु मानसवेगमभ्यधावन् इति चित्रा इवात्र सैन्यरेणुघनाकीर्णे, शस्त्रज्वालातडिल्लते, निपतद्रक्तमम्बुनि तस्मिन् घोरे समरदुर्दिने सदरिण्यश्च शोणितासवसम्पूर्ण प्रकीर्णशत्रुशिरोऽर्घ्ये महायागमिव चक्रु। कबन्धमकरसङ्कीर्णा, वहद्दायुधपन्नगा, भिन्नमेदोडिण्डीरा रुधिरापगा

---

१. इत्थार्यो शत्रुकृन्तिणि'। २ 'श्रर्द्धे प्रशसायाम्'। ३ 'द्विपोऽमिने'। ४ 'तुजो यत्सयोगे'। ५ 'तून्'। ६ 'अलकृत् निराकृत्०—

प्रानर्नन्त । एवं प्रवृत्ते भयानकयुद्धे स्थास्नुना[1] महत्तमंमन्येन गौरिमुण्डेन स्मृता, पूर्वाराधनसम्प्रीता गौरी विद्या मायाविनेत्रा, त्रिशिखायुधा च सा[2]विर्भूष्णु-जिष्णून् नरवाहनदत्तीयान् प्रवीरान् अमूमुहत् इति समुपलब्धवृत्तो [3]गृध्नुर्गौरि-मुण्ड प्रधाव्य त्रस्नु-क्षिप्नु नरवाहनदत्त बाहुयुद्धायाह्वयत् । द्वन्द्वयुद्धे च नर-वाहनदत्तबाहुनिद्वोऽसहिष्णुर्[4], मायावी, तमी, गौरिमुण्ड स्मृतनिजविद्याबलेन ॥ हन्तुं बाहुभ्यामादाय खमुत्पपात किन्तु धनवतीविद्याबलान्वितं नरवाहनदत्तं हन्तुमशक्नुवन्नुन्मादी सोऽभिपर्वते तं चिक्षेप । देवी[6], मानसवेगोऽपि च निज-प्रीतिदर्शी[7]ऽभ्यापातिनश्च तत्सचिवान् गोमुखादीन् आदाय विहारी, स्वमुखनिर्गुर-नास्यया दिक्षु प्राक्षिपत । एवमुत्क्षिप्तास्ते धनवतीप्रयुक्तया स्फोल्या विद्ययाऽव-तारिता पृथक् पृथग्भूमौ स्थापिता 'विवेकिन' मित्रकार्यं, [8]गलादिनं, शत्रुप्रमो-थिन, प्रमाथिदासकं च निजप्रभुं कुशलिनं भवन्त शीघ्रं प्राप्स्यथ एवमुक्त्वा तिरोदधत्या च तया मृदुभाषिणा । एतेनाश्माभिर्भिन्नमिति विकल्प्य मान-समवेगो गौरिमुण्डो यथागतं स्वस्थानमगात्स्वगृहान्गात् । 'नरवाहनदत्त मित्र-कार्यं शीघ्रं समेष्यति, न तस्य किमप्यनिष्टं भावि' इति धनवत्याऽनुशासिते सति विद्यम्भिताः विद्याधरादयोऽपि स्वानि स्थानानि जग्मुः । धनवत्यपि स्वसुतामजिनावतीं सपत्नीभिः सहितामादाय स्वगृहं ययौ ।

इतोऽप्यमूषकी, विनाशो च मानसवेगो मदनमञ्चुकामागम्य प्रलापत, 'तव पतिर्युद्धे हत इतीदानीमहमेव ते गतिस्तस्मात् मां भज' । एवमुक्ता सा नाप्युरस्थायिन्यपि नरपरिवादका[11] इत्यम्नीत्यमुवाच, 'सत्यपि तस्य [12]निन्दकेषु द्वेषसुरक्षितस्य तस्य हिंसको[13] न कोऽपि समुद्भवोऽस्ति नूनं स एव ये विनाशोके इति' ।

1. 'ग्लाजिस्थश्च ग्स्नु' । 2. 'ग्लाजीति' सूत्रे चकाराद् भुवोऽपि ग्स्नु । 3 'त्रसिगृधिधृषिक्षिपे क्नु' । 4. 'इन्निन्दहिंसक्लिशो विनुन्', ओदन्तोपदेशाद्देति वृद्धिनिषेध । ७ उत्पूर्वान्मदे अलङ्कृञादिसूत्रेण इष्णुच्प्रत्यये 'वा मदनोऽग्नि-याम्' इति विनुनपि । ६–८. 'सम्पृचानुरुधाङ्'— ९ 'वौ कषलसकत्थस्रम्भ' विघातीत्यर्थं । १०. 'अपे च लष' अत्र चकाराद्वाप्यपि, विशेषेण शोभनाशालिन-मित्यर्थं । ११. 'प्रे लपसृद्रुमथवदवस' । १२–१७ 'निन्दहिंसक्लिशखादविन-शपरिक्षिपपरिरटपरिवादिव्याभाषासूयो वुञ्' ।

नरवाहनदत्तस्य वर-सहायकाशानि

इतो नरवाहनदत्त तच्चक्षुषा वह्निपर्वते क्षिप्यमाण कश्चिद्दिव्य पुमान् तत्राग्रहीत्, रक्षित्वा च त मन्दाकिनीतट निनाय। तत्र स नरवाहनदत्तेन 'को भवान्' इति पृष्टो जगाद, 'देव, भवेन भवद्रक्षणार्थमिह प्रेपितोऽमृतप्रभनामा विद्याधराधिपोऽहम्। त्वदग्रे चाय तन्निवास कैलासाद्रि। अत्र समाराधितशिवस्त्व शिवं निर्विघ्नमवाप्स्यसीति एहि, तत्र त्वा नयामीति तत्क्षणमेव त तत्र प्रापय्य तमामन्त्र्य च यथागतमगमत्। सम्प्राप्तकैलासो नरवाहनदत्तोऽपि च तत्रास्थितप सन्तोपितगणपत्यवाप्ताभ्यनुज्ञो गिरिजापतेराश्रम प्रविश्य नियम-क्षामो द्वारस्थ नन्दिन ददर्श। कृतप्रदक्षिण चैन स्वकीयोध्र्या सदयो नन्दीत्थमभ्यनन्दयत्, 'सिद्धकल्पस्त्वमिदानीं सञ्जात। अधुना ते विघ्ना प्रशान्ता इतीहस्थस्त्वमाभगवत्तोपणात्तपस्यति'। नन्दिनेत्थमुक्तो नरवाहनदत्तो देव शङ्कर देवीं पार्वतीञ्च ध्यायन्ननिलाशन उग्र तपश्चकार। तेनातितुष्टो भगवान् भवो भगवत्या पार्वत्या सह दत्तदर्शन प्रह्व तमेवमादिशत् 'वत्स, प्रीतोऽस्मि ते। सर्वं विद्याधराणा चक्रवर्ती, निनाकोशं[1]क कवयं[2] कम्पेन, निजानुजीविजनानन्दवर्धनश्च[3] स्वमधुनैधि। सर्वातिशायिन्य सर्वा विद्या, विद्यागर्धनस्य[4] विद्याधरमण्डनस्य[5] च ते प्रादुष्षन्तु। अस्य प्रभावाच्छत्रुगा दमायिता[6] निधूदिता च भूया। शत्रुशस्त्र रच्छेद्योऽभेद्यश्च त्व रणे चक्रमेणान् [10]स्थायुकोश्चाखिलान् घातकरिपून् [11]घातुको भव। शत्रुशक्तिसम्पत्तिलुण्टा[12]के त्वयि दृष्टे निर्गीन प्रजल्पाका, कापुरुषकुट्टाका वराका शत्रवस्त्वच्चरणभिक्षाका भवन्तु। [13]अन्यथिनो, जयिनश्च ते विरहिणा क्षयिष्णो[14] विद्या न तवशिष्यन्ते। गौरी विद्या चापि त्वदायत्ता भविष्यति'। गौर्या सह तस्मै वरमित्थ दत्वा ब्रह्मनिर्मित प्रैणविन[15] चक्रवर्तिमहापद्मविमान,[16] दयालु[17]निजभक्त

---

१ 'देविकुशोश्चोपसर्गे'। २ 'चलनश दार्थादकर्मकाद्युच्'। ३ 'अनुदात्तेतश्च हलादे'। ४ 'क्रुधमण्डार्थेभ्यश्च'। ५ 'ज्रुचङ्क्रम्यदन्द्रम्यसृगृधिज्वलशुचलपपतपद'। ६ 'उपसर्गात्प्रादुर्भ्यामस्तिर्यच्पर'। ७ दमायीविधूनने, 'न य' इतिनिपेधाद्युच। ८ 'सूददीपदीक्षश्च'। ९ 'ज्रुचङ्क्रम्य'। १०–११ 'लपपतपदस्था'० इत्यादिना उकञ्, नलोकाव्ययेतिषष्ठीनिषेध। १२ 'जल्पभिक्षकुट्टलुण्टवृड पाकन्'। १३–१४ 'निन्दहिंस०' इत्यादिना इनि १५ 'प्रजोरिनि'। १६ पुनपुसकोभयलिंगता। १७ 'स्पृहिगृहिपतिदयिनिद्रातन्द्राश्रद्धाभ्य आलुच्' (आद्यास्त्रयश्चुराददन्ता)।

जनहृदयानुहारी विजयस्पृहयालवे श्रद्धालवे तस्मै प्रददौ । ततः 'विमादित्सवो'पि तदाज्ञागृह्यालव इव सचिवाः सर्वा विद्यास्तस्याविरभूवन् ।

इत्थं नरवाहनदत्तोऽवाप्तसिद्धिवरो, निजविजयनिःसंशयालुः पारमेश्वरीं प्रणम्य तदभ्यनुज्ञातो दिव्यं पद्मविमानमधिरुह्य सिद्धचारणोद्गीतामितगीतः प्रथममसित-गिरेरंसपुरसंज्ञं पुरमागतवान् इति तत्र सद्रुं रसितगति स्वनिवेशं तं सन्निवेश्य, कृतातिथ्याय यतितनिजसिद्धये च तस्मै कृतप्रणतिर्दारानपि नरवाहनदत्तोपायनी-कृतसुलोचनाख्यस्वसुतो दातृतामन्वभवत् । नरवाहनदत्तोऽपि चापरविद्याधर-लक्ष्मीमिव प्रेमपात्रमेतां तामवाप्य मधुर्धांहस्तदहस्तन्यप्रयाणैर्पत् ।

अपरेद्युर्वंशपुरीयास्थानवर्तिनं नृपचक्रवर्तिनं नरवाहनदत्तमभ्यन्तरादावर्तीयं आगमैर., भानुरवान्तैस्वरमवर्णोऽग्नीपवरिवेष्टितशिरोभागोऽभङ्गुर-मेदुरवेत्रधरः, विदुर इव राजकुलनीतिविदुरः, कुब्जः पुमान् बद्धाञ्जलिरेवं व्यजिज्ञपत्, 'देव, अहं समागतः पौरचिह्नेषाग्र्यश्चक्रवर्तिप्रतीहारो जित्वरैरस्य श्रीमतः सेवार्थमिह आगत्वरः' । एतदाकर्ण्य मर्त्यवर्तन्यश्वार्णेर्वृद्धो नरवाहनदत्तोऽभिनतगर्भमुदमवहन् । तेन च देव, मामसेमनद्विति जिज्ञासनं स्वपक्षमध्ये न्ययोजयत् ।

अथ विद्याप्रभावतः सर्वं तत्समासाद्य येनात्रप्राड्भिस्तपस्वीभिः सह धन-वती, निजौदार्यस्तस्तोपितनागरिक-यात्रैर्नृह्ज, स्वानुभावाप्तगारिमनिजतुर्यदर्भड्भ, तत्सुतखण्डसिंहश्च, दीक्षेप्रमाणोऽपि विनयी चापुपपाल्विनो राजा चित्रस्थगान्धार, क्रमेण सागरदत्तेन स्वैराननेकसभादिभिः सह चित्रपद एते सर्वे समागत्य चक्रवर्तिनस्तस्य पादयोर्निपेतुः । सोऽपि च श्वशुरौदार्यादनघपाश्वरणी प्रणम्य समागतसंदुंसैराशंसु स्वागतेन सर्वान् सम्मानयामास । धनवती चापि जामा-तृशुभोदर्कविधूरैराशीभिरसमवर्धयत् । ततो विद्याधिनाथसिद्धिसूचनात्यागले चण्ड-

१. 'कृतो न्यातीति 'मृगव्यादयश्च' इत्यौणादिकनुप्रत्यये साधु । २. 'शीङो वालुच्.' । ३. 'दाधेट्सिशदसदो रुः' सद्रुः सिधन इत्यर्थः । ४ दारः वाहम् (दारशब्दः पुंनपुंसकोभयलिङ्गः) दाता च, तेन शार्ङ्गिव, स दर्शोऽस्यो-दारदाता यस्मादेवं सूनोऽपि वा दातृतामन्वभवदित्यर्थं । ५. सिन् बन्धने । ६. धेट् पाने । ७. 'सृघस्यद क्मरच्' । ८. भञ्जभासमिदो घुरच्' । ९ 'विदिभिदिच्छिदेः कुरच्' । १०. इण्नशजिसर्तिभ्यः क्वरप्' । ११ 'गत्वरश्च' । १२ 'जागुरूक' । १३. 'यजजपदशां यङः' । १४. 'नमिकम्पिस्म्यजसकम-हिंसदीपो र.' । १५. 'सनाशंसभिक्ष उ.' । १६. 'विन्दुरिच्छुः' ।

सिंहादय सर्वे नितरा प्रमुमुदिरे। पार्श्वोपसर्पितपत्नीकेन चक्रवर्तिना च 'मदीयास्ते सचिवा क्व वर्तन्ते' इति पृष्टा धनवती 'मानसवेगेन क्षिप्तास्ते मया सुसरक्ष्य विद्याप्रभावेण पृथक् पृथक् स्थापिता इत्यभिदधिम्त[1] पर्यतोषयत्। ततो वत्सेशसुतो रूपिणीं विद्यामादिश्य तान् सर्वानानाययत्। तत्र समाजग्मीन्[2], पृष्टकुशलान् पादान्तेर्मीश्च तान् सर्वान् 'विभिन्नपरिस्थितिपतितैर्भि[3]र्गणितसुहृद्द्भुमामहिभिर्भवद्भिरियन्तो दिवसा क्वातिवाहिता इत्येकैकं पृच्छन् वस्तु चाद्दिक्षत् इति गोमुख आदावेव निजकथा वक्तुमारभत—

'देव, तदानीं द्विषा मानसवेगेन क्षिप्त मा कापि देवी हस्तयोर्गृहीत्वा समाश्वास्य च दूरेऽरण्ये स्थापयन्ती तिरोदधे। तदानीमतिदु खितोऽहमापातस्तृष्णंक प्रपातत स्वदेह परित्यक्तु घृणगभवम्। तच्चावलोक्य कोऽपि तापसस्त दानीमुपेत्य 'गोमुख, मैवम्, सिद्धार्थ वन्दारुजनमन्दार स्वप्रभु त्व पुनर्द्रक्ष्यसि' इत्युक्त्वा न्यवारयत्। कस्त्व कथञ्च तद्वेत्सीति पृष्टश्च स शिष्यैरेव स्वकीयाश्रम मा नीत्वा कृतातिथ्योऽब्रवीत्, 'कुण्डिनाख्यपुरीयो नागस्वामी नामा द्विजोऽहम् पितरि स्वर्गते सत पाटलिपुत्रक गत्वा विद्योपादानार्थं जयदत्तमुपाध्यायमुपासदम्। किन्तु शिक्ष्यमाणोऽपि न यदाहमक्षरमप्यविद तदा सर्वे छात्रा मामुपाहसन्निरयक्मानग्रस्तोऽह विन्ध्यवासिनीं प्रस्थितो मध्येमार्गं वक्रोलकाभिध पुरं प्रापम्। तत्र च भिक्षार्थं प्रविष्टाय मह्यमेका गृहिणी गृहादेकस्माद्भिक्षया सहैकं रक्तकमलं प्रादात्। तद्गृहीत्वा यावदहमपरं गृह प्राप्नोमि तावन्मामवलोक्य तत्रत्या गेहिनी, 'हा धिक्'। भवान् योगिन्या विप्रलम्भितो यतो हि तया रक्ताब्जव्याजेन तुभ्य नरहस्तोऽय प्रदत्त इति पश्येत्थमदर्शयत्। एतदाकर्ण्य यावदह वीक्षे तावच्च तदम्बुजमपि तु नरपाणिरेवेत्यतिभीर्द[6]रह तत्यक्त्वा त पादयो पतित्वा 'मात, तथा कुरु यथाह प्राणिमीति तामवोचम्। तन्निशम्य सा मामादिशत् 'इतो योजनत्रय गच्छ। तत्र करभके ग्रामे देवरक्षितनामा द्विजोऽस्ति। तस्य गेहे साक्षात्सुरभिरसमा कपिला वर्तते साऽद्य शरणं प्राप्त त्वामस्या निशायामवश्य रक्षिष्यति। तयेत्थमुक्तो भीलुँकोऽह तस्माद्धावन् दिनक्षये करभग्रामे तस्य द्विजन्मनो गेह प्राप्य प्रविष्टस्तत्र कपिलामवलोक्य कृतप्रणामो

१-२ 'आदृगमहनजन'–इत्यत्र 'मापाया धातू कृसृगमिजनिनमिभ्य'।
३ 'सासहिवावहिचाचलिपापतीनामुपसंख्यानम्'। ४ स्वपितृपोर्नजिङ्'।
५ 'शृवन्द्योरारु'। ६-७–'भिय' कुक्लुकनौ'।

यावदेव देवि, भीतोऽहं तव शरणं प्राप्तोऽस्मीत्यवोचम् तावदेवान्याभिः सह तर्जयन्ती सा योगिनी मन्मांसरुधिरार्थिनी नभोमार्गेण तत्रागात्। सामर्थ्येन स्थावर-जङ्गम-रक्षणेश्वरी सा कपिला निजकुरमध्ये मां सन्निवेश्याखिलां निशां ताभिर्योगिनीभिर्युध्या मामरक्षत्। प्रातस्तु सा तासु गतासु कपिला मामवोचत्, 'पुत्र, अथाहं त्वामभिरक्षितुं न शक्नोमीतोऽतः पञ्चयोजन्यामेकस्मिन्नरण्यप्रदेशनि-वासन्येऽधुना भूतशिरो नामोत्तमो योगाभ्यासानुगामी शैवो वर्तते सोऽद्यैकां रात्रिं शरणागतं त्वां रक्षिष्यतीति तां नमस्कृत्य ततः प्रस्थितोऽहं समनन्तरभूतशिरः समाश्रितस्तच्छरणोऽतिष्ठम्। रात्रौ च तथापि ता योगिन्यस्तत्रैवागमन्निति सोऽन्तर्गृहं मां प्रवेश्य त्रिशूलहस्तो द्वारस्थो योगिनीर्निरभर्त्सयत् ताः सर्वा जित्वा च मामाश्वासयत्। प्रातश्च सोऽपि मामभ्यधात् यद्यप्यत परं पुनस्त्वा-मभिरक्षितुमहं न शक्नोमीतीतो दशसु योजनेषु सन्ध्यावासाख्ये ग्रामे वसुमति-नामा विप्रोऽस्ति तदन्तिकं त्वं व्रज। तत्र तेन तृतीयस्यामस्यां निशि सुरक्षितो मुक्तो भविष्यसि। इत्थं तेनोक्तो विदिततत्प्रणामस्ततोऽनुप्रस्थितः किञ्चिद्यतो देव्यास्तत्स्थानमनवाप्यैव मे मध्येऽध्वं सूर्योऽस्तं गत इति नष्टं गृहतः समुदितास्ता योगिन्यो मामागत्यातस्माद्विपदुद्धृत्य यावत्समुत्थाप्य विदारयन्ति तावत्तासां पुरोऽन्या अपूर्वा योगिन्यः परापतन्निति ताभिस्सह तासाम-पूर्वोक्ते युद्धे सम्प्रवृत्ते तासां हस्तादेकस्मिन्नतिनिर्जने देशे पतितस्त्रपापात्-द्वारेण 'प्रविश' इति श्रुत्वा प्रवेशं ददर्शैक महामन्दिरमपश्यम्। देवेद च पलायमानस्तत्र प्रविश्य नारीशतसमावृतामद्भुताकारां प्रभया प्रदीपप्रज्वलितां मदनुकम्पया सृष्टां सर्वौषधिमिव गृहस्थैकां नारीमपश्यम्। समाश्वस्तेन च मया पृष्टा साऽभाषत यदहं सुनिश्चयाख्या यक्षिणी शापादेवमिह स्थिता वौं। मद्दीयशापस्यान्तं च मानुष मद्य समादिष्ट इत्यवादीन्मस्तरं मां भजस्व। एवमुक्ता सा क्षिप्रं मानुषायेत्याशंसिताभिर्दासीभिरन्नपानादिसत्कारैरुपचरितेति मया यक्षिण्या सह समुदं कतिचिद् दिनानि तत्राहमागमम्।

---

1. 'सुरक्षपि वान्द'। 2. 'सर्वेशाभागविमदगो यत्र्'। 3. 'दश वद'। 4 शासगुपमूर्ध०'। 5. 'आत्मभागपूर्वदृनोऽप्रि०'। 6. कल्दे-दोऽपि स्वपने' इत्यत्र दशिमहत्वं क्रियन्तरोपमंमहार्थम्। तेनात्र दृ भवेऽस्मान् लिपि धारोऽङ्गितं दृश्यत्र। 7. क्षिवविश्वचपातपततस्तुकस्तुर्थोभो दापोऽनन्तप्रमारम्भ।

एकदा सा स्वैरं मामित्थमब्रवीत् यदिदानीं क्षीणशापाऽहमितो व्रजामि । मत्प्रसादाच्च समवाप्तदिव्यज्ञानः, ध्यी[1], सिद्धभोगो निर्भयस्तपस्वी त्वं भविष्यसि । इहस्थः किन्तु त्वं मध्यमं पुरं मा द्राक्षीः । एवमुक्त्वा तिरोभूतायां तस्यां समुत्पन्नकौतुकोऽहं मध्यमं पुरमारूढस्तुरङ्गममेकमदर्शम् । तदभ्यर्णं चरगतिश्चाश्वेन तेन खुरेणाभ्याहतः क्षणादस्मिन् शिवालये स्थितमात्मानमपश्यम् । ततः प्रभृत्यत्रैव स्थितोऽहं क्रमात्सिद्धिं गतः इति मनुष्यस्यापि मे जगत[2]स्त्रिकालज्ञानं वर्तते । सिद्धयश्च सर्वस्यापि क्लेशबहुला इति त्वमिहास्स्व सर्वप्रतिभूः[3], विभुः[4], शम्भु[5]स्तवाप्यभीष्टसिद्धिं विधास्यतीति ।

ज्ञानिनेत्थमुक्तोऽहं त्वत्पादप्राप्तिलब्धास्थस्तदाश्रमे एतावन्ति दिनान्यनैषम् । स्वप्ननिर्दिष्टभावकसिद्धिश्चाद्य ध[6]म्यव कयाचिद्दिव्यया स्त्रिया गृहीत्वाऽहमिहानीत इत्येष, देव, मदीयो वृत्तान्त' ।

एवमुक्त्वा तूष्णीकामासीने गोमुखे नरवाहनदत्ताग्रे मरुभूतिरवोचत्, 'मानसवेगेन तदानीं क्षिप्तं मां कापि देवता निजपाणिभ्यामादाय दूरे चाटव्यां विन्यस्य तिरोऽभवत् । अतिदुःखार्तस्तत्राहं मरणोपायचिन्तया भ्राम्यन्नद्रीपरिक्षिप्तमाश्रममेकमवलोकितवान् । तत्र च गत्वा तं प्रविश्याहं शिलातले समुपविष्टं ज्वलद्देहप्रभाजालं तापसमेकमवलोक्य तमुपागतः कृतनतिर्विहितत[7]स्तोत्रः स्तवम् कथञ्चेमाममानुषीं भूमिं द्वितीयपदरहितोऽप्यायात इति तेन पृष्टः सर्वं तस्मायवर्णयम् । तदाकर्ण्य, 'मुधा स त्वं मा आत्मानमधीरोऽधीरिव वधीः । प्रभोर्वार्त्तां त्वं ज्ञास्यसि । ननु परं यत्कर्तुं क्षमं स्यात् तत्त्वया करणीय'मित्युवाच । एनं भाग्यस्वार्थाजिज्ञासया तत्र मयि स्थिते तां नदीं स्नातुं दिव्याः स्त्रियः समाजग्मुरिति तापसो मामवदत् यत्तासां श्रान्त्या एकस्यास्तटस्थापितवस्त्रमानय । तेन च स्वप्रभोर्वार्त्तां ज्ञास्यसि । तच्छ्रुत्वाऽहं तथैवाकार्षम् । हृतवसना च सा शरीरविपक्षोक्षनमना मामन्वगात् नरवाहनदत्तस्य वार्त्तामादाय 'विवसनासी गृहाणेति' तापसनोक्ता चाशोचत्, 'नरवाहनदत्तो ह्यद्य हरमाराधयन् कैलासपर्वते वर्तते

---

१ 'ध्यायते सम्प्रसारणञ्च'। २ 'द्युतिगमिजुहोतीनां द्वे च'। ३. 'भुवः सञ्ज्ञान्तरयोः'। ४ 'विप्रसम्भ्यो ड्वसञ्ज्ञायाम्'। ५. 'मितद्र्वादिभ्य उपसंख्यानम्'। ६ 'धः कर्मणि ष्ट्रन्'। ७ 'दाम्नीशसयुयुजस्तुतुद०'—इति ष्ट्रन् 'तितुत्रतथ'—इतीडभावः ।

कतिपयैरेव च दिवसैः स विद्याधरसम्राट् भविष्यति। इत्थं तत्कथां श्रुतवतस्ता वनिता विमुक्तशापा दिव्या भार्या समपद्यत। तया साकं च स तापसस्तस्थौ। अहमपि च चिन्ताविरतकथनसञ्जाततत्समागमास्थस्तत्रैव न्यवसम्।

गतेषु कतिपयदिवसेषु सगर्भा सा दिव्या स्त्री भ्रूणं प्रसूयावोचत् 'आर्य, त्वत्सङ्गत्या मम शापः शान्तः। पुनरपि मत्प्रेप्सा चेत्तदा तण्डुलैः सहैतन्मम गर्भं भक्षयित्वा श्मशाने समश्नाम।' एवमुक्त्वा प्रयातायां तस्यां स तापसस्तत् तण्डुलैः तद्गर्भं भक्षयित्वा प्लावित्वा च समुत्पत्यैनामन्वगात्। अहमपि च तण्डुलालिस्थलश्रितं स्वस्तिमवितं, पवित्रं सिद्धसिक्थं तद्गिराय पाकभाण्डान्नमिनयद्दय मभक्षयमिति यत्राहमद्यैव तत्रैव काञ्चन समनायत। एवं कुर्वन्नहं भ्राम्यन्नेकं पुरं प्रापम्। तत्र च वेश्यागृहे निवसतो मे एका कुट्टनी छलाद्वमन कारितवतीति वमतो मे मुखाद् भास्वत्पद्मरागनिभे उभे प्राग्भुक्तसिक्थे निरगच्छताम्। निर्गते एव च ते कुट्टन्या तयोपात्ते भक्षिते चेत्यतेन नष्टा मदीया व्योमसिद्धिः सा कुट्टनी अगृह्णात्। तेनातिम्लानोऽप्यहं सर्वं तद्वृत्तान्तं चन्द्रार्धशिखरस्य शिवस्य विधानमवधार्यापारस्याकूपारस्येव संसारस्यास्यापरिमितं बहुव्यसनं च विचार्यातिनिर्विण्णः प्राणत्यागाय तपसा देवीमाराधयितुं चण्डिकागृहमागच्छम्।' त्रिरात्रोपोषितं च मां स्वप्ने देवी मामादिशत् यत्त्वदीयः स्वामी सिद्धकामः सनातः इति गत्वा तं पश्य। तदाकर्ण्य प्रबुद्धोऽहं प्रातः कयाचिद्देव्येह त्वत्पादमूलमानीतः। एतावती, देव मदीया कथा'। (पूर्वकृदन्तसमाप्ति)

इत्थं कुट्टनीविडम्बनरूपं मारुभूतेर्वृत्तमाकर्ण्य सानुतल्लतपूर्वं स्खलनरवाहनदत्तः सपार्श्वगो जहास। हरिशिखश्च ततः इत्थमात्मीयां कथां

उत्तरकृत्प्रत्ययाः

वक्तुम् आरभत—'भीष्मेण सानुगा मानसवेगेन तथा भ्रान्त मामेका देवता समाश्वास्योज्जयिन्यामेकत्र सुरक्षितं न्यधात्। तत्र चाहमतिदुःखितो निशागमे देहं त्यक्तुमिच्छन् श्मशाने काष्ठैश्चितामारचयम्। तत्राग्निं प्रज्वाल्य पूजयन्तं मामागत्यागत्यैनमभ्यर्थ

---

१ 'अतिलूधूसरधनसहचर इत्र'। २ 'पुव सञ्ज्ञायाम्'।

(पूर्वकृदन्त-समाप्ति)

॥ उत्तरकृदन्तप्रत्ययाः ॥

३–४ 'कृवापाजिमिस्वदिसाध्यशूभ्य उण्'। ५ भीमादयोऽपादाने।
६ 'समानकर्तृकेषु तुमुन्'। ७ 'भविष्यति गम्यादयः'।

द्रष्टु[1] पर्य्याप्तस्तालजङ्घनामा भूताधिपतिरभ्यधात्, 'मा वह्नि प्रवेष्टु[2] धृष्णुहि । नैष कालस्ते मर्त्तुम्[3] । तव प्रभुरद्यापि प्राणिति । अत पूर्णसिद्धिकाम त दर्शक[4] त्व नून प्राणान् धारयेति' । तेनेत्थ मरणान्निवारितोऽह तव सयोगाय देवाग्रे तपस्यन् स्थित कयाचिद्देवतयेहानीत ।

हरिशिखेनेत्थमात्मकथायामुक्तायामन्यैरपि चोपवर्णितेषु क्रमादात्मवृत्तान्तेषु, नरवाहनदत्तऽमितमतेर्गिरा धनवती प्रेर्य[5] सत्रभ्यस्तेभ्यस्स्वमविप्रभ्य सर्वा विद्या अदीदपदिति सर्वेष्वपि तेषु विद्याधरीभूतेषु 'अधुना स्वशत्रून् परानित्यास्माक प्रमोदायो[6] भव' एव शुभेऽहनि धनवत्योक्तो नरवाहनदत्त

मानसवेगगौरिमुण्डवध

शिरोदारं[7] मिव शत्रुसंहार सद्योऽपसारयितु गोविन्दकूटाख्य, गौरिमुण्डपुर प्रति स्वबलप्रयाणारम्भमादिशत् । अथ स्फारीभवच्छ्वार[8] विद्याधरबलमहाकोलाहलित[9] दिशु विनादधूमसन्तुलीकृतमाकाश समदृश्यत । नरवाहनदत्तोऽपि च शत्रुसङ्घाहन[10] स्यन्दापर्शनशालिनीं[11] स्वकीयकरेणुकामारुह्य, सर्वांश्च स्वभार्या वाहेषु सनारोह्य, चण्डसिंहादिकेषु च पुर सरेषु नभसा विजयाय प्रतिष्ठमानोऽध्वनि धनवती गिरिं तमासाद्य स्वीकृततद्वचो मातङ्गपुराधाहत्याह्लाद विद्याधरेशयगौरिमुण्डमानसवेगयो पृथक् दूत समर्पयत् । अन्येद्युश्च सर्वान् दारान् मातङ्गपुरे सस्थाप्य दिव्यै राजभि सह गोविन्दकूट सत्वरमभ्यपेशयत् । तत्र च प्रतिभटक्रोधैवाय[12] निर्गतौ गौरिमुण्डमानसवेगौ, चण्डसिंहादयोऽग्रत प्रत्यगृह्णन् । प्रवृत्ते चोभयत सगरराशं[13]ले सङ्ग्रामे, पतत्सुभटपादप, स्नग्रुधिरनिर्झर स गोविन्दकूटाद्रि शुशुभे । शूराणा जनितामर आहवकाले रक्तशोद[14] क्लिन्न खड्गलतानिह्नो जृम्भते स्मेति रणे पुर दुर्जननिचायं[15] मिव सम्मुखागत मानसवेग स्वयमेव युद्धविशेषाध्यायो[16] नरवाहन

---

१ 'पर्याप्तिवचनेष्वलमर्थेषु' । २ 'शकधृषज्ञाग्ला' इति तुमुन् । ३ 'काल समयवेलासु तुमुन्' । ४ तुमुन् ण्वुलौ क्रियाया क्रियार्थायाम्' । ५ 'भाववचनाश्च' । ६ अण् कर्मणि च । ७ 'पदरुजविशस्पृशो घञ्' । ८ 'सृस्थिरे' । ९ 'भावे' । १० स्फुरतिस्फुलत्यो र्घञि' इत्याकार । ११ 'स्यदो जवे' । १२ घञि 'नोदात्तोपदेश' इति न वृद्धि । १३ 'दारजारौ कर्त्तरि णिलुक् च' । १४ 'अवोदैधौद्मप्रश्रथहिमश्रथा' (क्रोधवर्धनायेति भाव) । १५ 'अकर्तरि च कारके सज्ञायाम्', 'घञि च भावकरणयो' । १६ 'अवोदैधौद्म०' । १७ 'परिमाणाख्याया सर्वेभ्य' दुर्जनराशिमित्यर्थे राश्येकत्वेन समुदायिना परिच्छित्तिरर्थाद्गम्यतेऽतश्चिनोते परिमाणाख्यायां घञ् । १८ 'इकश्च' ।

दत्तोऽभ्युत्पत्य तत्क्षणमेव च भग्नशिरस्त्राणं केशेषु समाकृष्य साश्मनस्तस्याकृत-नीशारं[१] शिरोऽसिना चिच्छेद। तद् दृष्ट्वा प्रकुपितमुच्चैः कृतसंरावं[२] प्रधावितं च गौरिमुण्डं केशेष्वाकृष्य गृहीततदसियुग्मोऽभ्रे भ्रामयित्वा शिलायां पातयन्ननुबन्ध-मिव तमभिनिष्टानतामनयत्[३]।

एवं गौरिमुण्डे मानसवेगयोर्हतयोराश्रितसद्रावे[४] च शेषे भीते तद्बले, गगनस्थाः सर्वे सुराः साधु साध्विति ब्रुवन्तो विद्याधरश्रायस्य[५] चक्रवर्तिनस्तस्योपरि पुष्पवृष्टिं कुर्वन्तो निजसमदभावं प्रकटीकृतवन्तः। इत्थं निजविजय- मदनमञ्जुकायामपि विश्राव[६]गौरवमनुभवन्नरवाहनदत्तस्तैस्तैः स्वकीयोन्नाय[७]-सहायकनृपतिभिः सह तत्प्रस्तावेन[८] कृताभिलावस्य[९] गौरि-मुण्डस्य राजधानीं प्रविश्य, तत्सम्बन्धानां विद्याधराधीशानां प्रणतिपूर्णहृदयसौज-न्योद्गारं[१०] श्रुत्वा ग्रसन् अनभीष्टोत्कारं[११] रक्षोत्करपरिग्रहं, पुष्पनिकरकराणां तेषां पूजोपहारं प्रतिपन्नवान्।

ततो निहतसकलसपत्नराज्याभिषिक्तसमुत्सवे नानादिग्देशसमागतागणित विद्याधरोद्गीयमानं निजविजययशः संस्तावे[१२] छन्दोगकृतसंस्तावमिव[१३] शृण्वन्तं तं सम्राजं धनवती समुपेत्य 'देव, गौरिमुण्डस्य गन्धर्वविद्याप्रस्तावपूर्वसंस्तवा, त्रैलोक्यसुन्दरी आत्मनिधानाम्नी कन्याऽस्ति तां त्वमुपयच्छस्व'। एवमुक्तो राजा तां तत्रानाय्य तदहन्येव तामुपयेमे। प्रातश्च वेगवती प्रभावती यौ समग्रेऽप्याषाढपुरान्म-दनमञ्जुकामानायत्विति तत्रानीता सा निजपरिभावकमानसवेगवधोत्पन्नहर्ष-निर्भरमानसा शूरं स्वपतिं विरहान्ते सम्प्राप्यानिर्वचनीयं प्रमदमन्वभवत्। नरवाहनदत्तोऽपि च चिरोत्सुकस्तस्यैः सर्वाः प्रिया दयिता प्रभावती गत्वा च भगी-रथयशःप्रमुखा आनाय्य गौरिमुण्डपुरोद्यानगतः सर्वाभिः प्रियाभिः सह कृतपानादि विविधलीलाप्रस्तारं[१४] चिरं चिक्रीड।

---

१ निष्प्रावरणम्। २ 'उपसर्गे रुवः'। ३. 'अभिनिसः स्तनः शब्दसंज्ञायाम्'। ४ 'समि युद्रुदुवः'। ५ 'श्रिणीभुवोऽनुपसर्गे'। ६ 'वौ क्षुश्रुवः'। ७ 'अवोदोर्नियः'। ८ 'प्रे द्रुस्तुस्रुवः'। ९ 'निरभ्योः पूल्वोः'। १०. 'उन्न्योर्ग्रः'। ११ 'कृ धान्ये'। १२ 'यज्ञे समि स्तुवः' इत्यनेनाधिकरणे घञ् यज्ञे इत्यर्थः। १३ संस्तुतिमिव। १४ 'प्रे स्त्रोऽयज्ञे'।

मन्दरदेवपराजय

एकदाऽऽस्थानवर्तिनं चक्रवर्तिनमुभौ विद्याधरचारौ समागत्य विज्ञपयन्तौ यद् देव, आवामितो धनवतीगिरा मन्दरदेवस्य विस्तारं ज्ञातुं चराै ज्ञातु गताव भूव। तत्र चास्थानगतोऽनुभूयमानविद्याधरैश्वर्योद्ग्रा[2]ह स्थवरायाभ्यामावाभ्यामेवं स युवराजकर्णितो नरवाहनदत्तेन विद्याधरश्रीसङ्ग्रा[3]हं कृत्वा गौरिमुण्डादयोऽखिला परिणा[4]येन शारा इव प[5]र्यायेण निहता इत्यस्माभिरुद्भवरिनोपेदय एपोऽत्र न्याय । तदाकर्ण्य द्विने, नवच्छन्नाविततस्ततोऽटन्तौ कृतनिशो[6]पशायौ च सर्वथाऽनुमिततच्चिकीर्षावावामिह देव विज्ञसुमागतवन्तौ ।

द्विषन्निकायागतचारमुखादेतदाकर्ण्य कोपाकुलीभूता नरवाहनदत्तसभाऽतिलाहता पद्मिनीव सञ्जाता । चित्राङ्गदस्य बाहू निजवलयनिस्वनैः स्वप्रभोर्युद्धादेशमिवामार्गयताम् । क्रुधा श्वसतोऽमितगतेर्वक्षसि समुत्फलन् हार 'वीर, उत्तिष्ठ, उत्तिष्ठ इति वदन्निव प्रतिबभौ । करेण सशब्दकं भूमिं ताडयन् पिङ्गलगान्धारो वैरिनिकायचूर्णनोपक्रममिव व्यधित । वायुपथस्य मुखे कोपेनारोपिता चापलतेव विद्विषामन्ताय पदमादधे । सकुद्भ्रश्चण्डसिंह पाणिना पाणिं सम्मर्दयन्नेवमह शत्रून् निर्मिमन्थिषामीत्यभिद्धविज्ञापयत । सागरदत्तस्य बाहुज्योतिर्मूर्च्छना हस्तास्फालनमन्यशब्दन रिपुमिवाह्वयत । नरवाहनदत्तस्तु कोपाविष्टोऽपि प्रकृतिस्थ एवानाकुलस्तिष्ठन् 'अनाभ्यर्च्यैव महता महत्त्वलक्षणमि'ति सूचयन् शत्रुं नेतुं यात्रायै निश्चिन्वान सचिवान्वितो भार्याभि सह विमानमारुह्य गोविन्दकूटं प्रतस्थे । सर्वे गन्धर्वराजविद्याधराधिपा अपि चैनं चन्द्रं ग्रहा इव परिवार्य सह जग्मुरिति धनवत्या पुरःसरन्त्या नरवाहनदत्तो हिमाचलमासाद्य सितपद्मोच्छ्रितातपत्रं, समुल्लसद्धंसचामरं सम्राड्डुपयुक्तमुपायनमिवादाय समुपस्थितं महामरं एकं प्रापत् । तत्र 'चक्रवर्तिन्, भवताऽस्मिन् सरसि स्नातव्यमि'ति वायुपथनोक्तस्तत्र स्नातुमवातरत् । तदानीं दिव्या वागुद्भूय यमसूचयत्–यदत्र सरसि

---

१ 'प्रथने वावशब्दे'। २ 'उदि ग्रहः'। ३ 'समि मुष्टौ'। ४ 'परिन्योर्नीणोर्द्यूताभ्रेषयोः' अभ्रेषो यथाप्राप्तकरणम्, तत्रार्थे घञ्, न्याय । ५ 'परावनुपात्यय इणः'। ६ 'व्युपयोः शेते पर्याये'। ७–८ निवासचितिशरीरोपसमाधानेष्वादेश्च कः', एकत्र निवासेऽन्यत्र समूहेऽनेनैव घञ्। वैरिनिकाय इत्यत्र 'सघे चानौत्तराधर्ये' इति वा घञ्।

अचक्रवर्तिनः स्नानं न सिद्ध्यति। अतोऽद्य प्रभृति त्वदीयं चक्रवर्तित्वं सिद्धं सञ्जातम्। तदाकर्ण्य जलाभ्यन्तरे प्रविष्टश्चक्रवर्ती धौताञ्जनारुणदृशः, शिथिलितकेशपाशाः, अङ्गसंसक्तार्द्रवाससश्च प्रिया पश्यन्नग्रे सहान्तःपुरैः पाथस्पतिरिव चिक्रीड। तदानीं तस्मात्सरसः समुत्पतन्त्यः पतत्रिपङ्क्तयः प्रत्युद्गतानां श्रियां रसना इव प्रतिबभुः। तत्रत्यानि विकसितान्यपि कमलानि च नरवाहनदत्तावरोधवधूवदनाम्भोजलावण्यविजितानि इव जलोर्मिषु निममज्जुः। तत्र कृतस्नानश्च तस्मिन्नहनि तस्यैव सरसस्तटेऽसौ सपरिच्छद उवास। सभार्यासचिवश्च नर्मकथालापैस्तत्रैव स्थितोऽन्येद्युः प्रातर्निमान्स्य सबलस्तत प्रतस्थे। मार्गं च वायुपथस्य पुरमवाप्य तद्गुरोधेन तं वासरं तत्रैव निनाय। अपरेद्युः स तत्पुरीयोद्यानादिविहारार्थं गतो हेमसिक्तित्सरित्तटोद्यानविहारिणीं सौम्यसंलापमनोरमामपरामिव रमां वायुपथस्वसारं वायुवेगयशोनाम्नीमपश्यत्। सापि चागतं तं वीक्ष्य तदाक्षिप्तेन तेन व्यावस्मार्यो समाधिश्य ततोऽन्तर्दधे इति संल्चितजिलव स, हेरन्तरपराङ्मुखीं तां मत्वा निजावासमागतवान्। ततो गोमुखवैदग्ध्यवशेन राज्ञः सहस्थेन मरुभूतिनाऽऽगतेऽखिले वृत्तान्ते तन्मन्त्रण्या वायुवेगयशश्चित्तं जिज्ञासुर्गोमुखस्तत्पुरमयासीत्। वायुपथश्चाकस्मात् पुरं द्रष्टुमिवागतं तं प्रीत्या सत्कृत्यैकान्ते नीत्वा जगाद यद्वायुवेगयशानाम कन्या मदीया भगिनी वर्तते। सा च सिद्धैर्भाविनी चक्रवर्तिपत्नी उक्ता। प्राभृतरूपाञ्च तामहं चक्रवर्तिने नरवाहनदत्ताय दित्सामि तत्र तव साहाय्यमपेक्षते। वायुपथोक्तिमेतामाकर्ण्य गोमुखोऽब्रवीत्, यद् यद्यप्यस्माकमेष प्रभुरविजिगीषया प्रस्थितस्तथापि मद्वचितं यत्तावच्छक्यं साधयितुमहं प्रयतिष्ये। एवमुक्त्वा तमामन्त्र्य प्रचलितो गोमुखोऽभ्यर्थनां विनैव सिद्धं कार्यं नरवाहनदत्ताय न्यवेदयत्। अन्येद्युश्च तमेवार्थं वायुपथे विज्ञापयति धीमान् गोमुखो राजानमब्रवीत्, 'देव, वायुपथोऽयं तव भक्तः इत्येष यद् ब्रवीति तत्त्वया नूनं कर्तव्यम्। एवमुक्तस्तथेति प्रतिपन्नो राजपुत्रो वायुपथेन दत्तामनिच्छन्तीमपि तदनुज्ञां स्वीचकार। तदानीं विवाह्यमाना साऽवोचत् 'अकामयमानाऽप्यहं भ्रात्रा मदीयेन, दीयं इति मदीयेऽस्मिन् कर्मणि लोकपाला यूयं साक्षिण' इति। युवन्याश्चैवं तस्यास्तद्व्याघो, वर्तमाने तत्रत्ये वायुपथान्त पुराङ्गनानारोविरो, न कोऽप्यन्य शुश्राव। गोमुखश्च किन्तु

१. 'कर्मव्यतिहारे णच् स्त्रियाम्'; 'णचः स्त्रियामञ्'; 'न कर्मव्यतिहारे'।
२. 'अभिविधौ भावे इनुण्'।

तच्छ्रुत्वा तद्वाक्याशय बुभुत्सुरितस्ततोऽभ्रमदित्येकान्तेऽग्निप्रवेश कर्तुमुद्यताश्चतस्रो विद्याधरकुमारिका ददर्श। तेन तथाऽरण्यस्य कारण पृष्टाश्च ता वायुवेगयश -कृत समयोल्लङ्घनरूपात्मावमाह तस्मै तद्धेतुं निजगदु । तदाकर्ण्य गोमुखो राज्ञ समीप गत्वा नरवाहनदत्ताभिप्रियस्मरं तन्न्यवेदयत्। तच्चाकर्ण्य विस्मितो राजा ता कुमारिका रक्षितु वायुवेगयशसा प्रार्थित सखे सह तत्र गत्वा पुर प्रज्वालितानलाश्चतस्र कुमारिका पश्यन् वायुपथराजाऽनुज्ञया निजगद, देव, एषैका कालकूटपते सुता कालिका नाम, द्वितीया च विद्युत्पुञ्जात्मजा विद्युत्पुञ्जा तृतीया चैषा मन्दरस्य सुता मतङ्गिनी, चतुर्थी च पद्मप्रभा नाम्नी महादंष्ट्रसुता, पञ्चमी अहञ्चेति वय पञ्च सिद्धक्षेत्रे तपस्यन्त्य भवन्त मारमोहिता मिथ समय व्यदध्म यत्पञ्चभिरस्माभिरयमेव प्रिय पतीकरणीय । भिन्नया च न कयाचिदप्यात्माऽस्मै समर्पणीया। कुर्वंस्त्याश्च तथैकस्यामन्याभि सखीद्रुह तामुद्दिश्य वह्नि प्रवेष्टव्य । एतन्ममयभीताह पृथक् परिणय नैच्छमद्युनापि न तुभ्यमात्मा समर्प्यते इति लोकपालसाक्षिणि मदीयेऽस्मिन् समय सर्वा एता मम निर्वेरा सखीरपमन्यैताभि सहाह निरुद्ध्वोच्छ्रायवता भवताऽनुग्रहणीया। इत्थ तयोक्ते मरणनिरता कुमार्य परस्पर समाश्लिष्यन्त्यस्तुतुषु । राजा चापि निरतिशय जहर्ष । तत्पितरोऽपि च तत्सर्वमवगत्य तत्क्षण तथागतास्तस्मै नरवाहनदत्ताय यथाविधि सत्कृत्य ददुरित्येव पञ्च गजाप्लावविद्याधरात्मजा समवाप्य वत्सेशसुत पर माहात्म्यमुपगतवान्।

अत्र तत्र ताभि सह चिर वर्तमान नरवाहनदत्त हरिशिख सेनापति रेकदोवाच, 'देव, शास्त्रज्ञोऽपि भवान् कथमधुना समुल्लङ्घितनीतिनियमो विग्रहावसरेऽनर्थप्रदप्रहाय कामाय भोगप्रसरावसर ददाति? क मन्दरदेव जेतु त्वदीयो यात्रोद्योग कथयन्ति दिनानि इहान्त पुरे सह ते विहार? हरिशिखनेत्थमुक्तो महाराजो जगाद, 'हरिशिख युक्तमुक्त भवता किन्तु न मेऽत्र कोऽपि भोगायोद्योग । अय हि भार्याप्राप्तिकरोऽधुनाऽरिमद सहायक इति

१ आक्रोशेऽवन्योर्ग्रह । २ अविवाहिता, नौ वृधान्य' इत्यनेन धान्य एव घञ् विधानादिह 'अदद्दरनिश्चिगमश्च' इत्यप्। ३–४ 'उदि श्रयतियौतिपूद्रुव'। ५ 'विभाषाडिरुप्लुवो' (गजाप्लावा गगनगामिनी)। ६ 'अव ग्रहो वर्षप्रतिबन्धे'। ७. 'पुंसि संज्ञाया घ प्रायेण' इत्यधिकरणे घ ।

मयाऽभिनन्दितः। अत्रैव च प्रप्राड्वन्नो वणिजः स्वकीयक्रयसिद्धये इव निर्मुक्त-प्रप्राड्भा मदीयसैनिका अरिपरिणिनाय, निजविजयसिद्धये च साधयन्तु। एवमु-क्तवन्तं राजानं श्वशुरो मन्दरोऽवदत्, 'देव, दूरदुर्गमभूमिष्ठोऽयं मन्दरदेवोऽसि-द्धचक्रवर्त्यङ्गसर्वस्वेन न केनापि जेतुं शक्यते। अयं हि देवमाय-महावीरसुर-रक्षितद्वारदेशायां त्रिशीर्षाख्यगुहायां सुरक्षितो वर्तते। तत्र च देव, चक्रवर्तिरत्नं चन्दनपादपो वर्तते। तस्य च तरोर्निकटं न शक्नोत्यचक्रवर्ती जनो गन्तुम् इति त्वं तं स्वाभीष्टसिद्धये समाराधय। मन्दराद्दित्थमाकर्ण्य निराहारो नियोगवारो यतव्रतो नरवाहनदत्तो रात्रौ तं चन्दनतरुं गच्छन् सुदारुणेभ्यो विघ्नेभ्यो त्रिप्रा-स्यमानोऽपि तस्य तरोर्मूलमवाप्य निश्चलोत्तुङ्गवेदिकं महारत्नं तं सोपानैरुपारुह्य ववन्दे। तेन चातिप्रसन्नरसत्तः 'चक्रवर्तिन्, अयमहं ते सिद्धश्चन्दनवृक्षः, स्मृतमात्र एव चाहं त्वां सन्निधास्ये। त्वमधुनेतो गोविन्दकूटं व्रज, तत्रान्या-न्यपि रत्नानि ते सेत्स्यन्ति येनाचिरमेव ते मन्दरदेवजयनिर्णयः। रात्रावेवम-शरीरिण्या वाचोक्तो नरवाहनदत्तोऽतिहृष्टस्तथेत्युक्त्वा सिद्धिमान्, दिव्यपाद-पकृतप्रगतिर्निजकटकमायातस्तां निशां नीत्वा प्रातरास्थानेऽखिलेभ्यः साधित-चन्दनतरुवृत्तान्तमाचख्यौ। ततः सर्वाभिः स्वदयिताभिः सर्वैर्निजसचिवादिभिश्च सह सम्मन्त्र्य मन्दरदेवदर्पं विजेतुकामश्चन्दनतरुप्रतिपादितान्यरत्नसिद्धये दिव्येन विमानेन गोविन्दकूटगिरिं समाससाद।

तत्र चैकदाऽऽस्थानमण्डपगतं चक्रवर्तिनं नरवाहनदत्तं व्योममार्गेणागत्य प्रभसंज्ञको विद्याधरो, यश्चाग्निपर्वते शत्रुविसमेनं भयाद् रक्षितवान् आसीत्, समागत्य दत्तनिजपरिचयः सप्रीतिस्वीकृतराजातिथ्यादरातिशयः प्राब्रवीत्, 'देव, दक्षिणदिग्वर्ती मलयाख्यो महागिरिरस्ति। तत्रैकस्मिन्नाश्रमे वामदेवनामा महान् ऋषिरस्ति। स त्वां कस्यचित्कार्यस्य हेतोरेकाकिनमाह्वयति' इति तेनाहमिह प्रेषितः। त्वञ्च मदीयः पूर्वार्जितः प्रभुरित्यहमिहायातः। तदेहि, तस्य मुनेर-न्तिकं शीघ्रं सिद्धये साधयावः। तेन विद्याधरेणैवमुक्तस्तत्रैव भार्याः सेनाश्च संस्थाप्य तथेत्यभ्युपगत्य नभोमार्गेण शिघ्रं मलयाचलमवाप्य वामदेवमभ्युप-गतो जरसा पाण्डुरं, प्रांशुशरीरं, नेत्रकुहरस्फुरत्तारकमभिदुग्मध्य विद्याधरेन्द्र-

---

१. 'प्रे वणिभाम्'। २. 'रसमौ च'। ३. 'परौ भुवोऽवज्ञाने'। ४. 'एरच्'। ५. 'शृणोतेराच्छादने'। ६. 'प्रद्गुर्शनेष्विगमय'। ७. 'भयादीनामुपसंख्यानम्'। ८. 'एरच्'।

रत्नस्थानं, समुल्लसज्जगल्लनम्, सिद्धिसाहाय्यहेतो महागन हिमाद्रिमित्रादलोक्य तन्मुनिचरणौ ववन्दे। सोऽपि च प्रदर्शितातिथ्यादरो राजानमेवमभाषत, 'पुरा, पुरारातिना कामरूपेण दग्धेऽपि त्वं रत्या तोषितेन शम्भुना सर्वविद्याधरेन्द्राणां चक्रवर्ती विनिर्मित । मम चैतस्मिन् गम्भीरान्तर्गुहान्तरे आश्रमे विविधानि रत्नानि सन्ति, मदादिष्टानि तानि साधयित्वा त्वं गृहाण। एव सिद्धस्य ते मन्दरदेवो जेतव्यो भवेदेतदर्थमेव गिरिशाज्ञया त्वं मयेह समाहूत ।

तेन मुनिनेत्थमुक्तो नरवाहनदत्त प्रहृष्टस्तां गुहां प्रविश्य विभिततनस्यविशीर्षोऽभिधानन्त मत्तगजेन्द्र दृष्ट्वा प्रदत्ततन्मुखमुष्टिप्रहार, दन्तस्थापितपादो लाघवेनैव स मत्तगजेन्द्रमारुरोह। तदानीमेव 'साधु, सिद्ध चक्रवर्तिनस्ते महाहस्तिरत्नमित्यपाऽशरीरिणी वाणी गुहामध्यादुदभूत्' ततोऽहीन्द्राभ खड्गमेकमवलोक्य स तत्खड्गरत्नं चन्द्रातिशयलक्ष्म्या केशपाशमिवाग्रहीत्। पुन 'साधु भो जेत्र खड्गरत्न ते सिद्धमि'त्यशरीरिणी वाग्भूयो गुहाभ्यन्तर समुद्भूत्। तत स चन्द्रिकारत्न, तदनन्तरञ्च कामिनीरत्नमेव निश्वसिनीनाम्ना प्रसिद्ध विद्यारत्नञ्च सोऽसाधयत्। इत्थ साधितकार्यकालोपयुक्तमाहात्म्यप्रदरत्न गुहाया निर्गत्य तस्मै वामदेवर्षये सिद्ध सर्वं प्रशशसति प्रीतो मुनिस्त सिद्धमहाचक्रवर्तिरत्न जगाद, 'पुत्र, कैलाशोत्तरपार्श्वस्थित मन्दरदेवमधुना त्व विजित्य योनिन्मान्त्राज्य श्रिय भुङ्क्ष्व' इति।

तेन मुनिनेत्थमुक्त सिद्धकार्यो नरवाहनदत्त कृततन्मुनिस्तव[1], अमृतप्रभेण सह व्योम्ना प्रस्थायाह्नाय गोविन्दकूटस्थ श्वशुरा महाप्रभावत्रया धनवत्याऽभिरक्षित स्वशिबिर प्राप। तत्र गृहीतविश्रम्भ[2] पृच्छद्भ्यो जनेभ्यो वाम देवर्षिदर्शनम्, तदादेशेन गुहाप्रवेशम्, रत्नाना सिद्धिञ्च सर्वं शशसेति वाद्यमान तूर्यो नृत्यद्विद्याधरीवस्तत्र महोत्सवाभिनन्दितो जनोऽजायत।

परेद्युर्विजयाशंसिनि लग्ने द्विजेभ्य प्रदर्शिताम्बर[3], कृतमङ्गलो महानिर्मित शार्वदत्त विमानमारुह्य मन्दरदेव विजेतु ससैन्या[4]न्त पुरसमन्वितो नरवाहनदत्त सेनापतिहरिशिखादशानुरिधायिभिश्चण्डसिंह पिङ्गलगान्धार वायुपथ विद्युत्पुञ्जादिभिर्निजानुचरै सह रणा[5]य प्रतस्थे इति प्रचलद्विद्याधरसामन्तचैव समाच्छन्नगगने

---

१ ऋद्धोरण । २ 'अभ्यासनयोर्विष्टर' । ३ 'प्रद्वृत्तनिश्चिगमश्च' ।
४ वशिरण्योरुपसम्पानम्' । ५ द्वित्वप्रकरणे के कृञादीनामिति वक्तव्यम्' ।

त्तेजोनिह्नुतप्रभः प्रभाकरो लज्जयेव निममज्ज। ततो देवर्षिगणसुसेवितं दिव्याङ्गनोद्यानं गण्डशैलमतिक्रम्य स्फटिकापाण्डुरत्विषः कैलासभूभृतो मूलमवाप। तत्र च मन्दाकिनीतीरे स्थापितनिजसेनापरिच्छदं तं विद्याधराधिपधीमान् मन्दर उवाच देव, अनेकविघ्नं कैलासप्रस्थं समुल्लङ्घ्याग्रतो गन्तुं न योग्यम्। हरास्पदस्यैतस्य हि लङ्घनेन विद्या नश्यन्तीत्यस्य त्रिशीर्षगुहामुत्तरेण गन्तव्यम्। सा च गुहा देवमायाभिधानेन राज्ञाऽभिरक्ष्यते। स च राजाऽतिदृप्तः इति तमजित्वा पुरो गमनमयोग्यम्। मन्दरेणैवमुदितो धनवत्या चानुमोदितो नरवाहनदत्तस्तं वासरं तत्रैव स्थितः आदौ सामप्रयुक्तये कृततल्लङ्घ्योपजापाय देवमायाय दूतं प्राहिणोत्। देवमायश्च किन्तु सान्त्वेन तच्छासनमप्रतिपद्यमानो युद्धाय समनह्यत्। अतोऽपरेद्युस्सन्नद्धैस्तैस्तैः स्वकीयराजैः सह स चक्रवर्ती तं देवमायारिध्वंसं समूलमुन्मूलयितुं प्रतिप्रायात्। देवमायोऽपि च तस्मै युद्धा योद्धुं सन्नद्धो वराहवज्रमुष्ट्यादिभूरिभूपतिसमन्वितोऽभ्युद्गामाभ्यमित्रम् इत्युभयसेनासङ्घातसमाच्छादिताम्बरशिखरभूरिशिर श्रेणिशरजालपर्जन्योपगः मनीरगर्जनो घोरो रणघनागमः समजायत। तत्र चण्डसिंहो देवमायस्याग्रयोधं सेनान्यं वराहं जघान। अमायिना नरवाहनदत्तेन मायी देवमायश्च शरैः मर्मवेधो रणे मूर्च्छितो बद्धोऽक्रियत। बद्धे च तस्मिन् वज्रमुष्टिमहाबाहुप्रभृतिभिः सह तत्सैन्यमभज्यतेति विमानस्थाः 'साधु! साध्विति' स्वार्णवन्तो देवा विजयिनस्तस्य जयस्वनं चक्रुः। अथ संयतानीतं तमाश्वासननिर्गदैः मानयित्वा नरवाहनदत्तः ससंहृं देवमायमनुगृह्णामुञ्चत्। सोऽपि च तद्बाहुजितो वज्रमुष्ट्यादिभिः सार्द्धं प्रणतस्तस्य शासननियमान् प्रत्यपद्यत।

अथैवं प्रवृत्ते संग्रामनिवृत्तिसूचकयोणाद्यासनिक्वाणे[11], शान्ते चोभयसैन्याहव[12]-हवे[13], व्यपगते च तस्मिन्नहोरात्रे, प्रातरास्थानमायातो देवमायोऽधीश्वरेण तेन त्रिशीर्षगुहाम्नायं पृष्टो यथातथ्यमेवमवर्णयत्, 'देव, पुरा विद्याधरवराश्रिते भिन्न-

---

१.-२. 'घञर्थे कविधानम्'। ३. 'व्यधजपोरनुपसर्गे'; अप्; अत उपसर्गे घञि, उपजाप। ४. 'घञपोश्च' इति अदो घस्लादेशः। ५. 'व्यधजपोरनुपसर्गे' इत्यप्। ६.-७. 'स्वनहसोर्वा'; घञ्, पक्षे अप्। ८. 'नौ गदनदपठस्वन'। ९. 'मंघोद्धौ गणप्रशंसयो'; सवत्समित्यर्थ.। १०. 'यमः समुपनिविषु च'। ११. 'क्वणो वीणायाञ्च'। १२. 'आजि युद्धे'। १३. द्वन्द्वे; 'आवेऽनुपसर्गस्य' इतिह्वयतेरप्सम्प्रसारणञ्च।

साम्राज्ये कैलासस्य दक्षिणोत्तरे द्वे पार्श्वे अभूताम्। तत्र सर्यम[1]पूर्वककृततपस्तुष्टेन शम्भुना ऋषभाख्यश्चक्रवर्ती भवितुं प्रदिष्ट। स च जातूत्तरं पार्श्वं गच्छन् कैलासमुदल्लङ्घयद्दिव्यध्वस्थितहरक्रोधाद् भ्रष्टविद्यो दिवोऽपतत्।

तत स देवान्नादोऽपि तदानीम् अन्यादो,[2] [3]निर्निनदोऽपि समाकर्णितकाननपतत्रि-श्वापदनिनादो निर्निगदोऽपि श्रुतित्रिपर्याकृतसशिष्यमुनिगणनिर्गादो[4]ऽस्युग्रेण तपसा पुनर्हरमाराध्य सन्तुष्टात्तस्मादुभयो पार्श्वयोश्चक्रवर्तित्वमयाचद्दिति पिनाकभृत्तस्योत्तरदक्षिणोभयपार्श्वगमनसौलभ्याय कैलास भित्त्वा महागुहाविवर चक्रे। एव विद्ध कैलास समुद्विग्न 'भगवन्नेतन्मदीयमुत्तरपार्श्व मानुषागम्यमिति गुहयाऽनया पार्श्व तत्तेषा गम्य सञ्जातमिति 'देव, तथा कुरु येन मदीयैषा मर्यादा न भिद्येत'। कैलासेनेत्थ विज्ञप्तो हरो दिग्दन्तितद्विषाहीन्द्रगुह्यकान् रक्षकान् गुहाया स्थापयामास। दक्षिणे विद्याधरेश्वरम् महामायम्, उत्तरे चापराजिता चण्डिकां कालरात्रिं स्थापयन् कृतगुहारक्षो हरो महारत्नानि समुत्पाद्य तत्र व्यवस्थामादिदेशयद्विय द्विपार्श्वी सिद्धरत्नस्य चक्रवर्तिन सदूतामा सवाराणा तदनुज्ञाताना राज्ञाञ्च गम्या भविष्यति, नान्येषाम्। ऋषभे इत्थमादिष्टवति समये समये विद्याधरीसार्यमाणवीणाप्रक्वणमाकर्णयंस्तत्रर्षभक साम्राज्य कुर्वन्नपि दर्पमूलकर्प[6]णानिव निजप्राणान् वह्निणे ददौ। एष च त्रिशीर्षगुहाया अस्या आगमो या च युष्मादृशैर्विना धनजनमदैरन्यैरगम्या। तस्य चैतद्गुहाद्वाररक्षिणो महामायस्य कुले कालानुक्रमेण जातोऽहं देवमायनामा। मम जन्मनि दिव्या सरस्वती सप्रमर्दाय सप्रमदाय मदीयजनकाय व्याजहार यद्विद्याधरेषु जातोऽय मृधे रिपुभिर्दुर्जय। यश्चामु जेष्यति नूनं स चक्रवर्ती भविष्यतीति। तेनास्य स्वामिनाऽमुनाऽनुवर्त्येन प्रभुणा च भाव्यम् सोऽहं त्वया जितोऽतो भवान् कैलासोभयपार्श्वैकचक्रवर्ती प्रभाववानस्माक प्रभुरिति त्रिशीर्षगुहामेतां तीर्त्वा निजबलवशीकृत शेषाहितसमाजमत्र स्वसमंजमुदजेनैव समंजतु।

1. 'यम समुप०'। २ नितराम् अदनम् भ्याद 'नौ ण च' तद्रहितो निरशन इति भाव। ३ 'नौ गदनद०' नि शब्द इत्यर्थ। ४. 'नौ गदनद०' निगादो, वचनम्। ५ 'क्वणो वीणायाञ्च'। ६. 'नित्यं पण परिमाणे'। ७. 'मदोऽनुपसर्गे'। ८. सपत्नीकाय। ९ 'प्रमदसम्मदौ हर्षे'। १०. 'समुदोरज पशुषु' (समज पशूनां सङ्घ, उदज पशूनां प्रेरणम्)। ११. अज गतिक्षेपणयो इत्यस्माल्लोट्।

देवमायेनेत्युक्तश्चक्रवर्ती जगाद 'यद्वयमद्य गुहाद्वारमासाद्य तत्र वसाम प्रातः कृतसन्निधयश्च तां गुहां प्रवेष्टास्मः' इति। एवमुक्त्वा नरवाहनदत्तोऽन्योन्योपह्वैराह्वैसम्मिलितैः सर्वै राजभिः सह तत्र गत्वा गुहाद्वारमावसत्। निरालोकान्तर्भागां पुञ्जीभूतकल्पान्तघनतामिस्रामिव स्थितामनर्केन्दुरश्मिप्रवेशां तां गुहामालुलोके। द्वितीयेऽह्नि कृततत्सपर्यो ध्यातोपनतसद्रत्नसहायः, सपरिच्छदः स चन्द्रिकारत्नैस्तत्रत्यतमांसि, चन्दनेन चाद्रिद्विपान्, हरितरत्नेन दिग्गजान् खड्गरत्नेन च गुह्यकान्, अन्यै रत्नैरन्यान् विघ्नांश्च निवार्य सेनया सहामुमुत्तीर्णवान्। ततश्चोदग्द्वारेण विनिर्गच्छति तस्मिन्, 'चक्रवर्तिन्, रत्नप्रभावात्समाहात्म्येन त्वया गुहेयं तीर्णेति' दिवो वागुदभूत्। अथ धनवती देवमायश्च तं प्रभुमूचतुर्यदेतद्गुहाद्वारे सर्वदा कालरात्रिः सन्निधत्ते, सा चामृतं निर्हीर्षूणां दानवेन्द्राणां वधकारिणी विष्णुनाऽमृतमन्थने पूर्वमुत्पादिता। सैषा गुहामेतां रक्षितुं शर्वेण समादिष्टा येन यथोक्तैस्त्वादृशैर्विनाऽन्यो न कश्चित्तरेत् इति। चक्रवर्ती सिद्धरत्नस्त्वञ्च गुहामिमां तीर्णवान् इत्येषा विजयसिद्धये त्वयाऽवश्यमर्चनीया। एवं धनवती देवमायोक्तस्य तस्य नरवाहनदत्तस्य वासरस्तत्राक्षैपीत्। कैलासोत्तरसानवश्च समासन्नमग्रामरधिरोहिता इव सन्ध्यारुणा अराजन्त। रात्रावस्य सर्वं बलं समुपलब्धबलस्तमोघनो गुहागृहस्थः सद्यो वैरमिव स्मरँस्तदानीमावृणोत्। आयसाट्टैलघनोरस्कभूतादिगणः कालरात्रिक्रोधाङ्कुर इवाविर्भूयेति क्षणेनैव नरवाहनदत्तमतिरिच्य सर्वं तत्सैन्यं शीतलीभूतापर्यन्तं निमग्नं सजज्ञे। तदवलोक्यानर्चितदुर्मनायमानकालरात्रिविजृम्भितं तत्त्वयमवगत्य नरवाहनदत्तस्तद्गुहाद्वारोपप्रर्पणस्थतत्रत्यभूमृदुपर्ण्ण निर्घ-तरुपल्लवैर्नानाविध पक्विमफलपुष्पैस्तामर्चयित्वा तुष्टाव, 'देवि, त्वं हि प्राणिनां प्राणदात्रि, तेषां सञ्जीवनी चेति त्रिभुवनं त्वमेवाश्वासयसि। दुष्टदुरितद्रुमस्तम्बेरम्बुघेर्णे-परिघे पापिदुर्गा त्वमेवेति जगदुत्पत्तिस्थितिनाशहेतवे तुभ्यं नमः। त्रिनिशस्थ स्तुतापि यदा

---

१ 'ह्व सम्प्रसारणञ्च न्यभ्युपविषु'। २ 'आङि युद्धे'। ३ 'हनश्च वधः।' ४ 'मूर्तौ घनः'। ५ 'उद्घनोऽत्याधानम्'। ६ 'अपघनोऽङ्गम्'। ७ 'अगारैकदेशे प्रघणः प्रघाणश्च'। ८ 'उपघ्न आश्रये'। ९ 'निघो निमितम्' (समारोहपरिणाहवन्त इत्यर्थः)। १० 'ट्वितः क्त्रिः' 'क्त्रेर्मम्नित्यम्'। ११ 'स्तम्बे क च' १२ 'करणेऽयोविद्रुषु'। १३ 'परौ घः'।

कालरात्रि सा न तुतोष तदा स्वमूर्द्धापहारेण स तामार्चिचिषत् इति स्वशिरश्छेत्तु समुपात्तास्महामोदध[1] तुष्टा देवी तत्क्षणमवोचत्, 'पुत्र, साहस मा कार्षी । एषाऽह ते सिद्धा अचिरेणैव तवैतद्दल प्रकृतिस्थ भवतु। विनयञ्च त्वमाशु प्राप्नुया । एव तस्यामभिदधत्यामेव सर्वं तन्नरवाहनदत्तबल पर्यङ्क[2]सुप्तप्रबुद्धमिव सज्ञानमिति सर्वास्तद्भार्या, वयस्या, अन्ये विद्याधराश्चावासमानन्दयन्[3] चक्रवर्तिनस्तस्यात्मीयजनरत्न[4] रत्नविशिष्ट त प्रभाव मुहुर्मुहु प्राशसन्। वीरो नरवाहनदत्तश्च तदानीं विहिताहारपानाद्यावश्यकक्रियोऽनुभूततद्रात्रिप्रियहर्षेण[5], कालरात्रि मातर्विविनि[6]ऽनाधिरभ्यर्च्य पयोधिगाम्भीर्यनिधिर्विरुद्धविद्याधरानिरुद्धा ध्वान धूमशिख प्रतिमायात् इति मन्दरदेवीयप्रधानेन तेन सह चक्रवर्तिनस्तस्य तादृश जन्यमजनि यत् सर्वतो व्योम, खड्गमयमिव, मही च शूरमूर्धमयीव, आहवश्चैव 'जहि जहीति जहि, मा जहिहि, जहीहि, जहाहि इत्युप्रवीरवाक्यमय इवाभवत्। आपायकाले प्रवर्तमाने एव सेनयोरुभयोर्युद्धे चक्रवर्ती, धूमशिख युद्धे बद्ध्वा शान्तधूमशिखोद्रेकमग्निदग्धेन्धनमिव कृत्वा निजशासन ग्राहयामास ।

द्वितीयऽह्नि चाग्रतो योद्धुमायान्त मन्दरदेव चारेभ्यो ज्ञात्वा किञ्चिद्दूर गतोऽग्रे बहुराजन्यसैन्य सञ्चिति, रचितव्यूहमग्रत समागत तमवलोक्य रत्नपतीधरानन्यकारितप्रतिव्यूहरचनो नरवाहनदत्तोऽरेर्बलमभ्यधावत् इति प्रलयकालोद्वेलनलधिक्षुभितजलौघानुकारिणोरुभयो सेनयोराहवो भयावहोऽवर्तत । एकतश्चण्डसिंहाद्या महारथा, अन्यतश्च काञ्चनदंष्ट्रादयप्रभृतयश्शूरा युध्यन्ते स्मेतिविक्षोभितकुलक्ष्माभृत्प्रकम्पितत्रैलोक्ययोऽवलोक्यो विजजृम्भे सग्राम ।

तत्र सर्वविद्याधरसैनिकानाम् अधीश्वराय युध्यमानस्य नरवाहनदत्तस्य प्रथमत स्थित्वा प्रतियुध्यमानस्य मन्दरदेवस्य च, परस्पर जीवग्राहम् आक्रोशताम् 'अलमेवकार'[10] पलायितेनेति न्यक्कारपूर्वकम् अरिवेद[11] प्रहरताम्, यावद्वेद[12] माहतानाञ्च सैनिकाना निर्भरभरितसकलत्रिभुवनोदरो महानुदभूद्रणारवै[13] । त च

---

१ 'सघोद्धौ गणप्रशसयो'। २ 'परेश्च घाङ्कयो'। ३ 'द्वितोऽथुच्'। ४ 'यजयाचयतविच्छप्रच्छरक्षोनङ्'। ५ 'स्वपो नन्'। ६ 'उपसर्गे घो कि' ७ 'कर्मण्यधिकरणे च'। ८ 'विभाषाऽग्रे प्रथमपूर्वेषु'। ९ 'कर्मण्याक्रोशे कृञ खमुञ्'। १० 'अन्यथैवकथमित्थसु सिद्धाप्रयोगश्चेत्'। ११ 'कर्मणि दृशिविदो साकल्ये'। १२ 'यावति विन्दजीवो'। १३ 'विभाषाकि दप्लुचो'।

प्रलयकालविजृम्भितमहाभैरवाट्टहासभैरवमारवमाकर्ण्य रणरसेन बद्धविकटरोमाञ्च कवचेन प्रेर्यमाणो विजृम्भितातिभीषणभ्रुकुटिभङ्गायमानललाटभित्तिर्नरवाहन-दत्तोऽमर्षदष्टदन्तच्छदः[1], उत्पाततडिल्लतानुकारिणा कृपाणेन कांश्चिदरिसैनिकान् समूलघातं[2] निहत्येतरान् पादघातम्[3] अवधीत्। चण्डसिंहेनापि च युध्यमानेषु प्रतिभटेषु दावानलावलीढद्रुम इव तत्क्रोधानलावलीढः कश्चिदूर्ध्वशोषम्[4] अशुष्यत्, अन्यो हस्तग्राहं[5] गृहीतोऽश्मकनाशम्[6] अनशत्। कश्चिच्च स सरित्पूरो द्रुममिव समूलकाषम्[7] अकषत्। इतरश्च जीवग्राहं[8] गृहीत्वा महोपलमयोघन इव शुष्कपेषम्[9] अपिनट्। कारावन्धं[10] बद्ध्वा कांश्चिद्दन्तपोषम्[11] अपुष्णात्, पृतनानिष्कामम्[12], यष्टिग्राहम्[13], अस्यपे-गोरं[14], वीरः प्रतिपेषं[15] केशग्राहं[16] युध्यमानानन्यान् द्व्यङ्गुलोत्कर्षम्[17] अच्छिनत्।

इत्थं घोरे तस्मिन् रणेऽभिधावितश्चण्डसिंहः काञ्चनदंष्ट्रेण भीमया गदया मूर्ध्न्यभिजघ्ने इति गदाहति[18]पतितं तं दृष्ट्वा धनवती विद्याबलेन शम्वोभे सेने निश्चेतने अकार्षीत्। नरवाहनदत्तो मन्दरदेवश्चेमावेवोभौ तदानीं सचेतनावतिष्ठताम्। इत्थं धनवतीं तदानीं क्रुद्धां जगज्जीर्णि-लूनि-धूनि[19] समामर्षं वीक्ष्य दिवि देवा अपि दुद्रुवुः। मन्दरदेवश्चाथ चक्रवर्तिनं नरवाहनदत्तमेकाकिनं दृष्ट्वोद्गूर्णायुध-स्तमभ्यधावत्। अतो नरवाहनदत्तोऽपि विमानादवतीर्यास्त्वरितरङ्गरसो जवात्तं प्रतिजग्राह। मन्दरदेवश्च तदानीं मायया जयमिच्छन् मदोन्मत्तमातङ्गरूपं चक्रे इति विद्यातिशीतिशाली नरवाहनदत्तोऽपि तत्क्षणे स्वमायया सुमहत्सिंहाकृति-मरचयत्। क्षणानन्तरञ्च मुक्तमातङ्गवपुषा मन्दरदेवेन परित्यक्तसिंहाकृतिर्नरवाहन-दत्तो युध्यमानः साक्षाज्जयमिव खड्गं मन्दरदेवस्य कराद् युक्त्याऽहरत्। इत्थं प-श्चाच्च बाहुभ्यां युध्यमानं मन्दरदेवं गृहीतगुल्फो नरवाहनदत्तः क्षितौ निपात्य

---

१. 'पुंसि संज्ञायां घः प्रायेण', 'छादेर्घेऽद्व्युपसर्गस्य'। २ 'समूलाकृतजीवेषु हन्कृञ्ग्रहः'। ३ 'करणे हनः'। ४. 'ऊर्ध्वे शुषिपूरोः'। ५. 'हस्ते वर्तिग्रहोः'। ६ 'उपमाने कर्मणि च'। ७ 'निमूलसमूलयोः कषः'। ८ 'समूलाकृतजीवेषु'०। ९. 'शुष्कचूर्णरूक्षेषु पिषः'। १०. 'अधिकरणे बन्धः'। ११. 'स्वे पुषः'। १२ 'अपादाने परीप्सायाम्'। १३ 'द्वितीयायां च'। १४ 'अपगुरो णमुलि'। १५ 'परिक्लिश्यमाने च'। १६ 'समासत्तौ'। १७. 'प्रमाणे च'। १८. स्त्रियां क्तिन्'। १९. 'ऋल्वादिभ्यः क्तिन् निष्ठावद्वाच्यः'। २०. 'षिद्भिदादिभ्योऽङ्' (चमारहिताम्)।

तद्वत्तोऽविन्यस्तचरण, समाकृष्टकेशोऽसिना विद्विपस्तस्य शिरश्छेत्तुं यावदुद्युङ्क्ते तावदेव मन्दरदेवी, नाम्ना, कन्या तत्स्वसा तमभ्युपेत्य तद्विशसनं निवारयन्त्यब्रवीत्, 'तपोवनस्थस्त्वं दृष्ट्वैव प्राक्तया भर्ता कल्पित इति राजन्, मदीयं भ्रातरं निजश्वशुर्यमिमं मा वधी। तयेत्थमुक्तो नरवाहनदत्तो मन्दरदेवमुवाच, 'विद्याधरेन्द्र, त्वमधुना मया मुक्त इति रणे शूराणां जयपराजययो प्रतिष्ठाचाञ्च त्वमवधार्य मा लज्जिष्ठा। राज्ञेत्थमुक्तो नातिप्रह्वधिर्मन्दरदेवो जगाद, 'आहवे स्त्रिया रक्षितस्य गर्हितेन मदीयेन जीवनेनेदानीं किमिति वनस्थस्याह पितुरन्तिकं यामि। त्वमेव चात्रत्यश्चक्रवर्ती मिमित इत्ययमेवार्थो मदीयेन पित्राऽप्यसूच्यत। इत्थमुक्त्वा कृतप्रस्थितौ

मन्दरदेवस्य तपोवनगमनम्

मानिनि मन्दरदेवे, सपदवसौतौ[3], गगनस्थेषु च देवेषु प्रवृत्तायां चक्रवर्तिविजयोपलक्षितमहर्षध्वनिकीर्ति-स्तुतिसङ्गीतौ धनवती निज सुतमुभे सेने च स्वशक्त्या सचेतनयति स्मेति सुसप्रतिबुद्धा इव सर्वे ते सचिवादयो द्विषन्तं विजितमवगत्य नरवाहनदत्तमभिनन्दु। काञ्चनदंष्ट्रादयश्च मन्दरदेवीया राजानस्तस्य शासनं जगृहु। इत्थमवाप्तशर्वोभयलोभयपार्श्वसम्पर्क नरवाहनदत्त परां मुदमापन्नोऽरिविजयोत्सवाहततारतूर्यं, प्रजासचिवराजवृन्दवन्दितो रिपुप्रतापमिव मधु पिबन्ननुभूतनिजप्रियजनसंसर्ग्याभिपुत्र्यानन्दं शय्यातलमलमकरोत्।

प्रातश्चासौ चक्रवर्ती सम्पादिताहर्मुखक्रियो, निजबलान्वितोऽभ्युत्थायाग्रगामिन काञ्चनदंष्ट्रस्य वचनात् कैलाससानुतो विमलसंज्ञकं मन्दरदेवीय पुरं प्रयातु समुद्दीपितनिर्भरंज्येच्छो[11] बभूव। तत्र गत्वा चामितगतिं राजानं मन्दरदेवस्य राज्येऽभिषिच्य काञ्चनदंष्ट्रादीन् तदीयान् महीभृतश्च तस्मै समर्प्य स्वीकृतनरकृतपरिचर्यो नवोढया वध्वेव कैलाशोत्तरदिक्पार्श्वलक्ष्म्या समाश्लिष्टो महर्द्धिषु तत्पुरीयोद्यानेषु रममाणो विद्याधरमहीक्षितां चक्रवर्तित्वमासाद्याप्य-

१. 'ह्लाद–' इति योगविभागात् क्तिन् ह्रस्व। २. 'स्यागापापचो भावे'। ३–४ 'ऊतियूतिजूतिसातिहेतिकीर्तयश्च'। ५ 'श्रुयजीषिस्तुभ्य' करणे। ६. स्यागापापचो भावे'। ७. 'सम्पदादिभ्य' क्विब्वक्तव्य'। ८. 'सज्ञायां समजनिपद्॰', 'श्रजे क्यपि वीभावो नेति वाच्यम्'। ९ 'कृञ' श च'। १०. 'प्रश्रयजोर्भावे क्यप्'। ११ 'इच्छा'। १२ परिचर्यापरिसर्यामृगयाटाट्यानामुपसंख्यानम्।

धिक्समुपस्थितो मन्त्रिभिर्वारितोऽपि सुराश्रयविद्याधरालङ्घ्यभूमिनिर्विशङ्को यदा तत्र गन्तुं प्रवृत्ते इति नारदस्ततोऽभ्युपेत्यैनमभाषत, 'नीतिज्ञस्यापि तेऽविनयो-द्यमोऽयं दर्पेण कैलासोन्मूलनेहेव दशास्यस्येव, राजन्, अयुक्तः। सर्वेण हि ते विद्याधरेन्द्रताऽऽदिष्टा न सुरेन्द्रतेत्यर्कचन्द्राभ्यामपि दुर्लङ्घ्यो मेरुर्नैतेऽति-क्रान्तिविषयः। विद्याधराणां भूमिर्हिमवान् हि त्वया विजित इति देवभूमौ मेरौ दुर्ग्रहं मुक्त्वा शिवमिच्छता भवता मन्दरदेवस्याऽकम्पनसंज्ञः पिता द्रष्टव्यः।' नारदमुनिरेवमुक्त्वा तथेति प्रतिपन्नं तं चक्रवर्तिनमामन्त्र्य यथागतं जगाम।

इतश्चक्रवर्ती, देवमायाप्रभृतिनृपमस्य तथा छत्रविहननाशं स्मरन् बुद्ध्या सर्वं विमृश्य परित्यक्तदेवभूमिविजयोपलब्धिस्पृहोऽतिविनिश्चयं तपोवनस्थितं तमकम्पनं राजर्षिं द्रष्टुं, निर्विकल्पकसमाधिमग्नतापसरायणं योगनिष्ठैर्महर्षिभिरधिष्ठितं महर्लोकमिव मेरुभागस्थतपोवनमवाप। ददर्श च तत्र जटावल्कल-धारिणं, द्वन्द्वदुःखभिदां विनाशकैः, महाशमोपलब्धप्रभावशालिभिः, कृपामात्रैकधनैः, विविधशास्त्रचर्चां कुर्वद्भिः, मुनिजनैरुपास्यमानं महाद्रुममिव कृतद्विजोपासनमकम्पनम्। उपसृत्य च तत्र श्रद्धया तपस्विनोऽस्य पादवन्दनां चकार। कृतातिथ्योऽस्यावपि च राजर्षिस्तं जगाद, 'राजन्, इममाश्र-ममागच्छता त्वया समीचीनमाचरितम्। भाविनी चात्र महती ते वेदना। ससुहृत्प्रेममाश्रमं गच्छते च ते सम्भवितसम्पत्तयो महर्षयो नूनं दास्येरन्। तं चक्रवर्तिनं राजर्षावेवं ब्रुवति गृहीतमुनिव्रतस्तत्तपोवने तिष्ठन् स्वग्र्या सुमायां मन्दरदेव्या सहितो मन्दरदेवोऽपि तत्र पितुरन्तिकमागमत्। नरवाहनदत्तश्च तं दृष्ट्वा कण्ठेऽग्रहीत्। अथ भ्रात्रा समुपागतां मन्दरदेवीमवलोक्य राजर्षिरकम्प-

नरवाहनदत्तस्यान्यकन्यापञ्चकप्राप्तिः

1. 'कान्दस', 'स प्रत्ययात्'। २. 'गुरोश्च हलः'। ३. 'निर्द्वेषप्रसादीनामिति वाच्यम्' तेनेह णिर्नाद्। ४ 'जागर्तेरकारो वा'। ५. भिदादिपाठात्। ६ भेदनम्, दूरीकरणम्.। ७. 'प्रतिवर्णमनुबन्धे' इतिभाष्यप्रयोगान्नित्यविधि-बाहुल्यकाद्वोप्य'। ८. 'क्रतेः सम्प्रसारणञ्च'। ९. 'निन्तिर्ज्ञिदर्पिदृ'विचर्थ'। १० 'ण्यासश्रन्थो युच्'। ११. श्वन्नरोरसमर्गवद्वृत्ति, अतो दधाने 'कामधोरमर्गे', टाप्। १२. 'घट्टिवन्दिविदिभ्यश्चेति वाच्यम्'। १३. लाभ, लाभार्थस्यपरिदेशमहगात्। १४. ज्ञानम्। १५. मत्पदादिषु 'विसर्जयते।

© पृ० ३३७ त्रिदीर्घाप्यगुहागमकथा।

नस्मन्राजमुवाच 'राजन्, दिष्ट्या परेऽश्मिन्नन्तरेणैव मदभीष्टसिद्धि सञ्जाता यद्गिरावस्मिन् कृतासिक मा त्व समुपलब्धवान्। मन्दरदेवीय मम सुता दिव्यया वाचा चक्रवर्तिनो महिषी भवितुमुक्तेति मयाऽर्पितामिमा त्वमुपयच्छस्व। राजर्षावेवमुक्तवति तदात्मजा जगाद, 'इह मम वयस्या चतस्र कन्या वर्तन्ते एका तासु काञ्चनदंष्ट्रजा कनकवत्याख्या। द्वितीया च कालजिह्वस्य सुता कालवती। तृतीया दीर्घदंष्ट्रस्य तनुजा श्रुता। चतुर्थी च पोतराजस्य पुत्री अम्बरप्रभा। विद्याधरेन्द्रकन्याना तासामह पञ्चमीति वय पञ्च पूर्वं तपोवन आर्यपुत्रमिममवलोक्य मिथ समय व्यदध्म यदस्माभि सममेवाय भर्ता कर्तव्य। पृथक् तु येम भवेद् 'अग्नौ वाभिस्तस्या शठाया भूयाद्' इति तामाक्रोशन्तीभि अन्याभिरामाऽऽशु हन्तव्य। अतस्तासा सखीना परिणय विना स्वकीयोपयमन कृत्वा तत्समयोल्लङ्घने नाधर्मामिका कर्तुमहमिच्छामि। एव तयोक्तस्तत्पिताऽक म्पनस्तेपामपि चतुर्णा कन्यापितॄणामाकारणा कृत्वा यथातथ्य तेभ्यस्तत्क्षण वर्ण यित्वा करणीयमपृच्छत् इति कृतार्थमन्यास्ते स्वकन्या समानीय सह मन्दर देव्या नरवाहनदत्ताय परिणय तासा दानमनुमोदितवन्त।

इत्थ परिणीतान्यकन्यापञ्चकश्चक्रवर्ती बहूनि वत्सराणि सपरिच्छन्नो राजभोगैर्नन्दय पार्वतादिजन्येन महताऽऽनन्देन तत्र स्थितस्त्रिसन्ध्य वसूपीन् प्रणमन्

नरवाहनदत्तस्य ऋषभाचलगमनम्

देवमायेनाकम्पेन चोचे, 'राजन्, प्राक्तना ऋषभकाद्य श्चक्रवर्तिनो ऋषभाद्रावभ्यपिच्यन्तेति त्वमपि स्वमहाभिषे कार्थं ससेनापरिच्छदस्तमेव राजाभिषेचनगिरिं गन्तु पर म्परयाऽनया प्रार्थ्यमानो भव। एतदेवोद्धृतया देवदा ण्यापि अनुमोदितमिति नरवाहनदत्तोऽकम्पनेन सहान्या नपि ऋपीन् नत्वा शुभेऽहनि तस्मात्प्रतिष्ठमानोऽमितगतिप्रष्टै स्वशासननिष्ठै सर्वविद्याधरेश्वरैस्त्रिशीर्षाख्यगुहाया उत्तर द्वार प्राप्य सम्पूजितकालरात्रिस्त

---

१ 'परेद्यवि' इति वैकल्पिकत्युनभावविनि तीयसह०-इति पद्। २ 'धात्वर्थनिर्देशे ण्वुल्वक्तव्य'। ३ 'आक्रोशे नञ्यनि'। ४ 'पर्यायार्ह णोत्पत्तिषु ण्वुच'। ५ 'ण्यासश्रन्थो युच। ६ 'ल्युट च'। ७ कृत्यल्युटो बहुलम्। ८ 'कर्मणि च येन संस्पर्शात् कर्तु शरीरसुखम्'। ९ राजा अभि पिच्यतेऽस्मिन्नित्यर्थ 'करणाधिकरणयोश्च'। १० वा यौ' इत्यन्त्युदि वैकल्पिकत्यादेशाभाव।

गुहान्तरं प्रविश्य दक्षिणेन निरन्तरेऽध्वनि निर्गतवान्। दैवमायेन धार्मार्थिनस्तस्मिन् दिने तदालय एव विश्रम्यान्येद्युः स्फुरन्मयूखप्रकरध्वान्तविनाशनविविधमणिगिराकरे कैलासे सन्निहितं हरमनुचिन्त्य गोचरसञ्चरतद्दर्शनार्थं गतो विहितद्वारस्थसुरभि-वृषभ-नन्दिप्रभृतिरवलम्बिताभ्यन्तरसञ्चारो देवीसहितं वृषभध्वजं दृष्टिगोचरीकुर्वंस्तत्पादयोः पपात। देव्याः शैलसुताया द्विः प्रदक्षिणञ्च चकार। ततः, वत्स, त्वयेहागच्छता साधु कृतम्। अधुनेह कामावतारस्य तेऽभङ्गुरा विद्या भविष्यन्तीति सिद्धक्षेत्रमृषभाचलं गच्छ। तत्र त्वं यथाकालमाशु महाभिषेकमवाप्स्यसीति' देवेनेत्थमादिष्टश्चक्रवर्ती तथेति प्रतिपद्य कृतप्रणामो देवमायस्य मन्दिरं परावृत्य देवीं मदनमञ्जुकासुतस्वार्थेनानन्दयत्।

अन्येद्युश्च सावरोधः समन्त्रिवर्गश्च विमानवरमारुह्य शैलोच्चयसञ्चारोद्गरणप्रगरप्रभावाश्रनिर्ङ्, सर्वगन्धर्वविद्याधरबलान्वितोऽरिरम्यहारान्वायो निजाधिताधारो नरवाहनदत्तो निजतेजसा द्विभास्करमिव व्योमपदं कुर्वन्, ततोऽप्यजनमनसापि [1]दुर्लभमृषभाचलं प्रतस्थे। अचिरादेव च तापसैरिव विकीर्णपुष्पैः, वातविधुतजटालतैः पादपैरुपलक्षितं तं गिरिं प्रापत्। तत्र च ते ते विद्याधराधिपाः पल्वलीकृतवासुकिभवप्रभावप्रविलेयोहृतारिवर्गस्य अंगैयतो निजप्रभोः प्रभावप्रलोभात् दुष्प्रलम्भानपि[13] महाभिषेकसम्भारान् समाजह्रुः। आवश्यकस्याभिषेके प्राभृतपाणयः सर्वदिग्भ्यो दुरासदप्रभावा भवा, स्वान्तोहरा विद्याधराः, "[16]दुरवस्थानेऽपि तस्मिन् स्थाने दुर्घर्षणाः"[14], दुर्मर्षणाः, दुर्योधनाः परस्य, साद्रेयावश्यकेहारिणो[18] भीता जिताश्च वैरिणः।

---

१. 'अयनञ्च'। २. 'पुंसि संज्ञायां घः प्रायेण'। ३. 'गोचरसञ्चरवहव्रजव्यजापणनिगमाश्च'। ४. 'अवे तॄस्त्रोर्घञ्'। ५. 'हलश्च'। ६. 'खनेर्डडरेकेकवका वाच्याः'। ७. 'अध्यायन्यायोद्यावसंहाराश्च'। ८. 'जालमानायः'। ९. 'अवहाराधारावायानामुपसंख्यानम्'। १०. 'ईषद्दुःसुषु०;' 'उपसर्गात्खल्घञोः', 'न सुदुर्भ्यां केवलाभ्याम्'। ११. 'निमिमीलियां खलचोरात्वं नेति वाच्यम्'। १२. 'खनो घ च' इत्यत्र चिंकरणस्य आगमन इत्यर्थमनावश्यकत्वात् 'अन्यतोऽप्यपमिति' ज्ञापनार्थत्वेन भजतेर्घं 'चजोः'—इति कुत्वम्। १३. 'उपसर्गात्खल्घञोः'। १४.-१५. 'कर्तृकर्मणोश्च भूकृञोः', 'कर्तृकर्मणोरच्व्यर्थयोरिति वाच्यम्'। १६. 'आतो युच्'। १७. 'भाषायां शासियुधिदृशिधृषिमृषिभ्यो युज्वाच्यः'। १८. 'आवश्यकाधमर्ण्ययोर्णिनिः'।

ऋषभाचले नरवाहनदत्तस्य गान्धर्वमहाभिषेकः

सञ्जाते च सर्वस्मिन्नभिषेकायोजने 'देव, महादेवीपदेऽत्रार्द्धासनेऽवश्यं कतमाऽभिषेक्तव्या[1]इति विद्याधरास्तमनुयुयुजिरे। तेन च मया सह देवी मदनमञ्जुकाऽत्राभिषेच्येति राज्ञोदिते सर्वे खेचरा यावत्किञ्चिद्विचारयन्ति तन्त्रि[2]स्तावद्गगने गगनगव्या इत्थं सञ्जाता यद् विद्याधरा, सश[3]ङ्ख्यालम्। भूतिरियं मदनमञ्जुका न मर्त्या अपितु कामस्य भवत्प्रभोरेपाऽवतीर्णा रतिरिति नासौ मदनवेगतः कलिङ्गसेनायां जाता जाता। देवैर्हि माययाऽपरभिन्न्व[4]स्थापितः स गर्भ इति यस्तस्या गर्भो जातः स इत्यकसंज्ञकोऽद्यापि धात्रा समर्पितो मदनवेगस्य पार्श्वे स्थित इति पुरा सन्तुष्टहरप्रदत्तवरानुसारेण मदनमञ्जुकैवास्यार्धासनार्हा। एवमुक्त्वा निरतायामाकाशवाण्यां सन्तुष्टा विद्याधरा देवीं मदनमञ्जुकां प्रशशंसुः।

अथ शुभेऽहनि त्रिविधाभिषेकसम्भारसंयोजनस्याग्रे पुरोधसि शाण्डिल्ये, समन्तादयतूर्यनादं संगीतसंलग्नासु च दिव्ययोषित्सु, श्रोत्रियब्रह्मघोषैर्व्याप्तवतीषु च दशसु दिक्षु, मदनमञ्जुकाधिष्ठितवामार्द्धभागं नरवाहनदत्तं स्वस्तिवाचनपूर्वकं गणपत्यादीन् देवान् पूजयित्वा[5] मन्त्रपवित्रैर्नानातीर्थसमानीतशातकुम्भकुम्भतोयैर्महर्षयोऽभ्यषिञ्चन्निति बाह्याभ्यन्तरशुद्धेन तेन नाकनारीभिः परिग्राहिताऽतिक्रम्य[6] वक्षो वर्तमाना पुष्पमालाततिस्तस्य वपुषि पतन्ती बहुस्रोता गङ्गेव बभौ। अरुणेन चाङ्गरागेण निजप्रतापेनेव स भूपतिस्समुद्गच्छदम्बुधिजलस्नातो भास्वानिव ददृशे। आमुक्तमन्दरमाल्यो धृतोज्ज्वलवस्त्राभरणो बद्धदिव्यमुकुटश्च स शार्ङ्गी श्रियं दिधाय। महादेवीमदनमञ्जुका चाप्यभिषिक्ता दिव्यालङ्कारैरुपस्कृता शचीव शुशुभे।

एवमवाप्तयथाभीष्टमहाचक्रवर्त्यभिषेचनो नरवाहनदत्तोऽत्युत्सुकः पितरं स्मृत्वा गोमुखादिभिः सचिवैः समं सद्यो मन्त्रयित्वा सन्देशञ्च दत्वा, वायुपथमादिश्य[7], कौशाम्बीं गत्वा[8] तातं देवीश्च समानेतुं प्रेषितवान्। वायुपथोऽपि चाचिराद् व्योममार्गेण तन्नगरीमवाप्य मन्त्रिभिर्देवीभिश्च सहितं कृतसमुचित-

१. 'कृत्याश्च'। २. विस्तृतिः 'क्तिच्क्तौ सञ्ज्ञायाम्'; 'न क्तिचि दीर्घश्च'। ३. 'अलङ्खल्वोः प्रतिषेधयोः'–। ४. 'उदीचां माङो व्यतीहारे'; 'मयतेरिदन्यतरस्याम्'। ५. 'समानकर्तृकयोः पूर्वकाले'। ६. 'परावरयोगे च'। ७. 'असुकः किति'। ८. न क्त्वा सेट्। ९. 'समासेऽनञ्पूर्वे क्त्वो ल्यप्'। १०. 'अनुदात्तोपदेश'•—।

सञ्चारं धर्मराजं ददर्श। तत्रोपविष्टः कुशलं च पृष्टः स जगाद, 'देव कैलासाद्रिं प्राप्य नरवाहनदत्तं करणीयमुदित्वा गतेऽमृतप्रभनाम्नि विद्याधराधिपे, स दूरे सर्वं सेनापरिच्छदं हित्वा, हित्वा च सनियमव्रतम्, गिरिम्भरस्थानम् भक्त्वा· भङ्क्त्वा च विविधमतविभ्रमान्तम्, तत्कालोचितवल्कलपरिधानं परिवीय शङ्कर-माराधयितुं प्रारेभे। स्थित्वा च तत्र ध्यानपरायणः सोऽनिशमशयित्वा क्लिश्य-नशित्वाऽपि शम्भुदास्याऽनदित्वा न तपसि शैथिल्यमवाप। क्षुधित्वा, तृषित्वा चापीत्थं स समृडानिमृडं मृडित्वा[12] तस्मादरिदुर्जया विद्या अधीत्य,[13] समागत्य च ततो बहुतृणान् स्वशत्रून् अविगणय्य निशितशरैश्च तान् प्रक्षिणय्य, प्रहृत्य च मानसवेगगौरिमुण्डमन्दरदेवादिकम्, समवाप्तविद्याधरमहाचक्रवर्तिपदो ऋषभे पर्वतेऽमुना मदेनीलसचिवादिक्रमाशीर्य[16] राजन्, भवन्तं स्मरतीति तेन प्रहितोऽह-मिहायातः।

यावदुपप्रादेवमात्मजोत्कर्षं श्रावं[17] श्रावं तद्दर्शनलालसया भृशमुत्कण्ठितो वत्स-राजस्तत्क्षणं तेनैव सह [18]शय्याम् आरुह्य तद्विद्यानां प्रभावतः दीप्रमेव भार्यासचि-वादियुक्तो व्योममार्गेण दिव्यमृषभाख्यं महा-गिरिमवाप्य विद्याधरेन्द्रमध्यस्थं, बहुपत्नीपरि-वारितं दिव्यसिंहासनस्थं भूरितारापरिवृतं शशाङ्कमनुकुर्वन्तं निजपुत्रमपश्यत्। दृष्ट्वैव च तदवलोकनसुधासारसंसिक्तः प्रोल्लासिताशयो भूपतिश्चन्द्रोदयाम्भोधिमानमङ्गीष-

नरवाहनदत्तस्य पारिवारिक-समागमः

---

१. 'विभाषापः'। २. 'मृडमृडगुधकुषक्लिशवदवसः क्त्वा' इति कित्त्वे यजा-दित्वात्सम्प्रसारणम्। ३. 'जहातेश्च क्त्वि'। ४. 'दधातेर्हिः'। ५. 'जान्तनशां विभाषा', इति नलोपो वैकल्पिकः। ६. 'विभाषा परेः'। ७. 'न क्त्वा सेट्'। ८. अभावे क्त्वा। ९. नश्यतेः 'रधादिभ्यश्च' इति वेट्। १०. 'वसतिक्षुधो-रिट्' ११. 'तृषिमृषिकृषेः काश्यपस्य' १२. 'मृडमृद०'। १३ 'पञ्चदुहोरनिट्' इह सुकि कर्तव्ये दीर्घादेशोऽसिद्धः। १४. 'वा ल्यपि'। १५. 'ल्यपि लघु-पूर्वात्'। १६. क्षि निवासगत्योः; 'क्षियः' इति दीर्घं बाधित्वा निरासं कृत्वा वेत्यर्थः। १७. 'आभीक्ष्ण्ये णमुल् च'। १८. शेतेऽनया इति शिविका, 'संज्ञायां समजनिषद०' इत्यादिना क्यप्।

कार । नरवाहनदत्तोऽपि च चिरादवलोकितनिजजनक , ससम्भ्रमात्सोत्क , मपरिच्छदस्ततमभ्यगादिति निजोत्सङ्गमारोप्य पित्रा, देव्या वासवदत्तया च अङ्गोपपीडम् आलिङ्गितो भूयोऽप्यानन्दवाष्पाम्बुपूरेणाभ्यषिच्यत । तत पद्मावती, यौगन्धरायणाद्या पैतृकमन्त्रिणो मातुलो गोपालकश्च नगतैव पय पायिताश्चकोरा इव सतृष्णया दृष्टयाऽमृतमय यथार्थकृतसत्कृतेस्तस्य वपु पपु । कलिङ्गसेनायाश्चापि हृदये तदानीं निजात्मजाचामातृदर्शनसम्भवसुख ममौ । यौगन्धरायणाद्याश्च प्रभुप्रसादासादितदिव्यस्वान्मरभूतिमुदान् सुतानवलोक्य निरतिशयमानन्दथु भेजिरे । ततो दिव्याभरणभूषिता मदनमञ्जुका रत्नप्रभा ललितलोचना-कर्पूरवती कर्पूरिका शक्तियशो भगीरथयशो-वेगवत्यनिनावती गन्धर्वदत्ता प्रभावत्यात्ममिका-वायुवेगयशः प्रभृतयस्तथा तत्सख्य कालिकाद्याश्चतस्र सुलोचना एव मन्दरदेव्याद्या अन्याश्चापि पञ्च प्रशस्ताङ्गना एता सर्वाश्चक्रवर्तिनरवाहनदत्तमहिष्यश्वशुरस्य वत्सेश्वरस्य, पद्मावत्या वासवदत्तायाश्च पादान् प्रणेमु । ते चापि समुपजातहर्षा वर्षाभिराशिषा यथौचित्य ता समवर्द्धयन् ।

अथ साग्त पुरे वत्सेशे यथोचितासनमप्यमध्यासीने, स्वर्सिहासनमधितिष्ठति च तूर्णीभाव[3] नरवाहनदत्ते, देवी वासवदत्ता तास्ता नव स्नुषा समवलोक्य तासा कुलनामनी पृच्छन्ती मोमुदाञ्चक्रे । वत्सेश्वरादयश्च नरवाहनदत्तस्य ता दिव्या विभूति पश्यन्त कृतार्थानात्मनो मेनिरे ।

अथैव प्रवृत्ते बन्धुसङ्गमहोत्सवे धीरो रुचिरदेव प्रतीहार प्रविश्याब्रवीत्, 'देव, सज्जाऽऽपानभूमिर्देवान् प्रतीक्षते । तदाकर्ण्य विचित्ररसचषकाम्, निकीर्णानेककुसुमाम्, विविधवसनशकलसमाच्छादितमुखासवापूर्णकलशाम्, आपानभूमि प्राप्य स्मरजीवितसर्वस्व, विलाससचिवम्, अवरोधाङ्गनालज्जानिगडभेदक सीधु, साधु, कान्ताधरोपदंशम् आसेव्य बालातपेन समुत्फुल्लान्याताम्राणि च सरसा सरोजानीव मधुनाऽऽरक्तमुखानि दधानास्ते सर्वे क्रमेणावस्थापिनयथावश्यक

---

१ 'ससम्भ्रमा चोपपीडरधकर्ष' ।

२ 'अस्यतितृषो क्रियान्तरे कालेषु' 'तृतीयाप्रभृतीन्यन्यतरस्याम्' ।

३ 'तूष्णामि भुव' ।

४ 'उपदशस्तृतीयायाम्' ।

पात्राल्याम्, समास्तीर्णवस्त्राम्, पाकविद्याविभवसम्भूतविविधाहारिणीम्, तिरस्करिणीपटापवारितमण्डिकाम्, नानाविधारत्नाधरम्याम् आहारभूमिं जग्मुः। तत्र च स्वादुदारं[1] विहितविविधाहाराः, सन्ध्यया सहायास्तगिरौ विश्रान्तेऽहस्करे तेऽपि सर्वे धास्यागेहानुप्रवेशं विशश्रमुः। नरवाहनदत्तश्च विधया निजवपुर्निर्हारं[2] सर्वदेवीनां वेश्मसु संन्यधित। स्वयंतस्तु निरतिशयलोलतारकाम्, इन्दुवदनीं कान्तां निशामिव मदनमञ्जुकामादाय रेमे। वत्सेश्वरोऽपि सानुचरो दिव्यान् भोगान् भुञ्जानोऽप्राप्तजन्मान्तर इव तां रात्रिं तत्रानयत्।

इत्थं नानाहारविहारान् कुर्वतां तेषां बहुषु दिवसेषु प्रयातेषु सातिशयं प्रीतो वत्सराजः स्वां पुरीं गन्तुकामो निजसुतमुपगम्य जगाद, 'पुत्र, क एवंभूतः सचेतनो यो दिव्येष्वैश्वर्यभूतेषु भोगेषु न रमते। तथाप्यात्मनो निजजन्मभूमिर्मोहो मानुषान् समाकर्षतीति वयं स्वपुरीमिमः। इमाश्च यथार्थां श्रियं त्वं भुङ्क्ष्व, न किन्त्वेतेभ्यामन्येन त्वया वयं हातव्याः, प्रत्युत समायातेऽवसरे भूयः समाह्वातव्याः।

उदयनस्य कौशाम्बीपरावर्तनम्

अकृत्रिममेतत्पितुर्वचो निशम्य देवो नरवाहनदत्तो विद्याधराधिपतिं देवमायमाहूय बाष्पभरगद्गदया गिरा समादिदेश यद् भ्रात्रान्वितः सम्बन्धिवृन्दनातो निजराजधानीं प्रयातीति विविधमणिहर्म्यभारमहत्त्वमस्माभिः प्रस्थापय। स्वामिनेत्यमादिष्टोऽतिप्रह्वो देवमाय उवाच, 'आत्मनैवाहमेतस्मिन्नपायाकौशाम्बीं मानुषो गच्छामीति चक्रवर्तिना नरवाहनदत्तेन विविधवस्त्रदिव्ययानालङ्कारादिभिः सपरिवारं पूज्यमानो वत्सेश्वरस्तत्कालपुत्रविरहोद्भूतगुणोत्कण्ठितया, प्रणतिपूर्वं निवर्त्यमानं पुत्रं मुहुर्मुहुरवलोकयन्त्या रत्न्या च देव्या वासवदत्तया सह दिव्यं वहनं समारूढो यथाकथञ्चिन्निजपुरीं प्रययौ। नरवाहनदत्तश्च सचिवानुगतो गुरूननुगम्य बाष्पायमाणचक्षुरन्धकारितमुखस्तमेवर्षभकं गिरिं प्रत्यागात्।

---

1. 'स्वादुमि णमुल्'।
2. 'दिशिपतिपदिस्कन्दोभ्याप्यमानासेव्यमानयोः'।
3. 'नापार्थप्रत्यये च्व्यर्थे'।

तत्र च स्वराजसेवा तिर्यक्कार[1] गतेभ्य सेवकेभ्यो भ्रूसंङ्केत[2] भुवम्, निज-ससदि नामग्राह[3] समारयातेभ्यश्च नामादेश[4] सम्मानसूचकवस्त्रालङ्कारादि ददान, मुखत[5] कारमारयायमानैर्वाल्मचित्रैर्गोमुखाद्यैरन्यैर्विद्याधरेन्द्रनिर्हैर्मदनमञ्जुकया च सह सान्त पुरो दिव्येषूपभोगे[6]ष्वन्वग्भाव वर्तमानश्चिर ससुखमुवास ।

इति कौमुदीकथाकल्लोलिन्या कृदन्तनिर्देशात्मक
एकादश कल्लोल ।



---

१ 'तिर्यच्यपवर्गे' (समाप्य गतेभ्य इत्यर्थ) ।
२ 'स्वाङ्गेऽध्रुवे ।
३-४ 'नाम्न्यादिशिग्रहो ' ।
५ 'स्वाङ्गे तस्प्रत्यये कृभ्वो ' । (मुखशब्दे 'आद्यादिभ्य उपसंख्यानम्' इति सप्तम्यर्थे तसि तेन मुखत इत्यस्य मुखे सम्मुखे कृत्वेति भाव) ।
६ 'अन्वच्यानुलोम्य ।

॥ इत्युत्तर-कृत्प्रत्यया ॥

समाप्ता चय कौमुदीकथाकल्लोलिनी



❁ समर्पणम् ❁

गुणाढ्येन वनाऽरण्ये, रचिता च निजासृजा ।
सातवाहनभूपाय, प्रेषिता या कथा पुरा ॥ १ ॥

नरवाहनदत्तस्य, साऽभिषेकावधिर्मता ।
कौमुदुद्योतमालम्ब्य, समाप्ति पञ्चभि कृता ॥ २ ॥

गुणाढ्यस्य कथा नूनं, तद्रूपेण तिरस्कृता ।
दुर्गुणाढ्यस्य मे सैषा, कथं वा रोचतांतराम् ॥ ३ ॥

काममेषा गुणाढ्यस्य, विदुषां शब्दकामधुक् ।
विद्वत्पादासितोद्दत्ता, गौरिंदंघ्रोपनीयताम् ॥ ४ ॥

इत्थं चिन्तानिमग्नेन तावन्नत्वा मनीषिणाम् ।
समर्प्यते मघृण्या ये, गुणदोषविवेकिन ॥ ५ ॥

त एव गां गुणाढ्यस्य, पाणिनीयसुरस्रवाम् ।
सान्द्रीं सुधा दुहन्त्वेना, प्रीणन्त्वथ पिबन्तु च ॥ ६ ॥

❁ मङ्गलम् ❁

नमामीह परद्वय गुरवे श्रमाभवाद्यविताय ।
आद्ये ममाद्यगुरवे, श्रीगुणाढ्यविदुषे स्वात् ॥ १ ॥

❁ शुभम्भूरीति ❁

(समाप्तोऽयं ग्रन्थः)



परिशिष्ट

शब्दार्थ एवं टिप्पणियाँ

(पूर्वार्द्ध)

प्रथम कल्लोल

(पृ १) **गिरीन्द्रजाजानि** = गिरीन्द्रजा (पार्वती) जिनकी पत्नी है अर्थात् शङ्कर। **अनुनाथितवती** = प्रार्थना की। **सुध्युपास्यम्** = विद्वान् लोग जिनकी उपासना करते हैं, उनसे। **मधुरि** = मधु दैत्य के मारने वाले = विष्णु।

(पृ २) **अत्यारूढ्या**-अत्यन्त धृष्टता के कारण। **अनभ्यर्हित**=अपूजनीय। **धात्रदा**= ब्रह्मा जिनका अङ्ग है = विष्णु। **वरिवस्यापर** = पूजा करने वाला आराधक।

(पृ. ३) **दृष्टनष्टा** = थोड़ा देर के लिये दिखलाई देकर अदृश्य हो गई। **जनुषा** = जन्म से। **अधीती सर्वासु विद्यासु**=सम्पूर्ण विद्याओं में पारङ्गत। **विशाल''वर्ष्माणम्**= शालवृक्ष के समान शरीर वाले।

(पृ ४) **विश्वं निखिलम्** = सम्पूर्ण जगत्।

(पृ ५) **स्वप्रौढ्या** = अपनी प्रतिभा से। **विपन्नः** = मर गया। **हृदयं स्फुटितम्** = हृदय की गति बन्द हो गई, तत्क्षण देहावसान हो गया। **विद्याभिगृध्नु** = विद्योपार्जन के लिये अत्यन्त लालायित।

(पृ ६) **विधुर** = धुरा या जिसकी स्त्री मर गई हो ऐसा पुरुष। **अविधुरस्थिती-त्यादि**—जहाँ पर विधुर लोग नहीं रहते थे पर वह जीर्ण शीर्ण दशा को प्राप्त हो गया था। वह बहुत बड़ा था किन्तु उसकी एक दो मञ्जिलें गिर चुकी थी। उसमें रहने से कोई भय न था पर छतें जीर्ण हो चुके थे। जिसकी छतें गिर पड़ी थी अतः पक्षियों या घोड़ों या पङ्क्तियों या उनका रक्षण उसमें न था। **अहीनम् इत्यादि**—जो न छोड़ दिया गया हो-जहाँ कोई रहता हो, या जहाँ पर बड़े बड़े साँप रहते हों एवं जिसके छप्पर गिर पड़े हों। जहाँ देवता नहीं रहते थे। भित्तियाँ बहुत पुरानी हो गई थीं एवं उनके जोड़ अलग हो जाने के कारण मकान बहुत जर्जरित हो गया था। वह नाममात्र का घर था किन्तु किसी भी निराश्रित को शरण देने में असमर्थ था। वह कई वर्षों का पुराना था किन्तु उसमें वर्ष ही अकेले रहते थे। **देवद्र्यङ्** = देवताओं की पूजा करने वाला। **समन्तात**········

दरिद्र—[illegible] के रूप में दरिद्रता [illegible] था। दारिद्र्यदारिद्र्य = दरिद्रता का दारिद्र्य [illegible] उसके [illegible] में [illegible] का दारिद्र्य ([illegible]) न था।

(पृ ७) गुल्मम् = [illegible]। परिभ्रमत्स्वेन = [illegible]। यात्रा = [illegible] ([illegible])। मार्गाश्रयाणाम् [illegible] = [illegible] ([illegible]) हैं। विग्रहिणम् = [illegible]।

(पृ ८) प्रमदप्रवश = [illegible]। अवग्रहतृण = [illegible]।

(पृ ९) मुसलमुद्धरस्य = मोघर उठे हुए।

(पृ १०) बाहुयाहवि = [illegible] मार मार कर।

(पृ ११) मधौ = [illegible] ऋतु में। कवय = [illegible] हुए पुरुष। [illegible] सुपजग्मु = [illegible] हो गये। शैलेय = [illegible]।

(पृ १४) वाम्नेरया = [illegible] के। सत्सह्रकसाग्रम् = [illegible]। [illegible] = [illegible]।

(पृ १५) चन्द्रार्धं दाया = [illegible]। परितुच्छकि कौलेयकै = चारों ओर [illegible] हुए कुत्तों से। नैमनम = [illegible]। निशान्त = घर। पारदारिका = व्यभिचारा।

(पृ १७) कलितस्तुन = कहीं कहीं से आया हुआ। क दहन् = [illegible] कौन कौन सा क्या क्या। निष्प्रत्यूहम् = निर्विघ्न।

(पृ १८) मध्यऽन्धान्धु = अँधेरे (मूल) कुएँ के अन्दर। पयस्पारस = [illegible] या किसी भी प्रकार का [illegible]। अतिमयकान् = [illegible]। धूर्तनिवे = [illegible] में।

द्वितीय कल्लोल

(पृ १९) उद्भ = [illegible] से। अनुप्रासादुवातायनम् उद्रुवात् = [illegible] की खिड़की की ओर ऊपर [illegible]।

(पृ २०) वैस्वारिण = [illegible]। अनेना = निरपराध। विधि = [illegible]। अशा कृतसंप्रपूर्ति = उसकी कला पूरी करके। पिशुनयति = सूचित करता है।

(पृ २१) दूनेन चेतसा = दुःखी मन से। अनेहसमनैषम् = [illegible] किया।

(पृ २२) दर्पक = सिंह। मित्रद्रुट्पमुद्रजीयन्त्र = मित्रद्रोह का [illegible] कर दिया।

(पृ २३) [illegible] = हवा से टूट कर गिरा हुआ। समया = [illegible]। [illegible] = [illegible] बढ़ कर।

(पृ २०) **चिरण्टी**=युवति स्त्री। **भ्रातुष्पुत्र** =भतीजा।

(पृ २६) **उपैनामन्या** =इसके सामने दूसरा तुच्छ है। **अन्येन मर्त्या** =इससे बढ़कर सुकुमार मैं कोई नहीं। **मासानुद्विग्न** =वह महान दुःखी।

(पृ २७) **शेषायुष्क** =शेष आयु को ब्रह्मचारी रहकर व्यतीत करने वाला। **सिंहौ**=सिंह और सिंहिनी। **आद्रायचर** =लम्बा चलने वाला।

(पृ २८) **स्थायुत्तिकायाम्**=एक दूसरे के ऊपर नहर मापने का भाग में। **वशा**=हस्तिनी। **स्वप्नक्**=स्वप्न देखने वाला। **सम्पन्न** **विरक्तस्येति**=यद्यपि स इधर-उधर स्त्रियों से युक्त हूँ फिर भी मैं सम्पूर्ण नगरि मैं उसी प्रकार रमणीय नहीं लगता जैसे कि विरक्त व्यक्ति को अत्यन्त कोमलांगी सुन्दर स्त्री न अच्छी लगती हो।

(पृ २९) **उद्गन्धिन** **उपस्करते**=जैसे अत्यन्त सुगन्धित फूलों के सम्पर्क से तिल का तेल सुगन्धित हो जाता है उसी प्रकार अत्यन्त मूर्ख से मूर्ख भी विद्वानों के साथ रहकर उनके गुणों को प्राप्त कर लेता है। **सानुशय** =पश्चात्ताप या ग्लानि से युक्त। **प्राधानी**=प्रधानता। **हीनाहार** =भोजन छोड़कर। **सयतव्याहार**=मौन होकर।

(पृ ३०) **इत इत**=यहाँ से चलकर। **अननुभूताशनायोदन्य** =जिसे भूख-प्यास न लगी हो। **बुभुक्षावानान** =भूख के दूर करने वाला।

(पृ ३१) **आम्**=हाँ। **भगवन्** **अभारय** =आप भर इस शापमोक्ष के कर्त्ता थे। आप को यह सुख अवश्य देना था—अर्थात् इस शाप से आप को मेरा उद्धार अवश्य करना था। **न को वास्यायसुयिष्यति**=इसका कौन निन्दा न करेगा।

(पृ ३३) **स्वजवेन** **आरुह्य**=अपने वेग से गरुड़ की गति को भी तिरस्कृत करने वाले घोड़े पर सवार होकर। **अभङ्गुर** **समये**=अत्यन्त शुभ लग्न में। **धरा तुरापाट्**=पृथ्वी का इन्द्र (राजा)। **सायुगीन**=संग्राम करने में अत्यन्त प्रवीण। **महाध्वाध्वनीन** =महायात्रा का पथिक (मृत्यु को प्राप्त)। **वीतासुदेहम्**=जिसके शरीर से प्राण निकल गये हों (मृतक)।

(पृ ३४) **शरीरस्रद्वासस्म्**=जिसके शरीर से वस्त्र खिसक गया था।

(पृ ३५) **लूनपक्षनीनपक्षीव**=जिसके पर काट दिये गये हैं ऐसे वृद्ध पक्षी की तरह। **तस्मै राज्ञे राध्यमान** =उस राजा के विषय में शुभाशुभ पूछा गया। **कथा कथाचेन**=जिस किसी तरह (बड़ी कठिनाई से)।

(पृ ३६) **व्यनीयत**=शिक्षित किया गया। **वल्यी**=वस्त्र से युक्त। **भूपतये अवादीत्**=राजा ने सानक को एक मनोरंजक कहानी कहने के लिये प्रवृत्त किया (कहा) अत वह बोला। **एवं ब्रुवाणाय सगतकायानुगृणन् नृपति** =इस प्रकार बोलने वाले सानक को प्रोत्साहित करता हुआ राजा।

(पृ ३८) **सा असुरसुता अभिलाषात्रञ्जनाय मे समपद्यत**=उस दानव-कन्या ने मुझे धोखा दिया।

(पृ ३९) आक्रन्दिकीभूय=जहाँ से रोने की आवाज आ रही थी वहाँ जाकर।

(पृ. ४०) सादिक=पीठ (घोड़ा) से चलने वाला=अश्वारोही। कतृणाय मन्यमानः=तिनके की तरह तुच्छ समझता हुआ।

(पृ. ४१) दारकृत्य=विवाह करके। अन्तःसत्त्वा=गर्भवती। गमितत-मिस्र=वह गत किया कर।

(पृ ४२) तस्याकरोत्=उसने अर्पण कर दिया (उसे दे दिया)। अनन्य-सन्ततेः=जिसके कोई दूसरी सन्तान न थी। स्वापतेयम्=धन।

(पृ ४३) सजायाजातः=स्त्री और पुत्र के सहित। कल्य एव=प्रातः काल ही। ऐदम्पर्यमादिदेश=इस भाव की (बात की) आज्ञा दी। अभिषेणयितुम्=सेना लेकर आक्रमण करने के लिये। राजन्वती=जिसमें सुन्दर राजा हो। अभिषिषेणयिषा=सेना लेकर चढ़ाई करने की इच्छा।

(पृ ४४) राजसेनिः=राजसेन का पुत्र। गृहाणेममसिमस्यसेरस्य...स्वम् (गृहाण+इमम्+असिम्+अपि+असेः+अस्य)=इस तलवार को लो, इसकी सहायता के कारण तुम्हारे शत्रु तुम्हारा पराजय नहीं कर सकते। अनवाप्तमर्म=जिसके कोई घाव न हुआ हो। सुचिरान्तरम्=दूसरा दिन। अनवाप्तप्रतिप्रयोत्तरा=समुचित उत्तर न पाकर।

(पृ ४५) आसुरायणी=असुरकन्या। विदारदिशा=दूसरी दिशा से। सुरराट्=इन्द्र। रतेः प्रति=रति की प्रतिनिधि (रति के समान)। म......अदयः=अलौकिक शक्तिशाली व्यक्ति के अतिरिक्त उसे कोई दूसरा सत्यतापूर्वक नहीं जान सकता। प्रतिश्रुत=प्रतिध्वनि। प्रतिवाचिक=प्रति सन्देश (सन्देश का उत्तर)।

(पृ. ४६) प्रत्वंकृत्य=बन्धन के द्वारा अनुकूल करके (बन्दी करके)। कार्मणम्=सन्देश सुनने के पश्चात् करने योग्य काम। अभ्रमः=जल के गिरने वाला। मतङ्गजः=हाथी। अनाम्रेडितमन्त्रिणाम्रेडितः=मन्त्री का कथनों पर ध्यान न देता हुआ। उपवीणयन्=वीणा बजा कर गाता हुआ। असयन्=तलवार से मारता हुआ। सुहितः=सन्तुष्ट।

(पृ ४७) अरुणगाय अश्वोप च विनीतवचनम्=सामने उतर और विनय वचन बोल कर। आर्जवाद्वशा=लक्ष्मी के वशीभूत। इत्यादृशम्=ऐसा शब्दों के भाग्य कहाँ। समवेत्य=पास होकर। पुनकाम्=इच्छो। गान्धर्वविद्याया...मायते स्म=गन्धर्व विद्या का ज्ञान प्राप्त करना हुई वह और सब ज्ञान भूल कर कामना करने लगी कि इश्वर की कृपा से मुझे वीणा बजाने की कला का विशेष परिज्ञान हो। उन्मामनम्=..। उद्गमनम्=दूर होना। मन्त्रणागानां सम्पन्नताम्=अपने प्रश्नों का सफा मौन। मा...दीयत=अद्भुत प्रश्नों को ... थी। आदाय=लेकर। आहार=...

घन)। **मा च प्रेष्यतेति**=अपने माम और रक्त को हविस्वरूप छाग का चर्बी का तरह, चमकता हुइ तलवार वाले संग्रामरूपी अग्नि में मत डालो। **बहुकृत्वः**=कइ बार (बार बार)।

(पृ ४८) **न ''मयका (आश्चर्यमस्त्यस्मिन्निति आश्चर्यं)**=मैं वत्सेश को छुरा लूँगा इसमें कोइ आश्चर्य नहीं। **प्रतिपक्षम्**=साथी को। **इद वातप्रख्यामासितम्**=इस स्थान में मृगा देखे थे।

(पृ ४९) **स्खलति**=गया। **क्षुण्ण**=विमर्श (जिनका औरों ठाव न हों)। **अवटीट**=नकचिपटा। **तुन्दिभ**=बड़ा नाभी वाला। **दन्तुर**=बड़े और उन्नत दाँतों वाला। **प्रज्ञु**=टेढ़ा गोड़ों वाला। **विप्र**=नकटा। **यत् इतस्ततः**=इधर-उधर घूमता हुआ। **गृहीती छद्मवेशो**=कपट वेशधारी। **असुक**=वह।

(पृ ५०) **शुचा नात्मनीश्वर**=शोक के कारण अपने आप को न सँभाल सका **परिकल्पिती तद्भावे**=उसके भाव को समझ गया। **वत्सेशे प्रसिता**=वत्सेश के पाने के लिये अत्यन्त उत्सुक।

(पृ ५१) **सिमस्या सीमाया**=सारा सीमा के। **सिमकेषु यामिकेषु**=सब प्रहरियों के। **अनुपदिक**=अनुसरण करने वाला। **उपगिरम्**=पहाड़ के पास। **कर्णेहत्य**=पेट भर सन्तोषपूर्वक। **निर्जरीभूतशरीरा**=दिव्यरूपधारिणा। **अवशी भूता वशीभूता**=वशा शब्द के तीन अर्थ हैं (१) वन्ध्या (२) स्त्री (३) हस्तिनी। एक ही शब्द यहाँ तीनों अर्थों में प्रयुक्त किया गया है अर्थात् अवन्ध्या, विद्याधर की पत्नी मैं अपनी इन्द्रियपरवशता के कारण शापित होकर इस जन्म में हस्तिनी हो गई थी।

(पृ ५२) **सद्मम्**=रहने वाले। **एषितुमना**=(इष गतौ–एषितुमना) जाने के लिए इच्छुक। **पारिपन्थिक**=चोर। **उपत्यका**=पर्वत के आसपास की भूमि। **पद्या**=ठोकर करके। **वल्ली पल्लीम्**=सुन्दर सुन्दर बेलें और पत्ते जिसके आस पास वर्तमान थे इस प्रकार की अपने भिल्ल मित्र की बस्ती के। **समया**=पास। **समयाचकार**=समय व्यतीत किया **चण्डमहासेनरूप्येण**=चण्डमहासेन के पास से आये हुए।

(पृ ५३) **मनुजपरिवृढ**=मनुष्यों का प्रभु (राजा)। **वत्सेशमापृच्छ्य स्वगृह गमी**=वत्सेश से विदा होकर अपने घर जाने के लिए इच्छुक। **तत्तदुचितपदेषु अधिकृत्य**=यथोचित पदों का अधिकार देकर। **अधिकौशाम्ब्याम् वत्सेश**=कौशाम्बी के स्वामी वत्सेश ने।

तृतीय कल्लोल

(पृ ५४) अधिकौशाम्बि=कौशाम्बी में। सुमनजनविद्वज्जनम्=सज्जन और विद्वानों की समृद्धि एवं उन्नति। दुर्दुर्जनप्रजापीडनकम्=दुर्जन और प्रजापीडकों का अवनति। मात्सरम्=एक अक्षर का भी बिना परित्याग किये (अर्थात् अक्षर सम्पूर्ण)। समाहृत्=[illegible] सम्पूर्ण [illegible]। औपयिकेन=उपायों से।

(पृ ५५) उपरितचरम्=[illegible] दिया है। सन्देहप्रति=[illegible]। अपवर्जने निमर्ने=[illegible] आरक्षिदों के वश की हुई [illegible] हैं। सौवर्णम्=[illegible]। षड्भिः=[illegible]। निश्चयम्=निश्चित। रथघटा=रथों का समूह।

(पृ ५६) शुभविकार्यै=सौभाग्यशालिनी के लिये। वैधाय=पूजा। अत्याद्या=बार बार आना जाना।

(पृ ५८) प्रबोधितवर्ती=जिसे पहले ही से सावधान किया गया हो। मांगलिकरूपा=[illegible]। प्रतिमगधान्=मगध की ओर। आशुशुक्षणिना=अग्नि से। सामिसिद्धम्=आधा सम्पन्न। पालित.....दवे=[illegible]। आयतिगिये=[illegible]। उपानह्=[illegible]।

(पृ ५९) उपहरे=एकान्त में। हृदयाभ्यासात्=हृदय के पास से।

(पृ ६०) प्रवण=उत्सुक। सादिन=अश्वारोही। पदात=पैदल [illegible]। नैपथ्यानाम्..... पाञ्चालानाम्=कन्याओं=[illegible] की ओर [illegible]। कुप=कूप। अनीक=[illegible] का समूह। बृंहण=हाथियों की चिंघाड़। हेषण=घोड़ों की हिनहिनाहट। हयध्व=[illegible]। [illegible] समूहों से, [illegible] समूहों से सम्पूर्ण मार्ग भर गये।

(पृ ६१) शुभंयु=मंगलपूर्ण। पुरन्ध्री=पति पुत्रवती स्त्री। भूष्या=[illegible]। भोज्या=[illegible]। सुस्निग्धा=[illegible]। पाणिग्रहण=विवाह कर। [illegible].....मोदकै=[illegible], हलवा, [illegible], दूध [illegible]। यथाम्.....पर्वते=[illegible]। शुभाशुभतोमनै=[illegible], अचार, [illegible]। [illegible].....सूपै=[illegible] पदार्थों से [illegible] आदि [illegible] और [illegible] की दालों से। [illegible]..... शाकै=[illegible] में [illegible], [illegible], [illegible], [illegible], [illegible] ([illegible]), [illegible], [illegible], [illegible],

इत्यादि अनेक शाकों से। **स्वादिष्ट ' ' व्यञ्जनै**=स्वादिष्ट भात, रोटियाँ, दहीबड़ इत्यादि अवर्णनीय परम व्यञ्जनों से। **स्वादुङ्कारम्**=बिना स्वादवाली वस्तु को भी स्वादिष्ट बनाकर। **मूलकोपदंशम्**=मूली काट काट कर। **अखिल भोजनार्दो**=जब प्रातिभोज में खाना पीना समाप्त हो चुका।

(पृ. ६२) **प्राघुणिकान्**=मेहमानों को। **व्यतिकरम्**=घटना को।

(पृ. ६३) **उचेरिमम्**=बनलाना चाहिये कहना चाहिये। **उपनिपकृत्य**=प्रामाणिक मानकर। **समूलपाति**=अग्नि में। **मध्येकृत्य**=मध्यस्थ बनाकर। **निवचनेकृत्य**=चुपचाप होकर। **उपाजेकृत्य**=दुबलता प्रगट करके अथवा विनम्र होकर। **अपरिगणिताशितानशित** =खाने न खाने का ध्यान न रखते हुए **कारिकाकृत्य**=काम करके। **अकुतोभय** =निर्भय होकर। **तन्त्रक सुच**=नवीन सूत्रों से बने हुए वस्त्रों को भली भाँति धारण करने वाला।

(पृ. ६४) **वार्तम्**=कुशल मङ्गल।

(पृ. ६५) **महाबल**=अत्यन्तशक्ति या बहुत बड़ी सेना। **मागध**=वन्दना करने वाला अथवा मगध देश का। **मागधम् प्रशस्तिम्**=मागधजन राजाओं का प्रशस्ति गान करते हैं। मागध होते हुए भी प्रशस्तिगान न करने वाले इस अर्थ का प्रतीति में विरोध है जिसका परिहार—मगधदेश का राजा होते हुए भी अविराम अर्थात् अनित्य (प्रशंसनीय) कीर्तिवाले—यह अर्थ करने पर है। **वर्णका**=गाउन की तरह का ढीला वस्त्रविशेष। **वृषाकपायी**=लक्ष्मी और पार्वती। **अग्नायी**=अग्नि की पत्नी दक्ष की स्वाहा नामक कन्या। **मनायी**=मनु की पत्नी शतरूपा। **काण्ड**=घटना या नदीव (एक नाप)। **पुरुष**=पुरुष या पांच अरत्नि का एक नाप (बद्धमुष्टि करो रत्नि सोऽरत्नि प्रसृताङ्गुल)। **वृषली**=वृष (धर्म) को ग्रहण करने वाले की पत्नी अथवा वृषल की पत्नी। **गोपी**=गोपपत्नी गायों की रक्षिका अथवा इन्द्रियों को वश में रखने वाली। **अश्वपालिका**=घोड़ों की रक्षिका एवं जितेन्द्रिय (इन्द्रियाणि हयानाहुः)। **वामोरू** = सुन्दरी।

(पृ. ६६) **अवामोरुभार्या**=अवामा-(सरल स्वभाववाला।) उरु=कर + भार्या=स्त्रियाँ। **देवमातृका**=वर्षा के जल ही पर जीवन निर्भर करने वाला (जहाँ पर प्राणियों या खेती आदि का काम कूपादि जलाशयों से न चलता हो)। **अनासिका**=बेकार बैठे रहना या बिना नाक वाली। **सुपदी**=सुन्दर पैरों वाली। **सदाची**=चतुरता, मे, युक्त। **सद्बहुवर्यवर्या**=जिनमें बहुत से क्षत्रिय और वैश्य हों। **असद्बहुवर्यवर्या**=जिनमें बहुत सी अविवाहित श्रेष्ठ कन्यायें न हों। **मन्दुरा वाहाम्**=जहाँ पर पशुशाला में जनोरों से बँधे हुए बहुत से हाथी तथा अरबी या काबुली घोड़े वर्तमान थे। **गृहपालित कर्णआहाम्**=जहाँ पर पालतू हिरने खुरों से अपने कानों

का मूल भाग सुलग रहा थी। शातकौम्भी=सो स्वर्णों में मढ़ी हुई (बहुमूल्य)। घटोघ्नी=घट के समान बड़े-बड़े थन वाली। अनडुवाही=गाय। राजमहिषी=राजघराने की स्त्रियाँ या भैंसें। प्रजा=बहुत पैदा होने वाला। अजा=बकरियाँ। देवमणि=घोड़े के गले की एक भौंरी ('देवमणि' हिन्दी शब्द सागर व कौमुदी देखिये) जो कि बड़ी शुभ मानी जाती है।

(पृ ९७) पृथ्वायामक्रोडाभिः=सुन्दर उरस्थल वाली घोड़ियों। द्विक्रमेलकाभिः=दो कूबड़ों के बदले में खरीदी हुई। सदागतिसम्मुखीभिः=सदागति (वायु तथा हर समय गमन) के लिये प्रस्तुत अर्थात् जो प्रतिकूल वायु में भी वेगपूर्वक दौड़ सकती थी या जो हर समय दौड़ने को प्रस्तुत रहता थी या जो सद+अध्वा+आगति=चारों ओर गमन के लिये प्रस्तुत रहती थीं। अपरपति=दूसरा पति या दूसरा मालिक। मद्दानभोगमदीभिः=(म+दान+भोग+मदी) प्रचुर मात्रा में दान और भोग करने वाले अथवा मदा+नभोग (वायु)+मदी अर्थात् हर समय वायु वेग से चली हुई जैसी प्रतीत होने वाला। हयी=घोड़ा। अश्वपञ्चयमसूदरथ=ऐसा रथ जिसमें छै घोड़े जुते हों। आलोक=[illegible]। सभयससामन्तलोक=जिसके साथ-साथ सामन्त लोग चल रहे थे। नागनिभकपर्दी=हाथी के समान काली प्रभावित चोटी। श्रोणीम्...शाटीम्=उन उन रंगों की साड़ियाँ। श्रेणी=सीमन्त। मृद्वी=मितभाषिणी। मुद्रिका=सिल्क्रिम या दाग। गवर=पति बनाने के लिये प्रस्तुत कन्या। महिषीवल्लभा अपि वृषोत्पादिन=महिषी वल्लभ=भैंसा, वृषोत्पादी=बैलों को जन्म देने वाला इस अर्थ की प्रतीति में विरोध है (भैंसों से महिषों में बैल नहीं उत्पन्न किये जा सकते) इसका परिहार—महिषी=रानी तथा वृष=धर्म—इस अर्थ में है अर्थात् वे लोग रानियों के प्रिय होते हुए भी अत्यन्त धार्मिक थे।

(पृ ९८) प्रातिभेन महत्सुत्रयोग=अपनी प्रतिभा से अद्भुत निरूपण करने के कारण। उपनिषदा च गोष्ठ्या=पास-पास बैठ कर की जाने वाली गोष्ठी से। गीतया च गीतया=गाये हुवे सुमधुर गान से या गाथा से। सुवर्णमयेनालंकारेण=सुन्दर वर्णों से होने से गहनों से अथवा सुन्दर उपयुक्त शब्दार्थालंकार से। प्रकृष्टेन छन्दानुरोधेन=उत्तम अभिप्राय के अनुरोध से (उत्तम छन्दों के अनुरोध से यह अर्थ भी ध्वनित है)। प्रसादकेन गुणेन=प्रसन्न कर देने वाले गुण से या प्रसादगुणयुक्त शब्दों से। आन्वीक्षिकीभिः=सूक्ष्म से सूक्ष्म बातों से अथवा आध्यात्मिक विद्याओं से। प्रत्यानयमिर्पोभिः=प्रचुर मात्रा उपनिषद् की के उपदेशों को प्रचुर मात्रा में अपनाने वाली होने के कारण इन्हीं से प्रेम करती हुई अथवा प्रधान में (अपनी जीवन-यात्रा में) पर्याप्त (बेरहमी) के हो उपदेशों को प्रचुर मात्रा में मानने वाली। साहित्यविग्रहिणीभिः=शरीर धारण किये हुए साहित्य के समान। अविग्रहिणीभिः=कलह न करने वाली। अजननयाभिः=

(१) जिनके बच्चे नहा पैदा हुए (२) बकरियाँ। **अनजातनयाभिः**=(१) बकरियों से भिन्न का कन्यायें (२) नाति से युक्त। **निर्जरायुतनयाभि-** (१) (नि + जरा + अयुत + नय) = जिनमें जरा (काल या कन्या) नामक राक्षसी का जैसा हजारों चालें न था। (२) (निर्जर + अयुत + नय) जो देवताओं का जैसा सैकड़ों नातियों को जानना थी अथवा (३) (निर् + जरायु = गर्भावरण + ननयाभि) जिनके बच्चे हो चुके ह। **द्व्यहीन**=दो दिन की अवस्था में। **मासीन**=एक महीने के। **द्विसमीन**=दो वर्ष के।

(पृ ६८) **जरती**=वृद्धा। **युवजरती**=जो न युवती हो न वृद्धा ही हो पर युवती होते हुए भी वृद्धा जैसी लगती हो। **विश्वामित्र ' त्रिविष्टपम्**=विश्वामित्र के द्वारा निर्मित त्रिशङ्कु के रहने के लिये कृत्रिम स्वर्ग। **पुंगवा**=बैल। **गेहेनर्दिन'**= घर में नाँदने वाले अर्थात् घर में बैल ही नाँदते थ, पुरुष तो इतने डरपोक थे कि घर ही में अपनी वीरता न दिखा कर संग्राम में भी वीरता दिखलाते थे। **पात्रेसमिता'**=पात्र में डाले जाने वाले पदार्थ ही वर्तनों में रक्खे जाते थे, मनुष्य ऐसे न थे जो कि काम कुछ न करते हों पर खाने के समय घर में उपस्थित हो जाते हों। **द्विरभूममासादा**=दोमंजिले तिमंजिले महल। **वैयाकरणखसूचयः**=जिस वैयाकरण से कुछ पूछा जाय और अभ्यास न होने के कारण वह प्रश्न को भुला देने के लिये आकाश की ओर देखने लगे उसे 'वैयाकरणखसूचि' कहते हैं। **स्याकरणका'**=जो व्याकरण ज्ञान के कारण घमंड करता हो। **मीमांसकदुर्दुरूढाः**=दुष्ट या कपटी मीमांसक।

(पृ ६९) **प्ररूढ ''खट्वा**=प्रगाढ निद्रा आने पर ही जो खटिया पर सोते हैं। **खट्वारूढा**=वेदादि अध्ययन पूर्ण होने के पूर्व ही ब्रह्मचर्यावस्था में जो खटिया में सोने लगते हैं उसे खट्वारूढ कहते हैं। **देवब्राह्मणा**=देवताओं की पूजा करने वाले ब्राह्मण। **ब्राह्मण ध्रुवा**=नाममात्र के ब्राह्मण, दुष्ट ब्राह्मण। **देवानां प्रिया'**=मूर्ख। **तूणादा**=दु साध्य। **कालिक**=चिरकाल में अच्छा होने वाला। **येनिय**=दूसरे जन्म में अच्छा होने वाला। **आमय**=रोग। **अगदङ्कार**=वैद्य। **भिषक्पाशाः**=कुत्सित वैद्य। **तीर्थध्वांक्ष**=कौओं की तरह व्यवहार करने वाले तीर्थों के पण्डे इत्यादि। **आगक कुलाल**=कृत्रिम कुलाल। **कौशाम्बी सिद्धा'**=कौशाम्बी में प्रसिद्ध। **दानशौण्डा'**= बड़े बड़े दानी।

(पृ ७०) **नीरन्ध्रितगवाक्षै-**=सारे गवाक्षों में व्याप्त। **सौन्दर्यवञ्चिततापिच्छै'**= अपनी शोभा के आगे तमालकालिमा को भी तुच्छ करने वाले। **पिच्छातपत्रायमाण-धवलातपत्रः**=धवल आतपत्र के ऊपर काक्षों के पड़ने के कारण जिसका धवलछत्र मयूरपंखों से बना हुआ जैसा प्रतीत होता था। **अश्नीत ''कलापैः**=खाओ, पिओ, निकालो, दो, इत्यादि कहने एवं खाते, पीते, निकालते देते इत्यादि कार्मों से।

चतुर्थ कल्लोल

(पृ ७१) सुधर्मानवमेनममण्डलस्थायगलस्थ=(सुधर्मा + [illegible] + [illegible] + [illegible]) सुधर्मा=देवसभा (इन्द्रसभा) उस [illegible] (उसके [illegible]) राजसभा के [illegible]। इन्द्रसभा के समान सभा के [illegible] बैठे हुए। अयमन्यम् उद्योगिनम्=अपने [illegible] [illegible]। एहीत्यादि गिरा=आओ और [illegible] करो, इन शब्दों में। वर्मी=[illegible] वाला, [illegible]। शेवधि=खजाना, निधि। अवट=[illegible]।

(पृ ७१) चिरभूमिष्ठम्=बहुत दिनों से भूमि में [illegible] हुआ। [illegible] कृतसैनिकेषु=[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] करने [illegible] [illegible] के द्वारा [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]।

(पृ ७२) गजता=हाथियों का समूह। अश्वीय=घोड़ों का समूह। पदिक=पैदल। धानुष्क=धनुर्धारी। आसिक=[illegible] चलाने वाला। प्रासिक=[illegible] वाले। पारश्वधिक=फरसा [illegible] वाला। शार्ङ्गिक=[illegible] ([illegible]) में [illegible] वाला। अभ्यमित्रीण=([illegible] + [illegible]) शत्रु की ओर। विराजन्य=[illegible] राजा। भूपतिकुञ्जर=[कुञ्जर, पुङ्गव, पुङ्गव इत्यादि [illegible] [illegible] [illegible] के लिये प्रयुक्त होते हैं [illegible] [illegible] इत्यादि] श्रेष्ठ राजा। समन्तात्=अपने [illegible] से [illegible] [illegible]।

(पृ ७४) ओपसीयमम=[illegible]। प्रातीपिक=प्रतिकूल। आनुलोमिक=अनुकूल। [illegible]=[illegible], [illegible] बहुत बड़ा [illegible]। प्रातिपथिक=[illegible] [illegible] पर [illegible] [illegible] वाला। [illegible]=[illegible] करने वाला। [illegible]=[illegible] प्रकार। कापुरुष=कायर।

(पृ ७५) आरण्यक=[illegible] जङ्गली का हाथी। [illegible]=[illegible] [illegible] [illegible]। आत्मपुरुषीण=[illegible] [illegible] [illegible] के लिये [illegible]। [illegible]=सुन्दर [illegible] [illegible]। अवग्रहम्=[illegible] में [illegible] हुए [illegible]। प्रातिपौरुषिका=[illegible]। महीनमेखलाम्=([illegible] + [illegible]) जिसके चारों ओर समुद्र हो। महीमहीन=[illegible] भर में [illegible]।

(पृ० ७६) परशु=[illegible], [illegible]।

(पृ० ७७) प्रातिद्वारिकम्=[illegible] [illegible] में [illegible] वाला। [illegible]=[illegible] से [illegible]। [illegible]=जिसके [illegible] ([illegible]) के लिये [illegible] हो। [illegible]=[illegible] हुए। हृदिस्पृक्=[illegible]। [illegible]=[illegible] के पश्चात् [illegible] [illegible]

रहा चुका। **निष्प्रवाणि** = बिल्कुल नवीन। **मनोहत्य** = मन भर, मन्तोष होते तक। **अञ्जसा** = वास्तविक या तात्विकरूप से।

(पृ० ७८) **वैतनिक** = वेतनोपजीवी। **वस्निक** = वस्तुओं के मूल्य से जीविकोपार्जन करने वाले। **सत्याकृवंद्भिः** = मोल ली जाने वाली वस्तु का बयाना करके। **आपमित्यक-व्यावहारिकैः** = किसी वस्तु के बदले में (In barter) प्राप्त वस्तु आपमित्यक कहलाती है अतः वस्तुओं के आदान प्रदान करने का व्यवसाय करने वाले। **आपूपिक** = पुआ या मालपुआ बेंचने वाले। **लावणिक** = नमक बेंचने वाले। **गान्धिक** = इत्र इत्यादि सुगन्धित पदार्थ बेंचने वाले। **कौटतक्ष** = घर में ही रहकर स्वतन्त्रतापूर्वक बढ़ई का काम करने वाले। **भ्राष्ट्रमिन्ध** = भरभूँजा (अन्न झोंकने वाला)। **आस्त्रिक** = लोहार। **शीर्षभारिक** = सिर पर बोझा ढोने वाले। **वीवधिक** = कहीं पर सामान ले जाने वाले। **निष्ठ्य** = चण्डाल आदि निकृष्ट जाति के लोग। **दैष्टिक** = जो भाग्य को ही सब कुछ समझते हैं। **जनुषान्ध** = जन्मान्ध। **शमनसदन** = यमपुर। **प्रत्यग्र** = नाना (नवीन, तात्कालिक)। **साग्रहार** = राजाओं के द्वारा ब्राह्मणों को दी हुई माफ़ी (भूमि) को अग्रहार कहते हैं, उसके समेत।

(पृ ७९) **अयथाकाम्या** = उदासीनतापूर्वक। **शरण्यु** = शरणागतरक्षक। **पार्श्व-तीया** = पास बैठा हुआ। **प्रेष्ठ** = अत्यन्त प्रिय। **जान्मिक** = जन्म देने योग्य है।

(पृ ८०) **अस्तुङ्कार** = स्वीकृति। **घणी** = दयाचारा।

(पृ ८१) **सार्वम्** = सबके हितैषी। **पुण्याहम्** = शुभदिन। **लोकम्पृणम्** = लोकप्रिय **चिह्नान्** = चिह्नधारी वाले।

(पृ ८२) **परदुःखदुरूह** = दूसरों के दुःख की कठिनाई न समझने वाला। **सिद्धावासमन्ववसिते** = सिद्धावास के पास बसमान।

(पृ ८३) **मन्युलिङ्गैः** = क्रोध प्रकट करने वाले। **प्राभृतार्थम्** = भेंट के लिये। **रिंसया** = मारने की इच्छा से।

(पृ ८४) **एतादृशरूपरूपा** = इस प्रकार सुन्दर रूप वाला। **कौतस्त्यादि** = अन्यायमनस्थानादि। **विशारदिमा** = चातुर्य। **विलासिमा** = वैदग्ध्य। **शराह** = घातुक।

(पृ ८५) **अतुलितवस्निकम्** = बहुमूल्य। **अशिश्रियत्** = चला गया। **पीलुकुण** = पके फल। **निष्कुलाकृत** = जिसका छिल्का निकाल दिया गया हो। **आशितभव** = भोजनतृप्ति। **निःसांशयिकम्** = निश्चितरूप से, इसमें कोई सन्देह नहीं।

(पृ ८७) **बहुकर्तृकम्** = बहुत से व्यक्तियों के द्वारा सम्पादित। **पतितजम्भ** = जिसके दाँत गिर गये हों। **शरीरकम्** = तुच्छ शरीर को।

(पृ ८८) **परिणीतपूर्विण** = जिसने पहले विवाह किया हो। **सप्तसप्तिसप्तीन्** = सप्त = घोड़ा सप्तसप्ति = जिसके रथ में सात घोड़े जुते हैं (सूर्य) उसके घोड़े। **कर्क**॥

न्न। द्विरसनजननी=द्विरसन=सर्प+जननी=माँ (कद्रू)। तपस्विरपकयमु [illegible]=मंत्रों के [illegible] से।

(पृ ८९) पीयूषस्यापि स्नु=[illegible] अमृत के बिन्दु [illegible]। विनष्टा-मस्तम्=नष्ट हो गये। अवस्यपर्तिदेहार्थम्=[illegible] शरीर के लिये।

(पृ ९०) अन्यपृष्ठभ्रातु=दूसरे के दुःख को न सह सकने वाला। अतिक्रमीक्रिय-माणम्=[illegible] जाते हुए। मदनमुदिते=(मदन=मदन+अनुदिते=[illegible] के दिन के लिये)। अनागतोऽनागता=निरपराध और [illegible] दूसरा। कामभमा=[illegible]।

(पृ ९३) संत्यातरात्रेषु=[illegible] होने के पश्चात्। माहेयम्=[illegible]। स्वापतेयम्=धन। नारैयम्=(न+रैयम्) [illegible]। मूढानाम्=[illegible] होने योग्य। बहुता [illegible] धान्यम्=बहुत सा [illegible], अनेक [illegible], बहुत मन अन्न। पञ्चनिष्कविंशिकाम् पञ्चमोदविंशिकाम्=[illegible]। मासिकम्=[illegible]।

(पृ ९३) शिरार्द्रशिरस्यामिभूमानम्=[illegible] में [illegible]। द्वितीयामायंस्य=[illegible]। भार्यानिदायस्य=[illegible] है। सप्तर्षी=[illegible] किये हुए।

(पृ ९४) नानुकामीना=(न+अनुकामीना) [illegible]। अनन्या=अन्य में [illegible] ([illegible])। शिशुमण्डनि=[illegible] में। भीतव=[illegible]।

(पृ ९५) अग्धघटकन्यायेन=[illegible] हाथ [illegible] अनुसार ([illegible])। मत्रै=(मत्+ऐ) [illegible]। प्राप्तनिर्विति=[illegible] की अवस्था वाला। अवयवगायम्=[illegible]।

(पृ ९६) कुरुप=कुरूप। अनार्द्दीनयम्=(अ[illegible]=[illegible]) निर्दोष [illegible]। नवार्द्दीनयम्=नवीन [illegible]। मनमाऽऽस्थायी=जो अपने ही मन के अनुरूप [illegible]। आशिषपुरोयायी=[illegible]। सुमन=[illegible]। शिरपमिव=[illegible] के समान। [illegible]।

(पृ ९७) गिरिपुष्पा=[illegible] मधुपुर। विषय=देश। नक्षिनाशगा-मम्=[illegible] के पास। [illegible], मधुपुर। [illegible]।

(पृ ९८) व्याप्त=[illegible] हुए। महाव्रमिश्रैन=बहुत बड़ी [illegible] से। तिमि-ङ्गिलगिल=[illegible] को [illegible]। संनिबै=[illegible] विनिर्गमिता=निकाल दिया गया। दैविपेन दैवपेन=[illegible] से। धन्वदेशे=मरुदेश में।

(पृ ९९) दिविषदूपनि=[illegible] में।

(पृ १००) **मानवगव्या**=मनुष्य या बैलों में। **पक्षिपेया पयस्विनी**=ऐसा नदी जिसके किनारे बैठकर पक्षी तक पानी पी सकते हों। **पतत्री**=पक्षी। **पत्रीकरणीय** = वाहन बनाना चाहिये।

(पृ १०२) **अञ्चन्ति**=जाते हैं। **सम्यञ्च**=भली भाँति पूजा करने वाले। **अमुमुई-चाम्**=उनके पूजा करने वालों में से। **अनुप्ज्रिम**=जो बोने से नहीं प्रत्युत अपने आप पैदा हुए हों। **रत्नपर्य्याणिम्**=रत्नजटित जीन-लगाम आदि साज से सुशोभित।

(पृ १०३) **वितथवादी**=झूठा असत्यवादी। **प्राणती**=जाता हुई (जीवित)। **सुखजाता**=अत्यन्त सुखिता। **निरानन्दथु**=आनन्द का अनुभव न करने वाला।

(पृ १०५) **नैकनिरसूकर**=(निरागता अस्य, आपा यथा न निरसत, तत् अनिरतून् निरसून् करोमिति निरसूकर नकेषा निरसूकरस्तथोक्त) कई एक को मार डालने वाला। **सेर्म**=(**स+ईर्म**) घायल।

(पृ १०६) **दर्पामयावी**=अहङ्कार का रोगी (घमण्डी)। **काल्य**=समय नामित (निर्धारित समय तक रहने वाला)।

(पृ १०८) **दुर्हृद्धार्दिकधूनि**=शत्रुओं के हृदय में कम्पन। **ऐन्द्रमहिके**=इन्द्रोत्सव के उत्सव में सम्पादित।

(पृ १०९) **जन्तु**=उत्पत्ति।

(पृ ११०) **सत्रा**=साथ। **अवसायप्राय**=अल्पप्राय। **असकौ**=(असौ) वह।

(पृ १११) **अनिर्वर्तित ˚ हारा**=(अनिवर्तित+तत्+आह+आहारा) उस दिन बिना भोजन किये। **अनुकामीनत्वम्**=स्वाधीनता। **वरवर्णिनी**=सुन्दरी।

(पृ ११३) **पक्विम्रमपीलनि**=पके फल। **विस्रसा**=वृद्धता। **छायापस्किरमाण विष्किरकुले**=जहाँ पर छाया में पक्षी कुरेद रहे थे। **अवयुत्यानुवादरूपेण**=बानगी या उदाहरण के रूप में। **असाहसयत्**=साहस किया।

(पृ ११४) **तूष्णीकामास्त**=चुपचाप बैठा रही। **अभ्यन्तर्वेश्मे**=मकान के अन्दर। **भक्तार्धशरावकमात्रम्**=केवल आधा सकोरा भात। **अपिदद्यात् सङ्ग-तिम्**=कदाचित् दयासागर, दीनानाथ सुख गरीबों के ऊपर दया करके मेरे प्रियतम से मेरा मेल करा दें। **सन्धेचयन्ति**=सन्देह करेंगे।

(पृ ११५) **अस्मदशकदशकप्रपीडित**=(अस्मद्+अशक=हिस्सेदार+,शक डंक मारने वाला) डंक मारने वालों की तरह पीड़ित करने वाले अपने हिस्सेदारों से पीड़ित होकर)। **इतो व्याघ्रस्ततस्तटी**=इधर शेर उधर खड्ड अर्थात् दोनों ओर भय।

दृष्टादृष्टि = [illegible] नाश कर। केनापि = [illegible]। रुधिरधुन्याम् = रक्त की नदी में। काकमार्गीयदर्शन = [illegible]।

(पृ ११६) श्यावदन्तौ (श्याव = [illegible]) [illegible] वाला। अभिरूप्यम् = [illegible]। सिद्धेश्वरम् = [illegible]। अश्वमेधम् इत्यादि = [illegible] के निमित्त किये जाने वाले [illegible]। पदक्रमरहितिपक = [illegible] के [illegible]।

(पृ ११७) अधिरूपर्याकरोति = [illegible] है। अभ्यकरोति = [illegible]। तानपदी = [illegible]। परिशुष्कमर्वाङ्गः = [illegible]। अनादिष्यति = [illegible]। उपत्यन्याम् = [illegible]। अन्याधीनमरणः = [illegible] है।

(पृ ११८) दुर्वाह्निक = [illegible] में [illegible] वाला। सुमति = [illegible]। विगतासवे = [illegible] हो जाने पर। प्रमापयिता = [illegible]। विरहदुःखानुभावाः = [illegible]। कृच्छ्रानुभावाम् = [illegible]।

(पृ ११९) धाना = [illegible]।

(पृ १२०) ममोपयम = मेरा [illegible]।

(पृ १२२) मयि प्राणति = मेरे जीते।

(पृ १२५) अनुपर्व = [illegible]। [illegible] = [illegible]। [illegible] =

(पृ १२६) प्रत्यायपणाय = [illegible] के लिये। पुत्रानुज = जिसके बाद में [illegible] पुत्र हो। (पुमान् अनुजो यस्य)

(पृ १२७) दावा = [illegible]। वैधी = (विधवाया इयम्) [illegible]।

(पृ १२८) कष्टशालात् = [illegible]। अवधि = [illegible] में।

(पृ १३०) गविष्ठिरेण = (गो = वाणी [illegible] + स्थिर) [illegible]। द्विविसात् = [illegible]। समय = [illegible]। [illegible] = [illegible] होने वाले।

(पृ १३०) देवदायनी = [illegible]। कुब्या = [illegible]। सौभागिनेय = [illegible] पुत्र। वाग्धरिनेयी = दुराचारिणी [illegible] की पुत्री।

(पृ १३१) सतीरसरजवाक् = [illegible] से उत्पन्न होने वाली [illegible]। सौर्यत्रिक = [illegible] और [illegible] तीनों [illegible] कहलाते हैं।

(पृ १३२) अप्जात = जल में उत्पन्न होने वाला। सर्वतोयानि = सब तरह के [illegible] देशान = चारों दिशाओं से आये हुए।

(पृ १३३) **तादायनिना**=उसके पुत्र के साथ। **देवाना प्रियै**=मूर्खों ने। **वाचो युक्त्या**=तर्कपूर्ण या बनाया हुए बातों के द्वारा।

(पृ १३४) **अयमयसमय**=(अय – मांगलिक विधान) मय=पूर्ण अर्थात् मांगलमय। **पितुरन्तेवासी**=पिता के पास रहने वाला।

(पृ १३५) **हृद्य**=प्रिय। **विश्वजनीन**=सांसारिक व्यक्तियों के लिये हितकर। **कपर्दी**=शंकर। **परित्यक्तौपवस्त्रप्राशित्र**=(परित्यक्त+औपवस्त्र+प्राशित्र) छोड़ दिया है उपवास के समय ग्रहण करने योग्य यत्किञ्चित् पदार्थ अथवा उपवास में ग्राह्य सभी पदार्थ जिसने। **सोम**=पार्वती के सहित।

(पृ १३७) **परिज्ञातामुष्यकुलिक**=उसके कुल को जान कर। **सफलजनि**=सफल जन्म वाला। **क्रौशशतिक**=एक सौ क्रोश चलने वाला। **ससुमङ्गलीकम्**=सौभाग्यशालिनी एक सुशील पत्नी के साथ

(पृ १३८) **पदकुशकण्टक**=पैरों में चुभने वाले कुशा और काँटे। **पारेपयोनिधि**=समुद्र के उस पार। **अश्रुतमानवपदशब्द**=जहाँ मनुष्यों का पादध्वनि न सुनाई पड़ता हो (शून्य)।

(पृ १३९) **अश्वत्थयति**=देखते देखते। **पत्काशी**=पैदल। **आदिवस यौजनिक**=दिन भर में एक योजन (८ मील) चलने वाला।

(पृ १४०) **पित्र्यम्**=पिता से प्राप्त।

(पृ १४१) **भाण्डागारिक**=कोषाध्यक्ष। **अधिकोषम्**=खजाने में। **सनाभी**=सबदा भयभीत। **सनाभीन्**=सगे-सम्बन्धियों को।

(पृ १४२) **सतीर्थ्य**=सहपाठी। **समानोदर्य**=सगे भाई। **दारुमय**=लकड़ी का।

(पृ १४३) **सुपरिबन्ध**=सुगठित अवयव संस्थान वाला।

(पृ १४४) **कद्वदस्य**=बुरा बात बोलने वाले। **समालोकितेदमीयैतद्गतय**=इसकी ऐसी गति देखकर।

(पृ १४५) **वरट्या सह**=हंसिनी के साथ। **अभस्याश्ववसितासु**=(अभसि+आशु+अवसित+असु) पानी में गिरकर शीघ्र प्राणों का अन्त कर दिया।

(पृ १४६) **प्रेमाश्रुकोष्णकाजलक्लिन्नानना**=प्रेमाश्रुरूपी इषदुष्ण थोड़े जल से जिसका मुँह गीला हो गया हो। **दक्षिणतारस्थ**=दक्षिणी किनारे पर स्थित।

(पृ १४७) **तद्वीवृद्धभूतम्**=उस देश के राजा को।

(पृ १४८) **विविधपीलुवहे**=विभिन्न फलों से युक्त। **प्रवणम्**=घना जाल।

(पृ १५०) **प्रतप्ताष्टापदसवर्णाचयवा**=तपाये हुए सोने के समान वर्ण वाले।

(पृ १४१) कादम्बिनी=[illegible] । उरस्या=कुक्षि से उत्पन्न ।

(पृ १४२) अभ्यागारिक=घर के [illegible] कार्यों में निपुण । भाद्रकार गरपञ्जीन=[illegible] ।

(पृ १४३) अपरस्परा=[illegible] ।

(पृ १४४) विमलकन्दलायम्=[illegible] की तरह [illegible] । विमुखारिः=[illegible] वाला । करटी=हाथी । वारणयूथ=हाथी का [illegible] । कारस्करमञ्जिरिकरघमा=[illegible] में [illegible] से । निःअनिष्वता=[illegible] ।

(पृ० १४८) मरुवरी=[illegible] ।

(पृ १४९) कन्या [illegible] प्रायश्चित=[illegible] अत्यन्त योगी मुनि [illegible] प्रायश्चित करने वाला ।

पञ्चम कल्लोल

(पृ १५०) [illegible]=[illegible] ।

(पृ १५२) आत्मप्रतिबिम्ब=आत्मप्रतिबिम्ब [illegible] । आत्ममातृण=[illegible] ।

(पृ १५३) अङ्गालवधता=[illegible] हथिनी पर [illegible] । परिकल्पचतुर्गुणितः=[illegible] गुणों का [illegible] वाली । अभ्रान्तभागुण्य=[illegible] । विविधदिग्दस्य=विभिन्न दिशाओं से [illegible] आये हुए ।

(पृ १५४) हारितनायक=हाथी की हथिनी । विरहयोग=[illegible] का प्रयोग । कापेय=[illegible] । चतुर्णम्=([illegible] अथवा [illegible] + [illegible]) [illegible] । अतिनिवास=[illegible] में रहना । कीलन्निवेश=[illegible] । द्विनिद्रा=[illegible] । कौपेरुः=[illegible] । नाडारेषु=[illegible] ([illegible]) के [illegible] में । पुत्रोत्पत्ति=[illegible] । कानेरेषु=[illegible] । गुणविच्छेद=[illegible] गुणों की [illegible] । पुष्टिप्रिया=[illegible] । वामांगी पत्नि=[illegible] ।

(पृ १५५) दैवपद्म=[illegible] । [illegible]गुणपद=[illegible] । गूर्तिलकानाद=[illegible] । विगतकल्प=[illegible] ([illegible]) [illegible] ।

कषाय कहते हैं, वह जिसमें न हो अर्थात् जिसको ब्रह्म का साक्षात्कार हो गया हो उसको विगतकषाय कहते हैं। **पौषेऽहनि**=जिस दिन पुष्य नक्षत्र था।

(पृ. १६६) **रौचनिक……वस्त्र**=उन उन रंगों से रंगे हुए वस्त्र। **उपांशुश्लोकत्**=श्लोकों से स्तुति की।

(पृ. १६७) **कार्णवेष्टकिक**=जिनके कानों में बालियाँ या Ear rings पड़े थे।

(पृ. १६८) **निरीतिकृषीवलखल्या**=(निर्+ईति=अतिवृष्ट्यादि। खल्या=खलिहानों के समूह) अर्थात् जहाँ पर किसानों के खलिहानों को (खलों को) अतिवृष्टि आदि में से किसी ईति का भय न था। **वन्या …… तृण्या**=जहाँ के जंगलों की गोचर-भूमि में पर्याप्त घास सुरक्षित था। **क्वचित् …… बार्हस्पत्या**=कहीं कहीं गार्हपत्य अग्नि जलाई जा रही थी। अन्यत्र वाजपेय यज्ञ में बृहस्पति देवता के नाम पर आहुति छोड़ी जा रही थी। **दीयमानकाया**=(क=ब्रह्मा, विष्णु, अग्नि, सूर्य) जहाँ पर उक्त देवताओं में से किसी एक देवता के नाम पर हवि प्रदान किया जा रहा था। **पठ्यमानश्राया**=जहाँ पर ऋचाओं के मन्त्र पढ़े जा रहे थे। **अभिषिच्यमानशतरुद्रिया**=जहाँ पर अनन्त रुद्राभिषेक हो रहे थे। **जोहूयमान……शुनासीरीया**=जहाँ पर इन्द्र, सोम, उग्र, शुन (वायु), सीर (आदित्य) इनके नाम की आहुति दी जा रही थी। **संक्रियमाण……पुरोडाशा**=(पुरोडाश=चूर्ण किये हुए चावलों से बनाया हुआ आहवनीय द्रव्य। जहाँ पर आठ कपालों से पुरोडाश प्रस्तुत किया जा रहा था। **सन्तोष्यमाण……बाह्वृच्या**=ऋग और अथर्व के पढ़ने वाले विद्वान जहाँ पर सन्तुष्ट किये जा रहे थे। **कव्यापसारण……पित्र्या**=देवताओं के निमित्त जो पदार्थ यज्ञ के काम में लाया जाता है उसे 'हव्य' कहते हैं, पितरों के निमित्त जो पदार्थ श्राद्ध के काम में लाया जाता है उसे 'कव्य' कहते हैं। 'हव्य' अग्नि में जल जाता है पर कव्य (पिण्ड आदि) को पत्तल समेत ले जाकर किसी नदी में प्रवाहित करते हैं या गौओं को खिला देते हैं, अतः कव्य के हटा देने से जहाँ यह सूचित हो रहा था कि पितरों का कार्य (श्राद्धतर्पण) हो चुका है। **अहरहः……भूपा**=(अहीन=सर्वाङ्गपूर्ण+अहान=एक दिन में पूर्ण होने वाला यज्ञ) एक दिन में समाप्त होने वाले सर्वाङ्गपूर्ण यज्ञ के करवाने में अत्यन्त प्रवीण जो पुराने वेदज्ञ आचार्य उनके द्वारा जहाँ पर बहुत से राजाओं को यज्ञ करवाये गये थे। **अर्घ्यैः, पात्रियैः, दक्षिणीयैः**=अर्घ्यपात्र एवं दक्षिणा देने योग्य। **धरणीगीर्वाणै**=ब्राह्मणों के द्वारा। **यज्ञिय**=यज्ञ करवाने योग्य। **आर्त्विजीन**=ऋत्विज। **औष्ट्रक**=ऊँटों का समूह। **पार्श्व**=फरसा चलाने वाले। **प्रकाण्डकाण्डीर**=बड़े बड़े धनुर्धारी (तीर बाण चलाने वाले)। **कावचिक**=कवच धारियों का समूह। **औदुम्बर……राजन्या**=उन उन देशों के क्षत्रिय। **कौक्षेयक**=तलवार। **दूरेत्या**=दूरवर्तिता। **लोहितबृहतिका**=लाल ओढ़ना। **अपरकाय**=पिछला शरीर या शरीर का पिछला भाग। **आप्रपदीन**=लहँगा। **सर्वचर्मीण**=बेलबूटेदार चमड़े का बना हुआ वस्तु। **अनुपदीना**=जूता (उपानह्)।

जहाँ पर भाई, पिता या पितामह के भौतिक सर्वोत्कृष्ट ऐश्वर्य (आनैश्वर्यम् = न ऐश्वर्यम् यस्मात् तस्य भाव) का निर्देश किया जा रहा था। उरय=उरा (हड्डी) में पकाया हुआ। तैर्थ=तीर्थों से आये हुए (अतिथि इत्यादि)। शारीरकीय=शारीरक मीमांसा-भाष्य इत्यादि ग्रन्थ। विरुद्धभोजनीय=विरुद्ध भोजन के सम्बन्ध में लिखे हुए (वैद्यक ग्रन्थ)। ताक्षशिलशिल्प=तक्षशिला में रहने वाले कारीगरों की शिल्पकलायें। अध्याप्यमान···मुक्षम्=पाणिनि, तित्तिरि एवं शौनक के द्वारा रचित कठों एवं कलापियों तथा छगलिन् और व्यास द्वारा प्रोक्त ग्रन्थों के पढ़ने वाले ब्रह्मचारी जहाँ पर पढ़ाये जा रहे थे। सर्वप्रथम पाणिनि द्वारा रचित व्याकरण वररुचि एवं वस्त्र निर्मित ग्रन्थ जहाँ पर लिखे जा रहे थे। जहाँ पर शहद सुरक्षित रक्खा जा रहा था। अग्निवेदी बन रही थी। अग्नि प्रज्वलित की जा रही थी। सामिधेन्य (समिधा आधान करते समय पढ़ा जाने वाला) मंत्र पढ़ा जा रहा था। बह्वृच एवं आथर्वण लोगों के धर्म अथवा आम्नाय ग्रन्थ जहाँ पर पढ़े जा रहे थे। शक्ति एवं शिव के भक्तों की बार-बार स्तुति की जा रही थी। ऋषि प्रभाव से जहाँ पर शेर और गाय की शत्रुता का अभाव स्पष्ट हो रहा था। कहीं-कहीं शरद् काल में होने वाले मलेरिया आदि रोगों की दवा की जा रही थी। दूसरी जगह हेमन्त ऋतु, अश्वयुज्, ग्रीष्म एवं वर्षा तथा शरत्काल में बोये जाने वाले बीज और शरत्काल में होने वाली मूँग सुरक्षित रक्खे जा रहे थे। (ऋषि प्रभाव से छहों ऋतु वहाँ सर्वदा उपस्थित रहते थे अत) एक ही समय छहों ऋतुओं में प्राप्त होने वाले फल जहाँ प्राप्त थे। गोमय से कुटी और छप्पर का आँगन लीपा जा रहा था। अलसी के तेल से बना हुए दवा से मृग के चमड़े की सुजली का उपचार किया जा रहा था। कहीं-कहीं द्रुवय (एक नाप) से पुरोडाश नापा जा रहा था। दूसरी जगह बहते हुए नीम के रस को पात्र (अमत्र) में रोपा जा रहा था। आश्रम में बिलोये जाते हुए मट्ठे (कालशेय गव्य) की ध्वनि आ रही थी। हँडियों में गोदुग्ध पकाया जा रहा था। भिक्षुक लोग अपने भिक्षान्न का रक्षा कर रहे थे। हेमन्त ऋतु में पके हुए फलों का सचय किया जा रहा था। बेर इकट्ठा करने वाले अपनी अपनी बहँगियों में बेर ला रहे थे। पाठ सुनाते समय एक बार अशुद्ध उच्चारण करने वाली मुनिकन्या शिष्यायें शुद्ध स्वर-वर्णोच्चारण का अभ्यास कर रही थी। नास्तिक, गुरुतल्पगामी एवं चतुर्दशी इत्यादि अनध्याय के दिन पढ़ने वालों का निन्दा की जा रही थी। कहीं कोयला बनाने के लिये लकड़ी, कहीं छप्पर छाने के लिये भुस रक्खा थी। एक जगह जूते बनाने के लिये मूँज तय्यार की जा रही थी। यत्र च ··आसीत्=जहाँ पर अश्मन्, पिप्पल, पलाश, त्रपुष् इत्यादि प्रकृतियों (प्रातिपदिकों) में ही विकार (विकारार्थक प्रत्यय) दिखलाई देते थे किन्तु आश्रम के प्राणिवर्ग की प्रकृति में कोई विकार न दृष्टिगत होता था। प्रत्यय का लोप आमलक, मल्लिका, जम्बू, विदारी इन्हीं में होता था और मनुष्यों में विश्वासघात कभी नहीं किया जाता था। खेतों के फलों में परिपाक के कारण धान, मूँग और उड़द सूखे

समान माथे मार्ग पर दौड़ने वाला (मथ्यते पान्थैरिति माथो मार्ग –'मथे विलोडने' इस धातु से कर्म में घञ, दण्डाकारो माथो दण्डमाथस्त धावनाति तथोक्त) डण्डे के समान सीधे ऊंचे मार्ग पर दौड़कर चढ़ जाने वाला। **पारिपन्थिक**=चोर। **नि शस्त्र**=बिना शस्त्र के (फाँसी या शिकारी कुत्ते आदि के द्वारा)। **वैशस्त्र**=मृत्युदण्ड। **आक्रन्दिक**=रोकर स्थान में पहुँचने वाला)। **आपूपिक**=पुआ बेचने वाला। **लावणिक**=नमक बेचने वाला। **किसरिक**=केसर बेचने वाला। **शलालुक**=शलालु (एक सुगन्धित पदार्थ) बेचने वाला। **क्रयविक्रयिक**=किसी वस्तु को मोल लेकर पुनः बेचकर जीविका चलाने वाला। **आपणिक**=पण्यग्राह्य द्रव्य। **सामाजिक**=समाज का रक्षक [किसी समाज का नेता]। **पारिषद**=सभा में रहने वाला, मेम्बर, सभापति, उपसभापति इत्यादि। **सामवायिक**=नेता [किसी सभा या संघ का प्रधान]। **पर्विक**=जिस काष्ठ की सहायता से पशु चलते हैं वह पर्व कहलाता है उस काठ की सहायता से चलने वाला। **सार्पिष्क**=घी में तला हुआ वस्तु। **द्वैगुणिक**=दुगुना करके लेने की आकांक्षा से देने वाला। **वार्धुषिक**=ब्याज लेने वाला (सूद खोर)। **दशैकादशिक**=ग्यारह लेने के लिये दस देने वाला। **आन्न**=अन्न पाने वाला, जिनके घर में अधिक अन्न हो। **धन्य**=धन पाने वाला, धनी।

(पृ १७८) **गार्हपत्यगार्हपत्ये**=गार्हपत्य अग्नि के द्वारा सम्पादित गृहस्थ के काम में। **गार्हपत्ययोगक्षेमौ**=(अप्राप्त वस्तु का प्राप्ति 'योग' कहलाता है और प्राप्त का रक्षा को क्षेम' कहते हैं) गृहस्थ का कल्याण। **सर्वमिदं स्वहस्तस्थम्**=सब कुछ भाग्याधीन है अपने हाथ से कुछ नहीं किया जा सकता।

(पृ १७९) **सार्वजनीनता**=सब का हितैषिता। **भात्त**=भात बनाने योग्य चावल या धान। **स्थालीविलीय**=सिझे-चुते चावल। **हरिकाथिक**=भगवान् की कथा कहने वाला। **आतिथेय**=अतिथि सम्मान। **नि स्विकपथिकी**=निर्धन मुसाफिर स्त्रियाँ। **पाथेय**=मार्ग का भोजन। **सुतलम्भ**=पुत्र प्राप्त करने वाला, पुत्रवान्। **सामयिकार्तवस्नान**=यथासमय होने वाला ऋतुस्नान।

(पृ १८०) **पिष्टक**=बाला या मालपुआ (पिट्ठा के घोल से घी में सेंका भोज्य पदार्थ)। **सार्पिष**=घी में बना कोई भी भोज्य पदार्थ, पूरा, कचौड़ा आदि। **औदश्वित्क**=मट्ठे से बनाया हुआ रायता इत्यादि या मट्ठे में पकाया हुआ वस्तु। **दाधिक**=दही से बना हुआ। **पायस**=दूध से बना हुआ खीर इत्यादि। **चूर्णी**=मालपुआ। **लावण**=नमक मिलाकर बनाया हुआ (मठरी इत्यादि नमकीन भोज्य द्रव्य)। **मौद्ग**=मूंग मिलाकर बनाये हुए चावल (तहरी इत्यादि)। **मारीचिक**=मिर्च मिलाकर बनाया हुआ। **तैन्तिडीक**=इमली के रस में मस्टन अनारदाना इत्यादि से बनी वस्तु। **दाधिक**=दही से खाने वाला। **पायसिक**=दूध से खाने वाला। **शार्करिक**=शक्कर से खाने

वाला। शाकिक=शाक से जीवन वाला। शौनिक=हिंसा से जीने वाला। सौचिक=[illegible] से जीवन वाला। शाकुलिक=जिनके लिये पक्षियों का शिकार (भक्ष्य) हों या जिनके पक्षियों का शिकार करने से गुजारा होता हो। धाणिक=घातक के पुत्र से [illegible] में [illegible], जिसको निरन्तर [illegible] हो। औदनिक=जिसे निरन्तर भात मिला करता हो। मौनस्वमिक=मस्तक में [illegible] करने के कारण। आकारीयप्रदेशे=[illegible] करने वाले स्थान में। आकारीयानिरिष्टकाभिः=[illegible] करने योग्य [illegible] से। प्रासादीयैः दुर्धरैः=[illegible] करने योग्य [illegible] से।

(पृ १८१) षाड्गुण्यादि=सन्धि-विग्रह-यान-आसन-द्वैधीभाव-समाश्रय ये छै गुण तथा आदि से शक्ति, सिद्धि और उदय। इनमें से षड्गुण्य आदि ये सब राजनीति, [illegible] शासक [illegible] सिद्धियों तथा उदय [illegible] एवं स्थान [illegible] का कहा है। छै गुणों में से (१) सन्धि—मेल करना [illegible]। (२) विग्रह=युद्ध करना। (३) यान=आक्रमण करना। (४) आसन=[illegible] करना। (५) द्वैधीभाव=[illegible] के साथ सन्धि करके दूसरे के साथ युद्ध करना। (६) समाश्रय=अपने से किसी अधिक बलवान् का आश्रय लेना। तीन शक्तियों में से (१) प्रभुशक्ति=कोष, दुर्ग तथा दण्ड-सम्पत्ति को प्रभुशक्ति कहते हैं। (कोष=खजाना, दुर्ग=किला, दण्ड=चतुरङ्ग बल (हाथी, घोड़े, रथ, पैदल))। (२) मन्त्रशक्ति=विचार सम्पद्। (३) उत्साहशक्ति=पराक्रम सम्पद्। तीन सिद्धियों में से (१) भूसिद्धि। (२) हिरण्यसिद्धि। (३) मित्रसिद्धि। पूर्वोक्त तीनों शक्तियों से [illegible] ये तीन सुख हैं। तीन उदयों में से (१) उदय=वृद्धि। (२) अवनति=क्षय। (३) स्थान=[illegible] रहित अवस्था। शैव्योपाध्यायिका=गुरु शिष्य भाव।

(पृ १८२) समस्तज्ञेयपारावारपार=समस्त ज्ञातव्य विषयों में पारङ्गत। सर्वधर्मोपचारम्=[illegible] बना हुआ स्थान ([illegible])। अध्वनीन=मार्ग चलने में अत्यन्त समर्थ। शीघ्रपदगामिना=शीघ्रगति का दिखाय। अनाधीनेऽध्वनि=मार्ग में इतना दूर कि [illegible] पर कष्ट के द्वारा एक दिन में न पहुँचा जा सके।

(पृ १८३) निबिडशोपशैलशृङ्गेषु=अत्यन्त घने [illegible] एवं पर्वतों के शिखर के प्रदेश। पंल्लवाख्यारण्यकवनोपवनेषु=पके हुए फलों से पूर्ण [illegible] वनों में। मस्तक=मस्तक (गुरु) से [illegible]। मधुर्पिंड=मद्य एवं [illegible] करने में दक्ष [illegible]। मदनृक=(मद्—कामदेव, नृत्य+अनुक [illegible]) [illegible] स्वभाव या [illegible] वाला। अनुका=[illegible]। तदुदन्तभूयं तु=उसके समाचार को [illegible] होने वाले दुःख को न सह सकने वाला।

(पृ १८४) पथक=[illegible] के चलने में अत्यन्त चतुर। अनुसर्ग=अनुसरण करने वाला।
(पृ १८५) केशवा=[illegible] वाला। [illegible]=[illegible]। [illegible]=

नन्दर स्तर वाला। **गुण्य**=प्रशस्त गुणों वाला। **सुकृतिकप्रकृतिक**=अत्यन्त पुण्यात्मा। **वाग्मिनी**=मधुरभाषिणी। **षोडशिनी**=सोलह वर्ष की। **अवसरविन्दु** =अवसर पाने वाला। **पुत्रवल**=पुत्रवान्।

(पृ १८६) **श्राद्ध**=अत्यन्त श्रद्धालु। **उष्णक**=शीघ्र काम करने वाला। **निज** • **विपुणता**=अपने प्रियतम के वियोग से उत्पन्न व्याकुलता को प्रकट करने वाला विपुणता अर्थात् अव्यवस्थितचित्तता (व्यग्रता)। **तूष्णीकामासीने**=चुप-चाप बैठ जाने पर। **समुपारूढपक्ष्मक** =पुत्र पंछों पर उग आने पर।

(पृ १८७) **देहशृङ्गसङ्गभङ्ग कृत्वा**=रक्षा का शरीर छोड कर। **विशङ्कटसङ्कट सङ्कटसङ्कटित**=भयानक आपत्तियों के समूह से घिरा हुआ। **सौखशायनिक**=सुख पूर्वक सोने को पूछने वाला। **सौस्नातिक**=सुखपूर्वक स्नान करने को पूछने वाला। **उप्यमान-पल्पूयमान**=बोये जाते हुए तथा काटे, मींडे और उसाये जाते हुए। **मौद्गीन चाणकीने** =मूंग, धान, जव, तिल, गेहूं और चने के खेत।

(पृ १८८) **द्वितीयाक्रियमाण**=दो बार किये जाते हुए (दुबारा जोते जाते हुए)। **शम्बाक्रियमाण**=(शम्ब शब्द का अर्थ है प्रतिलोम) अनुलोम जोता हुआ खेत प्रतिलोम जोता जाता हुआ **बीजाकृत**=बीजों के समेत जोता हुआ। **इक्षुशाकट**=जहां पैदा होने वाले खेत। **शाकट**=खेत। **आनुव्रजमार्गोपरूढाजव्याविव्ये** =व्रज=चरवाहों के डेरे उनके पास या उनकी ओर जाने वाले मार्ग के आस पास भेड-बकरियों के खाने योग्य उगा हुए वनस्पतियों से युक्त स्थलों से। **आशितङ्गवीन युद्धे** =जहाँ का घास गायों ने चर ली है और जहाँ पर पहले गायें बैठती थीं ऐसा जगह स्थित बहुत बड भेडों के समूह में वत्समान भेडे जहाँ पर लड रहे हैं या लडाये जा रहे हैं। **अविपट सोढे** =दुग्धपान की इच्छा को न रोक सकने वाले भेडों के बच्चे जहाँ पर भेडों के दूध को पी रहे हैं। **सङ्काल्यमान शातीने** =जो बैलों से खाया जाता हुए गाटा के पास जहाँ पर किसानों के बच्चे या मजदूर बैठे हैं। **अनुगवीन समासमीने** =आज या कल प्रसूता होने वाली गाय का जहाँ पर गोपाल रक्षा कर रहे है। **गोगोष्ठितिष्ठद्गवीने** =गायों के ठहरने की जगह जहाँ पर गाय चराने वाले गोपाल बैठे हैं। **सद्वृहतिकै** =मधुरभाषियों से। **असद्वृहतिकै** =जो चाटु न ओढ हों ऐसे व्यक्तियों से। **आनुगादिक**=बाद में बोलने वाला। **शयु** =अत्याभिनिवेश **अहयु** =अहङ्कारी। **दविष्ठ**=बहुत दूर। **वहिष्ठ**= बहुत अधिक। **वाद बहुपटून्**=वाद विवाद करने वाले विद्वानों से कुछ कम विद्वान् एवं कम चतुर। **द्रव्य**=अत्यन्त सुन्दर या योग्य। **काकतालीया**=आकस्मिक। **साप्तपदीन**=सात पद आपस में बोलने से या साथ साथ सात पद चलने से।

(पृ १९०) **बहुकृत्वः**=कई बार। **तद्द्रुमसद्**=उस वृक्ष पर रहने वाला। **कर्णिल**= बड बड कानों वाला। **जक्षत्**=हंसता हुआ। **कुहनानायिका**=छली-कपटी या बनावटी

नायिका। अर्शस=बवासीर रोग वाले। आनाहिभिः=मूत्रकृच्छ् या कोष्ठबद्धता के रोगियों से।

(पृ १९१) खोडः=जिसका एक आधा पैर बिगडा हो। आमयाविभ्यः= रोगियों के लिये। केशवाः=सुन्दर बालों वाले। अकेशवाः=विष्णु की भक्ति न करने वाले। अश्नीत पिबत मोदता=खाना पाना आनन्द उठाना। केशकाः=बाल सँवारने में व्यासक्त।

(पृ १९२) कौशलिकया=चतुरता से। चारित्रत...शिक्षा=चरित्र में मैं सबसे बढ़ कर हूँ अत: मैं अपने चरित्र से कभी विचलित नहीं होती इसी कारण आज तक मेरे चरित्र की शिक्षा ने निन्दा नहीं की। मर्त्यग्रामसद्भिः=मृत्युलोक के मनुष्यों के साथ रहते हुए। तदायत्तं=उसके अधीन करते हुए। ससदास्यदास्यमानस्वकीयदुहितरम्= सदास्य (सत् सुन्दरम् आस्यम् यस्या: सा चासौ दास्यमाना या स्वकीयदुहिता तत्सहितम् = विवाह में दी जाने वाली अपनी सुन्दरी कन्या के साथ। सुखसुखेन=बड़े सुख से, सुख पूर्वक। यथायथम्=आवश्यकतानुसार, समुचित। द्वन्द्वम्=रहस्य।



शब्दार्थ एवं टिप्पणियाँ

(पश्चार्द्ध)

षष्ठ कल्लोल

(पृ १९५) **गारणम्**=निगल जाने वाले (दूर करने वाले)। **वारणाननम्**=हाथी के मुँह के समान मुँह वाले (गणेश)।

(पृ १९६) **वरूथिनी**=सेना । **रथ्यासङ्कुले**=रथ्या (मार्ग)+सङ्कुले, रथ्य (घोड़े)+आसङ्कुल । **भुजङ्गजन**=गणिकापति, धूर्तजन ।

(पृ १९७) **कल्पते**=समर्थ है।

(पृ १९८) **पितृरूप्य** =पिता के पास से आया हुआ । **अजित**=चला गया हुआ। **अजित**=(अ+जित) जिसे कोई पराजित न कर सके।

(पृ २०१) **कामयमानोऽपि ' ' नावलोक्यते**=सद्गति चाहने वाला कोई भी पुरुष ऐसा नहीं जान पड़ता था जो किसी भी सद्गति (मदिरा) को न प्राप्त होता हो। **विनिमिस्य**=बदल कर।

(पृ २०४) **शुम्भन्तम्**=स्नान करते हुए को। **अश्वगोयुग**=दो घोड़े। **अये**=जाना हूँ।

(पृ २०५) **समुद्धि**=भली भाँति दृढ़ करो (बाँधो)।

(पृ २०६) **अभ्युपायम्**=(अभ्युपायवान्) समझ गया। **परिमृड्ढि**=परिमार्जन कर लो (दूर कर दो)।

(पृ २०७) **अवक्**=बोला। **कक्षे ज्वालम**=जिस प्रकार कक्ष (घास) को अग्नि भस्म कर देती है उसी प्रकार अपने कक्ष (कोठे) में तुम मेरे ऊपर अपने शासन का अधिकार जमाते हो किन्तु अकक्षे अर्थात् घास न होने पर अग्नि की तरह अपने कोठे से बाहर तुम मेरे ऊपर अपना बुरा शासन कैसे जमा सकते हो। **सैरिभ**=भैंसा।

(पृ २०८) **कष्टमध्यकष्टा** =कष्ट उठाया। **सप्तकृत्व** =सात बार। **अहुत**= दूर किया। **एधि**=बनो (हो जाओ)।

(पृ २०९) **विदाङ्करोतु**=समझो। **अघ्रासीत्**=पूरा कर दिया। **अजिहीत**=चला (ला) गया (या)। **अवेवेक्**=अलग हो गया (या)। **अभ्याजिहीते**=आ जाना। **नेनिजानि**=स्नान करूँ।

(पृ. २११) प्राबुधित=जग गया। अद्रासत=व्यतीत हो गई। क्षणदापि तदाऽदासत=इतने में ही रात्रि भी समाप्त हो गई (प्रातःकाल हो गया)।

(पृ. २१२) विषूचिका=हैजा। नरकात् समुज्जासयति=नरक से छुड़ाता है। यस्यति=प्रयत्न करता है।

(पृ. २१३) अलिक्षत्=कम हो गया।

(पृ. २१६) चिराय अशमत्=सब दिन के लिये शान्त हो गया (मर गया)।

(पृ. २१९) सिनसक्तुग्रासैः=पानी इत्यादि से सने हुए सत्तुओं के ग्रासों से। न कष्टमाष्ट=कष्ट का अनुभव नहीं किया। प्रयत्नाभिलापातिलुब्धः=अत्युत्कट इच्छा से प्रेरित। अनुलुप्तः=पीछे से ढकेला जाता हुआ।

(पृ. २२०) अत्र अत्रासत=यहाँ रक्षा की।

(पृ २२१) चुकोट=कुटिलता की। उदविजिष्ट=उद्विग्न हुई (हुआ)। प्रतिस्विरिष्यामि=टुकड़े टुकड़े काट डालूँगा। समयस्यत्=प्रयत्न किया। तम् अजस्यत्=उसे छुड़ा लिया।

(पृ. २२३) अध्रुवम्⋯अध्रुवम्=नश्वर शरीर नष्ट करने के लिये स्थिर हो गया। मिच्छति=कष्ट दे रहा है। अविच्छायीत्=चला गया। आजिषम्=गया।

(पृ. २२४) क्षौमत्=गीली की।

(पृ २२६) अत्यचीत्=छल लिया। व्यौच्छत्=निकाल दिया।

(पृ २२९) अपाकलत=दूर हो गया। जम्भयेत्=नष्ट हो जाय।

(पृ. २३३) आन्वीप्यम्=अनुकूलता।

सप्तम कल्लोल

(पृ. २३५) गालोडयमानः=बातों पर विचार करता हुआ।

(पृ. २३६) नाव्यगङ्गाम् नाव्यप्रपि=नाव से उतरने योग्य गङ्गा उतरने के लिये नाव चाहते हुए भी। कारणा=बदर से। दारणा=लकड़ी की। प्रत्याययिषया=विश्वास दिलाने की इच्छा।

(पृ. २३९) तद्गृह्याणाम्=उनके पक्षपातियों का। स्फावयति स्म=बढ़ा दिया। प्राजीहयत्=भेजवाया। आजूहवन्=बुलवाया। पर्यपप्तिर्पुः=इकट्ठा हो गये। वस्तुगतिं निरचीचयत्=वास्तविकता का निश्चय कर दिया।

(पृ २४०) अवीवजत्=अभिमत वर देता था। अशीशयत=तेज करता था। व्यलीलयत्=विलीन (नष्ट) करता था। लापयते स्म=सम्मानित (पूजित) होता था। उल्लापयते स्म=अभिभूत करता था। उदलीलपन्=वञ्चित करता था, बोलता था।

(पृ. २४१) अरिरिषति स्म=चले आने की इच्छा की। सपयपयत=(सपदि + अपयन) शीघ्र ही चला गया। महत्तराः=अन्तःपुर के कर्मचारी या कर्मचारिणियाँ।

(पृ २४२) **अशिष्णु-**=न सह सकता हुआ । **प्रतीपिपया**=जानने की इच्छा से । **ज्ञीप्सया**=सूचित करने की इच्छा से । **आत्मा समवुवूर्षि**=अपने आप को छिपाया । **व्यधित्सि**=किया ।

(पृ २४३) **अनिनीषिष्ट**=व्यतीत करना चाहा । **मुमूर्षुः**=मरणासन्न । **पुरः औचिच्छिपीत्**=नगर से निकाल दिया । **क्रियासमभिहारेण**=बार-बार । **त्रिरित्सुम्**=विशेषरूप से दुःखी करने वाले को ।

(पृ २४४) **सिसनिष**=प्रदान करने की इच्छा करो । **अभ्यषिषेणयिषीत्**=सेना लेकर घेर लिया । **सहयुयुक्षया**=सहयोग देने की इच्छा से । **संजिगंसमानैः**=मिलते हुए । **समीत्सुंभि**=बढ़ाते हुए । **समापिपरीषिपत**=चारों ओर से भर जाने लगा । **विभुशरणम् अविभक्षत**=परमात्मा की शरण में जाने की इच्छा की । **सन्ववर्म्य**=कवच पहन कर । **ईर्ष्यियिषुः**=ईर्ष्या द्वेष करने वाला । **हस्तयमान-पादयमान**=हाथ पैर चलाते हुए । **स्वशरारशरैः**=अपने तीव्र बाणों से ।

(पृ. २४५) **तितृंहिषया**=मार डालने की इच्छा से । **अभ्यबुभूषिषाम्**=पराजित करना चाहा । **तदादिदरिषया**=उसके आदर करने की इच्छा से । **अवाधात्**=ध्यान दिया । **अन्वजिघृक्षत्**=अनुग्रह की । **कालयति**=समय सूचित करता है ।

(पृ. २४६) **अतुष्टूषत्**=स्तुति की । **अन्वेषिषिषया**=ढूढने की इच्छा से । **अपिपृच्छिषीत्**=पूछने की इच्छा की ।

(पृ. २४७) **उजिज्झिषामि**=परित्याग करना चाहता हूँ । **प्रत्ता**=प्रदान किये । **साकूतम्**=अभिप्रायपूर्वक । **जिघत्सति**=खाना चाहता है । **यद्दित्सति तद्दयति**=जो खाना चाहता है सो खाता है । **यं सिसीषति तं सिनाति**=जिसे बाँधना चाहता है उसे बाँध लेता है । **यं मित्सति तं मीनाति**=जिसे मारना चाहता है उसे मार डालता है । **यं शुशावयिषति तं शावयति**=जिसे भेजना (बढ़ाना) चाहता है उसे भेज देता (बढ़ा देता) है । **पर्यटाट्ये**=पर्यटन करता हूँ । **परीपृच्छ्ये**=बार-बार पूछता हूँ । **पर्यवसेसीयते**=सिद्ध हो जाता है ।

(पृ २४८) **अशाश्यते**=खाता है । **चलीक्लृप्यते**=समर्थ है ।

(पृ २४९) **चेक्रीयमाणम्**=बार-बार किये जाते हुए । **वावश्ये**=बार-बार चाहता हूँ । **प्रतिपनीपद्यमाने**=स्वीकार कर लेने पर । **निजागारम् आर**=अपने घर चला गया । **वाव्राश्यमानकौशिकाम्**=जहाँ उल्लू शब्द कर रहे थे । **रेरीयमाणवृकाम्**=जहाँ भेड़िया घुर्रा रहे थे । **रोरूयमाण ⋯ जम्बुकाम्**=जहाँ गीदड़ हुहुआते हुए इधर-उधर भाग रहे थे । **जेघ्रीयमाण⋯गन्धाम्**=जहाँ मुर्दों की चर्बी जल रही थी और उसकी कच्ची गन्ध चारों ओर फैल रहा था । **चित्यालोक⋯ वन्धाम्**=जलती हुई चिता के प्रकाश में जहाँ पीपल की शाखा में बाँधे हुए घट दिखलाई पड़ रहे थे । **संचेस्क्रीयमाण⋯अन्तरन्त्राम्**=इकट्ठा

होते हुए बहुत से गीदड़ों के द्वारा खाये जाते हुए मुर्दों की आँतें जहाँ निकल कर गिर रही थीं। **काष्ठायाम्**=दिशा में। **त्वन्निघ्नः**=तुम्हारा वशवर्ती। **जेघ्रीयै**=बार-बार दूर करूँ। **विदेर्धीयस्व**=बार-बार करो। **अकोकूयत**=शब्द किया। **चाकस्यसे**=बार-बार हँस रहे हो।

(पृ. २५०) **अध्वश्रमर्यस्यमा**=मार्ग परिश्रम शान्ति। **चेक्रीयमाणः**=पालन-पोषण किया जाता हुआ। **शोशूयाञ्चक्रे**=दिन प्रतिदिन वृद्धि को प्राप्त हुआ। **वेवीयमानेषु**=ढके हुए। **सेसिम्यमानानाम्**=चहचहाते हुए। **पम्फुल्यमानेषु**=पक कर विशाल हो गये हुए। **चञ्चूर्यमाणानाम्**=बार-बार फुदकते हुए।

(पृ. २५१) **सरीसृजती**=बार-बार उत्पन्न करती हुई। **अपाप्रट्**=बार-बार पूछा। **वनीवञ्चीमि**=छल कर रहा हूँ। **जागृहि**=ग्रहण करो, मानो। **जर्गृहि**=निन्दा करो।

(पृ. २५२) **अतोतोट्**=अत्यन्त सन्तुष्ट हुआ। **जाहर्मि**=इच्छा करता हूँ। **जरीगृधया**=अत्युत्कट आकांक्षापूर्वक। **अदरीदृश्यत**=बार-बार देखा गया। **त्वद्धृदयदरीशयहरीभूत**=तुम्हारे हृदयरूपी गुफा में सोने वाला शेर हो कर। **वरीवृर्तीति**=वर्तमान है। **अवर्वरीः**=वरण किया (चुना)। **अजर्घाः**=अत्यन्त चाहा। **त्वत्प्राप्तिगर्धा**=तुम्हारे पाने की बार बार इच्छा। **जर्गृहाम्**=बार बार की जाती हुई निन्दा। **आत्मतोष्टया**=अपनी अत्यन्त प्रशंसा। **मोमोर्ति**=मूर्च्छित हो जाता (ती) है। **अधिजङ्घमीति**=पाती (ता) है। **चञ्चुरीति**=भोजन करता (ती) है। **दादयती**=अत्यन्त दयालु होती हुई। **जाहेति**=परित्याग करता (ती) है। **वेवीयन्ताम्**=व्यतीत करो। **असुखायत**=सुखी हुआ (ई)। **गृहं गन्तुं सुमनायते**=प्रसन्न हो कर घर जाने लगी (गा)।

(पृ. २५४) **वेदापयतिस्म**=समझाया। **अर्थापयतिस्म**=अर्थ बतलाया। **रूपयाञ्चकार**=रूप देखा। **असमयतिस्म**=मुझसे कहा, मुझे बतलाया।

(पृ. २५५) **मघन्**=मेघ इच्छा करता हुआ।

(पृ. २५६) **आश्वयिषम्**=चाहा। **अश्वस्यन्ती**=आत्मसन्तोष के लिये घोड़ा चाहती हुई। **उद्वाष्पायमाणः**=आँसू निकलते हुए। **ज्यापयता**=वृद्ध बनाते हुए। **वेदयता**=सन्ताप लाते हुए। **द्रापयता**=बढ़ाते हुए। **व्यपादि**=मर गया (या)।

(पृ. २५७) **पुत्रीयन्**=पुत्र की इच्छा करता हुआ। **पुत्रीयन् अन्तेवासिन**=छात्रों को पुत्रवत् मानता हुआ। **अवप्रायाम्**=बिना परकोटा का। **अप्रासादीयत्**=महल में जैसे रहता था। **सन्ततिकाम्यतः**=सन्तान चाहने वाले।

(पृ. २५८) **यौवने**=युवतियों के बाल। **अपसर्यीयत्**=मरघट जैसा था। **औष्ठीयन्**=पता बनाना चाहा। **बालिशाः**=मूर्ख। **तिर्यञ्चम्**=पशु पक्षियों को। **सभ्रापयति**=सहगामी बना देता है। **सध्र्यञ्चम्**=साथ चलने वाले को। **तिरायति**=पशु-पक्षी आदि जैसा बना देता है। **नाथहरिमिव**=पशु की तरह। **कंसति**=कंस की तरह व्यवहार करता है। **रामायते**=राम की तरह व्यवहार करता है।

(पृ २५९) **क्षीरस्यन्**=दूध पाने के लिये इच्छुक । **अशनायामि**=खाना चाहता हूं । **उदन्यामि**=पानी पीना चाहता हूं । **द्रयताम्**=जाओ । **मादयताम्**=मुझसे कहो ।

(पृ २६०) **उपयन्तुम्**=विवाह करने के लिये । **अकलयन्**=कलह करने लगे । **अटौकिष्ट**=गया । **पतयति**=पति के समान व्यवहार करता है (पति मालूम पड़ता है)।

अष्टम कल्लोल

(पृ २६१) **ततस्यति**=दुःखी होता है । **मेधायन्**=हर बात को शीघ्र समझता हुआ । **ईर्ष्यन्ति**=ईर्ष्या करने लगते हैं ।

(पृ० २६२) **अतुरण्यत्**=शीघ्रता की । **दुःखस्यन्तो**=अत्यन्त दुःखी होते हुए । **भिषज्यन्तो**=चिकित्सा करते हुए । **अभिष्णज्यताम्**=परिचर्या (शुश्रूषा) की । **ओरस्यत्**=शक्तिशाली हो गया ।

(पृ २६३) **भुरगित**=धारण किया । **निजशयम्**=अपने घर । **अचैपीत्**=चला गया । **समरयन्ति**=आरा चलाते हैं, आरा से काटते हैं ।

नवम कल्लोल

(पृ २६४) **शुकाय अतिष्ठत**=स्वीकार किया । **राजसुते निह्नुमान**=राजपुत्र को निर्दोष मानता हुआ

(पृ २६५) **चौर्याय क्रममाण**=चोरी करने के लिये उत्साहित होता हुआ । **उपतिष्ठमानेन**=जाने वाले (जो घर जाता था)। **सर्वम् अपजानाना**=सब कुछ छिपाता हुआ **उदायत**=शोभा ठहराया । **अध्यकृत**=अपमान किया **स्व पतिम् अपवदमाना**=अपने पति की निन्दा करती हुई ।

(पृ २६६) **आक्रममाणे**=उदित होने पर । **तत्त्व जानान**=सत्य समझता हुआ (जानता हुआ) । **वणिक्सुत सजानान**=देखता हुआ समझता हुआ । **मा भवन्त आहसत**=तुम सब मत मारो । **उपवदिष्ये**=प्रार्थना करूँगा । **उदाकुर्वाण**=गाता हुआ । **निरास्थत**=निकाल दिया । **उदनयत**=बढ़ा दिया । **उपानयत्त**=नौकर रख लिया । **नीतावुदानसमपि व्यतिगच्छन्ति**=नीति में शुक्र से भी बढ़ कर होता है ।

(पृ २६७) **प्रतारणे शिक्षन्ते**=ठगी विद्या में समर्थ होना चाहता है । **अनेकान् गर्धयन्ते**=कई एक को ठगता (ते) है । **विकुरुते**=विकार को प्राप्त होता है । **अधिकुरुते**=क्षमा करता है । **दुःखिन उपवदते**=दुःखियों को सान्त्वना देता है । **अपवदते**=निन्दा करता है ।

(पृ. २६८) तत्त्वं त्वं नयस्व = सात्त्विक बात का तुम निर्णय करो। तम् उपकुर्वाणः = उसकी सेवा (नौकरी) करता हुआ। आनुवानः = प्रणाम करता हुआ। अस्थाने = अनुपयुक्त है।

(पृ. २६९) आगमयस्व तावत् = शीघ्रता मत करो। माऽग्रे समृत = आगे मत बढ़ो। आमलकानि अतयामि = आँवले खाता हूँ। प्रत्याशुश्रूषत् = सेवा करता रहा। तत्पोतोऽध्यरोहयत = उस जहाज ने चढ़ा लिया, उस पोत पर चढ़ गया।

(पृ. २७०) सम्प्रावदन्त = चिल्लाने लगे। यादसांपतिः = (यादस् = जलजन्तु) समुद्र। अभिचिक्षेप = नीचा दिखलाया, निन्दा की। उपारंसिषुः = शान्त हो चुके थे। आरमन्तः = आराम (सुख) से रहते हुए। पर्यरंसिषुः = हर प्रकार सन्तुष्ट थे।

(पृ. २७१) नेनिग्धि = स्नान करो। अशान = भोजन करो। पर्यमूमुहन्त = भरपूर रूप से मोहित कर लिया।

(पृ. २७२) अपीप्यत = पिलाया। अशीशयत् = सुलाया। पयोधौ आत्मा प्रत्यक्षेपि = समुद्र में कूद पड़ा।

(पृ. २७३) स्ववाणीवीणारवनो व्यतायत = अपनी वाणीरूपी वीणा के शब्द को फैलाया अर्थात् बोला या बोली। सरवशीलो भूपतिना ऊचे = राजा सरवशील से बोला। संशोधितर्णेनापि = अनृण हो जाने पर भी। अधमर्णेन स्थीयते = ऋणी हूँ।

(पृ. २७४) अवागामि = अवगत हुआ (समझ पड़ा)। हितार्थं बोध्यसे = तुम्हारे हित के लिये कहता हूँ।

(पृ. २७५) सिष्यताम् = आओ। अभिख्यानक् = प्रकट की।

(पृ. २७६) उद्दामवृत्तिजनार्दनाय = दुष्टों का दमन करने के लिये।

(पृ. २७७) श्रीमता समगंसि = आप से मिला। हृद्‌मवधिः = रचना। आत्मनाष्टमः = अपने समेत आठों। आतपक्लान्तोदन्यन्मृगारवैः = धूप से पीड़ित होने के कारण प्यासे मृगों के शब्दों से। विशङ्कटाम् = भयानक।

(पृ. २७८) दुःखाकरोति = पीड़ित करता है। समवाप्तशताङ्कवतीसंयोगश्रीः = शताङ्कवती को प्राप्त कर लो।

(पृ. २७९) जातास्थः = उस बात पर विश्राम करके।

(पृ. २८१) अशनायोदन्यानिपीडिताः = भूख-प्यास से पीड़ित। शश्वत्समयस्यत = निरन्तर प्रयास किया।

(पृ. २८२) रक्षिभिरधिष्ठितप्रतोलीकाम् = जिसके मार्गों में सशस्त्र पहरेदार खड़े थे। सर्वे समुदन्ति = सब चाहते हैं।

(पृ २८३) **आकार्यते**=बुलाया जा रहा है। **भुनक्ति**=पालन करता है। **अनवरत**=शासनापूर्वक गया। **बर्हिबर्हेभदशनव्याघ्रचर्ममृगामिषाभिलाषान्**=मयूरपंख, हाथी, दाँत, व्याघ्रचर्म और मृगामिष ढूँढने वालों को।

(पृ २८४) **घनोल्लसितभीमरूप**=उद्दण्डभयानक रूप धारण किये हुए। **भिस्या**=भात।

(पृ २८५) **प्राजीहयन्**=भेजवाया।

(पृ २८६) **तत्क्षमामृतमुच्चे कारम्**=सभासदों के लिये अनभिमत (अप्रिय) अपने राजा की बातों को खूब बढ़ा-चढ़ाकर एवं उनके राजा (कर्मसेन) को निम्नकोटि का बतलाकर। **वैदेशिक-नैदेशिक**=विदेशी दूत।

दशम कल्लोल

(पृ २८८) **उज्जयिन्यवास्कन्द**=उज्जयिनी घेर ली गई। **व्यतिघ्नन्ती**=एक दूसरे को मारता हुआ। **असमग्रामन्त**=युद्ध किया।

(पृ २८९) **अजपत्**=कहा। **माहेयी**=गाय (वाणी, पृथ्वी)।

(पृ २९०) **अमामोत्**=बाँध दिया। **श्रेयस्काम्या**=कल्याणाभिलाषिणी। **श्रुतधिप्रत्ताभिज्ञानै**=श्रुतधि के द्वारा दिये हुए (बतलाते हुए) परिचयों से।

(पृ २९१) **त्वन्निघ्न**=तुम्हारे अधीन।

(पृ २९२) **अवस्कन्द**=आक्रमण।

(पृ २९३) **अमायित**=निश्छल (माया-रहित)। **उपारिंस्यत**=दोनों जागा।

(पृ २९४) **आयतामायत**=विलुप्त अयोध्या में आया। **सम्भृति**=तैयारी। **पर्यष्कार्षु**=मनाना, अलंकार इत्यादि पहनाये।

(पृ २९५) **वरिवस्यन्**=पूजा करते हुए। **फलमूलादि प्सतयन्**=फल-मूलादि खाते हुए। **प्राप्नोतीह पुरा**=पहले पाया था।

(पृ २९६) **तत्रागास्त**=वहाँ गये। **जहर्षतमाम्**=अत्यन्त प्रसन्न हुआ।

एकादश कल्लोल

(पृ २९७) **क्वाप्यतिरस्यत्**=कहीं छिप गई (गया)। **रहयति**=छोड़ देता है (देता है)। **क्वचित्स्थितया भुवेलिमम्**=कहाँ स्थित होगा (होगी)।

(पृ २९८) **सुखामास**=सब सुख रहा (रही)। **अतिनिर्विण्णा**=अत्यन्त खिन्न। **पाण्या**=प्रशंसनीय, सदाचारिणी, साध्वी। **पण्यस्त्रीव**=वेश्या की तरह। **न मृषोद्यया तथा प्रभवनीयम्**=वह असत्य नहीं हो सकता। **उपलम्भ्या**=अत्यन्त माध्वी **उपलम्भ्या**=प्राप्तव्य।

(पृ. २९९) **निर्जगे**=निकल पड़ा (पड़ी)। **आचर्येषु**=जा सकने योग्य। **पीतमद्य इव**=मद्यप या पागल की तरह। **समुपसार्येषु**=जहाँ-जहाँ जा सकते थे। **निर्गद्यम्**=मूक भाव से। **अनवद्यविचेष्टिता**=अनिन्दनीय काम करने वाला। **आर्य-गृह्यः**=सज्जनों का पक्षपाती। **गृह्यकम्**=पालतू शुक अथवा मृग। **नगरगृह्या**=नगर के बाहर स्थित। **प्रशंसितव्याम्**=चुम्बन-योग्यको। **उपसर्या**=गर्भधारण करने के लिये वृषभ के साथ उपगमन योग्य। **वृषस्यन्ती**=बैल की इच्छा करने वाली। **वहतो**=बोझा (बोझा)।

(पृ ३००) **सत्यवद्याः**=सत्य बोलने वाला। **भामिनोभूयंगता**=स्त्री होकर। **अनृतोद्यादीनवः**=असत्य-भाषणरूप कलङ्क (दोष)। **धनविपूयमेखलाङ्गैः**=मुञ्ज के मेखला धारण किये हुए। **विगतविनीय**=निष्पाप। **अपरिमितकुप्याकुप्यधामा**= (कुप्य=सुवर्ण, चाँदी से भिन्न धन, अकुप्य=सुवर्ण-चाँदीरूपी धन) जिसके घर में दोनों प्रकार का अपरिमित धन हो। **प्रयोजित'''सम्भारः**=कर्मकरों को नियुक्त करके विवाह का सामान एकत्र करने वाला। **गृध्या**=आकर्षक रूप वाली। **रुच्या**=सुन्दरी। **मैरेय**=एक प्रकार का मादक पदार्थ (मदिरा)। **कृत्यकार्येणापि**=कोई आवश्यकता होने पर भी। **अव्यथ्यशक्तिः**=जिसकी शक्ति कभी न क्षीण हो। **राज्यधौरेयद्युग्य-वर्य**=राज्यश्रीरूपी गाड़ी में जोतने के लिये उत्तम वाहन (वृषभ)।

(पृ ३०१) **निस्ताप्य**=निर्मल। **प्रणाय्य**=चोर। **निकाय्य**=निवासस्थान। **आनाय्य**=दक्षिणाग्नि। **सान्नाय्य**=एक प्रकार का हवि (आह्वनीय पदार्थ)। **कुण्डपाय्य**= जिसमें कुण्ड से सोमपान किया जाय ऐसा यज्ञ। **आनाय्यसोमस्तोम**=दान करने योग्य प्रचुर सोम। **परिचाय्य**=अग्निस्थापन करने योग्य स्थल। **धाय्य**=वह वैदिक मन्त्र जिसको पढ़कर अग्नि में समिधा (लकड़ी) डाली जाती है। **चित्य**=अग्नि। **अग्निचित्य**= अग्नि का चयन, (अग्न्याधान) पवित्र अग्नि का स्थापन। **गेय**=सामगान करने वाला। **उपस्थानीय**=उपस्थित (कण्ठस्थ) करने योग्य। **प्रवचनीय**=स्वाध्याय, प्रवचन। **अजर्य**=जो कभी नष्ट न हो। **निर्जराजर्यसङ्गतिः**=देवताओं के साथ जिसकी अटूट मैत्री थी। **व्यह्वलयन्**=व्याकुल हो गये।

(पृ ३०२) **व्योमवाह्यवह्या**=व्योमयान से चलने वाली। **घनाघन**=क्रूर, मार मार कर गिराने वाला। **आसेय**=जो गला आ रहा था (गलने योग्य)। **मनाग् धूर्यम्**=थोड़ी देर ठहरना चाहिये। **धृष्या**=बुद्धि को देने वाली। **विद्याः सयत्पितुं प्रश्न**=वेदाओं को परिपुष्ट करने के लिये जाती (जाता) हूँ। **अभ्युपसास्ये**=सेऊँगी (गा)। **वेगवती**=बड़ी शीघ्रतापूर्वक।

(पृ ३०३) **अवेक्षकः**=देखने वाला। **लम्भकः**=पाने वाला। **सन्देहिहा-मर्मिमृजा-चेन्द्रियः**=सन्देह को दूर करने वाला। **वदावद**=बार-बार कहता हुआ।

अपटे = पट्टे में । **तन्निक्षिप्तेज्ञः** = उसके टाल देने की बात को जानने वाला । **पाटूपट** = खोलने वाला (पट भाषणे, चुरादि०) । **उपचराचरः** = बार-बार उपचार करने वाला । **रमणान्** = आनन्द उठाने वालों को । **निलिम्पकल्प** = देवताओं के तुल्य । **पश्यम्** = देखने वाले को । **जिघ्रम्** = सूंघने वाले को ।

(पृ ३०४) **वेद्य** = जानने वाला । **अनत्याय** = अनतिक्रमण । **विदः** = ज्ञाता । **वितृदः** = मारने वाला । **धया** = कन्या । **वीणावादनपारय** = वीणा बजाने में पारङ्गम । **सातय** = सुखी । **षोडशहायनी** = श्यामा स्त्री (सोलह वर्ष की स्त्री) । **सामीप्यसरकः** = समीपवर्ती । **जीवकोऽयं भूयात्** = ईश्वर करे यह चिरजीवी हो । **अनुगेत** = आना ।

(पृ ३०५) **तद्वचसा उपवीणयन्तीम्** = उसके कहने से वीणा बजा कर गाती हुई । **बहुसामा** = अत्यन्त समर्थ । **स्वोच्छ्रायस्वर्गङ्कषाय** = अपनी ऊँचाई में स्वर्ग का स्पर्श करने वाला । **भूमिष्ठपुञ्जिष्ठगन्धर्वकलामूर्तं** = पृथ्वी में इकट्ठी हो गई हुई सम्पूर्ण कला की मूर्ति । **तद्भावसरयः** = उसके भावों को जानने वाला (उनके भिन्न भिन्न भावों को एक एक करके गिन लेने वाला) । **विष्णुगीतसङ्गायः** = विष्णुविषयक गीत [गा]ने वाला ।

(पृ ३०६) **शीधुप** = मदिरा पाने वाला । **वत्सेशाशहर** = उदयन के अंश से उत्पन्न (नरवाहनदत्त) । **स्तम्बेरमः** = हाथी । **स्वशया** = आवास में वर्तमान । **निज-प्रजाऽनर्थकरस्य** = अपनी प्रजा को पीड़ित न करने वाले । **बहुकरस्य** = कई काम करने वाले या जिनके राज्य में कई प्रकार के कर (Tax) हों । **पुमनुजा** = लड़के के पश्चात् पैदा होने वाली लड़की ।

(पृ ३०७) **स्तम्बकरि** = धान, गेहूँ या यव । **कडङ्कर** = भूसा या पुआल । **नाथ-हरिमिव** = पशु की तरह । **वातमजान्** = मृगों को । **रजयन्** = आखेट करता हुआ ।

(पृ ३०८) **सर्वंकष** = सबको अपने वश में रखने वाला (सर्व शक्तिशाली) । **ललाटन्तप** = दुःखदायी । **तन्निरिम्** = उसके क्लेश को । **शुनिन्धय-खरिन्धय-स्तनन्धय** = कुत्तों और गदहों के बच्चे । **उग्रम्पश्य** = क्रूर-दृष्टि वाला । **आढ्यम्भविष्णु** = जो पहले निर्धन रहा हो किन्तु बाद में धनी हो चला हो । **मुष्टिन्धय** = हाथ चाटने वाला (प्रिय) **ऋतिकर** = दुःखप्रद । **द्विषन्तपा** = शत्रुओं को कष्ट देने वाले । **निद्राघ्न** = नींद तोड देने वाला ।

(पृ ३०९) **वर्णसंघाट** = वर्णसमूह । **विरहितवर्णसङ्घाटम्** = बिना कुछ बोले । **अन्यहृदयकपाटघ्न** = दूसरे के हृदय को दुःखी करने वाला । **सुभगम्भावुक** = सौभाग्य शाली । **ममोपनिषद्** = मेरी पार्श्ववर्तिनी । **प्रतिभितशिल्पि** = प्रतिभाशाली शिल्पकार । **प्रातिकूलिक'''अयोध्य** = प्रतिद्वन्द्वियों की सेना रूपी नदी के किनारों को खोद फेंकने वाले उदय नामक नद के समान जिसका कोई सामना नहीं कर सकता था । **खारिम्पच-**

पात्र=बड़े-बड़े पात्र। मलम्पचपायस=गर्म खीर। आशितम्भव=भोजन के द्वारा तृप्ति। विधुन्तुद=राहु। अरुन्तुद=दुःख देने वाला। मितद्रुम=हाथी। सामग-विहंगम=सामवेद गान करने वाले पक्षी। मुजङ्गभीरः=धूर्तों से डरने वाला। भूभृत्=राजा या पर्वत।

(पृ ३१०) राजयराजवर्चसः=राजाओं को नष्ट करने वाला राक्षसनार। ऊः=रक्षक। मूः=बाँधने वाला। सम्राल्यमान'''शंसथः=उपकार के लिये जिसकी कई सरणियाँ चलती थीं। किन्तु वह बहुत ही शान्त था। श्येनचिद्रथचक्रचित्=जिन अग्न्याधार स्थलविशेष में श्येन के समान या रथचक्र के समान अग्नि का चयन किया जाय। हुताद्=अग्नि। विजावा=उत्पन्न। क्रव्याद्=राक्षस। सुदाम=मार डालने वाला। आधिप्रशामः प्रतान्=मानसिक कष्ट की शान्ति को बढ़ाने वाला (वाली)।

(पृ ३११) समाहूतास्मि=आई हूँ। त्वदीयप्रियम्मन्या=अपने को तुम्हारा प्रिय मानने वाली। आशीविषगतिसदृशीः=साँप के समान टेढ़ी और तेज बहने वाला। लतोर्णुततरु=लताओं से ढके वृक्ष। दूनदयितैकसुतुः=जिसका पति मर गया था और एक ही पुत्र था। पूनधना=जिसका धन नष्ट हो चुका था (निर्धन)।

(पृ ३१२) समग्ना=सम्पर्क में आई हुई। शूनाशा=निराश, हताश। परि-स्कन्दीकृतम् भवेत्=सूख जायगा। प्रतिसंख्या=प्रतिज्ञा या विश्वास में बँधा हुआ। अघूनदयितम्=जिसकी पत्नी मन न हुई हो। शुष्कजीवना=(जीवन=जल तथा प्राण) मरणासन्न।

(पृ ३१३) प्रस्तीमेषु=जनसमूह में। क्षीब=मत्त। तद्भूर्त्समुत्थ=उसके मूत्र से गीले (रंगे हुए)। दुरुत्तुयया=दुःख से प्रेरित (मेरे द्वारा)। विप्रमार्गितः=सोचा (गया) था। भित्तीकृतसकलसपत्नस्वान्तः=शत्रुओं के हृदयों को टुकड़े-टुकड़े कर डालने वाला। गृध्या=पाने की उत्कट अभिलाषा (तृष्णा)। शुषितः=व्याप्त (वेष्टित)। हर्यक्ष=सिंह।

(पृ. ३१४) निष्कुषित=निकल गया। शुभोदर्क=(उदर्क=भविष्य) जिसका भविष्य मंगलमय हो।

(पृ ३१५) अश्लिष्ट=स्पष्ट। विरिब्ध=स्वर। समगंवस्याम्=चली जाने पर। तदनभ्यर्णतया=उसके पास में न होने के कारण (दूरवर्तिनी होने के कारण)। पारदारिक=दूसरों की स्त्रियों के साथ दुर्व्यवहार करने वाला। स्पष्टिवृत्त=सदाचार। अमृतयशःशृतक्षीर=अमृत के समान कीर्तिरूपी पका हुआ दूध। प्रशान्तात्मशान्तः=शान्तचित्त वाला।

(पृ ३१६) अपचितः=पूजित। समुत्पन्नपीनामर्षप्रस्यानस्वेदः=अत्यन्त क्रोध के कारण जिसके शरीर में पसीना निकलने लगा। नातिप्रद्रुषः=जो अत्यन्त प्रसन्न

न हो। **आदितः**=पहले ही से। **दित** =टुकड़े टुकड़े काटा हुआ (दो अवखण्डने)। **छितः**=छिन्न भिन्न किया हुआ, छेदा हुआ (छो छेदने)। **अवसित**=मरा हुआ (षो न्तकर्मणि)। **अन्धापीने**=(आपीन=कुआँ) अन्धे कुएँ में, गहरे या सूखे कुएँ में। **मित**=फेंका हुआ (डुमिञ् प्रक्षेपणे)। **प्रत्त**=दिया हुआ। **आदेशः अनूत्त.**=इसके बाद आदेश दिया। **श्रुति ''मत्त इव**=(पान=पिया हुआ। तत्पान–उसका दिया हुआ उसके दिये हुए आदेशरूपी विष को कर्णनल से पाने के कारण उन्मत्त। **यावद्''स्थित.**=जब तक यह भी भूमि पर न बैठे तब तक हम दोनों का विवाद समुचित नहीं।

(पृ ३१७) **सितायु** =जिसकी आयु नष्ट हो चुकी हो। **निष्णात**=चतुर, दक्ष। **प्रतिज्ञात**=स्वीकार किया हुआ। **कुस्थले**=बुरे स्थान में। **परिस्थल**=आसपास या चारों ओर की भूमि।

(पृ ३१८) **परीष्टि** =परीक्षा। **चिवण्ण** =छुपाया हुआ। **इदं तस्य भुक्तम्**= यहाँ पर उन्होंने भोजन किया था। **सुरवाणौ**=नहाने वाले।

(पृ ३१९) **विविद्विांस** =प्राप्त किया, अनुभव किया।

(पृ ३२०) **माया विद्त्त** =माया जानने वाला। **अर्जयिष्यन्**=भविष्य में उपार्जन करता हुआ।

(पृ ३२१) **समयचन्** =प्रतिज्ञा किया। **तद्गृह्याणाम्**=उनके पक्षपातियों का। **निराकरिष्णु** =भगा देनेवाला। **सञ्चरिष्णव** =घूमने फिरने वाले। **मिलन्मेदोडिण्डीरा**= चर्बी जिसमें समुद्रफेन के रूप में था।

(पृ ३२२) **स्थासुना**=स्थिर रहने वाले ने। **त्रस्नु-त्रिप्नुम्**=भयभीत व्यक्तियों को भगा देने वाले को। **अभ्याघातिनम्**=चारों ओर से प्रहार करने वाले को। **आदाय विकापी**=पकड़कर नाचने वाला। **तत्परिवादिका**=उसकी निरस्कार करने वाली।

(पृ ३२३) **विद्यावर्धन**=विद्याओं के लिये उत्सुक। **प्रादुष्यु**=आविर्भूत हों, सिद्ध हों (मिलें)। **चमायिता**=कुचल डालने वाला (क्ष्मायी विधूनने)। **निपूदिता**= टुकड़े टुकड़े कर डालने वाला। **चङ्क्रमणान्**=कुटिलतापूर्वक इधर-उधर दौड़ने वालों को। **स्थायुकान्**=स्थिर रहने वालों को। **न तवेशिष्यन्ते**=(त्व+इशिष्यन्ते) तुम्हारे ऊपर प्रभाव न जमा सकेंगे। **त्वदायत्ता**=(त्वत्+आयत्ता) तुम्हारे अधीन।

(पृ ३२४) **सद्** =रहने वाला। **अदारु**=(अ+दारु–काष्ठ) जो काष्ठ न हो। **दारु** =देने वाला (दा धातु से रु प्रत्यय)। **प्रेमपाशसेरूम्**=प्रेम के बन्धन में बाँधने वाले को। **मधुधार** =मदिरा पान करने वाला (धेट् पाने से रु प्रत्यय)। **आसमर**= आया हुआ। **नीतिविदुर** =नीति जानने वाला। **जित्वरस्य**=जीतने वाले का (का)। **आगत्वर**=आया हूँ। **दुर्हृन्दृशूक**=शत्रुरूपी हड्डी मारने वाला। **दीप्रप्रभाव**= प्रदत्त प्रभावशाली। **सर्वशुभाशंसु**=सबका शुभ चाहने वाला।